Γεώργιος Λασσάνης

Ἡ Φυλακή

Ταξιδιωτικὲς Σημειώσεις

Έκδοση από τα αυτόγραφα, εισαγωγή και σχόλια

Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2023

Γεώργιος Λασσάνης

Ἡ Φυλακή

Ταξιδιωτικὲς Σημειώσεις

Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870)

Γεώργιος Λασσάνης

Ἡ Φυλακή

Ταξιδιωτικὲς Σημειώσεις

Έκδοση από τα αυτόγραφα, εισαγωγή και σχόλια

Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister

Α΄ ανατύπωση

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2023

Υπεύθυνη έκδοσης: Δρ Μαρία Καμηλάκη

Γενική Επιμέλεια: Έλλη Δρούλια

Α΄ έκδοση: Οκτώβριος 2022

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: Διεύθυνση Εκδόσεων & Εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων

© ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
Τηλ.: 210 370.72.27, fax: 210 370.72.94
e-mail: reference@parliament.gr

ISBN 978-960-560-230-7

Στους γονείς μου,
Άννα Ρωσσοπούλου και
Δημήτρη Χατζηπαναγιώτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί Προλόγου, Δρ Μαρία Καμηλάκη 11

Προλογικό Σημείωμα, Έλλη Δρούλια 13

«There is a joy in grief». Εισαγωγικό Σημείωμα 15

Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870): Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα

Ρήξεις και ασυνέχειες ενός βίου 25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄
1. Τα πρώτα χρόνια 29
2. Στην κεντρική Ευρώπη 31
3. Η μύηση στη Φιλική Εταιρεία 34
4. Στο Ιάσιο και στη Μόσχα 41

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄
1. Στην Οδησσό 47
2. Ο δραματουργός Λασσάνης 48
   2.1. Το μονόπρακτο *Ἑλλάς* 50
   2.2. Η θεατρική διασκευή *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* 55
   2.3. Ο ηθοποιός Λασσάνης 75
3. Η μετάφραση του *Ἀριστομένης και Γοργώ* 76
4. Ο παιδαγωγός Λασσάνης 78
5. Η ιδεολογική συγκρότηση ενός μελλοντικού επαναστάτη 85
6. Η συνάντηση με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη 90

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄
1. Στο επιτελείο του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής 97
2. Η δράση του Λασσάνη στις Ηγεμονίες 101
3. Η μάχη στο Δραγατσάνι 105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄
1. Η αυστριακή αιχμαλωσία 109
2. Η απελευθέρωση και η διαμονή στη Βιέννη 114
3. Το δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία 117
4. Ο ποιητικός κύκλος «Ἡ Φυλακή» 119
5. Η αναχώρηση από τη Βιέννη 125

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄
1. Το ταξίδι της επιστροφής: Γερμανία 127
2. Έλληνες και Φιλέλληνες 130

3. Η συνάντηση με τον Λουδοβίκο Α΄ ... 141
4. Εικαστικές εμπειρίες ... 146
5. Θέατρο ... 149
6. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» ... 155
7. Η «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» ... 157
8. Harro Harring και Λασσάνης: *Ο Αρνησίθρησκος του Μοριά* ... 167

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄
1. Το ταξίδι της επιστροφής: Αλσατία και Γαλλία ... 181
2. Φιλέλληνες και Έλληνες ... 182

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄
1. Πίσω στον Αγώνα ... 191
2. «Τὸ Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος» ... 195
3. Ιντερμέδιο: Ένας απολογισμός ... 198
4. Στην πρωτεύουσα Αθήνα ... 200
5. Αξιωματούχος του ελληνικού κράτους ... 203
6. Αυλαία ... 224

Γεώργιος Λασσάνης: «Ἡ Φυλακὴ»

Το χειρόγραφο ... 233
Η έκδοση ... 234

Γεώργιος Λασσάνης: «Ἡ Φυλακή» ... 237
«Ἡ φυλακή» ... 237
«Ἡ Λύρα» ... 239
«Ὁ Ὄλυμπος» ... 241
«Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων» ... 247
«Διχόνοιαι τῶν Ἑλλήνων» ... 253
«Εἰς τὸ Μεσολλόγγι» ... 255

Σχόλια ... 259

Γεώργιος Λασσάνης: «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις»

Χρονολόγηση και ειδολογικός χαρακτήρας ... 271
Το χειρόγραφο ... 279
Η έκδοση ... 280
Γεώργιος Λασσάνης: «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» ... 281

Σχόλια ... 288

Ευχαριστίες ... 311
Βιβλιογραφία ... 313
Κατάλογος Εικόνων ... 327
Ευρετήριο Προσώπων ... 329

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

«Σπουδαίος» είναι η λέξη που σημειώνεται δίπλα στο όνομα του Κοζανίτη Γεωργίου Λασσάνη (1793-1870) στον κατάλογο των μελών της Φιλικής Εταιρείας που απόκειται στο αρχείο Σέκερη.[1] Φιλικός, ιερολοχίτης, φλογερός επαναστάτης και αγωνιστής με πρότυπο τις ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή, δάσκαλος, λογοτέχνης και κατά πολλούς ο πρώτος «στρατευμένος» δραματουργός που αξιοποίησε το θέατρο ως μέσο πατριωτικής αφύπνισης και διανοητικής προπαρασκευής, υπουργός και δημόσιος λειτουργός κατά την οθωνική περίοδο, ο Γ. Λασσάνης με την πολυσχιδή του δράση στοιχειοθετεί υπέρ το δέον τον παραπάνω επαινετικό χαρακτηρισμό.

Αυτούς τους «σπουδαίους», τους ανθρώπους των γραμμάτων, αλλά και πολλούς άλλους επιφανείς, συχνά άγνωστους σήμερα, διασώζουν από τον πανδαμάτορα χρόνο οι βιβλιοθήκες ως θεματοφύλακες της μνήμης, τους φυλάσσουν σε αρχειακά κουτιά, ράφια, αποθήκες, μέχρι που κάποιο στοργικό βλέμμα προσκρούει πάνω τους και τους ανακαλύπτει. Έτσι έγινε και με τον Γεώργιο Λασσάνη, και μάλιστα δις: η Βιβλιοθήκη της Βουλής, στις συλλογές της οποίας φιλοξενείται σήμερα το μόνο γνωστό σώμα χειρογράφων και εγγράφων του αγωνιστή, έχει την τιμή και τη χαρά, με την κυκλοφορία του έργου της Ίλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, να παρουσιάζει τη δεύτερη βιβλιογραφική της συμβολή στην ανάδειξη της πολύπλευρης επαναστατικής φυσιογνωμίας του. Είχε προηγηθεί το 2018 η «Έκθεσις περί ληστείας» (γενική επιμέλεια: Έλλη Δρούλια, εισαγωγή-μεταγραφή: Δρ Στάθης Κουτρουβίδης), η οποία αποτέλεσε την έκδοση εικοσασέλιδου χειρογράφου διαστάσεων 29x20 εκ. από το Αρχείο Λασσάνη, στο πλαίσιο της σειράς «Μικρή Βιβλιοθήκη» (αρ. 6), συνιστώντας μια από τις ελάχιστες μαρτυρίες που διαθέτουμε σχετικά με το φαινόμενο της ληστείας στο νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος. Ο παρών τόμος έρχεται να συμπληρώσει την προσωπογράφηση ενός οραματιστή λογίου, για τον οποίο η εθνική χειραφέτηση ήταν άρρηκτα δεμένη με την πνευματική αφύπνιση.

Στις σελίδες του ανά χείρας βιβλίου ο αναγνώστης παρακολουθεί την πορεία του Γ. Λασσάνη ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του και μέχρι την «αυλαία», όπως με θεατρικούς όρους ευφυώς αναφέρει η κ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister· εξοικειώνεται με τις όψεις της προσωπικότητάς του και τα ορόσημα της δημόσιας δράσης του· και το κυριότερο, προσεγγίζει τα έργα του «Η Φυλακή» και «Ταξιδιωτικές σημειώσεις», τις ποιητικές και ημερολογιακές αυτοβιογραφικές δοκιμές του, με ερμηνευτικό οδηγό τα σχόλια και τις παρατηρήσεις της συγγραφέως. Από

1. Βλ. Βαλερίου Γ. Μέξα, *Οι Φιλικοί: Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*. Αθήναι, 1937.

ένα χειρόγραφο επτά (7) σελίδων ξεπήδησε μια ογκώδης μονογραφία, η οποία μέσα από έρευνα σε αρχειακές πηγές εντός κι εκτός Ελλάδος, ανασυνθέτει το σύμπαν του Γ. Λασσάνη, μέσα από ένα «Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα» που τον τοποθετεί στο πάνθεον της νεοελληνικής προσωπογραφίας.

Ταυτόχρονα, η παρούσα έκδοση υπηρετεί άριστα τον στρατηγικό σχεδιασμό της Βιβλιοθήκης της Βουλής, στην αποστολή της οποίας προτεραιότητα, μεταξύ άλλων, αποτελεί η διαφύλαξη και ανάδειξη του πολιτιστικού αποθέματος του Κοινοβουλίου (και δη των λιγότερο μελετημένων ή και ανέκδοτων πρωτογενών πηγών, όπως εν προκειμένω), η προσέλκυση και συστράτευση άξιων συνεργατών προς αυτή την κατεύθυνση και τελικά η εκπόνηση επιστημονικών συμβολών που προάγουν την έρευνα και διαχέονται στην ακαδημαϊκή κοινότητα – και όχι μόνο. Θερμά συγχαρητήρια ανήκουν στη συγγραφέα, κ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου και εμβριθή μελετήτρια του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού σε θέματα λογοτεχνίας, ιστορίας των ιδεών και των εννοιών, πολιτισμικής ιστορίας (18ος-19ος αι.), εκδοτικής και ιστορίας του βιβλίου, καθώς και στην ιστορικό Έλλη Δρούλια, τ. Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής, που εξαρχής υποστήριξε την ιδέα της έκδοσης και ανέλαβε την επιμέλεια της μονογραφίας. Εγκάρδιες ευχαριστίες αξίζουν, επίσης, στους συναδέλφους της Διεύθυνσης Εκδόσεων & Εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων για την εξαιρετική καλλιτεχνική φροντίδα της έκδοσης.
Είμαι βέβαιη ότι η συγκεκριμένη έκδοση θα προ(σ)καλέσει εκ νέου το ενδιαφέρον γύρω από το αποκείμενο στη Βιβλιοθήκη της Βουλής Αρχείο Λασσάνη, οδηγώντας και σε άλλες δράσεις έρευνας και προβολής του, όπως η πραγματοποίηση μιας έκθεσης ή ενός ερευνητικού προγράμματος, με στόχο την ανάδειξη του συνολικού corpus των έργων του Κοζανίτη λογίου. Γιατί κάθε νέα επιστημονική πρωτοβουλία προσθέτει μία ψηφίδα σε ένα μωσαϊκό που διαρκώς εμπλουτίζεται και επεκτείνεται.

Δρ Μαρία Καμηλάκη
Προϊσταμένη της Διεύθυνσης Βιβλιοθήκης
της Βουλής των Ελλήνων

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με την κυκλοφορία του παρόντος τόμου ολοκληρώνεται μια μακρόχρονη και κοπιώδης προσπάθεια που εντάσσεται στο πρόγραμμα έκδοσης και ανάδειξης πρωτογενών πηγών, στην περίπτωση αυτή της Βιβλιοθήκης της Βουλής, άγνωστων ή λίγο γνωστών και μελετημένων που απόκεινται στις συλλογές της.

Το χρονικό της έκδοσης ξεκίνησε μια Κυριακή βραδάκι στις 9 Σεπτεμβρίου 2018, οπότε η καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, έστειλε ένα ηλεκτρονικό μήνυμα με αίτημα να της παραχωρηθεί άδεια έκδοσης χειρόγραφου του Γεωργίου Λασσάνη από το Αρχείο Λασσάνη, προκειμένου να συνοδεύσει μία παρουσίασή της σε ένα επιστημονικό περιοδικό. Άμεσα της αντιπροτάθηκε η παρουσίασή της να αποτελέσει αυτόνομη έκδοση της Βιβλιοθήκης της Βουλής στην σειρά «Μικρή Βιβλιοθήκη», μιας και το χειρόγραφο στο οποίο αναφερόταν είναι επτά σελίδες και η στόχος της συγκεκριμένης σειράς είναι να περιλαμβάνει σύντομα κείμενα, τις μεταγραφές τους και συνοπτικά εισαγωγικά κατατοπιστικά σημειώματα. Νωρίτερα την ίδια χρονιά, είχε κυκλοφορήσει στην ίδια σειρά με αριθμό 6 η *Έκθεσις Περί Ληστείας* του Γεωργίου Λασσάνη από το ίδιο Αρχείο.[1] Η αντιπρόταση έτυχε θετικής υποδοχής και συμφωνήθηκε να αποτελέσει τον έβδομο αριθμό της σειράς. Σύντομα όμως, η Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister επανήλθε με νέες ιδέες που αφορούσαν την διεύρυνση της έρευνας σε πλήθος πηγών που περιλάμβανε και την μελέτη σε αρχεία του εξωτερικού. Χωρίς δισταγμούς, εφόσον η έκδοση που θα προέκυπτε θα ήταν πληρέστερη και η έρευνα πιο ολοκληρωμένη, οι ιδέες έγιναν δεκτές. Σταδιακά η έρευνα οδηγούσε σε νέες κατευθύνσεις και αποκάλυπτε άγνωστα στοιχεία εμπλουτίζοντας μεν το κείμενο, αυξάνοντας τις σελίδες ωστόσο σε βαθμό που να μην είναι δυνατόν να ενταχθεί στην σειρά της «Μικρής Βιβλιοθήκης». Στο σημείο αυτό, η μελλοντική έκδοση μεταπήδησε σε άλλη σειρά της Βιβλιοθήκης της Βουλής, τις «Πηγές». Κρίθηκε σκόπιμο η συνεργασία να επισφραγιστεί από Συμφωνητικό Συνεργασίας, πράγμα που έγινε στα μέσα του 2019. Στην συνέχεια, εντάχθηκε και ανακοινώθηκε στις δράσεις της Βιβλιοθήκης της Βουλής που θα ανήκαν στον κύκλο της επετείου από την συμπλήρωση 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης.

Μπορεί ο Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870) να μην αποτελεί κυρίαρχο παράδειγμα της νεοελληνικής προσωπογραφίας όμως παρ' όλα αυτά, τα κατάλοιπά του επι-

1. Γεώργιος Λασσάνης, *Έκθεσις Περί Ληστείας*, εισαγωγή-μεταγραφή Στάθης Κουτρουβίδης, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2018, 83 σ. Έκδοση που γνώρισε μεγάλη ανταπόκριση με αποτέλεσμα να εξαντληθεί και να γίνει δεύτερο τράβηγμα.

τρέπουν να σχηματιστεί μια αρκετά καθαρή εικόνα του τρόπου δράσης του, των επιδιώξεων και των φιλοδοξιών του. Γεγονός αρκετά σημαντικό μιας και οι πηγές που διαθέτει η ιστορική έρευνα για την νεοελληνική προσωπογραφία υστερεί και επικεντρώνεται σε μορφές που προέρχονται από την περιοχή των επιφανών και εκείνων των κοινωνικών ομάδων που είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση και μόρφωση. Ο τόμος έρχεται να συμβάλει προς αυτήν την κατεύθυνση, την διεύρυνση του λημματολογίου της προσωπογραφίας, και φέρνει στο φως νέες πληροφορίες τις οποίες διασυνδέει με τις ήδη γνωστές. Συμπληρώνει μια ψηφίδα.

Στο κατατοπιστικό Εισαγωγικό Σημείωμα και τα επτά μεστά κεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζεται ο Κοζανίτης Φιλικός Γεώργιος Λασσάνης από τα πρώτα του χρόνια έως τον θάνατό του. Τα ταξίδια του, η σχέση του με τους αδελφούς Υψηλάντη, Αλέξανδρο, Νικόλαο και Δημήτριο, με συγκαιρινούς του Έλληνες αλλά όχι αποκλειστικά, που γνώρισε και συναναστράφηκε, οι δραματουργικές και ποιητικές του προσπάθειες, το status του στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ξετυλίγονται μέσα από τις σελίδες του τόμου, προσφέροντας στους αναγνώστες και τις αναγνώστριες μια παραστατική αίσθηση των χρόνων που προηγήθηκαν της Ελληνικής Επανάστασης και του πρώτου καιρού του νέου σύγχρονου κράτους. Αποκαλύπτεται η προσωπικότητα του Γ. Λασσάνη, τα κίνητρα και οι αξίες που διέπουν τις επιλογές της ζωής του.

Παράλληλα, περιλαμβάνει αρχειακά τεκμήρια, τις ποιητικές και ημερολογιακές αυτοβιογραφικές δοκιμές, «Η Φυλακή» και «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», που για πρώτη φορά εκδίδονται συντεταγμένα, ολοκληρωμένες, μεταγεγραμμένες από τα ελληνικά και μεταφρασμένες από τα γερμανικά, σχολιασμένες αναλυτικά. Στο σημείο αυτό έγκειται και η ανάδειξη πρωτογενών πηγών, οι οποίες στην συνέχεια θα είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν πολύτροπα και πολυεπίπεδα.

Η Βιβλιογραφία, –οι Πηγές χειρόγραφες και έντυπες με τις επιστολές, τα έργα και τα έγγραφα του Λασσάνη, και τις άλλες Πηγές Χειρόγραφες και έντυπες, τις μονογραφίες και τα άρθρα στον Τύπο, τα Λεξικά, οι Βιβλιογραφίες, οι Εγκυκλοπαίδειες και τα Εγχειρίδια, οι Μελέτες– είναι εξαντλητική. Το Ευρετήριο Προσώπων απαραίτητο στοιχείο, αποτελεί εργαλείο αναζήτησης που κάνει το έργο χρηστικό.

Κλείνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλους τους συντελεστές διαφόρων ειδικοτήτων, από ποικίλες θέσεις που σε μεγαλύτερο αλλά και μικρότερο βαθμό συνέβαλαν πρόθυμα και αποτελεσματικά με τις γνώσεις και τις διαθεσιμότητές τους, ώστε να φτάσει η ευτυχής ώρα της ευόδωσης της παρούσας συλλογικής προσπάθειας.

Έλλη Δρούλια
Φεβρουάριος 2022

«There is a joy in grief»
Εισαγωγικό Σημείωμα

Αν η καντιανή προτροπή «τόλμησον φρονεῖν» θεωρείται εβληματική για τον Διαφωτισμό, η αισθαντική φράση του Macpherson που αγαπούσε ο Λασσάνης, «βρίσκεται μια χαρά στη λύπη», θα μπορούσε να ισχύει ως επίσημη προαναγγελία του Ρομαντισμού.[1] Στο χρονικό σταυροδρόμι αυτών των δύο κινημάτων που θεμελίωσαν τη νεωτερικότητα, συντελέστηκε η Ελληνική Επανάσταση και διαμορφώθηκαν πολλοί αγωνιστές, όπως ο κοζανίτης λογοτέχνης Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870), Φιλικός και Ιερολοχίτης, που κατέλαβε αργότερα σημαντικά αξιώματα στο νεοπαγές ελληνικό κράτος – μεταξύ άλλων και εκείνο του υπουργού οικονομικών. Το έργο του, λογοτεχνικό και ιστοριογραφικό, αντιπροσωπεύει ιδεολογικά την πολιτική κληρονομιά του Διαφωτισμού –της γραμμής που ξεκινάει από την κριτική της τυραννίας από τον Τζων Λοκ, για να φτάσει στα δημοκρατικά αιτήματα της Γαλλικής Επανάστασης–, ενώ διέπεται παράλληλα από έναν αισθητικό εκλεκτισμό που συνδυάζει στοιχεία του γερμανικού κινήματος της «Θύελλας και Ορμής» (Sturm und Drang) και του αρχόμενου Ρομαντισμού. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφονται τα κείμενά του «Ἡ Φυλακή» και «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» που εκδίδονται εδώ από αυτόγραφά του τα οποία απόκεινται στο «Αρχείο Λασσάνη» της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων (ΒΒ).[2]

---

1. «Τόλμησον φρονεῖν»: η φράση από τον *Προμηθέα Δεσμώτη* του Αισχύλου πέρασε στις *Epistulae* του Ορατίου ως «sapere aude». Ο Kant την ανέδειξε σε εμβληματική φράση του Διαφωτισμού στο περίφημο άρθρο του: Immanuel Kant, «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?», *Berlinische Monatsschrift* 12 (1784), σ. 481-494. – «There is a joy in grief»: φράση από το έπος *Fingal* του James Macpherson· λόγια του βάρδου Όσσιαν, βλ. James Macpherson, *Fingal, an Ancient Epic Poem, In Six Books*: Together with several other Poems, composed by Ossian the Son of Fingal. Translated from the Galic Language, By James Macpherson. The Second Edition. Λονδίνο: T. Becket and P.A. de Hondt, 1762, σ. 250. Η φράση είναι εμπνευσμένη από τη ραψωδία Ψ της *Ιλιάδας* (όταν παρουσιάζεται το φάντασμα του Πατρόκλου στον Αχιλλέα) και τη ραψωδία κ της *Οδύσσειας* (όταν εμφανίζεται στον Οδυσσέα το φάντασμα της Αντίκλειας), «Κρυεροῖο τεταρπώμεσθα γόοιο», βλ. Ιλιάδα Ψ 38 και Οδυσσέα κ 211· επίσης Hugh Blair, *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian, the Son of Fingal*, London: T. Becket, 1763, σ. 49-50.

2. Τα αυτόγραφα των κειμένων που εκδίδονται: «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», ΒΒ, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.7 και «Ἡ Φυλακή», ΒΒ, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.9. Μια πρώτη παρουσίαση των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» έγινε από τη γράφουσα: «Εκδοτικά και ειδολογικά ζητήματα στις ταξιδιωτικές σημειώσεις (1828) του Γεωργίου Λασσάνη. Πρόδρομη ανακοίνωση», στο: Χαρίτων Καρανάσιος – Κώστας Ντίνας – Δημήτρης Μυλωνάς (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους.* Πρακτικά Α΄ συνεδρίου Ιστο-

Ο ποιητικός κύκλος «Ἡ Φυλακή» και οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» δημιουργήθηκαν παράλληλα. Ο Λασσάνης, που είχε λάβει μέρος στην Επανάσταση στο πλευρό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και φυλακίστηκε μαζί του από τις αυστριακές αρχές για επτά χρόνια, έγραψε τα δύο έργα από τον Δεκέμβριο του 1827 έως τον Ιούλιο του 1828, όταν επέστρεφε από την αυστριακή αιχμαλωσία στον ελληνικό χώρο, για να λάβει και πάλι μέρος στον Αγώνα.[3] Η συμπερίληψή τους σε μια κοινή έκδοση επιτρέπει τη συνδυαστική ανάγνωση και ερμηνεία τους.

«Ἡ Φυλακή» και οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» παρουσιάζουν πολυμιγές ενδιαφέρον. Η έρευνα της νεοελληνικής ιστορίας και γραμματείας βρίσκει στα κείμενα αυτά πληροφορίες για την Ελληνική Επανάσταση και τον Φιλελληνισμό, σημαντικές μαρτυρίες για την πρόσληψη των κοινωνικών και πολιτικών ιδεών του Διαφωτισμού, αλλά και τεκμήρια για την είσοδο του Ρομαντισμού στην ελληνική λογοτεχνία κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1820.

Τα έξι ποιήματα που απαρτίζουν τον κύκλο «Ἡ Φυλακή» επεξεργάζονται λογοτεχνικά ατομικές και συλλογικές εμπειρίες της Επανάστασης, συνιστώντας ένα είδος απολογισμού του Λασσάνη ως Φιλικού, Ιερολοχίτη και στενού συνεργάτη του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Εγγράφονται έτσι στην προσπάθεια που εκδηλώνεται με σαφήνεια λίγο αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1830, και διαρκεί όσο ζουν οι «πρωταγωνιστές» της Επανάστασης, να καταγραφούν από τους αυτόπτες η πορεία και οι εμπειρίες του Αγώνα και να διαμορφωθεί η δημόσια εικόνα για τη συμβολή του κάθε επώνυμου αγωνιστή· με άλλα λόγια να κατασκευαστεί μια πρώτη, επίσημη, συλλογική εκδοχή του άμεσου εθνικού παρελθόντος. Καθώς ο Λασσάνης δεν συνέγραψε απομνημονεύματα, «Η Φυλακή» και δύο ανολοκλήρωτα δοκίμια που έχει αφήσει, για τη Φιλική Εταιρεία και την ελληνική ιστορία, συνιστούν τη μαρτυρία του για τον Αγώνα.[4] Ο ποιητικός κύκλος του ενδιαφέρει λοιπόν τόσο την ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, όσο και την ιστορία των ιδεών.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», με τη σειρά τους, είναι από τα λίγα νεοελληνικά κείμενα του είδους τους και ως εκ τούτου ιδιαίτερα σημαντικές για την έρευνα της εξέλιξης της ταξιδιωτικής γραμματείας και του αυτοβιογραφικού λόγου στη νεοελληνική γραμματεία. Παράλληλα, οι πληροφορίες που περιέχει το κείμενο για

ρίας της Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, Γρεβενά: Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2016, σ. 763-773.

3. Τα έργα παραδίδονται άτιτλα και αχρονολόγητα. Οι τίτλοι δόθηκαν από τη γράφουσα, η οποία έκανε και τη χρονολόγηση, βλ. σ. 119-120, 155, 233 και 272-278.

4. Πρόκειται για τα δοκίμια «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection» και «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος». Το πρώτο δοκίμιο και ένα μέρος του δεύτερου εκδόθηκαν από τον Κωνσταντίνο Α. Βακαλόπουλο (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973. Στο εξής οι παραπομπές στην έκδοση αυτή, όταν αφορούν τα κείμενα του Λασσάνη θα γίνονται με την ένδειξη «(επιμ.)» μετά από το όνομα του φιλολογικού εκδότη, και χωρίς την ένδειξη αυτή, όταν αφορούν τα τέσσερα συνοδευτικά κείμενα που συνέγραψε αυτός. Η παραπάνω λύση υπαγορεύτηκε από την απουσία ιδιαίτερων γενικών τίτλων για το καθένα από τα κείμενα του εκδότη.

συναντήσεις του Λασσάνη με ξένους στρατιωτικούς, πολιτικούς, λόγιους και καλλιτέχνες, ή για αναγνώσματά του, για παραστάσεις θεατρικών έργων και όπερας, για εικαστικές εμπειρίες και για επισκέψεις του σε αξιοθέατα προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για τη μελέτη της πολιτισμικής ιστορίας του Νέου Ελληνισμού και ειδικότερα για τα καίρια ζητήματα της ανάδυσης του νεωτερικού υποκειμένου στην ελληνική κοινωνία και του ανοίγματός της στη Δύση. Η περιγραφή της ακρόασης του Λασσάνη από τον βαυαρό βασιλιά Λουδοβίκο Α΄, πατέρα του Όθωνα Φρειδερίκου Λουδοβίκου φον Βίτελσμπαχ (1815-1867) μετέπειτα βασιλιά της Ελλάδος, όπως επίσης και οι μνείες συναντήσεών του με σημαντικούς Φιλέλληνες, καθιστούν τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μαρτυρία για την όψιμη φάση του γερμανικού και γαλλικού Φιλελληνισμού.

«Ἡ Φυλακὴ» και οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» παραδίδονται, όπως αναφέρθηκε, σε αυτόγραφα που φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, στο «Αρχείο Λασσάνη». Το περιεχόμενο του αρχείου αυτού συνιστά σήμερα το μόνο γνωστό σώμα χειρογράφων από τα κατάλοιπα του κοζανίτη Φιλικού.[5] Μεμονωμένες επιστολές του εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας για την παρούσα έκδοση στα αρχεία του Μουσείου Μπενάκη και του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου στην Αθήνα. Σχετικά πρόσφατα εντοπίστηκαν επίσης κάποια υπηρεσιακά έγγραφα του Λασσάνη στα υπουργικά αρχεία της οθωνικής περιόδου, από τον ιστορικό Στάθη Κουτρουβίδη. Μια περαιτέρω έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση είναι πολύ πιθανό να αναδείξει και άλλο υλικό από τις θητείες του Λασσάνη σε διάφορα κρατικά αξιώματα, κυρίως στη θέση του υπουργού οικονομικών ή του νομάρχη Αττικοβοιωτίας.

Η ιστορία του σημερινού «Αρχείου Λασσάνη» της ΒΒ –για να επιστρέψουμε στο μοναδικό σήμερα γνωστό σώμα χειρογράφων και εγγράφων του αγωνιστή– παρουσιάζει αρκετά κενά, όπως συμβαίνει συχνά με τα ιδιωτικά αρχεία, όταν ο κάτοχός τους δεν θέλησε ή δεν πρόλαβε να τα εμπιστευθεί σε ένα πνευματικό ή ερευνητικό ίδρυμα και δεν είχε απογόνους για να μεριμνήσουν για αυτά. Εάν δεχτούμε μία μαρτυρία, η οποία προσγράφεται στη σύζυγο του Λασσάνη Ευφημία Λιανοσταφίδα, το «Αρχείο Λασσάνη» της ΒΒ άρχισε να δημιουργείται στη δεκαετία του 1870. Η σύζυγος του αγωνιστή παρέδωσε μετά τον θάνατό του (1870) ένα μέρος του προσωπικού του αρχείου στον Τιμολέοντα Φιλήμονα (1833-1898) και εκείνος το κατέθεσε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.[6] Η πληροφορία θα μπορούσε να αληθεύει. Ο νομικός και δημοσιογράφος Τιμολέων Φιλήμων, γιος του γνωστού ιστορικού της Επανάστασης και φίλου του Λασσάνη Ιωάννη Φιλήμονα, συνέβαλε

5. Σύμφωνα με τον Ι. Κ. Βασδραβέλλη, γύρω στο 1937 ένα μέρος από τα κατάλοιπα του Λασσάνη εντοπίστηκε στο Άργος και αγοράστηκε από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία. Βλ. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες αγωνισταί εις τα 1821*, Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1937, σ. 143, σημ. 1. Η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται από το αρχειακό υλικό που απόκειται σήμερα στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Εκεί φυλάσσονται μόνο δύο επιστολές του Λασσάνη προς τον Γεώργιο Βοϊνέσκο.

6. Βλ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 29.

ιδιαίτερα στην οργάνωση και ανάπτυξη της Βιβλιοθήκης της Βουλής ως Έφορος του Βουλευτηρίου από το 1875 έως το 1887. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό να θέλησε να διαφυλάξει ό,τι θεωρούσε σημαντικό από τα κατάλοιπα του κοζανίτη αγωνιστή και να το μετέφερε στη Βιβλιοθήκη που επόπτευε ο ίδιος. Μάλλον όμως δεν το έπραξε, ή η πληροφορία που ανάγεται στην Ευφημία Λιανοσταφίδα δεν αληθεύει.

Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί ένα άρθρο που δημοσίευσε το 1931 ο Δημήτριος Καμπούρογλου (1852-1942) στην εφημερίδα *Εστία* με αφορμή την αγορά από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής του υλικού το οποίο όντως συγκρότησε το «Αρχείο Λασσάνη».[7] Ο Καμπούρογλου, γιος ενός μαθητή και φίλου του Λασσάνη και συγγενής (από την πλευρά της μητέρας του) της Ευφημίας Λιανοσταφίδα, διέθετε βεβαίως ασφαλείς πληροφορίες για την τύχη των καταλοίπων του αγωνιστή. Έτσι, το γεγονός ότι στο άρθρο του χαρακτηρίζει «τα αρχειακά απομεινάρια του Λασσάνη» που αγόρασε η Βιβλιοθήκη της Βουλής το 1931 ως «το διασωθέν μέρος των εγγράφων του», δείχνει ότι στις συλλογές της Βιβλιοθήκης δεν προϋπήρχε υλικό από το προσωπικό αρχείο του Λασσάνη.[8] Αποδυναμώνεται, συνεπώς, η πληροφορία ότι ήδη στη δεκαετία του 1870 είχαν κατατεθεί εκεί κατάλοιπά του μέσω του Τιμολέοντα Φιλήμονα. Όπως και να ’χει, ο,τιδήποτε είχε τυχόν εισαχθεί τότε, αργότερα δεν ήταν πλέον εντοπίσιμο. Τα «αρχειακά απομεινάρια του Λασσάνη» που περιήλθαν το 1931 στην κατοχή της Βιβλιοθήκης της Βουλής είναι τα πρώτα και μοναδικά των οποίων η εισαγωγή τεκμηριώνεται.

Το υλικό αυτό βρισκόταν στα χέρια της Ερασμίας Λιανοσταφίδα-Αντωνοπούλου, συγγενούς της Ευφημίας Λιανοσταφίδα, και αγοράστηκε κατόπιν γνωμοδότησης του Δημήτριου Καμπούρογλου και του Νίκου Βέη (1883-1958).[9] Το περιεχόμενο του «Αρχείου Λασσάνη» έχει περιγραφεί εν συντομία από τον Δημήτριο Καμπούρογλου (1931) και τον Ευάγγελο Τζιάτζιο (1940), και συστηματικά από τον Ντίνο Κονόμο (1971). Περιλαμβάνει αυτόγραφα λογοτεχνικών έργων και δοκιμίων του Λασσάνη, επιστολές από και προς αυτόν, σημειώματα και λυτά έγγραφα. Τα κείμενα είναι γραμμένα κυρίως στα ελληνικά και γερμανικά, δευτερευόντως στα γαλλικά. Ανάμεσα στις επιστολές, συγκαταλέγονται και κάποιες οι οποίες προέρχονται από τις αδελφές Lulu και Constanze von Thürheim, φίλες του Αλέξανδρου Υψηλάντη, και μία από τον γιατρό και δημοσιογράφο Παναγιώτη Σοφιανόπουλο.

Το ενδιαφέρον της έρευνας για το «Αρχείο Λασσάνη» εγκαινιάστηκε στη δεκαετία του 1937 χάρη στο μεράκι και τις προσωπικές θυσίες του ιστορικού Ευάγγε-

7. Αναδρομάρης [= Δημήτριος Καμπούρογλου], «Ο Λασσάνης», εφ. *Εστία* αρ. 13.099 (05.03.1931), σ. 1.
8. *Στο ίδιο*.
9. Βλ. Ευάγγελος Τζιάτζιος, «Ένα ποίημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη», *Νέα Εστία* 260 (1937), σ. 1583-1586: 1585· Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 29· Στάθης Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», στο: Γεώργιος Λασσάνης, *Έκθεσις περί Ληστείας*, γενική επιμέλεια Έλλη Δρούλια, εισαγωγή-μεταγραφή Στάθης Κουτρουβίδης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2018, σ. 55-57.

λου Στ. Τζιάτζιου και του εφόρου της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης Νικόλαου Π. Δελιαλή. Μέρος της αλληλογραφίας τους και τα πρακτικά των συνεδριών του διοικητικού συμβουλίου της παραπάνω Βιβλιοθήκης τεκμηριώνουν ότι ο Τζιάτζιος διεξήγε εκτενείς έρευνες στην Αθήνα το 1937, αναζητώντας και μελετώντας κατάλοιπα του Λασσάνη. Κατόρθωσε τότε να εντοπίσει 34 τόμους από τη βιβλιοθήκη του, έντυπα έργα στα ελληνικά και, κυρίως, στα γερμανικά. Ανάμεσά τους ή ξεχωριστά εντόπισε και ένα αντίτυπο του *Ἀριστομένης καὶ Γοργὼς* –του μυθιστορήματος του August Lafontaine που είχε μεταφράσει ο κοζανίτης αγωνιστής– «μὲ ἰδιοχείρους διορθώσεις πάνω στὸ κείμενο τοῦ ἴδιου τοῦ Λασσάνη».[10] Επίσης, μετέγραψε όλα ή σχεδόν όλα τα ελληνικά αυτόγραφα του αγωνιστή που φυλάσσονταν στο «Αρχείο» του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.[11]

Καρπός των εκτενών ερευνών του Τζιάτζιου υπήρξε μια σειρά από άρθρα (για ένα βιβλίο έλειπε η απαραίτητη χρηματοδότηση), στα οποία βασίστηκε όλη η μεταγενέστερη έρευνα για τον Γεώργιο Λασσάνη. Τα δημοσιεύματα αυτά, που είχαν τυπωθεί σε εφημερίδες και περιοδικά, έδωσαν προφανώς το ερέθισμα για τη δημοσίευση του περιεχομένου τού «Αρχείου», η οποία ξεκίνησε στη δεκαετία του 1950. Ο ερασιτέχνης ιστοριοδίφης Γρηγόριος Γερούκης δημοσίευσε το 1952 και το 1973 μεταγραφές όλων των ποιημάτων και ενός ιστορικού δοκιμίου του Λασσάνη από το «Αρχείο» του.[12] Επίσης το 1973, ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος εξέδωσε τρία ιστορικά δοκίμια και ένα απόσπασμα από τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις».[13] Το 2002

10. Βλ. Επιστολή Ευάγγελου Στ. Τζιάτζιου προς τον Νίκο Δελιαλή, Φλώρινα 14.9.37, Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, ταξ. αρ. 2003L. Ο Τζιάτζιος δεν αναφέρει πού εντόπισε τα βιβλία αυτά. Υποθέτω ότι θα τα βρήκε σε κάποιο από τα παλαιοβιβλιοπωλεία με τα οποία συνεργαζόταν τακτικά (Βαγιονάκη, Λαδά, Καλογερόπουλου). Στην ίδια επιστολή γράφει ακόμη ότι εντόπισε «ἄλλη μιὰ αἴτηση πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν ἀγῶνος» και «δύο ποτήρια (κύπελλα ἀργυρᾶ) τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντου ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν στὴ φυλακὴ».

11. *Στο ίδιο.*

12. Γρηγόριος Γ. Γερούκης (επιμ.), *Τ' Άπαντα Γεωργίου Λασσάνη,* εισαγωγή - ιστορικαί σημειώσεις υπό Γρηγορίου Γ. Γερούκη, τόμ. 1, Κοζάνη: Τυπογραφεία «Βορείου Ελλάδος», [1952]. Δεν κυκλοφόρησαν περαιτέρω τόμοι, αλλά το 1973 δημοσιεύτηκε μια δεύτερη έκδοση με επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη εισαγωγή· βλ. Γρ. Γ. Γερούκης, *Άπαντα Γεωργίου Λασσάνη (1821-1832)*, Δευτέρα έκδοσις, Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1973. Σε αυτή συμπεριλήφθηκε και το ανέκδοτο έως τότε ιστορικό δοκίμιο «Τὸ Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος», το οποίο επανεκδόθηκε αργότερα από τον Κ. Βακαλόπουλο (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια*, σ. 139-177. Οι μεταγραφές του Γερούκη, όντας ερασιτεχνικές, περιέχουν παραναγνώσεις και υστερούν μεθοδολογικά.

13. Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη,* σ. 47-73 («Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)»), σ. 113-128 («Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection»), σ. 139-177· «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικὸν»). — Από την «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» ο Κ. Βακαλόπουλος εξέδωσε μόνο το τρίτο μέρος και από τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» μόνο το απόσπασμα που αφορά στη συνάντηση του Λασσάνη με τον Λουδοβίκο Α΄ της Βαυαρίας. Για το τελευταίο, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του*

ο θεατρολόγος Βάλτερ Πούχνερ δημοσίευσε την τραγωδία *Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*.[14]

Η παρούσα έκδοση καθιστά για πρώτη φορά προσιτό ολόκληρο το κειμένο των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» και δημοσιεύει με τρόπο επιστημονικά επαρκή τα ποιήματα που γράφτηκαν την ίδια εποχή. Όλα τα παραπάνω κείμενα, όντας γνωστά από μία μόνο πηγή (αυτόγραφα Λασσάνη), εκδίδονται εδώ διπλωματικά και συνοδεύονται από πραγματολογικά σχόλια. Η έκδοση περιλαμβάνει μια μελέτη για τη ζωή και το έργο του Γεωργίου Λασσάνη, καλύτερα ένα «Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα», όπως τιτλοφορείται, για να τονιστεί ο εργαλειακός χαρακτήρας του. Ο αρχικός στόχος να γραφτεί ένα σχετικά σύντομο βιογραφικό σημείωμα το οποίο θα συνέβαλε στην ένταξη της «Φυλακής» και των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» στο ευρύτερο πλαίσιο του βίου και της συγγραφικής παραγωγής τού κοζανίτη λογοτέχνη και αγωνιστή, εγκαταλείφθηκε, όταν εντοπίστηκε νέο υλικό το οποίο αφενός ανέτρεπε την εικόνα που είχε σχηματίσει η έρευνα για το συγγραφικό έργο του, αφετέρου προήγαγε τις γνώσεις μας για τη δράση του ως Φιλικού και αγωνιστή. Δεν θέλησα να αφήσω έξω το υλικό αυτό. Το βιογραφικό σημείωμα δεν έγινε ωστόσο βιογραφία. Τα κενά στην έρευνα της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας και της Ελληνικής Επανάστασης στη Μολδοβλαχία εξακολουθούν να είναι πολλά και εμποδίζουν να απαντήσουμε με ασφαλή τρόπο σε αρκετά ερωτήματα που αφορούν την προεπαναστατική και επαναστατική δράση του Λασσάνη και έχουν προεκτάσεις και στη μετεπαναστατική ζωή του. Παράλληλα, τα κενά στην έρευνα της ελληνικής οικονομικής ιστορίας της περιόδου της Αντιβασιλείας, εμποδίζουν τη συγκρότηση μιας σαφούς εικόνας για τη δράση του στα χρόνια αυτά.

Παρά τα όριά της, η παρούσα έκδοση καθιστά προσιτά σημαντικά κείμενα του Λασσάνη, αναδεικνύει τις διακειμενικές σχέσεις που τα συνδέουν μεταξύ τους, και με έργα άλλων λογοτεχνών, καλλιτεχνών και λογίων, διερευνά τη δράση του ως Φιλικού και ως συγγραφέα, και ανιχνεύει τους πνευματικούς και ιδεολογικούς του ορίζοντες, συμβάλλοντας έτσι στην καλύτερη κατανόηση της προσωπικότητας και της δημόσιας δράσης αυτού του άγνωστου και αμφιλεγόμενου αγωνιστή που βρέθηκε γρήγορα στην πρώτη γραμμή της προετοιμασίας και της διεξαγωγής της Ελληνικής Επανάστασης.

φιλικού Γεωργίου Λασσάνη, σ. 24-25. Το υπόλοιπο κείμενο των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» έμεινε έως τώρα ανέκδοτο προφανώς λόγω των προκλήσεων που παρουσιάζει η ανάγνωση και ο σχολιασμός του.

14. Γεώργιος Λασσάνης, *Τα Θεατρικά. Έλλάς (Μόσχα 1820) και Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων (Οδησσός 1819, ανέκδοτο)*, επιμ. Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002. Το γεγονός ότι έως το 2002 το μεγαλύτερο μέρος του «Αρχείου Λασσάνη» ήταν ήδη εκδομένο, δεν δικαιολογεί την άποψη του Πούχνερ ότι «προκαλεί κάποια μελαγχολία, πώς τόσα πονήματα του σπουδαίου αγωνιστή "στ' άρματα κ' εισέ τα γράμματα", όπως αναφέρεται στον πρόλογο του Φορτουνάτου (1655), είναι ακόμα ανέκδοτα και αναξιοποίητα», βλ. Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», στο Λασσάνης, *Τα Θεατρικά*, σ. 11-96: 18.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά στο Αρχείο Λασσάνη, στην προέλευση και σημασία των κειμένων που εκδίδονται, αναφέρω προς διευκόλυνση των αναγνωστριών και αναγνωστών ότι στο «Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα» οι παραπομπές στη «Φυλακή» και στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» αναφέρονται στην ανά χείρας έκδοσή τους, ότι οι συντομογραφίες βιβλιοθηκών και αρχείων που χρησιμοποιούνται στις παραπομπές αναλύονται στην αρχή της «Βιβλιογραφίας» και, τέλος, ότι οι παραπομπές σε μια πηγή ή μελέτη γίνονται μετά την πρώτη φορά μόνο με το επίθετο της/του συγγραφέα και με συντομευμένο τίτλο (στις περιπτώσεις συνωνυμίας, περιλαμβάνεται και το αρχικό του βαπτιστικού ονόματος).

Λευκωσία, Σεπτέμβριος 2021

Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870):

Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα

Ρήξεις και ασυνέχειες ενός βίου

Ο Γεώργιος Λασσάνης είναι ένα πρόσωπο λιγότερο γνωστό και περισσότερο αντιφατικό απ' ό,τι τον παρουσιάζουν οι βιογράφοι του. Η ζωή του –που καθορίστηκε από τη συμμετοχή του στη Φιλική Εταιρεία και από τη δράση του ως αγωνιστή και, αργότερα, ως ανώτατου κρατικού αξιωματούχου– παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστη. Το έργο του, λογοτεχνικό και ιστοριογραφικό, παραμένει ανεπαρκώς και επιλεκτικά μελετημένο και αυτό.

Η ανασύσταση της πορείας του Λασσάνη έως το 1821 προσκρούει στην ποσοτική καχεξία που χαρακτηρίζει γενικά τις ιστορικές πηγές που διαθέτουμε για τα προεπαναστατικά χρόνια και στα κενά πληροφόρησης που προκάλεσε η μυστικότητα της Φιλικής Εταιρείας. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη ζωή του μέχρι την Επανάσταση προέρχονται κυρίως από δύο βιογραφικά σημειώματα, συνταγμένα από τον βιβλιογράφο Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό, στην περίφημη *Νεοελληνική Φιλολογία* του, και από τον ιστοριοδίφη Παναγιώτη Λιούφη (γεν. 1869) στη μελέτη του *Ιστορία της Κοζάνης*.[15] Και οι δύο στηρίχτηκαν πρωτίστως σε προφορικές μαρτυρίες. Ο Βρετός, που ζούσε στην Αθήνα, μάλλον πήρε τις πληροφορίες του από τον ίδιο τον Λασσάνη ο οποίος επίσης κατοικούσε τότε εκεί και, επιπλέον, συγκαταλεγόταν στους συνδρομητές της *Νεοελληνικής Φιλολογίας*.[16] Ο Κοζανίτης Λιούφης από τη μεριά του, όντας συγγενής του Λασσάνη, θα άντλησε ασφαλώς πληροφορίες από αφηγήσεις του οικογενειακού περιβάλλοντος. Αν και ο Λασσάνης δεν φαίνεται να επισκέφτηκε ξανά τη γενέτειρά του, την οποία είχε εγκαταλείψει περί το 1814, διατήρησε για πολλά χρόνια, ίσως έως το τέλος της ζωής του, την επικοινωνία με τους συγγενείς του. Ο θείος τού Λιούφη Ιωάννης είχε μάλιστα σπουδάσει χάρη στην οικονομική βοήθεια του Λασσάνη και, εάν οι σπουδές αυτές έγιναν στην Αθήνα, θα τον είχε γνωρίσει καλά και από κοντά.[17] Έως το 1878 οι συγγενείς του αγωνιστή είχαν στην κατοχή τους και έναν

---

15. Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 2 τ., Αθήνα: Βιλαράς, Λιούμης/ Καραμπίνης, Βάφας, 1854-1857, τ. 2, σ. 296-297. – Παναγιώτης Ν. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα: Ι. Βάρτσος, 1924, σ. 308-313.
16. Από τον πρόλογο «Προς τον αναγνώστην» που δημοσιεύει ο Παπαδόπουλος-Βρετός στη *Νεοελληνική Φιλολογία* (τ. 1, σ. θ΄-κθ΄) συνάγεται ότι κατά τη σύνταξη του έργου του διέμενε, αν και όχι συνεχώς, στην Αθήνα. Κατάλογος συνδρομητών υπάρχει σε κάθε τόμο της *Νεοελληνικής Φιλολογίας*. Το όνομα του Λασσάνη εμφανίζεται *ό.π.*, τ. 1, σ. 267.
17. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 313 και 360. Ενώ οι πληροφορίες του Λιούφη για τη ζωή του Λασσάνη πριν το 1828 δείχνουν γενικά αξιόπιστες, όσα γράφει για τα μεταγενέστερα χρόνια έχουν περιορισμένη αξία. Ο ίδιος άλλωστε σημειώνει ότι προέρχονται, συνήθως αυτολοξεί, από μια νεκρολογία που δημοσίευσε ο Τιμολέων Φιλήμων στην εφημερίδα *Αιών* στις 9 Ιουλίου 1870.

μεγάλο αριθμό επιστολών του, ανάμεσά τους και κάποιες από τα προεπαναστατικά χρόνια. Φαίνεται όμως ότι τις κατέστρεψαν «εκ φόβου ερευνών».[18]

Παρότι τα βιογραφικά σημειώματα που συνέταξαν ο Βρετός και ο Λιούφης μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστα (με όλες, βεβαίως, τις επιφυλάξεις που απαιτούν οι αφηγηματικές πηγές), οι πληροφορίες που δίνουν είναι λίγες, ενίοτε αντιφατικές και, επιπλέον, φτωχές σε realia, σε στοιχεία δηλαδή που θα μας επέτρεπαν να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια και βεβαιότητα την πορεία του Λασσάνη στον χώρο και στον χρόνο, ιδιαίτερα έως το 1818. Η αδυναμία αυτή δεν αντισταθμίζεται από άλλες πηγές· η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει εντοπίσει επαρκή συμπληρωματικά τεκμήρια.

Ο απολογισμός είναι θετικότερος για τα χρόνια 1818-1827. Το ενδιαφέρον για τη συμβολή του Λασσάνη στο νεοελληνικό θέατρο και για τη σχέση του με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη οδήγησε σε μια ικανοποιητικότερη συγκομιδή για τα χρόνια που καλύπτει η θεατρική δημιουργία του (1818-1820) και η αιχμαλωσία στην Αυστρία (1821-1827). Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το υλικό που εντόπισαν σε αυστριακά αρχεία ο Nicolae Corivan και ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, μολονότι εστιάζεται, όπως είναι αναμενόμενο, στον Αλέξανδρο Υψηλάντη και όχι στους συγκρατούμενούς του.[19]

Τα έτη που ακολουθούν (1828-1870), παρότι συνιστούν το μεγαλύτερο κομμάτι της ζωής του Λασσάνη, είναι εκείνα που έχουν ερευνηθεί λιγότερο. Έτσι, όπως συμβαίνει και με ορισμένα άλλα πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην προεπαναστατική ελληνική κοινωνία, ο Λασσάνης «χάνεται» μετά τον Αγώνα. Οι γνώσεις μας για αυτόν είναι εντελώς στοιχειώδεις, παρότι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών αλλά και οι εφημερίδες και τα αρχεία της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου περιέχουν αρκετές αναφορές στη συμμετοχή του στα στρατιωτικά γεγονότα των ετών 1828-1832 και στον ρόλο του σε καίρια ζητήματα της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, λ.χ. στη διανομή των εθνικών γαιών. Οι βιογράφοι του καλύπτουν συχνά το ερευνητικό αυτό κενό με αξιολογικές κρίσεις οι οποίες δεν ερείδονται σε τεκμηριωμένες πράξεις του Λασσάνη, αλλά συνιστούν απλή προβολή στα μετεπαναστατικά χρόνια ιδεολογικών θέσεων που απαντούν σε κείμενά του, γραμμένα πριν από το 1829. Όπως όμως δείχνουν συμπεράσματα, στα οποία είχε καταλήξει παλαιότερα ο Ιωάννης Πετρόπουλος, μελετώντας την οικονομική ιστορία του 19ου αιώνα, και τα οποία αξιοποίησε πρόσφατα στην έρευνα για τον Λασσάνη ο Στάθης Κουτρουβίδης,[20] η προβολή των προεπαναστατικών ιδεολογικών τοποθετήσεων του Λασσάνη στη μετέπειτα δράση του εκτός από αντι-ιστορική είναι μάλλον και παραπλανητική. Η έντονη εμπλοκή του στο πελατειακό σύστημα της οθωνικής Ελλάδας αντιφάσκει με τις

18. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 310, σημ. 1.
19. Βλ. κυρίως Nicolae Corivan, «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», *Balkan Studies* 8 (1967), σ. 87-102 και Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν, 1821-1828*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1969.
20. Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», σ. 61.

φιλελεύθερες ιδέες που διατυπώνονται στα σωζόμενα κείμενά του. Η προσωπικότητα και ο βίος του Λασσάνη ως λογίου, αγωνιστή και πολιτικού δεν είχαν την απλοϊκή διαφάνεια και τη γραμμική συνοχή που τους αποδόθηκε εκ των υστέρων, αλλά διέπονταν από αντιφάσεις και σκοτεινές ρήξεις.

Το βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα που ακολουθεί δεν κλείνει ούτε αυτό τα μεγάλα ερευνητικά κενά. Εστιάζεται στα χρόνια έως την επιστροφή του Λασσάνη στον Αγώνα, το 1828, και φιλοδοξεί απλώς να δημιουργήσει μια στέρεη αφετηρία για τη μελλοντική έρευνα, εξοβελίζοντας λανθασμένες πληροφορίες και προσκομίζοντας νέες. Υπογραμμίζει έτσι την ανάγκη μιας μονογραφίας για τον Λασσάνη και το μεγάλο ενδιαφέρον που θα παρουσίαζε ως σπουδή μιας μορφής αντιπροσωπευτικής για μια ομάδα ελλήνων λογίων του όψιμου Διαφωτισμού οι οποίοι υιοθέτησαν κατά τα προεπαναστατικά χρόνια νεωτερικές νοοτροπίες και στάσεις, έλαβαν μέρος στην Επανάσταση εμπνεόμενοι από μια εθνική και αστική συνείδηση, και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους εντάχθηκαν στην κοινωνία και στον διοικητικό μηχανισμό του, με όρους και ρόλους πολύ διαφορετικούς από εκείνους που οραματίζονταν, ή τουλάχιστον ευαγγελίζονταν, κατά τα προεπαναστατικά χρόνια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

1. Τα πρώτα χρόνια

Ο Γεώργιος Λασσάνης, «μονογενές τέκνον» του Ιωάννη Λάτσκου Σαπου[ν]τζή και της Αικατερίνης Ιω. Χατζηκλήμου (*περ. 1776),[21] γεννήθηκε το 1793, μάλλον το καλοκαίρι, στην Κοζάνη.[22] Πριν να κλείσει τα τρία του χρόνια, έχασε τον πατέρα του.[23] Ο εύπορος έμπορος δολοφονήθηκε από ληστές, ενώ επέστρεφε από ένα ταξίδι στη Βιέννη.[24]

Ο Γεώργιος φοίτησε στα σχολεία της γενέτειράς του, όπου λέγεται ότι ξεχώρισε.[25] Δεν γνωρίζουμε όμως ούτε ποιο από τα βραχύβια σχολεία της εποχής του επισκέφθηκε, ούτε και ποιοι ήταν οι δάσκαλοί του.[26] Καθώς η Κοζάνη, αντίθετα από πόλεις όπως τα Γιάννενα, ο Τύρναβος ή η Λάρισα, «ήταν πόλη ετερόφωτη,

---

21. Η πληροφορία ότι ο Λασσάνης ήταν μοναχοπαίδι και στοιχεία για τον υπολογισμό της χρονολογίας γέννησης της μητέρας του προέρχονται από το ποίημα «Ὁ Ὄλυμπος», από τον κύκλο «Ἡ Φυλακή»· βλ. Λασσάνης, «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 204, 206, 208. Οι παραπομπές στον κύκλο «Ἡ Φυλακή» και στις «Ταξιδιωτικές σημειώσεις» γίνονται εδώ και στο εξής στην ανά χείρας έκδοση. — Για τα ονόματα των γονέων του, βλ. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308. Το επώνυμο Λάτσκος/Λάτζκος προέρχεται από το βαπτιστικό Λάζαρος μέσω του υποκοριστικού Λάζος, βλ. Κωνσταντίνος Δημ. Ντίνας, *Κοζανίτικα επώνυμα, 1759-1916*, Κοζάνη: Δήμος Κοζάνης, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1995, σ. 66.

22. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308. Επίσης, ο Νικόλαος Δελιαλής εντόπισε στον Κώδικα Βαπτίσεων Κοζάνης (1759-1850) την ακόλουθη εγγραφή για τον Λασσάνη: «1793 σεπτέμβριος ἐβαπτίσθη ὁ γεόργιος τοῦ Ἰωάννου Λάτζκου σαπουτζῆ. ἀνάδοχος ὁ δημήτριος Χ Πεϊου», βλ. Ευάγγελος Στ. Τζιάτζιος, «Έτος γεννήσεως του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 528, και ο ίδιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 195-226: 199.

23. Βλ. Λασσάνης, «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 206-208.

24. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308.

25. *Στο ίδιο.*

26. Βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, «Η Σχολή της Κοζάνης κατά τον 18ο αιώνα βάσει χειρογράφων, εγγράφων και εντύπων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999, σ. 143-179: 143, 159-162, 165. Στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν δίδασκαν στην Κοζάνη οι μαθητές του Αμφιλόχιου Παρασκευά, Γ. Λούιος (1797-1799) και Γεώργιος Λαμπαδάριος ή Ιωαννάκης (1804-1806), ο Στέφανος Σταμκίδης (1808-1810) και ο Χριστόδουλος Κλονάρης (1806-1810), βλ. *ό.π.*, σ. 162-166 και Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, 3 τόμ., Αθήνα: Καραβίας 1992 [= ανατύπωση της

χωρίς συνέχεια ιδεολογική κάποιας σχολής, χωρίς να αναπτύξει ένα όνομα, κάποια φήμη συγκεκριμένης κατεύθυνσης ή παράδοσης σπουδών»,[27] δεν αποκλείεται ο Λασσάνης να συμπλήρωσε τη μόρφωσή του και σε κάποιο εκπαιδευτικό ίδρυμα άλλης πόλης. Ίσως στα χρόνια των εγκύκλιων σπουδών του να έγινε και η μετατροπή του αρχικού επωνύμου Λάτσκος σε Λασσάνης, ένα επίθετο το οποίο φαίνεται να έφερε μόνο αυτός από την οικογένειά του και με το οποίο εμφανίζεται για πρώτη φορά στις πηγές το 1817.[28]

Σημαντικό βίωμα των παιδικών και νεανικών του χρόνων ήταν η επαφή με τη ζωή των κλεφτών του Ολύμπου, ένας από τους οποίους ήταν ο Καπετάν Πρασινο-Νικόλας, θείος του από την πλευρά της μητέρας του.[29] Η εμπειρία αυτή, εξιδανικευμένη μέσα από το πρίσμα του Ρομαντισμού, αποτυπώθηκε πολύ αργότερα στα ποιήματά του «Ὁ Ὄλυμπος» και «Τὸ Κλεφτόπωλον», ενώ τον βοήθησε να προσεγγίσει και να περιγράψει το φαινόμενο της ληστείας στην πραγματεία του *Ἔκθεσις περὶ Ληστείας*.

Εικοσαετής, γύρω δηλαδή στο 1813, ο Λασσάνης αρραβωνιάστηκε τη συντοπίτισσά του Αναστασία Τακιατζή, «εξέχουσαν εις κάλλος και αρετήν».[30] Όχι πολύ αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1814, τον βρίσκουμε στην Τσαριτσάνη.[31] Ο λόγος και η διάρκεια της παρουσίας του στη θεσσαλική κωμόπολη δεν είναι γνωστοί. Η πιθανότητα να φοιτούσε για ένα διάστημα σε κάποιο από τα σχολεία της περιοχής είναι μικρή, αφού ήταν τότε 21 ετών. Δεν μπορεί όμως να αποκλειστεί. Πάντως η

έκδοσης του 1936 από τον Χαλκιόπουλο], τ. 1, σ. 126-127. Αν και πιθανή, η μαθητεία του Λασσάνη σε κάποιον από τους παραπάνω λογίους είναι αμάρτυρη.

27. Καρανάσιος, «Η Σχολή της Κοζάνης», σ. 171.

28. Το 1817 εμφανίζεται ως «Λασσάνος» στον κατάλογο συνδρομητών του έργου *Ἑρμῆλος* του Μιχαήλου Περδικάρη, βλ. σημ. 36. Ενδέχεται η κατάληξη –ος στον τύπο «Λασσάνος» να μην είναι τυπογραφικό σφάλμα, αλλά μια ενδιάμεση φάση του ονόματος στη μετατροπή του από Λάτσκ-ος σε Λασσάν-ης. Η μετατροπή αυτή θα γινόταν τότε αντιληπτή ως εξελληνισμός του ονόματος και σχετίζεται πιθανότατα με τη γενικότερη τάση που σημειώνεται στα ελληνικά σχολεία των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα για εξελληνισμό των ονομάτων των μαθητών. – Είναι σημαντικό, ειδικά στην έρευνα αρχειακού υλικού από τα προεπαναστατικά χρόνια, να παίρνουμε υπόψη όλες τις παραπάνω μορφές του επωνύμου του Λασσάνη.

29. Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», σ. 9.

30. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308.

31. Η πληροφορία παραδίδεται από τον ίδιο, βλ. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)», στο: Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 47-73: 63. Για τη χρονολόγηση της παρουσίας του στην Τσαριτσάνη, βλ. *ό.π.*, σ. 38. Η πληροφορία ότι ο Λασσάνης τον Φεβρουάριο του 1814 βρισκόταν στην Τσαριτσάνη περιορίζει τη διάρκεια της παραμονής του στην κεντρική Ευρώπη. Ειδικά η παραμονή του στη Λιψία, την οποία ανεβάζουν κάποιοι μελετητές σε τέσσερα χρόνια (βλ. Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 13), διήρκεσε δύο ή, το πολύ, τρία χρόνια, αφού δεν μπορεί να έφτασε εκεί πριν από το καλοκαίρι του 1814, ενώ αναχώρησε, όπως θα φανεί παρακάτω, εντός του 1816 ή, το αργότερο, στις αρχές του 1817.

παρουσία του στην Τσαρίτσανη μάς δίνει ένα χρονικό όριο, ένα terminus post quem, για να τοποθετήσουμε τη μετάβασή του στην Πέστη, όπου πήγε, για να εργαστεί κοντά στον μεγαλέμπορο Νικόλαο Εμμανουήλ Τακιατζή (1776-1866), πατέρα της Αναστασίας, μέτοχο του εμπορικού οίκου «Αυτάδελφοι Τακιατζή» που έδρευε στην ουγγρική πόλη.[32] Θα έφτασε εκεί το νωρίτερο το καλοκαίρι του 1814.

2. Στην κεντρική Ευρώπη

Η διαμονή του νεαρού Λασσάνη στην ουγγρική πόλη δεν διήρκεσε πολύ. Όλοι οι βιογράφοι του συμφωνούν ότι εγκατέλειψε σύντομα την Πέστη, χωρίς όμως να είναι σε θέση να τεκμηριώσουν τον χρόνο και την αιτία της αναχώρησής του. Μερικοί υποστηρίζουν ότι η απόφασή του να φύγει οφείλεται στη διάλυση του αρραβώνα του με την κόρη του Τακιατζή. Η Αναστασία, γράφουν, η οποία είχε παραμείνει στην Κοζάνη, αναγκάστηκε να παντρευτεί εσπευσμένα τον ιερέα Δημήτριο Μεγδάνη, για να ξεφύγει από τη λαγνεία του Αλή Πασά.[33] Ο Λασσάνης δεν θέλησε να συνεχίσει να εργάζεται για τον πατέρα της.

Η φημολογούμενη και φημισμένη λαγνεία του Αλή Πασά καθιστά την αφήγηση για την Αναστασία υπερβολικά στερεότυπη, για να αληθεύει ή, τουλάχιστον, για να επαρκεί ως αιτιολογία.[34] Η διάλυση του αρραβώνα τού Λασσάνη –είτε συνέβη κατά τη διαμονή του στην Πέστη, είτε το 1820, όπως προτείνουν άλλοι μελετητές– είχε μάλλον διαφορετική αιτία. Το θέμα αυτό θα μας απασχολήσει ωστόσο αργότερα.

Από την Πέστη ο Λασσάνης μετακινήθηκε στη Λιψία, όπου έφτασε το νωρίτερο το φθινόπωρο του 1814 – το πιθανότερο όμως αργότερα.[35] Παρέμεινε εκεί έως το 1816. Σε έναν κατάλογο συνδρομητών που καταρτίστηκε στο δεύτερο εξά-

32. Για την οικογένεια του Νικόλαου Εμμ. Τακιατζή, βλ. Γεώργιος Χρ. Αλευράς, *Ο Κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής (1812-1896)*, Κοζάνη: Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2016, σ. 79 και 85. Στον εμπορικό οίκο συμμετείχαν οι συγγενικές μεταξύ τους οικογένειες των Νικολάου Εμμανουήλ Τακιατζή, Γεωργίου Κωνσταντίνου Τακιατζή [αργότερα: ντε Μπέρζα] (1788-1844) και Δημητρίου Ιωάννη Τακιατζή (1779-1819)· βλ. *ό.π.*, σ. 76, 79.

33. Βλ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες αγωνισταί εις τα 1821*, σ. 136, επίσης Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 12 και Αλευράς, *Ο Κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής*, σ. 85. Υποτίθεται ότι κάποιος Οθωμανός αξιωματούχος ήθελε να προσφέρει την Αναστασία ως δώρο στον πασά.

34. Η λαγνεία του Αλή Πασά παρουσιάζεται ως αιτία και της μετάβασης του Λασσάνη στην Πέστη. Υποστηρίζεται ότι ο Αλή Πασάς είχε ερωτικές βλέψεις για τη μητέρα του Λασσάνη και γι᾽ αυτό τον κατεδίωκε. Βλ. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308.

35. Στους τελευταίους μήνες του 1814, εάν η μετάβασή του στην Πέστη έγινε αμέσως μετά από το ταξίδι του στην Τσαριτσάνη. Διαφορετικά θα έφτασε αργότερα και η παραμονή του στη Λιψία θα ήταν ακόμη πιο σύντομη.

μηνο του 1816, το όνομά του συνοδεύεται από το επίθετο «ἐντιμολογιώτατος», το οποίο συνδύαζε τις συνηθισμένες τότε προσφωνήσεις για τους εμπόρους («ἐντιμότατος») και τους λογίους («λογιώτατος»).[36] Στα χρόνια αυτά εργάστηκε συνεπώς μάλλον ως γραμματικός κάποιου ή κάποιων ελλήνων εμπόρων.

Μολονότι γίνεται γενικά δεκτό ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Λιψία πραγματοποίησε σπουδές φιλολογίας στο εκεί πανεπιστήμιο, το όνομά του δεν εμφανίζεται στα φοιτητικά μητρώα του ιδρύματος.[37] Δεν αποκλείεται τα σχετικά τεκμήρια να καταστράφηκαν, αλλά το πιθανότερο είναι τα οικονομικά μέσα και οι βιοποριστικές ασχολίες του να του επέτρεπαν μόνο να παρακολουθήσει κάποια μαθήματα ως ελεύθερος ακροατής, δηλαδή χωρίς να εγγραφεί. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι ο Βρετός, ο οποίος αρύεται τις πληροφορίες του μάλλον απευθείας από τον Λασσάνη, αναφέρεται με μεγάλη αοριστία στις σπουδές του, χωρίς να προσδιορίζει τη διάρκεια ή το αντικείμενό τους. Το ίδιο κάνει και ο Λιούφης που αντλούσε τις πληροφορίες του από τους συγγενείς του Λασσάνη.[38] Το 1818 πάντως –έχοντας πλέον φύγει από τη Λιψία– δήλωνε ως επάγγελμα «σπουδαίος», δηλαδή ασχολούμενος με τη μελέτη, σπουδαστής ή λόγιος.[39]

---

36. Βλ. «Κατάλογος τῶν φιλοκάλων καὶ φιλομούσων Συνδρομητῶν τῆς τοῦ Ἑρμήλου ἐκδόσεως», στο: Μιχαήλος Περδικάρης, *Προδιοίκησις εἰς τὸν Ἑρμῆλον*, [Βιέννη] 1817. Ο κατάλογος δεν έχει σελιδαρίθμηση· ο Λασσάνης εμφανίζεται μεταξύ των συνδρομητών από την Πέστη ως: «Ὁ Ἐντιμολ. Κύριος Γεωργ. Λασσάνος [sic] ἐκ Κοζάνης». Βλ. και σημ. 66 – Μεταξύ των πολλών κοζανιτών συνδρομητών του *Προδιοίκησις* συγκαταλεγόταν και ο Νικόλαος Τακιατζής, πατέρας της Αναστασίας.

37. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 11-12, 91. Ο Πούχνερ κάνει ατεκμηρίωτα λόγο για τετραετείς σπουδές φιλολογίας· βλ. Πούχνερ («Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 13). – Καθώς οι σπουδές (ακόμη και η διαμονή!) του Λασσάνη στη Λιψία δεν έχουν ακόμη τεκμηριωθεί, η άποψη κάποιων μελετητών ότι ο Λασσάνης δέχτηκε ιδεολογικές επιρροές από γερμανικούς διανοητές της εποχής του (λ.χ. Fichte) είναι εξαιρετικά επισφαλής. Μια τέτοια επίδραση δεν τεκμηριώνεται άλλωστε από τα κείμενά του.

38. Βλ. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. 2, σ. 296-297, και Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308. Επειδή η διατύπωση του Παπαδόπουλου-Βρετού («εσπούδασεν εν Γερμανία») επιτρέπει την υπόθεση ότι ο Λασσάνης θα μπορούσε να έχει φοιτήσει σε κάποιο άλλο γερμανικό πανεπιστήμιο, σημειώνω ότι το όνομά του δεν απαντά ούτε στα μητρώα των κοντινών στη Λιψία πανεπιστημίων του Γκαίττινγεν (Göttingen), της Ιένας (Jena) ή της Χάλλης (Halle).

39. Βλ. Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα: χ.ε., 1937, σ. 6, και «Κατάλογος Φιλικών του αρχείου Παναγιώτου Δ. Σέκερη», στο: Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα: χ.ε., 1967, σ. 98-165: 111, αρ. 98. Ο Τζιάτζιος («Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 208) και ο Κ. Βακαλόπουλος (*Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια*, σ. 14) θεωρούν εσφαλμένα ότι ο χαρακτηρισμός «σπουδαῖος» δήλωνε την «εκτίμηση που έτρεφαν απέναντί του ορισμένοι Φιλικοί». Η σημασία της λέξης διέφερε παλαιότερα. Το λεξικό του Βεντότη την ερμηνεύει ως εξής: «Σπουδαῖος, αῖα, ον. ἐπιθ. celui ἢ celle qui étudie, studioso, sa.», βλ. Γεώργιος Βεντότης, *Λεξικὸν Τρίγλωσσον*, 3 τόμ., Βιέννη: Baumeister, 1790, τ. 3, σ. 492. Το 1806 στην *Ελληνική Νομαρχία* η λέξη «σπουδαίος» ση-

Το κοινωνικό περιβάλλον του Λασσάνη στη Λιψία μας είναι άγνωστο. Πάντως πρέπει να δημιούργησε σημαντικούς δεσμούς στην πόλη, αφού μία δεκαετία αργότερα, όταν αιτήθηκε την αποφυλάκισή του από τις αυστριακές φυλακές όπου κρατούνταν μαζί με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, δήλωσε ότι επιθυμούσε να μεταβεί στη Λιψία.[40] Ο μεγάλος θαυμασμός του Λασσάνη για τον Ρήγα, ο οποίος τον είχε ωθήσει ήδη να συγκεντρώσει πληροφορίες για αυτόν στην Κοζάνη, συναντώντας και ερωτώντας συντρόφους του,[41] επιβάλλει να θυμηθούμε εδώ ότι επικεφαλής της ελληνικής κοινότητας στα χρόνια εκείνα ήταν ο καστοριανός έμπορος και τέκτονας Γεώργιος Θεοχάρης, φίλος του Βελεστινλή. Ο Θεοχάρης είχε εγκατασταθεί στη σαξονική πόλη, αφότου εξορίστηκε από τα εδάφη της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας ως συνεργάτης του Ρήγα.[42] Από εκεί εξακολούθησε να συμμετέχει στις προσπάθειες πνευματικής αναγέννησης και εθνικής χειραφέτησης του Ελληνισμού. Το 1818, ή νωρίτερα, ανέλαβε την εκπροσώπηση της «Φιλομούσου Εταιρείας» της Βιέννης στη Λιψία, μιας Εταιρείας που είχε ιδρύσει ο Ιωάννης Καποδίστριας το 1814 και η οποία κατέχει ξεχωριστή θέση στην πορεία του ελληνικού εταιρισμού.[43]

μαίνει «λόγιος», βλ. *Ελληνική Νομαρχία*, επιμ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Αθήνα: Βαγιονάκης, χ.χ., σ. 177. Το 1825 στο λεξικό του Schmidt: «Σπουδαῖος, αία, αῖον. fleißig (im Lernen oder im Studieren)», δηλαδή «εργατικός/προκομμένος (στη μάθηση ή στη μελέτη)», βλ. J. A. E. Schmidt, *Λεξικὸν Ἁπλο-ἑλληνικὸν καὶ Γερμανικόν / Neugriechisch-deutsches und deutsch-neugriechisches Wörterbuch*, 2 τόμ., Λιψία: E. B. Schwickert, 1825, τ. 1, σ. 402. Το 1826 ο Ιωάννης Ρουσσέτης, φοιτητής της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Λιψίας, χρησιμοποιεί σε χειρόγραφη σημείωση τη λέξη «σπουδαίος» με τη σημασία «φοιτητής», βλ. «Besucherbuch der Kgl. Bibliothek Prag», ταξ. αρ. IX J 76, 1782-1958, φ. 72r.

40. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 326-327.

41. Ο Λασσάνης είχε προσπαθήσει ήδη στην Κοζάνη να συγκεντρώσει πληροφορίες για τον Ρήγα, ρωτώντας τον Γεώργιο Σακελλάριο. Αργότερα αναζήτησε και άλλα πρόσωπα που τον γνώριζαν. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 82-96 και Ευάγγελος Στ. Τζιάτζιος, «Ο Λασσάνης περί Ρήγα Βελεστινλή», *Νέα Εστία* 22 (1937), σ. 1749-1750. Ενδεικτική του θαυμασμού του είναι και η αφιέρωση στον Ρήγα της έκδοσης του θεατρικού έργου του *Έλλάς* (1820). Σε άλλα έργα του απαντούν εγκωμιαστικές αναφορές στον Ρήγα, βλ. Λασσάνης, «Ἱστορία της Ἑλλάδος». Τρίτη ἐποχή, 1757-1814, σ. 57-58.

42. Για τους έλληνες τέκτονες της Λιψίας και για τον Θεοχάρη, βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Ο τεκτονισμός στην ελληνική κοινωνία και γραμματεία του 18ου αιώνα. Οι γερμανόφωνες μαρτυρίες*, Αθήνα: Περίπλους, 2010, σ. 61-82, 122, 129, 134, 180 σημ. 266, 186 σημ. 296, 219, 249. Για τον βαθμό συμμετοχής τού Θεοχάρη στον τεκτονισμό είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι σχέσεις που είχε αποκτήσει ως μέλος της στοάς Balduin στη Λιψία από το 1786, συνέβαλαν στο να του επιτραπεί η εγκατάσταση στην πόλη, αφότου εξορίστηκε από την αψβουργική επικράτεια, βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Λογοκρισία και επανάσταση: η φημολογούμενη έκδοση της *Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως* στη Λιψία», *Ο Ερανιστής* 29 (2016), σ. 173-198: 189-190.

43. Βλ. Ελένη Κούκκου, *Ο Καποδίστρας και η παιδεία, 1803-1822,* Α΄ *Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα: χ.ε., 1958, σ. 65, 95-96 και αλλού. Η δράση του Θεοχάρη μετά την εξορία του από την Αψβουργική Αυτοκρατορία και την εγκατάστασή του στη Λιψία δεν έχει μελετηθεί, παρότι γνωρίζουμε ότι συνέχισε να είναι ένας επιτυχημένος έμπορος

Μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι στο ολιγομελές περιβάλλον της ελληνικής παροικίας ο Λασσάνης θα είχε την ευκαιρία να γνωρίσει και να συναναστραφεί τον συντοπίτη του και παλιό σύντροφο του Ρήγα.

Κατά τη διάρκεια του 1816, ο Λασσάνης αναχώρησε από τη Λιψία και μετακινήθηκε από την κεντρική Ευρώπη στα Βαλκάνια, στο Ιάσιο της Μολδαβίας. Στα πολλά σκοτεινά σημεία τής έως τότε πορείας του συγκαταλέγεται ένα κορυφαίο γεγονός της ζωής του, η μύησή του στη Φιλική Εταιρεία. Με την αναχώρησή του από την κεντρική Ευρώπη ο νεαρός κοζανίτης πέρασε σε μια καινούρια περίοδο της ζωής του, η οποία συνδεόταν στενά με την προετοιμασία και τη διεξαγωγή της Ελληνικής Επανάστασης.

3. Η μύηση στη Φιλική Εταιρεία

Στην τριετία 1816-1818, κατά την οποία ο Λασσάνης μετακινείται από την κεντρική Ευρώπη στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και από εκεί στη Ρωσία, εμπίπτει και η μύησή του στη Φιλική Εταιρεία. Ο Βρετός την τοποθετεί στο έτος 1816 και ο Λιούφης στο 1817, πριν ο Λασσάνης να εγκαταλείψει τον γερμανόφωνο χώρο.[44] Διαφορετικές πληροφορίες παραδίδει το αρχείο Παναγιώτη Σέκερη. Σύμφωνα με αυτό, η μύηση πραγματοποιήθηκε την 1η Μαρτίου του 1818 στη Μόσχα από τον Κωνσταντίνο Πεντεδέκα (†1833).[45] Το ίδιο έτος και τον ίδιο τόπο αναφέρει και ο Ιωάννης Φιλήμων, ο οποίος όμως γράφει ότι ο Λασσάνης κατηχήθηκε από τον Νικόλαο Γαλάτη (1794-1819).[46] Στο σημείο αυτό ο Φιλήμων στηρίζεται σε ένα υπό-

---

και αναδείχτηκε σε επικεφαλής της ελληνικής κοινότητας στη σαξονική πόλη. Ας καταγραφεί ένα ακόμη τεκμήριο των δραστηριοτήτων του: το 1807, όταν ο εκδότης και βιβλιοπώλης Reclam με τον οποίο συνεργαζόταν ο Κοραής στη Λιψία αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες, ο Αλέξανδρος Βασιλείου συνέστησε στον Κοραή να αποταθεί στον Θεοχάρη για την προώθηση της έκδοσης του Ισοκράτη. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Κοραής, ο συγγραφέας της *Ἀδελφικῆς Διδασκαλίας* (1798), δεν γνώριζε τον αλλοτινό σύντροφο του Ρήγα. Την επικοινωνία τη χειρίστηκε ο Βασιλείου. Οι σχετικές επιστολές δείχνουν ότι ο Θεοχάρης παρά την εξορία του δεν είχε αποκοπεί από τους Έλληνες της Βιέννης, αλλά συνεργαζόταν μαζί τους οπωσδήποτε στο εμπόριο βιβλίων, προφανώς και στο εμπόριο άλλων ειδών. Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., 6 τόμ. Αθήνα: Ο.Μ.Ε.Δ., 1964-1984, τ. 2, σ. 403 και 412.

44. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. 2, σ. 295. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 308: «Ἐγκαίρως (1817) μυηθεὶς εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ἐγκατέλιπε τὴν Γερμανίαν». Μιλώντας για «Γερμανία» στο α΄ μισό του 20ού αιώνα, ο Λιούφης εννοεί ίσως τον ευρύτερο γερμανόφωνο χώρο.
45. Βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 6, αρ. 31. Ο Πεντεδέκας είχε μυηθεί από τον Γαλάτη.
46. Βλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, 4 τόμ. Αθήνα: Π. Σούτσας κ.ά., 1859-1861, τ. 1, σ. 399, αρ. 293. Ολόκληρος ο κατάλογος καταλαμβάνει τις σ. 387-416. Για τη χρονολογία γέννησης και την ημερομηνία θανάτωσης του Γαλάτη, βλ. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης, ο Φιλικός*, Αθήνα: Κέδρος, 2002, σ. 36 και 227-231.

Κωνσταντίνος Πεντεδέκας,
Λιθογραφημένη προσωπογραφία

μνημα του Θεόδωρου Νέγρη (1790-1824) προς την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας, στο οποίο γίνεται λόγος για στενή συναναστροφή του Λασσάνη με τον Γαλάτη. Από το υπόμνημα ωστόσο δεν συνάγεται με βεβαιότητα ότι κατηχήθηκε από αυτόν, όπως δέχεται ο Φιλήμων και μεταγενέστεροι μελετητές.[47]

Οι αντιφάσεις των πηγών απασχόλησαν νωρίς την έρευνα, η οποία κατέληξε στη βάσιμη υπόθεση ότι οι πηγές δεν αναφέρονται σε μία αλλά σε δύο μυήσεις.[48] Υποστηρίχτηκε ότι η πρώτη έγινε το 1817 στο Ιάσιο από τον Γαλάτη, στον βαθμό του ιερέα, και η δεύτερη το 1818 στη Μόσχα από τον Πεντεδέκα, στον βαθμό του αφιερωμένου, στον έναν δηλαδή από τους δύο ανώτατους βαθμούς που προστέθηκαν εκείνη τη χρονιά στην ιεραρχία των Φιλικών.[49] Η υπόθεση αυτή, παρότι αρκετά πειστική, αντιπαρέρχεται την πληροφορία του Βρετού ότι ο Λασσάνης μυήθηκε αρχικά το 1816, όπως και την άποψη του Λιούφη ότι η μύηση του πραγματοποιήθηκε ενόσω βρισκόταν στον γερμανόφωνο χώρο.

Όμως, ακριβώς αυτές τις απόψεις των δύο πρώιμων βιογράφων του Λασσάνη έρχεται να στηρίξει τώρα ένα νέο εύρημα. Πρόκειται για την αίτηση που κατέθεσε ο κοζανίτης αγωνιστής το 1865 στην «Επιτροπή του Ιερού Αγώνος», ζητώντας να αναγνωριστεί η συνεισφορά του στην Επανάσταση.[50] Σε αυτήν αφηγείται εν συ-

47. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 140-152 (υπόμνημα Νέγρη): 142, 144. Το υπόμνημα διέπεται από έντονα, αρνητικά συναισθήματα και κρίσεις για τον Γαλάτη. Γράφτηκε στις 12 Απριλίου του 1819, δηλαδή μετά τη θανάτωση του τελευταίου. Ο Νέγρης παρουσιάζει τον Λασσάνη να έχει επηρεαστεί από το «μισογενές τέρας», όπως ονομάζει τον Γαλάτη, χωρίς να δίνει όμως συγκεκριμένα παραδείγματα, *ό.π.*, σ. 142. Υποστηρίζει ότι χάρη στη δική του παρέμβαση ο νεαρός Κοζανίτης επανήλθε στον σωστό δρόμο (*ό.π.*) και ότι ο Λασσάνης και ο Γαλάτης αποκάλυψαν στον Διογενίδη την ύπαρξη της Εταιρείας (ό.π., σ. 141). Με βάση το υπόμνημα, ο Γαλάτης βρισκόταν στη Μολδαβία από τον Μάρτιο του 1817 έως τον Οκτώβριο του 1818. Για μια κριτική θεώρηση του υπομνήματος και της προσωπικότητας του Νέγρη, βλ. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης, ο Φιλικός*, σ. 164-185.

48. Υπενθυμίζω ότι οι βαθμοί της Φιλικής Εταιρείας ήταν έξι: αδελφοποιητός ή βλάμης, συστημένος, ιερέας, ποιμένας, αφιερωμένος, αρχηγός αφιερωμένων. Στο Βουκουρέστι είχε διαμορφωθεί ένας βαθμός ακόμη, εκείνος του «αρχιποιμένα», ο οποίος ωστόσο δεν καθιερώθηκε.

49. Ο Τζιάτζιος υποστήριξε ότι ο Λασσάνης μυήθηκε «ατελώς» από τον Γαλάτη και «τελειοποιήθηκε» από τον Πεντεδέκα, βλ. Τζιάτζιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 206-213. Για την υπόθεση της σταδιακής μύησης σε ανώτερους βαθμούς, βλ. Αριάδνη Καμαριανού-Τσιοράν, «Ο επιφανής φιλικός Γεώργιος Λασσάνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 21 (1965), σ. 132-151: 134. Ο Κ. Βακαλόπουλος συνέδεσε την υπόθεση της Καμαριανού με συγκεκριμένους βαθμούς, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 14-16, 109. — Ο βαθμός του αφιερωμένου και εκείνος του αρχηγού των αφιερωμένων προστέθηκαν «κατά το 1818»· βλ. και τα όσα γράφει ο ίδιος ο Λασσάνης για την ιεραρχία της Εταιρείας, στο: Γεώργιος Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», στο: Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 113-128: 127.

50. Η «Επιτροπή Θυσιών και Εκδουλεύσεων του Ιερού Αγώνος» συστάθηκε το 1846 (ανα-

ντομία τη δράση του, ξεκινώντας με τη φράση: «χρηματίσας ἀπὸ τὸ 1816 ἕν τῶν ἐνεργητικοτέρων μελῶν τῆς Ἑταιρείας τῶν Φιλικῶν».[51] Στην αίτηση ο Λασσάνης δεν αναφέρει τον τόπο της μύησής του. Από την ανασύσταση των μετακινήσεων του συνάγεται ωστόσο ότι το 1816 βρισκόταν στην κεντρική Ευρώπη.

Η μαρτυρία του ίδιου του Λασσάνη έχει αποφασιστική βαρύτητα και οφείλουμε να τη δεχτούμε ως κυρίαρχη εκδοχή, όσο δεν αντικρούεται πειστικά από άλλες πηγές. Μπορούμε όμως, και πρέπει, να διατηρήσουμε κάποιες επιφυλάξεις. Πρώτα-πρώτα, επειδή οι μυήσεις στη Φιλική Εταιρεία το 1816 ήταν ακόμη ολιγάριθμες και, κυρίως, ασυνήθιστες στην κεντρική Ευρώπη.[52] Έπειτα, γιατί οι δεκαετίες που είχαν περάσει από τη μύησή του έως το 1865, όταν κατέθεσε την αίτηση στην «Επιτροπή του Ιερού Αγώνος», θα μπορούσαν να έχουν αλλοιώσει τις αναμνήσεις του γηραιού πλέον αγωνιστή. Ακόμη, γιατί ο Λασσάνης, εάν είχε κατηχηθεί στην Εταιρεία από τον Γαλάτη, όπως γράφει ο Φιλήμων, είχε λόγους να προσπαθεί να αποκρύψει το γεγονός, χρονολογώντας τη μύησή του πριν από τη γνωριμία του με αυτόν το 1817.

Όπως είναι γνωστό, ο επτανήσιος Νικόλαος Γαλάτης, ενθουσιώδης και θαρραλέος πατριώτης, πλην όμως απερίσκεπτος, είχε σταλεί από τη Φιλική Εταιρεία το 1816 στην Πετρούπολη για να συναντήσει τον Ιωάννη Καποδίστρια και να του προσφέρει την αρχηγία της Εταιρείας. Περνώντας από τη Μόσχα, κατήχησε έναν αξιόλογο αριθμό ελλήνων εμπόρων, προωθώντας δυναμικά τη στρατολόγηση νέων Φιλικών σε μια φάση κατά την οποία η Εταιρεία δεν είχε αποκτήσει ακόμη μια κρίσιμη μάζα μελών. Κατά την παραμονή του στην Πετρούπολη, όμως, στις αρχές του 1817, προκάλεσε υποψίες και συνελήφθη από τη ρωσική αστυνομία. Η απερίσκεπτη συμπεριφορά του συνεχίστηκε και μετά την εκδίωξή του από τη Ρωσία. Διαμένοντας στο Ιάσιο περίπου από τον Μάρτιο του 1817 έως τον Οκτώβριο του 1818, επιδόθηκε σε μυήσεις νέων μελών, μάλλον χωρίς την απαραίτητη επιφυλακτικότητα και τις αναγκαίες προφυλάξεις.[53] Οι κινήσεις του αυτές προ-

σύσταση το 1865), για να απονείμει βαθμούς, συντάξεις και αποζημειώσεις σε αγωνιστές του ’21 ή στις οικογένειές τους. Στις σχετικές αιτήσεις περιγραφόταν η προσφορά του αιτούντος στον Αγώνα και επισυνάπτονταν βεβαιώσεις από συναγωνιστές του.

51. Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, Αρχείον Αγωνιστών, κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2v: 1r. Η μαρτυρία του ίδιου του Λασσάνη ταυτίζεται με τη χρονολογία μύησης που παραδίδει ο Βρετός. Ωστόσο τα όσα αναφέρει ο Βρετός δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως επιβεβαίωση της μαρτυρίας του Λασσάνη, επειδή είναι πιθανό, να έλαβε τη σχετική πληροφορία από τον ίδιο τον κοζανίτη αγωνιστή. Δηλαδή έχουμε ίσως να κάνουμε με μία μόνο πηγή.

52. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός στην Ελληνική Επανάσταση», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού*, Αθήνα: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 2015, σ. 15-171: 103.

53. Βλ. παραπάνω, σημ. 47.

κάλεσαν τον φόβο ότι ο επτανήσιος Φιλικός απειλούσε τη μυστικότητα της Εταιρείας. Έτσι, στα τέλη του 1818 οι επικεφαλής της αποφάσισαν την εκτέλεσή του.[54]

Οι μυήσεις που είχε πραγματοποιήσει ο Γαλάτης στο Ιάσιο θεωρήθηκαν από την Εταιρεία ατελείς και φαίνεται να επαναλήφθηκαν με «εντελή» τρόπο. Ωστόσο, το ταπεινωτικό τέλος του Γαλάτη έριχνε τη σκιά του σε όσους είχε κατηχήσει. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ο Θεόδωρος Νέγρης στο υπόμνημά του προς την Αρχή της Εταιρείας, που αναφέρθηκε παραπάνω: «Οὕτω τὸν Λασσάνην, οὕπω ἠθικῶς διαφθαρέντα ὡς ἄσχετον, μολυνόμενον δὲ παρὰ τοῦ τέρατος [= Γαλάτης], ἄφησα νὰ μεταβῇ, ἐφόδια δούς, ὅπου αἱ πρόωροί του ἐπιθυμίαι παρέφερον· καὶ ἰδού, ὡς μανθάνω, καθημερινῶς τελειοποιεῖται».[55] Τις φράσεις αυτές μπορούσε να τις διαβάσει ο καθένας το 1865, όταν ο Λασσάνης κατέθεσε την αίτησή του στην «Επιτροπή του Ιερού Αγώνος», καθώς έξι χρόνια νωρίτερα (1859) ο Ιωάννης Φιλήμων είχε εκδώσει το υπόμνημα του Νέγρη.[56] Αν λοιπόν ο κοζανίτης αγωνιστής είχε μυηθεί στην Εταιρεία από τον Γαλάτη, είναι πολύ πιθανό να επιθυμούσε να το αποκρύψει, δηλώνοντας ως χρόνο μύησής του κάποιο έτος κατά το οποίο βρισκόταν ακόμη μακρυά από το Ιάσιο.

Παρά τις επιφυλάξεις που δικαιολογούν όλοι οι παραπάνω λόγοι, η μαρτυρία του Λασσάνη επιβάλλει να τοποθετήσουμε την πρώτη μύησή του στο 1816. Η μύηση αυτή πραγματοποιήθηκε κάπου στην κεντρική Ευρώπη, το πιθανότερο στη Λιψία ή στην Πέστη, χωρίς να αποκλείεται να έγινε στη Βιέννη κατά τη διάρκεια κάποιας επίσκεψής του στην πόλη, όπου παλιά εμπορευόταν ο πατέρας του και στην οποία μπορεί να ζούσαν ακόμη συνεργάτες ή συνέταιροί του.[57] Ένα τέτοιο ταξίδι μπορούσε να γίνει εύκολα από την κοντινή Πέστη ή ακόμη και από τη Λιψία· και έγινε. Από μία επιστολή που δημοσιεύτηκε το 1819 στον *Λόγιο Ερμή* και είχε γραφτεί από κάποιον Θεοχάρη Κληματιώτη από την Οδησσό προς τον Χρονία Ι. Δροσινό (1792-1866) στη Βιέννη, συνάγεται ότι ο Δροσινός είχε γνωρίσει τον Λασσάνη στην αυστριακή πρωτεύουσα.[58] Η αρχική μύησή του θα μπορούσε λοιπόν να έχει πραγματοποιηθεί εκεί.

---

54. Τα γεγονότα επιχειρεί να ανασυστήσει ο Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης, ο Φιλικός*, σ. 230, 249-253. Η εκτέλεση αποφασίστηκε κυρίως από τους Τσακάλωφ, Αναγνωστόπουλο και Σέκερη.
55. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 142. Το υπόμνημα είναι χρονολογημένο στις 12 Απριλίου 1819.
56. *Στο ίδιο*, τ. 1, σ. 140-152.
57. Σχετικά με την παρουσία Φιλικών στη Βιέννη, ας σημειωθεί ότι ο Γεώργιος Σέκερης, ο οποίος μυήθηκε στις 13.12.1814 στη Μόσχα, πέρασε το 1815 από την αυστριακή πόλη, ταξιδεύοντας από τη Μόσχα στο Παρίσι.
58. Βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 358-360: 360 («Τὸν δὲ Κύριον Λασσάνην ἴσως τὸν ἐγνώρισες αὐτοῦ [στη Βιέννη] καὶ προσωπικῶς.»). Η αξιοπιστία της επιστολής στηρίζεται στο γεγονός ότι η δημοσίευσή της στον *Λόγιο Ερμή* καθιστούσε εξαιρετικά πιθανό να τη διαβάσουν ο Δροσινός και ο Λασσάνης. Επιπλέον είναι πολύ πιθανό η επιστολή να γράφτηκε από τον ίδιο τον Λασσάνη. Σύμφωνα με μια πειστική υπόθεση του Βέη, πίσω από τον «Θεοχάρη Κληματιώτη» κρυβόταν ο Λασσάνης, ο οποίος είχε εμπνευστεί

Η τοποθέτηση της μύησης του Λασσάνη στο 1816 αλλάζει τον χαρακτήρα της δεύτερης κατήχησής του, εκείνης δηλαδή που έγινε το 1818 από τον Πεντεδέκα στη Μόσχα. Αντίθετα απ' ό,τι έχει υποστηριχθεί, η κατήχηση αυτή δεν «θεράπευσε» κάποια πρώτη «ατελή» μύηση που είχε πραγματοποιήσει ο Γαλάτης, αλλά μύησε τον Λασσάνη σε έναν βαθμό ανώτερο από εκείνον που είχε έως τότε. Αποτέλεσε τον δεύτερο σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη του κοζανίτη Φιλικού στην ιεραρχία των Εταιριστών.

Τα έγγραφα που συνόδευαν τις δύο μυήσεις του δεν σώθηκαν, αλλά γνωρίζουμε ότι το αφιερωτικό γράμμα που συνέταξε ο Λασσάνης κατά τη μύησή του στη Μόσχα, απευθυνόταν προς τον «Γεώργιον Παπᾶ Λαζάρου, εἰς Θεσσαλονίκην».[59] Πρόκειται ίσως για έναν έμπορο με καταγωγή από τη Βέροια.[60] Οι γνωστές πηγές δεν αναφέρουν τους βαθμούς στους οποίους κατηχήθηκε ο Λασσάνης. Ωστόσο, ένα γερμανικό δοκίμιο και κάποιες πρόχειρες σημειώσεις του με θέμα τη Φιλική Εταιρεία –κείμενα που βρέθηκαν στα κατάλοιπά του– προσφέρουν τη βάση για μια υπόθεση εργασίας.

Στο δοκίμιό του «Διευκρινίσεις για τις προετοιμασίες για την Ελληνική Επανάσταση» («Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection»), που γράφτηκε στα 1827-1828, ο Λασσάνης αναφέρεται στους βαθμούς των Εταιριστών και στα κριτήρια που αντιστοιχούσαν στον καθένα. Παρατίθεται σε μετάφραση:

> Οι βαθμοί της Εταιρείας ήταν έξι. – Ο πρώτος ονομαζόταν «Βαθμὸς τῶν ἀδελφοποιητῶν» και σε αυτόν γίνονταν δεκτά όλα τα άτομα από τη χαμηλότατη τάξη του λαού, τα οποία ήταν ικανά για πόλεμο και δεσμεύονταν με όρκο να έχουν πάντα έτοιμα για χρήση ένα τουφέκι, μερικές πιστόλες, ένα σπαθί ή γιαταγάνι και 60 σφαίρες, και να παρουσιαστούν αμέσως μόλις λάβουν το πρώτο κάλεσμα του αρχηγού. Είχαν οριστεί απλά σημεία για να αλληλοαναγνωρίζονται. Δεν ήταν εξουσιοδοτημένοι να μυήσουν κάποιον στην Εταιρεία.

το ψευδώνυμο αυτό από το πατρικό επίθετο της μητέρας του (Χατζη-Κλήμου). Βλ. Νίκος Α. Βέης, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα εις τον Ρήγαν Βελεστινλήν-Φεραίον και τους μετ' αυτού θανόντας», *Νέα Εστία* 25 (1939), σ. 86-96: 93. Ο γιατρός Δροσινός, μέλος γνωστής αμπελακιώτικης οικογένειας που ασχολήθηκε με το εμπόριο, συμμετείχε στον Αγώνα και ανέλαβε αργότερα διάφορα κρατικά αξιώματα. Σύμφωνα με τον κληρονόμο του προσωπικού αρχείου του Δροσινού, τον πρωτοπρεσβύτερο π. Ηλία Δροσινό, ο Χρονίας ήταν Φιλικός. Δεν έχουν ωστόσο εντοπιστεί ακόμη συγκεκριμένα στοιχεία για τον τόπο και χρόνο της μύησής του. Η πληροφορία προέρχεται από ανακοίνωση του Πρωτοπρεσβύτερου π. Ηλία Δροσινού για τον Χρονία στο Η΄ Διεθνές συνέδριο «Οι μεγάλες προσωπικότητες της Ελληνικής Επαναστάσεως: Ομοψυχία και διχόνοια κατά την Επανάσταση» που διοργάνωσε η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, στις 18-19.10.2019. Είναι διαθέσιμη στο: https://www.pemptousia.gr/video/o-agonistis-filikos-ke-iatros-chronias-i-drosinos-ampelakia-1792-poros-1866-i-simvoli-tou-ston-agona-tis-anexartisias. — Στις παραπομπές στον *Λόγιο Ερμή*, εδώ και στο εξής, ακολουθώ την αρίθμηση των τόμων όπως έχει στη φωτομηχανική ανατύπωση του Ε.Λ.Ι.Α. (Αθήνα: 1988-1990).

59. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 6, αρ. 31.

60. Βλ. παρακάτω σημ. 79.

> Ο δεύτερος βαθμός ονομαζόταν των «Συστημένων»: σε αυτόν γίνονταν δεκτά άτομα τα οποία δεν μπορούσαν να δραστηριοποιηθούν για λογαριασμό της Εταιρείας, ήταν όμως σε θέση να συνεισφέρουν σημαντικά χρηματικά ποσά, τα οποία παρέδιδαν σε εκείνον που τους μυούσε. Και αυτοί είχαν σημεία για να αλληλοαναγνωρίζονται και δεν ήταν εξουσιοδοτημένοι να μυήσουν κάποιον στην Εταιρεία.
>
> Ο τρίτος ονομαζόταν «Βαθμὸς Ἱερέων». Σε αυτόν τον βαθμό μπορούσαν να γίνουν δεκτά μόνο άτομα τα οποία διέθεταν γνώσεις και ταλέντα για να δράσουν με μεγάλη ενεργητικότητα για την Εταιρεία. Έπρεπε να δεσμευτούν ότι θα εγκαταλείψουν τις επαγγελματικές και προσωπικές υποχρεώσεις τους, ακόμη και τις οικογενειακές σχέσεις τους, και να είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να διεξάγουν τις αποστολές που θα τους ανέθετε η Αρχή.[61]

Τα κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια που αναφέρει ο Λασσάνης ως προϋποθέσεις μύησης στους τρεις πρώτους βαθμούς της Φιλικής Εταιρείας, δεν εμφανίζονται σε άλλα γνωστά κείμενα που περιγράφουν τους όρους και τους όρκους μύησης σε αυτούς.[62] Αποτελούν μάλλον προσθήκες του Λασσάνη –ένα είδος εκ των υστέρων ερμηνειών– και ως τέτοιες, έχουν ακόμη μεγαλύτερη αξία για την έρευνα για το πρόσωπό του. Τα κριτήρια που αναφέρει ο ίδιος αποκλείουν να μυήθηκε αρχικά στον βαθμό του «αδελφοποιητού» ή του «συστημένου», επειδή ούτε ανήκε στη «χαμηλότατη τάξη του λαού», ούτε διέθετε οικονομική ευμάρεια. Το 1816 θα μυήθηκε λοιπόν στον τρίτο βαθμό, εκείνον του «ιερέα», και θα αφοσιώθηκε πλήρως στην Εταιρεία.

Αν δεχτούμε το συμπέρασμα αυτό, η κατήχηση του Λασσάνη το 1818 θα αφορούσε έναν από τους επόμενους βαθμούς, δηλαδή των «ποιμένων», των «αφιερωμένων» ή των «αρχηγών των αφιερωμένων». Οι σημειώσεις του για τη Φιλική Εταιρεία, οι οποίες φυλάσσονται σήμερα στο «Αρχείο Λασσάνη» της Βιβλιοθήκης της Βουλής της Ελλάδος, περιέχουν μεταξύ άλλων τους όρκους των «αφιερωμένων» και των «αρχηγών των αφιερωμένων», ένα εκτενές λεξικό με κωδικοποιημένες λέξεις για την αλληλογραφία των Φιλικών, έναν κατάλογο τοπωνυμίων κωδικοποιημένων με αριθμούς, συνωμοτικά ονόματα Φιλικών, συνθηματικούς διαλόγους, κωδικοποιημένες προτάσεις και το αλφάβητο των ιερέων.[63] Η γνώση όλων

---

61. Γ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», στο: Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 113-128: 126-128. Η μετάφραση, εδώ και όπου αλλού δεν αναφέρεται κάτι διαφορετικό, έχει γίνει από τη γράφουσα. Στο κείμενο του Λασσάνη οι ονομασίες των βαθμών της Φιλικής Εταιρείας είναι στα ελληνικά.
62. Πρβλ. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Ναύπλιο: Θ. Κονταξής και Ν. Λουλάκης, 1834, σ. 144-169.
63. Οι σημειώσεις είναι αχρονολόγητες. Οπωσδήποτε έχουν γραφτεί μετά την αποφυλάκιση του Λασσάνη από τις αυστριακές φυλακές (Νοέμβριος 1827). Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι επτά ονόματα Φιλικών (κωδικοποιημένα με αριθμούς) και τα συνομωτικά ονόματα 27 Εταιριστών, που εμφανίζονται στις σημειώσεις του Λασσάνη, ταυτίζονται

αυτών των κειμένων και κωδίκων, την οποία οι Φιλικοί περιφρουρούσαν αυστηρά, αποτελεί μια σοβαρή ένδειξη ότι ο Λασσάνης έφτασε στους ανώτατους βαθμούς της ιεραρχίας τους. Το ερώτημα είναι ωστόσο πότε απέκτησε τη γνώση αυτή. Το 1818 ή αργότερα;

Νομίζω ότι θα πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να μυήθηκε στον βαθμό των αφιερωμένων το 1818. Μια τέτοια μύηση θα προϋπέθετε ότι ο κατηχητής του, ο Πεντεδέκας, θα κατείχε ήδη τον βαθμό του «αρχηγού των αφιερωμένων». Για αυτό δεν υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις– τουλάχιστον προς το παρόν.[64] Η υπόθεση εργασίας που διαμορφώνεται από τα παραπάνω είναι ότι ο Λασσάνης μυήθηκε το 1818 στον βαθμό του «ποιμένα». Ίσως αργότερα, το καλοκαίρι του 1820, όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πήγε στην Οδησσό ως Αρχηγός πλέον της Εταιρείας, να μυήθηκε από εκείνον στον βαθμό του «αφιερωμένου».

Ο Ιωάννης Φιλήμων, φίλος του Λασσάνη, παραδίδει τα συνωμοτικά ονόματά του ως Εταιριστή: «Γοργίδας Λυσανίου» και «Βασίλειος Γυλίππου».[65] Αμφότερα παραπέμπουν σε πρόσωπα της ελληνικής Αρχαιότητας τα οποία διακρίθηκαν για τα πολεμικά «στρατηγήματά» τους. Το πρώτο αποτίει φόρο τιμής στον Γοργίδα, εμπνευστή του Ιερού Λόχου, και το δεύτερο στον Γύλιππο, εμπνευστή του τείχους των Συρακουσών. Ενώ το «Βασίλειος» θα μπορούσε να παραπέμπει στον Διγενή Ακρίτη, το «Λυσανίας» έχει μια σύνθετη προέλευση που θα μας απασχολήσει αργότερα. Στον βαθμό που μπορώ να γνωρίζω, κανένα από τα συνωμοτικά ονόματα του Λασσάνη δεν έχει εντοπιστεί σε κάποιο έγγραφο της Φιλικής Εταιρείας. Το «Γοργίδας Λυσανίου» ωστόσο χρησιμοποιήθηκε από τον ίδιο ως φιλολογικό ψευδώνυμο, όταν το 1820 εξέδωσε το θεατρικό έργο του *Έλλάς*.

4. Στο Ιάσιο και στη Μόσχα

Αφήνοντας πίσω του τη Λιψία, ο Λασσάνης μετέβη το 1816 στην Πέστη.[66] Είναι άγνωστο για πόσο καιρό παρέμεινε στην ουγγρική πόλη. Ρωσικά έγγραφα τον

με τα ονόματα που εμφανίζονται σε αντίστοιχους καταλόγους που δημοσιεύονται στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ίστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, σ. 379-380.

64. Η άποψη του Βακαλόπουλου (*Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 14-16) ότι ο Λασσάνης κατηχήθηκε στη Μόσχα από τον Πεντεδέκα στον βαθμό του αφιερωμένου, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη. Δεν έχουν εντοπιστεί πληροφορίες ότι ο Πεντεδέκας είχε κατηχηθεί έως το 1818 σε κάποιον ανώτερο βαθμό από εκείνον του ποιμένα, με τον οποίο είχε μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία (βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 3, αρ. 11). Έτσι θα ήταν πολύ περίεργο εάν είχε μυήσει τον Λασσάνη στον βαθμό του αφιερωμένου, ο οποίος ήταν ανώτερος από εκείνον που κατείχε ο ίδιος.

65. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ίστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 138.

66. Η εκ νέου μετάβαση του Λασσάνη στην Πέστη τεκμηριώθηκε από τον Τζιάτζιο, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 201-202. Με βάση τη συνδρομή του στην έκδοση του *Ερμήλου* του Περδικάρη, στην οποία ο Λασσάνης εμφανίζεται ως κάτοικος Πέστης (βλ. σημ. 36), ο Τζιάτζιος τοποθέτησε την άφιξή του στην ουγγρική πόλη στο

εντοπίζουν στο Βουκουρέστι τον Δεκέμβριο του 1817.[67] Η γνωριμία του ωστόσο με τον Νικόλαο Γαλάτη, ο οποίος βρισκόταν στο Ιάσιο από τις 17 Μαρτίου 1817, αποδεικνύει ότι ο Λασσάνης έμεινε για κάποιο διάστημα, πριν τον Δεκέμβριο, στο Ιάσιο.[68]

Η παραμονή του στη μολδαβική πρωτεύουσα αποτέλεσε αναμφίβολα έναν σημαντικό σταθμό στη δράση του ως Εταιριστή.[69] Εντούτοις, οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι και πάλι λίγες και εξαιρετικά ασαφείς. Προέρχονται από την

1817, έτος έκδοσης του έργου. Ωστόσο, η άφιξη του Λασσάνη στην Πέστη θα πρέπει να αναχρονολογηθεί, γιατί η έκδοση φέρει μεν τη χρονολογία 1817, οι εγγραφές των συνδρομητών όμως πραγματοποιήθηκαν το 1816. Τα επιχειρήματα της αναχρονολόγησης είναι τα ακόλουθα: Από επιστολή του Περδικάρη προς τον Άνθιμο Γαζή (ο οποίος φρόντισε για την έκδοση του *Ἑρμήλου* και της *Προδιοικήσεως*, έργου που συνόδευε τον *Ἑρμῆλο* εν είδει επεξηγήσεως), συνάγεται ότι το 1815 είχαν ήδη συγκεντρωθεί συνδρομές από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Αχρίδα και ότι τον Οκτώβριο του 1815 ο Περδικάρης είχε στείλει το χειρόγραφο του έργου του στη Βουδαπέστη, για να προωθηθεί από εκεί στον Γαζή στη Βιέννη. Στην ίδια επιστολή ο Περδικάρης ζητούσε από τον Γαζή να αρχίσει την εξεύρεση συνδρομητών στα «ὑπόλοιπα μέρη» μέσω προαγγελίας στον *Λόγιο Ερμή*. (Βλ. Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Συμβολαί εις την μυστικήν πνευματικήν και πολιτικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης προ της Επαναστάσεως*, Βερολίνο: Akademie Verlag, 1960, σ. 70-71, αρ. 1/36.) Όπως δείχνουν έγγραφα της αυστριακής λογοκρισίας και επιστολές του Γαζή προς αυτήν, η άδεια δημοσίευσης του έργου δεν είχε δοθεί έως τις 17 Μαΐου του 1816 (*ό.π.*, σ. 100-101, αρ. 15/50). Πρέπει να παραχωρήθηκε λίγο αργότερα, αφού στις 18 Ιουνίου του 1816 η εφημερίδα *Ελληνικός Τηλέγραφος* δημοσίευσε προαγγελία της έκδοσης και πρόσκληση για εγγραφές συνδρομητών, βλ. Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Διά του γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 240-241. Μπορούμε να δεχτούμε ότι οι εγγραφές θα ολοκληρώθηκαν εντός των επομένων έξι μηνών, δηλαδή έως το τέλος του έτους. Έτσι, η άφιξη του Λασσάνη στην Πέστη τοποθετείται με βάση τη συνδρομή του στον *Ἑρμῆλο* εντός του 1816.

67. Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία,* Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011, σ. 296. Η μελέτη του Αρς δεν αναφέρεται στη διαμονή του Λασσάνη στο Ιάσιο, δημιουργώντας την εντύπωση ότι από τη Βουδαπέστη μετακινήθηκε στο Βουκουρέστι και από εκεί στη Ρωσία.
68. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 12, 15, 16. Ο Βακαλόπουλος τοποθετεί την άφιξη του Λασσάνη στο Ιάσιο στις αρχές του 1817, χωρίς ιδιαίτερη επιχειρηματολογία. Για την παρουσία του Γαλάτη στο Ιάσιο το 1817, βλ. Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης, ο Φιλικός*, Αθήνα: Κέδρος, 2002, σ. 134, 190-191.
69. Ο Λασσάνης πρέπει να γνώρισε στο Ιάσιο και τον Εμμανουήλ Βερνάρδο, ο οποίος είχε την επιστασία του εκεί ελληνικού τυπογραφείου. Ένδειξη για τη γνωριμία τους συνιστά, πιστεύω, η μεταγενέστερη συνδρομή του Λασσάνη στην έκδοση του έργου *Ἀκριβὴς περιγραφὴ τῆς Κρήτης* (Αθήνα: Ι. Φιλήμων, 1836) του O. Dapper, το οποίο είχε μεταφράσει ο Βερνάρδος. Καθώς ο Λασσάνης δεν φαίνεται να έτρεφε κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γεωγραφία, η γνωριμία του με τον μεταφραστή θα μπορούσε να έχει αποτελέσει το κίνητρο για τη συνδρομή. Ο Βερνάρδος μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818, βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 15, αρ. 90.

Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης (1829) του Αλέξανδρου Σούτσου (1803-1863) και από τα *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, ένα κείμενο αβέβαιης πατρότητας, και δημιουργούν την εντύπωση ότι ο Λασσάνης ενεπλάκη στο Ιάσιο σε διενέξεις με άλλους Εταιριστές, ειδικά με τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο.[70] Σύμφωνα με τα *Απομνημονεύματα*, που είναι η αναλυτικότερη από τις δύο πηγές:

> Ο ίδιος ο Αναγνωστόπουλος που έμενε στο Γιάσι, όπου έπρεπε να είχε κάμει πολλά, γιατί είχε καταφέρη να τραβήξει στην Εταιρία τον Θεόδωρο Νέγρη, τον πρώτο γραμματέα του Πρίγκιπος Καλλιμάχη που ηγεμόνευε τότε στην Μολδαβία, αντί λέω, να εκμεταλλευθεί αυτό το πλεονέκτημα, του ήρθε ξαφνικά, σαν αληθινός δολοπλόκος, ν' αρχίσει ανόητα καυγάδες με μερικούς Έλληνες εμπόρους της πόλεως, κάποιον Γκάτσο [Γεώργιο Κ. Γάτσο], με αρκετούς άλλους νέους και τον νεαρό Λασσάνη, που μόλις τελείωνε τις σπουδές του στο εξωτερικό, όλους μαθητές του Γαλάτη. Όλοι αυτοί ισχυρίζοντο ότι ήσαν ανώτεροί του, αυτός όμως δεν ήθελε σε τίποτε να υποχωρήσει στα δικαιώματά του, έτσι που κατέληξε σε λίγο ν' αφήσει το πόστο του χωρίς να έχει κάμει απολύτως τίποτε, παρά να βλάψει την υπόθεση και να κάμει εχθρούς. Κι έτσι αμέσως μόλις έφυγε, οι άλλοι, νικηταί, άρπαξαν την Εταιρία και εξακολούθησαν να τη διοικούν κουτσά στραβά, χωρίς ποτέ να καταδεχθούν να δώσουν αναφορά στους Αρχηγούς, ούτε στη Μεγάλη Εφορία.[71]

Τα *Απομνημονεύματα* αναφέρουν ακόμη ότι τα «γεγονότα του Ιασίου» ή «η ιστορία του Ιασίου», όπως ονομάζονται κάπως κρυπτικά σε αυτό αλλά και σε άλλα κείμενα τα όσα συνέβησαν τότε, έδωσαν αφορμή σε κάποιους Φιλικούς να θεω-

---

70. Alexandre Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, Παρίσι: Firmin Didot, 1829, σ. 20-21 και *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, Μετάφραση [από τα γαλλικά], προλεγόμενα και σχόλια Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, Αθήνα: Κέδρος, 1986, σ. 153. Κάποιοι μελετητές υποστήριξαν ότι τα *Απομνημονεύματα* δεν είναι έργο του Ν. Υψηλάντη – μεταξύ άλλων και ο Ιωάννης Φιλήμων, που χρησιμοποίησε εκτενώς τα *Απομνημονεύματα* στο έργο του *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*. Για τις ποικίλες απόψεις περί πατρότητας, βλ. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, «Προλεγόμενα», στο: *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, σ. 68-77. Ο ίδιος ο Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας θεωρεί ότι ο Ν. Υψηλάντης δεν ήταν συγγραφέας αλλά αντιγραφέας του έργου, βλ. *ό.π.*, σ. 78-92.

71. *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, σ. 153. Η αντίστοιχη αφήγηση στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* του Σούτσου είναι η ακόλουθη: «Après le meurtre de Galatis, Anagnostopoulos paraît sur la scène. Il parvient à réunir à l'Hétérie Théodore Négris, alors secrétaire de Charles Callimachis, hospodar de la Moldavie; mais bientôt, brouillé avec un certain Gatsos et Georges Lassanis, tous deux Hétéristes, il quitte son poste et rentre dans son obscurité. Ses rivaux se saisissent de l'Hétérie, et, grace aux soins d'un venerable viellard, nommé Andronicos, ils la propagent à Jassi et dans les principales villes de la Bessarabie». Βλ. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 20-21. Οι ομοιότητες στην αφήγηση καθιστούν πιθανό είτε ο Σούτσος να γνώριζε τα *Απομνημονεύματα*, είτε ο συγγραφέας τους να γνώριζε το έργο του Σούτσου.

ρήσουν τον Λασσάνη δολοπλόκο και ταραξία – μια φήμη που τον ακολούθησε για δεκαετίες.[72]

Η *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* δεν αποκλίνει από τα *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη* στην εξιστόρηση των γεγονότων. Αποκλίνει όμως ως προς τη χρονολόγησή τους. Η διένεξη των Γάτσου και Λασσάνη με τον Αναγνωστόπουλο τοποθετείται κατά τη διάρκεια του 1817, ενώ τα *Απομνημονεύματα* τη χρονολογούν γύρω στο 1819.[73] Επιπλέον, και οι δύο πηγές περιέχουν λάθη. Η μύηση του Θεόδωρου Νέγρη, για παράδειγμα, την οποία και τα δύο κείμενα θεωρούν επίτευγμα του Αναγνωστόπουλου, έγινε στην πραγματικότητα από τον γιαννιώτη έμπορο Γεώργιο Κ. Γάτσο.[74] Η ελλειπτικότητα και ασάφεια των δύο πηγών, αλλά και η αμφίβολη προέλευση και αντικειμενικότητά τους δεν επιτρέπουν να ανασυστήσουμε τα γεγονότα, πόσο μάλλον να συναγάγουμε συμπεράσματα.[75] Το διάστημα της παραμονής τού Λασσάνη στη Μολδαβία παραμένει, παρά την εμφανή σημασία του, μια ιδιαίτερα σκοτεινή περίοδος της ζωής του.

Μολαταύτα η αφήγηση των «γεγονότων του Ιασίου» παρέχει μια πληροφορία που αξίζει να συγκρατήσουμε, γιατί θα μπορούσε να απηχεί την αλήθεια. Τα *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη* ανάγουν τη διένεξη των Γάτσου και Λασσάνη με τον Αναγνωστόπουλο στη διαφωνία τους για το ποιος ήταν ανώτερος στην Εταιρεία. Η διαφωνία αυτή δεν θα αφορούσε βέβαια τους βαθμούς, αφού από αυτούς συναγόταν με σαφήνεια η ιεραρχία. Το πιθανότερο είναι η διαφωνία τους να αφορούσε την αρχαιότητά τους, δηλαδή τον χρόνο της μύησής τους στην Εταιρεία. Ο Αναγνωστόπουλος, για τον οποίο γνωρίζουμε μόνο το έτος μύησης (1817), φαίνεται να ήταν ο «νεότερος». Ο Λασσάνης είχε μυηθεί το 1816, όπως θα δούμε παρακάτω, και ο Γάτσος στις 9 Ιανουαρίου 1817.[76] Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι και το θέμα της «αρχαιότητας» ήταν ξεκάθαρο. Αιτία της σύγκρουσής τους ήταν λοιπόν κάποιο άλλο σημαντικό διακύβευμα το οποίο μένει άγνωστο προς το παρόν.

---

72. *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, σ. 179.
73. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 19-22. Τα γεγονότα του Ιασίου παρουσιάζονται κατά την αφήγηση των γεγονότων που έλαβαν χώρα το 1817. Ωστόσο αναφέρεται ότι συνέβησαν μετά τη μύηση του Νέγρη (15.5.1818) και μετά τη δολοφονία του Νικόλαου Γαλάτη (τοποθετείται στο διάστημα 9.1.1819 - 5.2.1819). Ο Αλέξανδρος Σούτσος δεν θα μπορούσε να γνωρίζει τις ακριβείς χρονολογίες των δύο αυτών γεγονότων, οι οποίες είναι γνωστές από μεταγενέστερες έρευνες, βλ. αντιστοίχως Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 7, αρ. 39 και Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης, ο Φιλικός*, σ. 227-231.
74. Βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 7, αρ. 39.
75. Για το ζήτημα της αξιοπιστίας και αντικειμενικότητας των *Απομνημονευμάτων του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, βλ. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, «Προλεγόμενα», σ. 178, σημ. 23.
76. Για τη μύηση του Γάτσου από τον Αντώνιο Κομιτζόπουλο στη Μόσχα, βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 3, αρ. 12. Για τη μύηση του Αναγνωστόπουλου, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 387. Ο Φιλήμων διασώζει μόνο το έτος. Η μύηση πραγματοποιήθηκε πάντως πριν από τις 2 Σεπτεμβρίου 1817, ημέρα κατά την οποία ο Αναγνωστόπουλος μύησε τον Ανδρέα Σοφιανό στη Φιλική Εταιρεία, στο Ισμαήλι, βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 4, αρ. 19.

Η παραμονή του Λασσάνη στο Ιάσιο έληξε, πριν να κλείσει το έτος 1817. Ρωσικά διοικητικά έγγραφα, τα οποία εντόπισε ο ιστορικός Γκριγκόρι Λ. Αρς, τεκμηριώνουν ότι τον Δεκέμβριο του 1817 βρισκόταν στο Βουκουρέστι απ' όπου αναχώρησε λίγο πριν από τα Χριστούγεννα, στις 21 Δεκεμβρίου 1817 (/1.1.1818) για τη Ρωσία. Ύστερα από δέκα ημέρες (31.12.1817/12.1.1818), έφτασε στην τότε συνοριακή πόλη του Σουλινά, όπου εξέτισε την υποχρεωτική καραντίνα. Έφυγε στις 16/28 Ιανουαρίου 1818 για το Κισνόβι και από εκεί, λίγο αργότερα (29.01./10.02.1818), συνέχισε την πορεία του προς τη Μόσχα μαζί με κάποιον Αναστάσιο Παπατσούλωφ. Ο Αρς εικάζει ότι το ταξίδι του Λασσάνη στη Ρωσία εξυπηρετούσε κάποιους άγνωστους σήμερα συνωμοτικούς σκοπούς.[77] Το γεγονός ότι ο κοζανίτης Φιλικός δεν φαίνεται να είχε οικονομική υποστήριξη από την οικογένειά του ή κάποια σταθερή βιοποριστική εργασία καθιστά τα εκτενή ταξίδια του δυσερμήνευτα και ενισχύει την εικασία ότι κάποιες από τις μετακινήσεις του ήταν στην πραγματικότητα αποστολές για λογαριασμό της Εταιρείας.

Οι πληροφορίες που παρέχει το αρχείο Σέκερη για τη δεύτερη κατήχηση του Λασσάνη, την 1η Μαρτίου του 1818 από τον Πεντεδέκα, δείχνουν ότι ο κοζανίτης Φιλικός έφτασε στη Μόσχα πριν από την ημερομηνία αυτή. Κατά την κατήχησή του κατέβαλε στο ταμείο της Εταιρείας 30 φλορίνια – ένα αξιόλογο ποσό.[78]

Η παραμονή του στη Μόσχα διήρκησε αρκετά. Μια επιστολή του, γραμμένη από εκεί στις 20 Ιουνίου 1818, τεκμηριώνει ότι δεν είχε εγκαταλείψει ακόμη την πόλη.[79] Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η επιστολή αυτή, η οποία δημοσιεύτηκε αργότερα στον *Λόγιο Ερμή*, κατονόμαζε ως παραλήπτη τον Γεώργιο Παπαλαζάρου, πρόσωπο συνονόματο με εκείνο προς το οποίο απευθυνόταν και το αφιερωτικό γράμμα που είχε συντάξει ο Λασσάνης στη Μόσχα, όταν κατηχήθηκε από τον Πεντεδέκα. Τέτοιες, ίσως όχι τυχαίες, σχέσεις των επιστολών που δημοσίευσε ο κοζανίτης λόγιος στον *Λόγιο Ερμή* με την εταιρική δράση του στηρίζουν την υπόθεση ότι το περιοδικό λειτούργησε ενίοτε στα χρόνια αυτά ως μέσο συνωμοτικής επικοινωνίας.[80]

Το αργότερο στις αρχές Σεπτεμβρίου αναχώρησε από τη Μόσχα για την Οδησσό. Επρόκειτο να ζήσει εκεί για δύο χρόνια.[81]

---

77. Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία,* Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2011, σ. 296-298.
78. Μέξας, *Οι Φιλικοί,* σ. 6, αρ. 31.
79. Συνάγεται από την ημερομηνία επιστολής του (20.6.1818), γραμμένης στη Μόσχα προς τον Γεώργιο Παπαλαζάρου· βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 708-714. Ο τελευταίος ταυτίζεται ίσως με έναν συνονόματό του έμπορο από τη Βέροια που απαντά στον κατάλογο συνδρομητών του *Προδιοίκησις εἰς τὸν Ἑρμῆλον* (1817) του Κοζανίτη Μιχαήλου Περδικάρη, ως κάτοικος Πέστης. Μεταξύ αυτών, υπενθυμίζω, ότι συγκαταλεγόταν και ο Λασσάνης.
80. Την υπόθεση, αν και ατεκμηρίωτα, διατύπωσε πρώτος ο Τζιάτζιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 202.
81. Ο χρόνος εγκατάστασής του στην Οδησσό υπολογίζεται με όριο την ημερομηνία της επιστολής που έστειλε ο Λασσάνης στις 13/25 Σεπτεμβρίου 1818 από εκεί προς τον Γ. Τακιατζή, βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 575-582.

Λιψία (περ. 1820)

Οδησσός (περ. 1837)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

1. Στην Οδησσό

Τα κίνητρα που ώθησαν τον κοζανίτη Φιλικό να εγκατασταθεί στην Οδησσό παραμένουν άγνωστα. Άγνωστη είναι και η προέλευση των οικονομικών πόρων οι οποίοι του επέτρεψαν την επιλογή αυτή. Στη ρωσική πόλη βρήκε ένα δυναμικό ελληνικό αστικό περιβάλλον το οποίο του έδωσε την ευκαιρία να αναπτύξει μια πολυσχιδή πνευματική δράση. Στις 13/25 Σεπτεμβρίου 1818, γράφοντας για πρώτη φορά από το λιμάνι της Μαύρης Θάλασσας στον Γεώργιο Τακιατζή στην Πέστη, ο Λασσάνης εγκωμίαζε τη «φιλογένεια», τον πατριωτισμό των μελών της ελληνικής παροικίας:

> Σ᾽ ἔγραφον ἀπὸ τὴν Μόσκβαν, φίλτατε! ὅτι διευθύνω τὸν δρόμον μου μέσον Ὀδησσοῦ, οὐχὶ πρὸς ἄλλο τέλος, παρὰ διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ καὶ τὴν νεοσύντακτον ταύτην τῶν Γραικῶν ἀποικίαν, ἡ ὁποία εὐγνωμονοῦσα εἰς τὴν μητέρα της, τὴν Ἑλλάδα, ἀγωνίζεται ν᾽ ἀνταποδώσῃ μυριοπλασίους τὰς ὁποίας παρ᾽ ἐκείνης ἔλαβεν εὐεργεσίας. Σκοπὸν δὲν ἔχω νὰ σὲ περιγράψω τὴν σύστασιν τῶν ἐνταῦθα διαφόρων κοινωφελῶν, καὶ ἀξιοπαραδειγματίστων καταστημάτων· ὁ Λόγιος Ἑρμῆς πολλάκις τὰ ἐκοινολόγησεν εἰς τὸ Πανελλήνιον· μήτε νὰ ἐγκωμιάσω τὸν ἀξιέπαινον πρὸς τὰ καλὰ ζῆλον καὶ τὴν ἀξιομίμητον φιλογένειαν τῶν ἐνταῦθα Γραικῶν· ὁ κάλαμός μου ἀσθενεῖ· ἀλλὰ νὰ σὲ δώσω ἰδέας μόνον τινὰς περὶ τῆς μελετωμένης συστάσεως Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου, καὶ τῶν παρὰ τῆς ἑταιρίας τῶν φιλοθεάτρων Γραικῶν Νεανίσκων παραστάσεων.[82]

Πράγματι, την εποχή εκείνη η οικονομικά εύρωστη ελληνική παροικία της Οδησσού έσφιζε από δυναμισμό. Ήδη στις αρχές του αιώνα οι Έλληνες της πόλης κατείχαν το 59% του συνολικού κεφαλαίου των εμπόρων της α΄ τάξης (περιουσία σε ρευστό άνω των 50.000 ρουβλίων), και το 61% εκείνων της β΄ τάξης (περιουσία σε ρευστό άνω των 20.000 ρουβλίων).[83] Η παροικία ήταν από το 1814 σημαντικός

82. Γεώργιος Λασσάνης, «Ἐντιμολογιώτατε Κύριε Γεώργιε Τακιατζῆ!», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 575-582: 575. Πρόκειται για το πρωιμότερο γνωστό κείμενο του Λασσάνη.

83. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1997, σ. 201-202. Ιδιαίτερα κατατοπιστική για την παροικία της Οδησσού την εποχή που μας ενδιαφέρει είναι η μελέτη του Κωνσταντίνου Κ. Παπουλίδη, «Η Φιλική Εταιρεία και η Οδησσός», στο: Άννα Μανδυλαρά – Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επα-*

κόμβος στο δίκτυο της Φιλικής Εταιρείας, διέθετε από το 1817 ένα ευρύτερα αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το «Ελληνεμπορικό Σχολείο», και ετοιμαζόταν να αποκτήσει το «πρώτο νεοελληνικό θέατρο της προεπαναστατικής περιόδου».[84] Ο κοζανίτης Φιλικός θα έπαιζε στο εξής έναν σημαντικό ρόλο στην πνευματική και στην επαναστατική δραστηριότητα στην πόλη.

2. Ο δραματουργός Λασσάνης

Λίγο μετά την εγκατάστασή του στην Οδησσό, ο εικοσιπενταετής Λασσάνης εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα ελληνικά γράμματα. Τον Νοέμβριο του 1818 δημοσίευσε στον *Λόγιο Ερμή* μια επιστολή,[85] στην οποία περιέγραφε με θέρμη την παράσταση του ιστορικού δράματος *Ο θάνατος του Δημοσθένους* του Νικολάου Πίκκολου, που είχαν δώσει έλληνες ερασιτέχνες ηθοποιοί στη ρωσική πόλη δύο μήνες νωρίτερα (7/19 Σεπτεμβρίου).[86] Το δημοσίευμα αυτό είναι μία από τις πρώτες γνωστές θεατρικές κριτικές που γράφτηκαν από Έλληνες σε ελληνικά περιοδικά.[87]

ναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη, Αθήνα: Ασίνη, 2017, σ. 151-178, (απ' όπου και οι πληροφορίες για την περιουσία των εμπόρων, σ. 170 σημ. 36).

84. Δημήτρης Σπάθης, «Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Ν. Πίκκολο. Η πρώτη παρουσίαση αρχαίας τραγωδίας στο νεοελληνικό θέατρο», στο: ο ίδιος, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1986, σ. 145-198: 157.

85. Πρόκειται για την επιστολή προς τον Γ. Τακιατζή, η οποία αναφέρθηκε λίγο παραπάνω. Γεώργιος Λασσάνης, «Ἐντιμολογιώτατε Κύριε Γεώργιε Τακιατζῆ!», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 575-582.

86. *Ο θάνατος του Δημοσθένους* μάλλον δεν τυπώθηκε. Καθώς δεν έχει εντοπιστεί κάποιο χειρόγραφο με το έργο, οι μοναδικές πηγές, χάρη στις οποίες γνωρίζουμε το περιεχόμενο του έργου του Πίκκολου είναι η περιγραφή του στην εν λόγω επιστολή του Λασσάνη, και μια αγγλική μετάφραση του ελληνικού κειμένου από τον Γρηγόριο Παλαιολόγο, η οποία εκδόθηκε το 1824. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου, «"Ο θάνατος του Δημοσθένους" του Ν. Δ. Πίκκολου και ο Γρ. Παλαιολόγος», *Μνήμων* 9 (1984), σ. 247-254: 248-249. Για το πατριωτικό θέατρο ως γενικό πλαίσιο, βλ. Γιώργης Ι. Ζωΐδης, «Το θέατρο της Φιλικής Εταιρίας. Ο ρόλος του στην ιδεολογική προετοιμασία του 1821. Η επίδρασή του στην εξέλιξη του ελληνικού και του ρουμανικού θεάτρου», *Επιθεώρηση Τέχνης* 17 (1963), σ. 260-281· Άννα Ταμπάκη, «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησσό (1814-1818). Αθησαύριστα στοιχεία», στο: η ίδια, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.). Μια συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα: Ergo, [2]2002, σ. 39-49.

87. Προηγείται χρονικά μια επιστολή του Κωνσταντίνου Κούμα προς τον Κωνσταντίνο Οικονόμο η οποία αναφέρεται σε μια παράσταση του *Θεμιστοκλή* του Μεταστάζιο στην Οδησσό, βλ. Κ. Κούμας, «Φίλε μου Κ. Οἰκονόμε», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 7 (1817), σ. 604-607. Έπεται μία επιστολή στο ίδιο περιοδικό, βλ. ανώνυμος, «Ὀδησσός», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 193-196. Η επιστολή του Λασσάνη είναι η τρίτη. Αναφορές σε ελληνικές παραστάσεις απαντούν από το 1814 στην εφημερίδα *Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος*, βλ. Ταμπάκη, «Το ελληνικό θέατρο στην Οδησσό (1814-1818)», σ. 232-233, 235. Πρόκειται όμως για συντομότατες ειδήσεις, χωρίς περιγραφές ή αξιολόγηση των παραστάσεων.

Μια σύνοψη του περιεχομένου της τυπώθηκε λίγους μήνες αργότερα στα γερμανικά σε ένα βιενέζικο περιοδικό.[88] Ο Λασσάνης διατήρησε την αγάπη για το θέατρο που εκδηλώνεται στο κείμενό του έως το τέλος της ζωής του.

Η επιστολή του στον *Λόγιο Ερμή* έκλεινε με την ευχή: «Εἴθε νὰ ἀκούσουν οἱ λόγιοι ὁμογενεῖς πόσον εὐδοκίμησαν τὰ δράματα τοῦ Κυρίου Ν. Πικκόλου, καὶ νὰ φιλοτιμηθοῦν νὰ προικίσουν τὸ Γραικικὸν Θέατρον τῆς Ὀδησσοῦ, μὲ πολλὰ αὐτοσύνθετα δράματα».[89] Γράφοντας τις γραμμές αυτές στις 13/25 Σεπτεμβρίου του 1818, ο κοζανίτης λόγιος είχε ίσως ήδη αποφασίσει να βοηθήσει και ο ίδιος στην πραγματοποίηση της ευχής του. Άγνωστο πότε ακριβώς, πάντως το φθινόπωρο ή τον χειμώνα του 1818, έγραψε το μονόπρακτο *Ἑλλάς*, ενώ μέσα στο 1819 είχε ολοκληρώσει και την τρίπρακτη τραγωδία *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*.[90] Την ίδια εποχή επιδόθηκε και στην υποκριτική.

88. Ανώνυμος, «Wissenschaftliche und Kunst-Nachrichten», *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* 38 (30.3.1819), σ. 303-304. Συγγραφέας του άρθρου θα μπορούσε να είναι ο Bartholomeus Kopitar, ο οποίος έγραφε συχνά σε γερμανόφωνα περιοδικά σχετικά με ελληνικές εκδόσεις και δημοσιεύματα. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι στον *Λόγιο Ερμή* αμέσως μετά την επιστολή του Λασσάνη είναι τυπωμένη μια επιστολή του Πέτρου Ηπίτη προς τον Κοπιτάρ· βλ. Πέτρος Ηπίτης, «Φίλε Κοπιτάρε!», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 583-588.

89. Λασσάνης, «Ἐντιμολογιώτατε Κύριε Γεώργιε Τακιατζῆ!», σ. 582.

90. Γεώργιος Λασσάνης, *Ἑλλάς*, Πρόλογος Εἰς τὴν Τραγῳδίαν Α... καὶ Α..., συντεθεὶς παρὰ τοῦ Γοργίδα Λυσανίου, Κ' ἐκδοθεὶς δι' ἐπιστασίας Νικολάου Β. Γκούστη. Ἐν Μόσκβᾳ, Ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Αὐγούστου Σεμένου, 1820. Το κείμενο της έκδοσης αυτής ανατυπώθηκε από τον Πούχνερ στο: Γεώργιος Λασσάνης, *Τα Θεατρικά. Ἑλλάς (Μόσχα 1820) και Ἁρμόδιος και Ἀριστογείτων (Οδησσός 1819, ανέκδοτο)*, επιμ. Β. Πούχνερ, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002, σ. [99]-134. Το *Ἁρμόδιος και Ἀριστογείτων* παραδίδεται σε χειρόγραφο το οποίο φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Πούχνερ, ό.π., σ. [135]-193. Για την έκδοση αυτή, βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2006, σ. 35-36, σημ. 30. — Ο Πούχνερ, χρονολογώντας τη συγγραφή των δύο έργων με βάση τις ημερομηνίες των παραστάσεών τους, δέχεται ότι και τα δύο γράφτηκαν τον χειμώνα του 1818· βλ. Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 19. Η συγγραφή του *Ἑλλάς* είναι ορθότερο να τοποθετηθεί κατά το φθινόπωρο ή τον χειμώνα του 1818, γιατί ο Κληματιώτης σημειώνει ότι γράφτηκε κατά τη διαμονή του Λασσάνη στην Οδησσό. Δεδομένου ότι ο Λασσάνης έφτασε εκεί στις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου του 1818 η συγγραφή θα μπορούσε να είχε ξεκινήσει το φθινόπωρο· βλ. Κληματιώτης, «Πρὸς τὸν Κύριον Χρόνιαν Ἰωάννου Δροσινόν», σ. 360. Η ημερομηνία της παράστασης (15 Φεβρουαρίου 1819) είναι ένα απώτατο terminus ante quem από το οποίο θα πρέπει να αφαιρέσουμε τον χρόνο προετοιμασίας της παράστασης. Για τον χρόνο σύνθεσης του *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία ή ένδειξη. Για την πρώτη του παράσταση γνωρίζουμε μόνο ότι πραγματοποιήθηκε το 1819.

2.1. Το μονόπρακτο *Ἑλλάς*

Το μονόπρακτο *Ἑλλάς* συνεχίζει την παράδοση που είχαν δημιουργήσει πατριωτικά και κοινωνικά προοδευτικά κείμενα, όπως το κοραϊκό *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* (1801) και ο ανώνυμος *Ρωσσαγγλογάλλος*.[91] Το έργο του Λασσάνη –ο οποίος, όπως είδαμε, ήταν μυημένος στη Φιλική Εταιρεία από το 1816– είναι ένας διάλογος της Ελλάδας, προσωποποιημένης ως ρακένδυτης και καταπονημένης γυναίκας, με έναν ρώσο περιηγητή με θέμα το αρχαίο κλέος, την υποδούλωση στην οθωμανική τυραννία και την επερχόμενη αναγέννηση.[92] Ο διάλογος εκτυλίσσεται ανάμεσα στις αρχαίες προτομές που είχε συγκεντρώσει γύρω της η Ελλάδα – ένα σκηνικό που θυμίζει αναπόφευκτα τις ευρωπαϊκές συλλογές αρχαιοτήτων και τα πρώτα μουσεία, χώρους τους οποίους έσπευδαν να επισκεφτούν από τα τέλη του 18ου αιώνα όλο και περισσότεροι Έλληνες.[93] Μπροστά στην κάθε προτομή, η Ελλάδα αφηγείται στον ξένο ταξιδιώτη τα επιτεύγματα του προσώπου που απαθανατίζεται, μετατρέποντας τον θεατρικό διάλογο σε μια ξενάγηση στο ένδοξο αρχαίο ελληνικό παρελθόν. Η προτομή του Γοργίδα τής δίνει την αφορμή να διηγηθεί την ιστορία του Ιερού Λόχου των αρχαίων Θηβαίων και τον τρόπο μύησης σε αυτόν:

> Καθώς εὕρισκαν κανένα νέον, εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ὁποίου δὲν ἦτον ὁλοτελῶς σβεσμένον τὸ πατροπαράδοτον πῦρ τῆς ἀρετῆς κ᾽ ἐλευθερίας, εὐθὺς τὸν ἐλάμβαναν κατὰ μέρος, ἄναπταν τὴν ὀργὴν του κατὰ τῆς τυραννίας, καὶ ὁδηγοῦντές τον εἰς τὸ ἱερὸν ἄλσος τῶν ἐριννύων, τὸν ὥρκιζαν ἐπάνω εἰς τὸν κατάμαυρον βωμὸν τῶν τρομερῶν τούτων Θεῶν, ὅτι βέβαια θέλει συνεργήσει εἰς τὸν ὄλεθρον τῶν τυράννων, καὶ οὕτω τὸν ἐμυοῦσαν εἰς τὰ μυστήρια τοῦ ἱεροῦ λόχου. Ἀφοῦ δ᾽ ἐγνώρισαν τὸν καιρὸν ἐπιτήδειον, ἐνήργησαν συμφώνως, κ᾽ ἐλευθέρωσαν τὴν πατρίδα των.[94]

Το μονόπρακτο κλείνει με την εμφάνιση του Ερμή, «Ἀγγέλου» «τοῦ οὐρανίου πατρός», ο οποίος μεταφέρει στην Ελλάδα «τὰ εὐαγγέλια», δηλαδή το χαρμόσυνο μήνυμα ότι η Αθηνά, ο Απόλλωνας, οι Μούσες και ο Άρης (η παιδεία, οι καλές τέχνες και η τέχνη του πολέμου) θα γίνουν οδηγοί των τέκνων της, τα οποία ήδη

---

91. Για τις συνάφειες με το *Σάλπισμα*, πρβλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου, 1801, σ. 3-13. Βλ. και εδώ, παρακάτω, σ. 53-54. Τη συνάφεια με τον *Ρωσσαγγλογάλλο* έχει επισημάνει ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Επιλεγόμενα» στο: ο ίδιος (επιμ.), *Ο Ρωσσαγγλογάλλος*. Κριτική έκδοση με επιλεγόμενα, σ. 31-75: 51.
92. Για το *Ἑλλάς*, βλ. Σπάθης, «Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο», στου ίδιου, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, σ. 9-68: 45-46 και Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 19-48.
93. Συμπέρασμα από έρευνα της γράφουσας για το ελληνικό μορφωτικό ταξίδι, φαινόμενο για το οποίο ετοιμάζει μία μονογραφία.
94. Λασσάνης, *Ἑλλάς*, σ. 22.

της ετοιμάζουν «λαμπρὴν πορφύραν», νέα δόξα.[95] Στο κλείσιμο του έργου, λοιπόν, επιστρατεύεται δίπλα στην κλασικιστική η χριστιανική εικονολογία, για να ενισχύσει μέσω της θρησκευτικότητας τη μέθεξη και το πατριωτικό αίσθημα των θεατών. Έτσι, οι δύο «Ευαγγελισμοί», ο εθνικός και ο θρησκευτικός, ταυτίζονται στο έργο του Λασσάνη δύο χρόνια πριν συνδεθούν οριστικά μεταξύ τους στη συλλογική συνείδηση με την επιλογή της 25ης Μαρτίου 1821 ως ημερομηνίας προς την οποία θα προσανατολίζονταν οι κατά τόπους αρχηγοί, για να κηρύξουν την Επανάσταση.

Η προσωποποίηση της Ελλάδας ως σκλάβας, που πρωτοεμφανίζεται στο έργο του Λασσάνη με το *Ελλάς*, θα διαδραματίσει κεντρικό ρόλο και σε μεταγενέστερα λογοτεχνικά κείμενά του. Πρόκειται για μια εικόνα διαδεδομένη ευρέως στις αρχές του 19ου αιώνα η οποία είχε πίσω της μια μακρά πορεία.

Η γυναίκα-Ελλάδα, προσωποποίηση της κοινής πατρίδας των Ελλήνων, απαντά ήδη στην αρχαία ελληνική γραμματεία, σε κείμενα του Αισχύλου, του Ευριπίδη, του Λυσία, του Παυσανία και του Πλούταρχου, αλλά και στις εικαστικές τέχνες της ελληνικής αρχαιότητας, στη ζωγραφική και στη γλυπτική.[96] Η μεταγενέστερη εκδοχή τής Ελλάδας-σκλάβας φαίνεται ότι άρχισε να διαμορφώνεται λίγα χρόνια μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης με το έργο του Jean Molinet (1435-1507), *Ο θρήνος της Ελλάδος* (*La complainte de Grèce*, 1464), το οποίο εμπνεόταν από την ιδέα μιας σταυροφορίας.[97] Η νέα αυτή εκδοχή, που επικεντρωνόταν στην απώλεια του αρχαίου μεγαλείου, εμφανίστηκε το 1544 και στην ελληνόφωνη γραμματεία με το ποιητικό σύνθεμα *Εις την Ελλάδος καταστροφήν θρήνος* του Αντώνιου Έπαρχου.[98] Η προσωποποίηση της Ελλάδας-σκλάβας ολοκληρώθηκε εικονογραφικά στις αρχές του 17ου αιώνα με την προσθήκη του συμβόλου των αλυσίδων, σε μια ωδή του καρδιναλίου Maffeo Barberini (1568-1644) η οποία διαβάστηκε πολύ στον ίδιο και στον επόμενο αιώνα.[99] Ως πρώτη οπτικοποίηση της εκδοχής αυτής, με όλα τα επιμέρους εικονιστικά στοιχεία της, μπορεί να θεωρηθεί η αναπαράσταση της Ελλάδας-σκλάβας σε μία κάρτα του πρώτου γαλλικού παιγνιδιού γνώσεων το 1644. Το παιγνίδι, που σχεδιάστηκε για τον βασιλιά Λουδοβίκο ΙΔ΄, περιελάμβανε 52 κάρτες αφιερωμένες σε χώρες και ηπείρους. «Την Ελλάδα τη σχεδίασε ο Στέφανο ντέλα Μπέλλα σαν μια μισόγυμνη και αλυσοδεμένη νέα γυναίκα με ξέπλεκα μαλλιά, καθισμένη κάπου κοντά σε θάλασσα, με τα σύμβολα της πάλαι ποτέ ακμής στα γράμματα, τις επιστήμες και τις τέχνες να είναι μπροστά της σκορπισμένα καταγής, ενώ στον τοίχο πίσω της, όπου είναι

95. *Στο ίδιο*, σ. 33. Για τον πολυδιάστατο συμβολισμό που απέκτησε ειδικά η θεά Αθηνά κατά τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. Λουκία Δρούλια, «Η θεά Αθηνά, θεότητα έμβλημα του Νέου Ελληνισμού», στο: *Οι χρήσεις της Αρχαιότητας από τον Νέο Ελληνισμό*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σ. 221-241: 226-233.

96. Βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ: Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018, σ. 11-20.

97. *Στο ίδιο*, σ. 21-24.

98. *Στο ίδιο*, σ. 33-35.

99. *Στο ίδιο*, σ. 52-54.

στερεωμένη η αλυσίδα, υπάρχει η μουσουλμανική ημισέληνος· μια ασπίδα, ακουμπισμένη στα αριστερά της Ελλάδας, με έναν μεγάλο σταυρό, προφανώς δηλώνει το χριστιανικό, βυζαντινό παρελθόν της».[100]

Το έργο ωστόσο μέσα από το οποίο διαδόθηκε ευρύτατα η προσωποποίηση της Ελλάδας-σκλάβας ήταν η ταξιδιωτική αφήγηση *Voyage pittoresque de la Grèce*, (1782) του γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Choiseul-Gouffier. Στη χαλκογραφημένη σελίδα τίτλου του *Voyage* απεικονιζόταν η Ελλάδα ως αλυσοδεμένη γυναίκα ανάμεσα σε αρχαίους τάφους. Πίσω της ξεχώριζε μια επιτύμβια στήλη με το επίγραμμα του Σιμωνίδη για τους Σπαρτιάτες του Λεωνίδα («Ὦ ξεῖν ἀγγέλειν [...]»), ενώ σε έναν βράχο ήταν χαραγμένη η αρχή του βεργιλιανού στίχου «exoriare aliquis [nostris ex ossibus ultor]» («είθε να προβάλει από τα οστά μας εκδικητής», *Αινειάς* IV, 625).[101] Με απαρχή το χαρακτικό αυτό, η Ελλάδα-σκλάβα έγινε η εμβληματική εικόνα της φιλελληνικής λογοτεχνίας, αλλά και της ελληνικής γραμματείας της Επανάστασης.

Η δύναμη και η δυναμική της εικόνας αυτής εμφανίζεται με ιδιαίτερη ενάργεια στην «εικόνα της Αγίας Ελλάδας» που είχε φιλοτεχνήσει ο Εταιριστής Παναγιώτης Ανδρόνικος, γνωστός ίσως του Λασσάνη από τα χρόνια του Ιασίου. «Αυτός ο καλός άνθρωπος, καλλιτέχνης το επάγγελμα, είχε ζωγραφίσει έναν πίνακα στον οποίον παρίστανε την Ελλάδα γονατιστή, ντυμένη με κουρέλια να κρατάει με το ένα χέρι το αίμα που έτρεχε από το πλευρό της καρδιάς της, και με το άλλο να πετάει ένα δόρυ στην ημισέληνο (σταυρωτά) ελαφρά σκεπασμένη από σύννεφα. Σ' αυτήν την εικόνα έκανε πρωί και βράδυ τις προσευχές του».[102] Ο Ανδρόνικος, μέλος της Φιλικής Εταιρείας από το 1818, ήταν ταυτόχρονα ο στιχουργός του γνωστού πατριωτικού τραγουδιού «Η Ελλάς προς τα τέκνα», στο οποίο η ρακένδυτη και πληγωμένη μητέρα-πατρίδα θρηνούσε για τις αλυσίδες της, και ενός δεύτερου τραγουδιού στο οποίο τα παιδιά της της υπόσχονταν ότι μια μέρα θα χαρεί, βλέποντας τους «κρυφούς σκοπούς» τους.[103]

---

100. *Στο ίδιο*, σ. 67-68 (το παράθεμα στη σ. 68).

101. Marie-Gabriel-Florens-Auguste comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι: χ.ε., 1782. Αργότερα κυκλοφόρησαν δύο ακόμη τόμοι (β΄ 1809-1812, γ΄ 1822). Βλ. αναλυτικά στο: Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griechenland, Zypern und Levante: Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, 2 τόμ., Οϊτίν: Lumpeter & Lasel, 2006, τ. 1, σ. 153-158. Τη σημασία της προμετωπίδας του έργου του Choiseul-Gouffier επισήμανε πρώτος ο Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, ^{8}2002, σ. 47-48. Ας σημειωθεί ότι η εικόνα της αναβίωσης του προγονικού μεγαλείου μέσω της εμφύσησης ζωής στα προγονικά οστά απαντά όχι μόνο σε αρχαία κείμενα αλλά και στην Παλαιά Διαθήκη. Ο Ιεζεκιήλ (37: 1-37, 14) προφητεύει την εμφάνιση μιας νέας φυλής στη γη του Ισραήλ δια της εμψύχωσης των προγονικών οστών. Τα σχετικά χωρία απαγγέλλονται στην Ορθόδοξη Εκκλησία κατά τον Εσπερινό του Μεγάλου Σαββάτου. Η εικόνα της ανάστασης των προγόνων, οικεία στο ορθόδοξο ποίμνιο και συνδεμένη με τη θρησκευτικότητά του, εμπλουτίζεται με νέο, εθνικό, περιεχόμενο. Πρβλ. και πιο κάτω, σ. 185-186.

102. *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, σ. 207-209.

103. Αλέξης Πολίτης, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία.*

Η σειρά των ελληνικών κειμένων και εικαστικών έργων του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, στα οποία εμφανίζεται η προσωποιημένη Ελλάδα-σκλάβα –η ολοκληρωμένη εικόνα ή κάποια από τα στοιχεία της ως pars pro toto–, είναι μεγάλη.[104] Ο Λασσάνης γνώριζε οπωσδήποτε δύο τουλάχιστον από αυτά, το *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* (1801) του Αδαμάντιου Κοραή και την ανώνυμη *Ελληνική Νομαρχία* (1806) – πιθανότατα και ένα τρίτο, τον *Ρωσσαγγλογάλλο* (περί το 1805). Το πρώτο αρχίζει με την προσωποποιημένη Ελλάδα-σκλάβα να καλεί τα παιδιά της σε βοήθεια και κοσμείται από ένα χαρακτικό το οποίο απεικονίζει την αλυσοδεμένη Ελλάδα, όχι όμως πλέον ως ανατολίτισσα ντυμένη με την αισθητική του οριενταλισμού ενός Cassas ή ενός Liotard, όπως στο έργο του Choiseul-Gouffier, αλλά ρακένδυτη και γεμάτη πληγές να εγείρεται, με τα χέρια υψωμένα προς τον ουρανό, και ταυτόχρονα να απειλείται από το προτεταγμένο γυμνό σπαθί ενός μουσουλμάνου.[105] Η χαλκογραφία φέρει ως λεζάντα έναν στίχο σε ηρωϊκό εξάμετρο, φτιαγμένον από τον ίδιο τον Κοραή με ημιστίχια παρμένα από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*: «Ὤμοι ἐγὼ πανάποτμος, ἐπεὶ μ᾽ ἔλε δούλιον ἦμαρ».[106] Το όνομα του Ομήρου, γραμμένο στο έδαφος που πατάει η Ελλάδα, παραπέμπει στην προέλευση του στίχου. Όποιος ακολουθήσει το νήμα της *Οδύσσειας* θα φτάσει, όχι

Ποίηση, πεζογραφία, λογιοσύνη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021, σ. 16 και Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ*, σ. 179-180.

104. Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ*, σ. 86 (1716 Πέτρος Κατσαΐτης), 100 (1798 Κωνσταντίνος Σταμάτης), 126-127 (1797 Ιωάννης Μανουήλ), 142 (1834 Δημήτριος Μάγνης), 144 (1803 Κοραής, Χριστόφορος Περραιβός), 148 (*Ρωσσαγλογάλλος*), 151 (1806 *Ελληνική Νομαρχία*), 153 (1806 Κωνσταντίνος Τζιγαράς), 155 (1807 Άνθιμος Γαζής, Κωνσταντίνος Κούμας), 158 (1812 Νεόφυτος Δούκας), 169 (1817 Γεώργιος Ρουσιάδης), 179 (1818 Παναγιώτης Ανδρόνικος). Στα πολλά ενδιαφέροντα παραδείγματα που έχει συγκεντρώσει ο Γ. Κόκκωνας, ας προστεθούν δύο ακόμη από την πατριωτική ποίηση: ο ανώνυμος θούριος «Δεύτε παίδες των Ελλήνων / άνδρες φίλοι των κινδύνων», στον οποίο μεταξύ άλλων διαβάζουμε: «Της κοινής μητρός τα μέλη / με τα των τυράννων βέλη / πληγωμένα φοβερά / ρέουσιν αδιακόπως / αίματα οδυνηρά», και ο «Ύμνος εις την περίφημον Γαλλίαν» του Αντώνιου Μαρτελάου, ο οποίος συνδιαλέγεται εμφανώς με τον στίχο της *Αινειάδας* «exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor»: «Όθεν είσθε των Ελλήνων [αρχαίων Ελλήνων] / παλαιά ανδρειωμένα / κόκκαλα εσκορπισμένα / λάβετε τώρα πνοήν».

105. Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου, 1801. Μέσω του έργου του Κοραή η προσωποποίηση της Έλλαδας-σκλάβας εν μέσω αρχαίων ερειπίων διαδόθηκε ευρύτερα. Ένα ερασιτεχνικό σκίτσο που σώζεται στο Αρχείο Ποστολάκα (μέρος του Αρχείου Βλαχογιάννη, Γ.Α.Κ., Αθήνα) αντιγράφει την προμετωπίδα του *Σαλπίσματος*. Το σκίτσο αυτό και η εικόνα της «Αγίας Ελλάδας» του Ανδρόνικου, η οποία μόλις αναφέρθηκε, δείχνουν ότι υπήρχε και μία μη έντυπη εικαστική παράδοση των αναπαραστάσεων της Ελλάδας ως σκλάβας.

106. Όμηρος, *Ἰλιάς* Ω. 255 και *Ὀδύσσεια* ρ. 323. Όπως διαπίστωσα αργότερα, στο ίδιο συμπέρασμα είχε καταλήξει πριν από εμένα ο Γιάννης Κόκκωνας στην εξαιρετική μελέτη του *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ* (σ. 137). Αφήνω τη δική μου ανάλυση ως είχε πριν από την ανάγνωση της ανάλυσης του Κόκκωνα την οποία αξίζει να διαβάσει κανείς ολόκληρη στο: Κόκκωνας, *ό.π.*, σ. 133-140.

τυχαία, στους στίχους «Αλήθεια, τη μισή ο βροντόλαλος Δίας αξιά του ανθρώπου / του παίρνει απ᾽ τη στιγμή που επλάκωσε γι᾽ αυτόν σκλαβιάς ημέρα!».[107] Ο συμβολισμός της προμετωπίδας αναλύεται από τον Κοραή στην αρχή του *Σαλπίσματος* σε μια διεξοδική ενότητα στην οποία στιγματίζεται η δουλεία και γίνεται έκκληση προς τους Έλληνες να εκδικηθούν τους τυράννους.[108]

Η εκτίμηση που έτρεφε ο Λασσάνης για τον Κοραή και οι συνάφειες που παρουσιάζει η κοραϊκή ερμηνεία της προμετωπίδας του *Σαλπίσματος* με κάποια χωρία του *Ἑλλὰς*, υποδεικνύουν ότι το έργο του Κοραή δεν ήταν άγνωστο στον κοζανίτη λόγιο. Η μορφή της Ελλάδας, όπως περιγράφεται στον πρόλογο και στις πρώτες σελίδες του έργου του Λασσάνη, εμπνέεται από την προμετωπίδα του *Σαλπίσματος* και τα όσα γράφει ο Κοραής, επεξηγώντας το χαρακτικό αυτό.[109]

Το *Ἑλλάς* ανέβηκε στη σκηνή της Οδησσού στις 15 Φεβρουαρίου 1819 ως «εἶδος προλόγου» σε μια παράσταση του *Θανάτου τοῦ Δημοσθένους* του Πίκκολου. Σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα Θεοχάρη Κληματιώτη (πίσω από τον οποίο ωστόσο μπορεί να κρύβεται ο ίδιος ο Λασσάνης),[110] οι θεατές του έργου βίωσαν μια βαθιά μέθεξη: «οὔτε εἶδα, οὔτε εἶδες ποτὲ τόσον παθαινόμενον θέατρον· τὰ ὄμματα ὅλων ἦσαν πηγὴ ἀένναος δακρύων φλογερῶν, καὶ τὰ στήθη κρατῆρες στεναγμῶν· ἕκαστος ἀκούων τὴν φωνὴν τῆς καρδίας του σύμφωνον μὲ τὰ λεγόμενα!».[111] Στην έντονη συγκίνηση των θεατών θα συνέβαλε και η αμεσότητα του «μηνύματος» του έργου. Αντίθετα από τα υπόλοιπα σύγχρονά του ελληνικά θεατρικά κείμενα, το μονόπρακτο του Λασσάνη δεν ήταν ένα ιστορικό δράμα που έκρυβε το παρόν πίσω από το προσωπείο του παρελθόντος, για να προστατεύσει τον συγγραφέα και τους ηθοποιούς από τη λογοκρισία. Μολονότι χρησιμοποιούσε υλικό από την αρχαία ιστορία, η πλοκή του ήταν τοποθετημένη στο παρόν και η αληθοφάνειά της στηριζόταν σε ένα σύγχρονο φαινόμενο, γνωστό στους Έλληνες: τη συνάρθρωση του περιηγητισμού με τον Φιλελληνισμό.

Η σαφής αναφορά τού *Ἑλλὰς* στο παρόν μετέτρεπε την αφήγηση της Ελλάδας για τον Γοργίδα και τον αρχαίο Ιερό Λόχο σε μια κλασικιστική παραβολή για τη Φιλική Εταιρεία και τον τρόπο μύησης σε αυτή. Το μονόπρακτο λειτουργούσε έτσι ως μια απροκάλυπτη έκκληση προς τους γιους-πατριώτες να ελευθερώσουν τη μητέρα-πατρίδα και ως μια συγκεκριμένη, αν και συγκαλυμμένη, πρόσκληση

107. Όμηρος, *Ὀδύσσεια*, μετάφραση Ν. Καζαντζάκη – Ι. Κακριδή, Αθήνα: χ.ε., 1965, σ. 235 (ρ. 322-323).

108. Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, σ. 3-13.

109. Λασσάνης, *Ἑλλάς*, σ. 4, σημ. 1 (: «ἐξέρχεται ἡ Ἑλλὰς ἡμίγυμνος, κατατραυματισμένη, μὲ κόμην λυτὴν, χεῖρας καὶ πόδας ἁλυσοδεμένη»), σ. 10, 12, βλ. επίσης την πρώτη σελίδα του προλόγου (χωρίς αρίθμηση). Πρβλ. Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, σ. 3-13.

110. Για την υπόθεση ότι πίσω από τον Κληματιώτη κρύβεται ο Λασσάνης, βλ. παραπάνω σημ. 57.

111. Επιστολή Θεοχάρη Κληματιώτη προς τον Χρόνια Ιω. Δροσινό, στο: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 358-360: 360. Σύμφωνα με την επιστολή, η οποία γράφτηκε στην Οδησσό στις 22 Φεβρουαρίου 1819, ο Δροσινός βρισκόταν τότε ακόμη στη Βιέννη.

να προσχωρήσουν στη Φιλική Εταιρεία.[112] Η στόχευσή του διασαφηνίζεται άλλωστε και από την ίδια την Ελλάδα, η οποία στον τελικό εκτενή μονόλογό της εξαίρει προγραμματικά το «θέατρον, ὅπου παρασταινόμεν᾽ αἱ ὑψηλαὶ ἀρεταὶ τῶν περικλεῶν προπατόρων» των θεατών, «θέλουσι τοὺς κινεῖ εἰς συμπαθητικὴν συναίσθησιν καὶ εἰς μίμησιν».[113]

Ο Λασσάνης χρησιμοποίησε το θέατρο ως σχολείο πατριωτισμού και στο επόμενο δραματικό κείμενο που πρόσφερε στον ελληνικό ερασιτεχνικό θίασο της Οδησσού: στην τραγωδία *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*. Μέσα από την ιστορία των δύο αρχαίων τυραννοκτόνων, ο κοζανίτης δραματουργός –26 χρόνια μετά την πρώτη θανάτωση μονάρχη με λαϊκή ετυμηγορία, το 1793– καλούσε εμμέσως, πλην σαφώς, τους έλληνες θεατές να καταλύσουν την τυραννία του σουλτάνου.

2.2. Η θεατρική διασκευή *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*

Η ιστορία του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα, των δύο αθηναίων εραστών που με θυσία της ζωής τους οργάνωσαν μια συνωμοσία και δολοφόνησαν τον τύραννο Ίππαρχο κατά τα Μεγάλα Παναθήναια του 514 π.Χ., συγκαταλέγεται στα ιστορικά και μυθικά αφηγήματα που τροφοδότησαν με υλικό τα λογοτεχνικά έργα με θέμα την τυραννοκτονία.[114] Τα σχετικά γεγονότα παραδίδονται από αρκετούς αρχαίους συγγραφείς, με τη μεγαλύτερη αναλυτικότητα όμως τα καταγράφουν ο

112. Η λειτουργία του έργου ως πρόσκληση στράτευσης στη Φιλική Εταιρεία έχει επισημανθεί από προγενέστερους μελετητές, βλ. λ.χ. Βέης, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα», σ. 93 και αργότερα Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 24-25. Ο Πούχνερ υποστηρίζει επίσης ότι ο Λασσάνης είχε δημιουργήσει μια ομάδα νέων στην Οδησσό οι οποίοι ήθελαν να αναλάβουν αμέσως δράση και ότι εκείνος ήταν ο εμπνευστής του Ιερού Λόχου, ό.π., σ. 23-24. Πρόκειται, νομίζω, για υπερερμηνεία του *Έλλάς*. Για την ύπαρξη μιας ομάδας γύρω από τον Λασσάνη στις αρχές του 1819 δεν υπάρχουν ενδείξεις, πόσο μάλλον τεκμήρια. Επίσης δεν είναι γνωστό ποιος και πότε συνέλαβε την ιδέα της δημιουργίας του Ιερού Λόχου. Ο Ράδος, υποθέτει ότι η ιδέα προήλθε ίσως από τον Λασσάνη ή τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό, χωρίς να αποκλείει την πιθανότητα οι εμπνευστές να ήταν περισσότεροι, βλ. Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, *Ὁ Ἱερὸς Λόχος καὶ ἡ ἐν Δραγατσανίῳ μάχη*, Αθήνα: Ελευθερουδάκης και Μπαρτ, 1919, σ. 2. Σημαντικός ρόλος στη συγκρότηση του Ιερού Λόγου έχει αποδοθεί στον Γεώργιο Γεννάδιο, ο οποίος φαίνεται ότι προπαγάνδιζε την Επανάσταση στα μαθήματά του, βλ. Ξενοφών Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος, έργα, επιστολαί*, 2 τόμ. [με ενιαία αρίθμηση], Παρίσι: Les belles lettres, 1926, σ. 21-26. Πάντως, καθώς το αρχαίο ιστορικό πρότυπο ήταν γενικά γνωστό (ακόμη και μέσω του σχολικού μαθήματος) είναι πολύ πιθανό οι εμπνευστές του Ιερού Λόχου να ήταν περισσότεροι του ενός, όπως πρότεινε ο Ράδος.

113. Λασσάνης, *Έλλάς*, σ. 29.

114. Για τα ιστορικά και μυθικά αφηγήματα που σχετίζονται με το θέμα της τυραννοκτονίας, βλ. Elisabeth Frenzel, *Motive der Weltliteratur*, Στουτγάρδη: Alfred Kröner, [4]1992, σ. 695-713. Η ανάλυση του έργου του Λασσάνη *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*, η οποία ακολουθεί, αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή του άρθρου μου «"Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων": Μια διασκευασμένη τυραννοκτονία στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο», *Ο Ερανιστής* 30 (2020), σ. 251-284.

Θουκυδίδης και ο Αριστοτέλης, οι οποίοι, αν και τοποθετούν τη δολοφονία του Ιππάρχου στο πλαίσιο των πολιτικών ανταγωνισμών που οδήγησαν στις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη και στη θεμελίωση της αθηναϊκής δημοκρατίας, δεν της αποδίδουν πρωταρχικά πολιτικό χαρακτήρα, αλλά την ανάγουν σε προσωπικά κίνητρα.[115] Αφηγούνται ότι ο Ίππαρχος προσέβαλε δημόσια την τιμή της αδελφής του Αρμοδίου, όταν αυτός αρνήθηκε τον έρωτά του, και ότι ο Αρμόδιος, για να εκδικηθεί την προσβολή, οργάνωσε με τη βοήθεια του Αριστογείτονα μια συνωμοσία εναντίον του Ιππάρχου, η οποία κατέληξε στη δολοφονία του από τους δύο εραστές. Ο Ηρόδοτος –ο οποίος επίσης παραδίδει την ιστορία της τυραννοκτονίας– θεωρεί γνωστά τα βασικά γεγονότα και επικεντρώνεται στην αφήγηση ενός προφητικού ονείρου που είδε ο Ίππαρχος την προηγουμένη του θανάτου του και στην ερμηνεία του από τον ονειροκρίτη του τυράννου ως προφητεία του επερχόμενου τέλους.[116]

Ήδη κατά την αρχαιότητα, η δολοφονία του Ιππάρχου αναδείχτηκε σε σύμβολο της αντίστασης στην τυραννία. Ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων απαθανατίστηκαν από τους Αθηναίους το 510 π.Χ. και το 477/6 π.Χ. με χάλκινα αγάλματα τα οποία στήθηκαν στην Αγορά και τους παρίσταναν με γυμνά σπαθιά, έτοιμους να επιτεθούν.[117] Οι δύο Αθηναίοι συμβόλιζαν στο εξής το καθήκον των πολιτών να αντιστέκονται στην αυθαιρεσία της εξουσίας και να αγωνίζονται ενωμένοι κατά της τυραννίας – ένα καθήκον το οποίο από τον 5ο αιώνα π.Χ., με τη θεμελίωση της αθηναϊκής δημοκρατίας, άρχισε να απασχολεί συστηματικά την πολιτική σκέψη.[118] Έτσι, το θέμα της αντίστασης και η ριζοσπαστική εκδοχή του της τυραννοκτονίας απαντά στη συνέχεια σε όλες σχεδόν τις σημαντικές πολιτικές πραγματείες της αρχαίας ελληνικής και λατινικής και της χριστιανικής γραμματείας. Ταυτόχρονα ενέπνευσε τους θεατρικούς συγγραφείς οι οποίοι, με πρώτους τον Σοφοκλή (*Άντιγόνη*) και τον Ευριπίδη (*Βάκχαι*), επεξεργάστηκαν ιστορικές εμπειρίες και πολιτικές αντιλήψεις περί τυραννίας και διαμόρφωσαν γύρω από το θέμα της αντίστασης ένα ρεπερτόριο ηρώων (λ.χ. μάρτυρας) και μοτίβων (λ.χ.

115. Θουκυδίδης, *Ἱστορίαι* 6.54-59 (πρβλ. και 1.20.2), Αριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 18.1-19.2. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η *Ἀθηναίων Πολιτεία* ανακαλύφθηκε μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα και η πρώτη κριτική έκδοσή της –μέσω της οποίας το κείμενο έγινε ευρύτερα γνωστό– πραγματοποιήθηκε το 1891 από τον Frederic G. Kenyon. Έως την έκδοση αυτή, βασική πηγή πληροφοριών για τους δύο αθηναίους τυραννοκτόνους υπήρξε το έργο του Θουκυδίδη.

116. Ηρόδοτος, *Ἱστορίαι* 5.55-56.

117. Το πρώτο σύνταγμα των τυραννοκτόνων (510 π.Χ.) φιλοτεχνήθηκε από τον γλύπτη Αντήνορα. Η χρονολογία κατασκευής του δεν τεκμηριώνεται με ασφάλεια. Το γλυπτό του 477/6 π.Χ. φιλοτεχνήθηκε από τους Κρίτιο και Νησιώτη. Δεν σώθηκε κανένα από τα δύο. Το δεύτερο σύνταγμα είναι ωστόσο γνωστό από ένα ρωμαϊκό αντίγραφό του που φυλάσσεται σήμερα στο Museo Archeologico Nazionale της Νάπολης. Βλ. Burkhard Fehr, *Die Tyrannentöter, oder: Kann man der Demokratie ein Denkmal setzen?* Φράγκφουρτη: Fischer, 1984, σ. 6-9.

118. Frenzel, *Motive der Weltliteratur*, σ. 695-696.

προσβολή της τιμής), το οποίο τους επέτρεπε να αναδείξουν ποικίλες πλευρές του θέματος.[119]

Αν και με διαφορετικούς όρους και σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με την κοινωνία και την εποχή, το δικαίωμα της αντίστασης στην αυθαιρεσία της εξουσίας γινόταν σε γενικές γραμμές αποδεκτό μέχρι τον 17ο αιώνα. Η ακύρωσή του επήλθε στα μέσα του αιώνα αυτού με τη θεωρητική θεμελίωση της Απολυταρχίας. Στο πλαίσιο του κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ υπηκόων και ηγεμόνα, όπως το όρισε ο Thomas Hobbes (*De cive*, 1642 και *Leviathan*, 1651), οι υπήκοοι παραιτούνταν από όλα τα δικαιώματά τους, ανάμεσα στα άλλα και από εκείνο της αντίστασης.

Στα τέλη του 17ου αιώνα η αντίληψη αυτή, μολονότι δεν εγκαταλείφθηκε όσο επιβίωνε η απόλυτη μοναρχία, άρχισε να αμφισβητείται. Ο John Locke, στις *Δύο Πραγματείες περί Κυβερνήσεως* (1690), συνέδεσε το φυσικό δίκαιο και τα δικαιώματα που βάσει αυτού έχει ο άνθρωπος (ζωή, ιδιοκτησία, ελευθερία) με το δικαίωμα της αντίστασης στην εξουσία, όταν αυτή παραβιάζει αυθαίρετα το φυσικό δίκαιο. Ειδικότερα, ο άγγλος φιλόσοφος προέβαλε την αντίληψη της «εξουσίας ως καταπιστεύματος» το οποίο «ασκείται ενόσω οι φορείς της αποδεικνύονται άξιοι της κοινής εμπιστοσύνης», αλλά, εάν αυτοί «παραβιάσουν τους όρους του καταπιστεύματός τους», η κοινωνία «αναλαμβάνοντας σε μια στιγμή επαναστατικής ζύμωσης τα κυριαρχικά της δικαιώματα» τούς το αφαιρεί.[120] Σύμφωνα με τον Locke, «αυτή η στιγμή της καθολικής πολιτικής συμμετοχής είναι ενόχληση και περισπασμός για τα μέλη της κοινωνίας, αλλά αναγκαίο καθήκον που επιβάλλουν οι αμοιβαίες υποχρεώσεις τους και ο Νόμος της Φύσης».[121] Το κεφάλαιο «Περί Τυραννίας» στη *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως* περιέχει μια εκτενή επιχειρηματολογία υπέρ του δικαιώματος της αντίστασης στον τύραννο.[122]

Ο Jean-Jacques Rousseau στηρίχτηκε στις αντιλήψεις του Locke και τις προέκτεινε. Στα έργα του *Λόγος περί της ανισότητας* (1755) και *Περί του κοινωνικού συμβολαίου* (1762) αμφισβήτησε την εγκυρότητα του «συμβολαίου» μεταξύ του ηγεμόνα/κράτους και των υπηκόων, επειδή θεμελιωνόταν στην ανισότητα της ιδιοκτησίας και ευνοούσε τους πλουσίους. Ο γάλλος Διαφωτιστής ανέδειξε ως ανώτατη πολιτική αρχή τη γενική βούληση (volonté générale), η οποία αποσκοπούσε (κατ' αυτόν πάντα) στο γενικό καλό, στο κοινό συμφέρον. Εκτοπίζοντας τον ηγεμόνα από τη θέση της ανώτατης πολιτικής αρχής, ο Rousseau υπέσκαψε ακόμη περισσότερο τα ιδεολογικά θεμέλια της απολυταρχίας και ενίσχυσε τη νομιμοποίηση της αντίστασης. Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα των Φώτων

119. *Στο ίδιο*, σ. 698.

120. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του John Locke ως ερμηνευτικό πρόβλημα», στο: John Locke, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, την έκταση και τον σκοπό της πολιτικής εξουσίας*. Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018, σ. 25-79: 73-74.

121. *Στο ίδιο*, σ. 74.

122. Locke, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, σ. 246-250.

η Γαλλική Επανάσταση και η θανάτωση του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ (1793) έκαναν το θέμα της τυραννοκτονίας επιτακτικά επίκαιρο, τόσο στην πολιτική σκέψη, όσο και στη λογοτεχνία, στις παραστατικές και εικαστικές τέχνες.

Ανάμεσα στα θεατρικά έργα που γράφτηκαν στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα με θέμα την αυθαιρεσία της εξουσίας ξεχωρίζουν τα δράματα του Friedrich Schiller (1759-1805), τον οποίο εκτιμούσε ιδιαίτερα ο Λασσάνης. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του τεκμηριώνουν τον θαυμασμό του και δείχνουν ότι το 1827 και το 1828 παρακολούθησε δύο τουλάχιστον παραστάσεις έργων του γερμανού λογοτέχνη.[123] Η επαφή του με το θεατρικό έργο του Schiller θα μπορούσε ωστόσο να είναι πολύ πρωιμότερη, να ανάγεται στα χρόνια της διαμονής του στην Πέστη και στη Λιψία (1814-1817), πριν δηλαδή ο Λασσάνης επιδοθεί στη δραματουργία.

Η τραγωδία *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* δεν ήταν το πρώτο έργο του νεοελληνικού θεατρικού ρεπερτορίου που θεματοποιούσε την αντίσταση στην τυραννία και την τιμωρία του τυράννου. Οι τραγωδίες του Μπαρόκ, ωστόσο, λ.χ. η *Ερωφίλη*, εμπιστεύονταν την σπάθη της εκδικήσεως στη θεία δίκη ή στην ειμαρμένη. Η λύτρωση των υποτελών τοποθετήθηκε στα πιο σίγουρα χέρια ενός ήρωα-τυραννοκτόνου μόλις από το θεάτρο του Διαφωτισμού. Τα δύο πρώτα νεοελληνικά δράματα που επέλεξαν (και μάλιστα σχεδόν ταυτόχρονα και, ως φαίνεται, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο) το τολμηρό θέμα της τυραννοκτονίας,[124] είναι οι τραγωδίες *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* του Λασσάνη και *Τιμολέων* (Βιέννη 1818) του Ιωάννη Ζαμπέλιου.[125]

---

123. Γεώργιος Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές σημειώσεις», ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.7, φ. 2r και 5r.

124. Η ελληνική δραματουργία με ιστορικό ή/και επαναστατικό προσανατολισμό έχει να παρουσιάσει έως το 1820 τα ακόλουθα οκτώ πρωτότυπα έργα: *Ἀχιλλεύς* (πρεμιέρα περ. 1805) του Αθανάσιου Χριστόπουλου, *Ἀσπασία* (1813) και *Πολυξένη* (1814) του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού, *Ὁ Λεωνίδας στὶς Θερμοπύλες* (1816) ανωνύμου, *Τιμολέων* (1818) του Ιωάννη Ζαμπέλιου, *Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους* (πρεμιέρα 1818) του Πίκκολου, *Ἑλλάς* (πρεμιέρα 1819) και *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* (πρεμιέρα 1819) του Λασσάνη. Βλ. Δημήτρης Σπάθης, «Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο», στου ίδιου, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, σ. 9-75: 24. Από αυτά τα οκτώ έργα μόνο το *Τιμολέων* και το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* έχουν ως θέμα την τυραννοκτονία και από αυτά τα δύο μόνο το δεύτερο παίχτηκε στην Οδησσό.

125. Για τον *Τιμολέοντα* του Ι. Ζαμπέλιου, βλ. Άννα Ταμπάκη, «Στοιχεία ιδεολογίας και αισθητικής στο δραματικό έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου», στο: η ίδια, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις*, ό.π., σ. 91-107 και Ζαχαρίας Σιαφλέκης, «Όψεις του μύθου της τυραννοκτονίας στο νεοελληνικό θέατρο του 19ου αιώνα», στο: ο ίδιος, *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1988, σ. 100-124. Παρά τον τίτλο του, το άρθρο του Σιαφλέκη εξετάζει μόνο δύο δράματα, το *Τιμολέων* του Ζαμπέλιου και το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* (1840) του Κωνσταντίνου Κ. Αριστία. Το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* του Λασσάνη δεν συμπεριλήφθηκε. Η συμπερίληψή του θα είχε ωστόσο οδηγήσει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, καθώς ο Λασσάνης και ο Αριστίας επεξεργάζονται δραματικά το ίδιο ιστορικό υλικό σε κοντινές, αλλά πολύ διαφορετικές εποχές. Ας σημειωθεί εδώ ότι το κείμενο του Αριστία δεν μαρτυρά γνώση της τραγωδίας του Λασσάνη.

Ενώ ωστόσο ο Ζαμπέλιος επεξεργαζόταν το θέμα μέσα από το τραγικό δίλημμα της «αδελφοκτονίας» (ο πατριώτης Τιμολέων ήταν αδελφός του τυράννου Τιμοφάνη), εστιάζοντας δηλαδή στη διάσταση του εμφύλιου αλληλοσπαραγμού, η τραγωδία του Λασσάνη, καθώς η γενναία πράξη του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα θεωρούνταν ότι άνοιξε τον δρόμο προς την αθηναϊκή δημοκρατία, συνδύαζε ήδη στον προγραμματικό τίτλο της την κατάλυση της τυραννίας με την υπόσχεση ενός δημοκρατικού μέλλοντος. Το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* κλιμάκωνε λοιπόν το επαναστατικό φρόνημα, που καλλιεργούσε το θέατρο της Οδησσού, αναπτύσσοντας δίπλα στην πατριωτική μια κοινωνική διάσταση και οδηγώντας το έτσι προς τον πολιτικό ριζοσπαστισμό.

Η τραγωδία παραστάθηκε για πρώτη φορά το 1819, όπως μας πληροφορεί μια σημείωση που βρίσκεται κάτω από τον τίτλο του κειμένου στη μοναδική πηγή που το παραδίδει, στο χειρόγραφο LHP_A_2.8. της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Στη σελίδα τίτλου του αναγράφεται: «Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων | Τραγῳδία εἰς τρεῖς πράξεις | ὑπὸ Γ. Λασσάνη | Παρεστάθη κατὰ πρῶτον ἐν Ὀδησσῷ κατὰ τὸ 1819». Όπως φανερώνει η γραφή, το χειρόγραφο παράχθηκε μετά την Επανάσταση και δεν προέρχεται από το χέρι του Λασσάνη. Η παρουσία του ωστόσο στα κατάλοιπά του δηλώνει ότι η σημείωση στην πρώτη σελίδα σχετικά με το έτος της πρώτης παράστασης, αν δεν ανάγεται σε πληροφορία που έδωσε ο ίδιος ο κοζανίτης δραματουργός, τουλάχιστον, ελέγχθηκε από αυτόν.

Έχει υποστηριχθεί ότι η πρώτη (και ίσως μοναδική) προεπαναστατική παράσταση του *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* στην Οδησσό έγινε λίγες ημέρες μετά την παράσταση του *Ἑλλάς*, άρα κατά το δεύτερο μισό του Φεβρουαρίου ή στις αρχές Μαρτίου του 1819.[126] Η μόνη ασφαλής πληροφορία που διαθέτουμε για την πρεμιέρα –εκτός από το έτος της– είναι ότι σε αυτή έπαιξε μεταξύ άλλων ερασιτεχνών ηθοποιών ο εννιάχρονος πρωτότοκος γιος του κωνσταντινουπολίτη Φιλικού Δημήτριου Καμπούρογλου, ο Γρηγόριος (1810-1868), ο οποίος επρόκειτο να επιχειρήσει το 1857 να ιδρύσει την πρώτη ελληνική εθνική σκηνή και σχολή υποκριτικής.[127] Η πληροφορία παραδίδεται από τον γιο του Γρηγορίου, τον γνωστό ιστοριοδίφη και λογοτέχνη Δημήτριο (1852-1942), ο οποίος την άντλησε προφανώς από αφήγηση του πατέρα του. Σε ένα άρθρο του σημειώνει ότι ο Λασσάνης «συνέγραψε» στην Οδησσό «τὴν τραγωδίαν του *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*, ἥτις καὶ παρεστάθη ἐκεῖ τῷ 1819, λαβόντος μέρος εἰς τὴν παράστασιν καὶ τοῦ πατρὸς μου».[128]

126. Η πληροφορία ότι το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* παραστάθηκε για πρώτη φορά λίγο μετά την πρεμιέρα του *Ἑλλάς* αναφέρεται, χωρίς μνεία της πηγής της, από τους Ζωΐδη «Το Θέατρο της Φιλικής Εταιρείας», σ. 266 και Βάλτερ Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 85.

127. Βλ. Δημήτριος Μάργαρης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν: “Εὐτέρπη”», στο Γεώργιος Δροσίνης (επιμ.), *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, Αθήνα: Ι. Ν. Σιδέρης, 1932, σ. 263-282: 275 και Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Διάγραμμα ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014, σ. 202-206.

128. Βλ. Αναδρομάρης [= Δημήτριος Καμπούρογλου], «Ο Λασσάνης», *Εστία* αρ. 13.099

Δεν είναι γνωστό αν η πρεμιέρα ήταν η μοναδική προεπαναστατική παράσταση της τραγωδίας ή αν ακολούθησαν και άλλες, στην Οδησσό ή αλλού.[129]

Η σελίδα τίτλου του χειρογράφου που παραδίδει το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* και κυρίως η μαρτυρία του Γρηγορίου Καμπούρογλου δείχνουν ότι το έργο θεωρήθηκε πρωτότυπο δημιούργημα του Λασσάνη ήδη από την πρώτη παράστασή του. Η τραγωδία εξακολούθησε να αποδίδεται σε αυτόν μέχρι σήμερα. Πρωτότυπο έργο του τη θεώρησε και ο Βάλτερ Πούχνερ, ο οποίος εξέδωσε το 2002 το χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, τον μοναδικό γνωστό μάρτυρα του κειμένου. Ωστόσο, το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* δεν είναι πρωτότυπο έργο του Λασσάνη, αλλά μια διασκευή για το θέατρο ενός μέρους του διαλογικού ιστορικού μυθιστορήματος *Aristides und Themistocles* (1792) του γερμανού Διαφωτιστή Ignaz Aurelius Feßler (1765-1839), ειδικότερα των αποσπασμάτων του που αφορούν τον Αρμόδιο και τον Αριστογείτονα.[130]

(05.03.1931), σ. 1. Ο εννιάχρονος τότε Γρηγόριος Καμπούρογλου θα έπαιξε κάποιον δευτερεύοντα ρόλο, ίσως στο πλήθος των Αλκμαιωνιδών ή των Γεφυραίων. Ο Δημ. Καμπούρογλου σημειώνει επίσης ότι ο πατέρας του υπήρξε μαθητής του Λασσάνη. Δεδομένου ότι ο Γρ. Καμπούρογλου κατά τη διαμονή του στην Οδησσό φοίτησε στο Λύκειο Ρισελιέ, ενώ ο Λασσάνης δίδαξε στο Ελληνεμπορικό Σχολείο, η πληροφορία ότι ήταν μαθητής του Λασσάνη αναφέρεται ίσως στη θεατρική μαθητεία του. Για τον Γρ. Καμπούρογλου, εκδότη από το 1847 του φιλολογικού περιοδικού *Ευτέρπη*, βλ. Μάργαρης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν: "Εὐτέρπη"», σ. 266. — Η μαρτυρία του Δημ. Καμπούρογλου για το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* εντοπίζεται για πρώτη φορά.

129. Ο Πούχνερ αναφέρει ότι κατά το 1820 δόθηκαν τρεις ακόμη παραστάσεις, παραπέμποντας στον Δημ. Σιατόπουλο, *Το θέατρο του Εικοσιένα*, Αθήνα: χ.χ., σ. 104. Σημειώνει όμως ότι δεν μπόρεσε να επαληθεύσει την πληροφορία. Βέβαιο είναι ότι το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* παραστάθηκε στις 6.8.1836 από τον θίασο του Αθανάσιου Σκοντζόπουλου, ενώ τις 29.9.1836 ανέβηκε από το «Θέατρον των Εθελοντών» στην Ερμούπολη. Βλ. Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 85, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

130. Ignaz Aurelius Feßler, *Aristides und Themistocles*. Vom Verfasser des Marc-Aurels, 2 τόμ., Βερολίνο: Friedrich Maurer, 1792. Το μυθιστόρημα εκδόθηκε για δεύτερη φορά το 1809 στην Καρλσρούη και για τρίτη το 1819 στο Βερολίνο. Δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να προσδιορίσουμε, αν ο Λασσάνης χρησιμοποίησε την πρώτη ή τη δεύτερη έκδοση. — Ο Βάλτερ Πούχνερ, φιλολογικός εκδότης του έργου του Λασσάνη, μην αναγνωρίζοντας ότι επρόκειτο για μια διασκευή, οδηγήθηκε αναπόφευκτα σε λάθη κατά την ανάλυση και ερμηνεία του κειμένου. Αποκλίσεις από το υλικό των αρχαίων πηγών, εκλήφθησαν ως αλλαγές που επέφερε ο Λασσάνης και χρησιμοποιήθηκαν, για να ανιχνευθούν χαρακτηριστικά της συγγραφής, των στόχων και της ιδεολογίας του (βλ. ενδεικτικά Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 60-61, όπου ερμηνεύεται η προσθήκη στην πλοκή της αυτοκτονίας της Μελιτέρπης, ενός επεισοδίου που υπάρχει ήδη στο έργο του Feßler). Επίσης, χωρία τα οποία ο Πούχνερ θεωρεί χαρακτηριστικά για τον λόγο ή τη δραματουργία του Λασσάνη δεν είναι στην πραγματικότητα παρά ακριβής μετάφραση του πρωτοτύπου (λ.χ. το χωρίο για το οποίο ο Πούχνερ κρίνει ότι «σε τέτοιες ρήσεις ο Λασσάνης βρίσκεται στις καλύτερες στιγμές του», ό.π., σ. 64).

Το δίτομο μυθιστόρημα του Feßler διαδραματίζεται στην αρχαία Ελλάδα. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο γερμανός κληρικός, τέκτονας και μέλος του τάγματος των Illuminaten στην αυτοβιογραφία του, θέμα του έργου είναι η «επίμονη πάλη μεταξύ της αυστηρής δικαιοσύνης και του πολυμήχανου κρατικού πραγματισμού».[131] Οι δύο πρωταγωνιστές, οι «μεγάλοι, σύγχρονοι ανταγωνιστές» Αριστείδης και Θεμιστοκλής, λειτουργούν στο μυθιστόρημα ως πολιτικά παραδείγματα· ο πρώτος ως πρότυπο αφοσίωσης του πολίτη στο Δίκαιο («staatsbürgerliche Rechtlichkeit») και ως πρότυπο φιλοπατρίας, ο δεύτερος ως παράδειγμα «φίλαυτης πολιτικής» («eigenliebige Politik»).[132] Η ιστορία του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα –η οποία προσέλκυσε το ενδιαφέρον του Λασσάνη– αποτελεί ένα μόνο, και μάλιστα μικρό, μέρος του μυθιστορήματος του Feßler, μολονότι δεν παύει να είναι ένα σημαντικό επεισόδιο, αφού η δολοφονία που διέπραξαν οι δύο εραστές το 514 π.Χ. συνδέεται με τα γεγονότα που, λίγο αργότερα, οδήγησαν σε ένα κορυφαίο γεγονός της αρχαίας ιστορίας, στην κατάλυση της τυραννίας των Πεισιστρατιδών (510 π.Χ.).

Ο Feßler στήνει την πλοκή του πολυπρόσωπου μυθιστορήματός του μέσα από εκτενείς διαλόγους τους οποίους συνδέει μεταξύ τους με αναστοχαστικές παρεμβάσεις ενός εξωδιηγητικού-ετεροδιηγητικού αφηγητή που προσδίδουν στο κείμενο φιλοσοφικό χαρακτήρα. Ο γερμανός συγγραφέας αντλεί το υλικό του από τις αρχαίες πηγές για την ιστορία των Αθηνών κατά τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ., απομακρύνεται όμως από αυτές, όταν το απαιτούν η στοχοθεσία του έργου και οι ανάγκες της μυθοπλασίας. Οι επεμβάσεις του, συνήθως προσθήκες νέων προσώπων και δευτερευόντων επεισοδίων, προσαρμόζουν το ιστορικό υλικό στην ερμηνεία που προκρίνει ο ίδιος.

Το *Αριστείδης και Θεμιστοκλής*, όπως εξηγεί ο ίδιος ο Feßler, γράφτηκε σε μια περίοδο της ζωής του κατά την οποία υπήρξε «φανατικός οπαδός του Καντ», έχοντας επηρεαστεί βαθιά από την *Κριτική του καθαρού λόγου* (1781) και την *Κριτική του πρακτικού λόγου* (1788).[133] «Ήθελα», γράφει, «μ' έναν ενθουσιασμό που μεγάλωνε διαρκώς, να προσηλυτίσω όλους όσους αγαπούσα, σε αυτή την πίστη στις απαιτήσεις του πρακτικού λόγου. *Νόμος, απαίτηση του λογικού, καθήκον* με την καντιανή σημασία, ήταν για μένα λέξεις ιερές. [...] Δικαιολογίες – εκεί όπου ο λόγος, ο καντιανός ηθικός νόμος και το καθήκον είχαν, κατά τη γνώμη μου, ήδη αποφασίσει με σαφήνεια και αυστηρότητα– τις θεωρούσα ως εσχάτη

131. Ignaz Aurelius Feßler, *Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft, ein Nachlass an seine Freunde und an seine Feinde*, Μπρέσλαου: W. G. Korn, 1824, σ. 254. Για μια συνολική ανάλυση του μυθιστορήματος *Aristides und Themistocles*, βλ. Peter F. Barton, *Erzieher, Erzähler, Evergeten. Ein Beitrag zur politischen Geschichte, Geistes- und Kirchengeschichte Schlesiens und Preußens 1786/88-1796. Feßler in Schlesien*, Βιέννη: Institut für Kirchengeschichte, 1980, σ. 175-189.

132. Feßler, *Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft*, σ. 254.

133. *Στο ίδιο*, σ. 254-256.

προδοσία απέναντι στο πλέον ιερό και όσιο».[134] Η καντιανή φιλοσοφία, όπως την αντιλαμβανόταν ο Feßler, συνιστά λοιπόν το πλαίσιο αναφοράς των εννοιών της ευνομίας, της ελευθερίας, της φιλοπατρίας και της αντίστασης στην αυθαιρεσία της εξουσίας στο *Αριστείδης και Θεμιστοκλής* (1792), και έτσι, μολονότι ασυνείδητα πλέον, και στο *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* (1818/19) τρεις δεκαετίες αργότερα.

Ο Λασσάνης επέλεξε από το μυθιστόρημα του Feßler διαλόγους που ανήκουν στην ιστορία των δύο τυραννοκτόνων και τους μετέφρασε πιστά στα ελληνικά, συχνά συντομεύοντάς τους, για να αυξήσει την ένταση της πλοκής ή τη δραματικότητα του κειμένου. Για να εξασφαλίσει τη συνοχή των θεατρικών, πλέον, διαλόγων, ο Λασσάνης επεξεργάστηκε τη δομή και την πλοκή του γερμανικού κειμένου, αναδομώντας τα επιμέρους επεισόδια με βάση τις κλασικιστικές αρχές της ενότητας του μύθου και της ενότητας του χρόνου. Κατάργησε τον παντογνώστη αφηγητή και παράλειψε τα διαλογικά ή αφηγηματικά μέρη που αφορούσαν τον Αριστείδη και τον Θεμιστοκλή (τους δύο πρωταγωνιστές του Feßler) και παρεμβάλλονταν στην ιστορία των δύο τυραννοκτόνων. Επίσης, περιόρισε τον χρόνο κατά τον οποίο εκτυλίσσεται η πλοκή σε μία ημέρα. Αναδιάρθρωσε την αρχή και το τέλος των αποσπασμάτων, ενώ παράλληλα έγραψε μερικά νέα κομμάτια και εισήγαγε ένα καινούριο πρόσωπο (Λέαινα), με στόχο να συνδέσει μεταξύ τους τα μεταφρασμένα αποσπάσματα και να διευρύνει το κείμενο θεματικά και νοηματικά. Τέλος, πρόσθεσε σκηνογραφικές και σκηνοθετικές οδηγίες. Οι επεμβάσεις του δεν άγγιξαν ωστόσο το ιδεολογικό υπόστρωμα των αποσπασμάτων του Feßler, το οποίο μεταφέρθηκε αλώβητο στη θεατρική διασκευή.

Η αρκετά σύνθετη επεξεργασία δείχνει πως ο Λασσάνης δεν αισθανόταν να δεσμεύεται από το πρωτότυπό του, του οποίου τη μορφή και το περιεχόμενο δεν δίστασε να τροποποιήσει. Μπορούμε έτσι να δεχτούμε ότι η τραγωδία που προέκυψε μέσα από μια τέτοια διαδικασία τον εξέφραζε στον ίδιο βαθμό που θα τον εξέφραζε και ένα κείμενο που θα ήταν αποκλειστικά δικό του.[135]

Η πλοκή της τραγωδίας *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* δομείται σε τρεις πράξεις. (Πρώτη πράξη:) Οι δύο Αθηναίοι «πολίτες», κινούμενοι από φιλοπατρία και μην υποφέροντας πλέον την καταπάτηση των «δικαιωμάτων» τους από τον τύραννο

134. *Στο ίδιο*, σ. 255. Η τυπογραφική έμφαση στις λέξεις «*Νόμος, απαίτηση του λογικού, καθήκον*» προέρχεται από το πρωτότυπο.

135. Πριν προχωρήσουμε σε μια λεπτομερή σύγκριση της ελληνικής θεατρικής διασκευής με το γερμανικό μυθιστόρημα είναι απαραίτητο να υπενθυμίσουμε, ότι το χειρόγραφο που παραδίδει το κείμενο του Λασσάνη δεν είναι αυτόγραφο και ότι η παραγωγή του απέχει χρονικά από τη συγγραφή και την παράσταση του έργου. Το κείμενο του χειρογράφου ενδέχεται λοιπόν να μην ταυτίζεται πλήρως με το κείμενο που έγραψε ο Λασσάνης και με το κείμενο της παράστασης (ή των παραστάσεων) στην Οδησσό. Η εγγύτητα του μεγαλύτερου μέρους του *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* στο κείμενο του *Αριστείδης και Θεμιστοκλής* δείχνει ωστόσο ότι, αν έγιναν από τρίτους κάποιες μεταγενέστερες προσθήκες και αφαιρέσεις ή αλλαγές στη δομή και στη διατύπωση, η έκτασή τους υπήρξε περιορισμένη.

Ίππαρχο, που περιφρονεί τους νόμους του Σόλωνα, αποφασίζουν να τον σκοτώσουν, όταν αυτός, σε ένα αποκορύφωμα αυθαιρεσίας, συκοφαντεί και προσβάλλει δημοσίως την τιμή της Μελιτέρπης, αδελφής του Αρμοδίου, προκαλώντας έτσι την αυτοκτονία της. (Δεύτερη πράξη:) Οι δύο φίλοι οργανώνουν μια συνωμοσία αντιφρονούντων με τη συμμετοχή του Κλεισθένη, και την ημέρα της γιορτής των Παναθηναίων στήνουν ενέδρα στον Ίππαρχο, ο οποίος ηγείτο της θρησκευτικής πομπής, αψηφώντας ένα όνειρο της προηγούμενης νύκτας που προφήτευε τον θάνατό του. (Τρίτη πράξη:) Νομίζοντας λανθασμένα ότι έχουν προδοθεί από τον Νικοφάνη, ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων επισπεύδουν τις ενέργειές τους. Μόνοι, χωρίς τους συνεργούς που θα τους βοηθούσαν να ξεφύγουν, δολοφονούν τον τύραννο και σκοτώνονται με τη σειρά τους από τους άνδρες της φρουράς του. Η τυραννία ωστόσο δεν ανατρέπεται. Τη θέση του Ιππάρχου παίρνει ο αδελφός του Ιππίας.

Η ιστορία των δύο τυραννοκτόνων, όπως παρουσιάζεται στη διασκευή του Λασσάνη, αποκλίνει από τις εκδοχές που παραδίδουν οι αρχαίες πηγές. Ο έλληνας διασκευαστής υιοθέτησε βασικές επεμβάσεις του Feßler και, επιπλέον, προχώρησε σε κάποιες νέες. Όσον αφορά στα πρόσωπα της τραγωδίας, ο Λασσάνης διατήρησε από το γερμανικό μυθιστόρημα την προσθήκη της μορφής του Κλεισθένη, όπως και τα ονόματα που είχε δώσει ο Feßler στην αδελφή του Αρμόδιου (Μελιτέρπη) και στον συνωμότη που θεωρήθηκε προδότης (Νικοφάνης) – δύο πρόσωπα τα οποία εμφανίζονται μεν στην ιστορία των δύο τυραννοκτόνων στις αρχαίες πηγές, αλλά δεν κατονομάζονται. Επίσης, πρόσθεσε μια νέα ηρωίδα, τη Λέαινα.

Η τελευταία είναι ένα πρόσωπο το οποίο δεν αναφέρεται από τον Θουκυδίδη, τον Αριστοτέλη και τον Ηρόδοτο αλλά απαντά στα *Στρατηγήματα* του Πολυαίνου[136] και στα έργα *Ἑλλάδος Περιήγησις* του Παυσανία και *Δειπνοσοφισταὶ* του Αθήναιου του Ναυκρατίτη.[137] Ο Πολύαινος, που είναι ο αναλυτικότερος, γράφει ότι η Λέαινα ήταν εταίρα, ότι συνδεόταν με τον Αριστογείτονα και ότι μετά τη δολοφονία του Ιππάρχου συνελήφθη και υποβλήθηκε σε βασανιστήρια, για να προδώσει τους συνωμότες. Φοβούμενη μην υποκύψει, έκοψε τη γλώσσα της με τα δόντια της. Ο Παυσανίας τη θεωρεί, όπως ο Πολύαινος, εταίρα του Αριστογείτονα, ενώ ο Αθήναιος τη συνδέει με τον Αρμόδιο. Οι γνώσεις του Λασσάνη για τη Λέαινα θα μπορούσαν να στηρίζονται στην ανάγνωση των αρχαίων κειμένων ή κάποιου αρχαιογνωστικού λεξικού. Θεωρώ πιθανότερη την πρώτη εκδοχή, καθώς η Λέαινα δεν ήταν τόσο σημαντική μορφή, ώστε να εμφανίζεται στα τότε λεξικά αρχαίας ιστορίας και μυθολογίας. Άλλωστε, υπάρχει μια σημαντική ένδειξη ότι πηγή του Λασσάνη ήταν ειδικά τα *Στρατηγήματα* του Πολυαίνου. Το έργο του αρχαίου ιστορικού, στον βαθμό που γνωρίζω, ήταν το μοναδικό από τα ευρύτερα γνωστά αρχαία κείμενα, στο οποίο απαντούσαν οι ιστορίες και των τριών ελασ-

136. Πολύαινος, *Στρατηγήματα* 8.45.

137. Παυσανίας, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, Ι 23.1-2· Αθήναιος ο Ναυκρατίτης, *Δειπνοσοφισταί*, 13.70.

σόνων αρχαίων μορφών που έλκυσαν έντονα το ενδιαφέρον του κοζανίτη λογίου: της Λέαινας, του Γοργίδα και του Γυλίππου. Από τους δύο τελευταίους ο Λασσάνης είχε εμπνευστεί, όπως είδαμε, τα συνωμοτικά ονόματά του ως Φιλικού (Γοργίδας Λυσανίου και Βασίλειος Γυλίππου). Τα *Στρατηγήματα* ήταν εύκολα προσιτά στους έλληνες αναγνώστες χάρη στον Κοραή, ο οποίος το 1809 είχε εγκαινιάσει με αυτά τα *Πάρεργά* του.[138]

Η Λέαινα ως θεατρικό πρόσωπο χρησίμευσε στον δραματουργό Λασσάνη πολλαπλώς· κυρίως τον βοήθησε να δομήσει τον ρόλο του Κλεισθένη και να αναπτύξει το θέμα της προδοσίας. Ο μεταρρυθμιστής Κλεισθένης –ο οποίος, περιορίζοντας τη δύναμη των αριστοκρατών και παραχωρώντας την εξουσία στην Εκκλησία του δήμου (508-507 π.Χ.), θεμελίωσε την αθηναϊκή δημοκρατία μετά τη φυγή (510 π.Χ.) του τυράννου Ιππία, διαδόχου του Ιππάρχου– δεν ήταν αναμεμειγμένος στην τυραννοκτονία. Το μυθιστόρημα του Feßler αποκλίνει εδώ από τις αρχαίες πηγές. Ο γερμανός συγγραφέας εισήγαγε τον αθηναίο πολιτικό ήδη στην ιστορία των Αρμόδιου και Αριστογείτονα, για να μπορέσει να ενσωματώσει οργανικά την τυραννοκτονία στην αφήγηση των γεγονότων που οδήγησαν την Αθήνα στη δημοκρατία. Καθώς η δολοφονία του Ιππάρχου δεν οδήγησε στην κατάλυση της τυραννίας, αλλά στην ανάληψή της από τον Ιππία, η παρουσία του Κλεισθένη στην αφήγηση της τυραννοκτονίας προοικονομούσε τις πολιτικές εξελίξεις και την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Έτσι, και μόνο έτσι, χάρη δηλαδή στην παρουσία του Κλεισθένη, η αυτοθυσία του Αρμόδιου και του Αριστογείτονα δεν δίνει πλέον την εντύπωση ότι ήταν μάταιη, αλλά νοηματοδοτείται ως θυσία, συμβολή στην απελευθέρωση της πατρίδας από την τυραννία.

Ο Λασσάνης υιοθέτησε την προσθήκη του Feßler, ενισχύοντας μάλιστα τη συμμετοχή του Κλεισθένη στην πλοκή. Ο ρόλος του στο *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* είναι γραμμένος σχεδόν αποκλειστικά από τον κοζανίτη λογοτέχνη, ο οποίος μετέτρεψε τον αθηναίο πολιτικό σε alter ego του και κύριο φορέα της ιδεολογίας του έργου. Τα λόγια που βάζει ο Λασσάνης στο στόμα του Κλεισθένη απηχούν πολιτικές ιδέες της παράδοσης που θεμελίωσε ο Locke και περιστρέφονται γύρω

138. Αδαμάντιος Κοραής (επιμ.), *Πολυαίνου Στρατηγημάτων βίβλοι ὀκτώ*. Ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ι. Μ. Ἐβεράρτου, 1809, σ. 32-33 (Γύλιππος), 58-59 (Γοργίδας), 285 (Λέαινα). Το έργο του Πολυαίνου αναφερόταν σε πολεμικά στρατηγήματα, οπότε ταίριαζε με τις αναζητήσεις του Λασσάνη την εποχή εκείνη και τις επιδιώξεις της Φιλικής Εταιρείας. Για τον Γύλιππο και τον Γοργίδα (όχι όμως και για τη Λέαινα) ο Λασσάνης θα μπορούσε να βρει υλικό και σε ένα άλλο έργο που είχε εκδώσει ο Κοραής, στο: *Πλουτάρχου Βίοι παράλληλοι*, 5 τόμ., Παρίσι: Eberhart, 1809-1813, τ. 2, σ. 180-182 (βίος Πελοπίδα, για τον Γοργίδα) και τ. 3, σ. 110 (βίος Λυσάνδρου, για τον Γύλιππο), σ. 282-295 (βίος Νικία, για τον Γύλιππο). Το έργο του Πλουτάρχου συμπεριλήφθηκε στην *Ελληνική Βιβλιοθήκη* (= τ. 3-7) και του Πολυαίνου στα *Πάρεργα Ελληνικής Βιβλιοθήκης* (= τ. 1). Και οι δύο εκδόσεις χρηματοδοτήθηκαν από τους Ζωσιμάδες. Στην επιστολή του προς τον Παπαλαζάρου που έχει αναφερθεί συχνά (βλ. σημ. 79), ο Λασσάνης επαινεί ταυτόχρονα το έργο του Κοραή, ειδικά τη σειρά της *Ελληνική Βιβλιοθήκης*, και την προσφορά των ηπειρωτών μεγαλεμπόρων.

από τα θέματα της ευνομίας, της αγάπης για την ελευθερία και την πατρίδα, της αντίστασης στην τυραννία και της προδοσίας του αγώνα.[139] Τα τρία πρώτα απαντούν και στο *Ἑλλάς*, ενώ η σχέση τους με την ελληνική επικαιρότητα είναι σαφής. Νέο και λιγότερο αναμενόμενο είναι το θέμα της προδοσίας.

Ο Λασσάνης το αναπτύσσει σε έναν διάλογο μεταξύ του Κλεισθένη και της Λέαινας, προσώπου που, όπως είδαμε, εισήγαγε ο ίδιος στην πλοκή. Η επιλογή της ως συνομιλήτριας του Κλεισθένη ακριβώς στο σημείο της πλοκής στο οποίο εισάγεται το θέμα της προδοσία του Νικοφάνη δεν είναι τυχαία. Ο μορφωμένος θεατής γνωρίζει την αρχαία Αθηναία με το προγραμματικό όνομα και την αναγνωρίζει ως σύμβολο αφοσίωσης και αυτοθυσίας. Ως γυναίκα η γενναία Λέαινα υπογραμμίζει την ανανδρία του προδότη. Ο ρόλος της όμως φαίνεται να μην εξαντλείται εδώ.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι η προδοσία της συνωμοσίας, για την οποία διαλέγονται η Λέαινα και ο Κλεισθένης, παρουσιάζεται στο *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* ως τετελεσμένο γεγονός, ενώ οι αρχαίες πηγές δεν την επιβεβαιώνουν και ενώ ο Feßler ξεκαθαρίζει ότι ο Αρμόδιος και Αριστογείτων ερμήνευσαν λανθασμένα τη συνομιλία του Νικοφάνη με τον Ίππαρχο ως ένδειξη ότι ο πρώτος τούς είχε προδώσει.[140] Το θέμα της προδοσίας αποτελεί λοιπόν προσθήκη του Λασσάνη, διαπίστωση που αποκαλύπτει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του έλληνα διασκευαστή για αυτό.

Εύκολα συμπεραίνει κανείς ότι ο στιγματισμός του Νικοφάνη από τον Κλεισθένη και τη Λέαινα στο *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* λειτουργεί ως μια αποτρεπτική ηθική καταδίκη ή ακόμη και ως απειλητική προειδοποίηση για εκείνους που θα έθεταν σε κίνδυνο τη μυστικότητα της Φιλικής Εταιρείας και την προετοιμασία της Επανάστασης. Εάν ωστόσο ο Λασσάνης, όταν έγραφε τα αποσπάσματα για την προδοσία, γνώριζε για τη θανάτωση του Νικόλαου Γαλάτη, το κομμάτι αυτό των διαλόγων του θα μπορούσε να υπηρετεί έναν ακόμη στόχο.

Όπως έχει δείξει η έρευνα, ο Γαλάτης θανατώθηκε μεταξύ της 9ης Ιανουαρίου και της 5ης Φεβρουαρίου 1819, με απόφαση των Αρχηγών της Φιλικής Εταιρείας η οποία λήφθηκε στα τέλη του 1818.[141] Η είδηση της θανάτωσής του διαδόθηκε γρήγορα. Στην Κωνσταντινούπολη έφτασε το αργότερο τον Μάρτιο και στις Ηγεμονίες τον Απρίλιο του 1819.[142] Όπως είδαμε, ο Λασσάνης είχε συναναστραφεί στενά τον Γαλάτη το 1817 στο Ιάσιο. Επιπλέον, ο κοινός φίλος τους Κωνσταντίνος Πεντεδέκας ήταν από τους τελευταίους που ήρθαν σε επαφή με τον ιθακήσιο Φιλικό, πριν αυτός αναχωρήσει από την Κωνσταντινούπολη για το μοιραίο του ταξίδι προς την Πελοπόννησο. Ο Λασσάνης, λόγω αυτών των σχέσεων και επαφών, αλλά και επειδή από το 1818 ανήκε στους υψηλόβαθμους Εταιριστές, θα μπορούσε να γνωρίζει συζητήσεις και επικριτικά σχόλια για επιπόλαιες κινήσεις του Γαλάτη, ή να έμαθε για το τραγικό τέλος του σχετικά γρήγορα. Εάν διέθετε μια

139. Λασσάνης, «Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων», σ. 171-179.
140. *Στο ίδιο*, σ. 176-178.
141. Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης*, σ. 230, 249-253.
142. *Στο ίδιο*, σ. 249-251.

τέτοιου είδους πληροφόρηση, όταν έγραφε τα χωρία για την προδοσία του Νικοφάνη στο *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*, τότε τα χωρία αυτά αποτελούν, μεταξύ άλλων, και μια δημόσια αιτιολόγηση της σκληρής και αμφιλεγόμενης απόφασης των Αρχηγών της Εταιρείας.

Προχωρώντας από τα πρόσωπα της διασκευής του Λασσάνη στις μεταξύ τους σχέσεις, εκείνη μεταξύ των δύο τυραννοκτόνων αξίζει την προσοχή μας. Ο Θουκυδίδης είχε φροντίσει να διαφωτίσει τις επερχόμενες γενεές για τη σχέση του Αρμόδιου με τον Αριστογείτονα, και, καθώς ήταν ένας από τους δημοφιλείς συγγραφείς της εποχής του Διαφωτισμού, τα πραγματικά κίνητρα της τυραννοκτονίας ήταν γνωστά παρά την εξωραϊστική επεξεργασία που, όπως είδαμε, είχαν υποστεί ήδη κατά την αρχαιότητα. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει προς έναν αλληλογράφο του ο Αδαμάντιος Κοραής:

> Ἴσως δὲν ἀνέγνωσες, ἴσως δὲ κ᾽ ἐλησμόνησες τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁρμοδίου καὶ τοῦ Ἀριστογείτονος. Ἂς γνωρίζωμεν χάριν τὸν θαυμάσιον ἱστορικὸν Θουκυδίδην, ὅστις μᾶς λέγει καθαρὰ ὅτι ἡ τυραννοκτονία αὕτη ἔγινεν ὄχι ἀπὸ ὑπὲρ Πατρίδος ζῆλον, ἀλλ᾽ ἀπὸ παιδεραστίαν!!! Ἀκούεις, φίλε μου; Ὁ Ἁρμόδιος ἦτον ὁ ἐρώμενος (ὀγλάνι) τοῦ Ἀριστογείτονος· ἀλλὰ ἐπεθύμησεν ὁ τύραννος νὰ τοῦ ἐπάρῃ τὸν ἐρώμενον, τὸν ὡραῖον Ἁρμόδιον…. Ἡ ἱστορία εἶναι μακρά, καὶ σὲ συμβουλεύω νὰ τὴν ἀναγνώσῃς, ἂν ἔχῃς μετάφρασιν Γαλλικὴν ἢ Ἀγγλικὴν τοῦ Θουκυδίδου (Βιβλ. ἕκτον, κεφ. 54-59), ὅπου θέλεις μάθειν ὅτι καὶ ὁ τύραννος, τὄνομα μόνον τοῦ τυράννου εἶχεν, ἀλλ᾽ ἐκυβέρνα ὡς ἥμερος ἡγεμών, καὶ ἐσέβετο τὴν ἐλευθερίαν τῶν πολιτῶν πολὺ πλέον παρ᾽ ὅ,τι τὴν ἐσεβάσθη ὁ Καῖσαρ καὶ ὁ Ναπολέων.[143]

Ο Feßler, αν και ως ιστορικός γνώριζε τη μαρτυρία του Θουκυδίδη, ως λογοτέχνης εκμεταλλεύτηκε την εξωραϊσμένη παράδοση για τα κίνητρα των δύο αθηναίων τυραννοκτόνων. Αποκλίνοντας από τις αρχαίες πηγές, παρουσίασε και αυτός ως κίνητρα της τυραννοκτονίας την καταπάτηση των φυσικών δικαιωμάτων της ζωής και της ελευθερίας, την κατάργηση της ευνομίας και την ανατροπή της ηθικής τάξης από τον Ίππαρχο, δίνοντας στην ιστορία των Αρμόδιου και του Αριστογείτονα έναν αποκλειστικά πολιτικό χαρακτήρα. Για να προσαρμόσει το αρχαίο υλικό σε μια τέτοια ερμηνεία, ο γερμανός κληρικός κάλυψε τον ομοερωτικό χαρακτήρα της σχέσης μεταξύ των δύο τυραννοκτόνων με το ένδυμα της φιλίας

143. Επιστολή Αδαμάντιου Κοραή προς τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, Παρίσι 1.7.1832, στο: Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., 6 τόμ., Αθήνα: Ο.Μ.Ε.Δ., 1964-1984, τ. 6, σ. 264-266: 265-266. Η επιστολή αφορά στη δολοφονία του Καποδίστρια και στη θεματοποίηση των δολοφόνων του, του Κωνσταντίνου και του Γεώργιου Μαυρομιχάλη, ως τυραννοκτόνων. Ο Κοραής καταδίκαζε την τυραννοκτονία ως πράξη που μπορεί να οδηγήσει σε εμφύλιο σπαραγμό ή να ανοίξει τον δρόμο σε άλλους τυράννους. Σε αυτά τα συμφραζόμενα είναι ενδιαφέρουσα και η επιστολή του προς τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, συγγραφέα του δράματος *Τιμολέων* (1818), το οποίο, όπως είδαμε, επίσης θεματοποιούσε την τυραννοκτονία, βλ. Επιστολή Κοραή προς τον Ιωάννη Ζαμπέλιο, Παρίσι 9.9.1818, *ό.π.*, τ. 4, σ. 108-109.

η οποία στα τέλη του 18ου αιώνα είχε εξελιχθεί σε ιδανικό της αστικής τάξης και αγαπημένο θέμα του πρώιμου Ρομαντισμού. Η τροποποίηση, αναγκαία λόγω του στιγματισμού της ομοφυλοφιλίας στις χριστιανικές κοινωνίες της εποχής, υπαγορευόταν παράλληλα και από την αντίληψη περί αυτόνομης ηθικότητας που είχε διατυπώσει ο Καντ στην *Κριτική του πρακτικού λόγου* – έργο που είχε επηρεάσει τον Feßler, ακριβώς όταν έγραφε το *Αριστείδης και Θεμιστοκλής*.

Σύμφωνα με τον Καντ, η ηθικότητα μιας πράξης εξαρτάται από το αν η βούληση που βρίσκεται πίσω από αυτήν την πράξη καθορίζεται ή όχι από τον ηθικό νόμο. Μόνο όταν αποκλειστική αιτία της βούλησης και κίνητρο της πράξης είναι το καθήκον να ακολουθεί κανείς τον νόμο για τον ίδιο τον νόμο, η πράξη αυτή είναι ηθική.[144] Ένα κίνητρο άλλου είδους –λ.χ. τα πάθη, τα συναισθήματα, η απόκτηση υλικών αγαθών– αποκλείουν την ηθικότητα. Η καντιανή αντίληψη για την αυτόνομη ηθικότητα, την οποία γνωρίζουμε ότι αποδεχόταν ο Feßler,[145] επηρέασε αποφασιστικά την επιλογή του γερμανού μυθιστοριογράφου να αποσιωπήσει τον πραγματικό χαρακτήρα της σχέσης του Αρμόδιου με τον Αριστογείτονα. Αφαιρώντας το ερωτικό πάθος, η βούληση των δύο τυραννοκτόνων παρουσιαζόταν να καθορίζεται άμεσα και αποκλειστικά από τον ηθικό νόμο. Έτσι η πράξη τους, η τυραννοκτονία, ανταποκρινόταν στην αρχή της αυτόνομης ηθικότητας.

Ο Λασσάνης υιοθέτησε την τροποποίηση του Feßler, προφανώς κατανοώντας το δραματικό αποτέλεσμά της και μάλλον αγνοώντας το φιλοσοφικό υπόβαθρό της. Εξιδανίκευσε έτσι τη σχέση των δύο τυραννοκτόνων, αποφεύγοντας οποιαδήποτε πληροφορία των αρχαίων πηγών θα μπορούσε να δημιουργήσει υπόνοιες για τον πραγματικό χαρακτήρα της. Το ίδιο είχε άλλωστε κάνει και στο *Ἑλλάς*. Γράφοντας για τον θηβαϊκό Ιερό Λόχο, είχε αποκρύψει την ομοερωτική σχέση μεταξύ των μελών του. Στο *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* δεν αρκέστηκε όμως να «εξαγνίσει» τη σχέση των τυραννοκτόνων, αλλά προχώρησε, προσαρμόζοντάς την στις κοινωνικές και λογοτεχνικές προσδοκίες της εποχής του. Παρουσιάζει έτσι τον Αριστογείτονα να είναι ερωτευμένος με τη Μελιτέρπη και τον Αρμόδιο με τη Λέαινα, η οποία, εισερχόμενη στο κείμενο του Λασσάνη, απεκδύεται βεβαίως την ιδιότητα της εταίρας που της αποδίδουν οι αρχαίες πηγές.

Μια άλλη σημαντική τροποποίηση του Feßler την οποία υιοθέτησε ο Λασσάνης αφορά τον χρόνο και τον τρόπο θανάτου του Αριστογείτονα. Ενώ οι αρχαίες πηγές παραδίδουν ότι επέζησε της δολοφονίας του Ιππάρχου και πέθανε από τα

144. «Το ουσιώδες όλης της ηθικής αξίας των πράξεων συνίσταται σε τούτο, *ότι ο ηθικός νόμος καθορίζει αμέσως τη θέληση*. Εάν ο καθορισμός της θελήσεως συμβαίνει μεν σύμφωνα με τον ηθικό νόμο, αλλά μόνο μέσω ενός συναισθήματος, οιουδήποτε είδους και αν είναι αυτό, που πρέπει να προϋποτεθεί, για να γίνει ο ηθικός νόμος επαρκής καθοριστικός λόγος της θελήσεως, άρα όχι *χάριν του νόμου,* τότε η πράξη θα περιλαμβάνει μεν *νομιμότητα,* όχι όμως *ηθικότητα*». Βλ. Ιμμάνουελ Καντ, *Κριτική του πρακτικού Λόγου,* Δεύτερη έκδοση, μτφρ.-σημ.-επιλεγόμενα Κώστας Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2006, σ. 109. Οι υπογραμμίσεις στο κείμενο.

145. Florian Maurice, *Freimaurerei um 1800. Ignaz Aurelius Feßler und die Reform der Großloge Royal York in Berlin*, Τυβίγγη: Max Niemeyer, 1997, σ. 57-59.

βασανιστήρια τα οποία υπέστη, για να προδώσει τους υπόλοιπους συνωμότες, ο Feßler και ο Λασσάνης προτίμησαν να παρουσιάσουν τον ήρωα να σκοτώνεται από τη φρουρά του τυράννου μαζί με τον Αρμόδιο. Η έκβαση αυτή, μολονότι ασήμαντη για το γερμανικό μυθιστόρημα, στο οποίο η τυραννοκτονία είναι απλώς ένας δευτερεύων αφηγηματικός άξονας, χαρίζει στην ελληνική διασκευή ένα δραστικό φινάλε. Η συγκίνηση που προκαλεί ο κοινός θάνατος των δύο φίλων και η αμεσότητα της αναπαράστασής του επί σκηνής ενισχύει τη μέθεξη των θεατών στα υψηλά φρονήματα των ηρώων, αυξάνοντας την επίδραση του έργου στο κοινό.

Μετά από τόσες αποκλίσεις από τις αρχαίες πηγές, η προσήλωση που επιδεικνύει ο Λασσάνης σε αυτές στο τέλος της τραγωδίας προκαλεί εντύπωση. Τον τελευταίο λόγο στο έργο τον έχει ο Ευρυβιάδης, ένα πρόσωπο που πρόσθεσε ο Λασσάνης, ο οποίος αναγγέλλει τον θάνατο του Ιππάρχου και την ανάληψη της τυραννίας από τον Ιππία: «Ἀπέθανε τὸ στήριγμά μου! Ἐχάθησαν ἀπ᾽ ἐδῶ αἱ ἐλπίδες μου. Τώρα προσκολλῶμαι εἰς τὸν αδελφόν του».[146] Με την προσθήκη του αυλοκόλακα Ευρυβιάδη και με τα τελευταία λόγια του κειμένου, ο κοζανίτης δραματουργός όχι μόνο μένει πιστός στις αρχαίες πηγές αλλά, επιπλέον, τονίζει αυτό που παραδίδουν, το γεγονός ότι η τυραννία δεν καταλύθηκε. Καταφέρνει έτσι να εμποδίσει τον εφησυχασμό του θεατή και να τον φέρει αντιμέτωπο με το χρέος του, να πάρει ο ίδιος τη θέση των νεκρών τυραννοκτόνων και να συνεχίσει τον αγώνα τους.

Με αυτό τον τρόπο το φινάλε μετατρέπεται από τέλος της πλοκής σε αρχή μιας νέας ιστορίας. Τη νέα αυτή ιστορία έχουν προαναγγείλει λίγο νωρίτερα τα λόγια του Κλεισθένη, που δηλώνει με βεργιλιανό στόμφο ότι «ἀπὸ τὸ αἷμα μας θέλουν ἀναστηθῇ ἰσχυρότεροι ἐκδικηταί»,[147] αλλά και του Αρμόδιου που εξηγεί με ρομαντικό πάθος ότι – «ἐμεῖς οἱ δύω, οἱ ἀφιερωμένοι ἐκδικηταί, εἴμεθα ἱκανοὶ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ μας. Τὸ σφάγιον δὲν θέλει μᾶς διαφύγει. Μένει ὅμως ἀκόμη ἡ ἄλλη κεφαλὴ τῆς ἀνθρωποβόρου Ὕδρας, μένει ὁ Ἱππίας ζῶν».[148] Η επιλογή της λέξης «αφιερωμένος», με την οποία ο Αρμόδιος χαρακτηρίζει τους τυραννοκτόνους, δεν είναι τυχαία. Το 1819, όταν παίζεται το έργο, η μετοχή «αφιερωμένος» ήταν πλέον η ονομασία τού ενός από τους δύο ανώτατους βαθμούς μύησης στη Φιλική Εταιρεία.

Από τα δύο θεατρικά κείμενα του Λασσάνη δημοσιεύτηκε μόνο το *Ἑλλάς*. Το μονόπρακτο τυπώθηκε το 1820, μερικούς μήνες μετά την πρεμιέρα του, από το τυ-

146. Λασσάνης, «Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων», σ. 193.

147. *Στο ίδιο*, σ. 180. Μετά την πρόταση του Κλεισθένη, ο Αρμόδιος προσθέτει: «Ἀπὸ τὰ κόκκαλά μας μέλλει νὰ ἀναφανῇ ἡ ἐλευθερία τῶν Ἀθηναίων μὲ νέαν λάμψιν», *ό.π.*, σ. 154. Τα λόγια των δύο ηρώων απηχούν τον γνωστό στίχο «exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor» από την *Αινειάδα*.

148 Λασσάνης, «Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων», σ. 184. Το χωρίο έχει γραφτεί από τον Λασσάνη· δεν είναι μετάφραση χωρίου από το μυθιστόρημα του Feßler.

πογραφείο του August Semen στη Μόσχα,[149] με φροντίδα του Νικολάου Βασιλείου Γκούστη, Φιλικού από τη Μακρυνίτσα.[150] Ο συγγραφέας υπογράφει την έκδοση με το όνομα Γοργίδας Λυσανίου. Δεν είναι ένα απλό φιλολογικό ψευδώνυμο. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα, που εντρύφησε στην ιστορία της Φιλικής Εταιρείας και, επιπλέον, υπήρξε στενός φίλος του Λασσάνη, το όνομα αυτό ήταν ένα από τα δύο συνωμοτικά ονόματα του κοζανίτη Φιλικού.[151] Προς τούτο συνηγορεί το γεγονός ότι ο Λασσάνης αναφέρεται στα αυστριακά έγγραφα που είχαν συνταχτεί κατά τις δύο πρώτες εβδομάδες της σύλληψης του ίδιου, του Αλέξανδρου Υψηλάντη και των συνοδών του ως «Georgides Lissenias» ή «Georgides Lessenias».[152]

Η έρευνα, όπως είδαμε, έχει συνδέσει πειστικά την υιοθέτηση του ονόματος του Γοργίδα –ιδρυτή του αρχαίου Ιερού Λόχου– με τη λειτουργία του *Έλλάς* ως έκκλησης προς τους Έλληνες θεατές να στρατευτούν στη Φιλική Εταιρεία. Λιγότερο ικανοποιητική είναι η ερμηνεία της επιλογής του «επωνύμου» Λυσανίου. Έχει υποστηριχτεί ότι ο Λασσάνης το επέλεξε λόγω της ηχητικής ομοιότητάς του με το επώνυμό του. Τα πράγματα είναι όμως πιο σύνθετα.

Πρώτα απ᾽ όλα, ας θυμηθούμε ότι το επώνυμο του κοζανίτη λογίου ήταν Λάτσκος ή Λάτζκος και ότι εμφανίζεται στις πηγές ως Λασσάνης μόλις από το φθινόπωρο του 1818, όταν υπογράφει με το επώνυμο αυτό την επιστολή που δημοσίευσε στον *Λόγιο Ερμή* για την παράσταση του δράματος του Πίκκολου.[153] Ο Λασσάνης εξελλήνισε λοιπόν το επώνυμό του, το αργότερο την εποχή που εμφανίστηκε στην ελληνική δημοσιότητα και άρχισε να ασχολείται με το θέατρο. Ωστόσο, δεν το μετέφρασε απλώς στα ελληνικά («Λαζάρου»), αλλά έπλασε κάτι νέο, ένα επώνυμο που απαντά άπαξ. Όπως με το όνομα «Λασσάνης», έτσι και με το «Λυσανίου», η σκέψη του κοζανίτη λογίου πρέπει να ακολούθησε έναν δρόμο πιο περίπλοκο από εκείνον της ηχητικής ομοιότητας. Μια επιστολή του Κοραή υποδεικνύει έναν τέτοιο δρόμο.

Γράφοντας τον Αύγουστο του 1817 προς τον γιατρό Πέτρο Ηπίτη, ο μεγάλος

149. Το πιθανότερο είναι η ολιγοσέλιδη έκδοση του *Ἑλλὰς* να κυκλοφόρησε στους πρώτους μήνες του 1820, αφού ο Λασσάνης συνεργαζόταν με το τυπογραφείο του Semen ήδη από τα τέλη του 1819 για τη δημοσίευση της μετάφρασης τού *Ἀριστομένης καὶ Γοργώς* του August Heinrich Julius Lafontaine.

150. Ο Γκούστης μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στη Μόσχα το 1820, δηλαδή κατά τη χρονιά και στον ίδιο τόπο που έγινε η έκδοση του έργου του Λασσάνη. Βλ. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 391, αρ. 92.

151. Βλ. εδώ σημ. 65.

152. Βλ. τα σχετικά έγγραφα στο: Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 190, 195 (αρ. 4, 8, 9).

153. Βλ. εδώ σημ. 22 και 28. Ο τύπος Λασσάνης απαντά το 1818, νωρίτερα όμως εμφανίζεται ο τύπος «Λασσάνος» στον κατάλογο συνδρομητών του έργου του Μιχαήλου Περδικάρη *Προδιοίκησις εἰς τὸν Ἑρμῆλον* (1817). Νομίζω ότι το όμικρον στην κατάληξη του ονόματος δεν είναι τυπογραφικό λάθος και ότι ο τύπος «Λασσάνος» ήταν το πρώτο βήμα στον εξελληνισμό του επιθέτου. Το βήμα αυτό πρέπει να έγινε γύρω στο 1816, βλ. εδώ σημ. 66.

Διαφωτιστής, επαινούσε την αξιοσύνη του και ευχόταν με έναν αριστοφανικό στίχο να βρεθούν και άλλοι νέοι, όπως εκείνος, και να γίνουν «Λυσανίαι πατρῴων μεγάλων κακῶν» (*Νεφέλαι* 1162).[154] Στα ακόλουθα χρόνια ο Ηπίτης συνδέθηκε με την οικογένεια Υψηλάντη, έδρασε για ένα διάστημα ως γιατρός στην Οδησσό και υπήρξε δραστήριος Φιλικός.[155] Τον Απρίλιο του 1821, ο Δημήτριος Υψηλάντης, στέλνοντας μια επιστολή στον Κοραή, έγραφε για αυτόν: «Οὗτος ἀπέδειξεν πραγματικῶς εἰς πολλὰς περιστάσεις, ὅτι εἶναι καθὼς Σὺ εἰς ἕνα Σου πρὸς αὐτὸν γράμμα τὸν εὐχήθης "Λυσανίας πατρῴων μεγάλων κακῶν"».[156] Ο Ηπίτης, υπερήφανος για τους επαίνους του Κοραή, είχε δείξει, λοιπόν, την επιστολή σε πρόσωπα που συναναστρεφόταν και έτσι ο στίχος του Αριστοφάνη είχε κυκλοφορήσει μεταξύ κάποιων Φιλικών που θαύμαζαν τον Διαφωτιστή. Με τον τρόπο αυτό θα τον διάβασε ή θα τον άκουσε και ο Λασσάνης. Πιθανώς μάλιστα ο ίδιος ο Ηπίτης να του έδειξε την επιστολή, γνωρίζοντας την εκτίμησή του για τον Κοραή.[157]

Το επίθετο «Λυσανίου» στο συνωμοτικό όνομα του Λασσάνη και στη σελίδα τίτλου του *Ἑλλάς* δεν παραπέμπει συνεπώς σε κάποια από τα ελάσσονα πρόσωπα που έφεραν το όνομα αυτό κατά την αρχαιότητα – έναν γραμματικό του 3ου αιώνα π.Χ. και έναν μεταγενέστερο πολιτικό.[158] Προέρχεται από το ουσιαστικό «λυσανίας» του αριστοφανικού στίχου και σημαίνει εκείνον που «λύει ἀνίας», δηλαδή καταλύει θλίψεις και πόνους, λυτρώνει. Ως σύνολο, το συνωμοτικό «Γοργίδας

154. Επιστολή Αδαμάντιου Κοραή προς τον Πέτρο Ηπίτη, Παρίσι 16.8.1817, στο: Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. 4, σ. 48-49: 49.

155. Ο Ηπίτης μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1818, όπως τεκμηριώνει και ένα πιστοποιητικό υπογεγραμμένο από τον Εμμανουήλ Ξάνθο στις 16.12.1849· βλ. ΕΒΕ, Αρχείο Ηπίτη, ΙΑ, Η11. Στο ίδιο αρχείο βρίσκεται και ένα συμφωνητικό μελών της ελληνικής κοινότητας της Οδησσού με το οποίο, τον Αύγουστο του 1818, αποφάσιζαν να αναθέσουν στον Ηπίτη επί πληρωμή καθήκοντα γιατρού της παροικίας· βλ. ΕΒΕ, Αρχείο Ηπίτη, ΙΑ, Η 34. Βρισκόταν λοιπόν στην Οδησσό ήδη πριν να φθάσει εκεί ο Λασσάνης.

156. Επιστολή Δημητρίου Υψηλάντη προς τον Αδαμάντιο Κοραή, Οδησσός 1.4.1821, στο: Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. 4, σ. 283-284: 284.

157. Οι δύο Εταιριστές πρέπει να είχαν αρκετά στενές επαφές, αφού ο Ηπίτης, όταν το 1849 χρειάστηκε ένα πιστοποιητικό των υπηρεσιών του στον Αγώνα, αποτάθηκε για αυτό στον Λασσάνη. Το πιστοποιητικό φυλάσσεται σήμερα στο «Αρχείο Ηπίτη» στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Παραθέτω το περιεχόμενό του: «Πιστοποιῶ διὰ τοῦ παρόντος μου ὅτι ὁ Ἰατρὸς κύριος Ἠπίτης ἦλθεν ἐκ Πετρουπόλεως εἰς Ὀδησσὸν μετὰ τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντου κατὰ τὸν Αὔγουστον τοῦ 1820 διὰ νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν κατὰ τὴν Μολδοβλαχίαν μας ἐκστρατείαν ὡς Ἀρχίατρος, ἀλλ᾽ ὁ Μακαρίτης Ὑψηλάντης κρίνας ὅτι ἄλλως πῶς ἠδύνατο ὁ ῥηθεὶς κύριος Ἠπίτης καὶ χρησιμεύσῃ καταλληλότερον, ἐπιφόρτισεν αὐτὸν ἀποστολὰς ἰδιαιτέρας εἰς διάφορα μέρη τῆς Εὐρώπης, ὅπου καὶ ἐπέτυχε τὸν σκοπόν. Συνεισέφερεν ἀδρῶς δὲ εἰς τὴν ἀγορὰν πλοίου καὶ εἰς ὁπλισμὸν στρατιωτῶν διὰ τὴν ἐκστρατείαν μας μετὰ τῶν ὁποίων ἀπέστειλε καὶ τὸν συγγενῆ του Ἄγγελον Ἰωαννίτου, τὸν ὁποῖον ἐγὼ κατέταξα εἰς τὸν ἱερὸν λόχον, καὶ ὁ ὁποῖος ἐφονεύθη εἰς τὴν ἐν Δραγασάνῃ μάχην πολεμήσας ἀνδρείως. Ἐν Ἀθήναις τὴν 17ην Δεκεμβρίου 1849, Γ. Λασσάνης.» Βλ. ΕΒΕ, Αρχείο Ηπίτη, ΙΑ, Η 114.

158. Βλ. λημ. «Lysanias (Λυσανίας)», στο: *Der neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, Βαϊμάρη: Metzler, τ. 7, σ. 598.

Λυσανίου» είναι ένα προγραμματικό όνομα που περικλείει τον στόχο της Επανάστασης (λύτρωση της πατρίδας) και το μέσο για την επίτευξή του (την ομόνοια και τη απόφαση αυτοθυσίας των Ιερολοχιτών). Η ηχητική ομοιότητα με το «Λασσάνης» ήταν απλώς ένα καλοδεχούμενο συμπλήρωμα.

Ο κοζανίτης δραματουργός υπέγραψε την έκδοση του *Έλλάς* ως «Γοργίδας Λυσανίου» όχι μόνο στο εσωτερικό του βιβλίου, στην αφιέρωση, αλλά και στην πλέον ορατή θέση, στη σελίδα τίτλου. Με αυτή τη δημόσια προβολή του επαναστατικού alter ego του Λασσάνη η έκδοση του *Έλλάς* μετατράπηκε στο πρώτο γνωστό προπαγανδιστικό έντυπο της Φιλικής Εταιρείας.

Η προπαγανδιστική λειτουργία της έκδοσης ενισχύθηκε από τα περικείμενα που προσαρτήθηκαν στο μονόπρακτο κατά την έκδοσή του: ένα μότο και μία αφιέρωση. Το μότο απαρτίζεται από εννέα στίχους (154-165) από την *Έκάβη* του Ευριπίδη, που έχουν τυπωθεί εμφατικά, με μεγαλύτερα στοιχεία, έτσι ώστε να καταλαμβάνουν μια ολόκληρη σελίδα. Στους στίχους αυτούς η πιο δοκιμασμένη από τη μοίρα μάνα του αρχαίου θεάτρου θρηνεί την αιχμαλωσία και την εγκατάλειψή της, ανακαλώντας στη μνήμη του αναγνώστη μια ομόλογή της εικόνα, εκείνη της μητέρας Ελλάδας που διεκτραγωδεί τη σκλαβιά της: «Τὶς ἀμύνει μοι; ποία γέννα, / ποία δὲ πόλις; / ... ποῦ τις θεῶν, / ἢ δαίμων ἔστ᾽ ἐπαρωγός;».[159]

Το μότο ακολουθείται από την αφιέρωση, η αρχική πρόταση της οποίας εμφανίζεται σε ένα χαρακτικό, ως επιγραφή ενός αρχαίου ταφικού μνημείου που κοσμείται με φυτά της δόξας και του πένθους, με ένα δάφνινο στεφάνι και με κυπαρίσσια. Με την αρχική αυτή πρόταση ο συγγραφέας αφιερώνει το έργο: «Πρὸς τὰς ἱερὰς σκιὰς Ρ[ήγα] τοῦ Β[ελεστινλῆ] καὶ τῶν μετ᾽ αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς πατρίδος κλεινῶς ἀποθανόντων». Τόσο η πρώτη αυτή φράση όσο και το υπόλοιπο, δισέλιδο κείμενο της αφιέρωσης λειτουργούν ως απάντηση στο μότο, ως ανταπόκριση των «παιδιών» στον θρήνο της μητέρας-πατρίδας.

Στην αφιέρωση ο Λασσάνης θεματοποιεί τη σκλαβιά τής «μητέρας των Γραικών» και συνομιλεί, όπως ο Κοραής στο *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, με τον Όμηρο παραθέτοντας μερικούς στίχους από την *Ιλιάδα*.[160] Σε αυτούς περιγράφεται το «αἴσιμον ἦμαρ», η αποφράδα ημέρα των Αχαιών, όταν η ζυγαριά του Δία προσέφερε τη νίκη στους Τρώες, ανοίγοντας όμως ταυτόχρονα τον δρόμο για τη θυσία του Πάτροκλου και για την έξοδο του Αχιλλέα από την αδράνεια. Η συνηθισμένη στον Κλασικισμό ταύτιση των Τούρκων με τους αρχαίους «ασιατικούς» εχθρούς των Ελλήνων – Τρώες, Πέρσες ή Σκύθες–, εφαρμόζεται από τον Λασσάνη στους ομηρικούς στίχους. Η λέξη «Τρώες», που βρίσκεται στο πρωτότυπο, συντομεύεται στο αρχικό της γράμμα, («Τ....»), ώστε ο αναγνώστης να συμπληρώσει το κενό με το εθνωνύμιο «Τούρκοι».[161] Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο οι ομηρικοί στίχοι ανασημα-

159. Το μότο και η αφιέρωση χωρίς σελιδαρίθμηση.

160. Ομήρος, *Ἰλιάς* Θ 69-74.

161. Η αποσιώπηση είναι συνειδητή, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι στις σύγχρονες εκδόσεις του ομηρικού κειμένου στους συγκεκριμένους στίχους, αναγραφόταν η λέξη

σιοδοτούνται, περιγράφοντας πλέον την πρόσκαιρη νίκη όχι των Τρώων, αλλά των Οθωμανών, και προλέγοντας τη μελλοντική ήττα τους.

Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι η έκδοση του *Ἕλλάς* βρήκε απήχηση. Ένα αντίτυπό της απαντά στη βιβλιοθήκη του κωνσταντινουπολίτη εμπόρου Γρηγόριου Αβραμίου (;-1818/35) στο Ιάσιο το 1823,[162] ενώ ένα αφιερωματικό γράμμα του Παναγιώτη Ναούμ και μία επιστολή του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου, που θα παρουσιαστούν αργότερα, δείχνουν πως ο μακεδόνας καπετάνιος και ο καλαβρυτινός γιατρός συγκαταλέγονταν στους αναγνώστες της. Στους αναγνώστες του μονόπρακτου ανήκαν ακόμη ο Νικόλαος Κυριακίδης, δημιουργός του ποιήματος *Χῖος τραγωδός* (1831), ο οποίος φαίνεται να εμπνεύστηκε τα λόγια που έβαλε στο στόμα του Ερμή από το *Ἕλλάς*,[163] όπως και ο Σταμάτης Οικονόμος από το Άστρος, ο οποίος παράφρασε την αφιέρωση του *Ἕλλάς* στην αφιέρωση της *Συλλογῆς Ποιημάτων καὶ Ἀσμάτων* που εξέδωσε το 1868 στην Τεργέστη.[164]

Αντίθετα από το *Ἕλλάς*, το *Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Έτσι, ο υπότιτλος που έδωσε ο Λασσάνης στο μονόπρακτό του, όταν αυτό εκδόθηκε, «Πρόλογος *Εἰς τὴν Τραγῳδίαν Α[ρμόδιος] καὶ Α[ριστογείτων]*»,[165] έκανε τους ερευνητές να υποθέσουν ότι σκόπευε να τυπώσει και τη θεατρική διασκευή του.[166]

«Τρώες». Δεν πρόκειται δηλαδή για κενά που οφείλονται στην παράδοση του κειμένου, όπως είχε υποθέσει παλαιότερα ο Βέης, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα», σ. 94.

162. Το έργο του Λασσάνη αναφέρεται σε μια επιστολή του Αβραμίου με την οποία ζητά να του σταλούν κάποια βιβλία της βιβλιοθήκης του· βλ. Mihail Carataşu, «La bibliothèque d'un grand négociant du XVIIIe siècle: Grégoire Antoine Avramios», *Symposium l'époque phanariote, 21-25 Octobre 1970*, À la mémoire de Cléobule Tsourkas, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 135-143: 142. Τα έργα αναφέρονται εξαιρετικά συνοπτικά· αυτό του Λασσάνη ως: «Γορδίου Λυσανίου» – παρανάγνωση, ίσως, του «Γοργίδου Λυσανίου» εκ μέρους του Carataşu.

163. Νικόλαος Κυριακίδης, *Ποιημάτιον Χίος Τραγωδός*, Ναύπλιο: Εμμανουήλ Αντωνιάδης, 1831, σ. 8-10. Ο Ερμής ανακοινώνει στην Ελλάδα την απόφαση του Δία και των θεών του Ολύμπου να ελευθερωθεί. Η παρατήρηση ότι ο Κυριακίδης εμπνέεται από το *Ἕλλάς* έγινε από τον Βέη, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα», σ. 92, σημ. 1.

164. Σταμάτης Οικονόμου (επιμ.), *Συλλογὴ Ποιημάτων καὶ Ἀσμάτων, ἐκδοθέντων πρὸς ἀπαγγελίαν χάριν φιλανθρώπου σκοποῦ, καὶ πρὸς ἄμιλλαν τῶν ἐν Τεργέστῃ ἑλληνοπαίδων*, Τεργέστη: Βάις, 1868, σ. 3-4.

165. Γεώργιος Λασσάνης, *Ἕλλάς*, Πρόλογος Εἰς τὴν Τραγῳδίαν Α... καὶ Α..., συντεθεὶς παρὰ τοῦ Γοργίδα Λυσανίου, Κ' ἐκδοθεὶς δι' ἐπιστασίας Νικολάου Β. Γκούστη. Ἐν Μόσκβᾳ, Ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Αὐγούστου Σεμένου [August Semen], 1820. Το πιθανότερο είναι η ολιγοσέλιδη έκδοση του *Ἕλλὰς* να κυκλοφόρησε στους πρώτους μήνες του 1820, αφού ο Λασσάνης συνεργαζόταν με το τυπογραφείο του Semen ήδη από τα τέλη του 1819 για τη δημοσίευση του *Ἀριστομένης καὶ Γοργώ*. Το *Ἕλλὰς* επανεκδόθηκε το 1857 στην Κεφαλλονιά.

166. Σπάθης, «Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο», σ. 46 και Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 20-22 και 83-84.

Οπωσδήποτε, το *Ἑλλάς* ταίριαζε ως πρόλογός της τραγωδίας, καθώς ο λόγος περί αρχαίου κλέους και ταπεινωτικής τυραννίας, και η έκκληση για αντίσταση που αναπτύσσονταν εκεί έβρισκαν τη συνεπή ολοκλήρωσή τους στην τυραννοκτονία που θεματοποιούσε το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*.

Οι λόγοι που ματαίωσαν την έκδοση της τραγωδίας, εάν ο Λασσάνης είχε πράγματι την πρόθεση να την τυπώσει, είναι άγνωστοι. Ασφαλώς, ο φόβος της ρωσικής λογοκρισίας, η οποία δεν θα επέτρεπε την έκδοση ενός έργου με θέμα μια τυραννοκτονία, θα διαδραμάτισε κάποιο ρόλο.[167] Αν και το ζήτημα του ρωσικού ελέγχου στην ελληνική βιβλιοπαραγωγή δεν έχει μελετηθεί, είναι αξιοπρόσεκτο ότι δύο ακόμη έργα του επαναστατικού θεάτρου της Οδησσού, οι *Σουλιῶται* και *Ὁ θάνατος τοῦ Δημοσθένους*, που παραστάθηκαν αντιστοίχως το 1816 και 1818 δεν εκδόθηκαν. Αν μάλιστα το πρώτο ταυτίζεται με την τραγωδία «Σουλιῶται ἢ οἱ νέοι Σπαρτιᾶται» –μια ελληνική μετάφραση από τα ρωσικά, η έκδοση της οποίας απορρίφθηκε τον Σεπτέμβριο του 1820 από την αυστριακή λογοκρισία–,[168] τότε η προσπάθεια να τυπωθεί η μετάφραση αυτή εκτός της Ρωσίας, αλλά και η απαγόρευση της βιεννέζικης λογοκρισίας, αποτελούν έμμεσες, πλην όμως εύγλωττες ενδείξεις για τα εμπόδια που συναντούσαν οι εκδόσεις τέτοιων κειμένων, ειδικά στα χρόνια που ακολούθησαν το συνέδριο της Βιέννης (1814-1815).

Γνωρίζοντας πάντως τώρα ότι το *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* ήταν διασκευή, ότι κατά τη δεκαετία του 1820 ο συγγραφέας του πρωτοτύπου, ο Feßler, ζούσε στη Ρωσία[169] και ότι το όνομά του δεν ήταν παντελώς άγνωστο στον ελληνικό

167. Σπάθης, «Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο», σ. 46. Βέβαια, δεν αποκλείεται η χρήση αρχικώνυμων στα ονόματα των δύο τυραννοκτόνων να είχε επιβληθεί από τους λογοκριτές και να είχε τεθεί ως προϋπόθεση για τη δημοσίευση του έργου.

168. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «"Non admittitur impressio": Η ελληνική βιβλιοπαραγωγή και η βιεννέζικη λογοκρισία (1780-1832)», στο: η ίδια, Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Ειρ. Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι το Σύνταγμα του 1844*, Πρακτικά συνεδρίου, Λευκωσία, 18-20 Νοεμβρίου 2015, Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Ι.Ι.Ε., 2018, σ. 249-285: 269. Ο τίτλος αυτής της μετάφρασης μοιάζει πολύ με εκείνον του δράματος *Οι Σουλιώτες ή Οι Σπαρτάτες του 18ου αιώνα*, του Λ. Ν. Νεβαχόβιτς, το οποίο παιζόταν με επιτυχία από το 1809 στη Μόσχα και την Πετρούπολη, όπως επισήμανε ο Δημήτρης Σπάθης (θεωρώντας ότι πιθανώς πρόκειται για το πρότυπο του έργου που ανέβασαν οι Έλληνες στην Οδησσό το 1816), βλ. Σπάθης, «Ο "Φιλοκτήτης" του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Ν. Πίκκολο», σ. 156. Η ομοιότητα των δύο τίτλων, καθώς και η πληροφορία ότι η ελληνική μετάφραση που κατατέθηκε στην αυστριακή λογοκρισία είχε ρωσικό πρότυπο, καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο η απαγορευμένη μετάφραση να ήταν το κείμενο του δράματος που ανέβηκε στην Οδησσό και πρότυπό της ή πρωτότυπό της να ήταν το έργο του Νεβαχόβιτς.

169. Ο Feßler προσκλήθηκε το 1809 στην Ακαδημία Alexander-Newski στην Αγία Πετρούπολη ως καθηγητής ανατολικών γλωσσών και φιλοσοφίας και έπαιξε εκεί σημαντικό ρόλο για τον ρωσικό τεκτονισμό. Οι φιλοσοφικές παραδόσεις του προκάλεσαν αντιδράσεις που οδήγησαν στην απομάκρυνσή του από την Ακαδημία – κάτι που ίσως δεν πέρασε απαρατήρητο από τη δημοσιότητα. Έζησε ως το τέλος της ζωής του στη Ρωσία.

κόσμο,[170] μπορούμε να δεχτούμε ότι υπήρχε και άλλος σοβαρός λόγος για να μην τυπωθεί η τραγωδία, την οποία, όπως είδαμε, παρουσίασε ο Λασσάνης από την αρχή ως δικό του έργο. Μια έκδοση θα διευκόλυνε τη διάδοση του έργου, αυξάνοντας τον κίνδυνο να αποκαλυφθεί η οικειοποίηση του ξένου κειμένου – μια πράξη επονείδιστη πλέον, σύμφωνα με τις νεωτερικές αντιλήψεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας που είχε αρχίσει να ενστερνίζεται και η ελληνική λογιοσύνη. Τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1819, όταν ίσως παιζόταν *το Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*, ο Λασσάνης θα μπορούσε να είχε διαβάσει στον *Λόγιο Ερμή* δύο δριμείες επιστολές με τις οποίες ένας συνδρομητής του περιοδικού αποκάλυπτε τον σφετερισμό ενός ποιήματος του Σίλλερ και ενός έργου του βαρόνου de Sainte-Croix από τους έλληνες μεταφραστές τους.[171] Στη δεύτερη επιστολή, η οποία είναι ένα μικρό δοκίμιο περί πνευματικών δικαιωμάτων, ο οργισμένος συνδρομητής έκανε μια σύντομη εποπτεία της ιστορίας της λέξης plagium και του σχετικού φαινομένου, για να καταλήξει:

> Ἔχομεν, φίλοι, καὶ ἡμεῖς ὄχι ὀλίγους πλαγιαρίους μεταξὺ τῶν λογίων μας· ἀλλ᾽, ἀγαθῇ τύχῃ, ὅλοι αὐτοὶ εἶναι ἐκ τῆς παλαιᾶς σχολαστικῆς αἱρέσεως, οἵτινες μηδὲν ὑγιὲς ἱκανοὶ ὄντες ἀφ᾽ ἑαυτῶν νὰ γεννήσωσιν, ἀλλ᾽ οὔτε καταδεχόμενοι νὰ παῤῥησιασθῶσιν εἰς τὸ Κοινὸν ἁπλοῖ μεταφρασταὶ, καταφεύγουσιν οἱ ἀπηλπισμένοι εἰς τὴν αἰσχρὰν κλοπὴν, καὶ ἐλπίζουν νὰ κρύψωσιν τὴν ἄτιμον πράξιν καὶ τὴν γυμνότητά των, ἀφυῶς καὶ ἀτόπως συῤῥάπτοντες τὰ ἴδιά των ῥάκια μὲ τὰ λαμπρὰ ἐνδύματα ἄλλων. Ματαιοπονοῦσιν οἱ δείλαιοι! Τοιαύτας ἀδικίας δὲν θέλομεν εἰς τὸ ἑξῆς ὑποφέρει· ἐγὼ τοὐλάχιστον ὑπόσχομαι νὰ συνεισφέρω τὸ κατὰ δύναμιν εἰς τοιούτων ἀδικιῶν ἀνακαλύψεις.[172]

Ο φόβος της λογοκρισίας, η ανησυχία για την πιθανή αποκάλυψη της οικειοποίησης του ξένου κειμένου, η πίεση του χρόνου –αφού το 1820 ο Λασσάνης εξέδωσε εκτός από το *Ἑλλὰς* και τη μετάφραση του *Ἀριστομένης καὶ Γοργώ*– όλα αυτά μπορεί να εμπόδισαν την έκδοση της τραγωδίας *Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων*. Το μεγαλύτερο εμπόδιο όμως πρέπει να υπήρξε η ίδια η Επανάσταση. Στις 6 ή 7 Αυγούστου 1820 έφτασε στην Οδησσό ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο οποίος λίγους μήνες νωρίτερα (12.04.1820) είχε αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας.[173] Ο Λασσάνης θα περάσει τότε, όπως θα δούμε, από τη σκηνή της Οδησσού στη σκηνή της Επανάστασης.

---

170. Βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου. Επιστήμη και νεωτερικές ιδέες στη νοτιοανατολική Ευρώπη του Διαφωτισμού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021, σ. 217-220, 224-226.
171. Ανώνυμος, «Κύριοι ἐκδόται τοῦ Λ. Ἑρμοῦ», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 143-147, και ανώνυμος, «Φίλοι ἐκδόται τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ!», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 204-207.
172. *Ό.π.*, σ. 206-207.
173. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 73-77.

2.3. Ο ηθοποιός Λασσάνης

Το μονόπρακτο *Ἑλλάς* και η τραγωδία *Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* συγκροτούν τη συνολική πρώιμη λογοτεχνική παραγωγή του Λασσάνη. Το ύφος και η εικονολογία τους εκφράζουν αισθητικά, όπως και πολλά άλλα κείμενα που γράφτηκαν στα χρόνια 1817-1819, τη μετάβαση της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τον Αισθαντισμό στον Ρομαντισμό, ενώ τα θέματα, τα μοτίβα και οι βασικές ιδέες τους (το κλέος των αρχαίων προγόνων, η «Ελλάδα-σκλάβα», η τυραννοκτονία, η ελευθερία, η ευνομία, η ομόνοια) απηχούν πολιτικά αιτήματα του όψιμου Διαφωτισμού και της ελληνικής αστικής τάξης, ενώ, παράλληλα, αποκαλύπτουν τη στράτευση των θεατρικών έργων του Λασσάνη στην υπηρεσία της Επανάστασης. Τα δύο έργα ανήκουν στα τολμηρότερα που περιελάμβανε το ρεπερτόριο του πατριωτικού θεάτρου που άνθησε στα χρόνια 1817-1821 στην Οδησσό και στο Βουκουρέστι. Ο Δημήτρης Σπάθης, αποτιμώντας τη συνεισφορά του Λασσάνη ως θεατρικού συγγραφέα, καταλήγει ότι μαζί με τον Πίκκολο συνέβαλαν στο «να αποκτήσει η θεατρική κίνηση της Οδησσού συνέχεια και συνέπεια», ιδιαίτερα «να συγκροτηθεί ο κορμός του ρεπερτορίου με βάση κυρίως ελληνικά έργα. Αυτή η συμβολή έδωσε στις διάσπαρτες εκδηλώσεις τη συνοχή εκείνη που μας επιτρέπει να μιλάμε για το πρώτο νεοελληνικό θέατρο της προεπαναστατικής περιόδου».[174]

Η συμβολή του κοζανίτη Εταιριστή στο ελληνικό θέατρο δεν περιορίζεται όμως στο έργο του ως συγγραφέα και διασκευαστή. Ο Λασσάνης συμμετείχε στα θεατρικά δρώμενα της Οδησσού και ως ηθοποιός. Στην επιστολή που έγραψε ο Κληματιώτης στις 22 Φεβρουαρίου του 1819 από την Οδησσό στον Δροσινό στη Βιέννη, εγκωμίαζε το ταλέντο του στην υποκριτική:

> Τὸν δὲ Κύριον Λασσάνην ἴσως τὸν ἐγνώρισες αὐτοῦ καὶ προσωπικῶς. Εἶναι νέος ἀξιοτίμητος καὶ ἀξιαγάπητος διὰ τὴν παιδείαν του καὶ διὰ τὰ πατριωτικά του φρονήματα· οὗτος τὸ περασμένον φθινόπωρον ἦλθεν ἐδῶ μὲ σκοπὸν νὰ καταβῇ εἰς τὴν φίλην πατρίδα, ἀλλὰ διά τινας περιστάσεις ἔμεινεν ὡς τὴν ἄνοιξιν, καὶ διατρίβων ἐδῶ ἐσύγγραψε δρᾶμα ἐπιγραφόμενον, ἡ Ἑλλὰς καὶ ὁ Ξένος, καὶ τὴν 15 τοῦ τρέχοντος τὸ ἐδίδαξεν εἰς εἶδος προλόγου πρὶν τοῦ Δημοσθένους. [...] Ὁ ἐδῶ φιλέλλην διοικητὴς Κύριος Κόμης Λανζερὼν πρὶν τῆς ἐνάρξεως τοῦ Δημοσθένους ὑπῆγεν εἰς τὸ προσκήνιον, καὶ εὐχαρίστησε τὸν Κύριον Λασσάνην καὶ διὰ τὴν ἔντεχνον καὶ ποιητικωτάτην σύνθεσιν, καὶ διὰ τὴν εὐδόκιμον ὑπόκρισιν· διότι μόνος του ὑποκρίθη τὸν Ξένον.[175]

Στην ίδια επιστολή ο Κληματιώτης αναφέρει μια ακόμη παράσταση στην οποία

174. Σπάθης, «Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Ν. Πίκκολο», σ. 157. Ο Ορφανός ταυτίζεται ίσως με τον Γεράσιμο Ορφανό, που πολέμησε αργότερα στο πλευρό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και μοιράστηκε μαζί του και με τον Λασσάνη την αυστριακή αιχμαλωσία.

175. Βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 358-360: 360.

συμμετείχε ο Λασσάνης ως ηθοποιός. Πρόκειται για μια παράσταση της σοφόκλειας τραγωδίας *Φιλοκτήτης* σε διασκευή του Νικόλαου Πίκκολου, που είχε δοθεί λίγες ημέρες πριν από τη συγγραφή της επιστολής. «Οἱ φιλοθέατροι νέοι», γράφει ο Κληματιώτης, «ὑποκρίθησαν κάλλιστα, τὸν Φιλοκτήτην ὁ Κύριος Ἀβραμιώτης, τὸν Ὀδυσσέα ὁ Κύριος Μαμούνης, τὸν Νεοπτόλεμον ὁ Κύριος Λασσάνης, καὶ τὸν Ἡρακλέα ὁ Κύριος Ὀρφανός».[176]

3. Η μετάφραση του *Ἀριστομένης και Γοργώς*

Την ίδια χρονιά με το *Ἕλλάς*, το 1820, και από το ίδιο μοσχοβίτικο τυπογραφείο, του Semen, κυκλοφόρησε ένα ακόμη έργο του Λασσάνη, η μετάφραση του μυθιστορήματος *Αριστομένης και Γοργώς ή Εκδίκηση και Ανθρωπιά* (*Aristomenes und Gorgus, oder Rache und Menschlichkeit*, 1796) του δημοφιλούς γερμανού λογοτέχνη August Lafontaine (1758-1831). Η έκδοση της μετάφρασης πραγματοποιήθηκε, όπως και εκείνη του *Ἕλλάς*, με φροντίδα του Φιλικού Νικολάου Γκούστη και αφιερώθηκε από αυτόν στους αδελφούς Ζωσιμά.

Το μυθιστόρημα του Lafontaine απαρτίζει μαζί με το μυθιστόρημά του *Ρωμύλος (Romulus)* τη διλογία «Μύθοι από την Αρχαιότητα» («Sagen aus dem Alterthume»).[177] Το θέμα του είναι εμπνευσμένο από τον Β΄ Μεσσηνιακό Πόλεμο (669-600; π.Χ.) και την αντίσταση των Μεσσηνίων κατά του επεκτατισμού και της τυραννίας των Λακεδαιμονίων. Σύμφωνα με τον γερμανό συγγραφέα, στόχος του ήταν να καταδείξει «την εξαθλίωση και την πίκρα που επέφερε στους ανθρώπους ο έως εσχάτων πόλεμος μεταξύ της Σπάρτης και της Μεσσηνίας και να τον συγκρίνει με τον ανταγωνισμό της Αγγλίας και της Γαλλίας στην εποχή του».[178] Διανύοντας μια συγγραφική φάση μετάβασης από το ιστορικό στο «οικογενειακό» μυθιστόρημα, ο Lafontaine εστίασε στην επίδραση των γεγονότων στις σχέσεις γονέων και παιδιών και στις σχέσεις νεαρών ερωτευμένων.[179] Κατά τη δημοφιλή τεχνική των μυθιστοριογράφων της εποχής, έκτισε την πλοκή γύρω από μια διπολική σύγκρουση προσώπων και ιδεών, η οποία προοικονομείται μάλιστα στον τίτλο: Ο ιστορικός αρχηγός των Μεσσηνίων Αριστομένης ενσαρκώνει την ιδέα

176. *Στο ίδιο*, σ. 359-360. Για τον ρόλο του Λασσάνη, βλ. και Νικόλαος Ι. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, 2 τόμ. Αθήνα: Βασιλείου, 1938-1939, τ. 1, σ. 153, σημ. 2. Ο *Φιλοκτήτης* παραστάθηκε για πρώτη φορά από ελληνικό ερασιτεχνικό θίασο της Οδησσού στις 16/28.2.1818, ενώ ακολούθησαν και άλλες παραστάσεις, κάποιες με διαφορετική διανομή των ρόλων, βλ. Σπάθης, «Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Ν. Πίκκολο», σ. 157.

177. Βλ. Dirk Sangmeister, *Bibliographie August Lafontaine*, Μπήλεφελντ: Aisthesis Verlag, 1996, σ. 34, 53, 114-115, 129, 138-139, 142, 152, 154, 155.

178. Franz Rummelt, *August Heinrich Julius Lafontaine, von den Anfängen bis zur Höhe seines Schaffens, 1785-1800*. Ein Beitrag zur Geschichte und Technik des Romans, Χάλλη: Ehrhardt Karras, 1914, σ. 82.

179. *Στο ίδιο*.

της ολοκληρωτικής εκδίκησης εναντίον του εχθρού, ενώ ο γιος του Γοργώς, ένα πρόσωπο φανταστικό, την ιδέα της συγκαταβατικότητας που απορρέει από τη φιλανθρωπία και συνιστά βάση της ευδαιμονίας.

Η μετάφραση του Λασσάνη ήταν η δεύτερη ενός έργου του πολυγραφότατου Lafontaine στα ελληνικά. Είχε προηγηθεί εκείνη του μυθιστορήματος *Kleomenes* (1789) που εκπόνησε και εξέδωσε το 1817 στη Βιέννη ο Κυριάκος Ελαιών. Και οι δύο ελληνικές μεταφράσεις πραγματοποιήθηκαν και κυκλοφόρησαν, όταν πλέον ο γερμανός λογοτέχνης, που διαβαζόταν σε ολόκληρη την Ευρώπη, είχε γίνει στόχος δριμείας κριτικής εκ μέρους των Ρομαντικών – προεξάρχοντος του August Wilhelm Schlegel, το 1798.[180] Οι μεταφράσεις του Ελαιώνα και του Λασσάνη εγγράφονταν στο γενικότερο πλαίσιο της προτίμησης των ελλήνων μεταφραστών της εποχής του Διαφωτισμού για έργα που σχετίζονταν με την ελληνική αρχαιότητα. Η επιλογή τους ωστόσο να μεταφράσουν ειδικά δύο μυθιστορήματα απέρρεε από τη νεωτερική στροφή της νεοελληνικής λογοτεχνίας προς ένα νέο αφηγηματικό είδος.

Ο Λασσάνης δημοσίευσε τη μετάφρασή υπό τον τίτλο *Ἀριστομένης καὶ Γοργώς*, παραλείποντας δηλαδή τον υπότιτλο «Εκδίκηση ή Ανθρωπιά». Μέσω της παράλειψης αυτής προέβαλλε περισσότερο τα δύο αρχαία ονόματα και, συνεπώς, τη σχέση του κειμένου με την Αρχαιότητα. Ταυτόχρονα, ήρε το δίλημμα που έθετε ο υπότιτλος στον αναγνώστη, καθιστώντας έτσι το τέλος της πλοκής –τη συμφιλίωση και τη δημιουργία μιας ουτοπικής, ευδαίμονος πολιτείας στην οποία κυριαρχούσε η ευνομία– μια ευθύς εξ αρχής μη διαπραγματεύσιμη έκβαση. Μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα των παραμονών της Ελληνικής Επανάστασης, το μυθιστόρημα του Lafontaine μπορούσε να διαβαστεί ως έκκληση σε ομόνοια εν ονόματι του κοινού σκοπού, της δημιουργίας ενός ευνομούμενου ελληνικού κράτους.

Η εκτύπωση της μετάφρασης ξεκίνησε στα τέλη του 1819, όπως συνάγεται από μια προαγγελία της έκδοσης που δημοσιεύτηκε στον *Λόγιο Ερμή* την 1η Δεκεμβρίου 1819. Ο συντάκτης της υπενθύμιζε τους αναγνώστες τις γεμάτες λογιοσύνη επιστολές που είχε δημοσιεύσει ο Λασσάνης στο περιοδικό ως εχέγγυα της ποιότητας του νέου έργου του.[181]

Η έκδοση βρήκε απήχηση. Ανάμεσα σε εκείνους που διάβασαν το μυθιστόρημα, συγκαταλεγόταν ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Αφηγούμενος την παραμονή του στη Ζάκυνθο, ο πελοποννήσιος αγωνιστής γράφει ότι τα βιβλία που διάβαζε τότε «συχνὰ ἦτον ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ἱστορία τοῦ Ἀριστομένη καὶ Γοργῷ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη».[182] Η μετάφραση του Λασσάνη συνέχισε να διαβάζεται

180. Βλ. Dirk Sangmeister, *August Lafontaine oder Die Vergänglichkeit des Erfolges. Leben und Werk eines Bestsellerautors der Spätaufklärung*, Τυβίγγη: Max Niemeyer, 1998, σ. 373-389.

181. Βλ. «Εἴδησις», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 906.

182. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Άπαντα*, επιμ. Έλλη Αλεξίου, Αθήνα: Μέρμηγκας, χ.χ., σ. 142. Για το χωρίο, βλ. Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση στην ονοματοθεσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την Αχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 187-201: 197 και

για τέσσερεις δεκαετίες· το 1858 επανεκδόθηκε στην Αθήνα από το τυπογραφείο του Ιωάννη Αγγελόπουλου.[183] Χρησίμευσε ως βάση για τη ρουμανική μετάφραση του μυθιστορήματος του Λαφονταίν η οποία εκδόθηκε το 1840 στο Ιάσιο.[184]

4. Ο παιδαγωγός Λασσάνης

Η συγγραφική δραστηριότητα του Λασσάνη στα χρόνια της διαμονής του στην Οδησσό συμπληρώνεται από την έκδοση της *Στοιχειώδους Ἐγκυκλοπαιδείας τῶν παιδικῶν μαθημάτων* (Μόσχα 1820), μιας ανθολογίας συνταγμένης «ἐκ τῶν ἀρίστων Παιδικῶν Βιβλίων τῆς Γερμανίας», την οποία κατήρτισε σε συνεργασία με τον λόγιο διδάσκαλο και επίσης Φιλικό Γεώργιο Γεννάδιο (1786-1854).[185] Το εξάτομο έργο ήταν τυπικό για το παιδαγωγικό ενδιαφέρον του Διαφωτισμού, πρωτοτυπούσε

Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τι διάβαζε ο Κολοκοτρώνης;», *Τα Ιστορικά* 29 (2012), σ. 226-232.

183. Για την πρόσληψη του έργου παρουσιάζουν ενδιαφέρον τα κτητορικά σημειώματα και μία αφιέρωση που έχουν γραφτεί στο αντίτυπο της έκδοσης του 1820, που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Το αντίτυπο φέρει μία αχρονολόγητη σημείωση («του γεωργίου»), μία αφιέρωση γραμμένη το 1842 και δύο κτητορικά σημειώματα χρονολογημένα στα έτη 1845 και 1849. Η αφιέρωση υπογράφεται από τον «Α. Δ. Νερούτσο», ο οποίος χάρισε το βιβλίο στην «κυρία Βασιλική Αθανασίου» από τη Μεσσηνία (προφανώς λόγω της σχέσης της πλοκής με τον τόπο καταγωγής της). Πρόκειται ίσως για τον γιατρό και αιγυπτιολόγο Τάσο Νερούτσο, (1826-1892), που είχε σπουδάσει στο Μόναχο. Τα κτητορικά σημειώματα του 1845 και 1849 έχουν γίνει αντιστοίχως από κάποιον Ιωάννη Παππά και έναν Ιωάννη Αναγνώστου Γκίκα. Το αντίτυπο πέρασε διαδοχικά από τα χέρια τεσσάρων προσώπων.

184. Καμαριανού, «Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις εἰς τὴν Ρουμανίαν», σ. 354-355.

185. Βλ. Φίλιππος Ηλιού / Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, 3 τόμ. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α., 1997-2016, τ. 2, σ. 104-105, αρ. 1820.121-1820.124. Ο Γεννάδιος αναφέρει ότι έναυσμα για τη μετάφραση έδωσε μια συζήτηση με τον Κωνσταντίνο Κούμα και τον Άνθιμο Γαζή, όταν αυτοί πέρασαν από την Οδησσό, πηγαίνοντας ο πρώτος από τη Σμύρνη στη Βιέννη και ο δεύτερος από τη Βιέννη στις Μηλιές του Πηλίου, βλ. Ξενοφών Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος, έργα, επιστολαί*, 2 τόμ. [με ενιαία αρίθμηση], Παρίσι: Les belles lettres, 1926, σ. 17-18. Αγγελία της έκδοσης της *Στοιχειώδους Ἐγκυκλοπαιδείας*, με ημερομηνία 19.9.1819, δημοσιεύτηκε στον *Λόγιο Ερμή* (1.12.1819), αμέσως πριν από την αγγελία της έκδοσης του *Ἀριστομένης καὶ Γοργώς*, βλ. «Προκήρυξις», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 903-906. – Ας σημειωθεί εδώ ένα ακόμη δημοσίευμα της ίδιας εποχής, το οποίο έχει προσγραφεί, με επιφυλάξεις, στον Λασσάνη. Πρόκειται για το άρθρο «Ἀστρονομία» που τυπώθηκε στον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, υπογραμμένο με αρχικώνυμο. βλ. Λ....., «Ἀστρονομία», *Φιλολογικός Τηλέγραφος ἤτοι Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου Φιλολογικά* αρ. 23 (1.12.1819), στ. 209-214 και για την προσγραφή: Ρωξάνη Αργυροπούλου – Άννα Ταμπάκη, *Τα ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά*. Ευρετήρια Γ΄, Αθήνα: Ε.Ι.Ε./Κ.Ν.Ε., 1983, σ. 318. Πιστεύω ότι ο Λασσάνης θα πρέπει να αποκλειστεί ως πιθανός συγγραφέας. Αφενός δεν έτρεφε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την Αστρονομία, αφετέρου η αρχαΐζουσα γλώσσα του άρθρου διαφέρει από τη γλώσσα των κειμένων που έγραψε στα χρόνια 1818-1820.

ωστόσο σε σχέση με άλλα παρόμοια ελληνικά εγχειρίδια, καθώς προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί στη διδασκαλία παιδιών μικρής ηλικίας.[186] Η έκδοσή του υποστήριζε τις εκπαιδευτικές καινοτομίες που προωθούσαν ο Γεννάδιος και ο Λασσάνης στο «Ελληνεμπορικό Σχολείο» της Οδησσού.

Το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα –στη διοίκηση του οποίου συμμετείχε ένας αξιοπρόσεκτος αριθμός Φιλικών– είχε οργανωθεί το 1817 από τον Γεννάδιο, μετά από πρόσκληση των Οδησσινών και του Ιωάννη Καποδίστρια.[187] Το 1819 ο Γεννάδιος προχώρησε με τη βοήθεια του Λασσάνη σε δομικές αλλαγές. Στο παλαιότερο «ελληνικό» σχολείο (δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θα λέγαμε) προστέθηκε ένα τριτάξιο «κοινό», δηλαδή ένα σχολείο στοιχειώδους εκπαιδεύσεως, το οποίο ονομάστηκε «Σχολεῖον Τυπικόν». Στις τρεις τάξεις του οι μαθητές διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση και αριθμητική – στις δύο τελευταίες με τη βοήθεια της *Στοιχειώδους Εγκυκλοπαίδειας*.[188] Οι δύο λόγιοι επιχείρησαν παράλληλα να ανανεώσουν τις διδακτικές μεθόδους. Ο Λασσάνης ανέλαβε τη διδασκαλία στο «Σχολεῖον Τυπικόν» και εισήγαγε την αλληλοδιδακτική μέθοδο, η οποία είχε διαμορφωθεί λίγα χρόνια νωρίτερα.[189]

Το ενδιαφέρον των δύο οδησσινών δασκάλων για τη νέα μέθοδο εγγράφεται στο πλαίσιο του ευρύτερου ενδιαφέροντος που εκδηλώθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα στα σχολεία της Ευρώπης και των αποικιών της, ιδιαίτερα στα νέα σχολεία, που ιδρύονταν σε αστικά και βιομηχανικά κέντρα, για την υιοθέτηση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου, δηλαδή για τη μέθοδο του Μαντράς του σκώτου αγγλικανού κληρικού Andrew Bell (1753-1832) και, κυρίως, για τη λαγκαστεριανή μέθοδο του άγγλου κουακέρου Joseph Lancaster (1778-1838). Όπως έγραφε στον *Λόγιο Ερμή* ο έλληνας παιδαγωγός Γεώργιος Κλεόβουλος (1785-1828), «ἡ βάσις αὐτῆς [της αλληλοδιδακτικής μεθόδου] συνίστατ[ο] ὡς ἐξ αὐτῆς τῆς ὀνομασίας ἐννοεῖται, εἰς τὸ νὰ διδάσκωνται τὰ παιδία ἀναμεταξύ των ἀμοιβαίως: τὰ πλέον προκομμένα δηλ. τὰ ὀλιγώτερον».[190]

---

186. Βλ. Επιστολή του Α. Α. προς τον [Κωνσταντίνο;] Κοκκινάκη, Οδησσός 11.1.1820, στο: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 10 (1820), σ. 144-145. Το εγχειρίδιο χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τον Γεννάδιο και σε άλλα σχολεία, λ.χ. στην Αθήνα, βλ. επιστολή Γενναδίου προς τον Γιάννη Γκούρα (30.1.1825), στο: Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος, έργα, επιστολαί*, σ. 380.

187. Βλ. Αναστασιάδης, *Γεώργιος Γεννάδιος*, σ. 9-16.

188. Βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 10 (1820), σ. 144-145. Υπενθυμίζω ότι το «ελληνικό» σχολείο, περιελάμβανε μεταξύ άλλων τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής (γι' αυτό και η ονομασία «ελληνικό»). Για μια συνοπτική, αλλά ενδελεχή παρουσίαση του εκπαιδευτικού συστήματος της εποχής, βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, «Η τυπολογία του έλληνα δασκάλου κατά τους 16ο-19ο αιώνες. Μια προσέγγιση», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 23 (2019), σ. 203-220.

189. Βλ. τις πληροφορίες που δίνει για το σχολείο της Οδησσού ο *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 10 (1820), σ. 204-207.

190. Γεώργιος Κλεόβουλος, «Ἐπιστολὴ περὶ τῆς Ἀλληλοδιδακτικῆς μεθόδου», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 27-34: 27. Η επιστολή έχει γραφτεί στο Παρίσι στις 15.12.1818. Για την

Η αλληλοδιδακτική μέθοδος συνδεόταν στενά με την «ιδέα μιας υποχρεωτικής και δωρεάν λαϊκής εκπαίδευσης» η οποία εξέφραζε την πίστη των Διαφωτιστών στην εργαλειακή αξία της παιδείας για την ηθική και πνευματική διάπλαση του ανθρώπου και το αίτημά τους για τη διάδοσή της σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Η δημοτικότητά της ευνοήθηκε από την ανάγκη που δημιουργούσαν ο κρατικός εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας να καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων.[191] Χαρακτηριστικό για τις σχέσεις της με τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά συμφραζόμενα της πρώτης εικοσαετίας του 19ου αιώνα είναι το γεγονός ότι στην κατεξοχήν χώρα της διάδοσής της, στη ναπολεόντεια Γαλλία, η αλληλοδιδακτική μέθοδος προωθήθηκε από εταιρείες και σχολές οι οποίες συνδέονταν με το εμπόριο και τη βιομηχανία: από την «Εταιρεία Ενθάρρυνσης της Εθνικής Βιομηχανίας» («Société d'Encouragement pour l'Industrie Nationale») και από τις δύο σχολές του Germain Legret (1752-1838), την «Ακαδημία του Εμπορίου» («Académie du Commerce») και την «Ειδική Σχολή του Εμπορίου και της Βιομηχανίας» («École Spéciale de Commerce et d'Industrie»), οι οποίες ήταν πρόδρομοι της «Ανώτατης Εμπορικής Σχολής των Παρισίων» («École Supérieure de Commerce de Paris»).

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που στο ίδιο τεύχος του *Λόγιου Ερμή* και αμέσως μετά το άρθρο του Κλεόβουλου για την αλληλοδιδακτική μέθοδο τυπώθηκε ένα αναλυτικό κείμενο του Ευστάθιου Ιωαννίδη για το διδακτικό πρόγραμμα των δύο εμπορικών σχολών του Legret στις οποίες «ἡ παράδοσις τῶν μαθημάτων γιν[όταν] διὰ τῆς Ἀλληλοδιδασκαλίας, ἢ τῆς Λαγγαστερικῆς μεθόδου».[192] Είναι πιθανό τα άρθρα του Κλεόβουλου και του Ιωαννίδη, τα οποία δημοσιεύτηκαν τον Ιανουάριο του 1819, να πρόσφεραν γόνιμα ερεθίσματα στον Λασσάνη και στον Γεννάδιο σχετικά με την εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στο «Ελληνεμπορικό Σχολείο» της Οδησσού τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς.

Η αλληλοδιδακτική μέθοδος βρήκε αρκετούς θερμούς υποστηρικτές μεταξύ των Ελλήνων, γιατί ανταποκρινόταν στην ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας για άνοδο του μορφωτικού επιπέδου, την οποία διαπίστωνε ομόφωνα η λογιοσύνη της εποχής. Χωρίς να απαιτεί μεγάλους οικονομικούς πόρους, εξασφάλιζε την ταχεία διάδοση του αλφαβητισμού και μιας στοιχειώδους παιδείας, προϋποθέσεις απολύτως αναγκαίες και για την άσκηση του εμπορίου. Ο Αδαμάντιος Κοραής προπαγάνδιζε την αλληλοδιδακτική μέθοδο σε διάφορα κείμενά του, ενώ ο Ιωάννης Καποδίστριας και αρκετοί άλλοι έγιναν μέλη της «Εταιρείας για τη Στοιχειώδη

αλληλοδιδακτικη μέθοδο γίνεται λόγος το 1819 εγκωμιαστικά και στο *Στοχασμοί τοῦ Κρίτωνος*, Παρίσι: Firmin Didot, 1819, σ. 12-13.

191. Βλ. Άννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Αθήνα: Κριτική, 1997, σ. 89-95. Επίσης: https://escp.eu/news/germain-legret-1752-1838-and-amedee-brodart-1789-1873-schools-first-deans και https://www.industrienationale.fr/histoire-societe-encouragement (τελευταία πρόσβαση: 29.8.2021).

192. Ευστάθιος Ιωαννίδης, «Ἐμπορική. Πρόγραμμα τοῦ ἤδη ἐν Παρισίοις ὑπὸ τῶν Τραπεζιτῶν καὶ τοῦ λοιποῦ Ἐμπορικοῦ συστήματος ἀνεγειρομένου Κοινοτροφικοῦ Ἐμπορικοῦ Μουσείου», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 13-27.

Εκπαίδευση» («Société pour l'Instruction Élementaire»), η οποία έδρευε στο Παρίσι (Ιούνιος 1815 κ.ε.) και προωθούσε δυναμικά τη διάδοση της νέας μεθόδου.[193] Αποφασιστικό ρόλο στην εισαγωγή και καθιέρωσή της στα ελληνικά σχολεία διαδραμάτισε ο Γεώργιος Κλεόβουλος, που ήδη αναφέρθηκε.

Ο φιλιππουπολίτης παιδαγωγός είχε επισκεφθεί τα νεωτερικά παιδαγωγικά ιδρύματα των Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) και Philipp Emanuel von Fellenberg (1771-1844) στην Ελβετία, είχε εκπαιδευτεί στο Παρίσι στην εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου και είχε συγγράψει παιδαγωγικά και διδακτικά εγχειρίδια. Το 1818 ο προοδευτικός βογιάρος Nicolae Rosetti-Rosnovanu (1794-1858), μέλος και αυτός της παρισινής «Εταιρείας για τη Στοιχειώδη Εκπαίδευση», τον προσέλαβε για να εισαγάγει τη νέα μέθοδο στο εκπαιδευτικό σύστημα της Μολδαβίας.[194] Το 1819, την εποχή που ο Κλεόβουλος ξεκινούσε να εκπαιδεύει «μαθητοδιδασκάλους» στο Ιάσιο και ο Λασσάνης με τον Γεννάδιο να κάνουν το ίδιο στην Οδησσό, ο γιατρός Αθανάσιος Πολίτης προωθούσε τη διάδοση της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στα Επτάνησα και ο Χριστόφορος Περραιβός στη Μάνη, ενώ ο Χριστόφορος Φιλητάς (178-1867) μετέβαινε στην Αγγλία για να εκπαιδευτεί σ' αυτή.[195]

Η εισαγωγή της νέας μεθόδου στο «Ελληνεμπορικό Σχολείο» ευνοήθηκε και από το γενικότερο ενδιαφέρον που είχε εκδηλωθεί τότε στη Ρωσία για αυτόν τον

193. Το όνομα του Καποδίστρια απαντά στον κατάλογο μελών της παρισινής Εταιρείας το 1821· βλ. *Liste des membres [de la Société] pour l'Instruction Élémentaire*, Παρίσι: Colas, 1821, σ. 30. Ωστόσο είχε γίνει μέλος μάλλον νωρίτερα, κατά την πρώτη ή δεύτερη διαμονή του στο Παρίσι (1815, 1819). Αυτή η πρώιμη εκδήλωση του ενδιαφέροντός του για την εκπαίδευση δεν φαίνεται να έχει προσεχτεί επαρκώς στις μελέτες για την εκπαιδευτική πολιτική του ως Κυβερνήτη του ελληνικού κράτους και ειδικότερα σε σχέση με την ίδρυση της «Επιτροπής επί της Προπαιδείας». Στον παραπάνω κατάλογο της «Société» εντοπίζονται και άλλοι Έλληνες: οι γιατροί Ευστάθιος Αθανασίου (Ιάσιο) και Θεοδόσιος Γεωργιάδης (Παρίσι), ο επιτετραμένος της Υψηλής Πύλης στο Παρίσι Νικόλαος Μάνος, ο κοραϊστής δάσκαλος Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης (Παρίσι), κάποιος «Darvaros, à Samos» (ίσως ο Γεώργιος Δάβαρης, υποπρόξενος της Γαλλίας στη Σάμο), ο αρχιεπίσκοπος Σάμου Κύριλλος και ο γιατρός Γεώργιος Τυπάλδος (Ιάσιο)· βλ. *ό.π.*, αντιστοίχως σ. 11, 12, 18, 21, 27, 28, 29. Στον εν λόγω κατάλογο οι Έλληνες αποτελούν την αριθμητικά μεγαλύτερη ομάδα αλλοδαπών μελών της «Société». Αξιοπρόσεκτη αριθμητικά είναι επίσης η παρουσία ρώσων αξιωματούχων.

194. Βλ. *Liste des membres [de la Société] pour l'Instruction Élémentaire*, σ. 22, επίσης βλ. Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλόσοφου* Ευστάθιου, σ. 138-140. Για τον Κλεόβουλο, βλ. Κωνσταντίνος Χατζόπουλος – Ανδρέας Βελισσάριος, «Ο Γεώργιος Κλεόβουλος και η Société pour enseignement élémentaire», http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/xatzopoulos.htm (τελευταία πρόσβαση 28.7.2021).

195. Για τον Αθανάσιο Πολίτη, βλ. Αθανασία Κ. Αβδάλη, «Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή της Προπαιδείας», *Δωδώνη* 23 (1994), σ. 5-80: 7. Για τον Περραιβό, βλ. Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, σ. 94. Για τον Φιλητά, βλ. Έλλη Δρούλια (επιμ.), *Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λόγιου του 19ου αι. Τα χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2019, σ. 13.

διδακτικό νεωτερισμό. Τον Ιανουάριο του 1819 συνεδρίασε για πρώτη φορά η «Ελεύθερη Εταιρεία για την Ίδρυση Αλληλοδιδακτικών Διδακτηρίων» στην Αγία Πετρούπολη και τον Ιούνιο του 1820 η «Επιτροπή Ιδρύσεως Αλληλοδιδακτικών Διδακτηρίων».[196] Η πρωτοβουλία για την ίδρυση της «Ελεύθερης Εταιρείας» οφειλόταν σε μέλη της τεκτονικής στοάς «Εκλεκτός Μιχαήλ» (Izbrannyj Michail) στην οποία ανήκαν πολλοί από τους μετέπειτα Δεκεμβριστές. Η νέα διδακτική μέθοδος εφαρμόστηκε κυρίως σε στρατιωτικά ιδρύματα, καθώς ο στρατός έβλεπε σε αυτήν ένα μέσο «ανόδου του μορφωτικού επιπέδου των στρατιωτών και άρα αύξησης της αποτελεσματικότητας της τσαρικής πολεμικής μηχανής».[197] Αρκετοί αριστοκράτες τη χρησιμοποίησαν για τον εγγραμματισμό των δουλοπαροίκων τους· ο επικεφαλής του στόλου της Μαύρης Θάλασσας και στρατιωτικός διοικητής της Σεβαστούπολης την εισήγαγε σε σχολεία για ναυτικούς· ο γενικός διοικητής της Σιβηρίας ίδρυσε αλληλοδιδακτικά εκπαιδευτήρια για τους αποίκους της επαρχίας του.[198]

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τοποθετήσουμε και μία επιστολή του Αλέξανδρου Υψηλάντη (αξιωματικού του ρωσικού στρατού, τέκτονα και φίλου σημαντικών Δεκεμβριστών) προς τον Λασσάνη, με την οποία τον καλούσε τον Μάρτιο του 1820 να επισκεφτεί τον τόπο στον οποίο βρισκόταν (το Κίεβο ή την Πετρούπολη), για να ενημερωθεί εκεί για την αλληλοδιδακτική μέθοδο.[199] Στις 12 Μαΐου, όταν ο Αλέξανδρος ήταν πλέον επικεφαλής της Φιλικής Εταιρείας, ο κοζανίτης λόγιος τού απαντούσε:

> Ὅσον διὰ τὴν ἀλληλοδιδακτικὴν ἢ Λαγκαστρικὴν μέθοδον, δὲν εἶναι ἀναγκαία ἡ ἔλευσίς μου εἰς τὰ αὐτοῦ [Κίεβο ή Πετρούπολη]· διότι (καὶ δὲν ἀμφιβάλλω νὰ τὸ ἐπληροφορήθητε ἤδη διὰ τῶν ἐφημερίδων) τὸν δεκέμβριον ἔτι τοῦ παρελθόντος ἔτους μετεῤῥύθμισα ἐγὼ τὸ ἐδῶ κοινὸν σχολεῖον τῶν ὁμογενῶν κατ᾽ αὐτὴν, καὶ κατὰ τὸ παρὸν διδάσκονται εἰς αὐτὸ ἑκατὸν σαράντα μαθηταὶ ἀπὸ δύο διδασκάλους, τοὺς ὁποίους ἐπαράδοσα τὴν μέθοδον.[200]

---

196. Christoph Cumb, «Leibeigenentheater als Ordnungsmodell: Die Bell-Lancaster-Methode und das russische Militär (1815-1825)», *Comparativ* 15/1 (2017), σ. 112-142: 115.
197. *Στο ίδιο*.
198. Julia Mahnke-Devlin, *Britische Migration nach Rußland im 19. Jahrhundert: Integration – Kultur – Alltagsleben*, Βησμπάντεν: Harrassowitz, 2005, σ. 219.
199. Η επιστολή του Υψηλάντη λανθάνει. Το περιεχόμενό της είναι εν μέρει γνωστό μέσω της απαντητικής επιστολής του Λασσάνη (12.5.1820), η οποία έχει δημοσιευτεί στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 207-208: 207. Πρόκειται ίσως για την πρώτη επιστολή του Υψηλάντη προς τον Λασσάνη. Καθώς αυτή λανθάνει και καθώς η απαντητική επιστολή του Λασσάνη είναι αχρονολόγητη, και δεδομένου ότι στις 11 Απριλίου του 1820 ο Υψηλάντης βρισκόταν στην Πετρούπολη, δεν είναι σαφές το πού βρισκόταν, όταν έγραφε προς τον Λασσάνη και πού τον καλούσε να μεταβεί.
200. *Στο ίδιο*, σ. 207. Γράφοντας: «δὲν ἀμφιβάλλω νὰ τὸ ἐπληροφορήθητε ἤδη διὰ τῶν ἐφημερίδων», ο Λασσάνης εννοεί τα σχετικά δημοσιεύματα στον *Λόγιο Ερμή*, βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 10 (1820), σ. 144-145 και 204-207. Για αυτά γίνεται λόγος παρακάτω. — Ο

Ο αριθμός των Φιλικών που εμπλέκονταν άμεσα ή έμμεσα στην εισαγωγή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στο «Ελληνεμπορικό Σχολείο» –οι δάσκαλοι Λασσάνης και Γεννάδιος, οι έφοροι Αλέξανδρος Κουμπάρης, Αλέξανδρος Μαύρος, Απόστολος Βαρατάσος, Ιωάννης Πεταλάς, Κωνσταντίνος Παπούδωφ και Δημήτριος Δούμας, ο Ηλίας Μάνεσης, μέλος της επιτροπής για τη σύνταξη του οριστικού κανονισμού λειτουργίας του σχολείου, και τέλος ο ενδιαφερόμενος για αυτό Αλέξανδρος Υψηλάντης– οδηγεί στην εικασία ότι οι Εταιριστές αντιμετώπισαν τη διδακτική μεταρρύθμιση ως μέρος του έργου της Φιλικής Εταιρείας.[201]

Στα τέλη του 1819, ικανοποιημένοι από το έργο τους, ο Γεννάδιος και ο Λασσάνης αποφάσισαν να παρουσιάσουν το εκπαιδευτικό πείραμά τους στον Ιωάννη Καποδίστρια με μια επιστολή τους.[202] Η ενέργειά τους αυτή σχετίζεται προφανώς με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που είχε επιδείξει ο κερκυραίος πολιτικός για το «Ελληνεμπορικό Σχολείο». Το 1817 είχε υποστηρίξει την ίδρυσή του και την άνοιξη του 1818, όταν επισκέφτηκε την Οδησσό, συνοδεύοντας τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, δεν είχε παραλήψει να ενημερωθεί για την πρόοδό του.[203]

Ο ακριβής χρόνος και οι όροι συνεργασίας του Λασσάνη με το «Ελληνεμπορικό Σχολείο» δεν είναι γνωστοί. Από την επιστολή του προς τον Υψηλάντη τον Μάιο του 1820 συνάγεται ότι δραστηριοποιήθηκε στο «Σχολείο» το αργότερο τον Δε-

---

Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, σχολιάζοντας τα *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη* (σ. 204, σημ. 21), υποστηρίζει ότι η συζήτηση περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου στην αλληλογραφία του Υψηλάντη με τον Λασσάνη την άνοιξη του 1820 αποτελεί κωδικοποιημένη συνεννόηση για την επαναστατική δράση της Φιλικής Εταιρείας. Δεν συμμερίζομαι πλήρως την άποψη αυτή. Ο Λασσάνης δεν θα είχε λόγο να αναφερθεί στα δημοσιεύματά του στον *Λόγιο Ερμή*, εάν η συζήτηση δεν αφορούσε όντως την εφαρμογή της αλληλοδιδακτικής μεθόδου. Νομίζω ότι μόνο το τελευταίο κομμάτι της επιστολής του Λασσάνη (στο οποίο ζητά από τον Υψηλάντη να επισπεύσει το ταξίδι του στην Οδησσό γιατί το σχολείο της αντιμετωπίζει προβλήματα) μπορεί να διαβαστεί με τον τρόπο που προτείνει ο Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας. — Ας σημειωθεί παρεπιπτόντως ότι η φράση του Λασσάνη «ἡ ἱστορία μᾶς διδάσκει, ὅτι ἀπὸ μικρὰς αἰτίας ἔγιναν πολλάκις ἀποτελέσματα μεγάλα», στο τέλος της επιστολής του προς τον Υψηλάντη (Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 208), παραπέμπει στο έργο του Adrien Richer *Μεγάλα Συμβεβηκότα ἐκ μικρῶν αἰτίων προξενηθέντα* που είχε μεταφράσει και εκδώσει ο Ζήσης Δαούτης το 1819.

201. Βλ. Κώστας Γ. Αυγητίδης, *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησσού (1816-1936)*, Αθήνα: Δωδώνη, 2000, σ. 37.

202. Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, Αθήνα: Ασίνη, 2015, σ. 179. Ο Αρς δεν αναφέρει εάν η επιστολή έχει σωθεί. Η ύπαρξή της συνάγεται από σχετική αναφορά του Καποδίστρια σε επιστολή του της 4/16 Ιανουαρίου 1820 προς τον φίλο και πρώην συμφοιτητή του Κωνσταντίνο Βαρδαλάχο, καθηγητή τότε του «Ελληνεμπορικού Σχολείου» (*ό.π.*, σ. 340-342): «Έχω διαβάσει το πρόγραμμα για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, το οποίο μου γνωστοποίησαν οι καθηγητές Λασσάνης και Γεννάδιος. Η έγκρισή του εκ μέρους σας καθορίζει και τη δική μου. Σας ζητώ να τους διαβιβάσετε εξ ονόματός μου ότι θα κάνω ό,τι εξαρτάται από εμένα για να τους είμαι χρήσιμος, ωστόσο δεν μπορώ να κάνω πολλά», *ό.π.*, σ. 340.

203. *Στο ίδιο*, σ. 176-179.

κέμβριο του 1819.[204] Στις αρχές Ιανουαρίου του 1820 συγκαταλεγόταν στο διδακτικό προσωπικό του σχολείου «αὐτοπροαιρέτως καὶ χωρὶς κανένα μισθὸν»,[205] ενώ τον Φεβρουάριο της ίδιας χρονιάς επρόκειτο να αναλάβει δύο τάξεις και να διαδεχτεί τον Γεννάδιο που ετοιμαζόταν να επιστρέψει στην πατρίδα του.[206] Το γεγονός ότι έως τις αρχές του 1820 εργαζόταν εθελοντικά και αμισθί, εντείνει τα ερωτήματα για τους οικονομικούς πόρους του.[207] Η μοναδική από τις γνωστές δραστηριότητές του που θα μπορούσε να του αποφέρει κάποια έσοδα ήταν η συμμετοχή του στη σύνταξη της *Στοιχειώδους Ἐγκυκλοπαιδείας*, αλλά και αυτή, παρότι τα διδακτικά εγχειρίδια ήταν μια κερδοφόρα κατηγορία βιβλίων,[208] δεν θα πρόλαβε να αποδώσει οικονομικά στον έναν περίπου χρόνο που μεσολάβησε μεταξύ της έκδοσής της και της έκρηξης της Επανάστασης. Το σημαντικό ζήτημα του βιοπορισμού του Λασσάνη από την εποχή που εγκατέλειψε την Κοζάνη έως την όψιμη πρόσληψή του στο «Ελληνεμπορικό Σχολείο» παραμένει ανοικτό.

Η απασχόλησή του στο σχολείο της Οδησσού τερματίστηκε τον Αύγουστο του 1820.[209] Η έλευση του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην πόλη, στις αρχές εκείνου του μήνα, συνιστά μια μεγάλη τομή στην ελληνική ιστορία. Για τη ζωή του Λασσάνη

204. Επιστολή Λασσάνη προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Οδησσός 12.5.1820, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 207-208: 207.

205. Βλ. επιστολή του Α. Α. προς τον [Κωνσταντίνο;] Κοκκινάκη, Οδησσός 11.1.1820, στο: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 10 (1820), σ. 144-145. Πίσω από τα αρχικά Α. Α. κρύβεται ίσως ο ίδιος ο Λασσάνης. Τόσο σε αυτή όσο και σε μία λίγο μεταγενέστερη επιστολή στον *Λόγιο Ερμή* (βλ. σημ. 206) εγκωμιάζονται το έργο του Λασσάνη και οι υψηλές επιδόσεις των μικρών μαθητών του στις δημόσιες εξετάσεις του «Ελληνεμπορικού Σχολείου».

206. Βλ. επιστολή Κ. Α. προς Δ. Κ., Οδησσός 15.2.1820, στο: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 10 (1820), σ. 204-207. Σε αυτήν υποστηρίζεται ότι ο Λασσάνης ήταν ο πρώτος λόγιος που εισήγαγε την αλληλοδιδακτική μέθοδο («τοῦ Λαγκάστρου τὸ σύστημα») και ότι οι πολλοί από τους μαθητές του ήταν «Ῥῶσσοι, Βλάχοι, Σλάβοι, Γάλλοι, Ἰταλοί, καὶ Γερμανοί». Στην επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη (12.5.1820) ο Λασσάνης περιγράφει τις εξετάσεις αυτές και τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν με πρωτοβουλία του. Κάνει λόγο για 140 μαθητές. Η επιστολή δημιουργεί την εντύπωση ότι είχε προηγηθεί συγχαρητήρια επιστολή του Υψηλάντη. Βλ. Επιστολή του Λασσάνη προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Οδησσός 12.5.1820, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 207-208.

207. Σύμφωνα με τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη (χωρίς αναφορά της πηγής), ο Λασσάνης προσλήφθηκε στο «Ελληνεμπορικό Σχολείο» στις 27 Ιανουαρίου 1820, βλ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 2, σ. 364. Ο Τζιάτζιος δίνει την ίδια πληροφορία, αντλώντας τη από το έργο του Χ. Βουλοδήμου, *Πρώτη πεντηκονταετηρίς της εν Οδησσῷ Ελληνεμπορικής Σχολής*, Οδησσός: Λ. Νίτσε, 1871, σ. 29 (βλ. Τζιάτζιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 223, σημ. 1). Το γεγονός ότι ο Λασσάνης δεν φαίνεται να είχε μόνιμη επαγγελματική απασχόληση και οικονομικούς πόρους έως το 1820, δίνει αφορμή στον Τζιάτζιο να υποστηρίξει ότι τα ταξίδια του στη Ρωσία έγιναν για λογαριασμό της Φιλικής Εταιρείας (Τζιάτζιος, *ό.π.*, σ. 201-208).

208. Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Αθανάσιος Πάριος. Ανέκδοτα κείμενα», *Ο Ερανιστής* 5 (1967), σ. 57-63: 62.

209. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 309.

σηματοδοτεί το τέλος της δράσης του ως στρατευμένου δραματουργού, ηθοποιού και παιδαγωγού, και οριοθετεί –εάν δεχτούμε ότι από το 1816 δρούσε μυστικά για λογαριασμό της Φιλικής Εταιρείας– την εν κρυπτώ δράση του από τον αγώνα του στο πλευρό του Υψηλάντη. Η τομή αυτή ίσως δεν άφησε ανεπηρέαστη την προσωπική ζωή του. Έχει υποστηριχτεί ότι σε αυτήν ακριβώς τη φάση, κατά το καλοκαίρι του 1820, διαλύθηκε και ο πολύχρονος αρραβώνας του με την Αναστασία Τακιατζή.

5. Η ιδεολογική συγκρότηση ενός μελλοντικού επαναστάτη

Οι βιογράφοι του Λασσάνη, όπως έχει σημειωθεί, διαφωνούν ως προς τη χρονολόγηση της διάλυσης του αρραβώνα του με την Αναστασία, υποστηρίζοντας άλλοι μεν ότι το γεγονός συνέβη κατά τη διαμονή του στην Πέστη, άλλοι δε ότι έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1820.[210] Το ζήτημα, αν και ιδιωτικής φύσεως, παρουσιάζει γενικότερο ενδιαφέρον, επειδή οι δύο χρονολογήσεις που έχουν προταθεί τοποθετούν το ιδιωτικό αυτό γεγονός πολύ κοντά ή στο ίδιο χρονικό διάστημα με σημαντικούς σταθμούς της επαναστατικής δράσης του Λασσάνη: με τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία (1816) και με την ένταξή του στο άμεσο περιβάλλον του Αλέξανδρου Υψηλάντη (Αύγουστος 1820). Η χρονική αυτή γειτνίαση έδωσε αφορμή για την εικασία ότι η διάλυση του αρραβώνα προκλήθηκε από μία σύγκρουση του Λασσάνη με τον πατέρα της Αναστασίας Νικόλαο Τακιατζή, ο οποίος συμμεριζόταν, ως μεγαλέμπορος, συντηρητικότερες νοοτροπίες και στάσεις.[211] Τα τεκμήρια που διαθέτουμε δεν επιβεβαιώνουν, μια τέτοια υπόθεση. Αντιθέτως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, καθιστούν πιθανότερη την περίπτωση ο αρραβώνας να διαλύθηκε με αμοιβαία κατανόηση γύρω στο 1816.

Η μύηση του Λασσάνη στη Φιλική Εταιρεία, ειδικά εάν αφοσιώθηκε στο έργο της με τη θέρμη την οποία μας κάνει να υποθέσουμε η μυστικότητα της δράσης του έως το 1818, θα αποτέλεσε για αυτόν το κατώφλι ενός εξαιρετικά αβέβαιου και επικίνδυνου μέλλοντος και, άρα, ένα χρονικό σημείο στο οποίο θα έλαβε σημαντικές αποφάσεις για την προσωπική ζωή του. Ένα χωρίο από το δοκίμιό του «Διευκρινίσεις για τις προετοιμασίες για την Ελληνική Επανάσταση» (1827/1828) μάς ενδιαφέρει εδώ άμεσα. Ο Λασσάνης υποστηρίζει εκεί ότι οι κατηχούμενοι στη Φιλική Εταιρεία, στον βαθμό του Ιερέα, «έπρεπε να δεσμευτούν ότι θα εγκαταλείψουν τις επαγγελματικές και προσωπικές υποχρεώσεις τους, ακόμη και τις οικογενειακές σχέσεις τους, και να είναι ανά πάσα στιγμή έτοιμοι να διεξαγάγουν τις

210. Θεωρώ ότι το ισχυρότερο (αλλά ανεπαρκές από μόνο του) επιχείρημα για την τοποθέτηση της διάλυσης του αρραβώνα στο καλοκαίρι του 1820 είναι ότι η χρονολόγηση αυτή έχει υποστηριχτεί από τον Λιούφη, ο οποίος ως συγγενής του Λασσάνη και κάτοικος της Κοζάνης θα μπορούσε να είναι ενημερωμένος για ένα τέτοιο, ιδιωτικής φύσεως, θέμα. Βλ. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, σ. 309.

211. Βλ. Καμαριανού, «Ο επιφανής Φιλικός Γεώργιος Λασσάνης», σ. 133.

αποστολές που θα τους ανέθετε η Αρχή».[212] Το χωρίο είναι αξιοπρόσεκτο, γιατί αυτός ο όρος της εγκατάλειψης των οικογενειακών σχέσεων δεν φαίνεται να παραδίδεται αλλού. Απουσιάζει, για παράδειγμα, από το αντίστοιχο απόσπασμα του όρκου των Ιερέων, όπως τον καταγράφει ο Ιωάννης Φιλήμων: «Ὀρκίζομαι, ὅτι εἰς τὸ ἑξῆς δὲν θέλω ἔμβει εἰς καμμίαν ἄλλην Ἑταιρίαν, ὁποία καὶ ἂν ἦναι, μήτε εἰς κανένα δεσμὸν ὑποχρεωτικὸν. Καὶ μάλιστα, ὁποιονδήποτε δεσμὸν ἂν εἶχα, καὶ τὸν πλέον ἀδιάφορον ὡς πρὸς τὴν Ἑταιρίαν, θέλω τὸν νομίζει, ὡς οὐδὲν».[213] Άλλες πηγές δεν αναφέρουν καμία υποχρέωση των Φιλικών να αποφύγουν ή να διακόψουν οποιονδήποτε «δεσμό». Η υποχρέωση αποστασιοποίησης από τις οικογενειακές σχέσεις δείχνει να αποτελεί προσθήκη ή, καλύτερα, ερμηνεία του Λασσάνη και να αντικατοπτρίζει αποφάσεις που έλαβε για την προσωπική του ζωή λίγο πριν από τη μύησή του στη Φιλική Εταιρεία ή λίγο μετά. Η διάλυση του αρραβώνα του θα ήταν μία από τις αποφάσεις αυτές, δικαιολογημένη μάλιστα, εάν σκόπευε να αφιερωθεί πλήρως στον Αγώνα.

Αντίθετα από την εικασία, ότι οι δημόσιες τοποθετήσεις του Λασσάνη στον *Λόγιο Ερμή* κατά των ελλήνων μεγαλεμπόρων προκάλεσαν τη σύγκρουσή του με τον Νικόλαο Τακιατζή, η μνηστεία φαίνεται να λύθηκε σε ένα κλίμα συναίνεσης ή αμοιβαίας κατανόησης.[214] Προς αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι ένας από τους συγγενείς και συνεταίρους του εμπορικού οίκου «Αυτάδελφοι Τακιατζή», ο Δημήτριος Ιωάννου Τακιατζής (1779-1819), φέρεται να ήταν μέλος της Φιλικής Εταιρείας.[215] Το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον του πατέρα της Αναστασίας δείχνει δηλαδή να μην ήταν εχθρικό στις φιλελεύθερες ιδέες που υπαγόρευαν τις ενέργειες του Λασσάνη. Σε μια συναινετική απόφαση παραπέμπει επίσης μια επιστολή που έγραψε ο κοζανίτης λόγιος στις 13/25 Σεπτεμβρίου του 1818 από την Οδησσό προς τον Γεώργιο Τακιατζή στην Πέστη, η οποία δημοσιεύτηκε λίγο αργότερα (21.11.1818) στον *Λόγιο Ερμή*.[216] Ο παραλήπτης της είναι είτε ο αδελφός της Ανα-

212. Βλ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 127.

213. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 155. Σημειωτέον ότι ο Φιλήμων συνδεόταν φιλικά με τον Λασσάνη και, έτσι, ήταν πολύ πιθανό να έχει λάβει κάποιες πληροφορίες από εκείνον. Πολλά παραδείγματα ταυτόχρονης συμμετοχής στη Φιλική Εταιρεία και στον τεκτονισμό, δείχνουν ότι ο όρος για την αποχή από άλλες εταιρείες δεν εφαρμοζόταν στην πράξη. Όπως έχει υποστηριχτεί, ο όρος αυτός αποσκοπούσε απλώς στην αποφυγή της κατηγορίας ότι η Φιλική Εταιρεία σχετιζόταν με τον καρμποναρισμό.

214. Για τις οικονομικές δραστηριότητες και την κοινωνική δράση των μελών της οικογένειας Τακιατζή, βλ. Αλευράς, *Ο κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής*, σ. 75-83. Για την υπόθεση της ιδεολογικής σύγκρουσης, βλ. Καμαριανού, «Ο επιφανής Φιλικός Γεώργιος Λασσάνης», σ. 133.

215. Αλευράς, *Ο κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής*, σ. 75-76.

216. Γεώργιος Λασσάνης, «Ἐντιμολογιώτατε Κύριε Γεώργιε Τακιατζῆ!», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 575-582. Ο Λασσάνης αναφέρει ότι είχε γράψει στον Γ. Τακιατζή και από τη Μόσχα, όπου βρισκόταν πριν μεταβεί στην Οδησσό.

στασίας (Γεώργιος Ν. Τακιατζής) είτε ο συνονόματος συγγενής και συνέταιρος του πατέρα της (Γεώργιος Κ. Τακιατζής).[217] Ο ιδιαίτερα φιλικός τόνος της δημόσιας επιστολής και η πληροφορία που περιέχει ότι ο Λασσάνης είχε αλληλογραφήσει με τον Γεώργιο και νωρίτερα, από τη Μόσχα, δηλώνουν ότι οι σχέσεις του με την οικογένεια Τακιατζή συνεχίστηκαν και μετά την αναχώρησή του από την Πέστη. Καθιστούν έτσι ακόμη πιο απίθανο το ενδεχόμενο ο αρραβώνας να διαλύθηκε εξαιτίας κάποιας σύγκρουσης με τον πατέρα της Αναστασίας.

Τα όσα παρουσιάστηκαν έως τώρα συνηγορούν στη χρονολόγηση της λύσης της μνηστείας γύρω στο 1816, μέσα σε ένα συναινετικό κλίμα και ως συνέπεια της μύησης του Λασσάνη στη Φιλική Εταιρεία. Ο εντοπισμός της χρονολογίας του γάμου της Αναστασίας με τον ιερέα Δημήτριο Μεγδάνη θα φώτιζε περισσότερο το θέμα.

Οι κοινωνικές και πολιτικές ιδέες που είχε ενστερνιστεί ο Λασσάνης στα προεπαναστατικά χρόνια, αν και δεν φαίνεται να τον έφεραν αντιμέτωπο με τον εύπορο Τακιατζή, καθόρισαν την ένταξη και τη δράση του στη Φιλική Εταιρεία. Βασικά στοιχεία των ιδεολογικών οριζόντων του την εποχή εκείνη αποτυπώνονται στις επιστολές που δημοσίευσε στον *Λόγιο Ερμή*, στα θεατρικά έργα του και στην πρωιμότερη σωζόμενη επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Στα κείμενα αυτά προβάλλεται το αίτημα της ελευθερίας και της ευνομίας, η αντίληψη ότι ο πλούτος οφείλει να υπηρετεί την ευημερία του κοινωνικού συνόλου και η πεποίθηση ότι ο πατριωτισμός εκφράζεται μέσω της προσφοράς στο «κοινό». Πρόκειται για ιδέες και αντιλήψεις του Διαφωτισμού, διαδεδομένες τότε σε κύκλους λογίων οι οποίοι εκπροσωπούσαν την πολιτικά προοδευτική μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης. Τα κείμενα του Λασσάνη τον τοποθετούν στο ριζοσπαστικότερο μέρος της, σε εκείνο το οποίο εξέφραζαν έργα όπως η *Ελληνικὴ Νομαρχία* (1806), ο *Ρωσσαγγλογάλλος* (περί το 1805) ή οι *Στοχασμοί του Κρίτωνος* (1819).

Ενδεικτική για τη ριζοσπαστικότητα της ιδεολογίας του είναι η προσφώνηση «Συμπολῖτα» την οποία χρησιμοποιεί τον Μάιο του 1820 σε μια επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, αντί της συνηθισμένης τότε «Μπεϊζαδέ» (= γιος ηγεμόνα). Η προσφώνηση που επιλέγει παραπέμπει στη γαλλική προσφώνηση «citoyen» και υποδηλώνει επιδράσεις της Γαλλικής Επανάστασης και μια ανατρεπτική στάση απέναντι στις παραδοσιακές δομές και νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας. Οι ιδεολογικές συνδηλώσεις της λέξης «συμπολίτης» αποκαλύπτονται με σαφήνεια ακριβώς οκτώ χρόνια αργότερα, όταν ο Λασσάνης γράφει στον

217. Τα μοναδικά μέλη της οικογένειας Τακιατζή με το βαπτιστικό όνομα Γεώργιος είναι ο αδελφός της Αναστασίας και ο Γεώργιος Κ. Τακιατζής ντε Μπέρζα (1788-1844)· βλ. Αλευράς, *Ο κοζανίτης έμπορος Κωνσταντίνος Δ. Τακιατζής*, σ. 84-86. Τείνω να θεωρήσω ότι πρόκειται για τον δεύτερο, επειδή ο Λασσάνης προσφωνεί τον παραλήπτη «Εντιμολογιώτατο» (βλ. Λασσάνης, «Ἐντιμολογιώτατε Κύριε Γεώργιε Τακιατζῆ!», σ. 575). Πρόκειται δηλαδή για κάποιον που ασχολήθηκε με το εμπόριο («εντιμότατος») αλλά και με τα γράμματα («λογιώτατος»). Τόσο ο συγγενής της Αναστασίας Γεώργιος Κ. Τακιατζής όσο και ο αδελφός της ήταν έμποροι. Όμως μόνο ο πρώτος ανέπτυξε δραστηριότητες που σχετίζονταν με την παιδεία· βλ. Αλευράς, *ό.π.*, σ. 85.

έμπορο Δημήτριο Ποστολάκα: «Ἔχετε δίκαιον, τὸ Μπεϊζαδὲς [= γιος ηγεμόνα] εἶναι Τούρκικον, ἀμὴ τὸ Πρίγκιψ δὲν ἐνθυμίζει τὴν τουρκικὴν πηγὴν του; – Οἱ γνωστικοὶ τὰ λησμονοῦν, κ᾽ εἶναι Ἕλληνες».[218] Στον λόγο του Λασσάνη περί εθνικής χειραφέτησης είναι λοιπόν ενοφθαλμισμένο, το 1820, το αίτημα για ισότητα. Στα 1827/8 ο κοζανίτης Εταιριστής θα επιχειρήσει να θεμελιώσει το αίτημα αυτό και ιστορικά. Το δοκίμιο «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» που έγραψε τότε, προβάλλει την άποψη ότι η βυζαντινή αριστοκρατία σφαγιάστηκε κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και κατά συνέπεια στη νεοελληνική κοινωνία δεν υπήρχε αριστοκρατική τάξη. Το ζήτημα της ισότητας απασχολούσε τη σκέψη του, λοιπόν, καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης.

Στις καταβολές του προβληματισμού του βρίσκεται η *Ελληνική Νομαρχία* (1806) – κείμενο που ο Λασσάνης είχε διαβάσει πριν από το 1821. Το ανώνυμο έργο περιέχει μερικές από τις ριζοσπαστικότερες απόψεις περί κοινωνικής ισότητας που διατυπώθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα στην ελληνική κοινωνία:

> Αὐταὶ αἱ τυραννίαι, ὦ Ἕλληνες, εἶναι συνθεμέναι ἀπὸ θεοκρατίαν καὶ ὀλιγαρχίαν. […] Ἡ δὲ θεοκρατία εἶναι ὁ κλῆρος. […] Ἀλλὰ τὶ νὰ εἰπῶ διὰ τὴν ἄλλην κλάσσιν τῶν ὀλιγάρχων, λέγω τῶν λεγομένων εὐγενῶν. Αὐτοὶ νομίζουσι τὸν ἑαυτὸν τους τόσον διαφορετικὸν ἀπὸ τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους ὁποὺ μόλις καταδέχονται νὰ τοὺς ἀκούουν χωρὶς νὰ ἀποκρίνωνται, οὔτε ποτὲ νὰ τοὺς συναναστρέφωνται.
>
> Αὐτοὶ, ὦ Ἕλληνες, κατέχουσιν εἰς τὰς χεῖρας των ὅλα τὰ καθολικὰ καὶ ἀληθῆ πλούτη τῆς ἐπικρατείας ἤτοι τὰ χωράφια, ἀμπέλια καὶ ὁλόκληρα χωρία τὰ ὁποῖα ἐνοικιάζουσι πρὸς τὸν λαὸν, εἰς τρόπον ὁποὺ ὁ λαὸς εἶναι σχεδὸν δοῦλος μισθωτὸς ἀπὸ αὐτοὺς καὶ δουλεύει διὰ τὸ κέρδος αὐτῶν. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὸ πλῆθος τῶν ἐλαττωμάτων ὁποὺ χαρακτηρίζει αὐτὴν τὴν κλάσσιν, ἡ σκληρότης βέβαια εἰς αὐτοὺς εἶναι γενική, τὴν ὁποίαν κληρονομοῦσιν κατὰ γενεαλογίαν, διὰ νὰ εἰπῶ ἔτζι, καθὼς τοὺς τίτλους των. Εἶναι αὐτόματοι εἰς τὸ ἄκρον καὶ τοὺς δούλους τους ψηφοῦσι πολλὰ ὀλιγώτερον ἀπὸ τὰ ἴδια ζῶα των.
>
> Ἀλλὰ εἰς τί συνίσταται αὐτὴ ἡ εὐγένεια στοχάζεσθε, ὦ Ἕλληνες; Ἴσως εἰς τὰ χρηστὰ ἤθη; Εἰς τὰ μεγάλα κατορθώματα; Εἰς τὴν ἀξιότητα; Ἴσως εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ εἰς τὴν δικαιοσύνην, καθὼς οἱ προγόνοι μας ἐστοχάζοντο; Αἴ, οὐχί, οὐχί! Οἱ νῦν δοῦλοι κράζουν εὐγενεῖς τοὺς υἱοὺς τῶν πλουσίων.[219]

Όπως στην *Ελληνική Νομαρχία*, έτσι και στη σκέψη του Λασσάνη, το αίτημα για κοινωνική ισότητα συνδεόταν με το αίτημα για δικαιότερη κατανομή του πλούτου, το οποίο διατυπώνεται εντός ενός λόγου για το έθνος ως έκκληση για αξιοποίηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου προς όφελος της ευδαιμονίας του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, στην επιστολή που έστειλε προς τον Γεώργιο Παπαλαζάρου στην Πέστη από τη Μόσχα τον Ιούνιο του 1818, λίγες δηλαδή εβδομάδες

218. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, ΙΑΜΜ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, ταξ. αρ. 146/593, φ. 1r. Ο Ποστολάκας διέμενε στη Βιέννη.

219. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 74-76.

μετά την κατήχησή του σε έναν από τους ανώτερους βαθμούς της Φιλικής Εταιρείας, ο εικοσιεξάχρονος Κοζανίτης στιγμάτιζε την αδιαφορία των πλουσίων ελλήνων παροίκων της ρωσικής πόλης απέναντι στο κοινό όφελος. Όταν η επιστολή δημοσιεύτηκε στον *Λόγιο Ερμή*, το 1819, ο οποιοσδήποτε αναγνώστης του περιοδικού έμπαινε στη θέση του παραλήπτη της και καλούνταν να στοχαστεί την κοινωνική λειτουργία του πλούτου:

> Ἐνθυμεῖσαι ποσάκις συνεθρηνούσαμεν τὴν ἠλιθιότητα τῶν αὐτοῦ εὑρισκομένων πλουσίων ὁμογενῶν μας. Τοιούτους ἀπήντησα εἰς πολλὰ μέρη! Τοιούτους ἀπήντησα καὶ ἐδῶ! καὶ κατὰ δυστυχίαν πολλούς! Τούτων ἡ ἀναισθησία, τούτων ἡ πρὸς τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα εἰς τὸ γένος μας μεγάλη αδιαφορία, ἀπέσπασεν ἀπὸ τὰ ἐνδόμυχα τῆς καρδίας μου τοὺς θερμοτάτους τούτους στεναγμούς, τοὺς ὁποίους πρὸς μικρὰν μου παρηγορίαν σὲ κοινωνῶ.[220]

Το θέμα απασχόλησε τον Λασσάνη την ίδια χρονιά και στο θεατρικό έργο του *Έλλάς* (1819). Εκεί, ο θεατής ακούει από το στόμα της ίδιας της μητέρας-Ελλάδας, προσωποποιημένης ως ρακένδυτης γυναίκας, ότι «ὁ πλοῦτος τότε μόνον εἶναι κτῆμ᾽ ἀγαθὸν, ὁπόταν ὁ ἔχων αὐτὸν, τὸν μεταχειρίζεται φρονίμως. Τοὐναντίον δὲ, γίνεται τερατόμορφον ἄγριον θηρίον, καὶ πρῶτον τὸν ἔχοντα κατασπαράττει».[221] Σε άλλο σημείο του κειμένου απαριθμούνταν παραδείγματα ορθής διαχείρισης της οικονομικής δύναμης προς όφελος της «εὐδαιμονίας τῶν συμπολιτῶν»: ίδρυση και ανέγερση σχολείων στα οποία καλλιεργείται η παιδεία, η αρετή και η φιλοπατρία· θέσπιση υποτροφιών προκειμένου να μετακενωθεί η σύγχρονη γνώση στην ελληνική κοινωνία· χορηγίες για την έκδοση βιβλίων και την ανάπτυξη του θεάτρου.[222]

Ο λόγος του Λασσάνη περί πλούτου συνδέεται άμεσα με απόψεις που είχε διατυπώσει ο Κοραής σε διάφορα κείμενά του. Η λέξη «ηλιθιότητα», που εμφανίζεται στο παραπάνω παράθεμα από το γράμμα του Λασσάνη προς τον Παπαλαζάρου –ασυνήθιστη στον γραπτό και δη έντυπο λόγο της εποχής–, παραπέμπει στους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» του χιώτη Διαφωτιστή:

> Ἡ λέξις, Πλοῦτος, εἰς τοῦ ἀπαιδεύτου πλουσίου τὴν κεφαλὴν σημαίνει ὑπεροχὴν εἰς ὅλα· εἰς τοῦ σοφοῦ, ὄχι ἄλλο, πλὴν πολλῶν χρημάτων καὶ κτημάτων συλλογήν, εὐτυχῆ, ἂν ἦναι συνωδευμένη μὲ τὴν ὀρθὴν χρῆσιν, ἀτυχεστέραν καὶ αὐτῆς τῆς πτωχείας, ὅταν ὁ πλούσιος δὲν ἐξεύρῃ νὰ τὴν μεταχειρισθῇ. Δὲν ἤθελεν εἶσθαι ὠφέλιμον νὰ φωνάζῃ τὶς εἰς τοὺς ἐπαιρομένους διὰ τὸν πλοῦτον, ὅτι μόνη ἡ παιδεία, ἢ τῆς παιδείας ἡ ἀγάπη, δύναται νὰ τοὺς ὑψώσῃ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους, διδά-

220. Επιστολή Λασσάνη προς τον Γεώργιο Παπαλαζάρου, Μόσχα 20.6.1818, στο: *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 708-714: 713.

221. Λασσάνης, *Ἑλλάς*, σ. 30.

222. *Στο ίδιο*, σ. 28-29.

> σκουσα τὴν ὠφέλιμον χρῆσιν τοῦ πλούτου, χωρὶς τῆς ὁποίας ἂν ἐλπίζουν νὰ εὐδοκιμήσωσι καὶ νὰ φανῶσι τὶ εἰς τῶν φρονίμων τὴν ὑπόληψιν, εἶναι *ἠλίθιοι;*[223]

Ο Κοραής θίγει το ζήτημα της σωστής χρήσης του πλούτου και σε άλλα κείμενά του.[224] Η πολιτική οικονομία τον ενδιαφέρει άλλωστε πολύ. Στις αρχές του 19ου αιώνα διαβάζει έργα των θεμελιωτών της νεαρής τότε επιστήμης, του Adam Smith (1723-1790), του Thomas Robert Malthus (1766-1834), του David Ricardo (1772-1823), του Jean-Charles-Léonard Simonde de Sismondi (1773-1842), του Jean-Baptiste Say (1767-1832) και του Antoine-Louis-Claude Destutt de Tracy (1754-1836).[225] Οι επιδράσεις της πολιτικής σκέψης του Κοραή στον Λασσάνη θα εκδηλωθούν και αργότερα, σε κείμενά του των ετών 1827 και 1828.

6. Η συνάντηση με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη

Στο τελευταίο πεντάμηνο του 1820 η ελληνική συνωμοτική δραστηριότητα στη Νότια Ρωσία εντάθηκε. Στις 6 ή 7 Αυγούστου έφτασε στην Οδησσό ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, ο οποίος λίγους μήνες νωρίτερα (12.4.1820), είχε αναλάβει την αρχηγία της Φιλικής Εταιρείας. Τον συνόδευαν οι αδελφοί του Γεώργιος και Νικόλαος και ο Γεώργιος Καντακουζηνός.[226] Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φιλήμονα, το ταξίδι αυτό του «Γενικού Επιτρόπου της Αρχής» εξυπηρετούσε πολλαπλές ανάγκες: την εξεύρεση κεφαλαίων για την Επανάσταση, την ειρήνευση διχογνωμιών που είχαν εκδηλωθεί μεταξύ των Φιλικών της Οδησσού και την αμεσότερη επικοινωνία με τους Εταιριστές που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη.[227]

---

223. Αδαμάντιος Κοραής, «Ἀκολουθία τῶν Αὐτοσχεδίων Στοχασμῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, 6 τ., Παρίσι: Εβεράρτος, 1808-1814, τ. 4 (1812), α΄-μδ΄: κα΄-κβ΄. Η πλαγίωση της λέξης «ἠλίθιοι» έγινε από τη γράφουσα. Βλ. επίσης τον σχολιασμό της παροιμιακής φράσης «Γάδαρος φορτωμένος χρυσίον» από τον Αδαμάντιο Κοραή, «Ἀκολουθία τῶν Αὐτοσχεδίων Στοχασμῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, τ. 3 (1811), σ. α΄-πζ΄: οη΄. — Ανάμεσα στα κείμενα που διαμόρφωσαν τις ιδέες του Κοραή στο θέμα της σχέσης του πλούτου με την παιδεία συγκαταλέγονται τα *Ἀπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα.

224. Βλ. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. 2, σ. 396 (*Μάρκου Ἀντωνίνου Αὐτοκράτορος τῶν Εἰς Ἑαυτὸν βιβλία ΙΒ΄*), 518, 525 (*Ὁμήρου Ἰλιάδος Ραψῳδία Γ΄*), 656-657, 738-740 (*Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα*).

225. Φίλιππος Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: η μαρτυρία ενός παραγιού», στο: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα: Ερμής, 1976, ε΄-οβ΄: ξ΄-ξα΄.

226. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 22, σημ. 17. Σύμφωνα με τον Φιλήμονα πρώτος έφτασε στην Οδησσό ο Νικόλαος, ακολούθησε ο Δημήτριος και τελευταίος ο Αλέξανδρος, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 254 σημ. (β).

227. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 73-77.

Όπως συνάγεται από την επιστολή που έγραψε ο Λασσάνης στις 12 Μαΐου του 1820 προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, η οποία αναφέρθηκε ήδη, η γνωριμία του με αυτόν και με τον αδελφό του Νικόλαο χρονολογείται πριν από την άφιξή τους στην Οδησσό.[228] Η ίδια επιστολή δημιουργεί την εντύπωση ότι ο κοζανίτης Εταιριστής είχε γνωρίσει πρώτον τον Νικόλαο και αλληλογραφούσε μαζί του. Έχοντας ενημερωθεί από εκείνον για το επικείμενο ταξίδι των αδελφών Υψηλάντη στην Οδησσό, παρακαλούσε τον Αλέξανδρο να το επισπεύσει, γιατί οι «περιστάσεις τῆς σχολῆς» απαιτούσαν μια, έστω και ολιγοήμερη, επίσκεψή τους στην πόλη.[229] Οι «περιστάσεις», που παραπλανητικά για τρίτους συσχετίζονται στην επιστολή με το «Ελληνεμπορικό Σχολείο», ήταν στην πραγματικότητα διαμάχες μεταξύ των οδησσινών Εταιριστών για τις οποίες δεν γνωρίζουμε σήμερα πολλά. Ο Ιωάννης Φιλήμων γράφει ότι:

> οἱ ἐν αὐτῇ τῇ πόλει ἑταῖροι, καίτοι ἐργαζόμενοι ὑπὸ τὸ αὐτὸ κοινὸν πνεῦμα, διῄρηντο ἱεραρχικῶς, μέρος μὲν συντεταγμένοι μετὰ τῶν πρώτων θεμελιωτῶν τῆς ἑταιρίας, μέρος δὲ συγκροτοῦντες ἴδιον ἐνεργείας κύκλον. Τὸ δὲ περιεργότερον πάντων ἐστὶν, ὅτι οἱ αὐτοὶ διεφέροντο καὶ φιλολογικῶς εἰς Κοραϊστὰς καὶ Κοδρικιστὰς (ἢ Ἀντικοραϊστὰς), καὶ οὕτως ἐπεπόλαζον, ἡ μία τὴν ἄλλην γεννῶσα, δύο διαιρέσεις, πολιτικὴ καὶ φιλολογική.[230]

Έχει υποστηριχτεί ότι οι αντιπαραθέσεις αυτές προκλήθηκαν από την τολμηρή συμπεριφορά και τις ενέργειες ενός κύκλου «θερμοκέφαλων», νεαρών Φιλικών στη Ρωσία οι οποίοι δεν συμμερίζονταν την εφεκτικότητα των παλαιότερων Εταιριστών στην Οδησσό και στην Κωνσταντινούπολη, αλλά επιθυμούσαν να ριζοσπαστικοποιήσουν την επαναστατική δράση.[231] Ο κύκλος αυτός συνδεόταν με τον Νικόλαο Υψηλάντη –τον πρώτο από τους αδελφούς Υψηλάντη που είχε μυηθεί στη Φιλική Εταιρεία– και ανάμεσα στα μέλη του ξεχώριζαν ο Λασσάνης και οι πελοποννήσιοι έμποροι Ιωάννης Αμβρόσιος (*1794-;) και Αντώνιος Τσούνης (†1831), ο μετέπειτα Ιερολοχίτης.[232] Η μαρτυρία του Φιλήμονα ότι οι οδησσινοί Εταιριστές

228. *Στο ίδιο*, τ. 1, σ. 207-208.

229. *Στο ίδιο.*

230. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 73.

231. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 16-20.

232. *Στο ίδιο.* Ο Λασσάνης μυήθηκε το 1816, ο Ν. Υψηλάντης και ο Τζούνης το 1818. Για τη μύηση των δύο τελευταίων, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 414, αρ. 634 και 639. Ο Αμβροσίου (ή Αμβροσιάδης) είχε μυηθεί στην Εταιρεία από τον συντοπίτη του Τσούνη, βλ. Μέξας, *Οι Φιλικοί*, σ. 45, αρ. 291. Για τους δύο τελευταίους, βλ. Φώτιος Χρυσανθόπουλος [Φωτάκος], *Βίοι πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επαναστάσεως*, επιμ. Σταύρος Ανδρόπουλος, Αθήνα: Σακελλαρίου, 1888, σ. 33, 34· Ντίνος Κονόμος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης (ανέκδοτα κείμενα)», *Ο Ερανιστής* 4 (1996), σ. 6-24.

είχαν διασπαστεί σε Κοραϊστές και Κοδρικιστές οδηγεί στην εύλογη εικασία ότι οι διαφωνίες απέρρεαν μάλλον από τις κοινωνικές και ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των Φιλικών οι οποίες καθόριζαν τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής τους και συνεπώς τους ιδεολογικούς ορίζοντες και τις αντιλήψεις τους για τους στόχους και την στρατηγική της επαναστατικής δράσης.

Όπως γνωρίζουμε από τις γλωσσικές διαμάχες των οπαδών του Αδαμάντιου Κοραή και του Παναγιώτη Κοδρικά, οι οποίες είχαν κορυφωθεί λίγο νωρίτερα με την έκδοση της *Μελέτης τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου* (1818) του Κοδρικά και με την ακόλουθη «μάχη των φυλλαδίων» (1819), οι διαφωνίες των δύο πλευρών για το ποια μορφή της ελληνικής γλώσσας ήταν κατάλληλη να καθιερωθεί ως κοινό όργανο σκέψης και επικοινωνίας μετέφεραν στο επίπεδο των γλωσσικών θεωριών κοινωνικές συγκρούσεις στις οποίες διακυβευόταν η νομή της εξουσίας στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Η αντιπαλότητα των δύο στρατοπέδων εδραζόταν στη διαφορετική κοινωνική προέλευση των μελών τους και στη διαφορετική πολιτική και ιδεολογική τοποθέτησή τους ως προς το μέλλον του Ελληνισμού. Οι κοραϊστές, συνήθως άτομα από τις ομάδες της νεαρής ελληνικής αστικής τάξης τα οποία εμπνέονταν από τις πολιτικές ιδέες του Διαφωτισμού, οραματίζονταν την εθνική χειραφέτηση και τη δημιουργία ενός κράτους που θα εγγυόταν τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις αστικές ελευθερίες. Οι αντικοραϊστές –υπέρμαχοι του αρχαϊσμού ή υποστηρικτές του φαναριώτικου ιδιώματος– προέρχονταν συνήθως από τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, πρωτίστως από τους Φαναριώτες, τον ανώτερο κλήρο και τους μεγαλεμπόρους, οι οποίες όχι μόνο δεν επιθυμούσαν μια βίαιη ανατροπή του οθωμανικού status quo, αλλά πολύ συχνά προέκριναν τη διατήρησή του.

Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της γλωσσικής διαμάχης και οι βαθύτερες αιτίες της σύγκρουσης αποκαλύπτονται με μεγαλύτερη σαφήνεια στον προβληματισμό που ανέπτυξε μια τέταρτη ομάδα λογίων, οι ριζοσπαστικοί «δημοτικιστές». Οι συζητήσεις τους έμειναν στην περιφέρεια των γλωσσικών διαμαχών, γιατί διεξήχθησαν κυρίως στον ημιδημόσιο χώρο της αλληλογραφίας. Στην πρότασή τους για άμεση επικράτηση της δημώδους γλώσσας και για κατάργηση της ιστορικής ορθογραφίας, ώστε να επιταχυνθεί η διάδοση της παιδείας στα λαϊκά στρώματα, αντικατοπτρίζεται η ανησυχία τους για τα αδιέξοδα στα οποία είχε οδηγηθεί η ελληνική κοινωνία στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα εξαιτίας της κρίσης στον καίριο τομέα του εμπορίου.[233]

Η οικονομική αυτή κρίση έπληξε με διαφορετική ταχύτητα και ένταση τους μεγάλους, μεσαίους και μικρούς εμπόρους και εμποροϋπαλλήλους, ομάδες της αστικής τάξης από τις οποίες προερχόταν η πλειοψηφία των μελών της Φιλικής Εταιρείας. Οι διαφορές θέσης και προοπτικής τού κάθε ατόμου, επόμενο είναι να

233. Για το ιδεολογικό περιεχόμενο της γλωσσικής διαμάχης στα άμεσα προεπαναστατικά χρόνια, για τις ομάδες που είχαν δημιουργηθεί και τις απόψεις τους, βλ. Εμμανουήλ Ι. Μοσχονάς, «Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1981, σ. ζ΄-πζ΄.

καθόρισε τον τρόπο με τον οποίο έβλεπε την πορεία της επαναστατικής δράσης και, συνεπώς, τη μετεξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Εκείνοι που είχαν να περιμένουν λίγα ή τίποτα, δεν είχαν λόγο να προκρίνουν μια εφεκτική στάση, και αντιμετώπιζαν τολμηρότερα το μέλλον της Επανάστασης.[234]

Οι διαμάχες της Οδησσού και η διαίρεση των εκεί Εταιριστών σε «Κοραϊστές» και «Κοδρικιστές» είχαν λοιπόν κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα. Οι κοραϊκές επιδράσεις που διαπιστώθηκαν στη σκέψη του Λασσάνη επιτρέπουν να τον τοποθετήσουμε στο στρατόπεδο των πρώτων. Άλλωστε, ο ίδιος ο κοζανίτης Εταιριστής είχε εκδηλώσει δημόσια εκείνη την εποχή την εκτίμηση που έτρεφε για τον Κοραή, δημοσιεύοντας το 1819 στον *Λόγιο Ερμή* ένα εγκώμιο της προσφοράς του μεγάλου φιλολόγου στο Γένος και της *Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*. Στο ίδιο δημοσίευμα κατακεραύνωνε τους αντικοραϊστές ως «γενεὰ μισοκάλων» και «οὐτιδανὰ ἀνδράποδα», συνδέοντας μέσω των χαρακτηρισμών αυτών την ελευθερία με την ηθική και με την αισθητική:

> Τώρα μοῦ ἦλθον εἰς τὸν νοῦν οἱ λόγοι τοῦ σοφοῦ Κοραῆ: «Ταλαίπωροι πλούσιοι! φιλόδοξοι εἶσθε, καὶ δὲν ἐξεύρετε ποῦ κατοικεῖ ἡ δόξα! φιλόδοξοι εἶσθε, καὶ δὲν ἔχετε τόσον κἂν νοῦν, ὅσον ἔχει ὁ πλέον ἄδοξος τῶν πτωχῶν! φιλόδοξοι εἶσθε, καὶ μ᾽ ὅλον τοῦτο πλανᾶσθε ταλαίπωροι εἰς αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν δρόμον ὅς τις καταντᾷ εἰς τὴν ἐσχάτην ἀδοξίαν»! Ἄι, φίλε! ἐὰν οἱ πλούσιοί μας ἤκουον τοὺς λόγους τούτους τοῦ γηραιοῦ Νέστορος τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν ἐξέταζον νὰ καταλάβωσι κατὰ βάθος τὴν ἔννοιάν των, κ᾽ ἔβαλλον εἰς πράξιν τὰς σοφὰς συμβουλὰς τοῦ παρακινοῦντος, καὶ αὐτοὶ ἤθελαν δοξασθῆ, καὶ τὸ γένος μας δὲ ἤθελεν ἀργήσει νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ὁποίαν ὅλοι ποθοῦμεν νὰ τὸ ἴδωμεν εὐδαιμονίαν. Παράδειγμα τῆς ἀληθείας τῶν λόγων μου φέρω τους Ζωσιμάδας.[235]

Οι δημόσιες αναφορές του Λασσάνη στον Κοραή κορυφώνονται το 1820 με τη συμπερίληψη του χιώτη Διαφωτιστή στους ευεργέτες της Ελλάδας σε μία χαλκογραφία που κοσμεί την έκδοση του *Ἑλλὰς*. Το χαρακτικό απεικονίζει μια αρχαία στήλη στην οποία επιγράφονται τα ονόματα των ευεργετών:[236] «ΟΙ | ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ | ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. | ΖΩΣΙΜΑΔΑΙ | ΚΟΡΑΗΣ | ΟΔΗΣΣΗΝΟΙ | ΧΙΟΙ | ΣΜΥΡΝΑΙΟΙ | ΒΑΡ-

234. Για την οικονομική αυτή κρίση και τη σχέση της με την Επανάσταση, βλ. Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-1977), σ. 16-33· επίσης Αρς, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσσία*, σ. 376-377.

235. Επιστολή Λασσάνη προς τον Γεώργιο Παπαλαζάρου, Μόσχα 20.6.1818, σ. 710 και 712-713.

236. Λασσάνης, *Ἑλλάς*, μεταξύ των σ. 28 και 29. Αν και μεταγενέστερο, ας προστεθεί εδώ ένα ακόμη τεκμήριο τού ενδιαφέροντος του Λασσάνη για τον χιώτη Διαφωτιστή. Το όνομά του απαντά το 1839 και το 1841 στη λίστα συνδρομητών της έκδοσης επιστολών του Κοραή από τον Ιάκωβο Ρώτα, βλ. Ι. Ρώτας (επιμ.), *Ἀπάνθισμα ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Αθήνα: Κ. Ράλλης, 1839, σ. 301 και ο ίδιος (επιμ.), *Ἀπάνθισμα δεύτερον ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς, 1841, σ. 238.

ΒΑΚΗΣ | Κ | Β | Ο».[237] Η χαλκογραφία αντιστοιχεί στο χωρίο του *Έλλὰς* στο οποίο η μητέρα-πατρίδα μιλάει για τον πλούτο και σύμφωνα με τη σκηνοθετική οδηγία του Λασσάνη η Ελλάδα παίρνει από το χέρι τον ρώσο περιηγητή και τον οδηγεί μπροστά στη στήλη των ευεργετών.[238]

Οι «Κοραϊστές» της Οδησσού, για τους οποίους κάνει λόγο ο Ιωάννης Φιλήμων, ήταν λοιπόν μάλλον μια ομάδα νεαρών λογίων και εμπόρων, που σκέπτονταν και ενεργούσαν όπως εκείνοι οι γραμματικοί-λογιστές εμπόρων που θα περιγράψει το 1828 ο Λασσάνης ως τη δυναμικότερη ομάδα της ελληνικής κοινωνίας: μορφωμένοι, γλωσσομαθείς νεαροί άνδρες που είχαν ζήσει στη Δύση, είχαν υιοθετήσει στοιχεία νεωτερικών νοοτροπιών και συμπεριφορών, πληροφορούνταν συστηματικά από τις εφημερίδες για την επικαιρότητα στην Ευρώπη και ενθουσιάζονταν με το όραμα ενός καλύτερου μέλλοντος για τον Ελληνισμό.[239] Τέτοιου είδους Εταιριστές θα είχαν συγκεντρωθεί γύρω από τον Νικόλαο Υψηλάντη και αυτούς φαίνεται να εκπροσωπεί ο Λασσάνης, γράφοντας στον Αλέξανδρο, τον «Γενικό Επιτρόπο της Αρχής» ότι οι «περιστάσεις τῆς σχολῆς» απαιτούσαν την παρουσία του στην Οδησσό.

Η έντονη ανάμιξη του Λασσάνη το 1820 στις διαμάχες για τους στόχους και την στρατηγική εξέλιξη της Επανάστασης, πιθανώς και για την κατανομή εξουσίας εντός της Φιλικής Εταιρείας, προκάλεσαν τη δυσπιστία μερικών Εταιριστών, οι οποίοι συνδέονταν με τους ιδρυτές της Εταιρείας. Σε μια επιστολή του προς τον Ξάνθο, στις 27 Ιουλίου του 1820, ο Αντώνιος Κομιτζόπουλος διατυπώνει την ανησυχία του για τον χαρακτήρα του κοζανίτη Εταιριστή. «Φένεται είναι κακόν αγγείον ο Λασσάνης και κινά κάθε λίθον εναντίον», γράφει.[240]

---

237. Ο μόνος που επιχείρησε να ερμηνεύσει τα τρία γράμματα «Κ / Β / Ο» είναι ο Νίκος Βέης. Υποστηρίζει ότι είναι τα αρχικά των ονομάτων «Κοραής, Βαρβάκης, Οδησσηνοί». Βλ. Βέης, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα», σ. 95. Η ερμηνεία δεν είναι, νομίζω, ικανοποιητική, αφού δεν υφίσταται λόγος επανάληψης των τριών ονομάτων. Τα τρία γράμματα δεν εμφανίζονται στην ανατύπωση του χαρακτικού στην επανέκδοση του *Έλλάς* από τον Β. Πούχνερ, βλ. Λασσάνης, «Έλλάς», στο: ο ίδιος, *Τα θεατρικά*, επιμ. Β. Πούχνερ, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002, σ. 132. Εάν δεν έχουν παραληφθεί κατά την ανατύπωση, τότε υπάρχουν δύο τραβήγματα του χαρακτικού – κάτι που καθιστά τα τρία γράμματα ακόμη πιο ενδιαφέροντα.

238. Λασσάνης, *Έλλάς*, σ. 28, σημ. 1.

239. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 121-122. Παρακάτω παρατίθεται ολόκληρο το χωρίο· βλ. σ. 166-167. Ασφαλώς, η ιδεολογική συγκρότηση του Λασσάνη κατά τα προεπαναστατικά χρόνια δεν ταυτίζεται με εκείνη των ετών 1827-1828. Η εμπειρία της Επανάστασης και της φυλάκισης, αλλά και η ασυνείδητη προσπάθεια να ανακαλυφθεί μια εσωτερική συνοχή στο παρελθόν θα επηρέασαν τον τρόπο με τον οποίο το κρίνει και το αναπαριστά. Μολαταύτα οι ιδέες που απαντούν στα κείμενά του των ετών 1827-1828 δεν διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνες των προεπαναστατικών κειμένων του. Εμφανίζονται μόνο βαθύτερα επεξεργασμένες. Με την αναγκαία προσοχή, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα νεότερα κείμενα, για να κατανοήσουμε καλύτερα τα προγενέστερα.

240. *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, 4 τόμ., Αθήνα: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελ-

Προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη,
Γενικού Επιτρόπου της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας

λάδος, 1997-2014, εδώ τ. 2, σ. 137-138: 138. Η επιστολή του Κομιτζόπουλου περιέχει σκόπιμα πολλές κρυπτικές διατυπώσεις. Η αρνητική κρίση του για τον Λασσάνη συνδέεται ίσως με γεγονότα τα οποία σχετίζονται από τη μια μεριά με τον Κυριακό Καμαρηνό και από την άλλη με το ταξίδι τού Αλέξανδρου Υψηλάντη από το Κίεβο και την Οδησσό. Το χωρίο είναι δυσερμήνευτο: «Από τον Ανανίαν [= Καμαρηνός] είχωμεν γραφή[,] γράφει αρκετά και με την ακόλουθον [επιστολήν] θέλει σας φανερώσω, φένεται είναι κακόν αγγείον ο Λασσάνης και κινά κάθε λίθον εναντίον, διά τούτο ο Θωμαΐδης [= Ξάνθος] είναι καλόν να υπάγη μαζύ με τον Ροδιάδην [= Αλ. Υψηλάντης] και Παυλίδην, ότι πηγενάμενος εκεί ο Παυλίδης άφευκτα θέλει κάμει τρόπον να τραβίση προς το μέρος του, και μ' όλον ότι δεν στοχάζωμαι τόσον αδύνατον τον Παυλίδην, μ' όλο τούτο δεν ήθελεν κάμη αχαμνά ο Θωμαΐδης, να εβρίσκωνται εκεί μαζύ των, ημπορούσεν μεγάλως να τους βοηθίση, εις τας αγωράς των». *Ό.π.*, σ. 138. Στην επόμενη επιστολή του ο Κομιτζόπουλος δεν δίνει ωστόσο αναλυτικές πληροφορίες για τα γραφόμενα του Καμαρηνού, όπως υπόσχεται. Φαίνεται όμως να έχει γνωστοποιήσει εντωμεταξύ με κάποιον τρόπο το περιεχόμενό τους στον Ξάνθο, βλ. *ό.π.*, σ. 142.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

1. Στο επιτελείο του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής

Με την άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Οδησσό, ο Λασσάνης εντάχθηκε στο στενό περιβάλλον του. Όπως δείχνει η εμφάνιση του γραφικού χαρακτήρα του σε μια εγκύκλιο του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής προς τα μέλη της Φιλικής Εταιρείας, η οποία χρονολογείται στις 28 Σεπτεμβρίου του 1820, ο Λασσάνης είχε ήδη αναλάβει τότε καθήκοντα γραμματέα του.[241] Στο εξής θα συγκαταλέγεται στους στενούς συνεργάτες του και μετά την αποτυχία της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία θα τον ακολουθήσει στην αυστριακή αιχμαλωσία.

Η διαμονή του Αλέξανδρου Υψηλάντη στην Οδησσό διήρκεσε έως τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1820. Ήδη την 1η Οκτωβρίου βρισκόταν στο Ισμαήλι της Βεσσαραβίας,[242] όπου επρόκειτο να συναντηθεί με ηγετικά στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, τον Εμμανουήλ Ξάνθο, τον Γρηγόριο Δικαίο, τον Χριστόφορο Περραιβό κ.ά., και να αποφασίσουν το πέρασμα από την «ιδεολογική και οργανωτική προετοιμασία»

---

241. Υπενθυμίζω ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είχε χάσει το δεξί χέρι του στη μάχη της Δρέσδης (26-27.8.1813), πολεμώντας κατά των στρατευμάτων του Ναπολέοντα. Η εν λόγω εγκύκλιος απεικονίζεται και μεταγράφεται στο: Εμμανουήλ Γ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 187, αρ. 37. Ο Πρωτοψάλτης δεν αναγνώρισε το χέρι του Λασσάνη. Ο γραφικός χαρακτήρας του ταυτίζεται με βεβαιότητα (τόσο σε αυτή την εγκύκλιο, όσο και στις υπόλοιπες επιστολές και προκηρύξεις που αναφέρονται στη συνέχεια ως γραμμένες από το χέρι του) μέσω της αντιβολής τους με τα αυτόγραφά του από το «Αρχείο Λασσάνη» της ΒΒ. Με την εγκύκλιο ο Υψηλάντης βεβαίωνε τους Φιλικούς ότι ο Αντώνιος Τσούνης τον εκπροσωπούσε και τους ζητούσε να τον εμπιστευθούν.

242. Η ημερομηνία συνάγεται από επιστολή του Μιχαήλ Φωκιανού στον Εμμανουήλ Ξάνθο στην οποία αναφέρεται ότι ο Αλ. Υψηλάντης είχε φτάσει την προηγούμενη ημέρα (1/10) στο Ισμαήλι, ότι κατέλυσε στο σπίτι του Καλαματιανού και ότι τον συνόδευε «ο διδάσκαλος κύριος Λασσάνης»· βλ. επιστολή Φωκιανού προς Εμμανουήλ Ξάνθο, Ισμαήλι 2.10.1821, στο: *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. 2, σ. 180 και Εμμανουήλ Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Αθήνα: Α. Γκαρπολάς, 1845, σ. 93, αρ. 54. Βλ. επίσης Τζιάτζιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 224 και Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 23, σημ. 21, 150-151. Οι αδελφοί του Αλέξανδρου και ο Καντακουζηνός δεν τον συνόδευσαν στο Ισμαήλι αλλά πήγαν κατευθείαν στο Κισνόβι. – Βεσσαραβία ονομάστηκαν από τους Ρώσους τα εδάφη της Μολδαβίας που εκτείνονταν μεταξύ του Δνείπερου και του Προύθου, όταν μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28.5.1812) πέρασαν υπό τον έλεγχό τους.

της Επανάστασης «στην άμεση ένοπλη εξέγερση».[243] Ο Λασσάνης συνόδευσε τον Υψηλάντη στο Ισμαήλι «ὡς Γραμματικός» του και, όπως δείχνουν τα έγγραφα που προέρχονται από το χέρι του, ήταν ενήμερος για τις συζητήσεις και τα σχέδια που έγιναν εκεί.[244] Ο γραφικός του χαρακτήρας εμφανίζεται τόσο στις προκηρύξεις που απηύθυνε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στις 7 και 8 Οκτωβρίου 1820 αντιστοίχως προς τους «Ἀνδρείους Ἀρχηγούς τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων» και προς τους «Ἀρχιερεῖς, [...] Ἄρχοντες καὶ Προεστῶτες, καὶ [...] προύχοντες»,[245] όσο και στην επιστολή με την οποία ειδοποιούσε τον Μητροπολίτη Κύπρου Κυπριανό στις 8 Οκτωβρίου από το Ισμαήλι ότι η «ἔναρξις τοῦ Σχολείου», δηλαδή η κήρυξη της Επανάστασης, «ἐγγίζει».[246]

Λίγο μετά, ο Λασσάνης ακολούθησε τον Υψηλάντη στο Κισνόβι, όπου τον βρίσκουμε το αργότερο στις 15 Οκτωβρίου.[247] Τις ημέρες εκείνες επέστρεψε τουλάχιστον δύο φορές στο Ισμαήλι, για να μεταφέρει «παραγγελίες» του Υψηλάντη στον Ξάνθο.[248] Η εμπιστοσύνη με την οποία τον περιέβαλε εν τω μεταξύ ο Γενικός Επίτροπος της Αρχής επιβεβαιώνεται από τις μυστικές πολεμικές οδηγίες που εξέδωσε ο τελευταίος στο Κισνόβι στις 24 Οκτωβρίου 1820, όταν αποφάσισε να επισπεύσει την κήρυξη της Επανάστασης εξαιτίας της είδησης ότι οι Οθωμανοί είχαν πληροφορηθεί τα σχέδια των Φιλικών. Σύμφωνα με τις οδηγίες αυτές, ο Λασσάνης θα αναλάμβανε τον ρόλο του συνδέσμου μεταξύ του Γενικού Επιτρόπου και σημαντικών παραγόντων της επικείμενης Επανάστασης.[249] Η έντονη συμμε-

243. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 65.

244. Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 20.

245. Βλ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 228-229, αντιστοίχως αρ. 67 (φωτομηχανική ανατύπωση) και 68 (μεταγραφή).

246. *Στο ίδιο*, σ. 189-190, αρ. 40 (φωτομηχανική ανατύπωση) και σ. 266, αρ. 40 (μεταγραφή).

247. Τεκμηριώνεται από επιστολή του Υψηλάντη προς τον Δημήτριο Θέμελη, η οποία είναι γραμμένη από το χέρι του Λασσάνη και έχει δημοσιευτεί, στο: Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 198, αρ. 47.

248. Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 21. Βλ. και επιστολές Αλέξανδρου Υψηλάντη προς Εμμ. Ξάνθο (24.10.1820 Κισνόβι και 1.11.1820 Κισνόβι), στο: *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. 2, σ. 194, 206.

249. Για αυτή την ακυρωμένη κήρυξη της Επανάστασης, βλ. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 160-163. Για τις οδηγίες του Υψηλάντη, βλ. Πρωτοψάλτης, *Η Φιλική Εταιρεία*, σ. 79-81. Η κήρυξη της Επανάστασης σχεδιαζόταν για τις 14 Νοεμβρίου του 1820. Ο Υψηλάντης έγραφε προς τον Βασίλη Καραβιά: «Ἀμέσως, ἀφ᾽ οὗ λάβετε τὴν παροῦσάν μου, νὰ πασχίσητε μὲ ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους, διὰ νὰ συνάξετε ὅσα περισσότερα παλληκάρια δυνηθῆτε, καὶ νὰ κινήσετε ἀπ᾽ αὐτοῦ μὲ τὸ στράτευμά σας διὰ τὸ Ἰάσιον, λογαριάζοντες τὸν καιρὸν ὥστε εἰς τὰς δεκατέσσαρας Νοεμβρίου τὴν νύκτα νὰ εὑρεθῆτε μίαν ὥραν ἔξω ἀπὸ τὸ Ἰάσιον κρυμμένοι, καὶ νὰ στείλετε ἕναν πιστὸν σας ἄνθρωπον μεταμορφωμένον μὲ φορέματα πραγματευτάδικα μέσα εἰς τὸ Οὐγγρικὸν χάνι, διὰ νὰ ἀνταμώσῃ τὸν Λασσάνην καὶ νὰ τὸν εἴπῃ τὰ περὶ τῆς καταστάσεώς σας· ἐκεῖνος δὲ θέλει ἔχει προσταγὰς διὰ νὰ σᾶς εἴπῃ, τί πρέπει νὰ κάμετε. Εἰς αὐτήν σας τήν ἐκστρατείαν πρέπει νὰ ἔχετε τὸν Ξάνθον μαζί», *ό.π.*, σ. 80-81.

τοχή του κοζανίτη Εταιριστή στα γεγονότα των άμεσων προεπαναστατικών μηνών είναι αδιαμφισβήτητη, δεν υπάρχουν όμως ενδείξεις ότι η έντονη επιρροή του στον Αλέξανδρο Υψηλάντη ήταν ιδεολογική, όπως έχει προταθεί.[250]

Έχει επίσης υποστηριχτεί ότι οι εμπιστευτικές πολεμικές οδηγίες που εξέδωσε ο Υψηλάντης στις 24 Οκτωβρίου του 1820 ματαίωσαν ένα προϋπάρχον σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο ο Λασσάνης θα κατέβαινε στη Μακεδονία, για να συμβάλει στην προετοιμασία της Επανάστασης.[251] Η υπόθεση αυτή στηρίζεται σε μια επιστολή του Παναγιώτη Ναούμ, η οποία συντάχτηκε στο Κισνόβιο στις 24 Δεκεμβρίου του 1820. Με αυτήν ο μακεδόνας καπετάνιος προσφέρεται να συνοδεύσει με 300 παλλικάρια του τον Λασσάνη στην «πατρίδα».[252] Η εικασία ότι η επιστολή του Ναούμ αποκαλύπτει ένα σχέδιο αποστολής του Λασσάνη στη Μακεδονία θα πρέπει να απορριφθεί. Μολονότι οι γνωστές πηγές περιέχουν αρκετές πληροφορίες για τις αποφάσεις που λήφθηκαν το φθινόπωρο και τον χειμώνα του 1820 σχετικά με τους αποστόλους και με άλλους απεσταλμένους της Εταιρείας, δεν περιέχουν καμία ένδειξη ότι υπήρξε κάποιο σχέδιο μετάβασης του Λασσάνη στη Μακεδονία.[253] Άλλωστε η επιστολή του Ναούμ είναι πολύ μεταγενέστερη των πολεμικών οδηγιών του Υψηλάντη, οι οποίες αφενός θα είχαν ήδη ακυρώσει ενδεχόμενα προγενέστερα σχέδια, αφετέρου προέβλεπαν την αποστολή τού Λασσάνη στη Μολδαβία. Παρότι η αποστολή του στη Μολδαβία δεν πραγματοποιήθηκε τότε, επειδή η είδηση περί διαρροής των σχεδίων των Φιλικών αποδείχτηκε ψευδής και οι οδηγίες ανακλήθηκαν, το νέο σχέδιο, που καταρτίστηκε λίγο αργότερα, προέβλεπε και αυτό να σταλεί ο Λασσάνης στη Μολδαβία και μάλιστα με σημα-

250. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος έχει υποστηρίξει ότι «ο ρόλος του Λασσάνη ως ριζοσπάστη Φιλικού και ως ιδεολόγου και πολιτικού μέντορα του Υψηλάντη, παραμένει ένα σπουδαίο ζητούμενο της ιστορίας του Αγώνα που αξίζει να γίνει αντικείμενο νέων αναλυτικών ερευνών», βλ. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 151, σημ. 58.

251. Τζιάτζιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 225. Ο Ναούμ απεικονίζεται σε δαγγεροτυπία (περ. 1847) του Φίλιππου Μαργαρίτη η οποία φυλάσσεται στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ με τον ταξ. αρ. 1Φ03.181. Είναι ίσως το παλαιότερο σωζόμενο φωτογραφικό πορτρέτο Έλληνα. Βλ. http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/rec.aspx?id=431023.

252. Τζιάτζιος, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», σ. 225.

253. Στο ποίημά του «Ὄλυμπος» ο Λασσάνης δημιουργεί την εντύπωση ότι υπήρχε η πρόθεση καθόδου των δυνάμεων του Υψηλάντη στη Μακεδονία: «Ἀπὸ τὰ ὑψικόρυφα τῶν Καρπαθείων ὄρη / [...] / καὶ δίοδον ν᾽ ἀνοίξωμεν ᾽ς ἐσένα Ὄλυμπέ μου» (στ. 135-139). Επειδή ο «Ὄλυμπος», όπως και τα υπόλοιπα ποιήματα του κύκλου *Ἡ Φυλακὴ* διαθέτουν ένα ισχυρό βιογραφικό υπόστρωμα και λειτουργούν αναστοχαστικά-απολογητικά, δεν αποκλείεται να έχουμε εδώ μια πληροφορία με ιστορική αξία. Αν είναι έτσι, τότε οι στίχοι του Λασσάνη αποτυπώνουν μάλλον τους πόθους –ή το πολύ ενθουσιώδεις σκέψεις– κάποιων πατριωτών Μακεδόνων παρά τα σχέδια των αρχηγών της Επανάστασης. Για τα τελευταία σε σχέση με την πορεία του Αλ. Υψηλάντη, βλ. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 148-149, 153, 157, 164, 171, και ο ίδιος, «Σχόλια στο Υπόμνημα του Γεωργ. Καντακουζηνού», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση*, σ. 353-354.

ντικότερα καθήκοντα. Έτσι, κατά τις τελευταίες ημέρες του 1820, ο κοζανίτης Φιλικός αναχώρησε από το Κισνόβι για το Ιάσιο.

Το κείμενο του Ναούμ παρουσιάζει ωστόσο μεγάλο ενδιαφέρον. Η επιστολή του δεν είναι μια πραγματική επιστολή που απευθύνεται στον Λασσάνη. Πρόκειται για το αφιερωτικό γράμμα της μύησης του μακεδόνα καπετάνιου στη Φιλική Εταιρεία. Ως τέτοιο θα πρέπει να το διαβάσουμε.[254] Είναι γνωστό ότι τα αφιερωτικά γράμματα ακολουθούσαν συγκεκριμένους κανόνες, ώστε να προστατευτεί η μυστικότητα και η ασφάλεια της Εταιρείας. Παρότι προορίζονταν να φτάσουν στα χέρια της Αρχής, ο μυούμενος απηύθυνε το αφιερωτικό γράμμα του σε «ὅποιον ἤθελεν», σημειώνοντας «Ὄνομα καὶ Πόλιν [του «αποδέκτη»], ἢ πλησιάζουσαν ἢ ἀπομακρυσμένην, (ὄχι ὅμως τόσον παράξενον, ὥστε νὰ κινῇ τὴν περιέργειαν καὶ ὑποψίαν)».[255] Επίσης, ο μυούμενος «ἐφανέρωνε» εκεί «τὸ ποσὸν τῆς προσφορᾶς [του], ἐπιφορτιζόμενον εἰς τὸν ἄλλον, διὰ νὰ τὸ διευθύνῃ ἀσφαλῶς εἰς τὸν δυστυχῆ (δῆθεν) φίλον του, ἢ εἰς τὸ νεοσυστηθὲν Σχολεῖον, ἢ εἰς τὴν ἔκδοσιν ἢ ἀγορὰν Βιβλίων, ἢ εἰς τὴν ὑπανδρείαν Ἀδελφῆς του, ἢ εἰς κανὲν Μοναστήριον, ὑπογραφόμενος καὶ φανερώνων τὸν καιρὸν καὶ τὸν τόπον».[256] Τα αφιερωτικά περιείχαν λοιπόν αληθείς πραγματολογικές πληροφορίες, ενταγμένες σε μια σύντομη μυθοπλαστική αφήγηση (περί φιλανθρωπικής βοήθειας, υποστήριξης σχολείου ή έκδοσης, κ.λπ.). Το αφιερωτικό του Ναούμ είναι ιδιαίτερα ευφάνταστο ως προς το μυθοπλαστικό μέρος:

> Ἠγαπητέ μοι φίλε κύριε Γεόργιε Λασσάνη!
> κισνόβι τῇ 24 10βρίου 1820
> Ἔμαθον ὅτι ἐκδίδεις Ἑλληνικὴν ἀρχαιολογίαν καὶ ὅτι μελετᾷς νὰ ταξιδεύσῃς εἰς τὴν φιλτάτην μας πατρίδα διὰ νὰ θεωρήσῃς καὶ νὰ περιγράψῃς ὅσα ἐρείπια σώζονται ἀκόμη διασκορπισμένα ἐδῶ κ᾽ ἐκεῖ. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, εἶναι κίνδυνος νὰ ταξιδεύῃ τίς χωρὶς συνοδίαν, καὶ μάλιστα διὰ τοιοῦτον ἔργον διὰ τοῦτο ἐγὼ ἀποφασίζω αὐτοπροαιρέτως νὰ εὐκολύνω τὴν ὁδοιπορίαν σας συνοδεύοντας μὲ τριακόσια παλικάρια μου τὰ ὁποῖα ἐγὼ νὰ τὰ συνάξω ὁπόταν ἀποφασίσετε νὰ μὲ εἰδοποιήσετε περὶ τοῦ ταξιδείου σας. Ὑγίαινε καὶ νόμιζε φίλον πιστὸν καὶ εὐπιθέστατον ἀδελφὸν
> Ναούμην Παναγιώτην.[257]

254. Ότι πρόκειται για αφιερωτικό φαίνεται από κάποια στερεότυπα στοιχεία (π.χ. ο γράφων δηλώνει ότι «έμαθε» πώς ο αποδέκτης ετοιμάζει κάτι σημαντικό για το γένος και επιθυμεί να συνδράμει) και τεκμηριώνεται πέρα από κάθε αμφιβολία από την ύπαρξη στο τέλος του γράμματος ενός «σήματος αφιερώσεως» και ενός «σήματος καθιερώσεως». Πρέπει να ταυτίζεται με το αφιερωτικό το οποίο αναφέρει ο Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, «Κατάλογος των Μακεδόνων Φιλικών», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 519-525: 522. Σύμφωνα με τον Βασδραβέλλη, *ό.π.*, φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

255. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 161-162.

256. *Στο ίδιο*, σ. 162-163.

257. Εντοπίστηκε και δημοσιεύτηκε από τον Τζιάτζιο, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος

Το γράμμα του μακεδόνα καπετάνιου πρωτοτυπεί σε σχέση με άλλα γνωστά αφιερωτικά λόγω της προσφοράς που υπόσχεται. Ο Ναούμ δεν επιλέγει κάποιο από τα τετριμμένα έργα ευποιΐας αλλά προσφέρεται να εξασφαλίσει την περιήγηση στα αρχαία ερείπια, στα «μεγαλοπρεπῆ [...] μνημεῖα, τὰ ὁποῖα ὑφίστανται ὡς μάρτυρες καὶ πολύγλωσσοι κήρυκες τῆς ἀρχαίας [...] δόξης καὶ λαμπρότητος», όπως γράφει ο Λασσάνης στο *Ἑλλάς*.[258] Εξασφαλίζοντας την περιήγηση του αρχαιοδίφη σε αυτά, ο μακεδόνας καπετάνιος προωθεί την «πατριδογνωσία», τη γνώση του χώρου και της ιστορίας του, και συνεισφέρει έτσι στον κοινό αγώνα των Ελλήνων. Το αφιερωτικό του Ναούμ εγγράφεται –συνειδητά ή όχι– στη δημόσια συζήτηση περί πολιτιστικής κληρονομιάς που είχε ξεκινήσει στην ελληνική κοινωνία γύρω στο 1811 από τον Κοραή. Αν και εμπνευσμένη από έναν πραγματικό δημόσιο διάλογο της εποχής, η προσφορά του Ναούμ δεν είναι αληθινή. Μέσα στο πλαίσιο που ορίζουν από τη μια μεριά η αναδυόμενη ελληνική εθνική ταυτότητα, από την άλλη οι αναγκαιότητες της αφήγησης που κατασκευάζεται για το αφιερωτικό, ο Ναούμ χρησιμοποιεί το προσφιλές παράδειγμα των τριακοσίων του Λεωνίδα (το οποίο ήταν την εποχή εκείνη το δημοφιλέστερο ίσως «παράλληλο» από την αρχαία ιστορία) για να δηλώσει όχι τον αριθμό των παλικαριών του, αλλά την ετοιμότητα της αυτοθυσίας τους. Τα «τριακόσια παλικάρια», των οποίων ο αριθμός έχει, πιστεύω, μόνο συμβολικό περιεχόμενο, δηλώνουν την προσφορά που υποσχόταν ο μακεδόνας καπετάνιος για τον Αγώνα, όταν θα του το ζητούσε η Εταιρεία: τους ένθερμους πατριώτες-πολεμιστές που θα σύναζε.

Εάν διαβάσουμε το αφιερωτικό του Ναούμ με αυτόν τον τρόπο, τότε παρατηρούμε την ομοιότητα που παρουσιάζει με το μονόπρακτο του Λασσάνη *Ἑλλάς* ως προς την εικονολογία (διασκορπισμένα αρχαιοελληνικά ερείπια) και τις ιδέες (η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς ως προστασία της εθνικής μνήμης και πατριωτικό καθήκον). Θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι ο Ναούμ είχε διαβάσει το έργο του συμπατριώτη του ή, ίσως, το είχε δει επί σκηνής.

2. Η δράση του Λασσάνη στις Ηγεμονίες

Τις τελευταίες ημέρες του Δεκεμβρίου του 1820, ο Λασσάνης αναχώρησε από το Κισνόβι για το Ιάσιο, επιφορτισμένος να μεριμνήσει εκεί για τη συγκρότηση «Σωμάτων Ὁπλοφόρων».[259] Έφτασε στη μολδαβική πρωτεύουσα μεταξύ της 30ής Δε-

Λασσάνης», σ. 224-225, σύμφωνα με τον οποίο το γράμμα φυλάσσεται στην ΕΒΕ, με τον ταξ. αριθμό 2671-6323, Υψηλαντικά Αρχεία 222. Ως προς την ημερομηνία: οι συντομογραφίες 7βριος, 8βριος, 9βριος και 10βριος, αντιστοίχως για τους μήνες Σεπτέμβριο, Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο ήταν συνηθισμένες. Ανάλογες υπάρχουν και στην επιστολογραφία άλλων γλωσσών.

258. Λασσάνης, *Ἑλλάς*, σ. 9. Για τα αρχαία μνημεία και τεχνουργήματα και την αρπαγή τους από ξένους, βλ. *ό.π.*, σ. 14 και 31.

259. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 301 και ο ίδιος, *Δοκίμιον*

κεμβρίου 1820 και της 1ης Ιανουαρίου 1821.[260] Η δράση του προκάλεσε γρήγορα προστριβές με τον τότε ηγεμόνα της Μολδαβίας, τον Φιλικό Μιχαήλ Σούτσο, επειδή πίστευε ότι ο Λασσάνης τον παρέκαμπτε.[261] Ο Νικόλαος Υψηλάντης, ενημερώνοντας τον Ξάνθο, δίνει δίκιο στον ηγεμόνα: «Πρὸς τούτοις ὁ ἡγεμὼν διὰ νὰ ἔχῃ κἄποιαν ἰδέαν τῶν τρεχόντων ἐν τῇ ἐπαρχείᾳ του, ζητεῖ νὰ λάβῃ τὸν τόπον [= θέση] τοῦ Λασσάνη ὡς συμφερώτερον καὶ εἰς τὴν Ἑταιρίαν, καὶ αὐτὸς εἰς τὸ ἑξῆς νὰ ἐκτελῇ τὰς ὅσας προσταγὰς ἤθελε τῷ δοθῶσι παρὰ τοῦ αὐταδέλφου μου, καὶ ἄλλα πολλὰ τοιαῦτα, ἅτινα προῆλθον ἀπὸ τὴν κενοδοξίαν τοῦ Φίλου [= Λασσάνης]».[262]

Μια εκτενής επιστολή που έστειλε ο Λασσάνης στις 12 Ιανουαρίου του 1821 από το Ιάσιο προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη δείχνει ότι εκείνη την εποχή ο κοζανίτης Εταιριστής μεσολαβούσε όχι μόνο στην επικοινωνία του Αρχηγού με τον ηγεμόνα Σούτσο, αλλά και στην πληροφόρησή του για τις εξελίξεις στην Ήπειρο και την Κωνσταντινούπολη.[263] Οι συχνές συμβουλές που απευθύνει στον Υψηλάντη για σημαντικά θέματα, όπως οι σχέσεις των Φιλικών με τους Σέρβους ή η θανάτωση του Φιλικού Κυριακού Καμαρηνού (1781-1820), επιβεβαιώνουν την επιρροή του σε αυτόν.[264] Παράλληλα, οι γαλλικές φράσεις που εγκατασπείρει στο

ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τ. 1, σ. 102-104. Ο Φιλήμων δημοσιεύει μια επιστολή του Λασσάνη προς τον Αλ. Υψηλάντη (Κισνόβι 29.12.1820), με την οποία αποδέχεται την αποστολή και τον διαβεβαιώνει για την αφοσίωσή του στον κοινό σκοπό και στο πρόσωπό του, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 251.

260. Το διάστημα υπολογίζεται με βάση δύο σωζόμενες επιστολές του Λασσάνη οι οποίες έχουν γραφτεί στις 29.12.1820 στο Κισνόβι και στις 2.1.1821 στο Ιάσιο· βλ. αντιστοίχως Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 251 και τ. 2, σ. 330.

261. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 19 και Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 102-106, 287 (επιστολή του Σούτσου στις 24.1.1821) και 322-326 (επιστολή Ρίζου Νερουλού προς τον Υψηλάντη, μέσα Φεβρουαρίου 1821).

262. Επιστολή Ν. Υψηλάντη προς Εμμ. Ξάνθο, Κισνόβι 21.1.1821, *Αρχείο Εμμανουήλ Ξάνθου*, τ. 3, σ. 43.

263. Δημοσιεύτηκε στο Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 273-280. Ο Ι. Φιλήμων αναφέρει και μία άλλη επιστολή του Λασσάνη προς τον Υψηλάντη, γραμμένη από το Ιάσιο νωρίτερα, στις 2 Ιανουαρίου 1821, «διὰ συμβολικῶν γραμμάτων». Σε αυτή τον πληροφορούσε ότι ο Γεώργιος Καντακουζηνός ήταν αναμεμειγμένος σε μια συνωμοσία με στόχο την κατάληψη του ηγεμονικού θρόνου της Μολδαβίας. Ο Φιλήμων διασώζει κάποιες γραμμές από την επιστολή: «Ἡ μολδαυϊκὴ ἑταιρία εἶναι γνωστὴ καὶ εἰς τὸν Αὐθέντην, ὅτι προῆλθεν ἀπὸ τὸν Καντακουζηνὸν· πλὴν τίποτε δὲν θα κάμουν, διότι εἶναι ἀκόμη Μολδαυοὶ [...] καὶ διὰ μίαν ἀρχοντείαν προδίδουν τὸ πᾶν», βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 330.

264. Ο Λασσάνης, πηγαίνοντας από το Κισνόβι στο Ιάσιο μετέφερε επιστολές του Αλ. Υψηλάντη προς τον Γεωργάκη Ολύμπιο και τον Ιωάννη Φαρμάκη, οι οποίες αφορούσαν τον Σάββα Φωκιανό και τις σχέσεις των Εταιριστών με τους Σέρβους. Δημοσιεύονται *ό.π.*, τ. 1, σ. 256-259.

γράμμα του υποδηλώνουν την υιοθέτηση εκ μέρους του κοζανίτη Φιλικού συμπεριφορών ενός ανώτερου κοινωνικού περιβάλλοντος –εκείνου του κύκλου των Υψηλάντηδων–, και τη διεκδίκηση μιας θέσης σε αυτό. Διεκδίκηση φανερώνει άλλωστε και ο ανταγωνισμός του με τον Γ. Καντακουζηνό, που εκδηλώνεται στην ίδια επιστολή με αφορμή ένα πορτρέτο του Αλέξανδρου. Ο Λασσάνης γράφει προς τον Αρχηγό: «Ὁ Αὐθέντης [Σούτσος] μὲ ὑστέρησε τὴν σεβαστήν μοι εἰκόνα σας, διὰ νὰ σᾶς βλέπῃ, λέγει, πᾶσαν ἡμέραν. Λοιπὸν παρακαλῶ τὸν πρίγκιπα Καντακουζηνὸν νὰ λάβῃ την καλοσύνην, διὰ νὰ μὲ στείλῃ τὴν ἐδικὴν του. Ἡ Ἐκλαμπρότης του ἔχει τὸ πρωτότυπον ἔμπροσθέν του».[265]

Ο ανταγωνισμός για την εύνοια του Υψηλάντη και η προσπάθεια επηρεασμού της στρατηγικής της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία φαίνεται να κορυφώθηκε λίγους μήνες αργότερα στο Τιργοβίστι. Σύμφωνα με έναν αυτόπτη μάρτυρα, «οἱ δ' ἐπιστήθιοι τοῦ πρίγκιπος (Α. Ὑψηλάντου) ἦσαν ὁ Ὀρφανὸς, Λασσάνης καὶ Ν. Σκοῦφος, ὅστις κατόπιν εἰς Τυργόβιστον ἐξέπεσε τῆς εὐνοίας ἕνεκα τῆς μετὰ τοῦ Λασσάνη διαφωνίας του. Τὸ κακὸν τοῦτο ἔφερε καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς δυσαρεσκείας τοῦ Καντακουζηνοῦ κατὰ τοῦ Ἀρχιστρατήγου, ὅστις πάντοτε ἐπροτίμα τὸν φιλόδοξον Λασσάνην».[266]

Για την κοινωνική διάσταση που φαίνεται να είχε συχνά ο ανταγωνισμός αυτός, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι κάποιες αρνητικές κρίσεις για τον Λασσάνη που εμφανίζονται στην επιστολογραφία των ετών 1819-1821 προέρχονται κυρίως από Φαναριώτες, από τον Θεόδωρο Νέγρη και τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό.[267] Από τη δική τους πλευρά, οι ενέργειες του Λασσάνη δικαιολογούσαν επιφύλαξεις. Ο κοζανίτης Φιλικός, όπως είδαμε, ανήκε στους Εταιριστές που επιδίωκαν την επίσπευση της Επανάστασης,[268] μια προοπτική που οι φαναριώτες αξιωματούχοι αντιμετώπιζαν με μεγάλη επιφύλαξη, αφενός επειδή εξέθετε στον κίνδυνο ωμών οθωμανικών αντιποίνων τους ίδιους, τις οικογένειές τους και τους

265. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 276. Σχετικά με τον ανταγωνισμό για την εύνοια του Υψηλάντη, βλ. και Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 20. Η σημασία που αποδίδει ο Λασσάνης στην κατοχή του πορτρέτου ενός φίλου αποτελεί χαρακτηριστικό κοινό τόπο για την εξιδανίκευση της φιλίας από τον Αισθαντισμό και τον Ρομαντισμό.

266. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 357. Πηγή του Φιλήμονα είναι ένα ανώνυμο ημερολόγιο το οποίο δημοσιεύει εν περιλήψει.

267. Ο Νέγρης αναφέρεται στον Λασσάνη στο υπόμνημά του προς τους Αρχηγούς των Φιλικών στο οποίο κάνει διεξοδικά λόγο για τον Νικόλαο Γαλάτη, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 140-152. Αναλυτικός σχολιασμός του υπομνήματος στο: Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης*, κυρίως σ. 165-185 αλλά και αλλού. Ειδικά ως προς τα όσα περιέχει για τον Λασσάνη, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 15-16. Για τον Ρίζο Νερουλό, βλ. επιστολή του προς τον Υψηλάντη, γραμμένη στα μέσα περίπου του Φεβρουαρίου του 1821 στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 324-325.

268. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 15-16.

ελληνικούς πληθυσμούς της Κωνσταντινούπολης και των Ηγεμονιών, για τους οποίους αισθάνονταν υπεύθυνοι, αφετέρου επειδή η ανατροπή του οθωμανικού status quo θα επέφερε μια νέα τάξη πραγμάτων στην οποία δεν θα ίσχυαν τα κεκτημένα προνόμιά τους.[269] Ήταν όμως και κάτι ακόμη.

Στην επιστολή του Λασσάνη προς τον Αλ. Υψηλάντη, της 12ης Ιανουαρίου του 1821, διακρίνεται μια ιδιότητά του που θα μπορούσε να εμπνεύσει δυσπιστία: μια ευελιξία προσαρμογής σε πρακτικές ανάγκες η οποία άγγιζε τον καιροσκοπισμό. Μας ενδιαφέρει εδώ, επειδή αποτελεί μια συνιστώσα στην επαναστατική δράση του, αλλά και γιατί εξηγεί, νομίζω, τη μεταγενέστερη απόφασή του να μη λάβει ποτέ μέρος στη δημόσια συζήτηση περί της Επανάστασης. Στην επιστολή του, ο Λασσάνης πληροφορεί τον Υψηλάντη πώς αντιμετώπιζε τις πιέσεις που δεχόταν από τον Σούτσο και το περιβάλλον του, οι οποίοι, προσπαθώντας να βεβαιωθούν ότι ο Αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας είχε εξασφαλίσει τη ρωσική συναίνεση, ζητούσαν να μάθουν περισσότερα για τη δράση και τα σχέδια του:

> Ἀκαταπαύστως μὲ ἐξετάζουσιν, ἂν ἡ Ἐκλαμπρότης σας λαμβάνετε καὶ στέλλετε ἀσφαλῶς καὶ ταχέως πρὸς τὸν Καποδίστρια γράμματα, καὶ ἐγὼ τοὺς λέγω, ὅτι περὶ αὐτῆς τῆς ἀλληλογραφίας εἰς κανένα ποτὲ δὲν ἐκτείνεσθε, ἀλλὰ τὴν φυλάγετε μυστικήν. Ἐπειδὴ εἰς τὴν προκήρυξιν ἀναφέρετε, ὅτι ἡ ὥρα ἐγγίζει, ἠθέλησαν νὰ τοὺς πληροφορήσω περὶ τοῦ διοργανισμοῦ τοῦ ὅλου. Διὰ μὲν λοιπὸν ἐκεῖνα τὰ μέρη, τὰ ὁποῖα εἶναι διωργανισμένα, τοὺς εἶπα τὴν ἀλήθειαν· διὰ δὲ τὰ ἀνοργάνιστα ἔπλασα μὲ τὸν νοῦν μου καὶ τοὺς εἶπα καὶ εὐχαριστήθησαν μεγάλως, λέγοντες ὅλοι, ὅτι τώρα, ναὶ, ἀποφασίζομεν νὰ θυσιασθῶμεν. Μὴ σᾶς κακοφανῇ· ἀλλέως ὁ λαγὸς δὲν πιάνεται· ἐδῶ δὲν περνᾷ τὸ Δὲν ἠξεύρω, διότι τὰ ἀφίνουν ὅλα εἰς τὴν μέσην, καθὼς ἦλθα καὶ τοὺς ηὗρα ὅλους ἀπονεναρκωμένους, ἀλλὰ χρειάζεται τὸ ῥητὸν τοῦ Ἀριστείδου: Οἱ ἄνθρωποι θέλουν νὰ γελῶνται. Λοιπὸν ἂς τοὺς γελάσωμεν· πάντοτε ὅμως χωρίς βλάβην των.[270]

Στις 31 Ιανουαρίου του 1821 ο Λασσάνης μαζί με δεκατρείς άλλους Φιλικούς, που βρίσκονταν στο Ιάσιο, ενημέρωσαν τον Υψηλάντη ότι έγιναν αδελφοποιητοί και ότι ορκίστηκαν να προστατεύουν την ασφάλειά του ακόμη και με θυσία της ζωής τους.[271] Ένας από τους δεκατρείς ήταν ο Γεράσιμος Ορφανός, ο οποίος θα συνόδευε αργότερα τον Υψηλάντη, όπως και ο Λασσάνης, στην αυστριακή αιχμαλωσία.

---

269. Ενδεικτικοί είναι οι προβληματισμοί που εξέθεσε ο Ρίζος Νερουλός στον Λασσάνη, σύμφωνα με τον Φιλήμονα, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 102-103.

270. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 276.

271. Η επιστολή τους προς τον Υψηλάντη, *ό.π.*, τ. 1, σ. 283-284. Είναι οι: «Γεννάδιος Ἱερομόναχος, Γεράσιμος Ὀρφανός, Γεώργιος Γάτζος, Βασίλης Μπαρλάς, Πίμπασης Π. Κότζος, Κωνσταντῖνος Χατζῆ Λαζάρου, Εὐαγγέλης Θεοδοσίου, Γκίκας Γκουάνης, Γεώργιος Κούρτογλους, Χατζῆ Γιώργης Χατζῆ Νικόλα, Σφέτκο Μίλκοβιτζ, Χατζῆ Δημήτρης Θανάσου, ὁ ἐξ Ἀργυροκάστρου Μπίνμπασης Ἀναστάσιος Μαντζέτης, Γεώργιος Λασσάνης», *ό.π.*, σ. 284.

Η επιρροή που είχε αποκτήσει αυτή την εποχή ο κοζανίτης Εταιριστής επισφραγίστηκε με τον διορισμό του στις 23 ή 25 Φεβρουαρίου του 1821 ως χιλιάρχου και πρώτου υπασπιστή του Αρχηγού.[272] Ο λογοτέχνης δάσκαλος έγινε οριστικά λόγιος στρατιωτικός.

Τον Απρίλιο του 1821 ο Λασσάνης ακολούθησε τον Υψηλάντη στο Τιργοβίστι (Târgovişte), όπου διορίστηκε Αρχιγραμματέας του «Γενικού Βουλευτηρίου» του συγκεντρωμένου ελληνικού στρατού.[273] Στα τέλη Μαΐου, όταν θανατώθηκε εκεί ο ρουμάνος επαναστάστης Tudor Vladimirescu (περ. 1780 - 27 Μαΐου/7 Ιουνίου 1821), που θεωρήθηκε από τον Υψηλάντη επικίνδυνος για την Ελληνική Επανάσταση λόγω διαπραγματεύσεών του με τους Οθωμανούς,[274] ο Λασσάνης βρισκόταν μάλλον στο Τιργοβίστι. Καμία ωστόσο από τις γνωστές πηγές δεν τεκμηριώνει την άποψη που υποστήριξε ο σκωτσέζος στρατιωτικός και ιστορικός Thomas Gordon (1788-1841) ότι ο κοζανίτης Φιλικός συμμετείχε στη θανάτωση του ρουμάνου επαναστάτη.[275]

3. Η μάχη στο Δραγατσάνι

Μερικές ημέρες αργότερα, στις 7/19 Ιουνίου, ακολούθησε εξαιτίας της απερισκεψίας του Βασίλειου Καραβιά και της στρατιωτικής ανεπάρκειας των ελληνικών

272. Κατά τον Λασσάνη στις 23/2, βλ. Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, Αρχείον Αγωνιστών, κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2v. Κατά τον Φιλήμονα στις 25/2, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 89.

273. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 140, 358-359, επίσης Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Παράγοντες, φάσεις και ιδιομορφία της Ελληνικής Επαναστάσεως», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 8-70: 41. Στο Τιργοβίστι ο Λασσάνης είχε αστυνομικά και διοικητικά καθήκοντα, βλ. *ό.π.*, τ. 2, σ. 360.

274. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 151-167. Κατά τον Φιλήμονα η διαταγή της θανάτωσης δόθηκε στους Γεράσιμο Ορφανό, Βασίλη Καραβιά, Κωνσταντίνο Καβαλερόπουλο και στον υπασπιστή Γαρνόφσκυ, αλλά εκτελέστηκε από τον Νικόλαο Πάργα.

275. Ο Gordon υποστήριξε ότι ο Βλαδιμηρέσκου θανατώθηκε από τον Λασσάνη και τον Καραβιά μετά από διαταγή του Αλ. Υψηλάντη, βλ. Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 τόμ., Εδιμβούργο: William Blackwood, 1832, τ. 1, σ. 113. Ο Gordon, που δεν είχε προσωπική γνώση των γεγονότων, δεν κατονομάζει την πηγή της πληροφορίας του. Στον βαθμό που μπορώ να γνωρίζω, η πληροφορία δεν παραδίδεται από άλλη πηγή. Οι περισσότεροι ερευνητές, Έλληνες και Ρουμάνοι, καταλήγουν ότι ο Λασσάνης δεν συμμετείχε στην εκτέλεση, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 20, επίσης Dan Berindei, *L'Année révolutionnaire 1821 dans les Pays roumains*, Βουκουρέστι: Éditions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, 1973, σ. 215-217. Για τον Βλαδιμηρέσκου γίνεται αναλυτικά λόγος και παρακάτω.

δυνάμεων η μάχη στο Δραγατσάνι και η συντριβή του Ιερού Λόχου. Ο Λασσάνης πολέμησε ως μέλος του και σύμφωνα με τον Νικόλαο Ράδο, κινδύνεψε να χάσει τη ζωή του, αλλά σώθηκε χάρη στον Γεωργάκη Ολύμπιο.[276] Κατά περίεργο τρόπο, το συγκλονιστικό βίωμα της τραγικής αυτής μάχης δεν βρήκε κάποια ιδιαίτερη θέση στο λογοτεχνικό ή ιστοριογραφικό έργο του Λασσάνη, τουλάχιστον σε αυτό που γνωρίζουμε σήμερα.

Η συμμετοχή του κοζανίτη αγωνιστή στην τραγική μάχη μνημονεύεται από έναν άλλο Ιερολοχίτη, τον πρωτοσπαθάριο Θεοδόσιο Χριστοδούλου Φινίτη. Το στιχούργημά του «Τὸ ὄνειρον τοῦ μαχητοῦ τοῦ Δραγατσανίου» (1828) ανακαλεί σκηνές της ανδρείας αντίστασης των «Μαυροφόρων»[277] και αναβιώνει τη βαθειά θλίψη που τη διαδέχτηκε:

Εἶδα πάλιν μὲ χαρὰν μου πῶς ὁ Σοῦτσος τοῦ Κεμπάπη,
ἐβρυχᾶτο ὡς ὁ Λέων κ᾽ ἐχρεμέτιζεν ὡς ἄτι.
Διοικοῦσε μὲ τὴν σπάθην, εἰς τὴν χεῖρα γυμνωμένην,
Καὶ ὁ Βεϊτσινὸς Δημήτρης, μὲ σημαίαν τρυπημένην.
Ἀμιλλώμενος τῷ Σούτσῳ, εἰς τὰ δεξιὰ χτυποῦσε,
Κυλισμένος εἰς τὸ αἷμα, πληγωμένος ἐνικοῦσε.
Καὶ ὁ Σκαμνελίτης Φόκιας, μὲ φρικταῖς πληγαῖς στὰ στήθη,
Μὲ τὸν τραγικὸν Δρακούλην, καὶ τὸν Κρόκιαν μέσ᾽ στα πλήθη.
Ἐθριάμβευαν ἀνδρείως, ὁλοένα προχωροῦσαν,
σκονισμένοι, αἱματωμένοι, καὶ τὸν θάνατον νικοῦσαν.
Μία χούφτα Μαυροφόρων με χιλιάδες πολεμοῦσαν,
πλὴν γενναίως καὶ ἐνδόξως ἔπιπταν ἀφοῦ χτυποῦσαν.
Εἶδα καὶ τοὺς πατριώτας μὲσ᾽ τῆς λύπης των τὴν λαύρα,
Μὲ τὰ μάτια τους γεμάτα πικρὰ δάκρυα καὶ μαῦρα,
Χρησταρᾶν Πογδοργιαννίτην, Περραιβὸν Ἀρχιμανδρίτην,
Σκαμνελίτας, Οἰκονόμον, Θεοδόσιον Φινίτην,
Τὸν Τσακάλωφ Ἀθανάσην, κάτωχρον ἀπηυδισμένον,
τὸν σοφὸν μας Πολυαίνην ἄπελπιν συντετριμμένον.
Καὶ τὸν Γονατᾶν ἐν φρίκῃ εἰς τὰ δάκρυα πνιγμένον,
Τὸν Λασσάνην ἐπὶ πάντας εἰς τὴν θλίψιν βυθισμένον.
Μὲ δυσάρεστον καρδίαν τὸν Γεννάδιον νὰ φεύγῃ,
καὶ διὰ τὴν ἀταξίαν τὴν πατρίδα μας νὰ κλαίγῃ.[278]

276. Ράδος, *Ὁ Ἱερὸς Λόχος καὶ ἡ ἐν Δραγατσανίῳ μάχη*, σ. 15. Σύμφωνα με τον Ράδο, ο Λασσάνης προσέθετε κάτω από την υπογραφή του τον προσδιορισμό «Ιερολοχίτης», βλ. *ό.π.*, σ. 7. Η πρακτική αυτή δεν ήταν ωστόσο πάγια, όπως αφήνει ο Ράδος να εννοηθεί.

277. «Μαυροφόροι» ή «Μελανείμονες» ονομάζονταν οι Ιερολοχίτες επειδή η στολή τους είχε μαύρο χρώμα, βλ. Ράδος, *Ὁ Ἱερὸς Λόχος καὶ ἡ ἐν Δραγατσανίῳ μάχη*, σ. 4, βλ. επίσης Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά* 32/62 (2015), σ. 55-80, εδώ σ. 79-80.

278. Το στιχούργημα του Φινίτη σώζεται στο αρχείο του Βοϊνέσκου και δημοσιεύτηκε από

Τη μάχη στο Δραγατσάνι ακολούθησε η διάλυση του ελληνικού στρατού, την οποία ο Αλέξανδρος Υψηλάντης απέδωσε σε δολιότητα, ανυπακοή ή λιποταξία βασικών συμμάχων ή αξιωματικών του. Στην τελευταία ημερήσια διαταγή του, την οποία εξέδωσε στις 8 Ιουνίου του 1821 στο Ρίμνικο, στιγματίζει ως προδότες τον Σάββα Φωτεινό που διαπραγματεύτηκε και τελικά συμμάχησε με τους Οθωμανούς, τον Κωνσταντίνο Δούκα, τον Βασίλειο Μπαρλά, τον Γεώργιο Μάνο, τον Γρηγόριο Σούτσο, τον Νικόλαο Σκούφο και τον Βασίλειο Καραβιά:

> Στρατιῶται!… Ὄχι, δὲν μολύνω πλέον τὸ ἱερὸν, τὸ τίμιον τοῦτο ὄνομα εἰς τὰ ὑποκείμενά σας. Ἄνανδροι ἀγέλαι λαῶν! αἱ προδοσίαι σας, αἱ ἐπιβουλαί σας μὲ βιάζουσι νὰ σᾶς ἀποχωρισθῶ. Εἰς τὸ ἐξῆς κάθε δεσμὸς μεταξὺ ὑμῶν καὶ ἐμοῦ κόπτεται. Βαθυὰ μόνον θὰ φέρω εἰς τὴν ψυχὴν μου τὴν ἐντροπὴν, ὅτι σᾶς ἐδιοικοῦσα. Ἐπατήσατε τοὺς ὅρκους σας· ἐπροδόσατε Θεὸν καὶ πατρίδα· ἐπροδόσατε καὶ ἐμὲ εἰς τὴν στιγμὴν, καθ᾽ ἣν ἤλπιζα ἢ νὰ νικήσω, ἢ νὰ συναποθάνω μαζή σας ἐνδόξως. Σᾶς ἀποχωρίζομαι λοιπόν! Τρέξετε εἰς τοὺς Τούρκους, τοὺς μόνους ἀξίους φίλους τῶν φρονημάτων σας· ἐξέλθετε ἀπὸ τὰ δάση, καταβῆτε ἀπὸ τὰ βουνὰ, τὰ ἄσυλα τῆς ἀνανδρίας σας, τρέξετε εἰς τοὺς Τούρκους καὶ καταφιλήσετε τὰς χεῖράς των, ἀπὸ τὰς ὁποίας στάζει τὸ ἱερὸν αἷμα τῶν κατασφαγέντων ἀπανθρώπως κορυφαίων ὑπουργῶν τῆς θρησκείας Πατριαρχῶν, Ἀρχιερέων καὶ μυρίων ἄλλων ἀθῴων ἀδελφῶν σας. Ναί! Τρέξετε, ἀγοράσετε τὴν σκλαβίαν σας μὲ τὴν ζωὴν σας καὶ μὲ τὴν τιμὴν τῶν γυναικῶν καὶ παιδίων σας.
>
> Σεῖς δὲ, σκιαὶ τῶν γνησίων Ἑλλήνων ἐκ τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, ὅσοι προδοθέντες ἐπέσατε θύματα διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πατρίδος, δεχτῆτε δι᾽ ἐμοῦ τὰς εὐχαριστίας τῶν ὁμογενῶν σας. Ὀλίγος καιρός, καὶ στήλη θὰ ἀνεγερθῆ νὰ διαιωνίσῃ τὰ ὀνόματά σας. Μὲ χαρακτῆρας φλογεροὺς εἶναι ἐγκεχαραγμένα εἰς τὰ φίλτρα τῆς καρδίας μου τὰ ὀνόματα ἐκείνων, ὅσοι μέχρι τέλους μ᾽ ἔδειξαν πίστιν καὶ εἰλικρίνειαν. Ἡ ἐνθύμησίς των θὰ εἶναι πάντοτε τὸ μόνον δροσιστικὸν ποτὸν τῆς ψυχῆς μου.
>
> Παραδίδω δὲ εἰς τὴν ἀπέχθειαν τῆς ἀνθρωπότητος, εἰς τὴν δίκην τῶν νόμων καὶ εἰς τὴν κατάραν τῶν ὁμογενῶν τὸν ἐπίορκον καὶ προδότην Σάββαν, τοὺς λειποτάκτας καὶ πρωταιτίους τῆς κοινῆς λειποταξίας καὶ φυγῆς Δούκαν Κωνσταντίνου, Βασίλειον Μπαρλᾶν, Γεώργιον Μάνον Φαναριώτην, Γρηγόριον Σοῦτσον Φαναριώτην καὶ τὸν φαυλόβιον Νικόλαον Σκοῦφον.
>
> Καθαιρῶ δὲ καὶ τὸν Βασίλειον Καραβιᾶν ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν συστρατιωτῶν μου διὰ τὴν ἀπείθειάν του καὶ τὸ ἀπρεπὲς πολίτευμά του.[279]

τον Κωνσταντίνο Ν. Ράδο, «Ἐγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Κ. Βοϊνέσκου, Υπασπιστού του "κατά την Ανατολικήν Ελλάδα στρατάρχου" Δ. Υψηλάντου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 7 (1910), σ. 243-426: 414-417. Ο Δημήτριος Σούτσος (του Κεμπάμπη) αδελφός του Παναγιώτη και του Αλέξανδρου Σούτσου, ο ηθοποιός (εξ ου «τραγικός») Σπυρίδων Δρακούλης, και ο Ι. Κρόκιας από τη Χίο, ήταν εκατόνταρχοι του Ιερού Λόχου, βλ. *ό.π.*, σ. 416, σημ. 1.

279. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 184-185.

Η σύνταξη της τελευταίας αυτής ημερήσιας διαταγής αποτελεί ένα από τα σκοτεινά σημεία της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία. Έχει υποστηριχθεί ότι τα ονόματα των Γεώργιου Μάνου, Γρηγόριου Σούτσου και Νικόλαου Σκούφου προστέθηκαν εν αγνοία του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Επιπλέον, μια επιστολή του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου δείχνει ότι το κείμενο της διαταγής συντάχθηκε ίσως από τον Λασσάνη.[280] Το θέμα παραμένει ανοικτό.

Η ιστορική έρευνα δεν έχει κατορθώσει ακόμη να ανασυστήσει επαρκώς τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης στη Μολδοβλαχία και να αποτιμήσει με ασφάλεια τον ρόλο του καθενός από τα παραπάνω πρόσωπα. Τα γεγονότα αυτά είχαν ωστόσο προεκτάσεις και στα μετεπαναστατικά χρόνια. Κατά τη διάρκεια της οθωνικής περιόδου, η τελευταία ημερήσια διαταγή του Υψηλάντη και η κατηγορία της προδοσίας χρησιμοποιήθηκε εναντίον των προσώπων που κατονομάζονταν, λ.χ. του Σκούφου, στο πλαίσιο ανταγωνισμών για δημόσιες θέσεις και οικονομικά οφέλη.[281] Η ελλιπής γνώση των γεγονότων της Μολδοβλαχίας μας εμποδίζει έτσι να κατανοήσουμε το ακριβές διακύβευμα κάποιων ανταγωνισμών που εκδηλώθηκαν ως δημόσιες, προσωπικές επιθέσεις στις πρώτες οθωνικές δεκαετίες. Σε αυτές τις επιθέσεις ανήκει, όπως θα φανεί αργότερα, και εκείνη που δέχτηκε ο Λασσάνης το 1836 μέσα από σειρά άρθρων της εφημερίδας *Ελπίς* του Φιλικού και Ιερολοχίτη Κωνσταντίνου Λεβίδη, η οποία διέσπειρε υπονοούμενα για τη δράση του στη Μολδοβλαχία.

280. Βλ. επιστολή Παναγιώτη Σοφιανόπουλου προς τον Γεώργιο Λασσάνη, Αθήνα 28.12. 1844, ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.17. Δημοσιεύεται παρακάτω, σελ. 218-220. Ο Σοφιανόπουλος γράφει στον Λασσάνη ότι τον θεωρεί συντάκτη της ημερήσιας διαταγής και εκείνος φαίνεται να μην το αρνήθηκε.

281. Σε σχέση με τον Νικόλαο Σκούφο, βλ. Δέσποινα Κατηφόρη, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδίασμα βιογραφίας*, Αθήνα: Μνήμων, 1990, σ. 75-79. Ας σημειωθεί εδώ ότι ο Σκούφος υπήρξε προστατευόμενος του Παναγιώτη Κοδρικά και συνδεόταν με τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας. Οι σχέσεις αυτές παραπέμπουν σε μια διαφορετική ιδεολογική τοποθέτηση από εκείνη του Λασσάνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

1. Η αυστριακή αιχμαλωσία

Με την ήττα του Ιερού Λόχου στο Δραγατσάνι ξεκινά για τον Λασσάνη μία από τις πλέον δύσκολες περιόδους της ζωής του, τα σχεδόν επτά χρόνια της αυστριακής αιχμαλωσίας. Στις αρχές του καλοκαιριού του 1821, ενώ τα υπολείμματα του ελληνικού στρατού διαλύονταν, ο Αλέξανδρος Υψηλάντης έλαβε από τον Μέττερνιχ τη διαβεβαίωση ότι θα του επιτρεπόταν να διασχίσει ελεύθερα τα εδάφη της Αυστριακής Μοναρχίας, για να μεταβεί στο Αμβούργο και από εκεί στην Αμερική.[282] Έτσι, αποφάσισε να διέλθει μαζί με τους αδελφούς του Νικόλαο και Γεώργιο, και με τους Λασσάνη, Γεράσιμο Ορφανό, Κωνσταντίνο Καβαλερόπουλο και Wazlov Hornovsky (Γαρνόφσκυ) το συνοριακό πέρασμα του Κόκκινου Πύργου (Rothenthurm), κοντά στο Σιμπίου της Τρανσυλβανίας,[283] και να εισέλθει στην Αυστριακή Μοναρχία στις 16/28 Ιουνίου. Παρά την αρχική αντίθετη διαβεβαίωση, οι επαναστάτες συνελήφθηκαν κατά την είσοδό τους με διαταγή του αυστριακού Αυτοκράτορα Φραγκίσκου Α΄ και φυλακίστηκαν πρώτα στο Μουνκάτς (Munkács, 1821-1823), στη σημερινή δυτική Ουκρανία, και αργότερα στην Τερέζιενσταντ (Terezín/Theresienstadt, 1823 κ.έ.), κοντά στην Πράγα.[284] Η αιχμαλωσία τους διήρκεσε έως τον Νοέμβριο του 1827.

---

282. Βλ. έγγραφο του Μέττερνιχ της 3ης Ιουνίου 1821 που δημοσιεύεται στο Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 185-186, αρ. 1. Το σχετικό διαβατήριο που εξέδωσαν οι αυστριακές αρχές στο: Alexandre Ypsilanti, *Correspondance inédite, 1816-1828*, επιμ. Gregori Arš – Constantin Svolopoulos, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1999, σ. 126. Βλ. επίσης Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 189, 191-192.

283. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 189, αρ. 3, σ. 190, αρ. 4. Ο πολωνός ευγενής Γαρνόφσκυ είχε ηγηθεί μιας μικρής δύναμης ιππικού που ανήκε στον στρατό του Υψηλάντη, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 93, 180, 358. Σε ορισμένα από τα αυστριακά έγγραφα των πρώτων ημερών της φυλάκισής τους ο Λασσάνης αναφέρεται ως «διερμηνέας», προφανώς επειδή γνώριζε τη γερμανική.

284. Μια σύντομη αφήγηση της φυλάκισης του Αλ. Υψηλάντη, γραμμένη από τον ίδιο στα γαλλικά, δημοσίευσε ο Αλέξανδρος Σούτσος, βλ. Alexandre Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, Παρίσι: Firmin Didot, 1829, σ. 86 [σημ. 1]-96. Για το θέμα έχουν γράψει οι: N. Corivan, «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», *Balkan Studies* 8 (1967), σ. 87-102, Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 28 κ.ε., Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 210-21, και Καμαριανού-Τσιοράν, «Ο επιφανής φιλικός Γεώργιος Λασσάνης», σ. 145. Στην

Για τη ζωή τους στα χρόνια αυτά γνωρίζουμε σχεδόν μόνο όσα έχουν καταγραφεί στα επίσημα αυστριακά έγγραφα. Οι σκληρές συνθήκες κράτησης στο Μουνκάτς επιβάρυναν γρήγορα την υγεία των φυλακισμένων, κυρίως του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ο Ιωάννης Φιλήμων έχει διασώσει μια περιγραφή της φυλακής αυτής, όπου έφτασαν το απόγευμα της 8ης/20ής Ιουλίου του 1821:[285]

> Κατὰ διαταγὴν δὲ αὐτοῦ [του διοικητή] καὶ ὥρα δεκάτην [το βράδυ] ἀκολουθήσας ὁ Ὑψηλάντης τῷ ἐπιστάτῃ, φανόν τινα ἀμυδροῦ φωτὸς φέροντι, ὡδηγεῖτο ἐν τῷ μέσῳ βαθυτάτης σιωπῆς εἰς τὸ διορισθὲν κατάλυμα, ὅπερ ἐξεθείαζεν αὐτῷ ὁ διοικητὴς ὡς τὸ μᾶλλον ἄριστον, εὐάερον καὶ ὑγιεινόν. Ἀφ᾽ οὗ κατέβη καὶ ἀνέβη πολλὰς κλίμακας, ὅλας θολωτὰς καὶ ζοφερὰς, ἔφθασε, κατὰ τὸ ἄκρον μακρᾶς τινος στοᾶς, ἐνώπιον σιδηρᾶς θύρας, ἣν ὁ δεσμοφύλαξ ἀνοίξας εἰσήγαγε τοῦτον ἐν μικρῷ θαλάμῳ θολωτῷ καὶ φωτιζομένῳ διὰ μικρᾶς τινος ὀπῆς, ὑπαρχούσης πλησίον τῆς ὀροφῆς. Τοῦ θαλάμου αὐτοῦ τὰ ἔπιπλα συνέκειντο ἐκ μιᾶς παλαιᾶς κλίνης ὕψους ἡμίσεως ποδὸς, καὶ μιᾶς βαναύσου ἕδρας. Ἔφθασε δὲ εἰς τὸν ἀνώτατον βαθμὸν ἡ ἔκπληξις τοῦ Ὑψηλάντου, ὅτε παρετήρησε χονδροὺς ἥλους μετὰ σιδηρῶν δακτυλίων, ἐμπεπηγμένους ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ τοῦ πατώματος. Ἐρωτήσας τὸν ψυχρὸν δεσμοφύλακα ἔμαθεν, ὅτι τὸ μέρος τοῦτο ἔστιν ἡ εἱρκτὴ τοῦ φρουρίου. Ἐρωτήσας προσέτι τοῦτον, ποῦ εἰσιν οἱ συνοδοιπόροι αὐτοῦ; ἔμαθεν, ὅτι πλησίον ὑπάρχουσι κεχωρισμένοι ἀπ᾽ ἀλλήλων καὶ κεκλεισμένοι ἐν ὁμοίοις δωματίοις.[286]

Μετά από επτά εβδομάδες απόλυτου εγκλεισμού, επιτράπηκε στους κρατουμένους να πραγματοποιούν έναν περίπατο σε καθορισμένο σημείο των τειχών του φρουρίου αργά τη νύχτα, για να μην τους βλέπει κανείς.[287] Τον πρώτο καιρό της φυλάκισής τους στο Μουνκάτς, επιχείρησε να τους δει ο Εμμανουήλ Ξάνθος, δεν του δόθηκε όμως η άδεια.[288] Αργότερα παραχωρήθηκαν στους φυλακισμένους Έλ-

---

υπηρεσιακή αλληλογραφία ο Υψηλάντης και η συνοδεία του εμφανίζονται με ψευδώνυμα. Εκείνο του Λασσάνη ήταν Anton Schwarz, βλ. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 202, αρ. 17.

285. Για την ημερομηνία, βλ. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 203, αρ. 19. Η ημερομηνία που αναφέρει ο Φιλήμων, 14 Ιουλίου, δεν ισχύει, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 192.

286. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 192-193. Βλ. ακόμη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 214-220. Το παράθεμα από το έργο του Φιλήμονα αποτελεί παράφραση του αντίστοιχου χωρίου της αφήγησης του Υψηλάντη την οποία είχε δημοσιεύσει το 1829 ο Αλέξανδρος Σούτσος· βλ. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 90-91. Σύμφωνα ωστόσο με την αφήγηση του Υψηλάντη, όπως την παραδίδει ο Σούτσος, οι συνοδοιπόροι του έφτασαν στο Μουνκάτς μόλις το επόμενο βράδυ, *ό.π.*, σ. 91.

287. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 92.

288. Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, σ. 28-29. Σύμφωνα με τον Φιλήμονα, η επίσκεψη του Ξάνθου έγινε το 1823, με εντολή του Δημητρίου Υψηλάντη και με στόχο την οργάνωση της δραπέτευσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη· βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 219. Οι πληροφορίες

ληνες χαρτί, μελάνι και βιβλία, και τους επιτράπηκε να προμηθευτούν με δικά τους έξοδα ρουχισμό από την Πέστη. Τα μικρά αυτά δικαιώματα αίρονταν ωστόσο συχνά από τον διοικητή του φρουρίου του Μουνκάτς. Οι διαμαρτυρίες του Υψηλάντη κατά της αυθαιρεσίας του τελευταίου επέφεραν το 1823 τη μετακίνηση των κρατούμενων επαναστατών στη φυλακή της Τερέζιενσταντ.[289] Η ελπίδα, όμως, ότι εκεί θα τύχαιναν καλύτερης μεταχείρισης διαψεύστηκε. Η στενή φίλη του Αλέξανδρου Υψηλάντη Lulu von Thürheim περιγράφει στα απομνημονεύματά της, όσα της είχε διηγηθεί ο ίδιος:

> Αυτόν και τα αδέλφια του τους εγκατέστησαν σε μικρά κρύα, βρώμικα και σχεδόν άδεια δωμάτια, μέσα στα οποία η μόνη επίπλωση ήταν μία καρέκλα και ένα κρεββάτι εκστρατείας χωρίς στρώματα. Μόλις με πολύ κόπο και με έξοδά τους πήραν από το Πολεμικό Συμβούλιο την άδεια να εφοδιασθούν με τα αναγκαία και κάπως άνετα έπιπλα. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης περνούσε τις μακριές και θλιβερές ώρες της αργίας του γράφοντας τα απομνημονεύματά του. Και για να ξεγελά την πίκρα του, έστρεφε το πνεύμα του στις σφαίρες της φαντασίας και έγραψε ένα μυθιστόρημα και αρκετά ποιήματα. Του ζητούσαν όμως όλα αυτά τα γραπτά του. Και επειδή δεν έβλεπε καμιά δυνατότητα να ξεφύγη από την περιέργεια των δεσμοφυλάκων του, αποφάσισε να παραδώση στην φωτιά τα πνευματικά του δημιουργήματα. Αυτή η στιγμή, μας έλεγε, ήταν η πιο τρομερή της ζωής του. Του φάνηκε πως τον εγκατέλειπε ο τελευταίος φίλος και είχε την εντύπωση πως ξερίζωνε την καρδιά του από το στήθος του και ότι βυθιζόταν στο χάος. Μολονότι είχαν δώσει τον λόγο ότι δεν θα δραπετεύσουν, οι φρουροί στέκονταν με γεμισμένα τα όπλα μπροστά στην δική του πόρτα και στις πόρτες των υπολοίπων Ελλήνων συντρόφων. Τα ταπεινωτικά αυτά για τους φυλακισμένους προφυλακτικά μέτρα συνεχίστηκαν ως τα τελευταία.[290]

Μετά την πάροδο ενός δύσκολου έτους στην Τερέζιενσταντ, η κοινωνική θέση και η περιουσία της οικογένειας Υψηλάντη, αλλά και οι παρεμβάσεις φίλων του Αλέξανδρου, όπως των αδελφών Lulu και Constanze von Thürheim, κατόρθωσαν να εξασφαλίσουν στους φυλακισμένους επαναστάτες τα λίγα δικαιώματα που αναγνωρίζονταν στους πολιτικούς κρατούμενους.[291] Τους δόθηκε η άδεια να πραγματοποιούν μικρές εξόδους στα κοντινά περίχωρα του φρουρίου,[292] να λαβαίνουν πακέτα με βιβλία και να διαβάζουν αυστριακές εφημερίδες, αφού, όπως παρατη-

---

του Φιλήμονα δεν ισχύουν τουλάχιστον ως προς το έτος, επειδή οι φυλακισμένοι είχαν μεταφερθεί τότε στην Τερέζιενσταντ.

289. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 93-94.

290. Lulu von Thürheim, *Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs grosser Welt*, Μόναχο 1914, τ. 4, σ. 216. Δανείζομαι το απόσπασμα μεταφρασμένο από τον Κ. Βακαλόπουλο, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεώργιου Λασσάνη*, σ. 78-79.

291. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 95.

292. *Στο ίδιο.*

ρούσε και ο ίδιος ο Μέττερνιχ, αυτές, αντίθετα από τις ξένες, ήταν ακίνδυνες, γιατί υπόκεινταν σε αυστηρή λογοκρισία.[293] Καθώς οι κρατούμενοι όφειλαν να καλύπτουν οι ίδιοι όλα τα έξοδά τους, οι απαραίτητοι πόροι για τη διαβίωση των τριών αδελφών και των συντρόφων τους εξασφαλίστηκαν με την πώληση και υποθήκευση περιουσιακών στοιχείων της οικογένειας Υψηλάντη.[294] Οι όποιες βελτιώσεις των συνθηκών κράτησης άμβλυναν, αλλά δεν απάλειψαν την σκληρότητά της. Γύρω στο 1826 ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, του οποίου η υγεία είχε κλονιστεί πλέον ανεπανόρθωτα, έκλεινε μια σύντομη αναφορά του για τα χρόνια της φυλάκισής τους, γράφοντας:

> Τέλος βρέθηκα στο χείλος του τάφου. Επιστρέφοντας στη ζωή, βρήκα ξανά όλη τη μιζέρια μου, και πεθαίνοντας σχεδόν, παρά τις καλοπροαίρετες παρεμβάσεις, δεν μπόρεσα να αλλάξω τόπο –, κάτι που ήταν τόσο απαραίτητο για την ανάρρωσή μου… Άδειασα το ποτήρι του πόνου… Πεθαίνω δολοφονημένος, θα έλεγα, από την Αυστρία… Ο θάνατος θα κλείσει σύντομα το στόμα μου, που θα μπορούσε να αποκαλύψει κάποιες αλήθειες και να δημιουργήσουν σύγχυση στους συκοφάντες μου… Ποιος θα με προστατεύσει;[295]

Ο Λασσάνης μοιράστηκε την σκληρή αυστριακή αιχμαλωσία με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τους αδελφούς του. Η πολύχρονη, στενή συναναστροφή μαζί τους δεν θα τον άφησε ανεπηρέαστο. Για επτά σχεδόν χρόνια παρατηρούσε εκ του σύνεγγυς τις συμπεριφορές και νοοτροπίες των «μπεϊζαδέδων» (ηγεμονοπαίδων), τριών ανδρών με κοινωνικές και πολιτισμικές καταβολές πολύ διαφορετικές από τις δικές του. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εμπειρία αυτή θα του φάνηκε αργότερα κοινωνικά χρήσιμη, όταν βρέθηκε στην Αυλή του Μονάχου και, αργότερα, της Αθήνας.

Η σχεδόν καθημερινή συναναστροφή θα έδωσε στους αιχμαλώτους την ευκαιρία να αναστοχαστούν την επαναστατική δράση τους και –στον βαθμό που το επέτρεπε η ενημέρωσή τους για την επικαιρότητα– την πορεία της Επανάστασης

---

293. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 209, αρ. 28 (για εφημερίδες), σ. 217, αρ. 41 (όπου γίνεται λόγος για ένα πακέτο με 45 βιβλία), σ. 225, αρ. 57, σ. 231, αρ. 64. Επίσης, βλ. τις επιστολές από την αλληλογραφία των αδελφών Υψηλάντη με τη μητέρα τους Ελισάβετ Βακαρέσκου, την αδελφή τους Μαρία και τον αδελφό τους Γρηγόριο, *ό.π.*, σ. 58-68. Σχετικά με τις εφημερίδες ο ίδιος ο Λασσάνης αναφέρει ότι τους είχε επιτραπεί μόνο η ανάγνωση της ελεγχόμενης από τη λογοκρισία αυστριακής εφημερίδας *Österreichischer Beobachter*, βλ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 116. Αντιθέτως απαγορευόταν να διαβάζουν ξένες εφημερίδες· βλ. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 210, αρ. 29.

294. *Στο ίδιο*, σ. 203, αρ. 19· σ. 204, αρ. 20· σ. 206, αρ. 22 και σ. 209, αρ. 27. Για την πώληση ή υποθήκευση περιουσιακών στοιχείων της οικογένειας Υψηλάντη, βλ. *ό.π.*, σ. 213, αρ. 36, σ. 277, αρ. 117, σ. 286, αρ. 128-129 και αλλού.

295. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 95-96.

και του Ελληνισμού. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Lulu von Thürheim, στο χωρίο που μόλις παρατέθηκε, ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης είχε αρχίσει να γράφει τα απομνημονεύματά του. Οι απόψεις που διατυπώνει ο Λασσάνης για τη Φιλική Εταιρεία και την Επανάσταση σε μεταγενέστερα δοκίμιά του, τα οποία γράφτηκαν στους μήνες που ακολούθησαν την αποφυλάκισή του, έχουν προφανώς αποκρυσταλλωθεί και μέσα από τις συζητήσεις που θα έκαναν μεταξύ τους οι έλληνες κρατούμενοι στις αυστριακές φυλακές. Η εύλογη αυτή εικασία δημιουργεί το ερώτημα, εάν και κατά πόσο ο Αλέξανδρος Υψηλάντης συμμεριζόταν τις κοινωνικές ιδέες του Λασσάνη και ειδικότερα την έντονα κριτική στάση του απέναντι στις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, στις οποίες μάλιστα ανήκε και ο ίδιος ως γόνος μιας από τις ισχυρότερες φαναριώτικες οικογένειες.

Αφορμή για συζητήσεις μεταξύ του Υψηλάντη και του κοζανίτη υπασπιστή του δεν θα έδινε μόνο το κοινό συνωμοτικό και επαναστατικό παρελθόν τους, αλλά και το κοινό ενδιαφέρον τους για τη λογοτεχνία. Είναι γνωστό ότι ο Αλέξανδρος είχε ασχοληθεί με την ποίηση ήδη στα προεπαναστατικά χρόνια και, όπως αναφέρει η Lulu von Thürheim, κατά τη διάρκεια της φυλάκισής του συνέθεσε ποιήματα και άρχισε να γράφει ένα μυθιστόρημα. Ο αποπνικτικός αυστριακός έλεγχος δεν άφησε κανένα από τα κείμενα αυτά να σωθεί. Ωστόσο, ένα δείγμα της προεπαναστικής ποιητικής δημιουργίας του Υψηλάντη, κάποιες επαφές του με λογοτέχνες, πριν να αφοσιωθεί στην Ελληνική Επανάσταση, όπως και μερικά αναγνώσματά του στις αυστριακές φυλακές δείχνουν ότι οι αισθητικές προτιμήσεις του επηρεάζονταν από το κίνημα του Ρομαντισμού που κυριαρχούσε στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ρομαντικός ποιητής ο ίδιος, εγκωμιάζει στην *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* το ποίημα του Υψηλάντη «Πουλάκι ξένο |κ' ερημωμένο», εμπνευσμένο από το ποίημα «La Feuille» (1802) του γάλλου λογοτέχνη Antoine-Vincent Arnault (1766-1834), ενός από τους αγαπημένους ποιητές των προοδευτικών ρώσων λογοτεχνών της εποχής των Δεκεμβριστών.[296] Παράλληλα, στην προεπαναστατική αλληλογραφία του Υψηλάντη έχουν εντοπιστεί επιστολές που επιβεβαιώνουν ότι επικοινωνούσε με δύο εμβληματικές μορφές του γαλλόφωνου Ρομαντισμού, την Anne-Louise-Germaine de Staël-Holstein (1766-1817), τη γνωστή Madame de Staël, και τον François-René de Chateaubriant (1768-1848).[297] Αλλά και τα αναγνώσματά του τεκμηριώνουν τις ίδιες αισθητικές προτι-

296. Για το ποίημα, βλ. Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, σ. 34-37. Ο Υψηλάντης προσάρμοσε το περιεχόμενο του ποιήματος, έτσι ώστε να λειτουργεί ως αλληγορία για την υποδούλωση των Ελλήνων. Για το ενδιαφέρον των ρώσων λογοτεχνών, μεταξύ άλλων και του Πούσκιν, για τον Arnault, βλ. Brian James Baer, *Translation and the Making of Modern Russian Literature*, Νέα Υόρκη: Bloomsbury, 2016, σ. 40.

297. G. L. Arš, «Αλέξανδρος Υψηλάντης, εθνικός ήρωας της Ελλάδας. Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και την πατριωτική του δράση», στο: *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη – 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1995, σ. 11-18: 14. Η πληροφορία αναφέρεται χωρίς παραπομπή στις σχετικές επιστολές. Ο Arš, *ό.π.*, αναφέρει ακόμη ότι σε ρωσικά αρχεία σώζονται ανέκδοτα ποιήματα του

μήσεις. Σε μια επιστολή από τις αυστριακές φυλακές, παρακαλεί την Constanze Razumovskij, αδελφή της Lulu von Thürheim, να του στείλει κείμενα του Όμηρου και του Όσσιαν, των δύο τυφλών βάρδων που ενσάρκωναν το ρομαντικό καλλιτεχνικό ιδανικό της «φυσικής ιδιοφυΐας». Το ύφος της επιστολής του Υψηλάντη είναι ρομαντικό και αυτό: «Στείλετέ μου βιβλία, αν μπορείτε», γράφει στην Constanze. «Το ξέρετε, δεν πρέπει να μου στερήσετε το διάβασμα και το γράψιμο. Μη λησμονήσετε τον Όμηρο και τον Όσσιαν, τους παλαιούς φίλους μου που ήσαν πάντα μαζί μου. Τώρα με εγκατέλειψαν και αυτοί!».[298]

Τα βιβλία που προμήθευαν στον Υψηλάντη οι φίλοι του θα έφταναν ασφαλώς και στα χέρια των ελλήνων συγκρατουμένων του. Σε αυτά πρέπει να βρήκε τροφή ο αισθαντισμός του Λασσάνη, που παρατηρείται προεπαναστατικά στο θεατρικό έργο του *Ελλάς* και στις επιστολές του, για να εξελιχθεί στον Ρομαντισμό, που διαπιστώνεται αργότερα, στα λίγα λογοτεχνικά κείμενά του που σώζονται από τα χρόνια μετά την έκρηξη της Επανάστασης. Ο ποιητικός κύκλος «Η Φυλακή» αποτυπώνει καθαρά την εξέλιξη αυτή, όπως και οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στις οποίες απαντούν μάλιστα ρητές αναφορές στον «Όσσιαν».

2. Η απελευθέρωση και η διαμονή στη Βιέννη

Τρία χρόνια μετά τη φυλάκιση του Αλέξανδρου Υψηλάντη και των συνοδών του, το φθινόπωρο του 1824, αφέθηκε ελεύθερος ο πρώτος από αυτούς, ο πολωνός Hornowsky, ως μη άμεσα εμπλεκόμενος στην Ελληνική Επανάσταση. Το 1826 αποφυλακίστηκε και ο επτανήσιος Γεράσιμος Ορφανός, καθώς ο βρετανός πρέσβης στη Βιέννη συγκατάνευσε στην επιστροφή του στα τότε αγγλοκρατούμενα Επτάνησα.[299] Τον Ιανουάριο του 1827, αιτήθηκε την αποφυλάκισή του και ο Λασσάνης, δηλώνοντας ότι επιθυμούσε να μεταβεί στη Λιψία. Το αίτημά του ωστόσο απορρίφθηκε, επειδή κατά τη σύλληψή του είχε δηλώσει ως εθνικότητα «Έλληνας» και, λόγω της δήλωσης αυτής, θεωρήθηκε πιθανό ότι εάν αποφυλακιζόταν, θα συνέχιζε την επαναστατική του δράση.[300]

Η απόφαση για την αποφυλάκιση όλων των ελλήνων κρατουμένων, του βαριά πλέον άρρωστου Αλέξανδρου Υψηλάντη και των δύο αδελφών του, του Λασσάνη και του Καβαλερόπουλου, λήφθηκε στα τέλη Νοεμβρίου του 1827, μετά από συγκατάθεση του τσάρου Νικόλαου Α΄. Οι αυστριακές αρχές επιθυμούσαν άλλωστε

Αλ. Υψηλάντη – δυστυχώς χωρίς καμία τεκμηρίωση για τα αρχεία αυτά, πόσο μάλλον για τα συγκεκριμένα χειρόγραφα.

298. Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, Αθήνα: Εστία 1965, σ. 152. Για τον Όσσιαν γίνεται αναλυτικά λόγος παρακάτω, με αφορμή τον ποιητικό κύκλο «Ἡ Φυλακή». Βλ. και στα «Σχόλια» των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», στ. 14.

299. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 274-275, 317, 320-321.

300. *Στο ίδιο*, σ. 326-327, αρ. 180.

να αποφύγουν την κατακραυγή της δημόσιας γνώμης που θα προκαλούσε ο επικείμενος θάνατος του Υψηλάντη, ενός ευγενή και ήρωα των ναπολεοντείων πολέμων, εάν αυτός βρισκόταν ακόμη στις φυλακές τους.[301] Οι έλληνες επαναστάστες αναχώρησαν από την Τερέζιενσταντ στις 25 Νοεμβρίου με προορισμό τη Βερόνα, η οποία είχε οριστεί ως τόπος διαμονής του Αλ. Υψηλάντη.[302] Στην πορεία τους συνοδεύονταν από ένα «έμπιστο πρόσωπο της αυστριακής διοίκησης», ονόματι Lorenczy.[303] Ο Λασσάνης μνημονεύει την αποφυλάκισή τους στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του με τη φράση: «Ἐλεύθεροι – καὶ ὅμως φύλαξ εἰς τὸ πλάγι μας».[304]

Από αυτή την εποχή προέρχεται και η μοναδική περιγραφή που διαθέτουμε για τον κοζανίτη αγωνιστή. Την οφείλουμε στον διοικητή του φρουρίου της Τερέζιενσταντ ο οποίος τον περιγράφει με τον ακόλουθο τρόπο: «33 ετών, ορθόδοξος, άγαμος, κοντός, με ωοειδές πρόσωπο, μαύρα μαλλιά, μαύρα μάτια και φρύδια, γαμψή μύτη, μικρό στόμα, μακρύ πηγούνι, με κομμένη γενειάδα και καγκελωτό μουστάκι, ομιλεί ελληνικά, γαλλικά, γερμανικά και ιταλικά».[305]

Πρώτος σταθμός των ταξιδιωτών ήταν η Πράγα, όπου έφτασαν το βράδυ της 25ης Νοεμβρίου και κατέλυσαν στο ξενοδοχείο «Στο μαύρο Άτι» («Zum schwarzen Roß») στην τότε οδό Kolowrat στο Nové Město.[306] Στις δύο ημέρες που πέρασαν εκεί, ο Λασσάνης, μόνος ή μαζί με κάποιον από τους συνταξιδιώτες του, επισκέφθηκε το Αυτοκρατορικό Θέατρο, ίσως και κάποια από τα αξιοθέατα της πόλης με ξεναγό τον Δημήτρη Βελδάρη, έναν Έλληνα εγκατεστημένο στην Πράγα.[307]

---

301. Για τον ρόλο της ρωσικής πολιτικής στη φυλάκιση και αργότερα στην απελευθέρωση του Υψηλάντη και της συνοδείας, βλ. Αριάδνη Μουταφίδου, «Alexandros Ypsilantis in Theresienstadt, 1826-1827», *Südost-Forschungen* 63/64 (2004/5), σ. 232-244. Επίσης, N. Corivan, «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», *Balkan Studies* 8 (1967), σ. 87-102: 95.
302. Corivan, *ό.π.*, σ. 94.
303. *Στο ίδιο*, σ. 93-94.
304. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 2.
305. Corivan, *ό.π.*, σ. 98. Η μετάφραση από τον Κ. Βακαλόπουλο, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 21.
306. Για τις ημερομηνίες της διαμονής τους στην Πράγα και για το εκεί κατάλυμα, βλ. Corivan, «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», σ. 94-95 και 98-99· επίσης Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 169 και σ. 350-351, αρ. 211. Η ονομασία του ξενοδοχείου αναφέρεται από τον Corivan μεταφρασμένη στα γαλλικά.
307. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Εντυπώσεις», στ. 4 και 13. Ταυτίζω τον Έλληνα Δημήτριο Βελδάρη που αναφέρει ο Λασσάνης με έναν Έλληνα ονόματι Βελδάρη, ο οποίος σύμφωνα με μια αναφορά της στρατιωτικής φρουράς της Πράγας, με ημερομηνία 24. 4.1821, είχε συνοδεύσει στις 23.4.1821 εννέα άτομα από μια ομάδα ελλήνων φοιτητών (οι οποίοι επέστρεφαν στις πατρίδες τους ή σκόπευαν να ενταχθούν στις δυνάμεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη) στην περιήγησή τους σε αξιοθέατα της πόλης. Οι φοιτητές αυτοί ήταν οι αδελφοί Πέτρος και Στέφανος Βλαστός, και οι Πέτρος Πινιατέλλης, Γεώργιος Ιωαννίδης, Γεώργιος Ψύλλας, Κύριλλος Λιβέριος, Φραγκίσκος Μαύρος, Αναστάσιος Πολυζωίδης και κάποιος Χάρακας. Βλ. Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, σ. 273-274. Το όνομα «Χάρακας» ενδέχεται να είναι λάθος. Πρόκειται ίσως για τον Αλέ-

Στις 27 Νοεμβρίου οι ταξιδιώτες συνέχισαν τον δρόμο τους προς τη Βιέννη, διασχίζοντας τη Βοημία, τη Μοραβία και την Άνω Αυστρία. Περνώντας από τις πόλεις Böhmisch-Brod (Český Brod), Csaslau (Čáslav), Iglau (Jihlava), Schelletau (Želetava), Mährisch-Brod (Moravské Budějovice), Znaim (Znojmo), Guntersdorf, Hollabrunn και Stockerau έφτασαν στην αυστριακή πρωτεύουσα στις 9 Δεκεμβρίου του 1827. Εκεί κατέλυσαν στο ξενοδοχείο «Στο χρυσό απίδι» («Zur goldenen Birn[e]») που βρισκόταν κοντά στο αρχοντικό του ρώσου πρίγκιπα Andrej Kirillovič Razumovskij (1752-1836), συζύγου της φίλης του Αλέξανδρου Υψηλάντη Constanze von Thürheim (1785-1867).[308]

Η διαμονή του Λασσάνη στη Βιέννη διήρκεσε συνολικά σχεδόν πέντε μήνες. Στο διάστημα αυτό ήρθε σε επαφή με την ελληνική παροικία της πόλης, γνώρισε τον Κωνσταντίνο Κούμα, που βρίσκονταν τότε εκεί, και συνδέθηκε φιλικά με κάποια μέλη της κοινότητας, κυρίως εμπόρους· τον Δημήτριο Ποστολάκα, με τον οποίο διατήρησε αργότερα αλληλογραφία, με τον Ζώη Χαραμή, με τους Ρογκότη, Λαγό, και Μπαρδάκα και κάποιον Ιωάννη.[309] Για τα πρόσωπα αυτά ο Λασσάνης τονίζει ότι είναι οι μόνοι που αξίζουν να ονομάζονται Έλληνες·[310] τους θεωρεί «ἀξίους καὶ γνησίους ὁμογενεῖς».[311]

ξανδρο Γλαράκη για τον οποίο γνωρίζουμε από άλλες πηγές ότι ταξίδευε με την ομάδα αυτή.

308. Corivan, «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», σ. 94-95 και Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, σ. 154. Σύμφωνα με τον Ενεπεκίδη, *ό.π.*, το ξενοδοχείο βρισκόταν στην Landstrasser Hauptstrasse 31, στην 3η συνοικία (3. Bezirk) της Βιέννης. Το κτήριο γκρεμίστηκε το 1833 και στη θέση του ανεγέρθηκε ένα νέο ξενοδοχείο. — Ο Razumovskij ήταν μαικήνας σημαντικών μουσικών, όπως του Beethoven, ο οποίος του αφιέρωσε τα κουαρτέτα εγχόρδων Op. 59, No 7-9. Το 1770 είχε λάβει μέρος στη ναυμαχία του Τσεσμέ, ως μέλος του πληρώματος ενός βρετανικού πλοίου το οποίο, υπό τις διαταγές του John Elphistone (1822-1785), πολεμούσε στο πλευρό του ρωσικού στόλου υπό τον Alexei Orlov.

309. Για τους Ποστολάκα, Χαραμή και Ρογκότη, βλ. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 25-26. Για τους Λαγό, Μπαρδάκα και Ιωάννη, βλ. σημείωμα του Λασσάνη σε επιστολή του Ν. Υψηλάντη προς τον Δ. Ποστολάκα, 19.4.1828 Μόναχο, ΙΑΜΜ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, αρ. εισ. 146/592, φ. 2r. Ο Λαγός ενδέχεται να είναι το ίδιο πρόσωπο με τον «τιμιώτατο κύριο Δ. Λαγό» που εμφανίζεται ανάμεσα στους συνδρομητές του έργου τού Δημητρίου Δάρβαρη, *Ἐγκυκλοπαιδεία ἁπλοελληνική*, Βιέννη: Zweck, 1829, σ. ιδ΄. Ο Ρογκότης είναι ίσως ο Πολυζώης Ρογώτης που εμφανίζεται στον ίδιο κατάλογο συνδρομητών του Δάρβαρη, και ο οποίος είναι μάλλον το ίδιο πρόσωπο με έναν γιαννιώτη έμπορο ονόματι «Πολύζο [= Πολυζώη] Ρογκότη» που εμφανίζεται το 1819 μεταξύ των συνδρομητών από τη Βιέννη της μετάφρασης του έργου του Adrien Richer *Μεγάλα Συμβεβηκότα ἐκ μικρῶν αἰτίων προξενηθέντα* (Βιέννη 1819), την οποία είχε εκπονήσει ο τυρναβίτης έμπορος και τέκτονας Ζήσης Δαούτης. Στον κατάλογο συνδρομητών του Δαούτη εμφανίζεται κι ένας μετσοβίτης έμπορος με το όνομα «Κυριάκης Στέριου Βαρδάκας»· ταυτίζεται ίσως με τον Μπαρδάκα που αναφέρει ο Λασσάνης.

310. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 25-26.

311. Σημείωμα του Λασσάνη σε επιστολή του Ν. Υψηλάντη προς τον Δ. Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, φ. 2r.

3. Το δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία

Κατά τη διαμονή του στη Βιέννη ο Λασσάνης επιδόθηκε στη συγγραφή. Στράφηκε ωστόσο σε άλλα είδη από εκείνα που τον είχαν προσελκύσει στο παρελθόν. Στους μήνες μετά την αποφυλάκισή του καρποφορεί ο αναστοχασμός που είχε προηγηθεί σχετικά με την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και την πορεία του Αγώνα. Ο Λασσάνης επιλέγει έτσι δύο πιο ταιριαστά είδη: το ιστορικό δοκίμιο και την ποίηση. Στη Βιέννη θα αρχίσει να γράφει ένα δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση και τον ποιητικό κύκλο «Ἡ Φυλακή».

Είναι πολύ πιθανό η ιδέα της συγγραφής των κειμένων αυτών να είχε ωριμάσει μέσα του νωρίτερα, όσο βρισκόταν υπό κράτηση στην Τερέζιενσταντ. Η πραγματοποίηση όμως του οποιουδήποτε συγγραφικού σχεδίου δεν μπορεί να άρχισε παρά μόνο μετά την αποφυλάκισή του. Η διαρκής επιτήρηση στο Μουνκάτς και την Τερέζιενσταντ και η αυστηρότητα της αυστριακής λογοκρισίας κατά την εποχή της Παλινόρθωσης καθιστούν απίθανη την περίπτωση οι έλληνες κρατούμενοι να μπόρεσαν να μεταφέρουν μαζί τους, όταν αποφυλακίστηκαν, κείμενα, που είχαν γράψει στη φυλακή και μάλιστα στα ελληνικά, σε μια γλώσσα την οποία το προσωπικό της φυλακής δεν γνώριζε, ώστε να κρίνει το περιεχόμενο των γραπτών.

Το δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση που ξεκίνησε να γράφει ο Λασσάνης στη Βιέννη διασπάστηκε γρήγορα σε δύο κείμενα: σε ένα δοκίμιο για την ελληνική ιστορία από την αρχαιότητα έως το 1814, γραμμένο στα ελληνικά, και σε ένα άλλο στα γερμανικά, με θέμα τη Φιλική Εταιρεία, με τον τίτλο «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection» («Διευκρινίσεις για τις προετοιμασίες για την Ελληνική Επανάσταση»).[312] Ο Λασσάνης δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει κανένα από τα δύο αυτά μακρόπνοα συγγραφικά σχέδια, ενόσω βρισκόταν στη Βιέννη. Μετά την αναχώρησή του, συνέχισε μόνο τη συγγραφή του δοκιμίου για την ελληνική ιστορία. Μετά από ένα σύντομο διάστημα, όμως, το εγκατέλειψε και αυτό.

Το ανολοκλήρωτο κείμενο για τη Φιλική Εταιρεία που σώζεται σήμερα στο «Αρχείο Λασσάνη» γράφτηκε λοιπόν εξ ολοκλήρου στη Βιέννη. Λίγα λυτά φύλλα με όρκους Φιλικών, συνωμοτικά ονόματα, συνθηματικές λέξεις και κώδικες που απόκεινται στο ίδιο αρχείο, προορίζονταν ίσως να χρησιμοποιηθούν στη συγγραφή του δοκιμίου. Αυτή ξεκίνησε λίγο μετά τον θάνατο του Υψηλάντη

312. Η σχετική μαρτυρία προέρχεται από τον ίδιο, βλ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 118. Και τα δύο δοκίμια παραδίδονται σήμερα σε χειρόγραφα στο «Αρχείο Λασσάνη» της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Εκδόθηκαν, όπως ήδη σημειώθηκε, από τον Κωνσταντίνο Βακαλόπουλο. Το δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία: Γ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», στο: Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη,* σ. 113-128. Περιγραφή του χειρογράφου στο Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 77.

(31.1.1828), μάλλον ήδη τον Φεβρουάριο του 1828. Διήρκησε περίπου έως τα μέσα Απριλίου της ίδιας χρονιάς, μέχρι δηλαδή την αναχώρηση του Λασσάνη από την αυστριακή πρωτεύουσα.[313]

Ένα αχρονολόγητο προσχέδιο επιστολής τού Λασσάνη προς την Lulu von Thürheim (1788-1864), στο οποίο γίνεται λόγος για ένα «έργο του» που της είχε δώσει να διαβάσει, οδηγεί στην υπόθεση ότι η γερμανοβελγικής καταγωγής κόμισσα υποστήριζε τη συγγραφή του δοκιμίου.[314] Παρότι ο τίτλος του «έργου» δεν αναφέρεται, πρόκειται με μεγάλη βεβαιότητα για το δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας, γιατί αυτό ήταν (απ' όσο ξέρουμε) το μοναδικό γερμανικό έργο του Λασσάνη και συνεπώς το μόνο που θα μπορούσε να διαβάσει η Thürheim που δεν γνώριζε νέα ελληνικά. Άλλωστε, το περιεχόμενό του ενδιέφερε άμεσα την ίδια και την αδελφή της Constanze. Οι δύο αδελφές, μέλη της υψηλής αριστοκρατίας της αυστριακής μοναρχίας συνδέονταν στενά με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη από παλαιότερα και του συμπαραστάθηκαν σταθερά και ποικιλοτρόπως κατά την επταετή φυλάκισή του και στην ολιγόμηνη ζωή του στη Βιέννη. Είναι λοιπόν πιθανό να είχαν οι ίδιες ενθαρρύνει τον Λασσάνη στη συγγραφή του συγκεκριμένου δοκιμίου, στόχος του οποίου ήταν η υπεράσπιση του Υψηλάντη, ο οποίος είχε θεωρηθεί υπεύθυνος για την αποτυχία της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία και είχε κατηγορηθεί ότι εγκατέλειψε τους συμπολεμιστές του μετά την ήττα στο Δρα-

313. Η χρονολόγηση της έναρξης της συγγραφής λίγο μετά τον θάνατο του Αλ. Υψηλάντη στηρίζεται στο ακόλουθο χωρίο του δοκιμίου: «Seine Seele trennte sich zwar *unlängst* von der irdischen Hülle, doch sein Leben hatte vor sieben Jahren, von der Stunde an, als ihn Oesterreichische List in das Gefängniss lockte, politisch aufgehört zu seyn», («Η ψυχή του χωρίστηκε μεν *πριν από λίγο καιρό* [unlängst] από το γήινο περίβλημά της, αλλά η ζωή του στάματησε πολιτικά πριν από επτά χρόνια, όταν η αυστριακή πανουργία τον φυλάκισε με δόλιο τρόπο»). Βλ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 116. Το επίρρημα «unlängst» σηματοδοτεί ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Τη χρονολόγηση του δοκιμίου στους πρώτους μήνες του 1828 στηρίζει και η αναφορά στα «επτά χρόνια» που είχαν παρέλθει από τη σύλληψη του Υψηλάντη από τους Αυστριακούς.

314. Προσχέδιο επιστολής Λασσάνη προς την Lulu von Thürheim, Μόναχο [Μάιος 1828], ΒΒ, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.20. Το προσχέδιο έχει δημοσιευτεί και χρονολογηθεί από τον Constantinos A. Vacalopoulos, «Probleme in Bezug auf das Leben und den Tod von Alexander Ypsilantis», *Balkan Studies* 15/1 (1974), σ. 61-79: 78. Η επιστολή του Λασσάνη απαντούσε σε αχρονολόγητη επιστολή της Lulu, η οποία επίσης φυλάσσεται στην ΒΒ (ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.25). Η πληροφορία ότι είχε δώσει ένα έργο του στην Lulu να το διαβάσει, συνάγεται από το χωρίο: «Je suis faché de ne pouvoir trouvé d'occasion pour Vous envoyer la continuation de mon ouvr[age.] V[ous] pouvez le garder car je tiens une copie» (Προσχέδιο επιστολής Λασσάνη προς την L. v. Thürheim, Μόναχο [Μάιος 1828], ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.20, φ. 1v). – Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί, ότι ο Κ. Βακαλόπουλος, εκδότης του δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία, διαπιστώνει στο χειρόγραφο, εκτός από το χέρι του Λασσάνη, ένα δεύτερο, γυναικείο χέρι. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 77-78. Πρόκειται ίσως για τη γραφή της Lulu von Thürheim.

γατσάνι.[315] Η επιλογή της γερμανικής γλώσσας δηλώνει ότι το κείμενο προοριζόταν να διαβαστεί έξω από τον ελληνικό χώρο.

Όπως γράφει ο ίδιος ο Λασσάνης, το δοκίμιό του θα απαντούσε σε τέσσερα καίρια ερωτήματα: α) πώς ο Υψηλάντης αποφάσισε να αφιερωθεί στον Αγώνα, β) γιατί επέλεξε να κηρύξει την Επανάσταση στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, γ) ποιες ήταν οι «αιτίες που παρέλυσαν τις επιχειρήσεις του στη Μολδοβλαχία» και δ) πώς η Αυστρία τον προσέλκυσε με δόλο στο έδαφός της.[316] Εντούτοις, κανένα από τα τέσσερα ερωτήματα δεν απαντήθηκε. Το κείμενο σταματά απότομα μετά από μια εισαγωγή, στην οποία στιγματίζεται η αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις προσπάθειες των Ελλήνων για εθνική χειραφέτηση, παρουσιάζονται οι συνθήκες ίδρυσης της Φιλικής Εταιρείας και κάποιες στοιχειώδεις πληροφορίες για την οργάνωσή της, ειδικότερα για τους βαθμούς της.

Οπωσδήποτε η αναχώρηση από τη Βιέννη και το ταξίδι της επιστροφής του στον ελληνικό χώρο στέρησαν από τον Λασσάνη την σταθερότητα και την άνεση χρόνου που απαιτούσε η ομαλή συνέχιση της συγγραφής. Το γεγονός όμως ότι παρά τα εμπόδια αυτά εξακολούθησε να γράφει την «Ιστορία της Ελλάδος», δηλώνει ότι ο λόγος που διέκοψε τη συγγραφή του δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία θα πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Πρόκειται ενδεχομένως για μια συνειδητή απόφαση. Έχοντας αποφασίσει να επιστρέψει στον ελληνικό χώρο, ο Λασσάνης έκρινε πιθανώς ότι η αναμόχλευση του παρελθόντος και η εμπλοκή σε δημόσιες αντιπαραθέσεις για την Επανάσταση ενείχαν τον κίνδυνο να συκοφαντηθεί ή να αποκαλυφθούν πτυχές της δράσης του κατά τη διάρκεια του Αγώνα, τις οποίες δεν επιθυμούσε να προβάλει δημόσια.[317]

4. Ο ποιητικός κύκλος «Ἡ Φυλακή»

Ενώ βρισκόταν στη Βιέννη, ο Λασσάνης έγραψε, παράλληλα με το δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία, ένα μέρος τού ποιητικού κύκλου «Ἡ Φυλακή». Το πρώτο ποίημα του κύκλου, στο οποίο το ποιητικό εγώ θρηνεί την απώλεια της ελευθερίας του,

315. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 116-118.

316. *Στο ίδιο*, σ. 117-118.

317. Ο Κ. Βακαλόπουλος εντοπίζει «την κύρια αιτία» για τη διακοπή της συγγραφής του δοκιμίου σε ένα δίλημμα: «μέσα στην ψυχή του Λασσάνη γινόταν μια μεγάλη πάλη: το πάθος του εναντίον ορισμένων ηγετικών μελών της Φιλικής Εταιρείας, οι οποίοι ζούσαν, ερχόταν αντιμέτωπο με τον φόβο, μήπως τον κατηγορήσουν ως “προδότη και αδιάκριτο”». Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 78. — Έχει υποστηριχτεί ότι αργότερα, κατά την παραμονή του στο Παρίσι το 1828, ο Λασσάνης δημοσίευσε σε γαλλικές εφημερίδες κείμενα «σχετικώς με το Κίνημα των Ηγεμονιών υπεραμυνόμενος του Υψηλάντου όστις είχε κατασυκοφαντηθή εκ μέρους Ελλήνων και Ξένων». Βλ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες αγωνισταί εις τα 1821*, σ. 144. Μια σχετική έρευνα στον γαλλικό Τύπο απέβη άκαρπη.

έδωσε αφορμή για να υποστηριχτεί ότι γράφτηκε ενώ ο Λασσάνης βρισκόταν ακόμη φυλακισμένος στην Τερέζιενσταντ. Εντούτοις, όπως επανειλημμένα σημειώθηκε, οι έλληνες επαναστάτες δεν μπόρεσαν μάλλον να πάρουν μαζί τους τα χειρόγραφά τους. Η σύνθεση του κύκλου άρχισε λοιπόν μετά την αποφυλάκισή του, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του από την Πράγα στη Βιέννη ή κατά τη διαμονή του στην αυστριακή πρωτεύουσα. Ο Λασσάνης συνέχισε τη «διόρθωσιν καὶ ἐπαύξησιν τῶν ποιηματίων» του, όταν βρισκόταν στο Μόναχο,[318] και το πιθανότερο είναι να ολοκλήρωσε το έργο του εκεί, έως τα μέσα Ιουνίου του 1828, αφού η παραμονή του στους επόμενους σταθμούς του ταξιδιού του ήταν πολύ σύντομη για να του περισσεύει χρόνος για συγγραφή.

Παρότι ο ποιητικός κύκλος ολοκληρώθηκε, δεν δημοσιεύτηκε. Το έργο παραδίδεται σήμερα σε ένα αυτόγραφο του Λασσάνη που απόκειται στο αρχείο του στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Πρόκειται για ένα καθαρογραμμένο αντίγραφο, στο οποίο ο Λασσάνης διέγραψε κατά την αντιγραφή έναν στίχο και τον αντικατέστησε με έναν άλλο, ενώ, αργότερα, σημείωσε με μολύβι πάνω από τρεις λέξεις κάποιες εναλλακτικές επιλογές, χωρίς να διαγράψει τις προηγούμενες διατυπώσεις. Ο κόπος της αντιγραφής στο καθαρό και οι διακριτικές δεύτερες σκέψεις με το μολύβι δείχνουν ότι ο Λασσάνης ασχολήθηκε με το έργο του σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ζωής του. Αποκαλύπτουν έτσι μια ιδιαίτερη σύνδεση με αυτό, η οποία δεν εκπλήσσει, αφού «Ἡ Φυλακὴ» είναι τρόπον τινά τα απομνημονεύματά του από την Επανάσταση.

Τα έξι ποιήματα του κύκλου καταγράφονται σε εικοσιτέσσερεις σελίδες το ένα μετά το άλλο, χωρίς να μεσολαβούν μεγάλα κενά ή διαχωριστικές γραμμές. Το τέλος τού ενός συμπίπτει στην ίδια σελίδα με την αρχή του επομένου, ενώ μετά το έκτο ποίημα εμφανίζεται μια οριζόντια γραμμή που δηλώνει το τέλος ολόκληρης της σύνθεσης. Η οπτική εικόνα του χειρογράφου, αλλά και στοιχεία του περιεχόμενου και της δομής των κειμένων, που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, τεκμηριώνουν ότι, μολονότι απουσιάζει ένας κοινός τίτλος και το κάθε ποίημα τιτλοφορείται ξεχωριστά, τα κείμενα δεν είναι αυτόνομα, αλλά απαρτίζουν έναν ποιητικό κύκλο.[319] Του δόθηκε εδώ ο τίτλος «Ἡ Φυλακή», γιατί το άλγος της στέ-

318. Βλ. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1v. Η επιστολή φέρει σημείωση του Ποστολάκα ότι την απάντησε στις 9/17 Μαΐου. Από τη σημείωση αυτή συνάγεται ότι η χρονολόγηση του Λασσάνη ακολουθεί το γρηγοριανό ημερολόγιο. Εάν ακολουθούσε το ιουλιανό θα είχε γραφτεί στις 13 Μαΐου. — Ταυτίζω τα ποιήματα που αναφέρει ο Λασάνης στην επιστολή του με αυτά του κύκλου «Ἡ Φυλακή» επειδή το περιεχόμενό τους έχει μεγάλη συνάφεια με τα ιστορικά δοκίμια που έγραφε ο Λασσάνης εκείνη την εποχή. Πρβλ. για παράδειγμα, Λασσάνης, «Πρῶτος ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων» και Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 117. Επίσης Λασσάνης, «Εἰς τὸ Μεσολλόγι» και «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 116.

319. Η σειρά των ποιημάτων στο χειρόγραφο GRHP_LHP A.2.9. της ΒΒ είναι η ακόλουθη: «Ἡ Φυλακή» (σ. 1-3), «Ἡ Λύρα» (σ. 3-5), «Ὁ Ὄλυμπος» (σ. 5-12), «Πρῶτος ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων» (σ. 12-19), «Διχόνιαι τῶν Ἑλλήνων» (σ. 19-21), «Εἰς τὸ Μεσολόγγι» (σ.

ρησης της ελευθερίας αποτελεί το κύριο κοινό θέμα που συνδέει τα επιμέρους ποιήματα σε μια μεγάλη σύνθεση.

Τα ποιήματα θεματοποιούν βασικές, κυρίως πολιτικές, έννοιες επάνω σε έναν αφηγηματικό καμβά από μνήμες της προσωπικής βιογραφίας του ποιητή και της πρόσφατης εθνικής ιστορίας. Τα δύο πρώτα, «Ἡ Φυλακή» και «Ἡ Λύρα», ξεκινούν από το παρόν του φυλακισμένου ποιητή, για να εισαγάγουν αντιστοίχως το θέμα του άλγους που ταλανίζει το ποιητικό εγώ εξαιτίας της στέρησης της ελευθερίας του και το θέμα της ποίησης ως παραμυθητικού λόγου. Για την περιγραφή της φυλακής ανακαλούνται εικόνες από τον εγκλεισμό στο Μουνκάτς,[320] όμως η έννοια της φυλακής είναι ευρύτερη – ο ίδιος ο Λασσάνης αντιλαμβανόταν ως εποχή εγκλεισμού του όλο το διάστημα από τη σύλληψη του από τους Αυστριακούς (1821) έως την αναχώρησή του από τη Βιέννη (1828).[321] Τα δύο πρώτα ποιήματα του κύκλου λειτουργούν ως εισαγωγή.

Το τρίτο, «Ὁ Ὄλυμπος», θεματοποιεί την ελευθερία. Στο ποίημα κυριαρχεί το εμβληματικό βουνό της ελληνικής δημοτικής ποίησης, το οποίο ταυτιζόταν στις τότε αντιλήψεις για τον γεωγραφικό χώρο με το συνεχόμενο ορεινό σύμπλεγμα που σχηματίζουν τα Πιέρια, ο Τίταρος και ο Όλυμπος.[322] Ο ορεινός αυτός χώρος οριοθετούνταν μέσω του Αλιάκμονα και του Πηνιού από τις πεδινές (και γι' αυτό τουρκοκρατούμενες) περιοχές της Κοζάνης και της Θεσσαλίας. Η ευρυχωρία του προσέφερε καταφύγιο στους μακεδόνες κλέφτες, τους Ολυμπιώτες. Για τον ποιητή Λασσάνη αποτελεί σύμβολο της ελευθερίας και της πατρίδας. Μέσα από μια αναδρομή στα προεπαναστατικά χρόνια, στην οποία ενοφθαλμίζει αυτοβιογραφικά στοιχεία από τη ζωή του στην Κοζάνη και τη συναναστροφή του με κλέφτες του Ολύμπου, αναπτύσσει τη γνωστή από το δημοτικό τραγούδι αντίθεση μεταξύ των βουνών (ελευθερία) και της πεδιάδας (σκλαβιά), περιγράφει τις ταπεινώσεις της δουλείας και καλεί σε εξέγερση.

Η έκκλησή του κορυφώνεται στο τέταρτο ποίημα, με τον τίτλο ο «Πρῶτος

21-24). Οι μέχρι τώρα μελετητές του «Αρχείου Λασσάνη» εξέλαβαν τα επιμέρους ποιήματα ως αυτόνομα έργα. Ο μόνος που αντιλήφθηκε τη σύνδεσή τους είναι ο Δημήτριος Καμπούρογλου, ο οποίος, παρουσιάζοντας τα χειρόγραφα του Λασσάνη που είχε αποκτήσει η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, έγραφε ότι ανάμεσά τους βρισκόταν «η πολύστιχος σειρά του: «η φυλακή – η λύρα – ο Όλυμπος – ο πρώτος ενθουσιασμός των Ελλήνων – εις το Μεσολόγγι – εις το Σούλι». Βλ. Αναδρομάρης [= Δημήτριος Καμπούρογλου], «Ο Λασσάνης», *Εστία* αρ. 13.099 (5.3.1931), σ. 1. Η παράλειψη του ποιήματος «Διχόνιαι τῶν Ἑλλήνων» είτε είναι σκόπιμη, είτε έγινε εκ παραδρομής.

320. Πρβλ. το ποίημα «Ἡ φυλακή» με την περιγραφή της φυλακής από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη η οποία παρατίθεται παραπάνω, στη σ. 110.

321. Βλ. Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, Αρχείον Αγωνιστών, κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2v: 1 r.

322. Για το ορεωνύμιο «Όλυμπος» κατά την οθωμανική περίοδο, βλ. Γεώργιος Τσότσος, «Η γεωγραφική διασπορά των επαναστατικών κινήσεων στη Δυτική Μακεδονία (15ος-αρχές 20ού αιώνα)», στο: *Ο Διαρκής Αγώνας για την Απελευθέρωση στη Δυτική Μακεδονία 1821-1912*, Β΄ Συνέδριο Εταιρείας Δυτικομακεδονικών Μελετών (Κοζάνη 24-25/9/2021), Πρακτικά υπό έκδοση.

ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων». Σε αυτό θεματοποιεί την ομόνοια, μια έννοια που εμφανίζεται συχνά στον ελληνικό προεπαναστατικό και επαναστατικό λόγο. Μια αλληλουχία εικόνων από την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και στην Πελοπόννησο, από την καταστροφή της Χίου και την ανατίναξη της οθωμανικής ναυαρχίδας στον Τσεσμέ θυμίζει τα κοινά επιτεύγματα και τις κοινές θυσίες, προκειμένου να εγείρει το αίσθημα της εθνικής αλληλεγγύης.

Η κορύφωση ακολουθείται από μια ύφεση του ηρωϊκού τόνου: Το πέμπτο ποίημα, «Διχόνοιαι τῶν Ἑλλήνων», θεματοποιεί και αυτό, τώρα όμως ex negativo, την ομόνοια. Αναφέρεται στους εμφυλίους πολέμους που συνόδευσαν την Επανάσταση και καλεί τους Έλληνες να ακολουθήσουν «τὴν ἐθνοσυνέλευσιν» και «τὴν Κυβέρνησιν», δηλαδή το «Πολιτικὸν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος» που είχε επικυρώσει η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (Μάρτιος-Μάιος 1827), η τελευταία από τις έως τότε εθνοσυνελεύσεις, και τον Καποδίστρια, ο οποίος είχε εκλεγεί από αυτήν Κυβερνήτης της Ελλάδας.

Ο κύκλος ολοκληρώνεται με το έκτο ποίημα, «Εἰς τὸ Μεσολλόγγι», το οποίο υμνεί την αυτοθυσία για την ελευθερία, απαντώντας στο πρώτο ποίημα, που θεματοποιεί τη στέρηση της ελευθερίας. Η ηρωϊκή αντίσταση και έξοδος των Μεσολογγιτών αναπαριστώνται με τη βοήθεια ενός επίμονου χριστιανικού συμβολισμού που αποτελεί πλέον στερεότυπο στοιχείο της ποίησης της Επανάστασης. Η στερεοτυπικότητά του αποκαλύπτεται από το γεγονός ότι ο Λασσάνης επιδείκνυε την ίδια εποχή στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» και στην αλληλογραφία του την αποστασιοποίησή του από τη θρησκεία.[323] Όπως και στο *Ελλάς*, ο πατριωτικός λόγος του κοζανίτη αγωνιστή εργαλειοποιεί το θρησκευτικό συναίσθημα, για να επιτύχει τη συγκίνηση του κοινού του.

Το περιεχόμενο των έξι ποιημάτων επιβεβαιώνει την εντύπωση που δημιουργεί η εικόνα του χειρογράφου, ότι δεν πρόκειται για μεμονωμένα ποιήματα, αλλά για έναν κύκλο. Επανερχόμενες αναφορές στη φυλάκιση ως στέρηση της ελευθερίας του σώματος, στο όνειρο ως απελευθέρωση του πνεύματος και της μνήμης, στη λύρα, ως σύμβολο της ποίησης και, μέσω αυτής, της ελευθερίας, συγκροτούν έναν συνδετικό ιστό που διατρέχει τα έξι ποιήματα, συναρθρώνοντάς τα σε μια σύνθεση 766 στίχων με επικό και λυρικό χαρακτήρα.[324]

Ο Λασσάνης θα μπορούσε να έχει εξοικειωθεί με την ποιητική μορφή του κύκλου, η οποία υπήρξε προσφιλής στους Ρομαντικούς, τόσο μέσα από την ελληνική, όσο και μέσα από την ξένη λογοτεχνία. Πιθανά πρότυπά του αποτέλεσαν τα *Ποιημάτια* (1817), και ειδικότερα οι «Νύκτες», του Γεώργιου Σακελλάριου, ο

323. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές σημειώσεις», στ. 33-37, όπου κατηγορεί τον Κούμα για θρησκοληψία. Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο ο Λασσάνης κρίνει ένα θρησκευτικό βιβλίο που επιμελείτο ο Γοβδελάς· βλ. επιστολή του Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1v.

324. Ο καταμερισμός των στίχων: «Ἡ Φυλακή» 75 στίχοι, «Ἡ Λύρα» 56, «Ὁ Ὄλυμπος» 225, «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων» 232, «Διχόνιαι τῶν Ἑλλήνων» 41, «Εἰς τὸ Μεσολόγγι» 137.

Fingal (1761) του James Macpherson και το *Childe Harold's Pilgrimage* (1812-1818) του λόρδου Βύρωνα (1788-1824).

Ο Λασσάνης, όταν βρισκόταν ακόμη στη γενέτειρά του, είχε γνωρίσει προσωπικά τον κοζανίτη ιατροφιλόσοφο και ποιητή Σακελλάριο και είχε επιδιώξει να τον συναντήσει, επιθυμώντας να πληροφορηθεί από αυτόν για τον Ρήγα.[325] Τότε ή το 1817, όταν εκδόθηκε, γνώρισε και το ποιητικό έργο του. Οι πρώτοι στίχοι του ποιήματος «Ἡ Φυλακή», με το οποίο ανοίγει ο ομότιτλος ποιητικός κύκλος, συνομιλούν με τους πρώτους στίχους από το ποίημα «Νύξ πρώτη» του Σακελλάριου.[326]

Η γνωριμία του Λασσάνη με τον επικό κύκλο *Fingal* του Macpherson, πιο γνωστόν ως *Όσσιαν*, επιβεβαιώνεται από τις γραμμές που παραθέτει από το αγγλικό κείμενο στην αρχή των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων». Το πιθανότερο είναι να διάβασε το έργο του σκωτσέζου λογοτέχνη, ενώ βρισκόταν στη φυλακή της Τερέζιενσταντ. Ο Υψηλάντης, όπως είδαμε, είχε ζητήσει από την Lulu von Thürheim να του στείλει κάποια βιβλία, μεταξύ άλλων «τον Όμηρο και τον Όσσιαν, τους παλαιούς φίλους» του.[327] Τον χαρακτήρα κύκλου είχε, τέλος, και το *Childe Harold's Pilgrimage* του Μπάυρον, έργο το οποίο αναφέρεται μαζί με το επίσης αφηγηματικό και δημοφιλές ποιημά του *The Giaur* (1813) στο ποίημα του Λασσάνη «Εἰς τὸ Μεσολλόγγι» με το οποίο κλείνει ο κύκλος «Ἡ Φυλακή».[328] Ο θαυμασμός του κοζανίτη λογοτέχνη για τον Μπάυρον εκδηλώνεται και με άλλους τρόπους, στο ίδιο ποίημα. Είκοσι δύο στίχοι, έμπλεοι ρομαντικής ρητορείας, αναφέρονται στον άγγλο φιλέλληνα λογοτέχνη και στον θάνατό του στην πόλη της λιμνοθάλασσας, ενώ κάποιες εικόνες και διατυπώσεις απηχούν βυρωνικά έργα, όπως το ποίημα *Η Κατάρα της Αθηνάς* (*The Curse of Minerva*, γρ. 1811).[329]

Η στιχουργία του Λασσάνη συνδέεται με τον Ρομαντισμό και ως προς το μέτρο που επιλέγει. Ο κοζανίτης αγωνιστής δεν μένει ανεπηρέαστος ως ποιητής από το κλίμα που καλλιεργεί η ανακάλυψη εκ μέρους του Ρομαντισμού και του αρχόμενου εθνικισμού της δημοτικής και της λαϊκής ποίησης ως πεδίου έκφρασης του εθνικού χαρακτήρα. Ακολουθώντας την τάση που είχε εισαγάγει ο «Δήμος» του Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο Λασσάνης στρέφεται προς τη δημοτική ποίηση.[330] Συνθέτει ανομοι-

325. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 58.

326. Βλ. Γεώργιος Σακελλάριος, *Ποιημάτια*, Βιέννη: Ιωάννης Σνείρερ, 1817, σ. 38-41. Στους στίχους αυτούς περιγράφεται η έλευση της νύκτας με διαδεδομένους λογοτεχνικούς τόπους. Πρβλ. Ιωάννης Βηλαράς, «Ο ήλιος βασιλεύει», στο: ο ίδιος, *Ποιήματα*, επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1995, σ. 342-343. Πρώτη δημοσίευση του ποιήματος το 1871, βλ. *ό.π.*, σ. 466-467.

327. Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, σ. 152.

328. Λασσάνης, «Εἰς τὸ Μεσολλόγγι», στ. 74.

329. *Στο ίδιο*, στ. 72-93 (αναφορά στον Μπάυρον). Ο στίχος «τὸν φωτοφόρον δίσκον της ἡ Ἄρτεμις κυλίει» του ποιήματος του Λασσάνη (*ό.π.*, στ. 20) απηχεί τον στόχο «Hours roll'd along, and Dian'orb on high /» από την *Κατάρα της Αθηνάς* του Μπάυρον, βλ. και τα «Σχόλια» στο «Εἰς τὸ Μεσολλόγγι», σ. 264.

330. Πολίτης, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία*, σ. 34-40.

οκατάληκτους δεκαπεντασύλλαβους στίχους σε δημώδη γλώσσα, ενοφθαλμίζοντας κάποτε σε αυτούς στίχους ή ημιστίχια από διαδεδομένα δημοτικά τραγούδια, χρησιμοποιώντας νοηματικές και συντακτικές δομές συνηθισμένες στη δημοτική ποίηση (επανάληψη νοήματος στο β΄ ημιστίχιο, τριαδικό σχήμα, άστοχα ερωτήματα κ.ά.) και αναπτύσσοντας στερεότυπα θέματα των κλέφτικων τραγουδιών (αντίθεση ελεύθερου βουνού-υπόδουλης πεδιάδας, σωματικό κάλλος συνδυασμένο με ανδρεία και ήθος κ.ά.).[331]

Ρομαντικές επιδράσεις διαπιστώνονται και στο περιεχόμενο της ποίησης του Λασσάνη. Χαρακτηριστικά είναι τα μοτίβα της νύχτας και του ονείρου, το επιδεικτικό πάθος για ελευθερία –τυπικό των βυρωνικών και εν γένει των ρομαντικών ηρώων–, η έντονη θρησκευτικότητα («Εἰς τὸ Μεσολόγγι») και η αγάπη για το μεταφυσικό και τα παραψυχολογικά φαινόμενα (λ.χ. οι οπτασίες στο «Ἡ Φυλακή»).

Τα έκδηλα στοιχεία του Ρομαντισμού στην ποίησή του απηχούν όχι μόνο παλαιότερα αναγνώσματα του Λασσάνη –κάποια από τα οποία αναφέρθηκαν μόλις–, αλλά και κείμενα που είχε διαβάσει μετά την απελευθέρωσή του. Στα πιο πρόσφατα αναγνώσματά του συγκαταλέγονταν έργα του Christian Johann Heinrich Heine (1797-1856). Στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» γράφει επιδοκιμαστικά για τον γερμανό ρομαντικό ότι αντιτίθεται στον κλασικισμό του Γκαίτε, καλλιεργώντας μια ποίηση εικόνων, υπόρρητων εντυπώσεων και όχι αισθηματικής ρητορείας: «ὁ Heyne νοστιμότατος διὰ τὸ σατυρικὸν του πνεῦμα […] –κατὰ τοῦ Goethenthum– εἶναι ὑπὲρ τῆς ποιήσεως zu sehen und nicht zu fühlen».[332]

Ωστόσο, ο Λασσάνης δεν καταφέρνει να συνομιλήσει γόνιμα με τη λογοτεχνία, να υπερβεί την απλή μίμηση.[333] Η ακύρωση του διαλόγου που επιχειρεί είναι ιδιαίτερα αισθητή στο ποίημά του «Ὁ Ὄλυμπος», στο οποίο τα παιδικά και εφηβικά βιώματα που τον συνδέουν με τον χώρο που περιγράφει και με τη ζωή των κλεφτών δεν μετουσιώνονται τελικά σε ποίηση. Η εικονοποιΐα του περιορίζεται στα θεματικά στερεότυπα και στα τετριμμένα μοτίβα που είχαν εν τω μεταξύ καθιερωθεί στην ελληνική ρομαντική ποίηση για την περιγραφή των ορεινών τοπίων και της ζωής των κλεφτών. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τη γλώσσα. Μολονότι το δημοτικό τραγούδι ήταν συστατικό στοιχείο του πολιτισμού μέσα στον οποίο ανδρώθηκε ο Λασσάνης, η γλώσσα της ποίησής του δεν επωφελείται: σε μια προσπάθεια να μιμηθεί τις τυπικές για το δημοτικό τραγούδι σύνθετες λέξεις, αρνείται να εγκαταλείψει τους λόγιους τύπους και δεν αποκτά προσωπικό ποιητικό ύφος.[334]

---

331. Βλ. για παράδειγμα Λασσάνης, «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 1, 26, 37, 91, 95, 117, 118, 130, 131, 151-156, 179, 193, 201, 222.

332. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 53-56· βλ. και στ. 200.

333. Από τα ονόματα λογοτεχνών που αναφέρθηκαν λείπουν εκείνα του Αθανάσιου Χριστόπουλου και του Ανδρέα Κάλβου, οι οποίοι είχαν ήδη χρησιμοποιήσει για τις ποιητικές συλλογές τους τους τίτλους «Λυρικά» και «Λύρα». Ο ανακρεοντισμός του πρώτου και ο κλασικισμός και η γλώσσα του δεύτερου είναι ωστόσο εντελώς ξένα στον Λασσάνη. Ο τίτλος «Ἡ Λύρα» που δίνει στο δεύτερο ποίημα του ποιητικού κύκλου του δεν αρκεί για να υποστηριχθεί κάποια συγκεκριμένη επίδραση.

334. Βλ. ενδεικτικά, Λασσάνης, «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 22-31, όπου σε έντεκα μόνο στίχους απα-

Η αξία του ποιητικού κύκλου του Λασσάνη δεν έγκειται λοιπόν στη λογοτεχνικότητά του ή στις ρηξικέλευθες θεματικές ή μορφικές επιλογές του. Βρίσκεται στη λειτουργία που είχαν τα ποιήματα αυτά για τον ίδιο και για τους όποιους αναγνώστες κατάφεραν να βρουν, συμπεριλαμβανομένων των σημερινών ερευνητών. «Ἡ Φυλακή» λειτούργησε για τον Λασσάνη ως αναστοχαστικός απολογισμός που αναδομεί το ατομικό και το συλλογικό παρελθόν, για να το νοηματοδοτήσει ως μια εξελικτική πορεία προς την ελευθερία. Με τη «Φυλακή» ο κοζανίτης αγωνιστής καταθέτει τη δική του εκδοχή για τα γεγονότα της Επανάστασης· εκείνη την εκδοχή του παρελθόντος στην οποία παραπέμπει, όταν υπογράφει ως «Γ. Λασσάνης, Ιερολοχίτης».

5. Η αναχώρηση από τη Βιέννη

Στις 31 Ιανουαρίου του 1828 πέθανε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης.[335] Ο αδελφός του Γεώργιος, πληροφορώντας τον αδελφό τους Δημήτριο για το θλιβερό γεγονός, έγραφε ότι «τὸ σῶμα τοῦ ἀείμνηστου μακαρίτου, ἀνοίχθη, ἔμπροσθὲν εἰς τὸν φίλον μας Λασάνην [...] καὶ ἡ καρδία του ἦτον τόσον πηραγμένη [...] καὶ ἄλλα πολλά μέρη τοῦ σώματος ἦτον καταπηραγμένα, μ᾽ ὅλον τοῦτο τὸ ἐβαλσάμοσαν, καὶ ἡ καρδία του ἐβάλθη εἰς ἕνα κουτί, διὰ νὰ μετακομισθούν μὲ καιρὸν εἰς τὴν δυστυχισμένην καὶ φιλτάτην πατρίδαν μας».[336]

Στους επόμενους μήνες οι συνοδοιπόροι του Αλέξανδρου εγκατέλειψαν τη Βιέννη. Ο Νικόλαος Υψηλάντης κατευθύνθηκε προς τη Γαλλία, ο Γεώργιος προς τη Ρωσία, το ίδιο και ο Καβαλερόπουλος.[337] Ο Λασσάνης σχεδίαζε να μεταβεί στην

ντούν οι ακόλουθες οκτώ σύνθετες λέξεις: «αἰωνιοσκέπαστα», «θεοκατοικημένα», «αἰθεροπέλαγος», «ἀστραποβλέμματα», «δενδροξεριζόνοντες», «ἐξεμπεριδενόμενοι», «πολυκλόνων», «ὀφειδοχούνων».

335. Η Lulu von Thürheim, που επισκεπτόταν συχνά τον Αλ. Υψηλάντη, αφότου έφτασε στη Βιέννη, σημειώνει στο ημερολόγιό της ότι ο Υψηλάντης απεβίωσε στις 31 Ιαν. 1828 βλ. Ludovica von Thürheim, *Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs grosser* Welt, επιμ. René van Rhyn [= Philipp von Blittersdorf], 4 τόμ., Μόναχο: Georg Müller, 1913-1914, τ. 3, σ. 287. Η μαρτυρία εντοπίστηκε από τον Π. Ενεπεκίδη. Βλ. και πρόσθετα τεκμήρια, από τον γερμανόφωνο τύπο, στο: Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, σ. 144-148, 154-157.

336. Η επιστολή φυλάσσεται στα ΓΑΚ, δημοσιεύτηκε από τον Δ. Γατόπουλο από τον οποίο την αναδημοσίευσε ο Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 171-170. Επαναδημοσιεύτηκε από την Κωνσταντίνα Μ. Σωτηριάδου, «Μυοτονική δυστροφία: Υποθέσεις και δεδομένα γύρω από τη νόσο των αδελφών Υψηλάντη», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Νευρολογική Κλινική, Πανεπιστήμιο Πατρών, 1988, σ. 24 (με φωτογραφία του πρωτοτύπου).

337. Σημειώνω για την περαιτέρω πορεία του Κ. Καβαλερόπουλου ότι στον κατάλογο συνδρομητών της *Ἐγκυκλοπαιδείας ἁπλοελληνικὴς* του Δάρβαρη εμφανίζεται ένας «εὐγενέστατος καὶ γενναιότατος κύριος Κωνσταντῖνος Καβαλλερόπουλος», ο οποίος μάλλον

Ελλάδα, για να λάβει και πάλι μέρος στον Αγώνα.[338] Αρχικά θέλησε να ταξιδέψει μέσω της Τεργέστης, λιμανιού που βρισκόταν τότε υπό αυστριακή κυριαρχία. Αναγκάστηκε όμως να αλλάξει το δρομολόγιό του, καθώς οι αυστριακές αρχές απαγόρευαν στους Έλληνες να ταξιδεύουν προς την επαναστατημένη πατρίδα τους μέσω των εδαφών της Μοναρχίας.[339] Επέλεξε έτσι να διασχίσει ένα μέρος της Γερμανίας και της Γαλλίας, για να επιβιβαστεί σε κάποιο από τα πλοία που ταξίδευαν προς την Ελλάδα από τη Μασσαλία και την Τουλών.

Τελευταία μαρτυρία από την περίοδο της αυστριακής φυλάκισής του είναι μια συλλυπητήρια επιστολή του προς την Ελισάβετ Βακαρέσκου, μητέρα του Αλέξανδρου Υψηλάντη, η οποία γράφτηκε στις 9 Απριλίου του 1828. Μετά από παραμυθητικά λόγια για «τὸν ἀμάραντον στέφανον τῆς ἀθανασίας» που επρόκειτο να πλέξει «ἡ εὐγνωμοσύνη τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους» σε εκείνον που υπήρξε «ὁδηγός» του στην «ἀνάκτησιν τῶν ἀνθρωπίνων δικαίων καὶ τῆς εὐνομίας», ο Λασσάνης ευχαριστεί την Ελισάβετ για την φιλία που του έδειξαν οι γιοι της:

> Ἑπτὰ χρόνους, σεβαστὴ Κυρία, συνεζοῦσα μὲ τοὺς φιλτάτους Αὐτῆς υἱούς, κ᾽ ἤμην κοινωνὸς τῶν καλῶν καὶ τῶν κακουχιῶν των, καὶ τοῦτο μ᾽ ἐνθαῤῥύνει νὰ ἐνοχλήσω Αὐτὴν μὲ τὸ παρὸν ταπεινόν μου, προσφέρων πρὸς τὸ σεβαστὸν Αὐτῆς ὑποκείμενον τὴν ἐγκάρδιόν μου εὐγνωμοσύνην διὰ τὴν φιλίαν καὶ δι᾽ ὅλας τὰς καλοσύνας, ὅσας τόσον ὁ ἀοίδιμος Μακαρίτης, καθὼς καὶ οἱ ἀγαπητοὶ Αὐτῆς Γεώργιος καὶ Νικόλαος, ἔδειξαν πρὸς ἐμέ. Εὐτυχῆ δὲ θὰ νομίσω ἐμαυτὸν, ἐάν ποτε εὐδοκιμήσω νὰ γείνω κῆρυξ τῶν ἀρετῶν τοῦ Μακαρίτου.
>
> Μένω μὲ ὅλον τὸ πρὸς τὴν σεβαστὴν Αὐτῆς κεφαλὴν ὀφειλόμενον σέβας τῆς Ἐκλαμπρότητος Αὐτῆς δοῦλος ταπεινός,
>
> Βιέννη τὴν 9 ἀπριλίου 1828. Γ. Λασσάνης[340]

ταυτίζεται με αυτόν, βλ. Δημήτριος Δάρβαρης, *Ἐγκυκλοπαιδεία ἁπλοελληνική*, Βιέννη: Zweck, 1829, σ. ιγ΄.

338. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 22.

339. Η απαγόρευση ίσχυε γενικά για τους Έλληνες, όπως φαίνεται από τα όσα γράφει ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος την ίδια εποχή, επιστρέφοντας από τις σπουδές του στο Μόναχο, επιχείρησε και εκείνος να ταξιδέψει προς την Ελλάδα μέσω Τεργέστης. Γράφει ότι στη Βιέννη: «μοὶ ἀπεκρίθησαν ὅτι Ἕλληνος διαβατήριον δὲν ἐπιθεωρεῖται διὰ τὴν Ἑλλάδα», βλ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, 4 τόμ. Αθήνα: Γεώργιος Κασδόνης/Πυρσός, 1894-1930, τ. 1, σ. 191.

340. Η επιστολή δημοσιεύεται στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 345-346. Η επιστολή ακολουθεί το γρηγοριανό ημερολόγιο. Για Αναλυτική παρουσίαση της χρονολόγησης του ταξιδιού και των πηγών του, βλ. σ. 272-278.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

1. Το ταξίδι της επιστροφής: Γερμανία

Στις 17 Απριλίου του 1828 η *Πολιτική Εφημερίδα του Μονάχου* δημοσίευσε, όπως πάντα, στη στήλη «Αγγελία Ξένων» τα ονόματα των ταξιδιωτών που είχαν αφιχθεί την προηγούμενη ημέρα στη βαυαρική πρωτεύουσα. Πρώτοι αναφέρονταν ο «εξοχώτατος πρίγκιπας Υψηλάντης από τη Βιέννη» και ο «κύριος Λασσάνης, ιδιώτης από τον Όλυμπο στην Ελλάδα», οι οποίοι κατέλυσαν στο ξενοδοχείο «Χρυσό Ελάφι».[341] Ένας ταξιδιωτικός οδηγός που εκδόθηκε μερικά χρόνια αργότερα το επαινούσε ως το καλύτερο της πόλης.[342]

Η είδηση της *Πολιτικής Εφημερίδας του Μονάχου* ότι ο Λασσάνης και ο Νικόλαος Υψηλάντης έφτασαν και δύο στην πόλη στις 16 Απριλίου επιβεβαιώνει ότι ταξίδεψαν μαζί από τη Βιέννη. Η συλλυπητήρια επιστολή του πρώτου προς την Ελισάβετ Βακαρέσκου δείχνει ότι στις 9 του ίδιου μήνα βρίσκονταν ακόμη στην αυστριακή πρωτεύουσα. Καθώς το ταξίδι μέχρι το Μόναχο διαρκούσε τότε τρεις ημέρες, αναχώρησαν από τη Βιέννη το αργότερο στις 13 Απριλίου 1828.

Στη βαυαρική πρωτεύουσα ο Υψηλάντης επιδόθηκε «εἰς ἐπισκέψεις φίλων ἀξιοσέβαστων»,[343] ενώ κάποιοι άλλοι αναζήτησαν τους δύο ταξιδιώτες στο ξενοδοχείο τους. Στις 19 Απριλίου τους επισκέφτηκαν στο «Χρυσό Ελάφι» ο Ν. Α. Ρενιέρης και ο Δημήτριος Γοβδελάς, και από εκεί έγραψαν και οι τέσσερεις ένα κοινό γράμμα προς τον φίλο τους Δημήτριο Ποστολάκα στη Βιέννη. Δύο ημέρες αργότερα ο Νικόλαος αναχώρησε για το Παρίσι. Στόχος του ήταν να συναντήσει τον Charles-André Pozzo di Borgo (1768-1842), διπλωμάτη που είχε αναλάβει στο παρελθόν αποστολές στην Κωνσταντινούπολη, και τον Pierre-Louis-Auguste Ferron

---

341. «Fremden-Anzeige», εφ. *Münchner Politische Zeitung* 92 (17.4.1828), σ. 576. Μετά τα ονόματα των Νικολάου Υψηλάντη και Γ. Λασσάνη ακολουθούν εκείνα ενός βαρόνου και δύο εμπόρων.

342. Βλ. *A Handbook for Travellers in Southern Germany*. London: John Murray, 1837, σ. 27: «Goldener Hirsch (Stag), the best. The landlord was formerly cook to Eugene Beauharnais Duke of Leuchtenberg. The *table d'hôte* at 2 is excellent, and costs 1 fl. 12 kr. without wine; lodging 1 fl., tea 30 kr. butter 8 kr., coffee 24 kr.». Ο Eugéne Rose de Beauharnais (1781-Μόναχο 1824) ήταν γιος της συζύγου του Ναπολέοντα Ιωσηφίνας, από τον πρώτο της γάμο. Υιοθετήθηκε από τον Ναπολέοντα και έκανε σημαντική σταδιοδρομία στον γαλλικό στρατό. Το 1806 παντρεύτηκε την πριγκίπισσα της Βαυαρίας Αυγούστα, αδελφή του μετέπειτα βασιλιά Λουδοβίκου Α΄.

343. Επιστολή Ν. Υψηλάντη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, ΙΑΜΜ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή, αρ. εισ. 146/592, φ. 1r.

de Le Ferronnays (1777-1842), υπουργό εξωτερικών της Γαλλίας και πρώην πρέσβη της στη Ρωσία, για να συζητήσει μαζί τους θέματα που αφορούσαν την ακίνητη περιουσία της οικογένειας Υψηλάντη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.[344]

Ο Λασσάνης παρέμεινε στο Μόναχο.[345] Συνέχισε το ταξίδι του μόλις στα μέσα Ιουνίου, με προορισμό τα γαλλικά λιμάνια της Μεσογείου. Μέσω των πόλεων Άουγκσμπουργκ (Augsburg) και Ουλμ (Ulm) έφτασε στις 19 Ιουνίου στη Στουτγάρδη (Stuttgart). Από εκεί, μέσω της Καρλσρούης (Karlsruhe) και του Μπάντεν-Μπάντεν (Baden-Baden), αφίχθηκε στις 22 του ίδιου μήνα στο Στρασβούργο. Από την πρωτεύουσα της Αλσατίας μετέβη στο Παρίσι, όπου έφτασε το νωρίτερο στις 25 Ιουνίου 1828. Άγνωστο πότε ακριβώς, αναχώρησε από τη γαλλική πρωτεύουσα για τη Μασσαλία και στη συνέχεια για την Τουλών, όπου επιβιβάστηκε σε μια γαλλική φρεγάτα. Αποβιβάστηκε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1828.[346]

Το δρομολόγιό του ήταν ασυνήθιστο. Ήδη κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης είχε αποκρυσταλλωθεί μία συγκεκριμένη διαδρομή την οποία ακολουθούσαν όσοι Φιλέλληνες επιθυμούσαν να μεταβούν από τα γερμανικά κράτη ή μέσω αυτών στην Ελλάδα. Το δρομολόγιο που είχε διαμορφωθεί οδηγούσε από τον δυτικό γερμανικό χώρο μέσω της Ελβετίας στον γαλλικό Νότο. Βασικοί σταθμοί του ήταν πόλεις, στις οποίες υπήρχαν ιδιαίτερα δραστήριες φιλελληνικές επιτροπές που στήριζαν οικονομικά και οργανωτικά τους ταξιδιώτες προς την Ελλάδα. Πολύ σημαντικός κόμβος ήταν η Στουτγάρδη, «το οργανωτικό κέντρο του νοτιοδυτικού γερμανικού φιλελληνικού κινήματος».[347] Εκεί συγκεντρώνονταν όχι μόνο πολλοί Φιλέλληνες που κατευθύνονταν προς τη Μασσαλία και την Τουλών, αλλά και οι πρόσοδοι εράνων που είχαν διεξαχθεί σε διάφορες γερμανικές πόλεις για τη στήριξη της Ελληνικής Επανάστασης. Στη Στουτγάρδη δραστηριο-

344. Ο ίδιος ο Νικόλαος ανέφερε σε γράμμα του στις 19.4.1828 ότι σκόπευε να αναχωρήσει μετά από δύο ημέρες· βλ. επιστολή Ν. Υψηλάντη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, φ. 1r. Σε οποιαδήποτε περίπτωση δεν βρισκόταν πλέον στο Μόναχο την 1η Μαΐου· βλ. επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1r. — Από την αλληλογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη συνάγεται ότι ο Νικόλαος ήθελε να μεταβεί στο Παρίσι ήδη από τον Νοέμβριο του 1827· βλ. A. Ypsilanti, *Correspondance inédite, 1816-1828*, σ. 119. Η άφιξή του εκεί επιβεβαιώνεται και από προσχέδιο επιστολής του Λασσάνη προς τη Lulu von Thürheim τον Μάιο του 1828. Στην ίδια επιστολή αναφέρονται τα πρόσωπα που συνάντησε και ο στόχος της συνάντησης· βλ. Vacalopoulos, «Probleme in Bezug auf das Leben und den Tod von Alexander Ypsilantis», σ. 78 – όπου και πληροφορίες για το θέμα της περιουσίας της οικογένειας Υψηλάντη.

345. Κατέλυσε στη συνέχεια μάλλον αλλού, αφού στις 19 Απριλίου γράφει στον Ποστολάκα, ότι, εάν του απαντήσει, να στείλει την επιστολή ως «poste restante» στη διεύθυνση από την οποία του γράφει. Βλ. σημείωμα Λασσάνη προς Ποστολάκα σε επιστολή Ν. Υψηλάντη προς τον Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, φ. 2r.

346. Οι χρονολογίες που παρουσιάζονται εδώ συνάγονται από ποικίλες πηγές. Για τη σχετική τεκμηρίωση και επιχειρηματολογία βλ. σ. 272-278.

347. Ulrich Schulte-Wülwer, «Harro Harring als Philhellene, 1821-1822», *Mitteilungen der Harro-Harring-Gesellschaft* 13/14 (1994/95), σ. 4-45: 16.

ποιούνταν πολιτικά προοδευτικοί Φιλέλληνες των οποίων οι επαφές έφταναν μέσω των φοιτητικών ενώσεων στην Ελβετία, σε εκπροσώπους του δημοκρατικού-φιλελεύθερου κινήματος.[348] Το φιλελληνικό κομιτάτο της πόλης συνεργαζόταν με εκείνα άλλων γερμανικών πόλεων και με το κεντρικό ελβετικό κομιτάτο στη Ζυρίχη.[349] Πάνω στις επαφές αυτές είχε οργανωθεί το δρομολόγιο που οδηγούσε προς τα γαλλικά λιμάνια: Από τη Σουτγάρδη οι μελλοντικοί αγωνιστές ταξίδευαν προς το Σαφχάουζεν, και περνώντας από τη Ζυρίχη, τη Βέρνη και τη Γενεύη, έμπαιναν στη Γαλλία και μέσω της Λυών έφταναν στη Μασσαλία και στην Τουλών.

Ο Λασσάνης δεν ακολούθησε όμως τη διαδρομή αυτή. Στη Στουτγάρδη, αντί να κατευθυνθεί προς τον νότο (Σαφχάουζεν – Γενεύη – Μασσαλία), συνέχισε δυτικά (Στρασβούργο – Παρίσι – Μασσαλία). Η επίσκεψη στο Παρίσι επιμήκυνε το ταξίδι του, κοστίζοντας όχι μόνο χρόνο, τον οποίο μπορεί να είχε, αλλά και χρήματα, τα οποία οπωσδήποτε δεν διέθετε ο ίδιος. Η εύλογη υπόθεση ότι τα γερμανικά και γαλλικά φιλελληνικά κομιτάτα τον συνέδραμαν οικονομικά στο ταξίδι του, δεν επιβεβαιώνεται, τουλάχιστον προς το παρόν. Αντιθέτως, η εξέχουσα κοινωνική θέση αρκετών από τα πρόσωπα που συναναστράφηκε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, σε συνδυασμό με ορισμένες πολυτέλειες που επέτρεπε στον εαυτό του (λ.χ. θεατρικές παραστάσεις), δείχνουν ότι ο πρώην υπασπιστής του Υψηλάντη είχε πρόσβαση σε κύκλους με πολιτική ισχύ και ότι μάλλον διέθετε πολύ πιο αξιόλογα οικονομικά μέσα από τα στοιχειώδη που θα μπορούσαν να του προσφέρουν τα φιλελληνικά κομιτάτα.

Από τις παραπάνω διαπιστώσεις συνάγεται ότι η επιστροφή στην Ελλάδα ήταν ο κύριος αλλά όχι ο μοναδικός στόχος του Λασσάνη. Το ταξίδι του εξυπηρετούσε και κάποιον άλλο, ή άλλους σκοπούς, οι οποίοι υπαγόρευαν τη μετάβασή του στο Παρίσι και οι οποίοι δεν ήταν ιδιωτικής φύσης, αφού η χρηματοδότηση του ταξιδιού του δεν προερχόταν από δικούς του πόρους. Συμπεραίνουμε έτσι, ότι η παράκαμψη προς τη γαλλική πρωτεύουσα εξυπηρετούσε είτε μια συνάντηση με τον Νικόλαο Υψηλάντη –εάν αυτός βρισκόταν ακόμη εκεί– είτε, το πιθανότερο, επαφές και συνεννοήσεις με φιλελληνικά δίκτυα. Ο στόχος των επαφών αυτών φαίνεται να συνδεόταν με τις διεργασίες που γίνονταν σχετικά με τις υποψηφιότητες για τον ελληνικό θρόνο. Στο θέμα θα επανέλθουμε.

Η βασική πηγή πληροφοριών για την πορεία τού Λασσάνη από τη Βιέννη στη Μασσαλία είναι οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του. Πρόκειται για ένα κείμενο επιγραμματικό στο μεγαλύτερο μέρος του, το οποίο καταλήγει συχνά σε μια παράταξη ονομάτων προσώπων που συνάντησε ο Λασσάνης κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του και τόπων που επισκέφθηκε. Περιλαμβάνει ωστόσο και λίγα αφηγηματικά μέρη, κυρίως κάποιες μνήμες από την Πράγα και από τη συνομιλία του με τον βαυαρό βασιλιά Λουδοβίκο Α΄. Οι σημειώσεις του αποτυπώνουν την ενεργη-

348. *Στο ίδιο.*

349. Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes, 1821-1827*, München: Oldenbourg, 1984, σ. 51-52.

τικότητα και τη δίψα για ζωή που διακατείχε τον τριαπεντάχρονο πια αγωνιστή κατά τους πρώτους μήνες της ελευθερίας του, οι οποίες μετέτρεψαν την πορεία της επιστροφής του σε ένα πολιτικό και μορφωτικό ταξίδι. Στις πόλεις από τις οποίες πέρασε, συνάντησε Φιλέλληνες – πολιτικούς, στρατιωτικούς, ανώτατους κρατικούς λειτουργούς, επιχειρηματίες και εκδότες, ακόμη και τον ίδιο τον βασιλιά της Βαυαρίας· περιηγήθηκε αξιοθέατα, παρακολούθησε παραστάσεις θεάτρου και όπερας, συνάντησε καλλιτέχνες, συζήτησε για τη λογοτεχνία. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», μια ακολουθία ονομάτων προσώπων και τοπωνυμίων, τίτλων λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών έργων, θραυσμάτων σκέψεων και ιδεών, μοιάζουν με ένα λαχανιασμένο στακάτο που αποτυπώνει την επιθυμία του Λασσάνη να κερδίσει πίσω, μέσα σε λίγους μήνες, τα χαμένα επτά χρόνια, αλλά και να εξασφαλίζει το προσωπικό μέλλον του στο κράτος που δημιουργούσε η Ελληνική Επανάσταση.

2. Έλληνες και Φιλέλληνες

Από τη Βιέννη στην Τουλών, ο Λασσάνης είχε την ευκαιρία να κάνει πολλές νέες γνωριμίες. Συχνά, τα πρόσωπα που συναντούσε δεν ήταν άγνωστα μεταξύ τους, αλλά ανήκαν σε συγκεκριμένες ομάδες και δίκτυα. Μια τέτοια, πρώτη ομάδα, συγκροτούσαν οι Έλληνες που διέμεναν, παροδικά ή μόνιμα, στις πόλεις από τις οποίες πέρασε.

Ήδη στις 19 Απριλίου 1828, τρεις ημέρες μετά την άφιξή του στο Μόναχο, ο Λασσάνης συνάντησε μαζί με τον Νικόλαο Υψηλάντη τον Ν. Α. Ρενιέρη και τον Δημήτριο Γοβδελά (1780-1831).[350] Ο τελευταίος είχε μεταβεί στη βαυαρική πρωτεύουσα από την Πολωνία, όπου είχε καταφύγει κατά τη διάρκεια της Επανάστασης στη Μολδοβλαχία.[351] Ο Λασσάνης τον αναφέρει με εκτίμηση, αποστασιοποιείται όμως από το θεολογικό ενδιαφέρον που αποτελούσε μια σταθερή παράμετρο των πνευματικών δραστηριοτήτων του Γοβδελά:

> Τὸ θεολογικὸν βιβλίον τοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοσιν φροντίζει παρέργως ὁ κύριος Γοβδελᾶς εἶναι καλόν διὰ τοὺς πιστεύοντας νὰ τῶχουν σὰν εὐαγγέλιον καὶ δι᾽ ἡμᾶς τοὺς ἄλλους νὰ εὐχαριστῇ κἄπποτε τὴν περιέργειάν μας· καταγίνεται ὅμως εἰς ἄλλο ἐπωφελέστερον καὶ ἀναγκαῖον δηλ: Λεξικὸν Τετράγλωσσον τῆς Βοτανικῆς καὶ φυσικῆς κατὰ τὸ τοῦ Boumare. Τὸν βλέπω συχνᾶ εἶναι κάλλιστος.[352]

350. Βλ. σημείωμα Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα σε επιστολή του Ν. Υψηλάντη προς τον ίδιο, Μόναχο 19.4.1828, φ. 2r. Επίσης βλ. επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828.

351. Ariadna Camariano-Cioran, «Ο Ραψανιώτης Δημήτριος Παν. Γοβδελάς, δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιασίου (1808-1811 και 1816-1821)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 29 (1996), σ. 115-128: 123.

352. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δ. Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1v.

Στο Μόναχο ο Λασσάνης συνάντησε ακόμη τον Αναστάσιο Πολυζωίδη (1802-1873), πρόσωπο καλά πληροφορημένο για τις εξελίξεις στην Ελλάδα, αφού είχε διατελέσει μέλος τού επιτελείου του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, είχε παρευρεθεί στην Α΄ Εθνοσυνέλευση και είχε συμμετάσχει στην αποστολή στο Λονδίνο το 1823 για τη σύναψη εθνικού δανείου.[353] Η παρουσία του στη Βαυαρία το καλοκαίρι του 1828, μαρτυρείται από ένα σημείωμα γραμμένο και υπογραμμένο από τον ίδιο πάνω σε ένα φύλλο των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» του Λασσάνη. Με αυτό ο Πολυζωίδης έστελνε τους χαιρετισμούς του σε γνωστούς του στην Ελλάδα. Πρόκειται για σημαντικά πρόσωπα, φορείς εξουσίας, που διαδραμάτιζαν τότε καίριο πολιτικό ρόλο στον Αγώνα. Κάποια από αυτά, όπως τον Θεόκλητο Φαρμακίδη και τον Κύριλλο Λιβέριο, τους γνώριζε από την εποχή των σπουδών του στο Γκέττινγκεν:

> »Ὁ ὑποφαινόμενος παρακαλεῖ τὸν κύριον Λασσάνην, ἀφοῦ μὲ τὸ καλὸν φθάσῃ εἰς Ἑλλάδα, νὰ προσφέρῃ τοὺς ἐγκαρδίους ἀσπασμούς του Εἰς τοὺς κυρίους Ἀ. Μαυροκορδάτον, Σπ. Τρικούπην, Γ. Σπανιολάκην, Γ. Πραΐδην, Λιβέριον, Θεόκλ. Φαρμακίδην, καὶ Γεννάδιον. Ἀ. Πολυζωΐδης[354]

Το σημείωμα του Πολυζωΐδη αποτελεί ένα είδος συστατικής επιστολής που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει ο Λασσάνης, όταν θα βρισκόταν στην Ελλάδα. Δεν φαίνεται όμως να το έπραξε, αφού με την άφιξή του επιδίωξε και έλαβε θέση στο περιβάλλον του Δημήτριου Υψηλάντη, εντάχθηκε δηλαδή στην πλευρά της στρατιωτικής ηγεσίας της Επανάστασης και όχι της πολιτικής στην οποία ανήκαν τα πρόσωπα στα οποία απευθυνόταν το σημείωμα.

Ο Λασσάνης και ο Πολυζωίδης θα είχαν να συζητήσουν πολλά. Ο πρώτος θα

---

353. Κατερίνα Γαρδίκα, «Ο Αναστάσιος Πολυζωίδης και η Ελληνική Επανάσταση», *Μνήμων* 1 (1971), σ. 23-52: 29-30, 34-35. Σύμφωνα με τη Γαρδίκα ο Πολυζωίδης βρισκόταν τον Ιούλιο του 1827 στην Πίζα, όπου ο μητροπολίτης Ιγνάτιος τον εφοδίασε με συστατικές επιστολές για πρόσωπα στην Ελβετία και στη Γερμανία. Από εκεί μετέβη στη Γενεύη, για να συναντήσει τον γνωστό φιλέλληνα Εϋνάρδο, και ακολούθως στο Παρίσι για σπουδές· βλ. *ό.π.*, σ. 50-51. Η διαμονή του Πολυζωίδη στο Μόναχο δεν ήταν γνωστή. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» τεκμηριώνουν ότι έως το καλοκαίρι του 1828 το ταξίδι στο Παρίσι δεν πραγματοποιήθηκε. Το ίδιο δείχνουν και τα φοιτητικά μητρώα του Πανεπιστημίου του Μονάχου, από τα οποία συνάγεται ότι ο Πολυζωίδης, ο οποίος είχε ξεκινήσει παλαιότερα να σπουδάζει στη Βιέννη και στο Γκαίττινγκεν, γράφτηκε στις 19.11.1827 στο επίσης γερμανόφωνο Πανεπιστήμιο της βαυαρικής πρωτεύουσας. Βλ. Konstantin Kotsovilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern*. Μόναχο, χ.ε., 1995, σ. 95.

354. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 152-158. Το σημείωμα του Πολυζωίδη εμφανίζεται μετά τις σημειώσεις του Λασσάνη για τη συνάντησή του με τον Λουδοβίκο Α΄ της Βαυαρίας την 6η Ιουνίου 1828. Έχει συνεπώς γραφτεί μάλλον μετά από αυτή την ημερομηνία, παρότι δεν μπορούμε να αποκλείσουμε εντελώς κάτι διαφορετικό, καθώς στα χειρόγραφα παρεμβάλλονταν κάποτε εκ των υστέρων κείμενα στον κενό χώρο που τύχαινε ενίοτε να υπάρχει μεταξύ υφιστάμενων εγγραφών.

επιδίωξε να πληροφορηθεί για την επίκαιρη κατάσταση στην Ελλάδα, ενώ ο δεύτερος θα θέλησε ασφαλώς να μάθει λεπτομέρειες για τα γεγονότα που είχαν διαδραματιστεί κατά την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία, όπως και κατά τη σύλληψη και φυλάκιση του Αλέξανδρου Υψηλάντη από τους Αυστριακούς. Την άνοιξη του 1821 ο Πολυζωίδης είχε προσπαθήσει ανεπιτυχώς, όπως και άλλοι έλληνες φοιτητές από τα γερμανικά κράτη, να μεταβεί στις Ηγεμονίες για να ενταχθεί στις δυνάμεις του Αλέξανδρου Υψηλάντη.

Παρά τις επαφές του με Έλληνες, ο Λασσάνης κάθε άλλο παρά περιορίστηκε στο περιβάλλον τους. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, συναναστράφηκε έναν σημαντικό αριθμό προσώπων μη ελληνικής καταγωγής, κυρίως μέλη των ντόπιων φιλελληνικών κύκλων. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» δεν περιέχουν ενδείξεις για τις συνθήκες υπό τις οποίες ο πρώην υπασπιστής του Υψηλάντη συναντήθηκε μαζί τους ή για το ποιος μεσολάβησε στη γνωριμία τους. Εξαίρεση αποτελεί η επαφή του με τον βαρόνο von Zandt, στον οποίο τον σύστησε η Lulu von Thürheim.[355] Οι σύντομες παρατηρήσεις που συνοδεύουν στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» τα ονόματα κάποιων προσώπων δείχνουν ότι ο Λασσάνης είχε συναντήσει, αν όχι όλα, τα περισσότερα από τα πρόσωπα που αναφέρει.

Κατά τη διαμονή του στο Μόναχο ο υπασπιστής του Υψηλάντη γνώρισε έναν αξιόλογο αριθμό αξιωματικών του βαυαρικού στρατού, κυρίως του ιππικού. Μερικοί από αυτούς είχαν συμμετάσχει μάλιστα σε μάχες της Ελληνικής Επανάστασης, στο πλαίσιο της υποστήριξης που της προσέφερε η φιλελληνική πολιτική του βαυαρού βασιλιά Λουδοβίκου Α΄. Βέβαιη μπορούμε να θεωρήσουμε τη γνωριμία του Λασσάνη με τον Karl August Kra[t]zeisen (1794-1878).[356] Ο γερμανός αξιωματικός –γνωστός σήμερα από τα σκίτσα του από την Ελληνική Επανάσταση– είχε συνοδεύσει το 1826 στην Ελλάδα τον Karl Wilhelm von Heideck (1788-1861), μαζί με τον λοχαγό Friedrich Schnitzlein, ο οποίος επίσης αναφέρεται στις «Ταξιδιωτικές σημειώσεις». Ο Krazeisen, αφού έλαβε μέρος σε μάχες στην Αττική, αναχώρησε για τη Γερμανία στις αρχές του φθινοπώρου του 1827.[357] Ο Λασσάνης

355. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 63. Βλ. και τα αντίστοιχα σχόλια. Επίσης, C. A. Vacalopoulos, «Probleme in Bezug auf das Leben und den Tod von Alexander Ypsilantis», σ. 78.

356. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 66. Η προσωπική γνωριμία συνάγεται από το γεγονός ότι ο Λασσάνης αναφέρεται σε ένα ιδιωτικό θέμα του Krazeisen, τον επικείμενο γάμο του με την Franziska Romana Lindauer (†1849). Το όνομα της συζύγου εντοπίστηκε μέσω της αγγελίας του γάμου, βλ. *Der Bayer'sche Landbote* 95 (7.8.1828), σ. 805. Σύμφωνα με την αγγελία, η Franziska Lindauer ήταν κόρη ενός ιδιοκτήτη μεταλλουργείου.

357. Οι πληροφορίες για το ταξίδι του Krazeisen στην Ελλάδα από τον Karl Wilhelm von Heideck, «Τὰ τῶν βαυαρῶν φιλελλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826-1829. Ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ βαυαροῦ ἀντιστρατήγου Καρόλου βαρώνου Ἄϊδεκ», *Αρμονία* 1/1 (1900), σ. 56 σημ. 1, και 2/6-7 (1901), σ. 335 και αλλού (μετάφραση από το: K. W. v. Heideck, *Die bayerische Philhellenen-Fahrt, 1826-1829*, Μόναχο: Lindauer, 1897). Συμπεραίνω ότι ο Krazeisen αναχώρησε από την Ελλάδα για τη Γερμανία στις αρχές

τον συνάντησε τον Μάιο ή τον Ιούνιο του 1828, λίγους μόνο μήνες μετά την επιστροφή του στο Μόναχο. Το ενδιαφέρον του για τον γερμανό αξιωματικό συνδεόταν προφανώς με το γεγονός ότι είχε υπηρετήσει υπό τις διαταγές του Χάιντεκ, ο οποίος διαδραμάτιζε ακριβώς εκείνη την εποχή έναν σημαντικό ρόλο για την Επανάσταση.

Ο αξιωματικός και ζωγράφος Heideck, γνωστός αργότερα ως ένας από τους αντιβασιλείς του Όθωνα, έχαιρε της εμπιστοσύνης του βασιλιά Λουδοβίκου Α΄ και το 1826 μετέβη με δική του διαταγή στην Ελλάδα. Το 1827 κέρδισε την εκτίμηση του Καποδίστρια, ο οποίος πίστευε ότι ο γερμανός αξιωματικός κατανοούσε την πολιτική του, και διορίστηκε από αυτόν φρούραχος του Ναυπλίου.[358] Τον Μάιο του 1828, όταν ο Κυβερνήτης συγκρούστηκε με τον διοικητή του ελληνικού τακτικού στρατού Κάρολο Φαβιέρο (Charles-Nicolas Fabvier, 1783-1855) και ο γάλλος αξιωματικός παραιτήθηκε, ο Χάιντεκ διορίστηκε στη θέση του.[359] Το θέμα της παραμονής του στην Ελλάδα αναδείχτηκε έτσι, ακριβώς την εποχή που ο Λασσάνης βρισκόταν στο Μόναχο, σε καίριο ζήτημα. Ο Καποδίστριας ζήτησε τότε από τον Λουδοβίκο Α΄ να παρατείνει την παραμονή του Χάιντεκ.[360] Η επίσημη απόφαση δεν είχε ανακοινωθεί έως τις αρχές Ιουνίου, ενδιέφερε ωστόσο τον Λασσάνη και για προσωπικούς λόγους, αφού σκόπευε να ενταχθεί στις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις.[361]

Ο Krazeisen, που είχε πρόσφατα επιστρέψει από την Ελλάδα, μπορούσε να πληροφορήσει τον κοζανίτη αγωνιστή για την κατάσταση στον ελληνικό στρατό

του φθινοπώρου του 1827, από την πληροφορία ότι το τελευταίο χρονολογημένο σκίτσο του από την Ελλάδα φέρει την ημερομηνία 28 Αυγούστου 1827, βλ. Μαριλένα Κασιμάτη, «Κρατσάϊζεν Κάρλ – Βαυαρός λοχαγός ζωγραφίζει τους Έλληνες και Φιλέλληνες αγωνιστές του ’21», https://argolikivivliothiki.gr/tag/karl-krazeisen. – Εκτός από τους Krazeisen και Schnitzlein, στη συνοδεία του Χάιντεκ το 1826 συγκαταλεγόταν και ο πυροτεχνουργός Ruepprecht.

358. Heideck, «Τὰ τῶν βαυαρῶν φιλελλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826-1829», *Αρμονία* 2/8 (1901), σ. 391, 393. Βλ. επίσης Hyacinth Holland / Gerold Meyer von Knonau, «Heideck, Karl Wilhelm von», στο: *ADB*, τ. 11 (1880), σ. 295.

359. Σύμφωνα με τον Απόστολο Βακαλόπουλο, αιτία της σύγκρουσης ήταν οι διαφορετικές αντιλήψεις τους για τον χαρακτήρα του ελληνικού στρατού. Ο μεν Φαβιέρος πίστευε ότι θα πρέπει να υπάρξει μόνο ένας τακτικός στρατός και ότι οι άτακτοι θα έπρεπε να μετατραπούν βαθμιαία σε τακτικούς, ενώ ο Καποδίστριας θεωρούσε ότι θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη, ως ένα βαθμό, και η ελληνική πολεμική παράδοση των κλεφτών και των αρματολών. Στη διαφορά αντιλήψεων προστέθηκε η δυσπιστία του Καποδίστρια απέναντι στις δημοκρατικές πεποιθήσεις του Φαβιέρου, ο οποίος έχαιρε της υποστήριξης των στρατιωτών και ήταν στενός φίλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, ²1991, σ. 279-280.

360. Anton Chroust (επιμ.), *Die Berichte der preußischen Gesandten*, 2 τόμ., Μόναχο: Biederstein, 1950, σ. 109. Η πληροφορία για το αίτημα του Καποδίστρια περιέχεται σε αναφορά του πρώσου απεσταλμένου στη Βαυαρία von Küster, γραμμένη από το Μόναχο στις 16 Μαΐου 1828 προς τον πρώσο βασιλιά Φρειδερίκο Γουλιέλμο Γ΄.

361. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές σημειώσεις», στ. 143-144.

και για την προσωπικότητα του νέου αρχηγού των τακτικών δυνάμεων. Είναι επίσης πολύ πιθανό ο βαυαρός αξιωματικός και απόφοιτος της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Μονάχου να έδειξε στον Λασσάνη, κάποια από τα πολυάριθμα ζωγραφικά έργα που είχε φιλοτεχνήσει στην Ελλάδα.[362] Δεκαοχτώ από αυτά λιθογραφήθηκαν τότε για το πρώτο τεύχος της συλλογής *Απεικονίσεις εξαίρετων Ελλήνων και Φιλελλήνων μαζί με μερικά τοπία και ενδυμασίες* που άρχισε να εκδίδει ο Krazeisen το 1828.[363] Η συλλογή του εγκωμιάστηκε την ίδια χρονιά από το περιοδικό *Για την τέχνη και την Αρχαιότητα* που εξέδιδε ο Γκαίτε.[364] Η θετική κριτική του περιοδικού προέβαλε την έκδοση, η οποία με τη σειρά της ενίσχυσε το φιλελληνικό κίνημα.

Φιλελληνική δράση είχαν και άλλοι από τους αξιωματικούς που γνώρισε ο Λασσάνης στη βαυαρική πρωτεύουσα. Ο κόμης Friderich Albert zu Pappenheim (1777-1860), υπασπιστής του Λουδοβίκου Α΄ και αξιωματικός του ιππικού του, είχε δημοσιεύσει το 1827 ένα δίπρακτο φιλελληνικό δράμα με τον εξωτικό τίτλο *Rosa Velasko oder die beiden Canardis*.[365]

Κινητήρια δύναμη και συντονιστικό κέντρο των Φιλελλήνων του Μονάχου ήταν η Βαυαρική Φιλελληνική Εταιρεία. Υποστήριζε τον Αγώνα με τη διοργάνωση εράνων, με την αποστολή πολεμιστών και πολεμικού υλικού, μέσω συστηματικής φιλελληνικής αρθρογραφίας στις γερμανικές εφημερίδες και με άλλους τρόπους. Ο Λασσάνης συνάντησε στο Μόναχο κάποια από τα μέλη της δεκαμελούς ηγεσίας της Εταιρείας: τον νεοουμανιστή φιλόλογο και καθηγητή του Πανεπιστημίου του

362. Στην ελληνική βιβλιογραφία ο Krazeisen αναφέρεται λανθασμένα ως αυτοδίδακτος. Γράφτηκε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών (Kunstakademie) του Μονάχου στις 26.11.1817· βλ. τα σχετικά φοιτητικά μητρώα σε ψηφιακή μορφή: 00436 Carl Kratzeisen, Matrikelbuch 1809-1841, https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1809-1841/jahr_1817/matrikel-00436.

363. Karl von Krazeisen, *Bildnisse ausgezeichneter Griechen und Philhellenen nebst einigen Ansichten und Trachten*, 7 τεύχη, Μόναχο: [Lindauer], 1828-1831, βλ. και Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833, Répertoire Bibliographique*, Αθήνα: Centre de Recherches Néo-Helléniques, 1974, σ. 201, 237, 268, αντιστοίχως αρ. 1426-1429, 1686-1687, 1923. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω ειδικότερες πληροφορίες για το πότε ακριβώς κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του έργου του Krazeisen. Έτσι, παραμένει ανοικτό το ερώτημα, εάν είχε ήδη εκδοθεί, όταν ο Λασσάνης βρισκόταν στο Μόναχο. — 91 σκίτσα του Krazeisen αποκτήθηκαν το 1926 από την Εθνική Πινακοθήκη της Ελλάδος και φυλάσσονται σήμερα εκεί, (βλ. Κασσιμάτη, «Κρατσάϊζεν Κάρλ», ό.π.).

364. *Über Kunst und Altertum* 6/1 (1827), σ. 411-412. Το τεύχος του περιοδικού είναι προχρονολογημένο· περιέχει αρκετές παρουσιάσεις εντύπων που εκδόθηκαν το 1828. Η βιβλιοπαρουσίαση είναι ανώνυμη. Ο συντάκτης επαινεί τις προσωπογραφίες του Krazeisen, επειδή προσφέρουν στο κοινό τη δυνατότητα να γνωρίσει τα πρόσωπα ελλήνων και φιλελλήνων αγωνιστών για τους οποίους έχει ακούσει ή διαβάσει, αλλά και γιατί, αποφεύγοντας τον μανιερισμό, απεικονίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε προσώπου.

365. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 70. Βλ. και τα αντίστοιχα σχόλια.

Μονάχου Φρειδερίκο Θείρσιο (Friedrich Wilhelm Thiersch, 1784-1860), τον ανώτατο αξιωματούχο και μέτριο ρομαντικό δραματουργό Eduard von Schenk και τον πλούσιο έμπορο και τραπεζίτη Heinrich von Kerstof.[366]

Στη δεκαμελή ηγετική ομάδα συμμετείχαν ακόμη ο αυλάρχης του Λουδοβίκου Α΄ Anton von Gumppenberg, ο μουσικός και θεολόγος Johann Michael Hauber, ο αρχιτέκτονας Leon von Klenze (ο οποίος το 1834 θα συμμετείχε στον πολεοδομικό σχεδιασμό της Αθήνας), ο τραπεζίτης Simon von Eichenthal (ο οποίος το 1832 θα μεσολαβούσε για ένα δάνειο 60.000 φράγκων στο ελληνικό κράτος) και οι Karl Meinel, Philipp Heinz και Jakob Klar.[367] Ο επικεφαλής της ομάδας, ο Θείρσιος, φρόντιζε για την εκπαίδευση των νεαρών Ελλήνων που έφταναν στο Μόναχο για σπουδές, και αλληλογραφούσε με έλληνες πολιτικούς και λογίους, μεταξύ άλλων με τον Κοραή. Παράλληλα, αρθρογραφούσε συχνά για ελληνικά θέματα στις εφημερίδες *Allgemeine Zeitung* (*Γενική Εφημερίς*) και *Morgenblatt* (*Πρωϊνό Φύλλο*), που εξέδιδε ο φίλος του Johann Friedrich Cotta (1764-1834), φιλέλληνας εκδότης και επιχειρηματίας.[368]

Όχι πολύ μετά την επίσκεψη του Λασσάνη στο Μόναχο, το 1829, ο Θείρσιος θα άρχιζε να προπαγανδίζει μέσω φιλελληνικών δικτύων την εκλογή του Όθωνα ως βασιλιά του ελληνικού κράτους, ενώ στα χρόνια 1831-1832 θα προωθούσε την ίδια ιδέα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του εκεί.[369] Στη σύνθεση και

366. *Στο ίδιο*, στ. 51, 53 και 69. Βλ. και τα αντίστοιχα σχόλια.

367. Βλ. Κωνσταντίνος Σωτ. Κωτσοβίλης, *Ελληνοφιλία των Βαυαρών – Όθων Α΄ Βασιλεύς της Ελλάδος*, Μόναχο: χ.ε., 2007, σ. 9-10. Έκτακτο μέλος της ηγετικής ομάδας της Βαυαρικής Φιλελληνικής Εταιρείας ήταν ο Johann Heinrich von Kreutzer, *ό.π.* Για τη συμμετοχή του Klenze στον πολεοδομική σχεδιασμό της Αθήνας, βλ. την ευσύνοπτη και περιεκτική παρουσίαση της Αγγελικής Κόκκου, «Η Αθήνα στα πρώτα χρόνια της δημιουργίας της», στο: *Αθήνα-Μόναχο*, Μόναχο: Βαυαρικό Εθνικό Μουσείο / Μουσείο της πόλεως των Αθηνών, 1980, σ. 17-23.

368. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές σημειώσεις», στ. 73. Για τον Cotta, βλ. τη διεξοδική μελέτη του Bernhard Fischer, *Johann Friedrich Cotta. Verleger – Entrepreneur – Politiker*, Γκαίτινγκεν: Wallstein, 2014.

369. Το 1829 σε μια επιστολή του προς τον κορυφαίο εκπρόσωπο του ελβετικού φιλελληνισμού, τον λυωνέζο τραπεζίτη Εϋνάρδο (Jean-Gabriel Eynard, 1775-1863), ο οποίος θα συνέβαλλε αργότερα στην ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, ο Θείρσιος επιχειρηματολογούσε υπέρ της επιλογής ενός νεαρού πρίγκιπα ως βασιλιά της Ελλάδος, επειδή το νεαρό της ηλικίας θα επέτρεπε να δοθεί στον μελλοντικό βασιλιά η κατάλληλη διαπαιδαγώγηση για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της διακυβέρνησης του νεοπαγούς βασιλείου. Τόνιζε ότι ο πρίγκιπας θα πρέπει να προέρχεται από μία δυναστεία που θα είχε τη δύναμη να υποστηρίξει το νεαρό κράτος έως την ενηλικίωση του βασιλιά του και η οποία θα είχε αποδείξει τα φιλελληνικά της αισθήματα. Η περιγραφή ταίριαζε στον Όθωνα, τον οποίο ο Θείρσιος πρότεινε στη συνέχεια στον Εϋνάρδο. Βλ. τα σχετικά αποσπάσματα στο: Wolf Seidl, *Bayern in Griechenland*, Μόναχο: Süddeutscher Verlag, [2]1970, σ. 68-69, επίσης στο: Georg Himmelheber, «Ο βασιλιάς Όθων (1833-1862)», στο: *Αθήνα-Μόναχο*, Μόναχο: Βαυαρικό Εθνικό Μουσείο / Μουσείο της πόλεως των Αθηνών, 1980, σ. 25-32: 26-27. Βλ. ακόμη Carl Theodor Heigel, *Ludwig I. König von Bayern*, Λιψία: Duncker & Humblot, 1872, σ. 155.

στη δράση της δεκαμελούς ηγεσίας της Φιλελληνικής Εταιρείας του Μονάχου διακρίνεται μια ενδιαφέρουσα πλευρά του βαυαρικού φιλελληνισμού, η μέριμνα για το οικονομικό και πολιτικό μέλλον του ελληνικού κράτους και των σχέσεών του με την Βαυαρία. Η ιδέα της ενθρόνησης του Όθωνα στο νεαρό βασίλειο υπήρχε εν σπέρματι ήδη από τον χειμώνα του 1828 και οπωσδήποτε δεν ερειδόταν μόνο στην αρχαιολατρεία του Λουδοβίκου Α΄, αλλά και σε πραγματιστικά πολιτικά σχέδια.

Ένα μερίδιο στον πραγματισμό αυτό είχε μάλλον και ο επιχειρηματίας Friedrich Cotta, τον οποίο ο Λασσάνης επίσης συνάντησε στο Μόναχο.[370] Ο Cotta, ένας από τους σημαντικότερους εκδότες της εποχής του και πρωτοπόρος επιχειρηματίας σε διάφορους τομείς της οικονομίας, έχαιρε της εκτίμησης τόσο της πνευματικής, όσο και της πολιτικής ελίτ. Ανήκε στο περιβάλλον του Λουδοβίκου Α΄ και υπήρξε συνομιλητής του σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου της Βιέννης, ήρθε σε επαφή με Έλληνες, όπως με τον Άνθιμο Γαζή, και σχημάτισε μια εικόνα για το ελληνικό ζήτημα.[371] Έτσι, ήδη από το 1821, ο Cotta δραστηριοποιήθηκε στο πλαίσιο του νοτιογερμανικού Φιλελληνισμού, συνεργαζόμενος με το φιλελληνικό κομιτάτο της Στουτγάρδης. Ως εκδότης σημαντικών εφημερίδων, όπως της *Allgemeine Zeitung*, συνέβαλε στη διαμόρφωση στον γερμανόφωνο χώρο μιας θετικής κοινής γνώμης απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση ήδη από το πρώτο έτος της. Υπέρμαχος της ελευθερίας του τύπου εξασφάλιζε με τα έντυπά του –στα μέτρα του δυνατού για την εποχή– ένα αντίβαρο στη λογοκριμένη πληροφόρηση, ή ακόμη και σκόπιμη παραπληροφόρηση, που παρείχαν αυστριακά έντυπα, όπως ο *Österreichischer Beobachter*, όργανο της πολιτικής του Μέττερνιχ.[372]

Ο Λασσάνης γνώρισε τον Cotta όχι πολύ μετά την άφιξή του στο Μόναχο, σε κάποια ιδιωτική κοινωνική συναναστροφή, αφού παρευρισκόταν και η σύζυγός του.[373] Περιγράφοντας τη γνωριμία τους σε μια επιστολή του της 1ης Μαΐου 1828 προς τον Δημήτριο Ποστολάκα στη Βιέννη, ο Λασσάνης εμφανίζεται να έχει πλήρη συνείδηση της δύναμης του εκδότη και της σημασίας που είχε για την πορεία της Επανάστασης η προβολή μιας θετικής εικόνας για τους Έλληνες από τον ευρωπαϊκό τύπο:

> Ἔκαμα κατ᾽ αὐτὰς τὴν γνωριμίαν τοῦ Βαρόνου Cotta περιφήμου εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον, διότι ἀπὸ τὰ ἄπειρά του εἰς ὅλην τὴν Γερμανίαν εὑρισκόμενα τυπογραφικὰ πιεστήρια καὶ δι᾽ ἐξόδων του ἐκδίδονται αἱ ἀξιολογότεραι ἐφημερίδες πολιτικαὶ καὶ φιλολογικαὶ καθὼς καὶ ἡ Allgemeine Zeitung. Μ᾽ ἐπαραπονέθη ὅτι μέχρι τοῦδε οἱ ἀντεπιστέλλοντές του δὲν τὸν ὑπηρετοῦν καλὰ μ᾽ ὅλας τὰς με-

370. Ο Λασσάνης χαρακτηρίζει τον Θείρσιο «ακοινώνητο». Βλ. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις, στ. 51.

371. Fischer, *Johann Friedrich Cotta. Verleger – Entrepreneur – Politiker*, σ. 603.

372. *Στο ίδιο*, σ. 606.

373. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 51 και 73.

> γάλας πληρωμὰς, μάλιστα εἶναι δύο ἔτη ἀφότου ἔγραψε εἰς ὀκτὼ διάφορα μέρη νὰ τὸν προμηθεύσουν τὰς ἑλληνικὰς ἐφημερίδας καὶ τρόπος δὲν ἐστάθη. Ἔλαβα λοιπὸν τὸ θάῤῥος νὰ γράψω εἰς Ἀγκόνα τὸν κύριον Γεώργιον Δουρούτην, καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ τὸν γράψετε καὶ ἡ τιμιότης σας νὰ κάμῃ νόμον τρόπον διὰ νὰ ἔρχονται ἐδῶ αἱ Ἑλληνικαὶ ἐφημερίδες τακτικῶς. Ἂς μὴ τὸν φοβίσῃ τὸ πολυέξοδον οἱ ἐδῶ δὲν λυποῦνται τ᾽ ἄσπρα διὰ τὰ τοιαῦτα, ἔπειτα θὰ ὑποχρεωθῶσιν μεγαλώτατα ὑποκείμενα…[374]

Οι ειδήσεις από την επαναστατημένη Ελλάδα ήταν περιζήτητες σε μια περίοδο που ο ανταγωνισμός των ξένων δυνάμεων για την επιρροή στο νέο κράτος αυξανόταν. Πόσο μάλλον που ο βασιλιάς της Βαυαρίας είχε ήδη συλλάβει την ιδέα της προώθησης του Όθωνα στον ελληνικό θρόνο.

Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει ο Λασσάνης στην αρχή και στο τέλος της ίδιας επιστολής, για κάποιες ειδήσεις που του είχε στείλει ο Ποστολάκας από τη Βιέννη και για κάποιες άλλες που είχε λάβει από τη Γενεύη, ίσως μέσω του Πολυζωΐδη. Υπογραμμίζει το έντονο ενδιαφέρον με το οποίο οι Φιλέλληνες του Μονάχου περίμεναν τα νέα από την Ελλάδα, όπου η απομάκρυνση του γάλλου Φαβιέρου από την αρχηγία του ελληνικού τακτικού στρατού και η ανάθεσή της στον γερμανό Χάιντεκ σήμαινε μια μετατόπιση του κέντρου βάρους των ξένων επιρροών στην Ελλάδα, δίνοντας στη Βαυαρία ένα έρεισμα, για να προωθήσει τα σχέδιά της:

> Κατὰ διπλοῦν τρόπον μ᾽ ἦτον ἡ ἐπιστολή σας ἐπίσημος καὶ διότι μ᾽ ἐβεβαίωσε τὴν πρός με φιλίαν σας καὶ διότι μ᾽ ἔδωσεν ὕλην νὰ χαροποιήσω τοὺς ἐδῶ φιλέλληνας, μὴ ἐξαιρουμένου καὶ τοῦ Πρώτου… μὲ τὰς καλὰς ἐκ τῆς πατρίδος μας εἰδήσεις. Ἡ ἀπορία μας εἶναι μεγίστη διὰ τὰ τοῦ Φαβιέρου καὶ μάλιστα διότι χθὲς ἔγραφον καὶ ἀπὸ Γενεύης ὄχι ἐπιθυμητὰ περὶ αὐτοῦ. […] Σᾶς παρακαλῶ ἐξακολουθῆτε νὰ μὲ γράφετε τὰ νέα καὶ μείνατε βέβαιοι ὅτι θα ὑποχρεώσητε διὰ βίου τὸν φίλον σας. Γ. Λασσάνης[375]

Εύλογα αναρωτιέται ο αναγνώστης, εάν ο Λασσάνης, όταν διαβεβαίωνε τον Ποστολάκα ότι θα του είναι διά βίου υποχρεωμένος, εάν του στέλνει ειδήσεις, σκεπτόταν μόνο το όφελος που θα μπορούσε να αποκομίσει η ελληνική υπόθεση από τον ισχυρό Cotta, ή αν υπολόγιζε και σε κάποιο προσωπικό κέρδος. Ο «Πρῶτος»

374. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1v. Ο Γεώργιος Δουρούτης (1770-1836), στον οποίο αποτάθηκε ο Λασσάνης, ήταν καλαρρυτινός έμπορος και σημαντική προσωπικότητα της ελληνικής παροικίας στην Ανκόνα, όπου είχε εγκατασταθεί το 1793. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄ μισό του 19ου αι. Το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής», στο: η ίδια κ.ά. (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα: Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1995, σ. 17-41: 22-23.

375. Επιστολή Γ. Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1r και 1v.

πάντως που αναφέρει, όταν κάνει λόγο για τους βαυαρούς Φιλέλληνες που ενδιαφέρονταν για τις ειδήσεις από την Ελλάδα, δεν ήταν άλλος από τον βασιλιά Λουδοβίκο Α΄, τον πατέρα του μετέπειτα πρώτου βασιλιά του ελληνικού κράτους. Ένα μήνα αργότερα, τον Ιούνιο του 1828, ο πρώην υπασπιστής του Υψηλάντη επρόκειτο να γίνει δεκτός σε ακρόαση από τον Λουδοβίκο και να συνομιλήσει μαζί του για την Επανάσταση και το μέλλον της Ελλάδας. Επτά χρόνια αργότερα, οι δύο άνδρες επρόκειτο να συναντηθούν ξανά, όταν ο βαυαρός βασιλιάς θα επισκεπτόταν το οθωνικό κράτος (Νοέμβριος 1835 - Μάρτιος 1836), και τότε, ίσως όχι από σύμπτωση, η καριέρα του Λασσάνη θα εκτοξευόταν.

Οι γερμανοί Φιλέλληνες που γνώρισε ο Λασσάνης στο Μόναχο προέρχονταν από ανώτερους κοινωνικούς κύκλους που ασκούσαν επιρροή στην οικονομία και την πολιτική της Βαυαρίας και εξέφραζαν μια ηγεμονική ιδεολογία η οποία, παρά τον καλλιεργημένο (ή ακόμη και επιτηδευμένο) θαυμασμό της για την αρχαία Ελλάδα, διατηρούσε την πίστη της στη μοναρχία. Αντίθετα, οι Φιλέλληνες που συνάντησε στη συνέχεια του ταξιδιού του εκπροσωπούσαν την αστική τάξη και τον συνταγματικό φιλελευθερισμό και εξέφραζαν τον πολιτικοποιημένο ενθουσιασμό για την αρχαία πατρίδα της δημοκρατίας από τον οποίο αρύσθηκε το κίνημα του Φιλελληνισμού τη δύναμή του ως αντίδραση στον συντηρητισμό της εποχής της Παλινόρθωσης.

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν ο γιατρός και καθηγητής γυμνασίου Albert Le Bret (1778-1846), που συναναστράφηκε ο Λασσάνης στο Άουγκσμπουργκ, και τρεις ακόμη Φιλέλληνες που γνώρισε στη Στουτγάρδη: ο August Ludwig Reyscher (1802-1880), ανηψιός του Le Bret, νομικός και καθηγητής στην Τυβίγγη, ο Christian Friedrich Albert Schott (1782-1861), προοδευτικός νομικός και πολιτικός, υπέρμαχος των συνταγματικών ελευθεριών, και ο Christian Carl André (1763-1831), πρωτοπόρος παιδαγωγός, δημοσιογράφος και εκδότης.

Με εξαίρεση τον Reyscher, οι παραπάνω Φιλέλληνες συνδέονταν με τον Cotta, ο οποίος μεσολάβησε πιθανώς, για να έρθει ο Λασσάνης σε επαφή μαζί τους. Ο Le Bret γνώριζε τον ισχυρό γερμανό επιχειρηματία από το 1819, και από το 1824 εργαζόταν στη σύνταξη της *Allgemeine Zeitung*, της εφημερίδας που αυτός εξέδιδε στο Άουγκσμπουργκ.[376] Ο Schott –θαυμαστής του Schiller, όπως και ο Λασσάνης– συνδεόταν φιλικά με τον Cotta και είχε συνεργαστεί μαζί του στο πλαίσιο του Φιλελληνικού Κομιτάτου της Στουτγάρδης του οποίου ο γερμανός πολιτικός ήταν ιδρυτής και πρόεδρος. Όταν το 1823 πάνω από εκατό Έλληνες πρόσφυγες που κατευθύνονταν από την Οδησσό στη Μασσαλία, έφθασαν σε άθλια κατάσταση στη Στουτγάρδη, ο Schott και το Φιλελληνικό Κομιτάτο της πόλης, αλλά και άλλοι επιφανείς πολίτες, όπως ο Cotta και ο ποιητής Gustav Schwab, τους περιέθαλψαν και τους ενίσχυσαν οικονομικά.[377] Το καλοκαίρι του 1825 ο Schott

376. Michaela Breil, *Die Augsburger* „Allgemeine Zeitung“ *und die Pressepolitik Bayerns,* Τυβίγγη: Niemeyer, 1996, σ. 25.

377. Wilhelm Barth – Max Kehrig-Korn, *Die Philhellenenzeit. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistrias am 9. Oktober* 1831, Μόναχο: Max Hueber,

Christian Friedrich Albert Schott
Λιθογραφία

Christian Carl André
Λιθογραφία

1960, σ. 223-224. Μεγάλος αριθμός Ελλήνων που είχαν καταφύγει από τη Μολδοβλαχία στην Οδησσό κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, προσπάθησαν στα χρόνια 1822-1823 να μεταβούν στον ελληνικό χώρο. Επειδή η Αυστρία απαγόρευε τη μετάβαση Ελλήνων μέσω της επικράτειάς της στην επαναστατημένη Ελλάδα, η πορεία των προσφύγων επιμηκυνόταν, καθώς αναγκάζονταν έτσι να κατευθυνθούν προς τα γαλλικά λιμάνια. Σε ομάδες 100-200 προσώπων διέσχιζαν μέσα σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες την Πολωνία, τα γερμανικά κράτη της Σαξονίας, Έσσης, Βυρτεμβέργης και Βάδης, και την Ελβετία, για να φτάσουν στη Γαλλία. Τα φιλελληνικά κομιτάτα στον δυτικό γερμανικό χώρο και στην Ελβετία τους παρείχαν μεγάλη βοήθεια. Όπως επισημαίνει ο Bertrand Bouvier, η οδύσσεια των ανθρώπων αυτών συνέβαλε στη διάδοση του Φιλελληνισμού στα ευρύτερα στρώματα, καθώς οι κάτοικοι των τόπων από τους οποίους πέρασαν οι πρόσφυγες έγιναν αυτόπτες μάρτυρες του ελληνικού δράματος. Βλ. Bertrand Bouvier, «Άγνωστο αυτόγραφο του Κάλβου (Πιν. ΜΗ΄ - ΝΓ΄)», στο: *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία: Βιβλιοθήκη Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας, 1974, σ. 350-369: 362. Το χειρόγραφο που εκδίδει ο Bouvier είναι ένας κατάλογος που έχει γραφτεί από τον Ανδρέα Κάλβο και περιέχει 158 ονόματα ελλήνων προσφύγων οι οποίοι έφτασαν στην Ελβετία στις αρχές του 1823. Οι γερμανικές φιλελληνικές επιτροπές είχαν συνεργαστεί με τις ελβετικές για την έλευσή τους. Πρόκειται ίσως για την ίδια ομάδα που αναφέρουν οι Barth και Kehring-Korn σε σχέση με τον Schott. Η συνολική ιστορία των προσφύγων θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον. Αξιόλογο υλικό έχει συγκεντρώσει ο Γεώργιος Ι. Γκέκος, *Η επιστροφή. Αγωνιστές του Α. Υψηλάντη στον δρόμο για την Ελλάδα 1822/1823*, Αθήνα: Καπόν, 2012. Καταθέτω εδώ ένα ακόμη αρχειακό εύρημα: Στη Δρέσδη, στο Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, με τους ταξ. αρ. 10025 Geheimes Konsilium Loc. 6596/04 και 10026 Geheimes Kabinett Loc. 2552/24 φυλάσσονται έγγραφα, χρονολογημένα στον Οκτώβριο του 1823, σχετικά με έλληνες πρόσφυγες από την Οδησσό.

δημοσίευσε ένα κείμενο στο οποίο υπερασπιζόταν τους Έλληνες απέναντι σε κάποιες αρνητικές κρίσεις του γάλλου περιηγητή Pouqueville και παρουσίαζε τη ζωή και τα έργα του Ρήγα.[378]

Ο André, τέλος, μέλος και αυτός του Φιλελληνικού Κομιτάτου της Στουτγάρδης, συνεργαζόταν στενά με τον Cotta στο πεδίο των εκδόσεων. Τυπικός εκπρόσωπος του γερμανικού όψιμου Διαφωτισμού, με ενδιαφέρον για τη διάδοσή του στα ευρύτερα στρώματα, είχε ιδρύσει το 1809 και διηύθυνε έως τον θάνατό του το περιοδικό *Hesperus*, το οποίο τύπωνε και διακινούσε ο Cotta. Το φιλελεύθερο έντυπο εστίαζε στη λογοτεχνία και στο θέατρο, περιείχε όμως και άρθρα πολιτικού περιεχομένου και σύντομες ειδήσεις. Παρακολουθούσε σταθερά τα επαναστατικά κινήματα στον ευρωπαϊκό νότο, στην Ελλάδα και στην Ισπανία, δημοσιεύοντας ποιήματα εμπνευσμένα από αυτά ή σύντομα δοκίμια. Από το 1821 και εξής ο *Hesperus* φιλοξένησε πολλά φιλελληνικά κείμενα. Στις 23 Φεβρουαρίου 1828, λίγες εβδομάδες μετά τον θάνατο του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας, το περιοδικό τον τίμησε με το ποίημα «Ένας σταυρός στον τάφο του Αλέξανδρου Υψηλάντη», τού λογοτέχνη και ζωγράφου Harro Harring (1798-1870) – πολιτικού «ακτιβιστή» της εποχής του Ρομαντισμού.[379] Στο ποίημα ο νεκρός ήρωας της Επανάστασης παρακαλεί τον θεό να ελευθερώσει την Ελλάδα και να βοηθήσει τους αδελφούς και τον «βάρδο» του να επιστρέψουν εκεί:

> Τους αδελφούς παρηγόρησε, Κύριε! Και τον βάρδο μου, | τον φίλο που τα βάσανα όλο πιο σταθερά και πιο στενά | έδεσαν μαζί μου, κι έβαλαν στην καρδιά μου! | Σε μένα έμεινε πιστός – ποτέ τη θέση του δεν θέλησε ν' αφήσει. | Ω, δος του τώρα το δεξί σου χέρι, | ας ανθίσει μια τύχη πιο ευνοϊκή γι' αυτόν![380]

---

378. Christian Friedrich Albert Schott, «Erläuternder Nachtrag zu Pouqueville's Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands», στο: F. C. H. L. Pouqueville, *Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands,* 4 τόμ., Χαϊδελβέργη: Winter, 1824-1825, τ. 4 (1825), με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση [1]-88. Ο δ΄ τόμος εκδόθηκε με επιμέλεια του Schott και έχει ως προμετωπίδα μία προσωπογραφία του Ρήγα. Μεταξύ άλλων ο Schott δημοσιεύει μεγάλο αριθμό ονομάτων προσώπων, Φιλελλήνων και Ελλήνων, οι οποίοι μετέβησαν με πλοία από τη Μασσαλία στην Ελλάδα για να λάβουν μέρος στην Επανάσταση. Τα ονόματα καταλογογραφούνται ανά πλοίο. Ο Schott σημειώνει για το κάθε πλοίο την ημερομηνία και τον τόπο απόπλου και κατάπλου· για μερικά σημειώνει και το όνομά τους. Κατά κανόνα, δίπλα στα ονόματα των προσώπων σημειώνεται η καταγωγή τους και η πληροφορία εάν επέστρεψαν ή εάν έπεσαν σε κάποια μάχη.

379. Harro Harring, «Ein Kreuz am Grabe Alexander Ypsilantis», *Hesperus* 47 (23.2.1828), σ. 185-186.

380. *Στο ίδιο*, σ. 185. Η πρώτη σελίδα του περιοδικού, στην οποία τυπώνονται οι περισσότερες στροφές του ποιήματος απεικονίζεται στο: Ulrich Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring als Theaterdichter 1822-1828», *Mitteilungen der Harro-Harring Gesellschaft* 4/5 (1985/86), σ. 5-40: 25.

Μία υποσημείωση στο ποίημα του Harring επεξηγούσε ότι ο «βάρδος» τού Υψηλάντη ήταν ο: «Λασσάνης, από τον Όλυμπο της Θεσσαλίας, έλληνας συνταγματάρχης, διακεκριμένος ως ποιητής, [που] συνόδευσε τον πρίγκιπα και τους δύο αδελφούς του Νικόλαο και Γεώργιο στην εξορία». Ο κοζανίτης αγωνιστής δεν ήταν λοιπόν άγνωστος στον André, όταν λίγους μήνες αργότερα, συναντήθηκαν στη Στουτγάρδη.

Οι φιλέλληνες της Στουτγάρδης θα αντάλλαξαν ασφαλώς πληροφορίες με τον Λασσάνη σχετικά με την Επανάσταση και πιθανώς να τον βοήθησαν να σχεδιάσει τη συνέχεια του ταξιδιού του, με τη μεγάλη εμπειρία που διέθεταν στην οργάνωση αποστολών προς την Ελλάδα. Ίσως αυτοί να ήταν εκείνοι που τον πληροφόρησαν για τους φιλέλληνες που θα μπορούσε να συναντήσει στους επόμενους σταθμούς του ταξιδιού του, κυρίως στη δυτική Γερμανία και στην Αλσατία, και να τον έφεραν σε επαφή μαζί τους.

3. Η συνάντηση με τον Λουδοβίκο Α΄

Η συνάντηση του Λασσάνη με τον Λουδοβίκο Α΄ αποτέλεσε γι' αυτόν τη σημαντικότερη στιγμή στις επαφές του με τα γερμανικά φιλελληνικά δίκτυα. Σύμφωνα με τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», πραγματοποιήθηκε το μεσημέρι της 6ης Ιουνίου του 1828 και διήρκεσε μία ώρα, από τις δωδεκάμιση έως τη μιάμιση.[381] Η ημερομηνία της είναι η μόνη χρονολογική ένδειξη που ο Λασσάνης καταγράφει στις σημειώσεις του. Η βαρύτητα που είχε για εκείνον διαφαίνεται στην έκταση της αφήγησης τής συνάντησης, η οποία καταλαμβάνει το ένα τρίτο των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», όπως και στην εμφανή προσπάθειά του να καταγράψει τα όσα είπε ο Λουδοβίκος σε ευθύ λόγο, στα γερμανικά, χωρίς να παραλείψει τίποτα σημαντικό.

Το γεγονός ότι ο βαυαρός βασιλιάς δέχτηκε τον κοζανίτη αγωνιστή στα ανάκτορα και συνομίλησε μαζί του για την Ελληνική Επανάσταση, δεν ερμηνεύεται επαρκώς, εάν αναχθεί μόνο στα φιλελληνικά αισθήματα του Λουδοβίκου. Το πρόσωπο που δέχτηκε ο βαυαρός βασιλιάς δεν ήταν ένας απλός έλληνας αγωνιστής, αλλά ο στενός συνεργάτης του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που είχε ζήσει με εκείνον και δύο από τους αδελφούς του για επτά χρόνια στη φυλακή, και βρισκόταν τότε στον δρόμο προς την Ελλάδα, όπου θα συναντούσε ένα τέταρτο μέλος της διακεκριμένης φαναριώτικης οικογένειας, τον Δημήτριο, μια ηγετική μορφή του Αγώνα. Οι σχέσεις τού Λασσάνη με την οικογένεια Υψηλάντη και με άλλους Έλληνες που είχαν μια σημαντική θέση στη Ρωσία, οι επαφές του με τις αδελφές von Thürheim, τη δυναμική Lulu και την Constanze, τη σύζυγο του ρώσου πολιτικού Andrej Razumovskij ο οποίος είχε λάβει μέρος στο Συνέδριο της Βιέννης και εξακολουθούσε να είναι εγκατεστημένος στην αυστριακή πρωτεύουσα, αλλά και το

381. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 76-151.

γεγονός ότι ο κοζανίτης αγωνιστής είχε ζήσει για αρκετά χρόνια στον γερμανικό χώρο, τον καθιστούσαν έναν ενδιαφέροντα συνομιλητή για τον Λουδοβίκο.

Δεν έχουν εντοπιστεί πληροφορίες για το πώς διευθετήθηκε η συνάντηση. Οι αυστριακές αρχές θα είχαν οπωσδήποτε ενημερώσει έγκαιρα τις βαυαρικές για την επικείμενη διέλευση από τα εδάφη τους των δύο ελλήνων επαναστατών και πρώην συγκρατούμενων του Αλέξανδρου Υψηλάντη, του αδελφού του Νικόλαου και του υπασπιστή του Λασσάνη. Είναι πολύ πιθανό ο Λουδοβίκος να ενδιαφέρθηκε ο ίδιος να τους δει, ή οι φιλελληνικοί κύκλοι του Μονάχου να επέστησαν την προσοχή του στην άφιξή τους. Η βασιλική αυλή ενδιαφερόταν άλλωστε στα χρόνια αυτά για έλληνες πρίγκιπες. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής που σπούδαζε τότε στο Μόναχο, γράφει:

> Κατ᾽ ἐκεῖνον δὲ τὸν καιρὸν [τέλη 1825, αρχές 1826] ἦλθεν εἰς ἐπίσκεψιν ἡμῶν ἄνθρωπός τις ὅστις ἔλεγεν ὅτι ἦν ἐξαδελφός μου, ὅτι καλεῖται Γκίκας, καὶ ὅτι ἦν πρίγκιψ. Ἐπειδὴ δὲ πρίγκιψ Ἕλλην ἦτο τότε τὶ πρωτάκουστον, ἡ αὐλὴ τὸν ἐδέχθη φιλοφρονέστατα, καὶ πολὺς ἐγίνετο περὶ αὐτοῦ λόγος ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ὅτε ὁ καλός, πολλὰ δαπανήσας ξένα καὶ πολλὰ δανεισθείς, ἐδραπέτευσεν ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν, καὶ τότε ἀπεδείχθη ὅτι οὔτε πρίγκιψ ἦν οὔτε Γκίκας, και, τὸ εὐτυχέστερον, οὔτε ἐξάδελφός μου.[382]

Λόγω της κοινωνικής θέσης της οικογένειας Υψηλάντη, μπορούμε να εικάσουμε ότι ο Λουδοβίκος Α΄ θα είχε δεχτεί τον Νικόλαο Υψηλάντη, μόνο του ή μαζί με τον Λασσάνη, κατά το διάστημα της παραμονής του στο Μόναχο (16-21 Απριλίου).[383] Η εικασία ενισχύεται από μια σχετική μαρτυρία τού φιλέλληνα λογοτέχνη Harro Harring, τον οποίο συναντήσαμε ήδη ως δημιουργό του ποιήματος για τον θάνατο του Αλέξανδρου Υψηλάντη, που δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1828 στο περιοδικό *Hesperus*. Ο Harring, που έχαιρε τότε της εύνοιας του Λουδοβίκου, υποστηρίζει ότι συνόδευσε τον Νικόλαο και τον Λασσάνη σε ακρόαση από τον βαυαρό μονάρχη.[384] Ωστόσο, η μαρτυρία του δεν μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς επιφυλάξεις.

---

382. Ρίζος Ραγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 152.

383. Η συνάντηση αυτή θα έγινε πριν από την 1η Μαΐου του 1828, ημερομηνία κατά την οποία, σύμφωνα με μαρτυρία τού Λασσάνη, ο Ν. Υψηλάντης είχε αναχωρήσει από το Μόναχο· βλ. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1r. Εκτός από την κοινωνική θέση του Υψηλάντη, υπάρχουν και άλλες ενδείξεις ότι ο Λουδοβίκος είχε δεχτεί τον Νικόλαο και μάλιστα μαζί με τον Λασσάνη. Σε μια επιστολή του ο Νικόλαος αναφέρει ότι στο Μόναχο είναι «ἐνασχολημένος εἰς ἐπισκέψεις φίλων ἀξιοσέβαστων», βλ. Επιστολή Ν. Υψηλάντη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, φ. 1r. Παράλληλα, ο Λασσάνης γράφει στην επιστολή του που μόλις αναφέρθηκε ότι οι ειδήσεις που έλαβε για την Ελλάδα χαροποίησαν τον Λουδοβίκο. Άρα πριν από την 1η Μαΐου του 1828 οι ειδήσεις αυτές είχαν φτάσει στον βαυαρό βασιλιά· πιθανώς σε κάποια συνάντηση των δύο Ελλήνων μαζί του.

384. Βλ. Alexander H. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», *The United States*

Ο ενθουσιασμός του γερμανού λογοτέχνη για τις φιλελεύθερες ιδέες, η στράτευσή του στην ελληνική υπόθεση (από την οποία ως λογοτέχνης είχε και οικονομικά οφέλη μέσω της πώλησης φιλελληνικών έργων του), αλλά και η τάση του προς αυτοπροβολή τον παρέσυραν ενίοτε σε μια διαθλασμένη πρόσληψη και αναπαράσταση της πραγματικότητας. Έτσι, γύρω από έναν πυρήνα αλήθειας, προσέθετε κάποτε μυθοπλαστικά στοιχεία. Από την άλλη πλευρά είναι αναμφισβήτητο ότι ο Harring είχε πρόσβαση σε πληροφορίες, καθώς εκείνη την εποχή έχαιρε αναγνώρισης ως λογοτέχνης στο Μόναχο και γινόταν δεκτός στην αυλή. Τα όσα λοιπόν αφηγείται, δεν μπορούν να απορριφθούν χωρίς ρητές αντίθετες μαρτυρίες, μολονότι ο αναγνώστης του πρέπει να υπολογίζει διαρκώς ότι η πραγματικότητα θα ήταν ίσως λιγότερο συναρπαστική απ' όσο την παρουσιάζει ο γερμανός συγγραφέας.

Αν δεχτούμε τη μαρτυρία του Harring, τότε η συνάντηση με τον Λουδοβίκο, την οποία περιγράφει ο Λασσάνης στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», δεν ήταν η πρώτη ακρόασή του από τον βαυαρό βασιλιά. Η συνάντηση της 6ης Ιουνίου του 1828 αποκτά έτσι ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, γιατί υποδεικνύει ότι ο βαυαρός μονάρχης επιδίωκε στόχους αρκετά απαιτητικούς σε χειρισμούς, ώστε να θεωρήσει αναγκαία μια εκ νέου συνομιλία με τον πρώην υπασπιστή του Υψηλάντη που θα μετέβαινε στην Ελλάδα.

Η ακρόαση ή οι ακροάσεις αυτές εμπίπτουν σε μια κρίσιμη περίοδο οικονομικών, θεσμικών και πολιτικών διεργασιών μεταξύ των γερμανικών κρατών και έντονου προβληματισμού της Βαυαρίας για τη στάση που θα πρέπει να κρατήσει στο ελληνικό ζήτημα, όπως και απέναντι στη Ρωσία, καθώς λίγο νωρίτερα, τον Απρίλιο του 1828, είχε κηρυχθεί ένας νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος. Από την αρχή της χρονιάς, ο Καποδίστριας βρισκόταν στην Ελλάδα ως Κυβερνήτης και ο Λουδοβίκος είχε αρχίσει να σκέφτεται την υποψηφιότητα του γιου του Όθωνα Φρειδερίκου Λουδοβίκου για τον ελληνικό θρόνο.

Στις 16 Φεβρουαρίου του 1828, όπως τεκμηριώνει το ημερολόγιό του, ο βαυαρός μονάρχης είχε μοιραστεί τις σκέψεις που έκανε για τον δευτερότοκο γιο του με τον γερμανό διπλωμάτη και πολιτικό Emerich Joseph Herzog von Dalberg (1773-1883), ο οποίος βρισκόταν στην υπηρεσία της Γαλλίας. Ο Λουδοβίκος θεωρούσε ότι, εάν ο Καποδίστριας κυβερνούσε για μία δεκαετία, ο Όθωνας θα ήταν πλέον σε ηλικία να ληφθεί υπόψη ως πιθανός βασιλιάς του ελληνικού κράτους. «Ο Ντάλμπεργκ έλαβε αυτή την πρόταση πολύ σοβαρά.»[385] Με τα σχέδια για τον

Magazine, and Democratic Review 15 (1844), σ. 462-475: 474. Η πληροφορία δόθηκε στον Everett από τον ίδιο τον Harring.

385. Κωνσταντίνου Σωτ. Κωτσοβίλη, *Ελληνοφιλία των Βαυαρών. Όθων Α΄ Βασιλεύς της Ελλάδος*, Μόναχο: χ.ε., 2007, σ. 12. Οι πληροφορίες προέρχονται από το ημερολόγιο του Λουδοβίκου Α΄. Βλ. επίσης Michael Dirrigl, *Ludwig I. König von Bayern*, Μόναχο 1980, σ. 1124. Δανείζομαι την παραπομπή στον Dirrigl από τον Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 40, σημ. 95.

ανήλικο Βίττελσμπαχ συνδέεται ίσως και η ακρόαση τού Λασσάνη από τον βαυαρό βασιλιά τον Ιούνιο του 1828. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός ότι ο έλληνας ταξιδιώτης συνάντησε λίγο αργότερα στο Παρίσι τον ίδιο τον Dalberg ο οποίος μάλιστα, σύμφωνα με τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», του εξέθεσε κάποιες από τις σκέψεις του για τον ελληνικό θρόνο: «Duc Dalberg –τῆς ἰδέας ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔχει χρείαν βασιλέως καὶ πρὸς καθησύχασιν τῆς Εὐρώπης καὶ διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Capodistria δὲν ὑπάρχει πλέον ἄλλος Ἕλλην ἱκανὸς ν' ἀναπληρώσῃ τὸν τόπον του».[386] Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ένα νόημα και η μεγάλη παράκαμψη που έκανε ο Λασσάνης, κατευθυνόμενος μετά τη Στουτγάρδη όχι προς τη Μασσαλία, αλλά προς το Παρίσι. Φαίνεται ότι σχετιζόταν με ενέργειες που αποσκοπούσαν να προετοιμάσουν το έδαφος για την υποψηφιότητα του Όθωνα.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» παρέχουν αρκετές πληροφορίες για τα θέματα γύρω από τα οποία περιστράφηκε η συζήτηση του Λουδοβίκου με τον Λασσάνη. Ο μονάρχης θέλησε να πληροφορηθεί για τις απαρχές της Ελληνικής Επανάστασης, για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και για τη φυλάκισή του από τους Αυστριακούς. Από το παρελθόν η συζήτηση στράφηκε στις μάχες που δίνονταν ακόμη στην Αττική, στις ελπίδες που επενδύονταν στον Καποδίστρια και στην παραμονή του Χάιντεκ στην Ελλάδα. Ο Λουδοβίκος τόνισε ότι θα πρέπει οι Έλληνες να καταλάβουν οπωσδήποτε την Αθήνα και ο Κυβερνήτης να επιτύχει όχι απλώς την αυτονομία του ελληνικού κράτους υπό οθωμανική επικυριαρχία, αλλά την πλήρη ανεξαρτησία του.

Αν οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» αποδίδουν το πραγματικό κλίμα της συνάντησης, ο βαυαρός βασιλιάς, φρόντισε να προβάλει τον φιλελληνισμό του, δηλώνοντας την αγάπη με την οποία ενέσκηπτε από νεαρή ηλικία στην αρχαία ελληνική γραμματεία, εκφράζοντας την προσδοκία οι έλληνες φοιτητές να προτιμούν στο μέλλον το Μόναχο για τις σπουδές τους, και υπενθυμίζοντας την παραχώρηση της εκκλησίας του Σωτήρος (Salvatorkirche) στην Ορθόδοξη Εκκλησία και την άφιξη του ιερέα Γρηγόριου Καλαγάνη (περ. 1790-1865) – μέτρα που σκόπευαν να εξασφαλίσουν στους έλληνες σπουδαστές στην βαυαρική πρωτεύουσα την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους και τη διατήρηση της ταυτότητάς τους. Αξίζει να σταθούμε στα εκπαιδευτικά σχέδια του Λουδοβίκου για τους νεαρούς Έλληνες, γιατί σε αυτά συναρθρώνεται με μεγάλη σαφήνεια ο φιλελληνισμός του βαυαρού βασιλιά με τις πολιτικές επιδιώξεις του.

Μολονότι και στο παρελθόν κάποιοι ηγεμόνες, όπως η Μεγάλη Αικατερίνη, είχαν μεριμνήσει για τη μόρφωση των ελληνοπαίδων, οι φροντίδες τους αφορούσαν τους Έλληνες που ζούσαν ήδη στην επικράτειά τους. Ο Λουδοβίκος, αντιθέτως, προσπάθησε πρώτος να προσελκύσει συστηματικά σπουδαστές από τον ελληνικό χώρο στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας του. Οι σχετικές ενέργειές του χρονολογούνται από το 1825, όταν παραχώρησε μια βασιλική υποτροφία στον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, που είχε φτάσει στο Μόναχο για σπουδές, υπό την

386. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 231-235.

προϋπόθεση ότι θα φοιτούσε στη Στρατιωτική Ακαδημία (Cadettencorps).[387] Λίγο αργότερα δόθηκε υποτροφία με τους ίδιους όρους στον Σκαρλάτο Γκίκα.[388] Το 1827 στάλθηκε στο Μόναχο ο γιος του Μάρκου Μπότσαρη Δημήτριος, ενώ ο Λουδοβίκος ήλπιζε να προσελκύσει εκεί και τον γιο του Κολοκοτρώνη, που σπούδαζε σε ένα «ακριβό σχολείο» στη Γενεύη.[389] Έξι ακόμη νεαροί έφτασαν την ίδια χρονιά.[390]

Στην προσέλκυση των ελλήνων σπουδαστών συνέδραμαν ο Χάιντεκ και η Φιλελληνική Επιτροπή του Μονάχου. Την άνοιξη του 1828 ο βασιλιάς εξέφραζε την ευχαρίστησή του από τις επιδόσεις των υποτρόφων του και το φθινόπωρο έγραφε στον Χάιντεκ ότι θα ήταν πολύ χρήσιμο για τον ελληνικό λαό, εάν οι πλούσιοι έστελναν τα παιδιά τους για σπουδές στο Μόναχο.[391] «Πειθαρχία, γερή παιδεία χρειάζονται οι Έλληνες· και τα δύο μπορούν να τα έχουν στο Μόναχο που προσφέρει ταυτόχρονα, όσο λίγες πόλεις, τα μέσα για μια πολύπλευρη εκπαίδευση· όλα μαζί θα είναι δύσκολο να βρεθούν έτσι κάπου αλλού».[392] Τα σχέδια του Λουδοβίκου βρήκαν μεγάλη απήχηση στους Έλληνες. Στα τέλη του 1828, το εκπαιδευτήριο του Desjardins στη βαυαρική πρωτεύουσα προετοίμαζε 40 νεαρούς Έλληνες για την Στρατιωτική Ακαδημία ή άλλες σχολές του Πανεπιστημίου, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν γιοι και ανηψιοί αγωνιστών και προυχόντων: Σ. Καραϊσκάκης, Λεωνίδας Ανδρούτσος, Μαυρομιχάλης, Κανάρης, Κριεζής, Τζαβέλας, Τομπάζης, Δελιγιάννης, Καρβούνης, Αριστείδης και Σωτήριος Ρέντης (αδέλφια της συζύγου του Δ. Καλλέργη), Ανδρέας Κοτζιάς, Μεταξάς, Βούρος, Μαναράκης, Προβελέγγιος, Δόσιος κ.ά.[393]

Η προσπάθειά του Λουδοβίκου να προσελκύει νεαρούς Έλληνες να σπουδάσουν στο Μονάχο εξέφραζε την πολιτική βούλησή του, να ενισχύσει το νεαρό ελληνικό κράτος, διαμορφώνοντας μια νέα γενιά γόνων επιχώριων ηγετικών ομάδων, η οποία θα είχε εκπαιδευτεί κατάλληλα, για να αναλάβει καίρια δημόσια αξιώματα πρωτίστως στον τακτικό στρατό, που είχε άμεση ανάγκη από αξιωματικούς, εκπαιδευμένους στη σύγχρονη πολεμική τέχνη, και στη διοίκηση. Παράλ-

387. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 142-143.

388. *Στο ίδιο*, τ. 1, σ. 147-148.

389. Από επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Χάιντεκ στις 8.1.1827, βλ. Heigel, *Ludwig I. König von Bayern*, σ. 151.

390. Βλ. επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Χάιντεκ στις 14.5.1827, βλ. Heigel, *ό.π.*, σ. 152.

391. Η ικανοποίηση του Λουδοβίκου αφορά ειδικά τις επιδόσεις του Δημήτριου Μπότσαρη· βλ. επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Χάιντεκ στις 9.5.1828, βλ. Heigel, *ό.π.*, σ. 153. Πρβλ. επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Χάιντεκ στις 16.9.1828, *ό.π.*, σ. 153-154.

392. Επιστολή του Λουδοβίκου προς τον Χάιντεκ στις 16.9.1828, βλ. Heigel, *ό.π.*, σ. 153-154. Η ανταπόκριση από την πλευρά των Ελλήνων ήταν σημαντική. Χαρακτηριστικά για την οικονομική αξία και το κύρος των βασιλικών υποτροφιών είναι τα όσα γράφει ο Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 142-143.

393. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Ο Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) και η ανέκδοτη αλληλογραφία του με τον Κυβερνήτη Καποδίστρια», *Δωδώνη* 2 (1973), σ. 371-474: 391.

ληλα, η προσέλκυση νεαρών Ελλήνων εξυπηρετούσε την πολιτική επιδίωξη, να συγκροτηθεί σταδιακά ένα δίκτυο προσώπων που συνδέονταν με τη Βαυαρία.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» δημιουργούν την εντύπωση μιας αμοιβαίας προσπάθειας των δύο συνομιλητών να κερδίσουν ο ένας έναν προστάτη και ο άλλος έναν μεσάζοντα. Ο Λασσάνης θαυμάζει τη «λιτότητα» των ιδιαίτερων διαμερισμάτων του βασιλιά –του επικεφαλής μιας από τις λίγες ακόμη συνταγματικές μοναρχίες της Ευρώπης–, ενώ ο Λουδοβίκος εκφράζει επανειλημμένα τη χαρά του για τα καλά γερμανικά του Λασσάνη και τη γνωριμία μαζί του, και τον παροτρύνει δύο φορές να μεταφέρει τους χαιρετισμούς του στον Καποδίστρια.

Μια συστηματική έρευνα στα βαυαρικά αρχεία, θα μας πληροφορούσε καλύτερα για το τι διαμείφθηκε μεταξύ των δύο ανδρών, παρότι μια σημαντική πηγή δεν είναι ελεύθερα προσβάσιμη. Πρόκειται για το ημερολόγιο τού βασιλιά Λουδοβίκου Α΄, στο οποίο, όπως ανέφερε ο ίδιος στον Λασσάνη, είχε σημειώσει τη συνάντησή τους. Το ημερολόγιο αυτό θα προσκόμιζε σημαντικές πληροφορίες για τα θέματα που μας ενδιαφέρουν εδώ, αλλά και για πολλά άλλα ζητήματα των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά την εποχή της βασιλείας του Λουδοβίκου και του Όθωνα.

4. Εικαστικές εμπειρίες

Υιοθετώντας μια σχετικά νέα αντίληψη για το ταξίδι η οποία είχε αρχίσει να διαμορφώνεται την ελληνική κοινωνία στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, ο Λασσάνης εκμεταλλεύτηκε τις ευκαιρίες που του προσφέρονταν στις πόλεις από τις οποίες περνούσε, για να θαυμάσει έργα τέχνης – πίνακες, γλυπτά και αρχιτεκτονήματα. Ιδιαίτερα πλούσια σε εικαστικές εμπειρίες ήταν η διαμονή στο Μόναχο, το οποίο χάρη στον φιλότεχνο Λουδοβίκο Α΄ μεταμορφωνόταν τότε σε σημαντικό πολιτιστικό κέντρο στην Ευρώπη με αξιόλογες συλλογές αρχαίων και νέων έργων τέχνης, στεγασμένες στα νεοκλασικά οικοδομήματα που έχτιζε ο ευνοούμενος αρχιτέκτονας του βασιλιά, ο Leo von Klenze (1784-1864).

Από τα έργα του Klenze, ο οποίος ήταν μέλος του Φιλελληνικού Κομμιτάτου της πόλης, ο Λασσάνης αναφέρει το Basar, ένα κτήριο με καταστήματα και με ένα καφενείο στον Κήπο του Παλατιού (Hofgarten), όπως και μια πύλη και μια στοά στον ίδιο χώρο. Την εποχή της επίσκεψής του βρισκόταν σε εξέλιξη η διακόσμηση της στοάς αυτής με 18 νωπογραφίες από την ιστορία της Βαυαρίας και του οίκου των Wittelsbach. Ο Λουδοβίκος είχε αναθέσει το έργο το 1826 στον ζωγράφο Peter Cornelius (1783-1867), ηγετική μορφή του αισθητικού κινήματος των Ναζαρηνών.[394] Την άνοιξη του 1828, όταν ο Λασσάνης πήγε στο Μόναχο, ο Cornelius δούλευε ακόμη στη στοά μαζί με βοηθούς και μαθητές του. Ο έλληνας τα-

394. Frank Büttner, *Peter Cornelius – Fresken und Freskenprojekte*, τόμ. 2, Στουτγάρδη: Steiner, 1999, σ. 32-34.

ξιδιώτης είχε την ευκαιρία να θαυμάσει τις έντεκα νωπογραφίες που είχαν ολοκληρωθεί έως τότε, όταν επισκέφτηκε τον Κήπο του Παλατιού, προσφιλή τόπο περιπάτου. Ήρθε έτσι σε επαφή με την τέχνη των Ναζαρηνών, μιας αισθητικής τάσης που εκφράζει με ενάργεια την τυπική για τον Ρομαντισμό στροφή προς τη χριστιανική πίστη και προς το ιστορικό παρελθόν και η οποία επέδρασε σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ζωγραφική – ακόμη και στην ελληνική, με πρώτο εκπρόσωπο τον Κωνσταντίνο Φανέλλη (1791-1863).

Στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του ο Λασσάνης αναφέρει, εκτός από τον Cornelius, κάποιους σπουδαίους συνεργάτες του, επίσης Ναζαρηνούς: τον Clemens von Zimmermann (1788-1869), τον Heinrich Maria Dietrich Monten (1799-1843), τον Philipp Anton Schilgen (1792-περ.1857), τον Philipp Foltz (1805-1877) και τον Christian Karl Heinrich Hermann (1802-1880).[395] Από το κείμενο δεν είναι σαφές, εάν είχε απλώς δει και εκτιμούσε τα έργα τους ή είχε γνωρίσει και τους ίδιους. Δεν θα πρέπει να βιαστούμε να αποκλείσουμε τη δεύτερη εκδοχή.

Ο Julius Schnorr von Carolsfeld (1794-1872), στενός φίλος του φιλέλληνα ποιητή Wilhelm Müller (1794-1827) και ένας από τους σημαντικότερους ναζαρινούς ζωγράφους, τον οποίο γνώρισε ο Λασσάνης, μαζί «με την καλήν και νέαν του γυναίκα», τη Marie Heller,[396] στο Μόναχο, συνδεόταν με τον Cornelius και θα μπορούσε να φέρει τον Λασσάνη σε επαφή μαζί του. Εκείνον άλλωστε και τους συνεργάτες του θα μπορούσε να τους συναντήσει εύκολα ο έλληνας ταξιδιώτης στον Κήπο του Παλατιού, όταν φιλοτεχνούσαν τις νωπογραφίες. Ο Ρομαντισμός των Ναζαρηνών και το μεγάλο ενδιαφέρον τους για ιστορικά θέματα ταίριαζε με τις αισθητικές προτιμήσεις του Λασσάνη, όπως είχαν διαμορφωθεί μέχρι τότε.

Στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» απαντούν τα ονόματα τεσσάρων ακόμη ζωγράφων της Βιέννης και του Μονάχου, που ήταν τότε ευρέως γνωστοί ως προσωπογράφοι της αριστοκρατίας: του Moritz Michael Daffinger (1790-1849), του Carl von Sales (1791-1870), του Johann Baptist von Lampi (1751-1830)[397] και του Joseph Karl Stieler (1781-1858).[398] Ο τελευταίος είχε ξεκινήσει το 1827 με εντολή του Λουδοβίκου Α΄ μια σειρά γυναικείων πορτρέτων, τη «Συλλογή Καλλονών» («Schönheiten-Sammlung»), όπως την ονόμαζε ο βαυαρός βασιλιάς, ή «Γκαλερί/Πινακοθήκη των Καλλονών» («Schönheitengalerie»), όπως καθιερώθηκε να ονομάζεται από το 1923. Η συλλογή του Λουδοβίκου εντασσόταν σε μία παράδοση σειραϊκών αναπαραστάσεων γυναικών σε ζωγραφικούς πίνακες, σε πορσελάνη ή, αργότερα, σε λιθογραφίες, που ξεκινούσε από την Αναγέννηση. Οι προσωπογραφίες του Stieler εξέφραζαν το «ωραίο», όπως το αντιλαμβανόταν ο γερμανικός ιδεαλισμός, ως ενότητα δηλαδή αισθητικής και ήθους.[399]

Ο Λασσάνης γνώρισε στο Μόναχο και έναν από τους λίγους Έλληνες που

395. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 44-45.
396. *Στο ίδιο*, στ. 46-47.
397. *Στο ίδιο*, στ. 38.
398. *Στο ίδιο*, στ. 48.
399. Gerhard Hojer, *Die Schönheitengalerie König Ludwigs I.*, Μόναχο: Schnell & Steiner,

σπούδαζαν τότε ζωγραφική στις ακαδημίες της Δύσης, τον πατρινό Ευθύμιο Δημητρίου.[400] Σαράντα ενός ετών το 1828, ο Ευθύμιος, είχε γραφτεί την προηγούμενη χρονιά στην Ακαδημία Καλών Τεχνών (Akademie der Bildenden Künste) του Μονάχου[401] και είχε επιλεγεί για να φιλοτεχνήσει τις εικόνες που θα κοσμούσαν το τέμπλο της εκκλησίας του Σωτήρος στο Μόναχο, όταν παραχωρήθηκε στην Ορθόδοξη Εκκλησία.[402] Παρότι οι εικόνες του ναού αυτού είναι σήμερα τα μόνα γνωστά έργα του, ο Ευθύμιος Δημητρίου είχε φιλοτεχνήσει και άλλα, και μάλιστα με κοσμικά θέματα.

---

[8]2015, σ. 7-8, 25-31. Το 1841 η συλλογή εμπλουτίστηκε με μια προσωπογραφία της Αικατερίνης (Ρόζας) Μπότσαρη (1818/1820-1875), κόρης του Μάρκου Μπότσαρη, η οποία συνόδευσε το καλοκαίρι εκείνης της χρονιάς ως κυρία επί των τιμών τη βασίλισσα της Ελλάδας Αμαλία στο Μόναχο. Για την προσωπογραφία της, βλ. *ό.π.*, σ. 96-97.

400. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 49.

401. Βλ. 01264 b Estimio di Dimitrio, Matrikelbuch 1809-1841, https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1809-1841/jahr_1827/matrikel-01264%20b. Ο Ευθύμιος Δημητρίου ήταν ο πρώτος Έλληνας που σπούδασε στην Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου. Γράφτηκε στην Ακαδημία, στις σπουδές ζωγραφικής, στις 23 Απριλίου του 1827 (απαντά στα μητρώα ως Estimio di Dimitrio). Την επόμενη χρονιά, το 1828, γράφτηκαν στην Ακαδημία ο Σκαρλάτος Σούτσος (10.12.1828) και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (10.12.1828), για να σπουδάσουν Αρχιτεκτονική, βλ. 01463 Alexandro Rizo, Matrikelbuch 1809-1841, https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1809-1841/jahr_1828/matrikel-01463 και 01462 Karl Soutzo, 1809-1841, https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1809-1841/jahr_1828/matrikel-01462. Στις 16.11.1829 ξεκίνησε στην Ακαδημία σπουδές ζωγραφικής κάποιος «Johannes Korbaga» από τα Αμπελάκια. Βλ. 01565 Johann Korbaga, Matrikelbuch 1809-1841, https://matrikel.adbk.de/matrikel/mb_1809-1841/jahr_1829/matrikel-01565. Έναν χρόνο μετά την εγγραφή του, την Κυριακή 12 Σεπτεμβρίου 1830, ο τότε δεκαοκτάχρονος νεαρός αυτοκτόνησε (αυτοπυροβολήθηκε) στον Αγγλικό Κήπο του Μονάχου. Βλ. *Augsburger Zeitung* φ. 254 (17.9.1830), σ. 1016. Με την εγγραφή του Θεόδωρου Βρυζάκη στις 23.4.1835 ξεκινά η διαμόρφωση της ελληνικής «Σχολής του Μονάχου», του πλέον σημαντικού εικαστικού κινήματος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

402. Βλ. το άρθρο «Die griechische Kirche in München» στην *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* αρ. 354 (20.12.1828), σ. 1414-1415. Επίσης Μιλτιάδης Παπανικολάου, «Η εικονογράφηση της ελληνοορθόδοξης εκκλησίας του Μονάχου», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Α.Π.Θ.* 21 (1983), σ. 365-377: 371 και Jürgen Kielisch, *Die Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirchengemeinde zum Erlöser in München 1828-1944*, Hamburg: LIT, 1999, σ. 48. – Η καταγωγή και η ηλικία του Ευθύμιου Δημητρίου αναφέρονται από την Birgit Jooss, «"Isar-Athen. Griechische Künstler in München – Deutsche Künstler in Griechenland" – eine kurze Einführung», στο: Christian Fuhrmeister – Birgit Jooss (επιμ.), Isar/Athen: Griechische Künstler in München – Deutsche Künstler in Griechenland, Μόναχο: Zentralinstitut für Kunstgeschichte, 2008, σ. 11-21: 16. – Στην πρώτη λειτουργία που πραγματοποιήθηκε στην Εκκλησία του Σωτήρος κατά το ορθόδοξο δόγμα (6/18.12.1829), παρευρέθηκαν ο νεαρός Όθων και άλλα μέλη της Αυλής, βλ. το άρθρο «Die griechische Kirche in München» στην *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* αρ. 354 (20.12.1828), σ. 1414-1415· επίσης Heigel, *Ludwig I. König von Bayern*, σ. 155.

Στην επιστολή που έγραψε ο Νικόλαος Υψηλάντης στις 19 Απριλίου 1828 από το Μόναχο προς τον Δημήτριο Ποστολάκα στη Βιέννη, σημειώνει σε ένα υστερόγραφο μερικές πληροφορίες για τον Ευθύμιο, υποθέτοντας ίσως ότι ο Ποστολάκας τον γνώριζε, αφού ο ζωγράφος είχε περάσει από την αυστριακή πρωτεύουσα. Του γράφει:

> P:S: Ἕνας κᾄποιος Εὐθύμιος Δημητρίου ἠθέλησε καὶ καλὰ νὰ μὲ ζωγραφίσῃ καὶ μ᾽ ἐπέτυχε τόσον καλὰ ὁποῦ ὅλοι ἀποροῦσι, καὶ χαίρω ὑπερβολικὰ μὲ τὸ νὰ ἦναι γραικὸς καὶ ἐκ τούτου τὸν ἔλαβον εἰς ὑπόληψιν. Αὐτὸς πρὸ ἑνὸς χρόνου εὑρίσκετο εἰς Βιέννην καὶ ἐλθῶν ἐνταῦθα ἐμβῆκεν εἰς τὴν ἀκαδημίαν τῶν τεχνῶν ὅπου καὶ ἐπέδωκεν εἰς τὴν τέχνην του.[403]

Με τις εικαστικές εμπειρίες του Λασσάνη στο Μόναχο συνδέεται και η ιδέα του να αναθέσει σε κάποιον ζωγράφο να φιλοτεχνήσει ένα πορτραίτο του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Την Πρωτομαγιά του 1828 εκμυστηρεύτηκε την ιδέα του στον Δημήτριο Ποστολάκα, γράφοντας συνάμα ότι δεν είχε βρει ακόμη έναν καλλιτέχνη ικανό να του εμπιστευθεί το έργο: «Τὴν εἰκόνα τοῦ Μακαρίτου ἠθέλησα νὰ λιθογραφήσω πλὴν ἀκόμη δὲν ηὗρα καλὸν ζωγράφον κατ᾽ αὐτὰς προσμένω ἕναν ἀπὸ τὸ Αοὔγσβουργ».[404] Το ερώτημα για ποιο κοινό προόριζε ο Λασσάνης τις λιθογραφίες και για ποιον σκοπό, μένει αναπάντητο.

5. Θέατρο

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» δείχνουν συχνά πόσο σημαντικό εξακολουθούσε να είναι το θέατρο για τον Λασσάνη. Στο κείμενο απαντούν αναφορές σε θέατρα που επισκέφτηκε, σε πρόσωπα που γνώρισε και, βεβαίως, σε παραστάσεις.

Οι αναφορές στον χώρο του θεατρού συνδέονται στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» με αναφορές σε γυναικεία πρόσωπα, παίρνοντας έτσι συμβολικές διαστάσεις. Το θέατρο ως χώρος φιλοξενεί υπόρρητες ερωτικές επιθυμίες, τις οποίες κρύβει ο Λασσάνης πίσω από αποσιωπητικά: «ἡ Κοντέσσα … Mme Κόρη μας – Rosi. Γνωριμία εἰς τὸ θέατρον μὲ τὴν …».[405] Την ίδια στιγμή, συμβολίζει τον κόσμο του πνεύματος, στον οποίο θέλει να ανήκει ο κοζανίτης λόγιος. Στο θέατρο της Στουτγάρδης συναντά τον μαθηματικό και στρατηγό Apollinar Joseph Honoratus von Theobald (1772-1837) και τις δύο κόρες του: «καλλονὴ καὶ πνεῦμα. Ἐντελεῖς εἰς τὴν Γερμα[νικήν], Γαλλ[ικὴν], Ἀγγλ[ικὴν] καὶ Ἰταλικὴν φιλολογίαν [= λογοτεχνία]». Ο έλληνας ταξιδιώτης συζητά μαζί τους για τον Γκαίτε και τον Σίλλερ και

403. Επιστολή του Ν. Υψηλάντη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, φ. 1v-2r. Το πορτραίτο που αναφέρει ο Υψηλάντης λανθάνει.

404. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1v.

405. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 160-161.

εκείνοι τον εκπλήττουν ευχάριστα, στέλνοντάς του λίγο αργότερα μια έκδοση ποιημάτων του Σίλλερ.[406]

Το πιο χαρακτηριστικό απόσπασμα για τη σχέση του Λασσάνη με το θέατρο βρίσκεται στην αρχή των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», όπου καταγράφονται αναδρομικά λίγες αναμνήσεις του ταξιδιού από την Τερέζιενσταντ στη Βιέννη. Σε αυτές κυριαρχούν ο έρωτάς του για τη νεαρή αριστοκράτισσα Marianne von Margelik και η εικόνα του Αυτοκρατορικού Θεάτρου (Kaiserliches Ständisches Nationaltheater) της Πράγας, στο οποίο ο επαναστάτης που μόλις έχει αποφυλακιστεί την αναζητά, μάταια:[407]

> Εἰς μάτην περιῆλθα τὴν πρώτην ἡμέραν ὅλους τοὺς δρόμους! Εἰς μάτην ἐπισκέφθην τὸ θέατρον! Κόρη τῶν ποιημάτων τοῦ Ὀσσιὰν πουθενὰ δὲν σὲ εἶδα! Ὁ Μορφεὺς ὅμως ἀντάμειψε τοὺς κόπους μου. Τέλος ξημερόνει! Τί εὐτυχὴς ἡμέρα! – O Malvina! thy song is lovely, but it melts the soul. There is a joy in grief when thy white hands move upon the harp. – Ἡ γνωριμία μας ἔγεινε καθὼς ἐκεῖναι τὰς ὁποίας διαβάζομεν εἰς τὰς Μυθιστορίας – ὁ Χωρισμός ἄχ! πικρός – ἄφωνος – τὰ χείλη δὲν ἐτόλμησαν νὰ συγχύσουν τὴν ἱερὰν συνομιλίαν τῶν καρδιῶν.[408]

Το θέατρο είναι για τον Λασσάνη ο χώρος των μεγάλων συναισθημάτων – στην Οδησσό, του πάθους της ελευθερίας, στην Πράγα, του πάθους του έρωτα. Είναι ο χώρος, όπου ο λόγος και η γραφή μεταμορφώνουν τις ανεκπλήρωτες επιθυμίες σε τέχνη· εκεί όπου ο Λασσάνης γίνεται Λυσανίας και η Marianne von Margelik Μαλβίνα του *Όσσιαν*.

Το έργο που παιζόταν στις 26 Νοεμβρίου του 1827 στο Αυτοκρατορικό Θέατρο της Πράγας, όταν ο κοζανίτης αγωνιστής αναζητούσε τη βοημή βαρόνη, προσκαλούσε σε τέτοιες μεταμορφώσεις.[409] Ήταν το *Ραδιουργία και Έρως* (*Kabale und Liebe*, 1784) ένα από τα δημοφιλέστερα έργα του Φρίντριχ Σίλλερ, του επαναστάτη δραματουργού τού κινήματος της «Θύελλας και Ορμής», και αγαπημένου θεατρικού συγγραφέα του Λασσάνη, όπως δείχνουν οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις». Το έργο έχει ως θέμα τον απελπισμένο έρωτα του Ferdinand, ενός νεαρού από την κατώτερη αριστοκρατία, και της αστής Louise, που οδηγούνται στην αυτο-

406. *Στο ίδιο*, στ. 171-179, 205.

407. Είναι μάλλον η κόρη του βοημού βαρόνου Karl Freiherr von Margelik, η οποία είχε γεννηθεί στις 17 Οκτωβρίου 1810 και το 1831 παντρεύτηκε τον Eduard Freiherr Baselli von Süßenberg με τον οποίο απέκτησε έξι παιδιά. Βλ. *Schematismus des Königreiches Böhmen für das Jahr 1827*, Πράγα: Gottlieb Haase Söhne, 1827, σ. 43, 88, 480 και *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1871*, Γκότα: Justus Perthes, [1871], σ. 21.

408. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 12-23.

409. Υπενθυμίζω ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και η συνοδεία του έφτασαν στην Πράγα το βράδυ της 25ης Νοεμβρίου 1827 και συνέχισαν για τη Βιέννη στις 27. Συνεπώς η μοναδική ημέρα κατά την οποία ο Λασσάνης θα μπορούσε να επισκεφθεί το θέατρο ήταν η 26η Νοεμβρίου.

Ständ. Theater der k. Altst. Prag.

Montag den 26. November. 1827.

Kabale und Liebe.

Bürgerliches Trauerspiel in 5 Akten, von F. Schiller.

Personen:

Vicedom von Walter	—	—	—	Herr Bayer.
Ferdinand, sein Neffe, Major	—	—		* * *
Oberhof-Garderobmeister von Kalb	—	—		Polawsky.
Lady Milfort —	—	—	—	Mad. Schmidt.
Wurm, Hausekretär des Vicedom	—	—		Herr Hartmann.
Müller, Stadtmusikus	—	—	—	Herr Köhler.
Seine Frau —	—	—	—	Mad. Allram.
Louise, deren Tochter	—	—	—	Dem. Wagner.
Sophie, Kammerjungfer	—	—	—	Dem. Schikaneder.
Ein Kammerdiener des Vicedoms	—	—		Herr Schmiller.
Ein Diener der Lady	—	—	—	Herr Küffel.

Mehrere Diener. Gerichtsdiener.

Ferdinand, * * * Herr Devrient, königl. sächsischer Hofschauspieler.

Mad. Podhorsky und Mad. Binder sind krank.

Morgen

Der Diamant des Geisterkönigs.

Zauberspiel in 2 Akten, von F. Raimund. Musik von Drechsler.

Anfang 7 Uhr (10 Abonnement). Ende 1/2 10 Uhr.

Το πρόγραμμα της παράστασης του έργου *Kabale und Liebe* του Σίλλερ
την οποία παρακολούθησε ο Λασσάνης στις 26 Νοεμβρίου 1827
στο Ständisches Theater της Πράγας

κτονία. Στην παράσταση της Πράγας πρωταγωνιστούσαν δύο δημοφιλείς τότε ηθοποιοί, ο Carl August Devrient (1797-1872) και η Rosalie Johanna Wagner (1803-1837) – η αγαπημένη αδελφή του Richard Wagner.

Η τοποθέτηση της πλοκής του *Ραδιουργία και Έρως* στο περιβάλλον της αστικής τάξης και της κατώτερης αριστοκρατίας, και το φινάλε του το οποίο προβάλλει την ιδέα ότι οι αρετές και όχι η καταγωγή αποτελούν κριτήρια για την αξία του υποκειμένου και βάση της ταυτότητάς του, αναδεικνύουν το έργο του Σίλλερ σε ένα τυπικό δείγμα αστικού δράματος, ενός είδους που διαμορφώθηκε κατά την εποχή του Διαφωτισμού στο πλαίσιο της χειραφέτησης της αστικής τάξης. Το είδος αυτό, ως τραγωδία ή κωμωδία, κατάργησε τους κοινωνικούς-αισθητικούς περιορισμούς που έθετε η ποιητική του Κλασικισμού, η οποία υποχρέωνε την τραγωδία να αναζητεί τους πρωταγωνιστές της μεταξύ των θεών ή των ηρώων της μυθολογίας και των ένδοξων ιστορικών προσώπων, ή στις τάξεις της υψηλής αριστοκρατίας, ενώ εξοβέλιζε τους αστούς και τον λαό στο ρεπερτόριο της κωμωδίας ως αντικείμενο γέλιου και περίγελου.

Δεν ξαφνιάζει, λοιπόν, που ένας άνθρωπος με την ιδεολογική συγκρότηση και τις αισθητικές προτιμήσεις του Λασσάνη επιδίωξε να δει ξανά το *Ραδιουργία και Έρως*. Στο ταξίδι του από τη Βιέννη στην Τουλών, περνώντας από την Καρλσρούη στις 19 Ιουνίου 1828, εκμεταλλεύτηκε τη σύντομη παραμονή του στην πόλη, για να δει μια παράσταση του έργου του Σίλλερ στο Αυλικό Θέατρο (Hoftheater) της πόλης. Το θέαμα δεν τον ικανοποίησε: «θέατρον μέτριον. Kabale und Liebe ἡ Louise παρὰ σωματώδης».[410]

Οι παραστάσεις αυτές δεν ήταν οι μόνες που παρακολούθησε ο Λασσάνης κατά την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1828. Ιδιαίτερα η πολυήμερη διαμονή του στο Μόναχο του προσέφερε συχνά την ευκαιρία να γνωρίσει τη σύγχρονη θεατρική πράξη. Ο μεγάλος αριθμός ηθοποιών και τραγουδιστών του θεάτρου και του μελοδράματος, των οποίων τα ονόματα εμφανίζονται στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», δείχνει ότι στη διάρκεια των δύο μηνών που πέρασε στη βαυαρική πρωτεύουσα παρακολούθησε επανειλημμένα παραστάσεις στο Βασιλικό, Αυλικό και Εθνικό Θέατρο (Königliches Hof- und Nationaltheater). Τα σύντομα σχόλια που συνοδεύουν μερικές φορές τα ονόματα των καλλιτεχνών επιτρέπουν να δεχτούμε ότι ο Λασσάνης τους είχε δει επί σκηνής. Πρόκειται για την αφρόκρεμα του καλλιτεχνικού κόσμου του Μονάχου στα τέλη της δεκαετίας του 1820:[411] Ο

410. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 210-211.

411. Οι πληροφορίες που παρουσιάζονται στη συνέχεια για τις παραστάσεις που δόθηκαν κατά το διάστημα της παραμονής του Λασσάνη στο Μόναχο (ημερομηνίες, τίτλοι έργων, συντελεστές, κατανομή ρόλων) προέρχονται από τα θεατρικά προγράμματα του Königliches Hof- und Nationaltheater. Φυλάσσονται στο Deutsches Theatermuseum στο Μόναχο. Τα προγράμματα του έτους 1828 έχουν εντωμεταξύ ψηφιοποιηθεί: https://books.google.com.cy/books?id=CBdDAAAAcAAJ&printsec=frontcover&dq=1828+Theater+M%C3%BCnchen&hl=en&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=1828%20Theater%20M%C3%BCnchen&f=false.

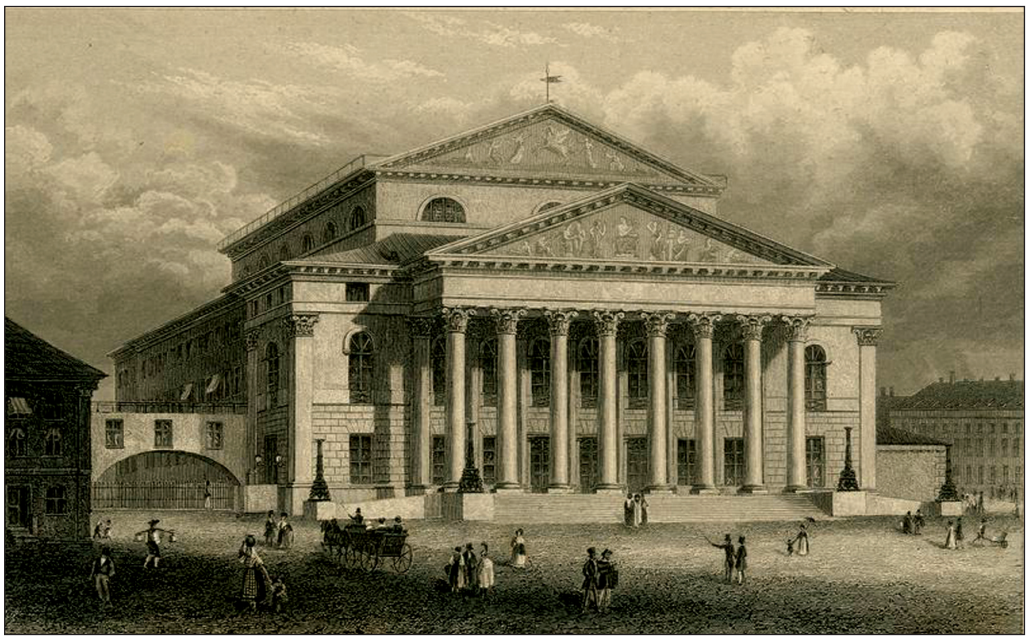

Το Hof- und Nationaltheater στο Μόναχο, περίπου στα μέσα του 19ου αιώνα. *Λιθογραφία*

ηθοποιός και σκηνοθέτης Ferdinand Eßlair (1772-1840) –που είχε διαπρέψει σε έργα του August von Kotzebue και του Friedrich von Schiller και τον οποίο είχε την ευκαιρία να θαυμάσει την ίδια περίπου εποχή με τον Λασσάνη και ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής–,[412] ο βαρύτονος Wilhelm Vespermann (1784-1837), η σοπράνο Catharina Sigl-Vespermann (1802-1877), η ηθοποιός Charlotte von Hagn (1809-1891) που εκείνη τη χρονιά έκανε ένα θριαμβευτικό ντεμπούτο, η σοπράνο Nanette Schechner (1806-1860), μια από τις σημαντικότερες τραγουδίστριες όπερας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, τέλος, η Karoline Lindner και η Sophie Müller, οι οποίες είχαν προσκληθεί την άνοιξη του 1828 από τη Φραγκφούρτη και τη Βιέννη να παίξουν στο Βασιλικό Θέατρο του Μονάχου.

Ο Λασσάνης δεν σημείωνε τους τίτλους των έργων που έβλεπε. Από τα ονόματα

412. Για τον Eßlair, βλ. Werner Ebnet, *Sie haben in München gelebt – eine Sammlung von Biographien über Persönlichkeiten aus acht Jahrhunderten*, Αμβούργο: tradition, 2012, σ. 150· Max Martersteig, *Das deutsche Theater im neunzehnten Jahrhundert. Eine kulturgeschichtliche Darstellung*, Λιψία: Breitkopf & Härtel, ^{2}1924, σ. 305-308· Philipp Stein, *Deutsche Schauspieler. 2. Das neunzehnte Jahrhundert*, Βερολίνο: Gesellschaft für Theatergeschichte, 1908, σ. 5-6 και Hans Wagner, *200 Jahre Münchner Theaterchronik, 1750-1950*, Μόναχο: Robert Lerche, 1958, σ. 11. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής εγκωμιάζει την υποκριτική τέχνη τού Eßlair και σημειώνει ότι η κόρη του είχε παντρευτεί τον Έλληνα Κ. Γάσπαρη και ζούσε στην Αθήνα, βλ. Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 168.

Ferdinand Eßlair
Λιθογραφία

των ηθοποιών και τραγουδιστών συνάγεται ωστόσο, με τη βοήθεια της συλλογής των προγραμμάτων του Βασιλικού Θεάτρου, ότι παρακολούθησε έναν αξιόλογο αριθμό παραστάσεων. Τα περισσότερα από τα έργα εξέφραζαν τον Ρομαντισμό: σε αυτά κυριαρχούν η προτίμηση των Ρομαντικών για το ιστορικό παρελθόν, όπως δείχνουν οι τραγωδίες *Βελισάριος* (*Belisar*, 4/5, 16/6) και *Ο Αλμπερτ Ντύρερ στη Βενετία* (*Albert Dürer in Venedig*, 28/5) του Eduard von Schenk (1788-1841) ή η όπερα *Ο σταυροφόρος στην Αίγυπτο* (*Der Kreuzritter in Egypten*, 30/5, 8/6) του Giacomo Meyerbeer (1791-1864)· η αγάπη τους για το μεταφυσικό, όπως δείχνει η όπερα *Ο Ελεύθερος Σκοπευτής* (*Der Freyschütz*, 15/5) του Karl Maria von Weber· και ο θαυμασμός τους για τον Σαίξπηρ και τον Μότσαρτ, όπως δείχνουν οι παραστάσεις του *Ρωμαίος και Ιουλιέττα* (10/6), του *Άμλετ* (13/5) και του *Ντον Τζιοβάννι* (*Don Juan* 2/5). Από το ρεπερτόριο του Βασιλικού Θεάτρου δεν απουσίαζε, ωστόσο, εντελώς το ενδιαφέρον για τον κλασικισμό της Βαϊμάρης, για τον Γκαίτε και τον Σίλλερ. Από τα έργα του πρώτου, παίχτηκε το 1828 μια διασκευή του *Χέρμαν και Δωροθέα* (*Herrmann und Dorothea*, 25/5), και από τα έργα του δεύτερου τα ιστορικά δράματα *Η παρθένος της Ορλεάνης* (*Die Jungfrau von Orleans*, 5/6) και *Γουλιέλμος Τέλλος* (*Wilhelm Tell*, 26/5), και το αστικό δράμα *Ραδιουργία και Έρως* (*Kabale und Liebe*, 10/5).

Οι πέντε μήνες του ταξιδιού του Λασσάνη από την Αυστρία προς την Ελλάδα ήταν για αυτόν μια εποχή έντονων θεατρικών εμπειριών, η οποία ανανέωσε τη σχέση του με τη σύγχρονή του θεατρική πράξη στην κεντρική Ευρώπη. Οι θεατρικές εμπειρίες εκείνων των μηνών συνέβαλαν πιθανώς στον ανακαθορισμό της σχέσης του με τη δραματουργία και στην οριστική παραίτησή του από τη θεατρική συγγραφή.

6. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις»

Ο Λασσάνης εγκαινίασε τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» λίγο πριν ή, το πιθανότερο, λίγο μετά την άφιξη του στο Μόναχο. Συνέχισε τις καταγραφές, άλλοτε στα ελληνικά και άλλοτε στα γερμανικά, έως την αναχώρησή του από το Στρασβούργο ή έως την άφιξή του στο Παρίσι στα τέλη Ιουνίου ή στις αρχές Ιουλίου του 1828. Ο αφηγηματικός χαρακτήρας των πρώτων ενοτήτων του κειμένου, στις οποίες αποτυπώνονται σε ρέοντα λόγο αποσπασματικές μνήμες από την Τερέζιενσταντ, την Πράγα και τη Βιέννη, δείχνει ότι ο Λασσάνης σχεδίαζε αρχικά ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο. Με εξαίρεση την αφήγηση της συνάντησής του με τον βασιλιά Λουδοβίκο, οι καταγραφές έγιναν στην πορεία ιδιαίτερα περιληπτικές και συχνά συρρικνώθηκαν σε μια ξερή παράθεση ονομάτων προσώπων και τόπων.[413]

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», όπως αναμένεται από το είδος, είναι δομημένες με βάση το δρομολόγιο του ταξιδιού. Απαρτίζονται από δεκατρείς ενότητες οι οποίες τιτλοφορούνται συνήθως με το όνομα της εκάστοτε πόλης-σταθμού και με τον αριθμό των ωρών της εκεί παραμονής του: «Ἀναχώρησις ἀπὸ τὸ Κάστρον», «Πράγα», «Μπαρονέσσα Μαριάννα Μάρκελικ», «Βιέννα. Πικρὴ Ἐνθύμησις», «Μύνχεν», «Αοὔγσπούργ ἀπό Μύνχεν 17 ὥρας», «Οὔλμ – 22. ὥρας», «Στούττγάρδ – 24. ὥρας», «Ἰδέαι», «Κάρλσροῦε 20. ὥρας», «Μπάδεν – λουτρά – 10. ὥρας», «Στράσβουργ – 10. ὥρας», «Παρίσι».

Τα αφηγηματικά μέρη των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», κυρίως οι αναμνήσεις από την Πράγα και μερικά σχόλια, είναι γραμμένα σε γλώσσα λιγότερο λόγια από εκείνη των δημοσιευμένων κειμένων του Λασσάνη. Η εκτενής απόδοση της συζήτησης με τον Λουδοβίκο Α΄ στα γερμανικά, η οποία προέρχεται χωρίς αμφιβολία από τον ίδιο τον κοζανίτη αγωνιστή, χωρίς διορθώσεις τρίτων, τεκμηριώνει ότι χειριζόταν καλά την ξένη γλώσσα και, όπως δείχνει η εικόνα της γραφής του, διέθετε σημαντική εμπειρία στη γραπτή χρήση της.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» συνιστούν την πλέον «προσωπική» μαρτυρία που άφησε η γραφίδα του και μαζί με λίγα άρθρα γερμανικών εφημερίδων είναι, όπως αναφέρθηκε, η μοναδική πηγή που διαθέτουμε για την πορεία του από τη Βιέννη στην Τουλών. Ο ιδιωτικός χαρακτήρας του κειμένου το κάνει να ξεχωρίζει μέσα στο συνολικό έργο τού Λασσάνη, αλλά και μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της νεοελληνικής γραμματείας. Αποτελούν το παλαιότερο γνωστό νεοελληνικό δείγμα τού είδους τους, ενός είδους συνήθως εφήμερου, καθώς οι συγγραφείς ταξιδιωτικών σημειώσεων, αφού τις αξιοποιούσαν για τη συγγραφή αφηγήσεων του ταξιδιού τους ή πραγματειών, αδιαφορούσαν για την περαιτέρω διατήρησή τους. Εντούτοις, παρά τον εφήμερο χαρακτήρα τους, η έρευνα μπορεί να εντοπίσει μελλοντικά και άλλες παρόμοιες σημειώσεις, καθώς η συνήθεια των ελλήνων ταξιδιωτών να καταγράφουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και αξιομνημόνευτα γεγονότα

413. Για τη χρονολόγηση και την ειδολογική κατάταξη των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», βλ. αναλυτικά σ. 271-278.

φαίνεται να διαδόθηκε αρκετά, κυρίως από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, εποχή κατά την οποία άρχισε να καθιερώνεται και στην ελληνική κοινωνία το μορφωτικό ταξίδι ως πολιτισμική παιδεία και πρακτική.

Η απόφαση του Λασσάνη να καταγράψει παρατηρήσεις και βιώματά του εκφράζει νοοτροπίες οι οποίες διαμορφώνονταν στη νεοελληνική κοινωνία με την ανάδυση του νεωτερικού υποκειμένου. Νεωτερική είναι τόσο η ενέργεια της συγγραφής αυτή καθεαυτή, όσο και ορισμένα συστατικά στοιχεία του κειμένου. Στα τελευταία ανήκουν ο αναστοχασμός τού υποκειμένου ο οποίος διακρίνεται στα αφηγηματικά μέρη των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», η εξατομίκευση της ματιάς στον χώρο η οποία εκδηλώνεται με την προσωπική επιλογή των όσων ο ταξιδιώτης επιθυμεί να δει σε κάθε σταθμό του, η περιγραφή των συναισθημάτων του αυθιστορούμενου εγώ και η αυτοσκηνοθεσία του κατά τα δημοφιλή λογοτεχνικά πρότυπα της εποχής του, στην προκειμένη περίπτωση ως ρομαντικού ήρωα, η οποία είναι αναγνώσιμη στην περιγραφή του έρωτά του για τη Μαριάννα Μάρκελικ και στην κριτική που ασκεί στους Έλληνες της Βιέννης.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» παρέχουν, όπως είδαμε, έναν πλούτο πληροφοριών για τις επαφές του Λασσάνη με τα φιλελληνικά δίκτυα της εποχής και για τις συναναστροφές του με τους Έλληνες της κεντρικής Ευρώπης, για τις θεατρικές και εικαστικές εμπειρίες και για τα αναγνώσματά του. Αυτές οι τελευταίες, οι πληροφορίες για τα αισθητικά ερεθίσματα που δέχτηκε ο Λασσάνης κατά το ταξίδι του, αποκαλύπτουν την έντονη επίδραση που άσκησε στη σκέψη του το έργο του Σίλλερ, ενώ επιβεβαιώνουν την επιρροή του Ρομαντισμού που διαπιστώθηκε ήδη στον ποιητικό κύκλο του «Ἡ Φυλακή».

Η επιρροή αυτή αποκαλύπτεται στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» με ξεχωριστή ενάργεια στο χωρίο για την Πράγα που παρατέθηκε παραπάνω. Εκεί, ο Λασσάνης προσφεύγει στα εβληματικά για τον Ρομαντισμό ποιήματα του James Macpherson για να δώσει φωνή στον έρωτά του για την «Μπαρονέσσα Μαριάννα Μάρκελικ». Η βοημή αριστοκράτισσα εμφανίζεται στα όνειρα τού κοζανίτη αγωνιστή, όπως ο νεκρός ήρωας Όσκαρ στα όνειρα της αγαπημένης του Μαλβίνας, στο *Fingal*. Από το επικό ποίημα του Macpherson προέρχονται και οι αγγλικές φράσεις που παραθέτει ο Λασσάνης. Είναι λόγια του πατέρα τού Όσκαρ, του τυφλού βάρδου Όσσιαν, ο οποίος προσπαθεί να παρηγορήσει τη Μαλβίνα για τον θάνατο τού αγαπημένου της.[414] Με τη θεμελιώδη για τον Ρομαντισμό υπόσχεση της συνάντησης των ψυχών στον μεταφυσικό χώρο του ονείρου και του θανάτου, όπου οι κοινωνικές απαγορεύσεις άρονται, ο Λασσάνης παρηγορεί εαυτόν για την απώλεια της αγαπημένης. Στις σελίδες που ακολουθούν, οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» ολισθαίνουν σπάνια μόνο προς μια αυτοσκηνοθεσία στα πρότυπα των ρομαντικών ηρώων. Στο κείμενο κυριαρχεί η ελλειπτικότητα και η μονότονη παράθεση ονομάτων· το ημερολόγιο μετατρέπεται σε σημειώσεις.

414. Βλ. Macpherson, *Fingal, an Ancient Epic Poem*, σ. 250. Πρβλ. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 12-23. Για τον «Όσσιαν», βλ. επίσης στα «Σχόλια» των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων», σ. 288 και 289.

Η ελλειπτικότητα αυτή δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια για να προσδιοριστεί ο στόχος της συγγραφής και να ερμηνευτεί ο απότομος τερματισμός της με τη διαμονή του ταξιδιώτη στο Παρίσι. Ο Λασσάνης είχε τον χρόνο στη Γαλλία να συναντήσει παλαιούς γνωστούς και να αποκτήσει νέους, να παρακολουθήσει θεατρικές παραστάσεις, να επισκεφτεί αξιοθέατα και να γεμίσει τα άγραφα φύλλα που έμεναν στο σημειωματάριό του. Γιατί λοιπόν δεν κράτησε σημειώσεις από κάθε σταθμό, από το Παρίσι έως την Τουλών; Ή μήπως οι σημειώσεις του είχαν φτάσει πια στο επιθυμητό τέρμα; Την απάντηση δίνει ίσως ο προσδιορισμός του στόχου της συγγραφής. Τα στοιχεία που διαθέτουμε μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε μια πιθανή υπόθεση για το ποιος ήταν αυτός.

Λίγο πριν ή λίγο μετά την άφιξή του στο Μόναχο, ο Λασσάνης ξεκίνησε να γράφει ένα ημερολόγιο, γρήγορα, όμως, το μετέτρεψε σε απλές σημειώσεις, επειδή ανακαθόρισε τους προσωπικούς στόχους του. Η χρήση του τίτλου «Obrist» σε γερμανικά κείμενα που κάνουν λόγο για αυτόν το 1828, δείχνει ότι ο κοζανίτης λόγιος, ο οποίος δέκα χρόνια νωρίτερα, κατά τη μύησή του στη Μόσχα, δήλωνε «σπουδαίος», αυτοσυστηνόταν πλέον όχι ως άνθρωπος των γραμμάτων, αλλά με τον στρατιωτικό βαθμό τού συνταγματάρχη. Είχε αρχίσει να κτίζει μια νέα κοινωνική ταυτότητα και ένα μέλλον έξω από τα ένδοξα, πλην όμως οικονομικά άγονα και οπωσδήποτε ανασφαλή χωράφια της λογιοσύνης.

Στη βαυαρική πρωτεύουσα, απέρριψε τις όποιες σκέψεις για μια συνέχιση της προεπαναστατικής σταδιοδρομίας του ως λογίου –θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε– και διέκοψε τη συγγραφή των ιστορικών δοκιμίων που είχε ξεκινήσει στη Βιέννη. Τα όσα πληροφορήθηκε στο Μόναχο μέσα από συζητήσεις και συναναστροφές με αφορμή την ανάδειξη του Χάιντεκ σε αρχηγό των ελληνικών τακτικών δυνάμεων και τα όσα έμαθε για την πολιτική του Λουδοβίκου Α΄ απέναντι στο ζήτημα του ελληνικού θρόνου, τον ώθησαν στο συμπέρασμα ότι η Βαυαρία θα έπαιζε μελλοντικά καίριο ρόλο για το ελληνικό κράτος και ότι ο ίδιος θα μπορούσε να επωφεληθεί από τις γνωριμίες που έκανε εκεί. Οι σημειώσεις του, ένας κατάλογος ονομάτων ανδρών με κοινωνικό κύρος, πολλοί από τους οποίους κατείχαν σημαντικές θέσεις στην κρατική διοίκηση και στον στρατό ή επηρέαζαν τη δημόσια ζωή με την πολιτική ή πνευματική δράση τους, ιχνογραφούν δίκτυα προσώπων τα οποία θα μπορούσαν αργότερα να του φανούν χρήσιμα. Εάν η υπόθεση αυτή ισχύει, οι σημειώσεις τελειώνουν ακριβώς στο σημείο στο οποίο ολοκληρώθηκε ο στόχος τους: με τη συνάντηση του Λασσάνη με τον Dalberg στο Παρίσι.

7. Η «Ιστορία της Ελλάδος»

Στις αρχές της παραμονής του στο Μόναχο, ο Λασσάνης ασχολήθηκε με την επεξεργασία του ποιητικού κύκλου «Ἡ Φυλακή» και με τη συγγραφή του δοκιμίου του «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», δύο έργων που είχε ήδη ξεκινήσει να γράφει στη Βιέννη.[415]

415. Επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, ΙΑΜΜ, φ. 1v.

Η εκτενής «Ἱστορία», μαζί με το «δίδυμό» της δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία, προερχόταν από ένα πρωταρχικό κείμενο με θέμα την Ελληνική Επανάσταση που είχε ξεκινήσει να γράφει μετά την αποφυλάκισή του.[416]

Οι αποστροφές προς τον αναγνώστη σε διάφορα σημεία του έργου δηλώνουν ότι η «Ἱστορία» προοριζόταν για δημοσίευση. Παρά την πρόθεση αυτή και παρότι το κείμενο έφτασε τις 108 σελίδες, το δοκίμιο δεν ολοκληρώθηκε. Ο Λασσάνης διέκοψε τη συγγραφή πιθανότατα στο Μόναχο, ανακαθορίζοντας τότε τους προσωπικούς στόχους του.[417] Το δοκίμιο παραδίδεται σήμερα σε ένα αυτόγραφο τού συγγραφέα στο «Αρχείο Λασσάνη» της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Ένα μέρος της «Ἱστορίας» εκδόθηκε το 1973.[418]

Η στροφή του Λασσάνη στην ιστοριογραφία με θέμα τον Αγώνα εγγράφεται σε μια γενική τάση της εποχής. Από τις αρχές της Επανάστασης, ο Φιλελληνισμός είχε οδηγήσει στην παραγωγή μιας πληθώρας κειμένων, γραμμένων από πρόσωπα που είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Ελλήνων ή είχαν ζήσει ως διπλωμάτες στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Λίγο αργότερα, άρχισαν να καταγράφουν τις μνήμες τους και αρκετοί έλληνες αγωνιστές. Η επεξεργασία της κορυφαίας συλλογικής εμπειρίας του νέου Ελληνισμού και η ένταξή της μέσω ενός αυτοβιογραφικού ή ιστοριογραφικού δημόσιου λόγου στην εξελικτική πορεία της ατομικής και της εθνικής ιστορίας συνδέονταν με την αποκρυστάλλωση μιας κοινής εθνικής ταυτότητας αλλά και με την προσδοκία, εκ μέρους μεμονωμένων προσώπων, ενός υλικού οφέλους – μιας αποζημίωσης ή ανταμοιβής για τα όσα είχαν προσφέρει, ή ισχυρίζονταν ότι είχαν προσφέρει, στον Αγώνα. Οι διαδικασίες αυτές τροφοδότησαν στη δεκαετία του 1830 και 1840 μια μεγάλη εκδοτική παραγωγή απομνημονευμάτων και ιστορικών δοκιμίων για την Επανάσταση, στην ελληνική και σε άλλες γλώσσες.

Ο Λασσάνης συνέλαβε την «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» ως μια γενική εποπτεία με έμφαση στην κοινωνική και πολιτειακή πορεία του Ελληνισμού. Το δοκίμιο θα ξεκινούσε από την αρχαιότητα και θα σταματούσε στο έτος 1814, χρονιά κατά την οποία ιδρύθηκε η ημιαυτόνομη Ιόνιος Πολιτεία και η Φιλική Εταιρεία. Την ιστορία της δεύτερης θα συνέχιζε το «δίδυμο» δοκίμιο «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur Griechischen Insurrection».

Η «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» απαρτίζεται από μια «Εἰσαγωγή», αφιερωμένη στην

---

416. Υπενθυμίζω ότι η σχετική μαρτυρία προέρχεται από τον ίδιο, βλ. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 118.

417. Στις αρχές της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, χρονολογεί τη συγγραφή του δοκιμίου και ο Κ. Βακαλόπουλος, εκδότης ενός μέρους της «Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος»· βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 38. Νομίζω ότι θα πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση ο Λασσάνης να συνέχισε τη συγγραφή μετά την άφιξή του στην Ελλάδα, καθώς η ένταξή του στον Αγώνα δεν θα του άφηνε χρόνο για συγγραφικές δραστηριότητες.

418. Γ. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)», στο Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 47-73. Το χειρόγραφο είναι άτιτλο.

αρχαία και βυζαντινή ιστορία, και από τρία κεφάλαια με τους τίτλους «Πρώτη Ἐποχή, Ἀπὸ Ὀσμάν Ι 1300 – Σολεϊμὰν ΙΙ 1566» (σ. 25-49), «Δευτέρα Ἐποχή, ἀπὸ Σολεϊμὰν ΙΙ 1567 - Ὀσμάν ΙΙΙ 1757» (σ. 50-69) και «Τρίτη Ἐποχή, Ἀπὸ 1757 ἕως 1814» (σ. 70-108). Το κείμενο σταματά απότομα στο τρίτο κεφάλαιο, αμέσως μετά τον τίτλο μιας ενότητας που ετοιμαζόταν να γράψει ο Λασσάνης. Η συγγραφή διακόπηκε, όταν το έργο δεν απείχε πια πολύ από την ολοκλήρωσή του.

Η δόμηση της «Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος» με βάση γεγονότα της οθωμανικής ιστορίας κάνει τον Λασσάνη να αισθανθεί την ανάγκη να αιτιολογήσει την επιλογή του. Εξηγεί, λοιπόν, στην «Εἰσαγωγή» του ότι η γνώση τού χαρακτήρα της οθωμανικής διακυβέρνησης είναι απαραίτητη για την κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας, επειδή σε ένα δεσποτικό καθεστώς ο υποτελής λαός, μη διαθέτοντας αυτόνομη βούληση και κατατρυχόμενος από φόβο, διαμορφώνεται από τον δεσπότη του:

> Οἱ σκοποί μου εἶναι νὰ ἀκολουθήσω βῆμα πρὸς βῆμα τοὺς ὁμογενεῖς μου καθ᾽ ὅλον τὸ διάστημα καὶ τῶν δυστυχῶν τούτων χρόνων τῆς βαρβαρικῆς τυραννίας καὶ νὰ ἐξετάσω τὰς διαφόρους μορφὰς τῆς κατὰ καιροὺς καταστάσεώς των. Λαός, ὅστις δὲν ἔχει οὔτε πολιτικὴν θέλησιν, οὔτε ἀσφάλειαν τῆς προσωπικῆς του ἐλευθερίας καὶ τῆς περιουσίας του, οὔτ᾽ ἐλευθέραν χρῆσιν τῶν ἠθικῶν του δυνάμεων, λαὸς δεσποζόμενος εἶναι κηρίον ἀπαλὸν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ δεσπότου, ὅστις τὸ μορφόνει πάντοτε κατὰ τὴν ἀπόλυτον θέλησίν του, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ γνωρίσωμεν τὰ ἀξιολύπητα αὐτὰ πλάσματα, ἐὰν δὲν ἐξετάσωμεν ἀκριβῶς τὸν χαρακτῆρα τοῦ τεχνίτου. Ἀναγκάζομαι λοιπὸν να ἐνασχολήσω τοὺς ἀναγνώστας μου μὲ σύντομον περιγραφὴν τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τῆς πηγῆς αὐτῆς μέχρι τῆς λαμπρᾶς ἡμέρας τῆς Παλιγγενεσίας μας· κ᾽ ἐπειδὴ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἤλλαξε πολλοὺς χαρακτῆρας, τὴν διαιρῶ εἰς ἐποχὰς καὶ προσθέτω εἰς ἑκάστην αὐτῶν καὶ τὴν κατάστασιν τῶν Ἑλλήνων.[419]

Το καθένα από τα τρία κεφάλαια που ακολουθούν την «Εἰσαγωγὴ» παρουσιάζει σημαντικά ιστορικά γεγονότα της εκάστοτε περιόδου και κλείνει με μια επισκόπηση της κατάστασης των Ελλήνων. Το τρίτο κεφάλαιο, μετά την αφήγηση των γεγονότων της περιόδου 1757-1814, αναλύει την τότε σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας. Ο Λασσάνης διακρίνει έξι «πολιτικάς κλάσεις», δηλαδή «τάξεις», με κριτήριο την πρόσβασή τους στις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τη θεσμική θέση τους: τον «Κλῆρον», την «Αὐτοχειροτόνητον εὐγένειαν», τους «Ξενιτευμένους»,

419. Γ. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», «Αρχείο Λασσάνη», ΒΒ, ταξ. αρ. GRHP_LHP Α.2.5., σ. 21. Εδώ και στο εξής οι παραπομπές στην «Εἰσαγωγή» της «Ἱστορίας» γίνονται στο χειρόγραφο της ΒΒ, επειδή η «Εἰσαγωγή» δεν έχει συμπεριληφθεί στην έκδοση του Κ. Βακαλόπουλου (βλ. σημ. 425). Ο συντομευμένος τίτλος «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» παραπέμπει στο εξής στο χειρόγραφο, ενώ ο τίτλος «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή: 1757-1814)» στην έκδοση.

τους «Θαλασσινούς», τους «Ὀρεινούς» και τους «Ἐργατικούς».[420] Στη διάκρισή τους ακολουθεί σε γενικές γραμμές μια αντίστοιχη διάκριση στην οποία είχε προβεί ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Ο Λασσάνης αφιερώνει στην κάθε «κλάση» μια ενότητα, αλλά δεν φτάνει να τις πραγματευτεί όλες. Το κείμενο σταματά απότομα μετά τον τίτλο της ενότητας «Θαλασσινοί». Με τις τρεις ενότητες που υπολείπονταν, το κείμενο θα ολοκληρωνόταν, αφού η αφήγηση των γεγονότων θα είχε καλύψει πλέον τα χρονικά όρια που είχαν οριστεί για το δοκίμιο.

Η «Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος», μολονότι απουσιάζουν οι παραπομπές σε ιστορικές πηγές ή μελέτες, φανερώνει ενασχόληση με την ιστορία, γνώσεις και ερμηνευτικές ικανότητες. Ο Λασσάνης αναλύει με γλώσσα καλλιεργημένη ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα, συνεξετάζοντας το κλίμα, την οικονομία, την πολιτική, αλλά και τον πολιτισμό στο βαθμό που αυτός, ως παιδεία ή επιστημονική γνώση, επιδρούσε στο οικονομικό και πολιτικό πεδίο.

Η «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» βγαίνει από τη σχολή του Κοραή. Η ποικιλία και η συστηματικότητα της επιχειρηματολογίας της θυμίζει το *Υπόμνημα* (*Mémoire sur l'état de la civilisation en Grèce*, 1803) και πολλές από τις θέσεις της παραπέμπουν στο *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* (1821). Αξίζει να εκδοθεί ολόκληρη και να μελετηθεί διεξοδικά σε σχέση με τη σύγχρονή της ελληνική ιστοριογραφία. Εδώ, θα περιοριστούμε να εξετάσουμε την εικόνα που παρουσιάζει για το Βυζάντιο και για την ελληνική αστική τάξη.

Η νεοελληνική ιστοριογραφία του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα αντιμετώπισε τη βυζαντινή εποχή αμφίθυμα. Μερικοί λόγιοι, κυρίως κληρικοί ή πρόσωπα από το ευρύτερο φαναριώτικο περιβάλλον –ακόμη και Διαφωτιστές–, συμπεριελάμβαναν ρητά ή έμμεσα τη βυζαντινή εποχή στην ελληνική ιστορία, διαμορφώνοντας εν σπέρματι το τριαδικό σχήμα για την ιστορική ενότητα του ελληνισμού (από την Αρχαιότητα μέσω του Βυζαντίου στον Νέο Ελληνισμό) που θα αποκρυσταλλωνόταν οριστικά το 1853 στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Κάποιοι άλλοι λόγιοι πάλι, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Κοραή, συμμερίζονταν την εικόνα του Βυζαντίου που είχε διαμορφώσει η πολιτική και ιστορική σκέψη τού ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και κυρίως τα έργα των Μοντεσκιέ, Βολταίρου και Edward Gibbon.[421] Ο Διαφωτισμός, πολέμιος της θεοκρατίας και του δεσποτισμού, έβλεπε τον Μεσαίωνα γενικά, αλλά και ειδικά το Βυζάντιο ως εποχές ενός θρησκόληπτου σκοταδισμού. Ο Κοραής συντάσσεται με την αντίληψη αυτή, όταν κάνει λόγο για τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας ή πραγματεύεται τον ρόλο της θρησκείας και της παιδείας σε σχέση με πολιτειακά ζητήματα. Θεματοποιεί τότε τον παρακμιακό χαρακτήρα του Βυζαντίου, καταδικάζοντας τη θρησκοληψία και τη δεισιδαιμονία των βυζαντινών

420. Γ. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)», στο: Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 59.

421. Βλ. την εύστοχη ανάλυση της Άννας Ταμπάκη, «Η "ιστορική συνέχεια του ελληνισμού. (Αρχαιότητα, Βυζάντιο)"» στο: η ίδια, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα: Ergo, 2004, σ. 41-59: 50-57.

αυτοκρατόρων, την τρυφηλότητα και την αδιαφορία τους για την κρατική οικονομία και διοίκηση. Αντιλαμβάνεται την εξουσία τους ως ξένη κυριαρχία και μιλά για τον «ζυγό των Γραικορωμαίων Αυτοκρατόρων».[422]

Το σχήμα που διέπει την αντίληψή του για την ελληνική ιστορία αναδύεται με ενάργεια στο *Σάλπισμα πολεμιστήριον* (1801, [2]1821), κείμενο που αποτεινόταν σε ένα κοινό ευρύτερο από εκείνο της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* και των *Παρέργων*, ίσως και πιο λαϊκό. Στην αρχή του έργου του, ο Κοραής αναθέτει στην προσωποποιημένη Ελλάδα να αφηγηθεί η ίδια την ιστορία της στους αναγνώστες-παιδιά της. Το αφήγημα συνδυάζει τον τρόπο ενός λαϊκού παραμυθιού με την ιδέα της έξωσης από τον Παράδεισο. Οι πρόγονοι των σημερινών «Γραικῶν», τα «πρῶτα τέκνα» της Ελλάδας, «οἱ πλέον φωτισμένοι, οἱ πλέον ἀνδρεῖοι ἄνθρωποι τῆς Οἰκουμένης» παρασύρθηκαν από τη διχόνοια και έχασαν τη φιλοπατρία και την ασυμβίβαστη αγάπη τους για την ελευθερία. Έτσι «ὑπετάχθησαν πρῶτον εἰς τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καὶ τοῦτο δὲν ἦτον τόσον δεινόν, ἐπειδὴ οἱ διδάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦσαν [...] καὶ αὐτοὶ Ἕλληνες. Ἔπεσαν μετὰ ταῦτα ὑποκάτω εἰς τὸν ζυγὸν τῶν Ῥωμαίων, ζυγὸν αἰσχρότερον ἀπὸ τὸν πρῶτον». Οι «δεσπόται τῆς Ῥώμης [...] μετακομίσαντες ἔπειτα τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον εἰς τὸ Βυζάντιον [= Κωνσταντινούπολη] ἔδωκαν» στους «ἀπογόνους» «τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων» «τὸ ὄνομα τῶν Ῥωμαίων». Όνομα ανάρμοστο όχι μόνο στους Έλληνες, αλλά και στους αυτοκράτορες, «ἐπειδὴ τὰ στρατεύματα, ἀντὶ γνησίων Ῥωμαίων ἀνεβίβαζον πολλάκις εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Θρᾷκας, Βουλγάρους, Ἰλλυριούς, Τριβαλλοὺς, Ἀρμενίους, καὶ ἄλλους τοιούτους τρισβάρβαρους δεσπότας». Ήρθε κάποτε η στιγμή που «ἐσυντρήφθη, τέλος πάντων, καὶ ὁ Ῥωμαϊκὸς ζυγὸς, καὶ οἱ Ῥωμαῖοι Αὐτοκράτορες ἐκρημνίσθησαν ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου τὸν θρόνον. Ἀλλὰ τοὺς ἐκρήμνισαν […] τύραννοι ἀσυγκρίτως βαρβαρότεροι και σκληρότεροι ἀπὸ ἐκείνους: καὶ οἱ ταλαίπωροι Γραικοί […] ἔκλειναν ἐλεεινῶς τὸν αὐχένα ὑποκάτω εἰς ζυγὸν τόσον βαρύν, τόσον ἀπάνθρωπον, ὥστε νὰ ποθήσουν τον ῥωμαϊκὸν ζυγὸν. Ἔθνος τρισβάρβαρον, ἔθνος μιαρὸν […] τὸ ἀπάνθρωπον γένος τῶν Μουσουλμάνων».[423]

Ο Λασσάνης –το είδαμε, εξετάζοντας το *Ἑλλάς*– γνώριζε το *Σάλπισμα πολεμιστήριον*. Η άποψή του για το Βυζάντιο εγγράφεται στην ίδια παράδοση με τις παραπάνω αντιλήψεις του Κοραή, ίσως μάλιστα να διαμορφώθηκε απευθείας από τη σκέψη του έλληνα Διαφωτιστή. Σύμφωνα με τον Λασσάνη, η κατάκτηση της αρχαίας Ελλάδας από τους Ρωμαίους εγκαινίασε μια μακραίωνη υποδούλωση σε ξένους κυρίαρχους η οποία δεν τερματίστηκε παρά με την Ελληνική Επανάσταση: «Για είκοσι αιώνες το όνομα “Ελλάς” είχε διαγραφεί από τον πολιτικό κατάλογο

422. Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Λ. Δρούλια, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1986-1995: τ. 4, σ. 7 («ζυγὸς τῶν Γραικορωμαίων Αὐτοκρατόρων», *Συμβουλή τριών Επισκόπων*, 1820), σ. 700 («Des despotes transplantés de l’ancienne Rome», *Ἱπποκράτους περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*, 1800).

423. Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ: Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου, 1801, σ. 4-10. Το *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* εκδόθηκε επεξεργασμένο το 1821. Τα χωρία που παρατίθενται εδώ παρέμειναν στη δεύτερη έκδοση.

των κρατών. Είκοσι αιώνες αναστέναζε ο άτυχος λαός των Ελλήνων κάτω από τον πιεστικό, επαίσχυντο και ταπεινωτικό ζυγό των Ρωμαίων, των Βυζαντινών και τέλος των πιο απάνθρωπων απ' όλους τους βαρβάρους, των Τούρκων».[424] Στο «τερατόμορφο ἐθνόμιγμα», όπως απαξιώνει ο Λασσάνης τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, «ἐνεθρονίστηκαν» «πολυτέλεια, μαλθακότης, ὀκνηρία, δυσειδαιμονία, ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς Ἀσίας ἐκτὸς τῆς πολυγαμίας» και οι αυτοκράτορες «περιστοιχισμένοι ὑπὸ ἀστρολόγων, εὐνούχων, γυναικῶν καὶ καλογήρων κατεγίνοντο [...] νὰ διοικῶσι τὰ πράγματα τῆς Μοναρχίας δι' ὀπτασιῶν καὶ ὀνείρων». Παράλληλα, ο Λασσάνης τονίζει ιδιαίτερα ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία υπήρξε το λίκνο της «μυσαρᾶς [= βδελυρής, μιαρής] Βυζαντινῆς ἀριστοκρατικῆς εὐγένειας» η οποία υποβίβασε τον υπόλοιπο λαό σε «Δούλους προσδιορισμένους να χρησιμεύουσιν πρὸς εὐχαρίστησιν τῶν παθῶν αὐτῆς τῆς τάξεως».[425]

Το μένος του έχει πολιτικό χαρακτήρα. Ο Λασσάνης εντοπίζει στο Βυζάντιο ένα φαινόμενο που διαπιστώνει και στη νεοελληνική κοινωνία: την παρουσία κοινωνικών ομάδων που διεκδικούσαν για τον εαυτό τους το status των ευγενών:

> Πῶς ὅμως εἰσχώρησεν ἡ ἄνομος εὐγένεια εἰς τὴν κοινωνία μας; Ἐμποροῦμεν νὰ ἐκλάβωμεν ὡς πιθανώτατον ὅτι, ὅταν οἱ προπάτορές μας ἐστέναζαν ὑπὸ τὸν μυσαρὸν ζυγὸν τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, πολλοὶ ἀπὸ τὸ μέσον των ἀρνούμενοι τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα ἐγίνοντο ὑπουργοὶ τῆς τυραννίας, κ' ἐσυγκαταλέγοντο εἰς τὸ τάγμα τῆς βυζαντινῆς εὐγενείας, ἐκείνου τοῦ τερατόμορφου ἐθνομίγματος![426]

Συνεχίζοντας, ο Λασσάνης υποστηρίζει ότι, μολονότι η βυζαντινή αριστοκρατία δεν διατηρήθηκε μετά την Άλωση, επειδή σφαγιάστηκε σχεδόν στο σύνολό της, έλληνες υπηρέτες των νέων τυράννων δημιούργησαν στην οθωμανική κοινωνία, η οποία, αντίθετα από τη Δύση, δεν γνώριζε την αριστοκρατία, μια «αὐτοχειροτόνητον εὐγένεια»:

> Μᾶς μένει λοιπὸν νὰ ζητήσωμεν τὴν πηγήν των [των ευγενών] εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκικῆς τυραννίας. Μὲ θλίψιν ἀνέκφραστον ἔβλεπε τὸ ἔθνος μας τὸν δυστυχῆ αὐτὸν καιρὸν μέλη του τινὰ σαθρὰ καὶ ἀνάξια τοῦ κυκλοφοροῦντος εἰς τὰς φλέβας των ἑλληνικοῦ αἵματος νὰ ὑπηρετῶσι τοὺς τυράννους καὶ νὰ γίνονται συντύραννοι τῶν ὁμογενῶν τους. […] Ἡ τουρκικὴ διοίκησις […] δὲν ἔπλασεν ὅμως καμμίαν χωριστὴν κληρονομικὴν εὐγένειαν δι' αὐτοὺς, καὶ διὰ τοῦτο οὔτε κἂν τουρκικοὶ εὐγενεῖς νὰ ὀνομασθῶσιν ἔχουν τὸ παραμικρὸν δίκαιον.

---

424 Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 111. Επιλέγω το χωρίο με το οποίο αρχίζει το δοκίμιο του Λασσάνη για τη Φιλική Εταιρεία, και όχι κάποιο από την «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», λόγω της συμπυκνωμένης διατύπωσης.

425. Γ. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», «Αρχείο Λασσάνη», ΒΒ, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.5., σ. 17, 21.

426. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)», σ. 66. Πρβλ. *ό.π.*, σ. 68.

> Αὐτοχειροτόνητοι εὐγενεῖς μένει λοιπὸν ἡ ὀρθὴ ὀνομασία ταύτης τῆς τάξεως. Αὐτοὶ χωρὶς νὰ στοχασθῶσιν ὅτι, ἂν εἶναι αἰσχρὸν νὰ γίνεται πολίτης ὄργανον νομίμου ἀρχηγοῦ τοῦ καταχρωμένου τὰ ἐθνικὰ δίκαια, ἐπισείρει ὅμως ὅλον τὸ μῖσος τῶν ὁμογενῶν του, ὅστις δουλεύει ἄνομον τυραννικὴν διοίκησιν τῆς πατρίδος του, δὲν ἐντράπηκαν νὰ πλάσωσιν ἀπὸ τὴν φαντασίαν των τοῦτο τὸ γελοιῶδες μορμολύκειον τῆς εὐγενείας καὶ νὰ τὸ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς ἐγγόνους των ὡς μαρτυρίαν ζωντανὴν τῆς φιλοτυραννίας καὶ τῆς ἀτιμίας των. Ἡ τάξις αὐτὴ [«αὐτοχειροτόνητος εὐγένεια»] διαιρεῖται εἰς τοὺς γνωστοὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα Φαναριώτας καὶ εἰς τοὺς Κοδζια-Μπασῆδες.[427]

Ο Λασσάνης δεν στέκεται για πολύ στους κοτζαμπάσηδες, στα «αἰσχρὰ τῶν βαρβάρων ὄργανα, οἱ ὁποῖοι μὴν εὐχαριστούμενοι πλέον εἰς τὴν ὀνομασίαν προεστὼς αὐτοχειροτονήθηκαν ἄρχοντες». Γράφει ότι, αν και αρχικά εκλέγονταν από τους συμπατριώτες τους, οι προύχοντες κατόρθωσαν να κάνουν το αξίωμα κληρονομικό, «ἐκατατυραννοῦσαν τοὺς συμπατριώτας των περισσότερον ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τοὺς ἐξεγύμνωναν, τοὺς ἐρουφοῦσαν τὸν μυελὸν, κ᾽ ἐκατάτρεχαν μὲ θάνατον τὸν δυστυχῆ, ὅστις ἐτολμοῦσε ν᾽ ἀνοίξῃ στόμα κατὰ τῆς ἀδικίας των».[428]

Περισσότερο τον απασχολούν οι Φαναριώτες. Υποστηρίζει ότι πλούτισαν «μὲ μυρίας ἀδικίας καὶ αἰσχρότητας», και ότι κατόρθωσαν με σκευωρίες να κάνουν τους «δυστυχεῖς τόπους» της Βλαχίας και της Μολδαβίας «Περοῦ τοῦ Φαναρίου» και να εισχωρήσουν στη ρουμανική αριστοκρατία.[429] Έτσι, τα αξιώματα των Ηγεμονιών «ἐδίδοντο εἰς τοὺς ἕως χθὲς πινακογλείφτας καὶ καϊκτσῆδες (κωπηλάτας) τοῦ χειροτονηθέντος» βοεδόδα.[430] Στο τέλος, οι ρουμανικοί τίτλοι των αξιωμάτων τους αντικαταστάθηκαν από ελληνικές λέξεις που δημιουργούσαν την εντύπωση ότι πρόκειται για τίτλους ευγενείας και μετέτρεψαν την «αὐτοχειροτόνητον εὐγένεια» σε κληρονομική: «οἱ βοεβόδαι ὀνομάστησαν αὐθένται, ἡγεμόνες, πρίγκιπες, οἱ μπεηζατέδες, οἱ ὁποῖοι […] δὲν εἶχαν κανένα δίκαιον εἰς τὴν ἀξίαν τῶν πατέρων των, εὐχαριστήθηκαν μὲ τὸ ἡγεμονίδης, ἔκλαμπρος γόνος, ἐκλαμπρότατος καὶ οἱ λοιποὶ μὲ τὸ ἄρχων τσελεπῆς, εὐγενέστατος».[431]

Οι σκέψεις του αυτές συνδέονται στενά με τα σχόλια που έκανε ο Λασσάνης την ίδια περίπου εποχή, την Πρωτομαγιά του 1828, σε επιστολή του προς τον Δη-

---

427. *Στο ίδιο*, σ. 66-67.

428. *Στο ίδιο*, σ. 71. Με μάλλον επιτηδευμένη ταπεινότητα ο Λασσάνης προσθέτει μετά τη λέξη «ἄρχοντες» ως σημείωση: «Τί κακόν! Τὴν ἔπαθα! Ἀφοῦ ἐτελείωσα τὴν περὶ τῶν Αὐτοχειροτονήτων Ἑλλήνων εὐγενῶν παράγραφον, ἐκατάλαβα δηλαδὴ ὅτι κ᾽ ἐγὼ ἔχασα ὅλα τὰ πρὸς αὐτὴν τὴν εὐγένειαν δίκαια, μ᾽ ὅλον ὅτι κ᾽ ἀπὸ πατέρα καὶ ἀπὸ μητέρα ἐμποροῦσα νὰ τ᾽ ἀποδείξω. Πλήν, ὥρα σου καλὴ κυρὰ Εὐγένεια! Δὲν θὰ μὲ παχύνῃς. Ἔγραψα τουλάχιστον τὴν ἀλήθειαν κ᾽ ἡ συνείδησίς μου μένει καθαρά». *Ό.π.*, σ. 71.

429. *Στο ίδιο*, σ. 66-68.

430. *Στο ίδιο*, σ. 68-69.

431. *Στο ίδιο*, σ. 69. Σε εκτενή σημείωση ο Λασσάνης αναλύει περισσότερο το ζήτημα και τους τίτλους βοεβόδας και μπεηζαδές, για να δείξει ότι δεν είναι τίτλοι ευγενείας και λανθασμένα θεωρούνται ως τέτοιοι από Έλληνες και ξένους.

μήτριο Ποστολάκα, θεωρώντας (με αφορμή τον Νικόλαο Υψηλάντη) την προσφώνηση «μπεϊζαδές» κατάλοιπο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ο λόγος που ο Λασσάνης ασχολείται διεξοδικότερα με τους Φαναριώτες, είναι γιατί αυτοί, αντίθετα από τους προεστούς, διεκδικούσαν και τη θέση της πνευματικής ελίτ:

> Ἀμαθεῖς αὐτοὶ ἐμεταχειρίσθηκαν τὰ μὲ μυρίας ἀδικίας καὶ αἰσχρότητας ἀποκτηθέντα πλούτη των νὰ δώσωσι καλητέραν ἀνατροφὴν εἰς τὰ τέκνα των, ἐμίσθωναν οἰκοδιδασκάλους καὶ τὰ ἐδίδασκαν τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν τότε συνειθισμένην ἰταλικὴν γλῶσσαν. Ἐπειδὴ ὅμως εἶχαν σκοπὸν νὰ τ᾽ ἀφήσωσιν διαδόχους τοῦ ἐπαγγέλματός των, κατέβαλον τὴν μεγαλωτάτην φροντίδα νὰ τὰ σπουδάζωσι τὰς ἀνατολικὰς γλώσσας.[432]

Η παρατήρηση για τη φροντίδα των Φαναριωτών να μάθουν ανατολικές γλώσσες δεν είναι τυχαία. Στον πολιτικό ριζοσπαστικό λόγο της εποχής, η παιδεία αποτελεί αξία μόνο όταν ωφελεί το κοινωνικό σύνολο. Χαρακτηριστική είναι η άποψη της *Ελληνικής Νομαρχίας* για όσους σπουδάζουν ιατρική, μια επιστήμη χρήσιμη για το άτομο που νοσεί, όχι όμως άμεσα επωφελής για το συλλογικό σώμα, για το γένος:

> Τί στοχάζεσθε νὰ σπουδάζουν οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἐκείνους τοὺς νέους, ὁποὺ οἱ ταλαίπωροι γονεῖς των πέμπουσιν εἰς τὰς ἀκαδημίας τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας, καὶ ἐξοδεύουσι διὰ τὴν προκοπὴν των; Ἴσως τὴν πολιτικήν, τὰ νομικὰ, τὴν τακτικὴν, τέλος πάντων, τὰς ἀναγκαίας ἐπιστήμας διὰ τὸ γένος μας; Οὐχί, ἀδελφοί μου! Αὐτοὶ ἢ τὴν ἰατρικὴν σπουδάζουσι, ἢ τὰ μυθολογικὰ ποιήματα [= μυθοπλαστικά δημιουργήματα, άρα μυθιστορήματα] ἀναγιγνώσκοσι, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι περισσότεροι τόμοι εἰς τὴν Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν παρὰ κολοκύνθια εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον. Ἡ Ἰατρικὴ διδάσκει πῶς νὰ θεραπεύουν τὸ σῶμα, ἀλλ᾽ οἱ Ἕλληνες ἔχουν χρείαν ἀπὸ διδασκάλους ἐπιστημῶν. Τὰ μυθολογικὰ δέ, ἐξαιρῶντας πολλὰ ὀλίγα, ἄλλο δὲν διδάσκουσι, εἰμὴ τὸ πῶς νὰ ἐνδυθῶσι, πῶς νὰ στολισθῶσι, πῶς νὰ ὁμιλῶσι, πῶς νὰ περιπατῶσι, καὶ πῶς νὰ τρώγωσι. Αὐτοὶ, ἀφοῦ μάθουν νὰ χορεύουν καὶ νὰ τραγωδῶσιν, νομίζονται πλέον τέλειοι πολῖται.[433]

Η πληροφορία, λοιπόν, που προσθέτει ο Λασσάνης για την εκμάθηση ανατολικών γλωσσών, υπογραμμίζοντας τον προσανατολισμό της μόρφωσης των Φαναριωτών στις ανάγκες μιας σταδιοδρομίας στην οθωμανική διοίκηση, δείχνει ότι η παιδεία τους δεν ωφελεί το γένος, αλλά αποκλειστικά τους ίδιους. Έτσι, την απαξιώνει.

Το ζήτημα των πραγματικών φορέων της παιδείας είναι σημαντικό για τον Λασσάνη, όπως δείχνει το γεγονός ότι στην «Ἱστορία» υποβιβάζονται δύο ακόμη

---

432. *Στο ίδιο*, σ. 67-68.

433. [Ανωνύμου του Έλληνος], *Ελληνική Νομαρχία*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα: Αποσπερίτης, [4]1982, σ. 187-188.

κοινωνικές ομάδες που διεκδικούσαν παραδοσιακά αυτόν τον ρόλο: οι λόγιοι που κινούνταν στο φαναριώτικο περιβάλλον, στην πλειοψηφία τους δάσκαλοι στις Ηγεμονικές Ακαδημίες στο Ιάσιο και το Βουκουρέστι ή αυλικοί ποιητές, και το «ὑψηλὸν ἱερατεῖον». Οι πρώτοι κατηγορούνται ότι νομιμοποιούν τους «αυτοχειροτονημένους ευγενείς», ότι δεν είναι παρά:

> χαμερπεῖς κόλακες προσφέροντες εἰς πᾶσαν λέξιν τῆς ὁμιλίας των τὰ θυμιάζοντα τὴν ματαιότητα αὐτὰ ὀνόματα [= ισχυρών Φαναριωτών], ἐλεεινοὶ συγγραφεῖς ἢ ἁρμοδιότερα ἀδιάντροποι χαρτοχαλάσται, προσθέττοντές τα μὲ μεγάλους χαρακτῆρας εἰς τὰς ἀφιερώσεις τῶν βιβλίων των, ἦταν οἱ μόνοι, οἱ ὁποῖοι ἔβαλαν τὴν σφραγίδα τῆς νομιμότητος εἰς αὐτὸ τὸ νέον γένος τῶν εὐγενικῶν διπλωμάτων.[434]

Ο ανώτατος κλήρος κρίνεται ακόμη πιο αυστηρά, μολονότι ο Λασσάνης αναγνωρίζει μερικές εξαιρέσεις:

> Κατοικίαι λαμπροστόλιστοι, μαγειρεῖον γαστριμαργικόν, συχνοάλλαγμα φορεσιῶν ἀπὸ τὰ πολυτιμώτατα τῆς Ῥωσίας κῴδεια [κώδια = γούνες] καὶ λαχουρίων ὁποῖα οὔτ᾽ οἱ πασιάδες ἐφοροῦσαν, ἀρχιδιάκονοι καὶ διάκονοι κοκωνίστικοι, ἀνεψιαί, ψυχοθυγατέρες καί … καί … ἦταν τὰ παραδείγματα, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ κορυφαῖοι τῆς Ἐκκλησίας μας ἤθελαν νὰ ὁδηγήσωσι τὰ τέκνα της εἰς τὸν ὀρθὸν δρόμον τῆς Ἀρετῆς. […] Δὲν φθάνουν αὐτά […]. Ἡ μεγάλη προθυμία, τὴν ὁποίαν τὸν καιρὸν αὐτῆς τῆς Τρίτης ἐποχῆς [1757-1814] ἔδειξεν ὅλο τὸ ἔθνος κοινῶς νὰ στολισθῇ μὲ τὰ φῶτα τῆς παιδείας, δὲν ἄρεσε καθόλου εἰς τὴν πανιερότητά των. Ἐφοβήθηκαν τὴν πόμπευσιν τῶν καταχρήσεών των κ᾽ ἐκηρύχθηκαν διῶκται φανεροὶ τοῦ φωτισμοῦ, ἀφώρισαν καὶ ἀναθεμάτισαν ἐναρέτους, κοινοφελεῖς συγγραφεὶς καὶ διδασκάλους, ἐκατάτρεξαν κ᾽ ἔκλεισαν τὰ σχολεῖα καὶ μάλιστα ὡς καὶ αὐτὸ τὸ μὲ τὴν ἄδειαν τῆς Πύλης συστηθὲν καὶ μεγάλας ὠφελείας ὑποσχόμενον σχολεῖον τοῦ Κουροῦ Τσεσμέ, τὸ μόνον σημαντικόν, τὸ ὁποῖον ἡ Κωνσταντινούπολις μετὰ τόσους αἰῶνας ἠξιώθηκεν νὰ ἴδῃ εἰς τὰ σπλάχνα της, καὶ ἂν ἐδιασώθηκαν ἐδῶ κ᾽ ἐκεῖ εἰς τὰς ἐπαρχίας μικρά τινα σχολεῖα, τὰ χρεωστοῦμεν, ὄχι εἰς τὴν καλήν των προαίρεσιν, ἀλλὰ εἰς τὸ κοντὸν τῆς δυνάμεώς των.[435]

Το έντονο ενδιαφέρον του Λασσάνη για το ποια ομάδα της ελληνικής κοινωνίας αξίζει τα εύσημα της παιδείας συνδέεται με δύο σημαντικές μεταβολές στο πεδίο των νοοτροπιών, οι οποίες αρχίζουν να διαγράφονται στον ελληνικό χώρο στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα: με την ανατίμηση της λογιοσύνης και τη διαφοροποίηση του τρόπου με τον οποίο αυτοκατανοούνταν οι λόγιοι. Το φαινόμενο είναι καίριο και ανάμεσα στα πολλαπλά αίτιά του συγκαταλέγεται το κοινωνικό κύρος που άρχισαν να αποκτούν τότε οι διαχειριστές της σύγχρονης γνώσης με την οριστική μετάβαση από την πολυσυλλεκτική λογιοσύνη του μπα-

434. Λασσάνης, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)», σ. 67-68.
435. *Ό.π.*, σ. 67-68.

ρόκ στη νεωτερική επιστημονική εξειδίκευση. Στο μεταίχμιο των δύο αιώνων, όταν οι προσπάθειες για την ανάπτυξη της παιδείας και το άνοιγμα της ελληνικής κοινωνίας στη Δύση άρχισαν να καρποφορούν, όσοι λόγιοι είχαν επωμιστεί τη σύγκρουση με τον σχολαστικισμό, είχαν μοχθήσει για τη διάδοση μιας νεωτερικής παιδείας και είχαν μεσολαβήσει στη μεταφορά γνώσης και πολιτισμικών στοιχείων από τη Δύση, απέκτησαν μια θετικότερη εικόνα για τον εαυτό τους ως ανθρώπων της γνώσης και των γραμμάτων και για τον κοινωνικό τους ρόλο. Η πρόσβαση και η κατοχή νεωτερικής γνώσης τούς προσέφερε μια νέα αυτοπεποίθηση απέναντι στις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες.

Το φαινόμενο χρειάζεται να ερευνηθεί, όμως κάποιες ενδείξεις είναι ιδιαίτερα εύγλωττες. Χαρακτηριστική είναι, για παράδειγμα, η διεκδικητική αυτοπεποίθηση που επιδεικνύει ο Γρηγόριος Κωνσταντάς το 1794, όταν εκνευρισμένος από την απροθυμία των εμπόρων της εταιρείας «Ιωάννης Μώρτζινος και συντροφία» να απαντήσουν σε μια επιστολή του, υπενθυμίζει στους Αμπελακιώτες αυτούς ότι «οἱ καψοσπουδαῖοι [τοὺς] ἀνοίγουν τὰ μάτια καὶ [τοὺς] δίδουν τὰ πτερὰ μὲ τὰ ὁποῖα πετ[ᾶν] εἰς τὰ τετραπέρατα τοῦ κόσμου» και γι᾽ αυτό πρέπει να τους υπολογίζουν.[436] Εξίσου χαρακτηριστική είναι η διαπίστωση το 1806 του ανώνυμου συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας* ότι το κύρος των λογίων στην ελληνική κοινωνία, παρότι δεν έχει ανέλθει τόσο όσο τους αρμόζει, είναι πλέον μεγαλύτερο: «Τὴν σήμερον, οἱ σπουδαῖοι, ἂν κατὰ χρέος ἀκόμη δὲν εὐλαβῶνται καὶ δὲν τιμῶνται, δὲν καταφρονῶνται ὅμως, οὔτε περιπαίζονται».[437] Αργότερα, ενισχύεται και η θεωρητική διάσταση του προβληματισμού για την κοινωνική θέση και τον ρόλο των λογίων· το 1829 εκδίδεται η *Διδασκαλία περὶ τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Σπουδαίου* (*Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten*, 1794) του γερμανού φιλοσόφου Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) που μετέφρασε ο γιατρός Δρόσος Μανσόλας (1789;-1860) στα ελληνικά.

Με αυτή την αναγνώριση της αξίας της παιδείας, η οποία προκύπτει από την προσφορά της στην πρόοδο του γένους, συνδέεται και ένας νέος κοινωνικός τύπος, ο μορφωμένος ανερχόμενος αστός, τον οποίο αναγνωρίζει ο Λασσάνης ως τη δυναμική εκείνη ομάδα που προετοίμασε την Επανάσταση:

> Το μεγαλύτερο όφελος ωστόσο που επέφερε το εμπόριο στους Έλληνες ήταν μια πολυάριθμη/πολυπληθής μορφωμένη τάξη, που χρωστούσε την ανάπτυξή της αποκλειστικά σε αυτό [στο εμπόριο]. Εννοώ εδώ την τάξη των λογιστών των εμπόρων. Αυτή η τάξη απαρτιζόταν από ενθουσιώδεις, έξυπνους νεαρούς άνδρες,

436. Επιστολή του Γρηγόριου Κωνσταντά προς Ιωάννη Μώρτζινο και Σία, Βιέννη 19.7.1795, στο: Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, Αθήνα: [Αετός], 1955, σ. 110. Ο Κωνσταντάς τους γράφει για δεύτερη φορά με το αίτημα να του απαντήσουν σχετικά με την τύχη κάποιων βιβλίων του που τους είχε στείλει τον Νοέμβριο του 1794 προς πώληση.

437. [Ανωνύμου του Έλληνος], *Ελληνική Νομαρχία*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα: Αποσπερίτης, [4]1982, σ. 209.

> οι οποίοι δεν είχαν να παρουσιάσουν βαθιές κλασικές σπουδές αλλά κατείχαν πολύ καλά αρκετές ευρωπαϊκές γλώσσες, ήταν επαρκώς εξοικειωμένοι με την [ξένη] γραμματεία και είχαν υιοθετήσει τα ευρωπαϊκά ήθη. Αυτοί οι μορφωμένοι λογιστές, οι οποίοι σιγά-σιγά έφταναν πολυάριθμοι από τις εμπορικές πόλεις της Φραγκιάς, όπως και οι νέοι που επέστρεφαν από τα πανεπιστήμια, ήταν για τους Έλληνες ένα είδος διερμηνέων των ευγενικών φρονημάτων των Ευρωπαίων, ένα είδος φορέων του εκλεπτυσμένου τρόπου ζωής. Γιατί σε όλες τις συντροφιές στις οποίες παρευρίσκονταν, δεν έπλητταν τους ακροατές τους με τη φλυαρία μιας κοινότυπης, ξερής πολυμάθειας, αλλά, με τις ελκυστικές αφηγήσεις των όσων είδαν στις ξένες, πολιτισμένες χώρες, μέσα από ενδιαφέρουσες συζητήσεις για την πολιτική επικαιρότητα, την οποία γνώριζαν από τα άρθρα των ξενόγλωσσων εφημερίδων, ήξεραν να αιχμαλωτίζουν την προσοχή των συμπατριωτών τους, να τους ενθουσιάζουν για ό,τι ήταν ευρωπαϊκό και να ξυπνάν στις καρδιές τους τον πόθο για ένα καλύτερο μέλλον.[438]

Η περιγραφή ταιριάζει και στον ίδιο τον Λασσάνη.

8. Harro Harring και Λασσάνης: *Ο Αρνησίθρησκος του Μοριά*

Με την παραμονή του Λασσάνη στο Μόναχο το 1828, σχετίζεται ένα θεατρικό έργο, *Ο Αρνησίθρησκος του Μοριά* (*Der Renegat aus Morea*, 1831), που εξέδωσε τρία χρόνια αργότερα ο Harro Harring, ο φιλλέληνας ποιητής που παρευρέθηκε ίσως σε μια συνάντηση του βασιλιά Λουδοβίκου με τον Νικόλαο Υψηλάντη και τον Λασσάνη. Ο Harring δημοσίευσε το δράμα, δηλώνοντας στη σελίδα τίτλου του ότι πρόκειται για προϊόν συνεργασίας του με τον κοζανίτη αγωνιστή. Η διπλή αυτή πατρότητα αμφισβητήθηκε από σύγχρονους ερευνητές.[439]

---

438. Λασσάνης, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 121-122. Η μετάφραση από τη γράφουσα.

439. Ο Πούχνερ υποστήριξε το 2002 ότι το έργο δεν είναι κοινό δημιούργημα, επειδή α) ο Harring και ο Λασσάνης δεν θα μπορούσαν να έχουν συναντηθεί, και β) το περιεχόμενο και η δραματουργία είναι ξένα προς την ιδεολογία και τις ικανότητες του Λασσάνη ως θεατρικού συγγραφέα. Κατέληξε ότι «η ελληνική θεατρική ιστοριογραφία και οι βιογραφίες για τον Λασσάνη [οφείλουν] να σταματήσουν να αναφέρουν το έργο αυτό ως δικό του». Βλ. Πούχνερ, «Εισαγωγή», σ. 96. Τα δύο επιχειρήματα είναι ωστόσο αίωλα. Ο Πούχνερ δεν έλαβε υπόψη ούτε την αυτοβιογραφία του Harring, ούτε τις συστηματικές μελέτες για τον Harring που δημοσίευσαν από το 1982 κ.ε. οι Walter Grab και Ulrich Schulte-Wülwer. Μοιάζει να στηρίχτηκε αποκλειστικά στο λήμμα για τον Harring ενός εγκυκλοπαιδικού λεξικού του 1876 (πρβλ. Πούχνερ, σ. 86). Η αυτοβιογραφία του Harring και οι μελέτες των Grab και Schulte-Wülwer αποδεικνύουν ότι οι δύο άνδρες συναντήθηκαν. Ως προς το δεύτερο επιχείρημα, ότι η δραματουργία και η ιδεολογία του έργου είναι ξένα προς τον Λασσάνη (Πούχνερ, σ. 94-96), μια σειρά φιλολογικών δεδομένων αποδεικνύει ότι το ζήτημα της πατρότητας δεν μπορεί να λυθεί με ενδοκειμενικά κριτήρια: Καθώς η συμβολή του Λασσάνη περιοριζόταν στον σχεδιασμό της πλοκής

Το ζήτημα της πατρότητας θα ήταν ίσως δευτερεύον, εάν ο Harring δεν είχε υποστηρίξει ακόμη ότι το 1827, όντας στην Πράγα, είχε γνωρίσει τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τον Λασσάνη που κρατούνταν τότε στην Τερέζιενσταντ, και ότι είχε προσπαθήσει να οργανώσει την απόδρασή τους από την αυστριακή φυλακή. Το έλασσον φιλολογικό ζήτημα εγγράφεται, λοιπόν, σε σημαντικά ιστορικά συμφραζόμενα και επιβάλλει έτσι ενδελεχή μελέτη των πηγών και αξιολόγηση της αξιοπιστίας τού Harring. Το έργο αυτό είναι δύσκολο, γιατί οι περισσότερες μαρτυρίες προέρχονται από τον ίδιο, έναν λογοτέχνη και καλλιτέχνη της εποχής του Ρομαντισμού με πληθωρικά αισθήματα και φαντασία, με επαναστατικές τάσεις και με διάθεση αυτοπροβολής. Για να μην ταλαιπωρήσω την υπομονή του αναγνώστη, προοικονομώ το συμπέρασμα των όσων θα εκτεθούν στη συνέχεια: Οι δηλώσεις του Harring φαίνεται να αληθεύουν στις βασικές γραμμές τους, μολονότι η οικειότητα των σχέσεών του με το περιβάλλον του Αλέξανδρου Υψηλάντη και με τον Λασσάνη πρέπει να ήταν μικρότερη απ' ό,τι την παρουσιάζει.

Ο ζωγράφος και λογοτέχνης Harro Harring συγκαταλεγόταν στους Φιλέλληνες που έσπευσαν να πολεμήσουν στο πλευρό των Ελλήνων στις αρχές της Επανάστασης. Στην απόφασή του τον ώθησε ένας συνδυασμός φιλελεύθερων ιδεών, ρομαντικών λογοτεχνικών επιρροών, επαναστατικότητας και προσωπικών αδιεξόδων – ένας συνδυασμός τυπικός για τον Harring, για τον οποίο η ελληνική ήταν η πρώτη επανάσταση στην οποία ελάβε μέρος. Πολιτικός ακτιβιστής avant la lettre συμμετείχε αργότερα μέσω της συγγραφικής δραστηριότητας και της συνωμοτικής δράσης του σε επαναστατικά σχέδια, εξεγέρσεις και κινήματα στη Γερμανία, στη Σαβοΐα, στη Βραζιλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες, με στόχο πάντα την προώθηση εθνικών και κοινωνικών αιτημάτων. Στην αέναη αυτή κίνηση και αναζήτηση δεν έθεσε τέλος παρά η αυτοκτονία του στις 15 Μαΐου 1870 – έναν περίπου μήνα πριν από τον θάνατο του Λασσάνη.

Ο Harring αφηγείται ο ίδιος τη σύντομη εμπειρία του από την Ελληνική Επανάσταση στην αυτοβιογραφία του *Ρόνγκαρ Γιαρ* (*Rhonghar Jarr*, 1828), που έγραψε σε ηλικία τριάντα ετών.[440] Τον Ιούλιο του 1821 ξεκίνησε από την Κοπεγχάγη για

και καθώς δεν σώζεται κάποιο αρχικό σχέδιο ή έστω το πρωτόγραφο του κειμένου, είναι αδύνατον να προσδιορίσουμε εντός του κειμένου τη συμβολή του κάθε συγγραφέα. Αλλά ακόμη και εάν η συμβολή του Λασσάνη ξεπερνούσε τον σχεδιασμό της πλοκής, η μεγάλη απόσταση μεταξύ της συγγραφής (1828) του έργου και της έκδοσής του (1831) προσέφερε στον Harring τη δυνατότητα να επέμβει, εάν το θεωρούσε αναγκαίο, και να προσαρμόσει το κείμενο στις δικές του ιδεολογικές και αισθητικές προτιμήσεις. Και σε αυτή την περίπτωση, το εκδομένο κείμενο δεν θα ήταν ασφαλής και επαρκής βάση για τη διερεύνηση της συμμετοχής του Λασσάνη. Τέλος, ακόμη και εάν ο Λασσάνης είχε γράψει μέρη του κειμένου, αυτά δεν θα μπορούσαν να εντοπιστούν, επειδή η δραματουργία του μας είναι ελάχιστα γνωστή (τόσο μόνο, όσο το επιτρέπει το ολιγοσέλιδο *Ελλάς*). Χαρακτηριστικό είναι ότι το *Αρμόδιος και Αριστογείτων* εκλαμβανόταν ως δικό του έργο και ότι αποσπάσματά του που μεταφράζουν πιστά χωρία του Feßler θεωρήθηκαν πρωτότυπα δείγματα της θεατρικής γραφής τού Λασσάνη.

440. Harro Harring, *Rhonghar Jarr. Fahrten eines Friesen in Dänemark, Deutschland,*

Harro Harring (1848)
Φωτογραφικό πορτραίτο

την Ελλάδα, μέσω της Στουτγάρδης, όπου γνώρισε τον Albert Schott, και της Μασσαλίας. Στις 21 Ιανουαρίου του 1822 έφτασε στο Ναβαρίνο με το πλοίο «St. Marie», το οποίο μετέφερε την τρίτη αποστολή γερμανών φιλελλήνων.[441]

Η κατάσταση που βρήκε ο εικοσιτριάχρονος Harring στην Ελλάδα θα διέψευδε προσδοκίες πολύ πιο ταπεινές από εκείνες που είχε πλάσει η επαναστατική φαντασία του για τους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων. «Όταν φτάσαμε στην Ελλάδα», γράφει, «όλα πήγαιναν στραβά. Δεν μπορούσαμε να πάρουμε μισθό, ούτε καν ψωμί, και όποιον δεν είχε χρήματα τον απειλούσε ο θάνατος από πείνα που θέρισε πολλούς στο νοσοκομείο του Άργους. Εκεί δεν υπήρχε πόλεμος, παρά μια φαρσοκωμωδία στην οποία έπαιζαν τούρκοι και έλληνες χωρικοί. Κανένας οργανωμένος στρατός σε ολόκληρο τον Μοριά, και καμία εποπτεία […]. Ένα γερμανικό σώμα δεν μπορούσε να οργανωθεί, καθώς οι Γερμανοί που είχαν σπεύσει νωρίτερα να έρθουν εδώ, είχαν όλοι σκορπιστεί και πολλοί είχαν ήδη πάρει τον δρόμο της επιστροφής».[442]

Στο Ναβαρίνο η απογοήτευση που προκαλούσε η αδράνεια και η έλλειψη μιας σοβαρής προοπτικής για συμμετοχή στον Αγώνα, έκανε τον Harring και δεκατρείς άλλους γερμανούς και δανούς φιλέλληνες να αψηφίσουν τον χειμώνα και τις δυσκολίες ενός τόπου που δεν γνώριζαν, και να ξεκινήσουν για την Καλαμάτα με απώτερο προορισμό το Άργος, με την ελπίδα ότι οι συνθήκες θα ήταν καλύτερες στις πόλεις αυτές. Φτάνοντας, ωστόσο, στην Καλαμάτα, ο Harring πληροφορήθηκε ότι ο φίλος του Wilhelm Boldemann, γιατρός στο Άργος, τον οποίο ήλπιζε ότι θα συναντούσε πηγαίνοντας εκεί, είχε πεθάνει από λοιμώδη πυρετό που του μετέδωσαν οι ασθενείς του. Η είδηση αυτή κορύφωσε την απογοήτευσή του. Από το αδιέξοδο τον έβγαλε ο Αλέξανδρος Γλαράκης, τον οποίο είχε γνωρίσει ως φοιτητή στη Γερμανία και συνάντησε τότε στην Καλαμάτα. Μαζί του ήταν ο φιλέλληνας Bernhard Moßdorf (1802-1833), που είχε λάβει μέρος στη μάχη στο Δραγατσάνι και εν συνεχεία είχε κατέβει στην Πελοπόννησο, και ο οποίος λίγα

Ungarn, Holland, Frankreich, Griechenland, Italien und der Schweiz, 4 τόμ., Μόναχο: Joseph Lindauer (C. T. Fr. Sauer), 1828. Το όνομα του πρωταγωνιστή Rhonghar Jarr, από το οποίο παίρνει τον τίτλο της η αυτοβιογραφία, βασίζεται σε αναγραμματισμό του ονόματος Harro Harring.

441. Το όνομά του απαντά στους καταλόγους Φιλελλήνων που μετέβησαν στην Ελλάδα, τους οποίους δημοσίευσε ο Schott, με την ένδειξη ότι επέστρεψε: «Harro Paul Harring, aus Dänemark, Maler und Dichter (zurück)». Η «St. Marie» έπλεε υπό τις διαταγές του καπετάνιου Vieuille αναχώρησε από τη Μασσαλία στις 9 ή 10 Ιανουαρίου 1822· βλ. Schott, «Erläuternder Nachtrag zu Pouqueville's Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands», σ. 22.

442. Schulte-Wülwer, «Harro Harring als Philhellene», σ. 26. Από επιστολή του Harring, γραμμένη στη Ρώμη στις 9.4.1822. Ο Schulte-Wülwer, στις μελέτες του οποίου στηρίζονται σε πολλά σημεία οι βιογραφικές πληροφορίες που παρουσιάζονται εδώ για τον Harring, έχει αξιοποιήσει στην έρευνά του αφενός έγγραφα των αυστριακών αρχών, οι οποίες παρακολουθούσαν τις κινήσεις του γερμανού συγγραφέα, αφετέρου την αλληλογραφία του Harring, η οποία μέσω της τοποχρονολόγησης των επιστολών και του περιεχομένου τους προσφέρει συμπληρωματικά ασφαλή πληροφόρηση για τις μετακινήσεις του.

χρόνια αργότερα, θα συνέτασσε για τη Σαξονία ένα σύνταγμα το οποίο απαιτούσε την κατάργηση της αριστοκρατίας (1831). Όταν ο Harring συνάντησε τον Γλαράκη και τον Moßdorf, ετοιμάζονταν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα. Ο Harring τους ακολούθησε και το Πάσχα του 1822 βρίσκονταν και οι τρεις στη Ρώμη.[443]

Η απογοητευτική εμπειρία δεν πτόησε τον φιλελευθερισμό, ούτε και τον φιλελληνισμό του Harring. Μια σειρά από ποιήματα και δράματα εμπνευσμένα από τον ελληνικό Αγώνα τού έφεραν στα χρόνια 1823 και 1824 φήμη, αλλά και την εύνοια του βαυαρού βασιλιά Μαξιμιλιανού Α΄ (1756-1825), πατέρα του Λουδοβίκου Α΄. Τη μεγαλύτερη επιτυχία τού τη χάρισε το δράμα *Μανιάτες* (*Mainotten*, 1825), το πρώτο γερμανικό δράμα που είχε ως θέμα την Ελληνική Επανάσταση. Η πλοκή του εκτυλισσόταν το 1821, εν μέρει στην Καλαμάτα. Θέμα του ήταν οι δοκιμασίες δύο νεαρών ερωτευμένων, της Ida, ελληνίδας σκλάβας του τούρκου Cara Pascha, και του Dora, γιου του μανιάτη άρχοντα Stephanopoli, οι οποίες αρχίζουν, όταν ο Cara Pascha φυλακίζει τον Dora, επειδή αρνήθηκε να προδώσει τον πατέρα του. Η σύγκρουση λύεται με αίσιο τρόπο για τους ερωτευμένους και για τους Έλληνες.

Οι *Μανιάτες* παραστάθηκαν για πρώτη φορά στις 23 Ιουλίου 1824 στο Μόναχο και συγκέντρωσαν εγκωμιαστικές κριτικές. Στην επιτυχία τους συνέβαλαν, εκτός από το φιλελληνικό κλίμα της εποχής, το ευτυχές τέλος του έργου και τα πολύ γραφικά κοστούμια των ηθοποιών, που είχαν φτιαχτεί με βάση σκίτσα που είχε κάνει ο Harring στην Ελλάδα. Μια δεύτερη, επίσης επιτυχημένη παράσταση δόθηκε στις 28 Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς, ενώ το έργο ανέβηκε και σε σκηνές εκτός του Μονάχου, όπως σε εκείνη του Άουγκσμπουργκ στις 27 Ιανουαρίου 1825.[444]

Παρότι ο Harring είχε αποκτήσει στο Μόναχο αναγνώριση και ισχυρούς προστάτες, όπως τον Χάιντεκ και τον Heilbronner, στις πρώτες μέρες του 1825 αποφάσισε να εγκαταλείψει την πόλη, επειδή είχε χάσει την εύνοια του βασιλιά Μαξιμιλιανού Α΄, στον οποίο είχε κατηγορηθεί ως επικίνδυνα φιλελεύθερος.[445] Επέστρεψε ωστόσο και πάλι στη βαυαρική πρωτεύουσα τον Οκτώβριο της ίδιας χρο-

443. *Στο ίδιο*, σ. 28, 30-31, 41 σημ. 93. Οι πληροφορίες προέρχονται από τη βιογραφία του Harring που δημοσίευσε ο Alexander H. Everett, βασισμένος στις πληροφορίες που του έδωσε ο ίδιος ο γερμανός συγγραφέας. Εδώ, βλ. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», σ. 466-467. Ο Γλαράκης είχε εγγραφεί στις 20.10.1817 στο Πανεπιστήμιο της Ιένας, αλλά σχεδόν αμέσως έφυγε για το Γκαίττινγκεν, όπου σπούδαζε ο αδελφός του Γεώργιος. Γράφτηκε στο εκεί πανεπιστήμιο στις 6.11.1817· βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Συμβολή στη νεοελληνική προσωπογραφία. Έλληνες και ελληνόφωνοι φοιτητές στα μητρώα των Πανεπιστημίων της Βιέννης, της Ιένας, του Γκέτινγκεν και της Λιψίας (1700-1833)», *Ο Ερανιστής* 29 (2019), σ. 294-309: 301, αρ. 38. Οι αδελφοί Γλαράκη ήταν υπότροφοι της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης και την άνοιξη του 1821 συμπεριλαμβάνονταν στους έλληνες φοιτητές του πανεπιστημίου του Γκαίττινγκεν που επιχείρησαν να ενωθούν με τις δυνάμεις του Υψηλάντη. Στα χρόνια 1817-1820 ο Harring βρισκόταν κυρίως στη Δρέσδη και στη Βιέννη.

444. Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 6-8, 9, 12.

445. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», σ. 468.

νιάς, όταν η άνοδος στον θρόνο του Λουδοβίκου Α΄ επέφερε ένα άνοιγμα προς τον φιλελευθερισμό, το οποίο επρόκειτο να διαρκέσει έως το 1830.[446] Στο πρόσωπο του φιλέλληνα βασιλιά, ο Harring βρήκε από το 1826 έναν ευεργέτη, ο οποίος τον βοήθησε να καταξιωθεί στον πνευματικό κόσμο τού Μονάχου. Ο γερμανός συγγραφέας αφιέρωσε στο εξής το ταλέντο του σχεδόν αποκλειστικά σε ελληνικά θέματα. «Η Ελλάδα ήταν η κρίση της ζωής μου και η ανάπτυξη της εσωτερικής μου δύναμης. Σήμερα δεν θα ήμουν τίποτα, εάν δεν είχα πάει εκεί», έγραφε στις 23 Απριλίου 1826.[447] Όταν η είδηση της εξόδου του Μεσολογγίου έφτασε στο Μόναχο, ο Λουδοβίκος διέταξε να παιχτούν ξανά στο Βασιλικό Θέατρο οι *Μανιάτες*. Η παράσταση δόθηκε στις 20 Απριλίου 1826 παρουσία του μονάρχη και σημείωσε μεγάλη επιτυχία.[448]

Μολαταύτα, ο Harring δεν κατόρθωσε να αποκτήσει, όπως ευελπιστούσε, μια μόνιμη θέση ως δραματουργός του Βασιλικού Θεάτρου. Στα μέσα του 1826, όταν ματαιώθηκαν πλέον οι ελπίδες που έτρεφε, άφησε τη Βαυαρία και ακολούθησε τον Carl von Bernbrunn (1787-1854) και τον θίασό του στη Βιέννη, ως δραματουργός. Προβλήματα ωστόσο με τη λογοκρισία και με την αυστριακή αστυνομία, που ήταν πληροφορημένη για τη συμμετοχή του στην Ελληνική Επανάσταση και για την υπόλοιπη φιλελληνική δράση του, οδήγησαν στις 15 Μαΐου 1827 στην απέλασή του από την αυστριακή πρωτεύουσα. Κατευθυνόμενος υπό αστυνομική επίβλεψη προς τη Δρέσδη, αρρώστησε στην Πράγα. Η παρουσία του εκεί τεκμηριώνεται από τις 20 Μαΐου. Επρόκειτο να μείνει για πέντε μήνες, σημειώνοντας μάλιστα κάποιες θεατρικές επιτυχίες.

Σε μια μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Johann Friedrich Cotta, ο Harring γράφει ότι τον Ιούνιο του 1827, ενώ διέμενε στην τσεχική πρωτεύουσα, γνώρισε προσωπικά τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και τον Λασσάνη, οι οποίοι κρατούνταν στην κοντινή Τερέζιενσταντ. Γράφει, επίσης, ότι συμφώνησαν με τον τελευταίο «να δράσουν μαζί προς όφελος της Ελλάδας», όταν αυτός θα αποφυλακιζόταν, και ότι τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς ο Λασσάνης του εμπιστεύθηκε πως ήλπιζε να αφεθεί ελεύθερος στα τέλη Οκτωβρίου και πως σκόπευε να μεταβεί στη Λιψία.[449] Οι πληροφορίες που δίνει ο Harring στην επιστολή του για τις ελπίδες

446. Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 9-12. Ο φιλελευθερισμός του Λουδοβίκου διήρκεσε έως το 1828. Στα ακόλουθα χρόνια, ιδιαίτερα μετά το 1830, ο βαυαρός βασιλιάς στράφηκε σταδιακά σε έναν αυξανόμενο συντηρητισμό· βλ. πρόχειρα Γρηγόριος Ψαλλίδας, «Οι πολιτικές δομές στην Βαυαρία του πρώτου τρίτου του 19ου αιώνα», στο: Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς (επιμ.), *Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2002, σ. 39-48: 40-41.

447. Schulte-Wülwer, *ό.π.*, σ. 14.

448. *Στο ίδιο*, σ. 16. Η ημερομηνία της παράστασης από τη συλλογή προγραμμάτων του Βασιλικού Θεάτρου. Βλ. παραπάνω σημ. 411.

449. Επιστολή Harro Harring προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 20.11.1827, DLAM, Cotta-Archiv, HS01155104. Η επικοινωνία με τους κρατούμενους ήταν δυνατή, καθώς τους επιτρεπόταν η έξοδος για περίπατο στα περίχωρα του φρουρίου. — Την επιστολή

του Λασσάνη είναι απολύτως αξιόπιστες. Όπως συνάγεται από ένα έγγραφο προς τον Μέττερνιχ, το οποίο εντόπισε ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, ο αγωνιστής είχε πράγματι αιτηθεί στις αρχές του 1827 την αποφυλάκισή του και την άδεια να μεταβεί στη Λιψία.[450] Ο Harring –άγνωστο πώς– είχε πρόσβαση στην επίσημη αλληλογραφία των αυστριακών αρχών σχετικά με το αίτημα αυτό. Στα κατάλοιπά του σώζεται το αντίγραφο ενός εγγράφου προς τον διευθυντή της αστυνομίας της Βιέννης, κόμη Sedlnitzky, στο οποίο κρινόταν το αίτημα του έλληνα κρατουμένου.[451] Το αντίγραφο έφτασε στα χέρια του Harring προφανώς μέσω κάποιου προσώπου το οποίο είχε πρόσβαση σε κρατική αλληλογραφία για πολιτικά ευαίσθητα θέματα.[452]

Σύμφωνα με τον Alexander Everett, ο οποίος μεταφέρει μια αφήγηση του ίδιου του Harring, μετά τη γνωριμία του με τους έλληνες κρατούμενους, άρχισε να σχεδιάζει την απόδρασή τους, εμπνευσμένος από το παράδειγμα του γερμανού γιατρού Justus Erich Bollmann (1769-1821), ο οποίος είχε επιχειρήσει το 1793 να ελευθερώσει τον φιλελεύθερο γάλλο στρατιωτικό και πολιτικό Marie-Joseph Motier de Lafayette (1757-1834) από την αυστριακή φυλακή του Olmütz (Olomouc). Όταν ωστόσο τα σχέδιά του κινδύνευσαν να αποκαλυφθούν, ο Harring αναχώ-

---

αυτή του Harring και δύο ακόμη προς τον Cotta και τη σύζυγό του, οι οποίες θα αναφερθούν στη συνέχεια, τις εντόπισα μέσω των αναφορών τους από τον Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 40, σημ. 94 και 98.

450. Βλ. Ενεπεκίδης, *Αλέξανδρος Υψηλάντης. Η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν*, σ. 326-327, αρ. 180. Το έγγραφο φέρει ημερομηνία 16.1.1827.

451. Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 23-24, όπου και παράθεση του περιεχομένου τού εγγράφου, το οποίο φέρει ημερομηνία 23.1.1827. Σύμφωνα με το έγγραφο, ο Λασσάνης είχε επικαλεστεί στο αίτημά του για αποφυλάκιση προβλήματα υγείας τα οποία, συν τοις άλλοις, προκαλούσαν ανάγκες που δεν μπορούσε να καλύψει οικονομικά ο Αλέξανδρος Υψηλάντης. Ο συντάκτης του κειμένου τονίζει ότι τα μέτρα που λήφθηκαν μετά από επιθυμία της Ρωσίας αποσκοπούσαν αποκλειστικά στο να εμποδίσουν επαναστατικές ενέργειες του Αλέξανδρου Υψηλάντη και ότι οι συνοδοί του ήταν ασήμαντοι. Έτσι θεωρεί ότι το αίτημα του Λασσάνη πρέπει να εγκριθεί, όπως εγκρίθηκαν ήδη ανάλογα αιτήματα άλλων μελών της συνοδείας του Υψηλάντη. Κατ' αυτόν «το γεγονός ότι ο Λασσάνης, ένας εκ γενετής Έλληνας, επιθυμεί να μεταβεί στη Λιψία, η οποία είναι γνωστός τόπος συγκέντρωσης των Φιλελλήνων» δεν αποτελεί λόγο, για να χειριστούν το αίτημά του διαφορετικά από τα προηγούμενα (των Γαρνόφσκυ και Ορφανού). Παρά τη θετική εισήγηση, όπως είναι γνωστό, το αίτημα του Λασσάνη δεν εγκρίθηκε. Το έγγραφο, από το οποίο έχει γίνει το αντίγραφο που βρισκόταν στην κατοχή τού Harring, δεν συγκαταλέγεται στα έγγραφα που δημοσίευσε ο Ενεπεκίδης. — Τα κατάλοιπα του Harro Harring φυλάσσονται στην Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek στο Κίελο.

452. Πρόκειται ίσως για την Constanze von Rasumovkij η οποία, όπως γράφει ο Harring σε επιστολή του προς τον Cotta, ήταν εκείνη που τον πληροφόρησε ότι τελικά ο Λασσάνης θα αποφυλακιζόταν τον Νοέμβριο· βλ. Επιστολή Harro Harring προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 20.11.1827, DLAM, Cotta-Archiv, HS01155104.

ρησε εσπευσμένα από την Πράγα, για να μην βάλει σε κίνδυνο τους έλληνες κρατουμένους.[453] Τα σχέδιά του, όσο παράτολμα κι αν υπήρξαν, δεν ξεπέρασαν λοιπόν το στάδιο της επιθυμίας για δράση, της απλής πρόθεσης. Δεν συντρέχει λόγος να αμφισβητηθούν οι πληροφορίες του.

Εγκαταλείποντας την Πράγα στις 23 Οκτωβρίου 1827, ο Harring πήγε στο Μόναχο. Λίγο μετά την άφιξή του, όπως γράφει ο ίδιος, παρέδωσε στα ανάκτορα έναν φάκελο που αφορούσε τον Λασσάνη και προοριζόταν για τον βασιλιά Λουδοβίκο.[454] Το περιεχόμενο του φακέλου δεν είναι γνωστό, ίσως όμως το ενδιαφέρον του βαυαρού βασιλιά για τον υπασπιστή του Υψηλάντη να προκλήθηκε αρχικά από τον συγκεκριμένο φάκελο.

Την ίδια περίπου εποχή, στις 20 Νοεμβρίου 1827, ο γερμανός συγγραφέας συνέταξε και έστειλε μία επιστολή προς τον Cotta, από την οποία συνάγεται ότι, μαζί με τον Λασσάνη ή με την ελπίδα ότι εκείνος θα συμφωνούσε, είχε συλλάβει την ιδέα μιας συνεργασίας τους η οποία θα υπηρετούσε την υπόθεση της ελληνικής ανεξαρτησίας και, παράλληλα, θα τους προσπόριζε κάποιους οικονομικούς πόρους. Κατανοώντας τη σημασία που είχε η αστική δημοσιότητα για την πολιτική και, συνεπώς, η ειδησεογραφία των διαρκώς πολλαπλασιαζόμενων εφημερίδων, και διαπιστώνοντας την αυξημένη ζήτηση για ειδήσεις από την Ελλάδα και για κάθε είδους αναγνώσματα για τη ζωή των Νεοελλήνων και την Επανάσταση, ο Harring είχε σχεδιάσει ένα συγγραφικό πρόγραμμα, στο οποίο προέβλεπε και συνεργασία του Λασσάνη, και προσπάθησε να το υλοποιήσει από τον Νοέμβριο του 1827 έως τον Μάιο του 1828.

Σε πρώτο στάδιο, ο γερμανός συγγραφέας έστειλε στον Cotta την εν λόγω επιστολή, κάνοντάς του τη νεωτερική πρόταση να στείλει στην Ελλάδα έναν δικό του ανταποκριτή ο οποίος θα του εξασφάλιζε σταθερά ειδήσεις από εκεί. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εφημερίδες του δεν θα εξαρτώνταν πλέον από τις ανταποκρίσεις προσώπων που βρίσκονταν περιστασιακά στον τόπο, όπως ήταν η συνηθισμένη τότε πρακτική. Ο ανταποκριτής αυτός θα ήταν ο ίδιος ο Harring, επικουρούμενος από τον Λασσάνη, εάν αποφυλακιζόταν έγκαιρα. Ο γερμανός συγγραφέας υποσχόταν στον Cotta «να προσφέρει από εκεί μια πιστή και αληθινή εικόνα όλων, όσων συνέβησαν στο άμεσο παρελθόν ή επρόκειτο να συμβούν κατά τη διάρκεια της παραμονής του» και να φιλοτεχνήσει σκίτσα ιστορικών τόπων και προσωπογραφίες σημαντικών Ελλήνων. Όλα αυτά θα δημοσιεύονταν στις εφημερίδες και στις εκδόσεις που έβγαιναν από τα πιεστήρια της Cotta. Με τις παρατηρήσεις που θα συγκέντρωνε, ο Harring θα έγραφε ένα ταξιδιωτικό ημερολόγιο, που θα δημοσιευόταν στην εφημερίδα *Morgenblatt* και στη συνέχεια ως βιβλίο, εικονογραφημένο από τον ίδιο. Θα προμήθευε στην *Allgemeine Zeitung* ειδήσεις, «ελεύθερα και

453. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», σ. 472-473.

454. Επιστολή Harro Harring προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 20.11.1827, DLAM, Cotta-Archiv, HS01155104. Ο Λουδοβίκος κάλεσε τον Harring σε ακρόαση, δεν συζήτησε όμως μαζί του για τους έλληνες κρατούμενους. Βλ. Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 24.

χωρίς να κρύβει τίποτα», όπως επίσης και περιγραφές της Ελλάδας και των Ελλήνων. Τέλος θα έγραφε ποιήματα και νουβέλες με ελληνικά θέματα για την εφημερίδα *Morgenblatt*.[455]

Λίγες ημέρες μετά τη συγγραφή της επιστολής του Harring, ο Λασσάνης αποφυλακίστηκε. Ακολούθησε το ταξίδι και η παραμονή του στη Βιέννη και, όταν στις 16 Απριλίου του 1828 έφτασε στο Μόναχο μαζί με τον Νικόλαο Υψηλάντη, τους υποδέχτηκε, ο Harring, ο οποίος, σύμφωνα πάντα με τη δική του μαρτυρία τους συνόδευσε και στη συνάντηση με τον βασιλιά Λουδοβίκο.[456] Οι πληροφορίες αυτές δεν μπορούν να ελεγχθούν. Βέβαιο είναι, όμως, ότι ο Λασσάνης γνώρισε στο Μόναχο κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Απριλίου του 1828 τον Cotta και τη σύζυγό του.[457] Το αργότερο από αυτό το χρονικό σημείο και εξής, οι προτάσεις τού Harring προς τον Cotta, όσες αφορούσαν και τον Λασσάνη, γίνονταν οπωσδήποτε εν γνώσει και με τη σύμφωνη γνώμη του κοζανίτη λογίου, αφού ο εκδότης είχε πλέον τη δυνατότητα να αποταθεί σε εκείνον, για να ελέγξει τα λεγόμενα του Harring.

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των σχεδίων, τα οποία ο Λασσάνης εμπλούτισε πιθανότατα με κάποιες πτυχές που ανταποκρίνονταν σε προσωπικές του συγγραφικές φιλοδοξίες, αποκτούν συνοχή και εξηγούνται ορισμένες ενέργειες και στάσεις του: πρώτα-πρώτα, η γνωριμία του με τον Cotta και η συζήτηση μαζί του για τις δυσκολίες στη ροή ειδήσεων από την Ελλάδα· έπειτα, η μεγάλη σημασία που απέδιδε, όπως δείχνουν οι επιστολές του, στις ειδήσεις που του έστελνε ο Ποστολάκας· τέλος, η πρωτοβουλία του να γράψει στον Γεώργιο Δουρούτη στην Ανκόνα, για να εξασφαλίσει την αποστολή ελληνικών εφημερίδων στον γερμανό εκδότη.

Δεν είναι γνωστό πώς αντιμετώπισε ο Cotta την αρχική πρόταση του Harring.[458] Πάντως, αυτός επανήλθε με μια καινούρια ιδέα μετά τη συνάντηση του εκδότη με τον Λασσάνη. Δεν προσέγγισε ωστόσο απευθείας τον ίδιο, αλλά προτίμησε να χρησιμοποιήσει τη μεσολάβηση της συζύγου του. Έτσι, στις 12 Μαΐου του 1828, «επιφορισμένος από τον κύριο συνταγματάρχη Λασσάνη», ο Harring έστειλε στη βαρόνη Elisabeth Sophie Cotta von Cottendorf (1789-1859) ένα κοινό τους έργο. Στην επιστολή που συνόδευε το χειρόγραφο της εξηγούσε ότι επρόκειτο για μια «τραγωδία» με τίτλο «Ο Αρνησίθρησκος του Μοριά» την οποία είχε επεξεργαστεί «κατά το εξαιρετικά πρωτότυπο σχέδιο» του Λασσάνη. Συμπλήρωνε ότι ο ίδιος

455. Επιστολή Harro Harring προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 20.11.1827, DLAM, Cotta-Archiv, HS01155104. Σημειώνω ότι στα κατάλοιπα του Cotta στο DLAM δεν εντοπίστηκαν επιστολές ή σημειώματα του Λασσάνη.

456. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», σ. 474.

457. Στην επιστολή του προς τον Ποστολάκα, την Πρωτομαγιά του 1828, αναφέρει ότι είχε γνωρίσει ήδη τον Cotta. Βλ. επιστολή Λασσάνη προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, φ. 1r.

458. Ο Cotta, που βρισκόταν συχνά αντιμέτωπος με παρεμβάσεις του Μέττερνιχ και του περιβάλλοντός του, είχε λόγους να είναι επιφυλακτικός απέναντι στον Harring, του οποίου ο φιλελευθερισμός ξεπερνούσε ασφαλώς τα όρια που ήταν διατεθειμένος να αποδεχτεί ο εκδότης-επιχειρηματίας.

και «ο συνταγματάρχης Λασσάνης» που «ήλπιζε ότι σύντομα θα γίνει γνωστός στο γερμανικό κοινό με τα πολιτικά κείμενά του» επιθυμούσαν «να δουν αυτό το έργο», στο οποίο θα προστίθετο ένας πρόλογος του Harring, «να διαδίδεται». Για τον λόγο αυτό -εξηγούσε- ζητούσαν τη γνώμη της για την αξία του, παίρνοντας το θάρρος να επιβαρύνουν εκείνη και όχι τον «κύριο βαρόνο» που είχε υπερβολικό φόρτο.[459]

Η πληροφορία του Harring ότι ο Λασσάνης έτρεφε την ελπίδα να αποκτήσει συγγραφική φήμη στο γερμανικό κοινό με κάποια «πολιτικά κείμενά» του, δείχνει ότι ο γερμανός συγγραφέας γνώριζε τις λόγιες δραστηριότητες του έλληνα αγωνιστή, και επιβεβαιώνει ότι έως τα μέσα Μαΐου 1828 ο Λασσάνης σκόπευε να δημοσιεύσει τα κείμενα που έγραφε. Ο Cotta δεν τους άφησε να αγωνιούν, η απάντησή του όμως ήταν αρνητική. Στις 16 Μαΐου, ο Harring έστειλε μια επιστολή στον εκδότη, για να του ζητήσει να του επιστρέψει το χειρόγραφο «του δράματος του κ. συνταγματάρχη Λασσάνη».[460]

Το πλήγμα δεν ήταν μικρό για τον Harring. Η αποτυχία των συγγραφικών σχεδίων του και κάποιες ακόμη προσωπικές δυσκολίες τον έστρεψαν σε άλλους δρόμους. Στα τέλη Μαΐου του 1828, άφησε πίσω του τη Βαυαρία, πηγαίνοντας στη Βαρσοβία, για να ενταχθεί στις πολωνικές στρατιωτικές δυνάμεις που λάμβαναν μέρος υπό ρωσικές διαταγές στον ρωσοτουρκικό πόλεμο που μόλις είχε ξεσπάσει. Ο Harring πίστευε ότι, πολεμώντας κατά των Τούρκων, θα υπηρετούσε και πάλι, από ένα άλλο μέτωπο, την ελληνική υπόθεση.[461]

Πριν ωστόσο εγκαταλείψει τη Βαυαρία, στις 14 Ιουνίου του 1828, και ενώ βρισκόταν πια στο Άουγκσμπουρκ, υπέγραψε με τον εκδότη Joseph Lindauer ένα συμβόλαιο για την έκδοση της τετράτομης αυτοβιογραφίας του *Rhonghar Jarr* την οποία είχε ολοκληρώσει κατά τους τελευταίους μήνες της διαμονής του στο Μόναχο.[462] Ως αντιπρόσωπό του απέναντι στον εκδοτικό οίκο, όρισε τον Carl Johann Baptist von Rogister (1790-1848), υπολοχαγό του βαυαρικού πεζικού, το όνομα του οποίου εμφανίζεται στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του Λασσάνη.[463]

---

459. Επιστολή Harro Harring προς την Elisabeth Sophie Cotta von Cottendorf, Μόναχο 12.5.1828, DLAM, Cotta-Archiv, HS01155104.

460. Επιστολή Harro Harring προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 16.5.1828, DLAM, Cotta-Archiv, HS01155104.

461. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», σ. 475 και Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 16, 21, 24, 38, 40 σημ. 139 (όπου αναφορά επιστολής του Harring, γραμμένης στο Μόναχο στις 27 Μαΐου 1828).

462. Βλ. Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 38.

463. *Στο ίδιο* και Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 67. Εκτός από τον Rogister, στις «Ταξιδιωτικές σημειώσεις» αναφέρονται και άλλα πρόσωπα που συνδέουν τον Λασσάνη με τον Harring. Ο αξιωματικός Heilbronner, γαμπρός του βαυαρού υπουργού οικονομικών κόμη Lerchenfeld, και προστάτης του Harring· ο λογοτέχνης Heine και ο ζωγράφος Cornelius – ο πρώτος φίλος και ο δεύτερος ευεργέτης του Harring. Βλ. Schulte-Wülwer,

Στον τέταρτο τόμο του *Rhonghar Jarr*, τυπώθηκε μια μικρή πραγματεία τού Harring για την Ελληνική Επανάσταση.[464] Το κείμενο περιέχει ορισμένες πληροφορίες για τον Ρήγα και τη Φιλική Εταιρεία, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να προέρχονται από την ειδησεογραφία της εποχής. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι η αναφορά, με σχετική ακρίβεια, του έτους γέννησης του Βελεστινλή (1753), επειδή η χρονολογία (1757) έγινε γνωστή μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα με τη δημοσίευση από τον Émile Legrand εγγράφων της ανάκρισής του.[465] Ακόμη περισσότερο αξιοπρόσεκτες είναι οι πληροφορίες του Harring για τη Φιλική Εταιρεία και ειδικότερα για τον Νικόλαο Γαλάτη, πρόσωπο που γνώριζαν τότε πολύ λίγοι από αυτούς που έγραφαν για την Επανάσταση, σχεδόν αποκλειστικά Εταιριστές.[466]

Τέτοιου είδους πληροφορίες δεν μπορούσαν να προέρχονται παρά μόνο από κάποιον που είχε εκ των ένδον γνώση των ελληνικών επαναστατικών κινήσεων. Ο ίδιος ο Harring δηλώνει δύο φορές ότι τα όσα παραθέτει τα πληροφορήθηκε από Φιλικούς. Από ποιους όμως; Οπωσδήποτε δεν θα ήταν περιστασιακές γνωριμίες, αλλά άτομα με τα οποία συνδέθηκε και ανέπτυξαν την εμπιστοσύνη που ήταν απαραίτητη για τέτοιες συζητήσεις. Ο Harring κάνει λόγο για συναναστροφές με τέσσερεις Έλληνες, με τον Αλέξανδρο Γλαράκη, ο οποίος δεν ήταν Εταιρι-

---

«Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 10, 13 και 29 κ.ε. Πρβλ. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές σημειώσεις», στ. 46 (Cornelius), 53 (Heine), 64-65 (Heilbronner).

464. Harro Harring, «Anhang – Fragment über die griechische Insurrection», στο: ο ίδιος, *Rhonghar Jarr. Fahrten eines Friesen*, τ. 4, σ. 485-508.

465. Harring, «Anhang – Fragment über die griechische Insurrection», σ. 498-500. Σχετικά με τον Ρήγα, αναφέρονται και άλλες πληροφορίες τις οποίες το 1828 δεν θα μπορούσε να τις βρει κάποιος εύκολα στα έντυπα που κυκλοφορούσαν: ότι διέδιδε «περιεκτικές προκηρύξεις», ότι προδόθηκε από τον Οικονόμο, ότι τρεις από τους συντρόφους του κατέφυγαν στη Γερμανία, και ότι, όπως «ισχυρίστηκε ένας Εταιριστής στον συγγραφέα, ο Ναπολέοντας βρισκόταν σε επαφή με τον Ρήγα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του στην Αίγυπτο».

466. *Στο ίδιο*, σ. 494, 501-503. Σχετικά με τη Φιλική Εταιρεία, αναφέρεται λ.χ. ότι η ίδρυσή της προετοιμάστηκε το 1815 και πραγματοποιήθηκε το 1816 κατά το πρότυπο των τεκτονικών στοών από επτά πρόσωπα ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονταν «ο Σκουφάς και ο Γαλάτης από την Κέρκυρα». Ακόμη, ότι ο Γαλάτης φυλακίστηκε ως Επτανήσιος στην Πετρούπολη, κατά απαίτηση του άγγλου πρέσβη· ότι απελευθερώθηκε και του δόθηκαν 650 δουκάτα από τον τσάρο Αλέξανδρο, για τα έξοδα του ταξιδιού του, και με αυτά πήγε στην Πελοπόννησο. Οι πληροφορίες για τη μετάβαση του Γαλάτη στην Πετρούπολη και τη σύλληψή του ισχύουν. Όντως του είχαν δοθεί χρήματα για το ταξίδι του από την Πετρούπολη στο Ιάσιο από τον επικεφαλής της αστυνομίας της Πετρούπολης. Και όντως ταξίδεψε στην Πελοπόννησο – ήταν το ταξίδι-παγίδα με το οποίο οδηγήθηκε εκεί για να θανατωθεί. Ο Harring αναφέρει επίσης ότι ο Εμμανουήλ Ξάνθος, όταν βρισκόταν στην Πετρούπολη προς αναζήτηση αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας, ήρθε σε επαφή με τον Αλέξανδρο Υψηλάντη μέσω του [Ιωάννη] Μάνου. Ο Μάνος ήταν πράγματι τότε σε επαφή με τον Ξάνθο. Ο Harring γράφει, τέλος, ότι, όπως κατάλαβε εδώ και καιρό «μέσω των επαφών του με Εταιριστές», «επιφανείς Ρώσοι υπέθαλψαν και υποστήριξαν την Εταιρεία».

στής, και με τους Φιλικούς Λασσάνη, Αλέξανδρο και Νικόλαο Υψηλάντη. Ο γερμανός συγγραφέας χρωστάει τις γνώσεις του μάλλον στον Λασσάνη, γιατί ο κοζανίτης Εταιριστής ενδιαφερόταν για τον Ρήγα (όπως είδαμε, είχε συλλέξει πληροφορίες για τον Βελεστινλή από πρόσωπα που τον είχαν γνωρίσει από κοντά και θα μπορούσαν να ξέρουν λεπτομέρειες για τη ζωή του) και ταυτόχρονα είχε συναναστραφεί στενά τον Γαλάτη στο Ιάσιο μετά το ταξίδι του στην Πετρούπολη και πριν από τη θανάτωσή του στην Πελοπόννησο. Στον Λασσάνη παραπέμπει, τέλος, και η άποψη του Harring ότι η Φιλική Εταιρεία «βρήκε ενθουσιώδεις θιασώτες ιδιαίτερα μεταξύ των μορφωμένων Ελλήνων που είχαν επισκεφτεί πανεπιστήμια βορείων χωρών», καθώς σε αυτήν αποτυπώνονται περισσότερο κάποιες ιδιότητες του Λασσάνη παρά η κοινωνική σύνθεση της Εταιρείας.[467]

Ο τέταρτος τόμος της αυτοβιογραφίας τού Harring κλείνει με έναν κατάλογο των έργων του. Ανάμεσά τους καταχωρίζεται και *Ο Αρνησίθρησκος του Μοριά* (*Der Renegat aus Morea*), «τραγωδία σε τρεις πράξεις· κατά το σχέδιο του Έλληνα Γεωργίου Λασσάνη από τον Όλυμπο», η οποία αναγγέλεται ότι θα κυκλοφορήσει εντός της ίδιας χρονιάς.[468] Όμως, για άλλη μια φορά, η πραγματικότητα δεν δικαίωσε την αισιοδοξία του Harring. Το δράμα έμεινε ανέκδοτο τουλάχιστον έως το καλοκαίρι του 1830.[469] Όταν κυκλοφόρησε –το φθινόπωρο ή τον χειμώνα εκείνης της χρονιάς με τη βοήθεια του ελληνιστή Gustav Schwab–, στη σελίδα τίτλου του αναγραφόταν ότι βασιζόταν «στο νεοελληνικό [δράμα] του Ολυμπιώτη Γεωργίου Λασσάνη, άλλοτε αξιωματικού του Ιερού Λόχου και υπασπιστή του αποβιώσαντος Αλέξανδρου Υψηλάντη».[470]

Το κοινό έργο αφιερώθηκε στον Χάιντεκ, προστάτη του Harring, από τον οποίο, το 1828, περίμενε και ο Λασσάνης κάποια οφέλη, αφού σκόπευε να ενταχθεί στον ελληνικό στρατό. Η καθυστέρηση με την οποία εκδόθηκε τελικά ο *Αρνησίθρησκος* είναι ίσως ο λόγος που ο Λασσάνης δεν ενδιαφέρθηκε ποτέ για το μικρό μερίδιό του – αν, βέβαια, έμαθε ποτέ ότι κυκλοφόρησε. Το 1830 έπνεε πλέον ένας

467. *Στο ίδιο*, σ. 494.

468. Harring, *Rhonghar Jarr*, τ. 4, χ.α. Ο κατάλογος των έργων του Harring περιλαμβάνει λίγες σελίδες δεμένες στο τέλος του τόμου.

469. Thode, *Harro Harring. Eine kommentierte Bibliographie seiner Werke*, σ. 33.

470. Harro Harring, *Der Renegat aus Morea*. Trauerspiel in drei Aufzügen. Nach dem Neugriechischen des Olympiers Georg Lassanis, ehemals Offizier der heiligen Schaar und Adjutant des verstorbenen Fürsten Alexander Ypsilanti, Μπράουνσβαϊχ: Im Verlags-Comtoir, 1831. Βλ. και Thomas Thode, *Harro Harring. Eine kommentierte Bibliographie seiner Werke*, Οϊτίν: Eutiner Landesbibliothek, 2005, σ. 54-55, αρ. 1831.12. Στον πρόλογο του έργου του *Τα κορίτσια της Γερμανίας* (1835), ο Harring συμπλήρωνει ότι έγραψε «την τραγωδία ο *Αρνησίθρησκος του Μοριά*, από κοινού με τον φίλο [τ]ου Λασσάνη από τον Όλυμπο, στο Μόναχο, στις αρχές του 1828», βλ. Harro Harring, *Die Deutschen Mädchen. Ein Bild der Zeit*. Dramatische Szenen, Βρύγη: Bogaert-Dumortier, 1835, σ. 6. Τις πληροφορίες αυτές επανέλαβε ο γερμανός συγγραφέας μετά από αρκετά χρόνια και στον αμερικανό βιογράφο του Alexander H. Everett, βλ. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», σ. 474.

διαφορετικός άνεμος. Το γεγονός ότι ο Χάιντεκ είχε φύγει από την Ελλάδα ήταν το λιγότερο. Η επιτυχής λήξη της Ελληνικής Επανάστασης είχε καταστήσει τον επαναστατικό φιλελληνισμό του Harring παρωχημένο και, επιπλέον, υπόπτο ως συγκάλυψη φιλελεύθερων τάσεων τις οποίες ο Λουδοβίκος Α΄ είχε εγκαταλείψει οριστικά. Αλλά και στην καποδιστριακή Ελλάδα το πολιτικό κλίμα δεν ενθάρρυνε τον φιλελευθερισμό. Ο Λασσάνης δεν είχε κανένα λόγο να εκτεθεί ως φίλος του ασυμβίβαστου επαναστάτη στον οποίο είχε εξελιχθεί ο Harring.[471]

Άλλωστε ο *Αρνησίθρησκος* δεν έδρεψε δάφνες. Οι λίγες κριτικές που έλαβε θα έσπρωχναν άλλους συγγραφείς στην απελπισία· όμως ο Harring είχε μια ατράνταχτη αυτοπεποίθηση και ο Λασσάνης είχε εγκαταλείψει τη δραματουργία. Το περιώνυμο περιοδικό *Allgemeine Literatur-Zeitung*, που έβγαινε στη Χάλλη, έγραφε:

> Εάν δύο φόνοι επάνω στη σκηνή και ένας στα παρασκήνια κάνουν μία τραγωδία, τότε το παρόν [έργο] είναι μία [τραγωδία]· και ένας προσήλυτος, ενσάρκωση λάγνου διαβόλου, και ένας αριστοκρατικά θλιμμένος και αγαθιάρης Γάλλος, προστατευόμενος του Ιμπραήμ πασά, είναι οι ήρωες που της αξίζουν. Παράλληλα, φλυαρούν όλοι τρομακτικά, ιδιαίτερα ο προσήλυτος. Πού και πού διακρίνεται κάποιο ταλέντο· σε ποιον όμως ανήκει, στον κ. Χάρρο Χάρρινγκ ή στον έλληνα φίλο του, δεν γνωρίζουμε. Το ότι δύο [συγγραφείς] ενώνονται, και από το παγκόσμιας σημασίας δράμα τού επιθανάτιου αγώνα ενός ηρωϊκού λαού δεν καταφέρνουν να βρουν κανένα άλλο τραγικό θέμα παρά τις κοινότυπες και ανούσιες ίντριγκες μιας ποταπής λαγνείας, η οποία δεν προκαλεί ρίγος, αλλά αηδία, και μόνο αυτό δείχνει έναν εσωτερικό ευνουχισμό. Ο κ. Χάρρο Χάρρινγκ καλεί τις γερμανικές σκηνές να ανεβάσουν γρήγορα αυτό το θεατρικό έργο, "για να ενισχύσουν εκ νέου τη συμπαράσταση σε αυτόν τον άτυχο λαό". Φτωχοί Έλληνες![472]

471. Στη Βαρσοβία ο Harring διαπίστωσε τις αυθαιρεσίες της δεσποτικής κυριαρχίας της τσαρικής Ρωσίας. Η αποτυχημένη εξέγερση των Πολωνών κατά της κυριαρχίας αυτής το 1830, τον έκανε να μετατραπεί σε έναν «αμετακίνητο επαναστάτη, που υποστήριξε την υπόθεση των Πολωνών πιο αποφασιστικά και αποτελεσματικά απ' ό,τι εκείνη των Ελλήνων». Βλ. Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring», σ. 38.

472. *Allgemeine Literatur-Zeitung* φ. 43 (Μάρτιος 1833), στήλη 344.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

1. Το ταξίδι της επιστροφής: Αλσατία και Γαλλία

Στα μέσα Ιουνίου του 1828, μετά από δύο πολυάσχολους μήνες στο Μόναχο, ο Λασσάνης ξεκίνησε για το Παρίσι. Περνώντας από το Άουγκσμπουργκ και την Ουλμ, τη Στουτγάρδη, την Καρλσρούη και το Μπάντεν-Μπάντεν, έφτασε στις 22 του ίδιου μήνα στο Στρασβούργο. Από εκεί, ταξιδεύοντας μάλλον με τις γαλλικές ταχυδρομικές άμαξες, αφίχθηκε μετά από μερικές ημέρες στο Παρίσι, όπου βρήκε κατάλυμα στο κτήριο αρ. 32 της οδού Saint-Thomas-du Louvre.[473]

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» –μοναδική πηγή πληροφοριών και για τη διαμονή του στο Παρίσι– προσφέρουν για αυτό το κομμάτι του ταξιδιού του μόνον επτά ονόματα προσώπων, γραμμένα πρόχειρα με μολύβι στα δύο τελευταία φύλλα τους. Αν και οι σημειώσεις σταματούν ουσιαστικά με την άφιξη του κοζανίτη αγωνιστή στη γαλλική πρωτεύουσα, τα δύο τελευταία ονόματα, αυτό του Ιωάννη Μάη (γεν. 1771), γνωστού Έλληνα της Μασσαλίας, και εκείνο του γιου του Θεμιστοκλή (γεν. 1803), τα οποία συνοδεύονται από τη διεύθυνση της κατοικίας τους, φανερώνουν τον επόμενο μεγάλο σταθμό του Λασσάνη: «Rue des Recollettes N. 3 près du Cours St. Louis à Marseille».[474] Επιβεβαιώνεται έτσι η πληροφορία του Βρετού, ότι από το Παρίσι κατευθύνθηκε στη Μασσαλία.

Από τον Βρετό πληροφορούμαστε ακόμη ότι ο Λασσάνης μετέβη στη συνέχεια στην Τουλών, όπου με τη μεσολάβηση του φιλέλληνα υπουργού ναυτιλίας Jean-

---

473. Η διεύθυνσή του στο Παρίσι αναγράφεται σε ανώνυμο χειρόγραφο σημείωμα που απόκειται στην ΒΒ στο «Αρχείο Λασσάνη», ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.19. Το σύντομο σημείωμα απευθύνεται στον «Colonel Lassanés» και έχει γραφτεί από γυναίκα η οποία ωστόσο δεν υπογράφει με το όνομά της· τού γράφει: «Monsieur | Je vous prie de passer | chez moi à l'heure de votre | commodité, j'aurai quelque chose | de très agreable à vous présenter | j'ai l'honneur d'être de | Monsieur | La très humble». — Η οδός Saint-Thomas-du-Louvre, όπως δείχνει η ονομασία της, ήταν κοντά στο Λούβρο και σ' αυτήν βρισκόταν η εκκλησία του Αποστόλου Θωμά. Μέχρι τη δεκαετία του 1850, οπότε καταργήθηκε ως οδός, ένωνε την πλατεία του Palais Royal με την οδό du Carrousel, βλ. Félix Lazare/Louis Lazare, *Dictionnaire administratif et historique des rues et monuments de Paris*, Παρίσι: Revue Municipale, 1855, σ. 790. Στο ισόγειο του κτηρίου αρ. 32 πρέπει να στεγαζόταν ένα τυπογραφείο, γιατί η διεύθυνση Saint-Thomas-du Louvre αρ. 32 εμφανίζεται σε σελίδες τίτλων και αγγελίες εκδόσεων ως διεύθυνση διαφόρων εκδοτών, συνήθως του Antoine Galland (1763-1851).

474. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 241-244. Την ίδια διεύθυνση δίνει και ο ίδιος ο Μάης σε δύο επιστολές του προς τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο το 1827 και το 1828· βλ. Σταμάτης Κ. Καρατζάς, «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων στις αρχές του 19ου αιώνα», στο: *Φίλτρα. Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*,

Guillaume Hyde de Neuville (1776-1857) επιβιβάστηκε σε μια γαλλική φρεγάτα με προορισμό την Ελλάδα. Από τον ίδιο τον Λασσάνη μαθαίνουμε ότι έφτασε στον προορισμό του τον Σεπτέμβριο του 1828.[475]

2. Φιλέλληνες και Έλληνες

Στο Στρασβούργο, ο Λασσάνης ήρθε ξανά σε επαφή με τα φιλελληνικά δίκτυα – για πρώτη φορά μετά τη Στουτγάρδη. Είναι πιθανό οι Schott, André και Le Bret να δρομολόγησαν με πληροφορίες ή συστατικές επιστολές τις επαφές του στην αλσατική πόλη. Στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» καταγράφεται το όνομα του δικηγόρου Barthélemy, ενός φίλου του Φαβιέρου, ο οποίος παρακάλεσε τον έλληνα ταξιδιώτη να χαιρετίσει εκ μέρους του τον γάλλο αξιωματικό, όταν θα έφτανε στην Ελλάδα.

Για τον Barthélemy δεν γνωρίζουμε σήμερα πολλά. Συγκαταλεγόταν όμως στους συντάκτες του περιοδικού *Bibliothèque Allemande*, και με αυτήν του την ιδιότητα μας οδηγεί στην καρδιά των φιλελληνικών κύκλων του Στρασβούργου. Το περιοδικό εκδιδόταν από τον τυπογράφο-εκδότη Henri-Rodolphe-Gustave Silbermann (1801-1876) και απαριθμούσε στους συντάκτες του, εκτός από τον Barthélemy και τον Silbermann, και άλλους αλσατούς φιλέλληνες, όπως τον ελληνιστή Jean Matter ή τον συμβολαιογράφο, επιφανή δραματουργό και ποιητή Daniel Ehrenfried Stöber (1779-1835), δημιουργό του έργου *Griechenlands Erwachen* (*Το ξύπνημα της Ελλάδας*, 1821). Η *Bibliothèque Allemande* διακινούνταν από τον γνώριμό μας Cotta.[476]

Ο Silbermann και ο Stöber ήταν μέλη της τεκτονικής στοάς «Cœurs fidèles» η οποία είχε αναπτύξει αξιόλογη φιλελληνική δραστηριότητα.[477] Μεταξύ άλλων, είχε διοργανώσει εράνους για να στηρίξει οικονομικά τον Χατζη-Πετράκη, πρόσφυγα από την Κυθραία. Ο Λασσάνης καταγράφει στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» το όνομα του Έλληνα από την Κύπρο, είτε επειδή τον γνώρισε, είτε γιατί ο Barthélemy του αφηγήθηκε την ιστορία του.

Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1975, σ. 243-254: 248-253. Την ίδια οδό, αλλά τον αριθμό 9, δίνει ως διεύθυνση του Μάη κατά το έτος 1826 ο Jean Savant, *Napoléon et les Grecs. Sous les aigles impériales*, Παρίσι: Nouvelles Editions Latines, 1946, σ. 250.

475. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. 2, σ. 296-297 και Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, Αρχείον Αγωνιστών, κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2v.

476. Η *Bibliothèque Allemande* άρχισε να εκδίδεται στο Στρασβούργο το 1826. Από τον τρίτο τόμο της –που κυκλοφόρησε στις αρχές του 1827– μετονομάστηκε σε *Revue Germanique*. Βλ. «Avertissement des éditeurs», στο: *Bibliothèque Allemande* 2 (1826), σ. 254-256. Για τη διακίνηση της *Bibliothèque Allemande* από τον Cotta, βλ. Fischer, *Der Verleger Johann Friedrich Cotta*, τ. 2, σ. 632-637, αρ. 1749.

477. Σβολόπουλος, «Ο γαλλικός φιλελληνισμός», σ. 312-313, 313-314 (για τον Stöber).

Ο Χατζη-Πετράκης ήταν ένας από τους προύχοντες του νησιού τους οποίους είχε προγράψει η οθωμανική διοίκηση της Κύπρου μετά τα γεγονότα της 9ης Ιουλίου 1821. Για να αποφύγει το μαρτυρικό τέλος που είχαν ήδη βρει πολλοί Έλληνες, κληρικοί και λαϊκοί, προύχοντες και μη, ο κυθραιώτης γαιοκτήμονας εγκατέλειψε το νησί.[478] Με τη βοήθεια του προξένου της Αγγλίας στη Λάρνακα Αντώνιου Βονδιτσιάνου, κατέφυγε στη Μασσαλία, όπου πληροφορήθηκε ότι η φυγή του είχε προκαλέσει ως αντίποινα τον εξανδραποδισμό της συζύγου και των παιδιών του. Αποφάσισε, έτσι, να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι ζητείας, για να συγκεντρώσει τα λύτρα για την εξαγορά των οικείων του.[479] Περνώντας από το Μπορντώ και το Παρίσι έφτασε την άνοιξη του 1827 στο Στρασβούργο, όπου κατέφυγε στον Gustave Silbermann. Ο αλσατός φιλέλληνας διοργάνωσε εράνους, για να τον βοηθήσει να εξαγοράσει την οικογένειά του. Για να παροτρύνει τους Αλσατούς να συνεισφέρουν, ο Silbermann εξέδωσε ένα κείμενο-έκκληση, το *Σημείωμα για τον τσελεμπή Χατζη-Πετράκη* (*Notice sur Tschélébi Hadgi Pétraki*, 1827), στο οποίο παρουσίαζε την ιστορία του κύπριου πρόσφυγα.[480]

Από τους αστικούς φιλελληνικούς κύκλους των δυτικών γερμανικών κρατιδίων και της Αλσατίας, ο Λασσάνης εισήλθε στο Παρίσι και πάλι σε περιβάλλοντα που συνδέονταν άμεσα με την κρατική πολιτική. Ένα από τα λίγα ονόματα που εμφανίζονται στις τελευταίες σελίδες των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» είναι εκείνο του Emerich Joseph Herzog von Dalberg, ο οποίος, όπως είδαμε, λίγους μήνες νωρίτερα, τον Φεβρουάριο του 1828, είχε υποδεχτεί ευνοϊκά την ιδέα του Λουδοβίκου Α΄ να προταθεί ο Όθωνας ως υποψήφιος για τον ελληνικό θρόνο. Η σημείωση του Λασσάνη δίπλα στο όνομα τού Dalberg, ότι αυτός ήταν της άποψης ότι πρέπει να βρεθεί βασιλιάς για το ελληνικό κράτος και ότι κανένας Έλληνας δεν θα ήταν σε θέση να κυβερνήσει μετά τον Καποδίστρια, δείχνει ότι συνάντησε τον γερμανό δούκα και ότι ένα τουλάχιστον από τα θέματα της συζήτησής τους ήταν το ζήτημα τού ελληνικού θρόνου.[481]

Την εποχή που τον γνώρισε ο Λασσάνης, ο Dalberg ήταν μέλος της «Comité de publications en faveur des Grecs», μιας από τις επιτροπές τής «Société de la

478. Βλ. Γεώργιος Ι. Κηπιάδης, *Απομνημονεύματα των κατά το 1821 εν τη νήσῳ Κύπρῳ τραγικών σκηνών*, Αλεξάνδρεια: Βιτάλης και Μανουσάκης, 1888. Αναφορά στον Χατζη-Πετράκη, *ό.π.*, σ. 28.

479. Gustave Silbermann, *Notice sur Tschélébi Hadgi Pétraki, ancien primat du district de Cythérée dans l'île de Chypre*, Στρασβούργο: veuve Silbermann, 1827, σ. 6-7.

480. Βλ. ολόκληρο τον τίτλο του έργου του Silbermann στη σημ. 479. Η λέξη «τσελεμπής» πριν από ένα όνομα δηλώνει πρόσωπο με κοινωνικό κύρος. — Ο Χατζη-Πετράκης έμεινε στην Αλσατία μέχρι τον Αύγουστο του 1829. Καθώς προσπάθησε να συγκεντρώσει χρήματα και στη Μυλούζη και στην Κολμάρ, δεν είναι γνωστό εάν βρισκόταν στο Στρασβούργο, όταν πέρασε από εκεί ο Λασσάνης. Για την εξαγορά των επιζώντων μελών της οικογένειάς του και για το ταξίδι του από το Στρασβούργο μέσω του Λιβόρνου στην Ελλάδα, βλ. Σβολόπουλος, «Ο γαλλικός φιλελληνισμός», σ. 331. Σχετική μελέτη ετοιμάζει ο Κωνσταντίνος Ηροδότου.

481. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 231-235.

morale chrétienne» και της «Société philanthropique en faveur des Grecs», γνωστής και ως φιλελληνικό κομιτάτο του Παρισιού.[482] Και οι δύο εταιρείες πρόσφεραν οικονομική βοήθεια σε έλληνες πρόσφυγες για τις ανάγκες της διαμονής τους στη Γαλλία ή για να μεταβούν στις ελευθερωμένες ελληνικές περιοχές.[483] Ίσως ο Dalberg να μεσολάβησε, για να λάβει ο Λασσάνης την άδεια να επιβιβαστεί στη γαλλική φρεγάτα η οποία τον μετέφερε από την Τουλών στην Ελλάδα.

Με το φιλελληνικό κίνημα συνδέονται δύο ακόμη από τα τελευταία ονόματα στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», αυτό της λόγιας ποιήτριας Adélaïde de Montgolfier (1789-1880) και εκείνο της φίλης της, συγγραφέως και μεταφράστριας, Anne-Louise Swanton-Belloc (1796-1881).[484] Οι δύο λόγιες ήταν γνωστές στους Έλληνες της γαλλικής πρωτεύουσας. Λίγους μήνες πριν από την άφιξη του Λασσάνη, ο ρομαντικός ποιητής Παναγιώτης Σούτσος τούς είχε αφιερώσει δύο από τις γαλλικές ωδές του.[485] Επιπλέον, η ίδια η Belloc δηλώνει στο φιλελληνικό πολιτικό δοκίμιό της *Ο Βοναπάρτης και οι Έλληνες* (*Bonaparte et les Grecs*, 1826) ότι γνώριζε «επιφανείς Έλληνες» – μεταξύ άλλων και τον ποιητή Δημήτριο Κ. Μουρούζη (1806-1838 ή 1839).[486] Το δοκίμιό της είναι αφιερωμένο στη Montgolfier και το

482. Jean Dimakis, «La "Société de la morale chrétienne de Paris" et son action en faveur des Grecs lors de l'insurrection de 1821», *Balkan Studies* 7/1 (1966), σ. 27-48: 34-35. Βλ. ακόμη: *Année 1826. 1re Liste des Membres composant la Société Philantropique et des dons volontaires en faveur des Grecs*, χ.τ., χ.ε., χ.χ., σ. 1· επίσης, τον κατάλογο μελών του φιλελληνικού κομιτάτου του Παρισιού στο: *Documents relatifs à l'état présent de la Grèce, publiés d'après les communications du Comité Philhellénique de Paris*, Παρίσι: Firmin Didot, 1831.

483. Βλ. Dimakis, «La "Société de la morale chrétienne de Paris"», σ. 39-41, όπου και παραδείγματα για την Société de la morale chrètienne. Για το φιλελληνικό κομιτάτο του Παρισιού αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι τον Μάρτιο του 1826 είχε βοηθήσει με 200 φράγκα τον Κωνσταντίνο Πεντεδέκα (κατηχητή του Λασσάνη το 1818 στη Μόσχα) να μεταβεί στην Ελλάδα. Βλ. *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796), suivies d'un recueil de ses lettres françaises à divers savants*, Παρίσι: Firmin Didot, 1877, σ. 361, αρ. clx [160], όπου το κείμενο της αίτησης του Πεντεδέκα.

484. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 236-237.

485. Βλ. «Ode prononcée sur le tombeau de la jeune Rhalou; compagnon de mon enfance, Dédiée à mademoiselle Adélaïde de Montgolfier» και «Mes illusions évanouies, ode dithyrambique, Dédiée à madame Louise Belloc», στο: Panago Soutzo, *Odes d'un jeune grec* suivies de six chants de guerre écrits en vers grecs et traduits en prose française, Παρίσι: Emler frères, 1828, αντιστοίχως σ. [47]-54 και σ. [61]-72. Η αφιέρωση του τόμου στον ελληνιστή Charles-Louis-Jules David (1783-1854) –γιο του γνωστού κλασικιστή ζωγράφου Jacques-Louis David (1748-1825)– είναι χρονολογημένη στις 21 Μαρτίου 1828. Η ωδή που είναι αφιερωμένη στη Montgolfier έχει ένα μότο από τον Μπάυρον και παρουσιάζει παραλληλίες με το ρομαντικό μυθιστόρημα του Σούτσου *Ο Λέανδρος* (1834).

486. Anne-Louise Swanton-Belloc, *Bonaparte et les Grecs* [...]. Suivi d'un tableau de la Grèce, en 1825, par le comte [Guiseppe] Pecchio, Παρίσι: Urbain Canel, 1826, σ. 132 (για τους «επιφανείς Έλληνες»), σ. 400 (για τον Δ. Μουρούζη). Η αφιέρωση του Σούτσου και η φιλία με τον Μουρούζη δείχνουν ότι οι «επιφανείς Έλληνες» που αναφέρει η Belloc ήταν μάλλον Φαναριώτες.

περιεχόμενό του δείχνει ότι η συγγραφέας του θα ενδιαφερόταν να γνωρίσει τον Λασσάνη, αλλά ότι και το δικό του ενδιαφέρον δεν θα υστερούσε.

Η βοναπαρτίστρια Belloc παρουσίαζε τον Ναπολέοντα ως εκείνον που έστρεψε τις ελπίδες των Ελλήνων για απελευθέρωση προς τη Γαλλία, απομακρύνοντάς τους από τη ρωσική επιρροή. Επηρεασμένη από τη σκέψη των Ρομαντικών, κυρίως του Benjamin Constant και της Madame de Staël, και την ταιριαστή με αυτήν θρησκευτικότητα του Bossuet, η Belloc θεματοποιούσε την Ελληνική Επανάσταση ως έναν σχεδόν μεταφυσικό αγώνα κατά του δεσποτισμού, υπέρ της ζωής, της πατρίδας, της ελευθερίας και της χριστιανικής θρησκείας.[487] Το έργο της στηριζόταν σε εικόνες των Ελλήνων από αφηγήσεις ταξιδιωτών και Φιλελλήνων,[488] τις οποίες εξιδανίκευε, ανάγοντας τον επαναστατημένο μεσογειακό λαό σε πρωτοπόρο διεκδικητή μιας δικαιοσύνης και ελευθερίας που εκπήγαζαν από το αληθινό φως της χριστιανής ηθικής και όχι από τον απατηλό ορθολογισμό του Διαφωτισμού.[489] Με ένα κρεσέντο βιβλικών λέξεων και εικόνων δανεισμένων από τον Προφήτη Ιεζεκιήλ, η Belloc αναγόρευε τους Έλληνες εκλεκτό λαό του θεού των χριστιανών και αναδιατύπωνε με τη θρησκευτική ρητορεία του Ρομαντισμού την ίδια ιδέα που Κλασικιστές, όπως ο Choiseul-Gouffier, είχαν επενδύσει παλαιότερα στη βεργιλιανή ευχή «Ἀναφανῆναί τις ἐκ τῶν ὀστέων ἡμῶν ἔκδικος»:

> Οι πεδιάδες ήταν σκεπασμένες από οστά αλλά ο Κύριος μίλησε, είπε: «Θα αποστείλω πνεύμα σε εσάς και θα ζήσετε». Και το πνεύμα εισήλθε σε αυτά τα οστά· έγιναν άνδρες έμψυχοι, ζωντανοί· σηκώθηκαν ευθυτενείς και σχηματίστηκε μια στρατιά. Και ο Κύριος είπε ακόμη μέσω του προφήτη του: «Ο λαέ μου, θα ανοίξω τους τάφους σας, θα σας κάνω να εξέλθετε από αυτούς και θα σας επιστρέψω τη γη του Ισραήλ.» Τότε οι τάφοι άνοιξαν και βγήκε μια νέα φυλή.[490]

487. Η Belloc είχε επηρεαστεί από το φιλελληνικό δοκίμιο του Benjamin Constant, *Appel aux nations chrétiennes en faveur des Grecs*, rédigé par M. Benjamin Constant; et adopté par le Comité des Grecs de la Société de la Morale Chrétienne, Se vend au profit des Grecs, Παρίσι: Treuttel et Würtz, 1825. Όπως φαίνεται από τις πληροφορίες της σελίδας τίτλου, ο Constant, όπως και ο δούκας Dalberg, για τον οποίον έγινε λόγος παραπάνω, ήταν μέλος της «Société de la Morale Chrétienne».

488. Η Belloc γνώριζε τα κείμενα των Choiseul-Gouffier, de Tott, Stéphanopoli, Pouqueville, Maxime Raybaud, George Waddington κ.ά.) όπως και την εισαγωγή του Claude Fauriel στην έκδοσή του των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Εξυμνεί τους κλέφτες, ενώ προβάλλει μια αρνητική εικόνα για τους Φαναριώτες, γράφοντας ότι, παρά την προσφορά τους στην παιδεία και στη διαφύλαξη της χριστιανικής θρησκείας, είχαν διαφθαρεί από την οθωμανική εξουσία. Οι περιγραφές της διανθίζονται με μεταφράσεις ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Για κάποια από αυτά σημειώνει ότι της τα είχαν δώσει ο Δ. Μουρούζης και άλλοι Έλληνες. Βλ. Belloc, *Bonaparte et les Grecs*, σ. 131-132, 133, 136, 141, 142, 144, 147, 152, 156, 172, 251 και αλλού.

489. Βλ. ενδεικτικά *ό.π.*, σ. 162-163.

490. *Στο ίδιο*, σ. 163. Πρβλ. Ιεζεκιήλ 37,1-37,14.

Εκείνο ωστόσο που θα ενδιέφερε άμεσα τον Λασσάνη είναι οι αναφορές της Belloc στις μεγάλες μάχες της Επανάστασης, μεταξύ άλλων και σε εκείνες στη Μολδοβλαχία, στο Δραγατσάνι και στο Σκουλένι. Σε αυτές έπεσε η εμπροσθοφυλακή, «οι αθάνατοι πολεμιστές» της νέας φυλής που έβλεπε η γαλλοϊρλανδή συγγραφέας να προβάλλει στο έδαφος της αρχαίας Ελλάδας.

> Αυτή η λεγεώνα των Εταιριστών χάθηκε όλη, εγκαταλειμμένη από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Νεαροί ήρωες! Πιο μεγάλοι και από τους Σπαρτιάτες στις Θερμοπύλες, δεν είχαν κάποιον νόμο να τους προστάζει να πεθάνουν, κι έμειναν στη θέση από την οποία είχε λιποτακτήσει ο στρατηγός τους. Θυσίασαν, χωρίς να διστάσουν, το μακρύ μέλλον που τους χαμογελούσε.[491]

Η θέρμη με την οποία η Belloc έγραφε για τους Ιερολοχίτες θα ήταν οπωσδήποτε ένα από τα κίνητρα που έκαναν τον Παναγιώτη Σούτσο να της αφιερώσει ακριβώς την ωδή στην οποία υμνούσε τη θυσία τους και μνημόνευε τον αδελφό του Δημήτριο που έπεσε στο Δραγατσάνι. Από την άλλη μεριά, η κριτική στάση της απέναντι στον Αλέξανδρο Υψηλάντη τον οποίο μεμφόταν ότι λιποψύχησε, και ότι υπήρξε «ένας αδύναμος άνδρας, όργανο και θύμα μιας αηδιαστικής πολιτικής [του ρωσικού και αυστριακού απολυταρχισμού]»,[492] τοποθετούσε τη συγγραφέα στη χορεία εκείνων που ο Λασσάνης σκόπευε να αντικρούσει, όταν ξεκινούσε το δοκίμιό του για τη Φιλική Εταιρεία. Πόσο μάλλον που η Belloc δήλωνε ότι δεν αμφέβαλλε για την ακεραιότητα και την τιμή τού Υψηλάντη και απέδιδε τα λάθη του σε έλλειψη αποφασιστικότητας, την οποία προκαλούσαν η ανικανότητα των στενών συνεργατών του και οι διχασμένες γνώμες τους.[493] Οι μομφές κατά του Αρχηγού της Επανάστασης αφορούσαν έτσι άμεσα και τον Λασσάνη.

Ο έλληνας αγωνιστής και η φιλελληνίδα συγγραφέας είχαν αναμφισβήτητα λόγους να τρέφουν ένα αμοιβαίο ενδιαφέρον ο ένας για τον άλλο. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» όμως αφήνουν μετέωρο το ερώτημα εάν συναντήθηκαν, ή αν ο Λασσάνης σημείωσε τα ονόματα των Belloc και Montgolfier, απλώς επειδή άκουσε να μιλούν για αυτές στο περιβάλλον στο οποίο κινήθηκε στο Παρίσι.

Αυτά δεν είναι τα μόνα ερωτήματα που μένουν αναπάντητα. Απορία δημιουργεί και η απουσία οποιασδήποτε ένδειξης ότι ο Λασσάνης συναντήθηκε στο Παρίσι με Έλληνες που βρίσκονταν τότε εκεί. Όχι μόνο με τον Νικόλαο Υψηλάντη, που πρέπει να ήταν ακόμη στη γαλλική πρωτεύουσα, αλλά και με τον Κοραή και με πρόσωπα από τον κύκλο του. Όμως και από την πλευρά του χιώτη λογίου και των περί αυτόν (στον βαθμό που η έρευνά μου μού επιτρέπει να το γνωρίζω), απουσιάζει κάθε αναφορά στην παρουσία του υπασπιστή τού Υψηλάντη στο Παρίσι. Φαίνεται, δηλαδή, ότι ο Λασσάνης άφησε ανεκμετάλλευτη τη μοναδική ευ-

491. Belloc, *Bonaparte et les Grecs*, σ. 163-164.
492. *Στο ίδιο*, σ. 259· πρβλ. *ό.π.*, σ. 403 κ.ε.
493. *Στο ίδιο*, σ. 387.

καιρία που του δόθηκε να συναντήσει τον κορυφαίο Διαφωτιστή, που τόσο θαύμαζε. Μια τέτοια παράλειψη ερμηνεύεται μόνο εάν δεχτούμε ότι στο Παρίσι έμεινε για πολύ μικρό χρονικό διάστημα, ή ότι κινήθηκε εκεί σε ιδεολογικά συντηρητικά περιβάλλοντα τα οποία θα αντιμετώπιζαν με καχυποψία όποιον συναναστρεφόταν τον φιλελεύθερο Κοραή.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» κλείνουν με τρία ονόματα Ελλήνων και με τις διευθύνσεις των κατοικιών τους.[494] Με αυτό του Αριστείδη Ησαΐα («Aristide D'Isay»), που διέμενε στο σπίτι του Παύλου Κάρρου («Paul Carrus»), και με εκείνα του Ιωάννη Μάη και του γιου του Θεμιστοκλή, που κατοικούσαν στη Μασσαλία. Ο Ησαΐας και ο Κάρρος δεν είναι γνωστοί. Πρόκειται όμως για μέλη επιφανών οικογενειών από τη Σμύρνη, οι οποίες επιδίδονταν στο εμπόριο, έχοντας αντιπροσώπους και στη Μασσαλία, όπου πιθανότατα κατοικούσαν και ο Αριστείδης και ο Παύλος.[495] Ο Ζακύνθιος Ιωάννης Μάης είναι, αντιθέτως, ένα αρκετά γνωστό πρόσωπο.

Ο Κοραής έγραφε για αυτόν ότι «ἡ κεφαλὴ τοῦ Μάϊ εἶναι μία κάμινος ῥιπιζομένη καὶ καιομένη ἀδιαλείπτως ἀπὸ τὰς αὔρας τῆς ἐλευθερίας».[496] Χαρακτηριστικά για τις ιδέες και τον ενθουσιασμό του ζακύνθιου δημοκράτη, αλλά και για την έλλειψη πραγματισμού που τον διέκρινε, είναι τα όσα γράφει ο ίδιος στον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο (1786-1841) τον Νοέμβριο του 1828 (λίγους μήνες δηλαδή αφότου συνάντησε τον Λασσάνη), ευχαριστώντας τον που του έστειλε το *Κοινωνικό Συμβόλαιο* του Ρουσσώ, στη μετάφραση του Γεώργιου Ζαλίκη και με δικά του προλεγόμενα:

> Μυριάκις σας είμαι ευγνώμων διά το φυλλάδιόν σας που μου επέμψατε δώρον Περί της Κοινωνικής Συνθήκης του αθανάτου Ιωάννου-Ιακώβου Ρουσσώ. Εύφρανε την καρδία μου. Αφού το ανέγνωσα, το έπεμψα του υιού μου Θεμιστοκλέα εις Πελοπόννησον, εις το φιλελληνικόν στράτευμα Γαλλικόν, όθεν ευρίσκεται εξ απορρήτων, attaché à Mr le baron Vettand […], και αφού να το αναγνώση, να το εγχερίση του σεβαστού Κυβερνήτου της Ελλάδος, Κόμη Ιω. Καποδίστρια. […] Αυτό το ωραίο σύγγραμμα του αθανάτου Ρουσσώ κανένας δεν εξετυφλώθη να το

494. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 239-246.

495. Pierre Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*, Μασσαλία: Institut Historique de Provence, 1973, σ. 48-50· Anna Mandylara, «Les origines du phénomène migratoire grec à Marseille (1793-1815)», στο: Gilles Grivaud (επιμ.), *La diaspora hellénique en France*, Αθήνα: École Française d'Athènes, 2000, σ. 29-38: 34, 36· Matthieu Grenet, *La fabrique communautaire. Les Grecs à Venise, Livourne et Marseille, 1770-1840*, Ρώμη/Αθήνα: École Française de Rome / École Française de Athènes, 2016, σ. 37, 255-260. Διεξοδικότερες πληροφορίες για τους «Aristide D'Isay», «Paul Carrus» και Μάη περιέχουν τα «Σχόλια» στην έκδοση των «Ταξιδιωτικών σημειώσεων».

496. Δανείζομαι το παράθεμα από τον Καρατζά, «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων», σ. 243-254: 246.

> μεταγλωττίσση στην γλώσσα μας, να ωφεληθώμεν, αλλά Χαλιμά και τον Ερωτόκριτον δίδουν εις τον τύπον οι ανόητοι. Εύγε σου, αθάνατε Νικολόπουλο, φιλογενέστατε ήρωα του Γένους. Παρακαλώ, παρόμοια φυλλάδια διψά η ψυχήν [sic] μου να αναγνώσω. Όταν σου τυχαίνουν, διά όνομα της παμφιλτάτης πατρίδος μας Ελλάδος, στέλνε μου, αγόραζέ μου, φανερώνοντας την έξοδόν τους και σου την στέλνω με τους Έλληνας που έρχονται να σπουδάσουν στα Παρίσια. Μείνε βέβαιος. Μας γράφουν από Τουλών ότι έφθασεν εκεί εν βρίκι από τις 25 8βρίου· από τους Ναβαρίνους λέγουν.[497]

Ο Νικολόπουλος δεν ήταν ο μόνος Έλληνας στο Παρίσι με τον οποίο επικοινωνούσε ο Μάης. Αλληλογραφούσε επίσης με τον Κοραή, τον Νικόλαο Πίκκολο, τον Γεώργιο Φίλανδρο και άλλους.[498] Από την αρχή τού Αγώνα συμμετείχε δυναμικά και ριψοκίνδυνα στην οργάνωση της αποστολής πολεμικού υλικού και της μετάβασης Ελλήνων και Φιλελλήνων από τη Μασσαλία στην επαναστατημένη Ελλάδα.[499] Όπως δείχνει το χωρίο που παρατέθηκε από την επιστολή του, το 1828 εξακολουθούσε να συμμετέχει στο δίκτυο επικοινωνίας μεταξύ των γαλλικών και των ελληνικών λιμανιών και να έχει επαφές με πρόσωπα του δικτύου αυτού στην Τουλών. Ο Μάης ήταν λοιπόν, ο σύνδεσμος που βοήθησε τον Λασσάνη να κάνει τις απαραίτητες επαφές στο γαλλικό λιμάνι, για να μπορέσει να φύγει για την Ελλάδα.

Πότε όμως αναχώρησε ο κοζανίτης αγωνιστής από εκεί; Τόσο ο χρόνος της αναχώρησής του από την Τουλών, όσο και ο χρόνος και ο τόπος της άφιξής του στην Ελλάδα δεν παραδίδονται. Το πιθανότερο όμως είναι να ταξίδεψε με μία από τις φρεγάτες «Iphigénie» ή «Armide», οι οποίες ανήκαν στη νηοπομπή που μετέφερε την τρίτη ταξιαρχία της γαλλικής εκστρατείας στην Πελοπόννησο (1828-1833). Σε αυτή είχε ενταχθεί και το μπρίκι «Felicité», στο οποίο επέβαινε ο φιλέλληνας Jean-François-Maxime Raybaud (1795-1894), που είχε πολεμήσει στο πλευρό των Ελλήνων και πήγαινε και πάλι στην Ελλάδα, για να εκδώσει τη γαλλόφωνη εφημερίδα της εκστρατείας, τον *Ταχυδρόμο της Ανατολής* (*Le Courier*

497. Επιστολή Ιωάννη Μάη προς τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, Μασσαλία 10.11.1828, στο: Καρατζάς, «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων», σ. 251-252.

498. Βλ. *ό.π.*, σ. 246, 248, 252, 253. Επίσης, Σταμάτης Κ. Καρατζάς, *Σμύρνης τραγωδίες. Δύο ανέκδοτα ποιήματα σχετικά με ταραχές στη Σμύρνη (1788, 1810)*, Αθήνα: Institut Français d'Athènes, 1958, σ. 63-64.

499. Για τον Ιωάννη Μάη, βλ. Savant, *Napoléon et les Grecs*, σ. 247-249· Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 28-30· Καρατζάς, *Σμύρνης τραγωδίες*, 1958, σ. 63-64 και ο ίδιος «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων», σ. 243-248· Χρήστος Λούκος, «Ένας φανατικός καποδιστριακός στη Μασσαλία της Ιουλιανής Επανάστασης: ο Ζακύνθιος Ιωάννης Μάης», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, 61-75.

d'Orient, 1828-1829). Το «Felicité» μετέφερε τον τυπογραφικό εξοπλισμό για την έκδοσή του.[500]

Όπως αφηγείται ένας από τους βοηθούς τού Raybaud, ο Jacques Mangeart (1805-1874), η νηοπομπή άφησε την Τουλών στις 2 Σεπτεμβρίου, αλλά μια νηνεμία την ανάγκασε να περιμένει για οκτώ ημέρες στα ανοικτά της Σικελίας. Στις 16 Σεπτεμβρίου τα πλοία μπόρεσαν επιτέλους να συνεχίσουν το ταξίδι τους, αλλά το βράδυ ξέσπασε τρικυμία, την οποία ο Mangeart, που μέχρι τότε δεν είχε δει ποτέ θάλασσα, θα θυμόταν με φόβο σε όλη τη ζωή του. Φτάνοντας στον κόλπο της Καλαμάτας, στις 21 Σεπτεμβρίου του 1828, είδαν στην άμμο τα συντρίμια του ιστιοφόρου «Aimable Sophie» που μετέφερε άλογα του ιππικού.[501] Την ίδια εικόνα αντίκρυσε ίσως και ο Λασσάνης.

Πάνω σε μια φρεγάτα, λοιπόν, που τ' όνομά της θύμιζε τον τρωικό πόλεμο ή τις σταυροφορίες, ο κοζανίτης αγωνιστής, ένας ντόπιος Ξένος, «επέστρεψε» στην Ελλάδα η οποία είχε εντωμεταξύ ανασηκωθεί εν μέσω αρχαίων και νέων ερειπίων, λαβαίνοντας γεωγραφική και πολιτική υπόσταση. Στη νότια άκρη της Πελοποννήσου, ο Λασσάνης είδε και πάτησε για πρώτη φορά στη ζωή του το έδαφος της Ελλάδας, έναν χώρο τον οποίο γνώριζε έως τότε μόνο ως φαντασιακή σύνθεση των αναγνωσμάτων του και των θεατρικών έργων.

500. Jacques Mangeart, *Souvenirs de la Morée recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse*, Παρίσι: Igonette, 1830, σ. 4· Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 229, 326. Σύμφωνα με τον Mangeart το μπρίκι «Félicité», στο οποίο επέβαινε και ο ίδιος, απέπλευσε στις 2 Σεπτεμβρίου. Κατά τον Échinard, στις 26 Αυγούστου. Η φρεγάτα «Armide» έφερε το όνομα της κεντρικής ηρωίδας του δημοφιλούς έπους *La Gierusalemme liberata* (1580) του Torquato Tasso (1544-1595), στο οποίο στηρίχτηκε και το λιμπρέτο της όπερας *Armide* (1686) του Jean-Baptise Lully (1632-1687). Ανιψιά του βασιλιά της Δαμασκού, η Αρμίδα αγωνίζεται αρχικά ενάντια των σταυροφόρων για να υποκύψει τελικά στον έρωτά της για τον ιππότη Ρινάλδο και να προσηλυτιστεί από εκείνον στον Χριστιανισμό.

501. Mangeart, *Souvenirs de la Morée*, σ. 4-12. Για την αναλυτική επιχειρηματολογία της χρονολόγησης και της ταύτισης του πλοίου, βλ. σ. 275-276.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ΄

1. Πίσω στον Αγώνα

Το παλαιότερο γνωστό τεκμήριο για την άφιξη του Λασσάνη στην Ελλάδα είναι το έγγραφο του διορισμού του ως «Στρατοπεδάρχη Ανατολικής Ελλάδος». Έχει υπογραφεί από τον Ιωάννη Καποδίστρια στον Πόρο και χρονολογείται στις 29 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου του 1828:

> Ἑλληνικὴ πολιτεία
> Ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος
> Πρὸς τὸν Κύριον Γεώργιον Λασσάνην
>
> Ἡ Κυβέρνησις πεποιθεῖα εἰς τὸν ἔμφρονα ζῆλόν σου καὶ τὴν ἱκανότητά σου σὲ διορίζει Στρατοπεδάρχην (Commandant de Camp) εἰς τὸ κατὰ τὴν Α. Ἑλλάδα Στρατόπεδον. Εἶναι δὲ εὔελπις, ὅτι διὰ τῆς ἀκριβοῦς ἐκπληρώσεως τῶν χρεῶν σου θελεις δικαιώσει ἐντελῶς τὴν ἐκλογήν της ταύτην. – Ἡ παροῦσα ἐνέχει τόπον διπλώματος, ἕως οὗ αὐτὸ τοῦτο ἐκδοθῇ προσεχῶς κατὰ τὸν ἀνήκοντα τύπον.
>
> Ἐν Πόρῳ, τῇ 29. Σεπτεμβρίου 1828
>
> Ὁ Κυβερνήτης
> Ἰ. Ἀ. Καποδίστριας
>
> Ὁ Γραμματεύς τῆς ἐπικρατείας
> Σ. Τρικούπης[502]

Από την Καλαμάτα λοιπόν, όπου φαίνεται ότι είχε αποβιβαστεί, ο Λασσάνης πήγε στον Πόρο, όπου συνάντησε τον Κυβερνήτη. Στον διορισμό του συνέβαλε, σύμφωνα με τον Τιμολέοντα Φιλήμονα, «ὁ μεγαλόκαρδος στρατάρχης Δημήτριος Υψηλάντης» ο οποίος «καὶ τὴν μνήμην τοῦ ἀδελφοῦ του τιμῶν καὶ ἀμοιβὴν δικαίαν ἀποδίδων εἰς προτέρας ἐπιφανεῖς ὑπηρεσίας ὑπὲρ τῆς Πατρίδος, προέτεινε τῷ Κυβερνήτῃ καὶ διώρισεν οὗτος τὸν Λασσάνην, στρατοπεδάρχην».[503] Έλαβε τον βαθμό και τον μισθό του χιλιάρχου.[504]

---

502. ΕΒΕ, «Αρχείον Αγωνιστών», κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, αρ. 263. Πρόκειται για αντίγραφο του πρωτοτύπου.

503. [Τιμολέων Φιλήμων], «Ὁ Γεώργιος Λασσάνης», *Αἰών* αρ. 2580, (9.7.1870), σ. 2-3: 3. Πρόκειται για τον επικήδειο λόγο που εκφώνησε ο Τιμολέων Φιλήμων (1833-1898) στην κηδεία του Λασσάνη.

504. Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, «Αρχείον Αγωνιστών», κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2r: 1v.

Η εμφάνιση του ονόματος του κοζανίτη αγωνιστή μεταξύ των συνδρομητών του έργου του γάλλου Ιδεολόγου Volney (1757-1820) *Φυσικὸς Νόμος, ἢ Φυσικαὶ Ἀρχαὶ τῆς Ἠθικῆς* που μετέφρασε και εξέδωσε στην Αίγινα το 1828 ο Φιλικός και άλλοτε κατηχητής του Κωνσταντίνος Πεντεδέκας, δείχνει ότι πριν ή μετά τη μετάβασή του στον Πόρο, πέρασε από την Αίγινα.[505] Ενδέχεται μάλιστα να συνάντησε εκεί τον Δημήτριο Υψηλάντη, αφού ο Νικόλαος Κασομούλης, φίλος και συντοπίτης του, αναφέρει ότι ο Λασσάνης έφτασε στην Αττική μαζί με τον Δημήτριο, που επέστρεφε τότε από την Αίγινα.[506]

Από το φθινόπωρο του 1828 και έως το τέλος της Επανάστασης, παρέμεινε στο άμεσο περιβάλλον του Δημήτριου Υψηλάντη, αναπτύσσοντας μαζί του μια σχέση εμπιστοσύνης ανάλογη με εκείνη που είχε παλαιότερα με τον αδελφό του Αλέξανδρο.[507] Στο επιτελείο του Υψηλάντη ο Λασσάνης γνώρισε μεταξύ άλλων αγωνιστών και τον Γεώργιο Βοϊνέσκο (1797-1858) με τον οποίο συνδέθηκε φιλικά.[508] Από τον Οκτώβριο του 1828 έως τον Σεπτέμβριο του 1829, «παρευρέθη εἰς πάσας [...] μέχρι τέλους τοῦ πολέμου συγκροτηθείσας μάχας τοῦ Στεβενίκου [Οκτ. 1828], τῆς Λεβαδείας [Φεβρ. 1829],[509] τῶν Θηβῶν[510] [Ιούν. 1829] καὶ εἰς τὴν

505. Βόλνεϋ, *Φυσικὸς Νόμος, ἢ Φυσικαὶ Ἀρχαὶ τῆς Ἠθικῆς,* Μεταφρασθεὶς παρὰ Κωνσταντίνου Πεντεδέκα, Αίγινα: Εθνική Τυπογραφία, 1828.

506. Γιάννης Βλαχογιάννης, «Ο συγγραφέας και το έργο του», στο: Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννη, 3 τόμ., Αθήνα: τυπ. Ιωάννη Βάρτσου, 1939-1942, τ. 1, σ. ξβ΄ και τ. 3, σ. 222-223, σημ. 3. — Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 115, σημ. 3. Από το κείμενο του Κασομούλη δημιουργείται η εντύπωση ότι ο Υψηλάντης, ο οποίος είχε πάει στην Αίγινα να συναντήσει τον Καποδίστρια, δεν βγήκε στο νησί, αλλά έμεινε στο λοιμοκαθαρτήριο.

507. Βλ. χαρακτηριστικά Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 199, 214, 222, 246-247.

508. Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, «Ἐγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Κ. Βοϊνέσκου, Υπασπιστού του "κατά την Ανατολικήν Ελλάδα στρατάρχου" Δ. Υψηλάντου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 7 (1910), σ. 243-426: 260. Ο βογιάρος Βοϊνέσκο είχε σπουδάσει στην Ακαδημία των Κυδωνιών, *ό.π.* 247. Η φιλία του με τον Λασσάνη διατηρήθηκε για πολλά χρόνια. Στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο (Αθήνα), στα κατάλοιπα Γ. Βοϊνέσκο, φυλάσσονται δύο επιστολές του Λασσάνη προς αυτόν. Η μία, γραμμένη στις 7.3.1848 (ταξ. αρ. 18977) είναι αδημοσίευτη. Η δεύτερη, γραμμένη στις 17.6.1857 (ταξ. αρ. 18966) εκδόθηκε από τον Ράδο, *ό.π.*, σ. 397-398.

509. Για το διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ των μαχών της Λιβαδειάς και των Θηβών υπάρχει η πληροφορία ότι τον Μάιο του 1829 ο Λασσάνης στάλθηκε στον Ωρωπό, βλ. Σπύρος Μίλιος, «Ο Ιωάννης Κωλέτης», στο: Βασίλης Κρεμμυδάς (επιμ.), *Ο Ιωάννης Κωλέτης του Σπυρομίλιου. Ένας ανέκδοτος λίβελος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005, σ. 65-151: 147.

510. Στις παραμονές της κατάληψης της Θήβας, στις 25 Ιουνίου: «Ὁ Στρατάρχης Ὑψηλάντης, ὁ Στρατοπεδάρχης Λασσάνης, ὁ Ἀρχηγὸς τῶν γεν. ἐπιτελῶν Γραλλιάρ, οἱ ὑπασπισταὶ Βοϊνέσκος, Κανούσης, Δανιέλ, ὁ γραμματεὺς [Ι.] Φιλήμων, οἱ ἀρχηγοὶ Σπ. Μίλιου, Εὐμορφόπουλος, Ρούκης, Χ. Χρῖστος, Στράτος, Βαϊρακτάρης, Σκουρτανιώτης και πολλοί τῶν ἑκαντοντ. καὶ ἀξιωματικῶν τοῦ πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ, (τέλος) οἱ (στρα-

τελευταίαν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων τῆς Πέτρας [12.9.1829], ἧς ἐστρατήγει ὁ Ὑψηλάντης, ἐχιλιάρχουν δὲ ὁ Κριεζώτης, ὁ Χατζῆ Πέτρος, ὁ Στράτος, ὁ Δυοβουνιώτης, ὁ Μίλιος, καὶ ἥτις ἐπερατώθη διὰ λαμπροῦ κατὰ τῶν Τούρκων τροπαίου».[511] Μετά τη μάχη της Πέτρας ο Λασσάνης και ο Ιωάννης Φιλήμων ανέλαβαν να εκπροσωπήσουν τον Υψηλάντη στις διαπραγματεύσεις για την αποχώρηση του οθωμανικού στρατού.[512]

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1829 ο Λασσάνης συμμετείχε σε μια ομάδα χιλιάρχων του στρατού της Ανατολικής Στερεάς Ελλάδας οι οποίοι αντέδρασαν στις αποφάσεις της κυβέρνησης Καποδίστρια για την αναδιοργάνωση των στρατιωτικών ταγμάτων, επειδή ανησυχούσαν για τις θέσεις τους.[513] Στις αρχές του 1830 οι χιλίαρχοι αποφάσισαν να εκθέσουν οι ίδιοι τις αντιρρήσεις και τα αιτήματά τους στον Κυβερνήτη, παρακάμπτοντας τον Υψηλάντη που επιχειρούσε να συμβιβάσει τις δύο πλευρές. Σύμφωνα με τον Κασομούλη, η συμμετοχή του Λασσάνη στο κίνημα των χιλιάρχων ψύχρανε παροδικά τις σχέσεις του με τον Υψηλάντη.[514] Αντίθετα, κάποιες ενέργειές του βελτίωσαν τότε τη σχέση του με τον Καποδίστρια, ο οποίος, παρότι αρχικά (την εποχή της Οδησσού) ήταν θετικά διακείμενος απέναντί του, είχε εντωμεταξύ μεταστραφεί ίσως λόγω της συμμετοχής του Λασσάνη

τιωτ.) κριταὶ Κούστιας Μάκου (καὶ) Μῆτρος Τριανταφύλλου, εὑρισκόμενοι (ὅλοι) εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Στρατάρχου, (ἄνδρες) πλήρεις γενναιότητος καὶ (συναδελφικῆς) ἀγάπης, εξελθόντες καὶ ὑποδεχθέντες (ἡμᾶς) μὲ ἀγκάλας ἀνοικτὰς, μία ὥρα δὲν ἔβλεπες ἄλλο παρὰ χειροπιασίματα καὶ συχνοφιλήματα. Ὁ Στρατοπεδάρχης Λασσάνης, εἰς ταύτην τὴν περίστασιν ἐφαίνετο ὁ πλέον δραστηριώτερος εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς ὑπηρεσίας. Ἦτον καὶ ὁ Ματθαῖος Κατακουζηνὸς ἐκεῖ». Βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 197.

511. [Τ. Φιλήμων], «Ὁ Γεώργιος Λασσάνης», σ. 3.

512. Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 232, 235. Βλ. επίσης Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα – 1833. Περιλήψεις – Ευρετήρια*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα: Μνήμων, 2010, σ. 17. Για τη ζωή και το έργο του Ι. Φιλήμονα, βλ. ό.π., σ. 7-49, όπως και Κώστας Λάππας, «Ιωάννης Φιλήμων, ο ιστορικός της Φιλικής Εταιρείας και της Ελληνικής Επανάστασης», στο: *Ιωάννης Φιλήμων, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Εισαγωγή – επιστημονική επιμέλεια – σχόλια: Κ. Λάππας, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2021, σ. 23-93.

513. Για τη συμμετοχή του Λασσάνη, βλ. Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 244 και 283. Φαίνεται μάλιστα ότι ο Λασσάνης διαδραμάτισε αρκετά σημαντικό ρόλο στο «κίνημα», όπως το ονομάζει ο Κασομούλης, βλ. *ό.π.*, σ. 247-248, 253, 261, 282. – Για το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, [2]1991, σ. 252-257, επίσης Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικὸν», στο: Κ. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 139-177: 134-135, και Κασομούλης, *ό.π.*, σ. 271-290.

514. Ο βαθμός του χιλιάρχου μαρτυρείται από τον Κασομούλη, *ό.π.*, σ. 282-283. Για την παροδική ψυχρότητα, βλ. *ό.π.*, τ. 3, σ. 279, 282, 294. Φαίνεται μάλιστα ότι ο Υψηλάντης απομάκρυνε τον Λασσάνη από τη θέση του στρατοπεδάρχη, *ό.π.*, σ. 282 και 283 σημ. 1.

στην Επανάσταση στη Μολδοβλαχία.[515] Με τη βοήθεια του Ανδρέα Μεταξά, που επίσης έλαβε μέρος στο κίνημα των χιλιάρχων, ο κοζανίτης αγωνιστής κέρδισε τελικά (και πάλι κατά τον Κασομούλη) την εύνοια του Κυβερνήτη.[516] Το κίνημα έληξε τον Ιανουάριο του 1830.

Στην περίοδο αναρχίας που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Λασσάνης συμπαρατάχθηκε με τους Κυβερνητικούς,[517] συνυπογράφοντας μάλιστα στις 2 Οκτωβρίου 1831 μία αναφορά με την οποία αξιωματικοί του Στρατιωτικού Σώματος της Ανατολικής Ελλάδας δήλωναν την ευπείθειά τους στη Διοικητική Επιτροπή και στον πρόεδρό της, Αυγουστίνο Καποδίστρια.[518] Από τους μήνες κατά τους οποίους κορυφώθηκε η εμφύλια διαμάχη (Ιανουάριος-Μάρτιος 1832) σώζεται μία επιστολή του Λασσάνη προς τον αγωνιστή Παπακώστα Τζαμάλα, γραμμένη στις 14 Ιανουαρίου 1832.[519] Ο Λασσάνης τού έδινε οδηγίες, προσπαθώντας να συντονίσει την άμυνα των Σαλώνων (Άμφισσας), προπύργιου των Καποδιστριακών στη Στερεά Ελλάδα, που απειλούνταν από επίθεση των Συνταγματικών

515. Κατά τον Κασομούλη, όταν ο Καποδίστριας έμαθε από τους Αντώνη Γεωργαντά, Μιχ. Γρίβα, Ιωάννη Κλίμακα και Κασομούλη, που εκπροσωπούσαν τους δυσαρεστημένους αξιωματικούς, ότι στην ομάδα τους ανήκε και ο Λασσάνης, εκφράστηκε αποδοκιμαστικά για αυτόν· βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 287. Ο Γρίβας διαβεβαίωσε τότε τον Καποδίστρια ότι ο Λασσάνης ήταν «ὁ πλέον εὐδιάθετος [...] εἰς τὸ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμον τῆς Κυβερνήσεως»· *ό.π.* Φαίνεται λοιπόν ότι η παλαιότερα θετική γνώμη του Καποδίστρια για τον Λασσάνη (βλ. σημ. 202) είχε μεταστραφεί. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης, εκδότης των *Ενθυμημάτων* του Κασομούλη, υποθέτει ότι η μεταστροφή οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Λασσάνης ακολούθησε τον Αλέξανδρο Υψηλάντη· *ό.π.*, τ. 3, σ. 282, σημ. 4. Ο Κασομούλης γράφει ακόμη ότι και η γνώμη του Λασσάνη για τον Κυβερνήτη ήταν τότε αρνητική, επειδή διαφωνούσε με τον τρόπο με τον οποίο επιχειρούσε να οργανώσει τακτικό στρατό, αλλά και γιατί ο αδελφός του Βιάρος είχε παραγκωνίσει τον Δημ. Υψηλάντη. Υποστηρίζει ότι άκουσε τον Λασσάνη «νὰ κατακρίνῃ τὸν Κυβερνήτην ὡς ψεύτην καὶ ἀχάριστον (προς τον Δ. Υψηλάντην)», βλ. *ό.π.*, σ. 247.

516. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 282.

517. Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικὸν», σ. 174-177. Ο Βακαλόπουλος (*Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 137) θεωρεί τον Λασσάνη φιλομοναρχικό. Η υπακοή του απέναντι στην κυβέρνηση νομιμοποιείται ιδεολογικά από τον ίδιο μέσω της πεποίθησής του ότι η πειθαρχία είναι αναπόσπαστη από την ελευθερία και την ευνομία, βλ. Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικὸν», σ. 139, 143, 151.

518. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκατάστασης της Βασιλείας*, 25 τόμ., Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 1971-2012, τ. 22, σ. 128-129, αρ. 12. Ο Λασσάνης (έχει μεταγραφεί εσφαλμένα ως Κ. Λασσάνης) υπογράφει ως «Ἑκτακτος επιθεωρητής». Εκτός από αυτόν υπογράφουν ο Γιαννάκης Ράγκος, ως Αρχηγός του Στρατιωτικού Ανατολικής Ελλάδος, ο Επιθεωρητής Θερμοπυλών και Ν. Πατρών Δημήτριος Αθανασίου, ο Επιθεωρητής Ταλαντίας Ιωάννης Λεοναρδίδης, ο χιλίαρχος Γ. Γρίβας, οι ταγματάρχες Ζάχος Μίλιος, Τόλιας Νικολάου και Ευθύμιος Ν. Στορνάρης, ο υποταγματάρχης Θανάσης Σαραφιανός και ο λοχαγός Γ. Κ. Κατζαδούρης.

519. Επιστολή Λασσάνη προς τον Παπακώστα Τζαμάλα, χωρίς τόπο, 14.1.1832, ΙΑΜΜ, Αρχείο Παπακώστα Τζαμάλα, αρ. εισ. 149.

και το οποίο υπερασπιζόταν ο Γιάννης του Γκούρα (Μαμούρης, 1797-1867), αφοσιωμένος σύμμαχος του Κυβερνήτη.[520]

Όπως στους πρώτους μήνες της Επανάστασης, έτσι και στα χρόνια 1828-1832, στην τελευταία φάση του Αγώνα και στην περίοδο μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, ο Λασσάνης δεν διακρίθηκε στις μάχες. Οι σχετικά σπάνιες αναφορές των πηγών στο πρόσωπό του, δίνουν την εντύπωση πως έμενε στα μετόπισθεν, στην ασφαλή κάλυψη θέσεων που σχετίζονταν με την στρατιωτική οργάνωση και γραφειοκρατία.

Η τελευταία μαρτυρία για τον Λασσάνη, πριν η έλευση του Όθωνα να ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στη ζωή του νεαρού κράτους και του ώριμου πια κοζανίτη στρατιωτικού, παραδίδεται σε ένα επίσημο έγγραφο της «ἐπὶ τῆς οἰκονομίας Γραμματείας» της «Ἑλληνικῆς Πολιτείας», υπογεγραμμένο από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Δηλώνεται ότι «Κατὰ τὴν ὑπ᾽ Ἀρ. 1406 προδήλωσιν τῆς ἐπὶ τῶν Στρατιωτικῶν Γραματείας ὀφείλονται εἰς τὸν Κύριον Γ. Λασσάνην δι᾽ ἐξόφλησιν μισθοσιτηρεσίων του ὡς Χιλιάρχου Ταξιαρχικοῦ ἀπὸ 12. Μαρτίου 1830 ἕως τέλους Ἰουλίου 1832 ὡς ἐκτάκτου ἐπιθεωρητοῦ φοίνικες πέντε χιλιάδες ἑκατὸν καὶ ἕνδεκα».[521] Είναι η πρώτη συγκεκριμένη πληροφορία που διαθέτουμε για τις υλικές προϋποθέσεις της ζωής του Λασσάνη.

2. «Τὸ Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος»

Ορισμένες από τις εμπειρίες του Λασσάνη στα χρόνια μετά την επιστροφή του στον Αγώνα αποτυπώθηκαν σε ένα νέο ιστορικό δοκίμιο, που έγραψε στις αρχές του 1833. Κάτω από τον τίτλο «Τὸ Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος», αφηγείται σε αδρές γραμμές τα σημαντικότερα γεγονότα της δωδεκαετίας 1821-1833, εστιάζοντας στην οργάνωση και στη δράση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων.[522] Καθώς ο κοζανίτης αγωνιστής πίστευε ότι καθήκον τού στρατού ήταν «νὰ προφυλλάσσῃ τὴν ἀσφάλειαν τῶν πολιτῶν ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ νὰ ἐπαγρυπνῇ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἡσυχίας ἐντὸς τοῦ κρά-

520. Βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Τα πολιτικά γεγονότα από τις 27 Σεπτεμβρίου ως το τέλος Δεκεμβρίου [1831]», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 12, σ. 563-567: 566. Οι Κυβερνητικοί μπόρεσαν να αποκρούσουν την επίθεση, βλ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 496-498, με αναφορά και του Λασσάνη στις μάχες που ακολούθησαν, *ό.π.*, σ. 499. Ο Γιάννης του Γκούρα (Μαμούρης) ήταν εξάδελφος του γνωστού Γιάννη Γκούρα, πρωτοπαλίκαρου του Οδυσσέα Ανδρούτσου. Το 1825 ο Μαμούρης, μαζί με τον Παπακώστα Τζαμάλα και τον Μήτρο Τριανταφυλλίνα, δολοφόνησε κατά διαταγή του συνονόματου εξαδέλφου του τον Ανδρούτσο.

521. ΕΒΕ, «Αρχείον Αγωνιστών», κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, αρ. 262.

522. Για τη χρονολόγηση του δοκιμίου, βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη,* σ. 33-34. Για μια ανάλυσή του, βλ. *ό.π.*, σ. 131-138.

τους»,[523] θεωρούσε ότι η εξέταση της κατάστασης του ελληνικού στρατού, θα έδειχνε σε ποιο βαθμό οι Έλληνες μπόρεσαν να εγκαθιδρύσουν την ευνομία, την οποία προέβαλλε ως ιδανικό της Επανάστασης ο φιλελεύθερος προεπαναστατικός πολιτικός λόγος. Έτσι, «Το Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος» παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση των πολιτειακών αντιλήψεων του Λασσάνη, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί κατά την καποδιστριακή περίοδο.

Το τρίτο δοκίμιο του Λασσάνη διαφέρει πολύ από τα δύο παλαιότερα. Η αισιοδοξία του Εταιριστή που ανυπομονούσε να δει την πατρίδα που δημιούργησε η Επανάσταση, έδωσε τη θέση της στην απογοήτευση του αγωνιστή που έζησε την αναρχία:

> [Ἂν] παρατηρητὴς μὲ τοιαύτας εἰκασίας […] πατήσῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην [1832/33] τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, ὦ πόσον ἀπατημένος θὰ εὑρεθῇ εἰς τὰς ἐλπίδας του! Εἰς μάτην θὰ περιστρέψῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς του νὰ ἴδῃ κἂν σκιὰν ὀργανισμένου στρατοῦ! Ἀντὶ τούτου θ᾽ ἀπαντήσῃ ἀγέλας ὁπλοφορόντων ἀνθρώπων, ὁδηγημένων ἀπὸ θηριώδεις ἀρχηγούς, λεηλατούντων πόλεις μόλις ἀνεγειρομένας ἐκ τῶν ἐρειπίων των, κατερημονόντων ὁλοκλήρους ἐπαρχίας, πυρπολούντων πολίσματα, διαρπαζόντων ἀφειδῶς τὰ θρέμματα, βασανιζόντων ἀνιλεῶς ἀθῴους πολίτας, καταστρεφόντων, ἀργυρολογούντων, εἰς ἕνα λόγον φερόντων φρίκην καὶ τρόμον καθ᾽ ὅλην τὴν ἐπικράτειαν καὶ ἀναγκαζόντων τοὺς δυστυχεῖς κατοίκους νὰ ζητῶσιν ἄσυλον εἰς τοὺς Τούρκους.[524]

Σε αυτόν τον απολογισμό των δώδεκα χρόνων από την έκρηξη της Επανάστασης, ο Λασσάνης, εξαιρώντας λίγους, όπως τον Καραϊσκάκη και τον Καποδίστρια, καταλόγιζε σε όσους ανέλαβαν ή διαδραμάτιζαν ακόμη έναν ηγετικό ρόλο έλλειψη πατριωτισμού, δίψα για εξουσία, φατριασμό και πελατειασμό, διασπάθιση των δανείων, ευνοιοκρατία, έλλειψη αξιοκρατίας, απειθαρχία, ραδιουργίες και σκευωρίες. Τέτοιου είδους εμπειρίες συνέβαλαν στην πολιτική αναδίπλωση που παρατηρείται στο «Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος». Ενώ στα παλαιότερα δοκίμιά του ο Λασσάνης, ακολουθώντας το πρότυπο της *Ελληνικής Νομαρχίας*, κατακεραύνωνε την τυραννία και αποθέωνε τη «νομαρχία» (= κυριαρχία των νόμων, ευνομία), σε αυτό το τρίτο δοκίμιό του ο φιλελευθερισμός έχει υποχωρήσει. Χαρακτηριστικές είναι οι επιφυλάξεις που διατυπώνει απέναντι στα συντάγματα της Επανάστασης:

> Ἐντὸς ὀλίγου ὅμως Ἕλληνες ἑτερόχθονες καὶ μὲ φωτισμὸν ἀσυγκρίτως ἀνώτερον τῆς σχολαστικῆς τῶν αὐτοχθόνων παιδείας καὶ μὲ κἄπποιαν τριβὴν εἰς διαχείρησιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἔτρεξαν ἀπὸ διάφορα τῆς Εὐρώπης μέρη νὰ γενῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα συγκοινωνοὶ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος. Ἀφίνω ἀδιαφιλονείκητον τὴν εἰλικρίνειαν τῆς φιλοπατρίας των, ἀλλὰ δύναμαι νὰ ἀποσιωπήσω καὶ τὴν ὁποίαν συνεπέφεραν ροπὴν εἰς τὴν φιλοπρωτείαν; Ἐνδεδυμένοι οἱ πολλοὶ αὐτῶν

523. Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικόν», σ. 140.
524. *Στο ίδιο*, σ. 139.

> ψευδεῖς πομπώδεις τίτλους εὐδοκίμησαν νὰ θαμβώσωσι τὰ ὄμματα τῶν καταγινομένων εἰς μόνην τῶν ἐχθρῶν τὴν καταδίωξιν Ἑλλήνων καὶ νὰ ἀποκτήσωσι κἄποιαν ἐπιροὴν εἰς τὰ πνεύματα τῶν λαῶν. Ἔπειτα δὲ παραλαβόντες βοηθοὺς λογιωτάτους τινὰς, διακόψαντας τότε τὰς εἰς τὰς Ἀκαδημίας τῆς Εὐρώπης σπουδὰς των ἐφυλ[λ]ολόγησαν κἄμποσα τοῦ συρμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης συντάγματα κ᾽ ἐμόρφωσαν ἀπὸ μεταγλωττίσεις τὴν ἀκατανόητον εἰς αὐτοὺς τοὺς ἰδίους πολιτείαν τῆς Ἑλλάδος, ὀλίγον φροντίζοντες ἂν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ εἶδος ἥρμοζεν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἢ ἂν ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις τοῦ ἔθνους μόλις ἐξερχομένου ἀπὸ τὸ σκότος πολυαιωνίου δουλείας καὶ ἀμαθείας καὶ εὑρισκομένου ἀκόμη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ περὶ ἀπελευθερώσεώς του ἀγῶνος ἦτον ἐπιδεικτικὴ τοιούτου εἴδους κυβερνήσεως. Κυβέρνησις ἀνοίγουσα στάδιον εἰς τὴν σπουδαρχίαν ἦτον τὸ μόνον ἀντικείμενον τῶν προσπαθειῶν τους.[525]

«Τὸ Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος» δεν επιτρέπει να εντοπιστεί με ακρίβεια το πολιτικό στίγμα του Λασσάνη. Το δοκίμιο αυτό, όπως και τα προγενέστερα δοκίμιά του, ασκεί κριτική, προβάλλει πολιτικά ιδανικά, αλλά δεν προτείνει ένα ιδανικό πολιτειακό σύστημα. Με αφορμή πάντως την αποδοκιμασία για τους «Συνταγματικούς» που είναι έκδηλη στο κείμενο αυτό, υποστηρίχτηκε ότι ο Λασσάνης έτρεφε φιλομοναρχικά αισθήματα.[526] Προς ένα τέτοιο συμπέρασμα οδηγεί η κριτική που ασκεί στα συντάγματα της Επανάστασης και η εχθρότητά του απέναντι στις σαινσιμονιστικές ιδέες που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στον ελληνικό χώρο γύρω στο 1832. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι σταθερές αναφορές του στη διχόνοια των Ελλήνων σε όλα σχεδόν τα έργα του και η καταγραφή στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» της γνώμης του Dalberg ότι «ἡ Ἑλλὰς ἔχει χρείαν βασιλέως καὶ πρὸς καθησύχασιν τῆς Εὐρώπης καὶ διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Capodistria δὲν ὑπάρχει ἄλλος Ἕλλην ἱκανὸς ν᾽ ἀναπληρώσῃ τὸν τόπον του» αποτελούν ενδείξεις ότι ο Λασσάνης θεωρούσε τη μοναρχία ως το κατάλληλο πολίτευμα για το νεαρό κράτος, τουλάχιστον σε μια αρχική φάση.[527] Από την άλλη μεριά, η κριτική που ασκεί στην αριστοκρατία και στα τρία δοκίμιά του, όπως και η συμμετοχή του στην Επανάσταση του 1843, δείχνουν ότι η πολιτειακή μορφή που προέκρινε ήταν, πιο συγκεκριμένα, η συνταγματική μοναρχία.

Η επιφυλακτικότητα απέναντι στον πολιτικό ριζοσπαστισμό την οποία εκδηλώνει στο «Στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος» απέρρεε σε ένα βαθμό και από τη βαθειά δυσπιστία του προς τον Ιωάννη Κωλέττη τον οποίο κατέτασσε στους «ὑπέρμετρα Συνταγματικούς».[528] Στη δράση τού ηπειρώτη πολιτικού ο κοζανίτης αγωνιστής έβλεπε τη «δολιότητα τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀλῆ πασσᾶ», την καταστροφικότητα της

525. *Στο ίδιο*, σ. 141.

526. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 137.

527. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 137.

528. Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικόν», σ. 176-177. Για τον προσδιορισμό «ὑπέρμετρος» ως μετάφραση του λατινικού «ultra», βλ. τις σκέψεις που

οποίας είχε γνωρίσει προεπαναστατικά, να μεταφέρεται στο ελληνικό κράτος. Πίστευε ότι η «γαλλική φατρία» του Κωλέττη, στην οποία συμμετείχαν οι συνεργάτες της εφημερίδας *Αθηνά*, «ἐπροσπαθοῦσε νὰ διαδώσῃ κατὰ μίμησιν τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας τὰς θεωρητικὰς πολιτικὰς ἰδέας τοῦ συρμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα».[529] Ως φορέα της γαλλικής προπαγάνδας μέσα στον τακτικό στρατό θεωρούσε τον ίδιο τον αρχηγό του («Διευθυντήν»), τον γάλλο σαινσιμονιστή François Graillard (1792-1863), αξιωματικό του Ναπολέοντα και φιλέλληνα που είχε διακριθεί σε πολλές μάχες της Επανάστασης ήδη από το 1822:[530]

> Μιὰ ἑταιρεία Συνταγματικῶν σχολαστικῶν ἐφαντάσθη ὅτι παρρησιάζει διὰ τοῦ ὀργάνου τῆς ἐφημερίδος "Ἡ Ἀθηνᾶ" τὴν κοινὴν γνώμην. Ἀλλ᾽ ἡ κοινὴ αὕτη γνώμη δὲν ἐκτείνετο μακρύτερα ἀπὸ καφφενεῖα τινὰ τῆς Ναυπλίας. Τὸ Τακτικὸν σῶμα δὲν ἐχρημάτισε ποτὲ ἀπ᾽ ἀρχῆς αὐτῆς τῆς συστάσεώς του ὄργανον ραδιουργιῶν. Ταύτην τὴν φορὰν ὅμως ἐξαπατήθησαν ἀπὸ τὸν Διευθυντὴν –Γάλλον Σαινσιμονιστὴν Συνταγματικὸν– κάμποσοι ἀξιωματικοί τοῦ σώματος τούτου νὰ ἐκκλίνωσιν ἀπὸ τὸν στρατιωτικόν των χαρακτήρα.[531]

Ας συγκρατήσουμε την κριτική του Λασσάνη απέναντι στο «γαλλικό κόμμα». Στις πολιτικές διαφωνίες που διαμορφώθηκαν κατά την εποχή αυτή, ίσως και σε προσωπικές αντιπαραθέσεις που τις συνόδευσαν, έχει τις ρίζες της η επίθεση που θα δεχτεί ο κοζανίτης αγωνιστής λίγο αργότερα, το 1836, από την εφημερίδα *Αθηνά*, όταν πλέον θα είναι ανώτατος αξιωματούχος του ελληνικού κράτους.

3. Ιντερμέδιο: Ένας απολογισμός

Το 1865, καταθέτοντας στην «Επιτροπή Θυσιών και Εκδουλεύσεων του Ιερού Αγώνος» το αίτημα να αναγνωριστεί η συμβολή του, ο Λασσάνης κοινοποίησε ο ίδιος, μάλλον για πρώτη φορά γραπτώς, πληροφορίες για τη συμμετοχή του στην Επανάσταση. Το τρισέλιδο έγγραφο στο οποίο δικαιολογεί το αίτημά του είναι η δική του επίσημη εκδοχή για την πορεία του στα χρόνια 1816-1829:

διατυπώνει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 119 – αναπροσαρμόζοντας ωστόσο, τα δεδομένα για τις σπουδές του Λασσάνη στη Λιψία και ό,τι αυτά σημαίνουν για την επαφή του με τη γερμανική φιλοσοφική σκέψη των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα.

529. Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικόν», σ. 176.

530. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 138.

531. Λασσάνης, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικόν», σ. 175-176. Η σχέση του Λασάνη με τον Graillard θα αξίζει να απασχολήσει τη μελλοντική έρευνα. Ο γάλλος αξιωματικός συνδεόταν με τον Δημήτριο Υψηλάντη και είχε εργαστεί για την αναδιοργάνωση του στρατού που επιχείρησε ο Καποδίστριας στα χρόνια 1831-1832, όταν σημειώθηκε και το κίνημα των χιλιάρχων στο οποίο συμμετείχε και ο Λασσάνης.

Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἐπιτροπὴν.

Χρηματίσας ἀπὸ τὸ 1816 ἕν τῶν ἐνεργητικοτέρων μελῶν τῆς Ἑταιρείας τῶν Φιλικῶν, συνενώθην κατὰ τὸ 1820 τὸν Αὔγουστον μὲ τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην κηρυχθέντα Γενικὸν ἐπίτροπον τῆς Ἀρχῆς καὶ συνεργαζόμην μετ᾽ αὐτοῦ εἵς τε τὴν Ὀδησσὸν καὶ τὴν Βεσσαραβίαν πρὸς προπαρασκευὴν τῶν τῆς ἐθνεργεσίας μας μέχρι τέλους τοῦ αὐτοῦ ἔτους.

Κατὰ τὴν πρώτην Ἰανουαρίου τοῦ 1821 ἀπεστάλην παρὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου εἰς Μολδοβλαχίαν πρὸς προετοιμασίαν τῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ ὅτε τὴν 23ην Φεβρουαρίου ἐξῆλθε οὗτος ἐκ Βεσσαραβίας εἰς τὰς ἡγεμονίας, ὠνομάσθην Χιλίαρχος καὶ πρῶτος αὐτοῦ Γραικὸς ὑπασπιστής. Μέχρι τῆς καταστροφῆς ἡμῶν διετέλεσα καὶ ὡς Ἀρχιγραμματεὺς καὶ ὡς Σωματάρχης καὶ ὡς Κυβερνήτωρ τοῦ Στρατηγείου.

Μετὰ δὲ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκστρατείας ἡμῶν εἰς Μολδοβλαχίαν εἰσῆλθον μετὰ τῶν τριῶν Ἀδελφῶν Ὑψηλάντου εἰς τὴν Αὐστρίαν διὰ νὰ διέλθωμεν τὰ Κράτη αὐτῆς, καθ᾽ ἥν μᾶς ἔδωκεν ὑπόσχεσιν, ἀλλ᾽ ἀντὶ νὰ τηρήσῃ τὴν ὑπόσχεσίν της μᾶς ἐφυλάκισεν εἰς Μογκάτζ, ὅπου διεμείναμεν στενῶς περιορισμένοι μέχρι τοῦ 1828, ὅτε ἐκ τῆς κακουχίας ἀπεβίωσεν ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης.

Ἐπειδὴ ἀποδεικτικὰ ὅλων τῶν ἀνωτέρων σημειωθεισῶν περιπτώσεων δὲν δύναμαι ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων νὰ ἔχω, παρακαλῶ τὴν ἐπιτροπὴν ν᾽ ἀρυσθῇ τὴν βεβαιότητα αὐτῶν εἰς τοὺς δύω πρώτους τόμους τῆς ἱστορίας τοῦ κυρίου Ἰω. Φιλήμονος, ὅπου ἐκ γνησίων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποδεικνύονται ταῦτα.

Ἐλευθερωθεὶς ἀπὸ τὰς φυλακὰς τῆς Αὐστρίας κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1828, και μὴ λαβὼν ἄδειαν νὰ μεταβῶ εἰς τὴν Ἑλλάδα διὰ τῆς Τεργέστης ἠνεγκάσθην νὰ διέλθω τὴν Γερμανίαν καὶ Γαλλίαν καὶ νὰ ἐπιβιβασθῶ εἰς Τουλώνην.

Ἀφιχθεὶς δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ Μήνα Σεπτέμβριον τοῦ 1828 διορίσθην παρὰ τοῦ Κυβερνήτου τὴν 29ην τοῦ αὐτοῦ Μηνὸς Στρατοπεδάρχης εἰς τὸ κατὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλλάδα Στρατόπεδον, διοικούμενον παρὰ τοῦ Στρατάρχου Δημ. Ὑψηλάντου· ὁ δὲ τοῦ Στρατοπεδάρχου βαθμὸς καὶ ἡ μισθοδοσία ἐκανονίσθη ὁ τοῦ Χιλιάρχου καὶ τούτου ἐξηκολούθουν νὰ ἔχω, ὡς ἐκ τοῦ ἐπισυνημμένου ὑπ᾽ Ἀρ. 7111 φαίνεται.|

Ὡς Στρατοπεδάρχης δὲ παρευρέθην εἰς ὅλας τὰς κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ 1828 καὶ 1829 μάχας μέχρι τῆς ἐπελθούσης μετὰ τὴν μάχην τῆς Πέτρας ἀνακωχῆς.

Μάρτυρες δὲ τῶν ἀναφερομένων εἰσὶν οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς Συναδελφοί μου Στρατηγοὶ καὶ αὐτὸς ὁ Γραμματεὺς αὐτῆς κύριος Ἰω. Φιλήμων.

Πέποιθα ὅτι τὸ φιλοδίκαιον τῆς ἐπιτροπῆς θέλει ἐκτιμήσῃ τὰς ὑπηρεσίας μου καὶ ὅσα ὑπέστην δεινὰ καὶ ἔξοδα, καὶ θέλει μὲ δικαιώσῃ πληρέστατα.

Ἐν Αθήναις — Ὁ εὐπειθέστατος
τὴν 15ην Ἰουνίου — Γ. Λασσάνης
1865[532]

532. Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, «Αρχείον Αγωνιστών», κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2r.

4. Στην πρωτεύουσα Αθήνα

Όταν ο βασιλιάς Όθωνας και οι αντιβασιλείς έφτασαν στην Ελλάδα, τον Ιανουάριο του 1833, ο Λασσάνης ήταν πια σαράντα ετών. Η στρατιωτική σταδιοδρομία του είχε τερματιστεί, αλλά λίγο αργότερα ο διορισμός του ως «Γενικοῦ καὶ Βασιλικοῦ ἐφόρου» του Νομού Αττικής και Βοιωτίας στις 22 Απριλίου / 3 Μαΐου του 1833 του άνοιξε τον δρόμο προς τα ανώτερα και ανώτατα κρατικά αξιώματα.[533] Ο ετερόχθων Λασσάνης, χωρίς την υποστήριξη κάποιας ομάδας με ομοιογενή γεωγραφική ή κοινωνική καταγωγή, χωρίς ολοκληρωμένες σπουδές ή ιδιαίτερη στρατιωτική διάκριση στον Αγώνα, ωστόσο πολύγλωσσος και άνθρωπος ικανός –όπως αναγνωρίζουν ακόμη και οι επικριτές του–, ο οποίος διέθετε πληροφόρηση και γνωριμίες μέσω της συμμετοχής του στη Φιλική Εταιρεία, και μέσω των επαφών του στη Βαυαρία και της δράσης του στην τελευταία φάση της Επανάστασης, θα ανέλθει σταδιακά σε επίζηλες θέσεις.

Η ανέλιξη αυτή δεν έγινε χωρίς τη στήριξη πελατειακών δικτύων της εποχής. Καταγγελίες εναντίον του ως Γενικού Εφόρου Αττικοβοιωτίας για υπέρβαση καθήκοντος κατά τη διεξαγωγή δημοπρασίας προσόδων της επαρχίας Θηβών δείχνουν ότι ήδη το 1833 ο Λασσάνης πρέπει να είχε ενταχθεί σε τέτοιου είδους δίκτυα.[534] Αργότερα (1836/7), αντιπολιτευόμενες εφημερίδες θα τον κατηγορήσουν ότι στήριξε την καριέρα του αρχικά στις σχέσεις του με τον Αλέξανδρο Καντακουζηνό, Φιλικό και παλιό του γνώριμο από τον κύκλο των αδελφών Υψηλάντη, και αργότερα, από το 1835, στις σχέσεις του με τον αντιβασιλέα Άρμανσπεργκ.[535]

Ο χρόνος της εγκατάστασης του Λασσάνη στην Αθήνα δεν είναι γνωστός. Πρέπει πάντως να τοποθετηθεί κοντά στον διορισμό του ως Γενικού Εφόρου Αττικής και Βοιωτίας την άνοιξη του 1833. Στην Αθήνα, η οποία το φθινόπωρο του 1834 είχε ανακηρυχθεί «Βασιλικὴ Καθέδρα καὶ Πρωτεύουσα»,[536] ο Λασσάνης πα-

533. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος* αρ. 17 (16.5.1833), σ. 124.

534. Σχετικό υλικό απόκειται στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους, στο Αρχείο Γραμματείας / Υπουργείου Οικονομικών (GR/GR-CSA/ PAO005.00 - GR/GR-CSA/ PAO005.00.SFO01.SFO01.S02.SS01.F000014). Εξαιτίας των δυσκολιών που προκάλεσε η επιδημία δεν μπόρεσα, δυστυχώς, να μελετήσω το υλικό.

535. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/20.2.1837), σ. 141.

536. Για την ανακήρυξη της Αθήνας σε πρωτεύουσα, βλ. *Ἀθηνᾶ* αρ. 188 (3.10.1834), σ. 755. Αυτή την εποχή, ή λίγο αργότερα, ο Λασσάνης συγκατοίκησε στην Αθήνα με τον Γρηγόριο Καμπούρογλου, πατέρα του ιστορικού Δημήτριου Καμπούρογλου, με τον οποίο γνωρίζονταν από την Οδησσό, βλ. παραπάνω σημ. 128. Επίσης βλ. Τάκης Λάππας, «Ένας άλλος Καμπούρογλου», *Νέα Εστία* 118 (1927), σ. 114-116: 115. Ο Δημ. Καμπούρογλου τοποθετεί τη συγκατοίκηση την εποχή που Λασσάνης ήταν υπουργός οικονομικών και ο Γρηγόριος Καμπούρογλου τμηματάρχης στο ίδιο υπουργείο, δηλαδή στο 1836. Σημειώνει ότι η σύζυγος του Λασσάνη ήταν συγγενής της μητέρας του Μαριάννας Γέροντα, βλ. Αναδρομάρης [= Δημήτριος Καμπούρογλου], «Ο Λασσάνης», σ. 1. Οι σχέσεις του Λασσάνη με τον Γρ. Καμπούρογλου αξίζει να ερευνηθούν ενδελεχώς. Κατά τον Μάργαρη (το άρθρο του γράφτηκε το 1932, ένα χρόνο μετά το άρθρο του Δημ. Κα-

ντρεύτηκε στις 3 Νοεμβρίου 1834 την Ευφημία Λιανοσταφίδα,[537] κόρη του Στάμου Λιανοσταφίδα και της Καρυάς Ιωάννη Γέροντα.[538] Η Ευφημία καταγόταν και από τους δύο γονείς της από αθηναϊκές οικογένειες προυχόντων. Οι μεγαλογαιοκτήμονες Λιανοσταφίδα είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια ενός βενετοτουρκικού πολέμου (ίσως εκείνου των ετών 1684-1699) και μετά τη λήξη του επέστρεψαν και πάλι στη Αθήνα, φέρνοντας μαζί τους, κατά την οικογενειακή παράδοση, κάποιες γνώσεις για τη σταφίδα – εξ ου και το όνομά τους.[539] Από την άλλη πλευρά, η οικογένεια της μητέρας της Ευφημίας απαριθμούσε στα μέλη της επιφανή πρόσωπα, όπως ο Φιλικός Άγγελος Γέροντας (1785-1862), μέλος των δημοτικών αρχών της Αθήνας από το 1835.

Ο γάμος με την Ευφημία απέφερε στον Λασσάνη γερά ερείσματα στην τοπική κοινωνία, συνδέοντάς τον όχι μόνο με τις οικογένειες Λιανοσταφίδα και Γέροντα, αλλά και με τις εξ αγχιστείας συγγενικές τους οικογένειες Σκουζέ και Οικονόμου. Η αδελφή του Στάμου Λιανοσταφίδα Αικατερίνη ήταν η δεύτερη σύζυγος του πλούσιου εμπόρου και Φιλικού Παναγή Σκουζέ (1777-1847), γνωστού απομνημονευματογράφου, ενώ ο αδελφός του Μάνθος είχε παντρευτεί την Ανθία Οικονόμου (πριν το 1805-1879), κόρη του λόγιου κληρικού και Φιλικού Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων (1780-1857).[540]

μπούρογλου), ο Γρ. Καμπούρογλου «στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια ἦλθε στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Αἴγινα, καὶ τέλος στὴν Ἀθήνα, ὅπου κατοίκησε στὸ σπίτι τοῦ Φιλικοῦ Λασσάνη, γραμματικοῦ τοῦ Ὑψηλάντη καὶ λογοτέχνη. Σὲ μιὰ ὑπουργεία του ὁ Λασσάνης καταδιώχτηκε καὶ φυλακίστηκε μαζὶ μὲ τὸν ἀνώτερο ὑπάλληλό του Γρηγόριο Δ. Καμπούρογλου, τότε δὲ ἔτυχε νὰ καταδιωχθῇ ἀπὸ ἕναν Ἀθηναῖο δήμαρχο καὶ ὁ τελευταῖος δημογέροντας τῆς Ἀθήνας ὁ Σωτηριανὸς Γέροντας [γιος του Φιλικού Άγγελου Γέροντα]. Στὴ φυλακὴ ὁ Καμπούρογλου καὶ ὁ Γέροντας γνωρίστηκαν στενὰ καὶ ἀποτέλεσμα τῆς γνωριμίας των ἐκείνης ἦταν τὸ συνοικέσιο μεταξὺ τοῦ Καμπούρογλου καὶ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Γέροντα Μαριάννας», βλ. Μάργαρης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν: “Εὐτέρπη”», σ. 266. Δεν μπόρεσα να επιβεβαιώσω την πληροφορία περί φυλάκισης του Λασσάνη.

537. Για την ημερομηνία τελέσεως του γάμου, βλ. «Γ. Λασσάνη Διαθήκη της 30ής Αυγούστου 1865», στο: *Διαθήκαι καί δωρεαί υπέρ του Εθνικού Πανεπιστημίου μετά διαφόρων σχετικών εγγράφων από της ιδρύσεως αυτού μέχρι του τέλους του 1899*, Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1900, σ. 161-162, αρ. 62, εδώ σ. 161. Η διαθήκη δημοσιεύεται επίσης στο: Νικόλαος Π. Δελιαλής, *Αναμνηστική εικονογραφημένη έκδοσις Παύλου Χαρίση μετά ιστορικών σημειώσεων περί των εν Ουγγαρίᾳ και Αυστρίᾳ ελληνικών κοινοτήτων*, τ. 1, Κοζάνη: «Βόρεια Ελλάς», 1935, σ. 74-76.

538. [«Γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Λιανοσταφίδα»], Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ., Αρχείο οικογένειας Αντωνοπούλου.

539. *Στο ίδιο*. Δεν ισχύει δηλαδή η πληροφορία του Βασδραβέλλη ότι η Ευφημία καταγόταν από την Πάτρα, βλ. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, ²1950, σ. 62.

540. [«Γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Λιανοσταφίδα»], Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ, Αρχείο οικογένειας Αντωνοπούλου.

Το ωρολόγιο του Κυρρήστου (Αέρηδες), γύρω στο 1857

Στα χρόνια 1833-1837, κατά τα οποία η Αθήνα μεταμορφώθηκε σε «Βασιλική Καθέδρα» και απέκτησε περίπου 1.000 νέες ιδιωτικές κατοικίες, κτίστηκε στην Πλάκα, στην καλύτερη τότε συνοικία της πρωτεύουσας, η οικία του ζεύγους Λασσάνη.[541] Το διώροφο κτήριο στην πλατεία των «Αέρηδων», δίπλα στον Μεντρεσέ,[542] διέθετε ένα μεγάλο κήπο και μαζί με τις οικίες «του Αμβρόσιου Ράλλη

541. Το κτήριο διατηρείται (οδός Διογένους 1-3) και στεγάζει το «Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων» και το «Κέντρο Μουσικολογίας». Η ανοικοδόμησή του τοποθετείται στα χρόνια 1833-1837, βλ. http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx? id=100. Κατά άλλη άποψη χτίστηκε το 1842, βλ. Λάμπρος Λιάβας, «Το Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων, στην Αθήνα. Συλλογή Φοίβου Ανωγειανάκη – Κέντρο Εθνομουσικολογίας», *Λαογραφία* 36 (1993), σ. 161-171: 163, 169 (όπου και δύο φωτογραφίες του κτηρίου). Δυστυχώς οι παραπάνω χρονολογίες δεν τεκμηριώνονται με αναφορές στις σχετικές πηγές. – Για την Πλάκα στις δεκαετίες του 1830 και 1840 βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα, ²1995, σ. 48-49 και σ. 96 (όπου και φωτογραφία της οικίας Λασσάνη).

542. Στην περιοχή των Αέρηδων υπήρχαν τότε «αρκετά καφενεία που αποτελούσαν κέντρα

και του Αντωνίου Δημητρίου, [...] του Νέγρη, του Βαλέττα, του Μανούση, του Φεράλδη, [...] του Βλαχούτση και του Ριζάρη» ξεχώριζε για την πολυτέλεια και την άνεσή της.[543] Ο Λασσάνης φαίνεται να ακολούθησε με τον γάμο του τυπικές στρατηγικές διασφάλισης και επίδειξης οικονομικής ευρωστίας και κοινωνικού κύρους. Το ζευγάρι δεν απέκτησε παιδιά.

Αποτιμώντας τη συζυγική του ζωή στη διαθήκη του, στη μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε από τον ίδιο για τον ιδιωτικό βίο του, ο Λασσάνης γράφει ότι, «συμβιώσας […] μετὰ τῆς προσφιλοῦς συζύγου» του «ἐπὶ τριακονταετίαν ἐν συζυγικῇ ἀμοιβαίᾳ ἀγάπῃ ἐν οἰκιακῇ εἰρήνῃ καὶ ἁρμονίᾳ», έλαβε «ἐκ μέρους αὐτῆς δείγματα εἰλικρινοῦς ἀγάπης καὶ ἀφοσιώσεως κατὰ διαφόρους ἐπικινδύνους ἀσθενείας» του, όταν «μὲ αὐταπάρνησιν καὶ κίνδυνον αὐτῆς τῆς ὑγείας της» του προσέφερε «τὰς ἐπαγρυπνοτέρας περιθάλψεις».[544]

5. Αξιωματούχος του νεαρού κράτους

Τον Ιούνιο του 1835, με την ενηλικίωση του Όθωνα, έληξε η αντιβασιλεία και ο Joseph Ludwig Franz Xavier von Armansperg (1787-1853) –έως τότε κύριος αντιβασιλέας– ανέλαβε το αξίωμα του Αρχιγραμματέα ή Αρχικαγκελάριου. Η απειρία του νεαρού βασιλιά διευκόλυνε τον Άρμανσπεργκ να συγκεντρώσει στα χέρια του ένα μεγάλο μέρος της εξουσίας. Ανάμεσα στους στενούς συνεργάτες του συγκαταλεγόταν από τα τέλη του 1835 και ο Λασσάνης.

χαρτοπαιγνίου, υπήρχαν όμως και πολλά σπίτια γνωστών οικογενειών της Αθήνας, όπως το σπίτι του [...] Λασσάνη καθώς και του Χατζηκυριάκου», βλ. Λίζα Μιχελή, *Η Αθήνα των ανωνύμων*, Αθήνα: Δρώμενα, 1990, σ. 56. Στον Μεντρεσέ, που ήδη από τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας χρησιμοποιείτο ως φυλακή για ποινικούς και πολιτικούς κρατουμένους. Τη νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 ο Καλλέργης ελευθέρωσε τους φυλακισμένους, *ό.π.*, σ. 57-58. Είναι πιθανό ο Λασσάνης να υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας. – Η οικία Λασσάνη, κτισμένη «προτού ακόμη κυριαρχήσει ο νεοκλασικισμός, διατηρεί αρκετά παραδοσιακά στοιχεία, ταυτόχρονα όμως παρουσιάζει μια όψη περισσότερο εξωστρεφή και μεγαλυτέρων αξιώσεων, με αναλογίες και ρυθμικά τοποθετημένα ανοίγματα», βλ. «Αρχείο Νεοτέρων Μνημείων» της ηλεκτρονικής πλατφόρμας «Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών» του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Αθήνα), http://www.eie.gr/archaeologia/gr/arxeio_more.aspx?id=100.

543. Ιωάννης Πετρόπουλος, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 13, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 102.

544. Βλ. «Γ. Λασσάνη Διαθήκη της 30ής Αυγούστου 1865», σ. 161. Ο Λασσάνης καθιστά με τη διαθήκη του τη σύζυγό του γενική και μοναδική κληρονόμο του. Μια περαιτέρω μαρτυρία για την Ευφημία προέρχεται από τον Δημ. Καμπούρογλου: «Καὶ νομίζω τώρα, ὅτι βλέπω τὴν ἐνάρετον σύζυγόν του Εὐφημίαν ὁμιλοῦσαν μετὰ συγκινήσεως διὰ τὸν Λάσσο της, τοῦ ὁποίου ἐξ ἄλλου ἡ σύντομος, λογικωτάτη, ἰδιόρρυθμος καὶ ἰδεώδης διαθήκη εἶνε κυρίως ὁ πανηγυρικός της», βλ. Αναδρομάρης [= Δημήτριος Καμπούρογλου], «Ο Λασσάνης», *Εστία* αρ. 13.099 (5.3.1931), σ. 1.

Στις αρχές του 1836, χάρη στην υποστήριξή του Αρχικαγκελάριου, ίσως και με παρέμβαση του βασιλιά Λουδοβίκου Α΄, που βρισκόταν τότε σε ταξίδι στην Ελλάδα (Νοέμβριος 1835 – Μάρτιος 1836), η καριέρα του κοζανίτη αξιωματούχου έκανε ένα μεγάλο άλμα.[545] Στις 13/25 Φεβρουαρίου του 1836 του ανατέθηκε «ἡ ἐπιμέλεια τῶν ὑποθέσεων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν»[546] και μερικές ημέρες αργότερα, την 1/13 Απριλίου, διορίστηκε «Διευθυντὴς τῆς Γραμματείας Οἰκονομικῶν», δηλαδή υπουργός οικονομικών, με ετήσιο μισθό 7.200 δραχμές.[547] Το αργότερο από την εποχή αυτή, ο Λασσάνης ανήκε στα ανώτατα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Στις 8/20 Απριλίου του 1836, ο πρώσος διπλωμάτης Karl Otto Ludwig von Arnim (1779-1861) τον συνάντησε σε ένα δείπνο στα ανάκτορα του Όθωνα, στο οποίο παρευρισκόταν ο βασιλιάς Λουδοβίκος και όλο το υπουργικό συμβούλιο.[548]

---

545. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/20.2.1837), σ. 141. Ο αρθρογράφος υποστηρίζει ότι από τα τέλη του 1835 ο Λασσάνης είχε προαχθεί επανειλημμένα χάρη στη σκόπιμη εύνοια του Άρμανσπεργκ. — *Η Ελπίς* μεταφέρει μία φήμη, που ενδέχεται να απηχεί πραγματική ανάμειξη του Λουδοβίκου στον διορισμό του Λασσάνη ως υπουργού οικονομικών: «Τινὲς τῶν σχετικῶν του [που σχετίζονται με τον Άρμανσπεργκ], συνειθισμένοι νὰ ῥίπτωσι τὰ ἴδια αὐτοῦ ἀτοπήματα εἰς βάρος τῶν ἐστεμμένων κεφαλῶν τὸν ἐδικαιολόγουν διὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κυρίου Λασσάνη, λέγοντες, ὅτι δὲν ἐδύνατο νὰ πράξῃ ἄλλως, διότ᾽ ὁ Βασιλεὺς τῆς Βαυαρίας ἐξεφράσθη περὶ τοῦ Κυρίου Λασσάνη ὅτι ἔχει ὡραίαν Ἑλληνικὴν φυσιογνωμίαν», βλ. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/20.2.1837), σ. 142. Η θεματοποίηση της «ὡραίας Ἑλληνικῆς φυσιογνωμίας» που υποτίθεται ότι είχε ο Λασσάνης, νομίζω ότι είναι μια έμμεση, ειρωνική αναφορά στην περίφημη «Γαλαρία/Πινακοθήκη των Καλλονών», του Λουδοβίκου. Για αυτήν βλ. σ. 147 και στα «Σχόλια» στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», σ. 293.

546. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος* αρ. 4 (14.2.1836), σ. 14 και Στάθης Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», σ. 58. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ελπίδα*, 40 ημέρες πριν από τον διορισμό του ως Επιμελητή του Υπουργείου Οικονομικών (13/25.2.1836), ο Λασσάνης είχε διοριστεί Υπουργικός Σύμβουλος, βλ. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/20.2.1837), σ. 141. Δεν μπόρεσα να επιβεβαιώσω την πληροφορία. Ας σημειωθεί ότι οι υπόλοιπες πληροφορίες που δίνει το άρθρο της *Ελπίδας* για τους διορισμούς του Λασσάνη ισχύουν.

547. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος* αρ. 13 (1/13.4.1836), σ. 54 (το ύψος του μισθού), σ. 56 (ο διορισμός).

548. Ο Arnim (1779-1861), αδελφός του γνωστού ρομαντικού συγγραφέα Achim von Arnim (1781-1831), σημειώνει ότι ο Λασσάνης ήταν ο μόνος από τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου που φορούσε την ελληνική ενδυμασία («griechischer Tracht»)· βλ. Karl Otto Ludwig von Arnim, *Flüchtige Bemerkungen eines Flüchtig-Reisenden*, [Zweite Abtheilung. Aufenthalt zu Athen, Reise über Syra und Smyrna nach Konstantinopel], Vermehrte Ausgabe, Berlin: Nicolai, 1838, σ. 49, 51-52 [κάθε μέρος της έκδοσης με αυτόνομη σελιδαρίθμηση]. Η πληροφορία για την ενδυμασία είναι ενδιαφέρουσα, γιατί ενδέχεται να αποτελεί δήλωση ταυτότητας. — Ο Arnim προσφέρει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους σαλτιμπάγκους του πρώτου θεάτρου των Αθηνών και μεταφράζει μία ανακοίνωση με το πρόγραμμα της παράστασής τους στις 8/20 Απριλίου του 1836. Βλ., *ό.π.*, σ. 48-50.

Το 1836 αποδείχτηκε δύσκολη χρονιά. Ο απολυταρχικός τρόπος με τον οποίο ασκούσε την εξουσία ο Άρμανσπεργκ και η καλλιέργεια εκ μέρους του πελατειακών σχέσεων άρχισαν να προκαλούν έντονες αντιδράσεις ήδη στις αρχές του έτους. Στις 3 Φεβρουαρίου του 1836, λίγες εβδομάδες πριν από τον διορισμό του Λασσάνη στο Υπουργείο Οικονομικών, η δυσαρέσκεια κατά του Αρχικαγκελάριου συσπείρωσε Ναπαίους και γαλλόφιλους οπλαρχηγούς σε κοινή εξέγερση στην Ακαρνανία με αίτημα τη συνταγματική διακυβέρνηση. Η εξέγερση καταστάλθηκε, δημιούργησε όμως μια συμπαγέστερη αντιπολίτευση.[549]

Στους επόμενους μήνες, ενώ ο Όθωνας απουσίαζε στη Γερμανία (Μάιος 1836-2/14.2.1837) για το γάμο του με την Αμαλία, ο Άρμανσπεργκ κυβέρνησε ακόμη πιο απολυταρχικά. Η καθυστέρηση και οι καταχρήσεις στη διανομή των εθνικών γαιών, ο πελατειασμός και η άρνηση του Αρχικαγκελάριου να ακολουθήσει μια πιο φιλελεύθερη γραμμή ενέτειναν τη γενική δυσφορία, οδηγώντας το καλοκαίρι του 1836 σε μια επίθεση αντιπολιτευόμενων εφημερίδων εναντίον του ίδιου και του υπουργικού συμβουλίου. Η επίθεση, αν και γνωστή στην ιστοριογραφία της πρώιμης οθωνικής περιόδου, δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς. Η κάλυψη του κενού απαιτεί μια ειδική μελέτη, προσανατολισμένη στην οικονομική και πολιτική ιστορία, η οποία θα ερευνούσε εξαντλητικά τον τύπο της εποχής και τα ιστορικά αρχεία των εμπλεκόμενων κρατικών οργάνων και υπηρεσιών. Εδώ θα περιοριστούμε σε μια αδρομερή παρουσίαση των γεγονότων.

Η επίθεση των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων άρχισε με αφορμή την εφαρμογή του νόμου περί προικοδοτήσεως, ο οποίος είχε συνταχτεί το 1835 για να επιλύσει τα πολλαπλά προβλήματα που συνδέονταν με τη διανομή των εθνικών γαιών και να δημιουργήσει μια ανεξάρτητη τάξη μικροκτηματιών. Τον Ιούνιο του 1836 η *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη (1791-1863), υπέρμαχου των συνταγματικών ελευθεριών, κατηγόρησε τον Άρμανσπεργκ και τον υπουργό οικονομικών Λασσάνη, ότι εκμεταλλεύονταν τον νόμο περί προικοδοτήσεως, για να εξυπηρετήσουν πελατειακά συμφέροντα:[550]

> [Ὅ]λαι αἱ καλαὶ γαῖαι καὶ οἱ νεόφυτοι ἀμπελῶνες τῆς σταφίδος κ.τλ. θέλουν δοθῆ διὰ τίποτε εἰς τὸν ἕνα καὶ τὸν ἄλλον σχετικοὺς τοῦ διευθυντοῦ [= Λασσάνης], τῶν φίλων του καὶ τῶν φίλων αὐτοῦ, ἀρκούμενος εἰς τοῦτο νὰ φανῇ ὅτι ἐνεργήθη κατὰ μέρος ὁ περὶ προικοδοτήσεως νόμος, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ὠφελῆται σχεδὸν τίποτε τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον […]. Μὲ ἄλλους λόγους ἡ ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματεία μας προετοιμάζει στάσεις καὶ στάσεις φρικτάς. Ἀλλ᾽ ἐρωτῶμεν κἂν κατὰ τοῦτο τὴν διεύθυνσιν τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας, μὲ ποῖον δικαίωμα ἀντιποιεῖται

549. Πετρόπουλος, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», σ. 63 και αναλυτικότερα στο John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, 2 τόμ. (με συνεχόμενη αρίθμηση), Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1985-1986, σ. 294-295, 299-302.

550. Για μια εποπτεία των πολιτικών θέσεων του Αντωνιάδη, βλ. Σοφία Α. Αντωνιάδη, *Εμμανουήλ Αντωνιάδης, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, 1791-1863*, Αθήνα: χ.ε., 1971, σ. 68-163.

> τὴν ἐθνικὴν ταύτην γῆν καὶ θέλει νὰ τὴν διαθέσῃ; ὅλα, ἐθνικὴ θέλησις, ἀπόφασις τῶν τριῶν Σεβαστῶν Συμμάχων Δυνάμεων, αἱ συνθῆκαι, τὰ πρωτόκολλα, τὰ ὑπομνήματα αὐτῶν καὶ ὅλαι αἱ πράξεις αἱ ἀφορῶσαι τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἔθνους ὅλα, ὅλα ταῦτα διελύθησαν ὡς ἰστὸς ἀράχνης ἐνώπιον τῆς Ἀρχικαγγελαρίας καί τινων ἀρχολιπάρων ὑπουργῶν, ξένων κατὰ μέγα μέρος καὶ μηδ᾽ ἐχόντων οὔτε γῆν νὰ ταφῶσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα;[551]

Λίγες ημέρες μετά το δημοσίευμα της αντιπολιτευόμενης *Αθηνάς* η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Ο Ελληνικός Ταχυδρόμος* ανασκεύασε τις κατηγορίες.[552] Η *Αθηνά* ανταπάντησε στα μέσα Ιουλίου, έχοντας ωστόσο κατεβάσει τους τόνους σε σχέση με τον Λασσάνη.[553] Το θέμα φαίνεται να έληξε εκεί, ίσως επειδή η εφημερίδα του Αντωνιάδη ήθελε να αποφύγει την τύχη του *Σωτήρα*. Τις ημέρες εκείνες, τον Ιούλιο του 1836, ο Άρμανσπεργκ είχε χρησιμοποιήσει για πρώτη φορά τον νόμο περί τύπου (1833),[554] για να κινήσει δικαστική δίωξη κατά της εφημερίδας *Σωτήρ* από την οποία δεχόταν σφοδρή επίθεση, επειδή ο γαλλόφιλος εκδότης της Γεώργιος Σκούφος είχε παραγκωνιστεί στη διανομή των υπουργικών αξιωμάτων.[555]

---

551. *Ἀθηνᾶ* αρ. 345, (17.6.1836), σ. 1-2. Η αρθρογραφία επισημάνθηκε από τον Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 289, 300, 442, 443, 447. Από τους νεότερους μελετητές του Λασσάνη μόνο ο Στ. Κουτρουβίδης αναφέρεται στο θέμα, βλ. Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», σ. 61.

552. *Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος* αρ. 12 (30.6.1836), σ. 54-55 και αρ. 14 (7.7.1836), σ. 63-64. Ο Βασδραβέλλης, χωρίς αναφορά των πηγών του, κάνει λόγο για μια παραίτηση του Λασσάνη στις 21 Μαΐου 1836 για λόγους ευθιξίας, βλ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες αγωνισταί εις τα 1821*, σ. 145. Η πληροφορία δεν ισχύει.

553. *Ἀθηνᾶ* αρ. 352 (15.7.1836), σ. 1.

554. Το «Διάταγμα περὶ τοῦ δικαιώματος τοῦ μετέρχεσθαι τὴν τυπογραφίαν, λιθογραφίαν ἢ βιβλιοπωλίαν», ο «Νόμος περὶ τῆς ἀστυνομίας τοῦ τύπου» και ο «Νόμος περὶ ἐγκλημάτων ἐκ τῆς καταχρήσεως τοῦ τύπου» δημοσιεύτηκαν στην *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 29 (14/26.9.1833), σ. 213-221.

555. Κατά τον Πετρόπουλο ο Γεώργιος Σκούφος είχε δυσαρεστηθεί επειδή δεν έλαβε κάποιο υπουργικό αξίωμα. Εξαπέλυσε επίθεση κατά του Άρμανσπεργκ τον Ιούλιο του 1836· βλ. Πετρόπουλος, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», σ. 64 και αναλυτικότερα στο Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 302-303. Βασικός εκδότης του *Σωτήρα* ήταν ο Νικόλαος Σκούφος (τέλη 18ου αι. - 1842), αδελφός του Γεωργίου. Ο Νικόλαος Σκούφος, όπως είδαμε, είχε συμμετάσχει στην Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και είχε συγκρουστεί με τον Λασσάνη (βλ. σημ. 266). Στην τελευταία ημερήσια διαταγή του, με την οποία ο Υψηλάντης στιγματίζει τους αξιωματικούς του που θεώρησε υπαίτιους της ήττας καταδικάζει και τον Σκούφο, χαρακτηρίζοντάς τον «φαυλόβιο», βλ. το κείμενο της διαταγής στο τέλος του Κεφαλαίου Γ΄. Το κείμενο ενδέχεται να είχε συνταχθεί από τον Λασσάνη (βλ. σημ. 279 και 280). Οι συγκρούσεις εκείνες θα μπορούσαν να έχουν επηρεάσει σε ένα βαθμό την αντικειμενικότητα της κρίσης του Νικόλαου Σκούφου. Είναι προφανές, ότι όσο η έρευνα για την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία δεν έχει απαντήσει βασικά ερωτήματα, δεν μπορούν να αποτιμηθούν και οι κατηγορίες που διατυπώνονταν το 1836 και 1837 κατά του Λασσάνη.

Το καλοκαίρι του 1836 αρνητικές κρίσεις για τον Λασσάνη διατύπωναν και άλλα πρόσωπα. Ο σκωτσέζος ιστορικός George Finley (1799-1875), γαιοκτήμονας και τοκογλύφος,[556] που ζούσε στην Αθήνα και, παρά τη μεγάλη μεροληψία του υπέρ των Βρετανών, ήταν καλά πληροφορημένος για την ελληνική πολιτική σκηνή, χαρακτήριζε την εποχή εκείνη τον Λασσάνη «άνδρα ικανό, αλλά γνωστό για την ανεντιμότητα και την πανουργία του», όργανο του Άρμανσπεργκ.[557] Το ίδιο καλοκαίρι ο Φιλικός Αθανάσιος Ξόδιλος, εκφράζοντας προς τον Εμμανουήλ Ξάνθο, που ζούσε αποτραβηγμένος στη Βλαχία, την απογοήτευση που του προκαλούσε ο παραγκωνισμός των πραγματικών αγωνιστών από τους καιροσκόπους, έφερνε ως παράδειγμα για τους τελευταίους τον Λασσάνη: «Τὴν τράπεζαν ἑτοίμασαν οἱ ὑπηρέται, τὰ φαγητὰ ἀποθεμένα, ἐκάθησαν εἰς βρῶσιν των οἱ μὴ εἰς αὐτὰ κοπιάσαντες· συνήθεια φαίνεται παλαιὰ εἰς τὸν κόσμον! Ὁ κύριος Λασάνης [sic], ὢν τώρα εἰς αὐτὴν τὴν τράπεζαν εἷς τῶν δαιτυμόνων, ἐλπίζω νὰ σᾶς ἐνθυμηθῇ, ἂν ὄχι ὁ κύριος Ρίζος· τοὺς ὁποίους μὲ τὸ νὰ συγχίζῃ ἡ ἐλευθεροτυπία, πολλὰ μὲ κακοφαίνεται».[558]

Μολονότι ο Λασσάνης συμμετείχε στην εξουσία, δεν είχε το μερίδιο που φανταζόταν ο Ξόδιλος. «Η πραγματική εξουσία βρισκόταν στα χέρια μιας μικρής και ανεπίσημης καμαρίλας» γύρω από τον Άρμανσπεργκ που αποτελούνταν από τον βρετανό πρέσβη στην Ελλάδα Sir Edmund Lyons, τον βαυαρό αξιωματικό και οι-

556. Βλ. *Άγγελος* φ. 23 (30.9.1843), σ. [5]-[6].

557. «When the King left this [sic] in May a decree i.e. a Royal ordinace was published disposing of the Gover[nment] of Greece as if the house of Wittelspach had even done anything to make Greece their patrimony but plunder it without conquering it. The Chancellor [= Armansperg] a Bavarian pensioner was named to continue as Grand Vizier & the Viziers of the bench were Rizo [Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός], the Atlas who holds generally half a dozen portfolios, a man of some literary reputation but of a weak & mean character & complete political adventurer, [Johann Heinrich von] Schmaltz a Bavarian officer of cavalry, Drosos Mansolas a respectable man in a private station, selected by Dr. Roezer to be a Minister tho' Roezer who could only judge of his medical talents must have known he was a silly Doctor, Kriezi, a very respectable & brave Hydriote Captain who cannot write Greek & Lassani a man of capacity but of known dishonesty & villainy, see Gordon's his[tory] Vol 1 p 113 where he figures as an assassin. To these men the whole power of the State Executive & Legislative is entrusted, under some restrictions & these restrictions shew the total inability of the Germans to govern Greece & their incapacity to govern any country & indeed their complete ignorance of all principles of Gov[ernment]». Εγγραφή του Finley στο ημερολόγιό του στις 19 Αυγούστου 1836, βλ. George Finley, *The Journals and Letters of George Finlay*, επιμ. J. M. Hussey, Κάμπερλυ: Porphyrogenitus, 1995, τ. 1 [= The Journals], σ. 113 και Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 289 και 447. Για τους ισχυρισμούς του Gordon, βλ. σημ. 275.

558. Επιστολή του Ξόδιλου προς τον Ξάνθο (11.6.1836), βλ. Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η εταιρεία των Φιλικών και τα συμβάντα του 1821*, επιμ. Λ. Ι. Βρανούσης – Ν. Καμαριανός, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 139-140, αρ. 12, εδώ σ. 140. Ο Ρίζος θα μπορούσε να είναι ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός ή ο Κωστάκης Ρίζος.

κονομικό σύμβουλο Maximilian Frey, τον στρατιωτικό διοικητή της Ρούμελης και μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας Sir Robert Church, τον λογοτέχνη και γραμματέα του Συμβουλίου Επικρατείας Παναγιώτη Σούτσο και τον πρέσβη της Βαυαρίας στην Ελλάδα Ägid von Kobel.[559] Η θέση του Λασσάνη ήταν εκείνη ενός κοινωνικά κατώτερου συνεργάτη, ανελισσόμενου μεν, πάντα όμως περιφερειακού ως προς τον στενό πυρήνα της εξουσίας. Τη θέση αυτή περιγράφει εύστοχα ως προς την ουσία της –όχι όμως οπωσδήποτε πραγματολογικά σωστά– η απορία ενός αντιπολιτευόμενου αρθρογράφου, ο οποίος αναρωτιόταν για ποιον λόγο ο «κύριος Άρμανσπέργης ἐκ τῆς ἀριστοκρατικῆς φυλῆς τῆς Βαυαρίας» που ήταν τόσο προσηλωμένος στους τύπους της ιεραρχίας, ώστε δεν καλούσε ποτέ στο τραπέζι και στους χορούς του έναν κρατικό υπάλληλο, εάν αυτός δεν είχε θέση τουλάχιστον υπουργικού συμβούλου, «σχετίζεται ἐξαίφνης περὶ τὰ τέλη τοῦ 1835 μὲ τὸν κύριον Λασσάνην, εὐτελῆ Ἔφορον τῶν προσόδων, τὸν ὁποῖον καὶ ἡ ἐξοχότης του καὶ ὁ Κύριος Καντακουζηνὸς μετεχειρίζοντο, εἰς τὰς εὐτελεστέρας οἰκιακὰς ὑπηρεσίας των».[560]

Το φθινόπωρο του 1836, ενώ ο Όθωνας απουσίαζε ακόμη, ανανεώθηκε η επίθεση του αντιπολιτευόμενου τύπου εναντίον του Αρχικαγκελάριου και του υπουργικού συμβουλίου. Τον τόνο έδινε *Η Ελπίς/Die Hoffnung*, ένα δίγλωσσο φύλλο που εξέδιδε από τον Οκτώβριο του 1836 ο γαλλόφιλος δημοσιογράφος Κωνσταντίνος Ν. Λεβίδης (1790-1868). Στις αρχές Νοεμβρίου η εφημερίδα δημοσίευσε ένα άρθρο του Νικόλαου Γαϊτάνου, το οποίο, αφού υπενθύμιζε στους αναγνώστες του την αρθρογραφία της *Αθηνάς* εναντίον του Λασσάνη, τον κατηγορούσε ότι το 1833 διορίστηκε Γενικός Έφορος Αττικής και Βοιωτίας χάρη στη μεσολάβηση του Νικόλαου Σιλήβεργου (1804-1873), και ότι, όντας υπεύθυνος για την ενοικίαση των προσόδων, χρηματίστηκε από μια «Ἑταιρίαν κερδοσκόπων», για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντά τους. Ο συντάκτης επισήμαινε ότι ο Άρμανσπεργκ γνώριζε τα γεγονότα αυτά, όταν υπέγραψε τον διορισμό τού Λασσάνη ως υπουργού οικονομικών, και εξέφραζε την ανησυχία του για τον τρόπο με τον οποίο θα χειριζόταν ο υπουργός τα εθνικά δάνεια.[561] Η υποψηφιότητα του Λασσάνη τον Ιανουάριο του 1837 στις εκλογές δημάρχου Αθηνών αύξησε στις αρχές της νέας

559. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 293.

560. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/26.2.1837), σ. 141. Οι «οἰκιακές ὑπηρεσίες» αποδίδονται στη γερμανική εκδοχή του άρθρου πιο θετικά ως «μεσολάβηση [«Commissionen», προφανώς σε σχέση με εργασίες και προμήθειες] για τις ανάγκες της κουζίνας και του σταύλου».

561. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 4 (20.10/1.11.1836), σ. 21-22. Η εφημερίδα επανέρχεται αργότερα στο θέμα, δίνοντας περισσότερες πληροφορίες και ενημερώνοντας για καταγγελίες κατά του Λασσάνη που είχαν γίνει τον Ιούνιο του 1836 και τις οποίες άλλοτε αγνόησε εσκεμμένα ο Άρμανσπεργκ και άλλοτε αντιμετώπισε ο Λασσάνης με ραδιουργίες. Μία τουλάχιστον από τις καταγγελίες αφορούσε περίπτωση δωροδοκίας του Λασσάνη, βλ. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/26.2.1836), σ. 141-143.

χρονιάς την ένταση των επιθέσεων του γαλλόφιλου τύπου, των εφημερίδων *Ελπίδα* και *Αθηνά*.[562]

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα, τον Φεβρουάριο του 1837, ο Όθωνας απομάκρυνε τον Άρμανσπεργκ και τοποθέτησε στην προεδρία του υπουργικού συμβουλίου τον Ignaz von Rudhart (1790-1838). Ωστόσο, το νέο σχήμα διαλύθηκε γρήγορα λόγω των αντιδράσεων που προκάλεσε η παραμονή του Frey στην Αρχιγραμματεία και του Λασσάνη στη θέση του υπουργού οικονομικών.[563] Η *Ελπίς* συνέχισε την επίθεση εναντίον του κοζανίτη πολιτικού μέχρι την απομάκρυνσή του από τη θέση του υπουργού (31 Μαρτίου /12 Απριλίου 1837) και τη μετακίνησή του στη θέση του «Ἐπιτρόπου ἐπικρατείας παρὰ τῷ Ἐλεγκτικῷ Συνεδρίῳ».[564]

Την εικόνα που προβάλλουν οι αντιπολιτευόμενες εφημερίδες ενισχύουν τα όσα γράφει στα *Απομνημονεύματά* του ο Μακρυγιάννης, αφηγούμενος τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά την απουσία του Όθωνα στη Γερμανία και στους πρώτους μήνες της επιστροφής του:

> Φκειάνω μια αναφορά της Μεγαλειότης του και του ξηγώμαι [...] πώς ρήμαξε το ταμείον ο Αρμασπέρης κι ο υπουργός της ὑμπιστοσύνης του, της Οικονομίας· τί πήραν μαζί· καὶ τα καλύτερα υποστατικά, σταφίδες, μύλους κι άλλα τα μέρασαν [...] καὶ γύμνωσαν την δυστυχισμένη πατρίδα. Και εις το Κράτος του μένει η δυστυχία. [...] Τόδωσε ο Βασιλέας εκατό χιλιάδες δραχμές του Αρμασπέρη, πήρε και κάνα μιλλιούνι τάλλαρα και πάγει στην δουλειά του. Ήταν ψειριασμένος κόντης κ' έγινε πραγματικός. Στο φευγάκι του έκαμεν ένα τραπέζι μεγάλο και κάλεσε τους συντρόφους του Κριτζώτη, Γριβαίους, Μαμούρη, Ρούκη, Κολιόπουλον, Γενναίον, Τζόκρη κι άλλους τοιούτους, οπού τους έκαμεν με υποστατικά και με χρήματα – τους έδινε ένα αυτεινών κ' έπαιρνε αυτός εκατό.[565]

Και συμπληρώνει για τη μετακίνηση του Λασσάνη στο Ελεγκτικό Συνέδριο την άνοιξη του 1837:

> Τον Λασσάνη από τον καιρόν οπού έφυγε ο φίλος του ο Αρμασπέρης τον έβγαλε η Μεγαλειότης του από την Οικονομίαν, οπού ήταν Γραμματέας, και τον έβαλε

562. Για την ανεπιτυχή υποψηφιότητα του Λασσάνη στις δημοτικές εκλογές του 1837, βλ. Γεώργιος Π. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907) μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Αθήνα: Ραφτάνης – Παππαγεωργίου, 1907, σ. 99-103.

563. Πετρόπουλος, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», σ. 67.

564. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 13 (3.4.1837), σ. 52-53. Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύεται ο διορισμός του αντικαταστάτη του Λασσάνη Νικολάου Μπόταση, ο οποίος φέρει πλέον τον τίτλο «Γραμματέας τῆς Ἐπικρατείας τῆς ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείας», (ημερ. απόφασης 21 Μαρτίου/2 Απριλίου 1837) όπως επίσης και ένα διάταγμα με το οποίο ο Όθωνας καταργεί τη θέση του «Οἰκονομικοῦ Διευθυντοῦ παρὰ τῇ Γραμματείᾳ τῶν Οἰκονομικῶν», *ό.π.*, σ. 52 και 53 αντιστοίχως. Πρβλ. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 43 (4/16.4.1837), σ. 198.

565. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, σ. 414-415.

> εις το Λογιστικόν με βαρύν μιστόν· ότι θα κάμη κόπον να διορθώση τες δικές του κατάχρησες και των φίλων του, οπού τους έδωσε μύλους, σταφιδότοπους, αργαστήρια κι άλλα· του συντρόφου του Σπυρομήλιου και [του] αδελφού του [Ζάχου Μήλιου] την Λιβαδόστρατα με προσόδους χιλιάδες δραχμές, του Μαμούρη ελιές κι άπειρους τόπους, του Τζαβέλα –αφού πήραν όλον τον Έπαχτον, έλαβαν κ' εδώ εις το κέντρο του παζαριού το καλύτερον μέρος και των Γριβαίων τους έδωσε ένα χωριό ο Αρμασπέρης εις την Βόνιτζα περίπου από είκοσι χιλιάδες στρέμματα κι ο αρχηγός της συντροφιάς ο Αρμασπέρης πάγει φορτωμένος εις την Μπαυαρία. Όσο να ξετυλίξη όλα αυτά ο Λασσάνης εις το Λογιστικόν, κι άλλο πλήθος έκαμεν από τότε οπού 'φυγε ο Αρμασπέρης. Και τον έπαψε ο Βασιλέας. Και είναι καταλυπημένη όλη η συντροφιά του.[566]

Από τα δίγλωσσα ελληνικά φύλλα της εποχής περνούσαν στον γερμανικό τύπο πληροφορίες, ότι ο νέος υπουργός οικονομικών, Νικόλαος Μπότασης, βρήκε το υπουργείο σε «μεγίστη ακαταστασία».[567]

Αποτιμώντας την εφαρμογή του νόμου περί προικοδοτήσεως, ο Ιωάννης Πετρόπουλος τη συναρτά με τη «ρεαλιστική» πολιτική του Άρμανσπεργκ, καταλήγοντας ότι η νομοθεσία για τη διανομή των εθνικών γαιών χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο στην προσπάθεια του βαυαρού Αρχικαγκελάριου να εξασφαλίσει ερείσματα στην κοινωνία του ελληνικού κράτους. Βοηθός του στάθηκε ο Λασσάνης. Από τη θέση του υπουργού οικονομικών ευνόησε φίλους του καθεστώτος, ιδίως οπλαρχηγούς, διανέμοντάς τους εθνικές γαίες, κυρίως «στις εύφορες και προσοδοφόρες περιοχές της βόρειας Πελοποννήσου, που παρήγαν σταφίδα, εμπορεύσιμο προϊόν που πουλιόταν στο εξωτερικό».[568]

Η επίθεση των αντιπολιτευόμενων εφημερίδων από το καλοκαίρι του 1836 έως την άνοιξη του 1837 εναντίον του κύκλου του Άρμανσπεργκ δεν στηρίχτηκε μόνο σε πραγματικά δεδομένα και ορθολογικά επιχειρήματα. Οι αρθρογράφοι, ακόμη και οι μη αυτόχθονες, εκμεταλλεύτηκαν την υποβόσκουσα εχθρότητα εναντίον των ετεροχθόνων Ελλήνων και των γερμανών αξιωματούχων, όπως και τις όποιες υπονομευτικές φήμες που κυκλοφορούσαν σχετικά με τον βίο των αντιπάλων τους. Τέτοιες τακτικές, σε συνδυασμό με τον έλεγχο και τις συνειδητές ή ασυνείδητες, ιδεολογικές ή άλλου τύπου διαθλάσεις των ειδήσεων που διοχέτευαν στη δημοσιότητα οι ανταγωνιζόμενες ομάδες ή άτομα, δυσχεραίνουν την αποτίμηση της αξιοπιστίας των άρθρων. Το πρόβλημα αφορά, βέβαια, και τις νύξεις για το παρελθόν του Λασσάνη οι οποίες είναι ξεχωριστά ενδιαφέρουσες, γιατί φαίνεται να υπερβαίνουν την ατομική περίπτωση και να οδηγούν σε ευρύτερα ζητήματα που σχετίζονται με την Επανάσταση.

---

566. *Στο ίδιο*, σ. 425· βλ. και σ. 418.

567. *Der bayerische Volksfreund* αρ. 89 (7.6.1837), σ. 713.

568. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 288-289 και περιληπτικά στο: Πετρόπουλος, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», σ. 63-64.

Οι συγκαλυμμένες αιχμές για τον πρότερο βίο του κοζανίτη πολιτικού πρωτοεμφανίστηκαν στις σελίδες της *Αθηνάς*, τον Ιούνιο του 1836, και αφορούσαν αρχικά τη δράση του στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες:

> Ὁ ξένος καὶ ἀπόξενος τοῦ ἀγῶνος μας, ὁ ἐπιτήδειος κύριος Γεώργιος Λασσάνης, ὁ πρὸ ὀλίγου ἐλθὼν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὰ εἰς Βουκουρέστιον καὶ Μολδαυΐαν μεγάλα κατορθώματά του, πλησιάζει τὸν συντάκτην τοῦ νόμου τούτου [περί προικοδοτήσεως], θεωρεῖ τὸ ἀριστούργημά του, τὸ θαυμάζει, τὸ ἐπαινεῖ, τὸ εὑρίσκει κατάλληλον καὶ πολὺ συμφέρον εἰς τὸ ἔθνος καὶ λυπεῖται μόνον, διότι δὲν εἶναι Γραμματεὺς ἢ Σύμβουλος εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματείαν διὰ νὰ ἐνεργήσῃ αὐτὸς καὶ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς του ταύτης ν᾽ ἀθανατισθῇ ἀκόμη ἄλλην μίαν φορὰν τὸ ὄνομά του.[569]

Ο σημερινός αναγνώστης, που δεν διαθέτει πληροφορίες για μεμπτές ενέργειες του Λασσάνη στη Βλαχία και στη Μολδαβία, δεν μπορεί να κατανοήσει τα υπονοούμενα της *Αθηνάς*. Με τη βοήθεια ωστόσο κάποιων άλλων πηγών, μπορούμε να επιχειρήσουμε μια πρώτη ερμηνεία.

Η πρωιμότερη από τις πηγές αυτές είναι τα *Ενθυμήματα* του Κασομούλη. Αφηγούμενος τη συνάντηση του Καποδίστρια με τους επικεφαλής του κινήματος των χιλιάρχων τον Ιανουάριο του 1830, ο Κασομούλης περιγράφει την αντίδραση του Κυβερνήτη, όταν πληροφορήθηκε ότι στο κίνημα συμμετείχε και ο Λασσάνης: «Λασσάνης … πώ, πώ, πώ! (τινάζει τὸν τράχηλον τοῦ νυκτερινοῦ ἐνδύματος)… Λασσάνης … Δὲν ἠξεύρετε σεῖς ἀκόμη τί θὰ εἰπῇ Λασσάνης … Ἐγὼ τὸν γνωρίζω ἀπὸ τὴν Ρουσσίαν ἀκόμη, (περιστρέφει τὰς χεῖρας του). Αὐτός; … Νὰ ἠξεύρατε μὲ τὸν Ὑψηλάντην πόσα ἔκαμε!!!».[570] Η αρνητική γνώμη του Καποδίστρια είχε διαμορφωθεί λοιπόν, από πληροφορίες για την κοινή δράση του Λασσάνη και του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Αυτή τοποθετείται ουσιαστικά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης στις Ηγεμονίες, μεταξύ της διάβασης του Προύθου (22.2.1821) από τον Υψηλάντη και της διάβασης του περάσματος του Κόκκινου Πύργου (16/28.6.1821).

Περισσότερα στοιχεία προσθέτουν οι νύξεις που απαντούν σε άρθρα της *Ελπίδος* το 1837, τα οποία είναι γραμμένα μάλλον από τον ίδιο τον εκδότη της. Όπως αναφέρθηκε, η πεισματική επίθεση της εφημερίδας του Κωνσταντίνου Λεβίδη εναντίον του Λασσάνη διήρκησε από τον Νοέμβριο του 1836 έως την απομάκρυνσή του από τη θέση του υπουργού οικονομικών (31.3./12.4.1837). Η *Ελπίς* στιγμάτιζε τις καταχρήσεις της «Οἰκονομικῆς Τριανδρίας» (Άρμανσπεργκ, Frey, Λασσάνη) και, κατήγγειλλε δημοσίως τους δύο τελευταίους για ευνοιοκρατία και χρηματισμό, κυρίως σε σχέση με πωλήσεις ή παραχωρήσεις εθνικών γαιών. Οι πληροφορίες της για δημοσιονομικά θέματα προέρχονταν εκ των ένδον.

Η επίθεση της *Ελπίδος* κατά του Λασσάνη είχε οπωσδήποτε και προσωπικά κίνητρα. Ο Λεβίδης είχε υπηρετήσει στο Ελεγκτικό Συνέδριο, όταν υπουργός οι-

569. *Ἀθηνᾶ* αρ. 345 (17.06.1836), σ. 1. «Ξένος καὶ ἀπόξενος», δηλαδή εντελώς ξένος.
570. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων,* τ. 3, σ. 287.

κονομικών ήταν ο Νικόλαος Θεοχάρης (1793-1867), με τον οποίο συνεργάστηκε αρμονικά. Και οι δύο παραμερίστηκαν από το υπουργείο με την είσοδο του Λασσάνη. Ο Κωνσταντίνος Λεβίδης αρχικά υποβαθμίστηκε και στη συνέχεια του ζητήθηκε να παραιτηθεί.[571] Τα γεγονότα αυτά επιβάλλουν επιφυλάξεις για την αντικειμενικότητα της μαρτυρίας του, χωρίς να την αναιρούν. Τόσο ο Λεβίδης, όσο και ο Θεοχάρης πρέπει να ήταν παλαιοί γνώριμοι του Λασσάνη. Ο πρώτος είχε διατελέσει Φιλικός και Ιερολοχίτης, άρα γνώριζε τον κοζανίτη πολιτικό τουλάχιστον από το 1821.[572] Ο Νικόλαος Θεοχάρης, γιος του Γεωργίου Θεοχάρη, του συντρόφου του Ρήγα, είχε γνωρίσει πιθανότατα τον Λασσάνη, όταν ζούσε στη Λιψία.[573] Καθώς ο Λεβίδης και ο Θεοχάρης είχαν συνεργαστεί, υπηρετώντας στο υπουργείο

571. Η εφημερίδα *Ελπίς* περιγράφει την απομάκρυνση του Λεβίδη ως εξής: ««Διὰ διατάγματος γεγραμμένου ἀπὸ τὸν Φράϊ, ὑπογεγραμμένου ἀπὸ τὸν Βασιλέα καὶ προσυπογεγραμμένου ἀπὸ τὸν Ἀρμανσπέργην μετετέθη ὁ Κύριος Λεβίδης εἰς τὸ Ἐλ[εγκτικὸν] συνέδριον [...] συγχρόνως ἐδιορίσθη ὁ Λασσάνης ἀντ᾽ αὐτοῦ εἰς τὴν Γραμματείαν τῶν Οἰκονομικῶν Σύμβουλος ἐπὶ τῶν ἐμμέσων φόρων καὶ τῶν ἐθνικῶν κτημάτων, μετ᾽ οὐ πολὺ ἐπιμελητὴς, καὶ μετ᾽ ὀλίγας ἡμέρας Διευθυντής, τουτέστιν ἐν ἐλλείψει ὑπουργοῦ, ἀνεύθυνος Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν. Οἱ Ὑπάλληλοι τῆς Γραμματείας μετετέθησαν εἰς διαφόρους κλάδους εἰς τρόπον ὥστε νὰ οὐδετερωθῇ ἡ ἐπαγρύπνησις ἀπὸ μέρος τῶν ὀξυνοεστέρων». Βλ. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 38 (14/26.3.1837), σ. 176-177. Για την πλήρη απομάκρυνση του Λεβίδη και από το Ελεγκτικό Συνέδριο, βλ. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 17 (26.4.1837), «Παράρτημα», σ. 4.

572. Ο Κωνσταντίνος Λεβίδης είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη και προερχόταν από οικογένεια Φιλικών και αγωνιστών. Ο πατέρας του Νικόλαος ήταν Φιλικός. Ο θείος του –αδελφός του πατέρα του- Δημήτριος ήταν επίσης Φιλικός, συμμετείχε στο σχέδιο για την πυρπόληση του οθωμανικού στόλου στην Πόλη και αποκεφαλίστηκε το 1821. Ένας δεύτερος αδελφός του πατέρα του, ο Σταμάτης Αγγ. Λεβίδης, πολέμησε στην Επανάσταση. Ο Κωνσταντίνος Λεβίδης έκανε σπουδές στη Βιέννη, όπου μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία. Το 1821 κατατάχθηκε μαζί με τον αδελφό του Αλέξανδρο και τέσσερεις εξαδέλφους τους, τους αδελφούς Αϊναρδάρη, στον Ιερό Λόχο. Οι τρεις εξάδελφοί του σκοτώθηκαν και ο τέταρτος μεταφέρθηκε βαριά τραυματισμένος στην Κωνσταντινούπολη, όπου ανασκολοπίστηκε μπροστά στην κατοικία της οικογένειας Λεβίδη. Βλ. Νικόλαος Δ. Λεβίδης, *«Η Ελπίς» του δημοσιογράφου Κωνσταντίνου Ν. Λεβίδη (1836-1868)*, Αθήνα: Πυρσός, χ.χ., σ. 3-4.

573. Ο υπουργός Νικόλαος Θεοχάρης ταυτίζεται ως γιος του Γεωργίου Θεοχάρη από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, «Μακεδόνες πρωτομάρτυρες», στο: ο ίδιος, *Λόγοι και άρθρα, 1878-1902*, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1902, σ. 497-503: 500. Ο Γ. Θεοχάρης, η σύζυγός του Anna Spiegel και τα τρία παιδιά τους είχαν εγκατασταθεί στη Λιψία κατά πάσα πιθανότητα ήδη το 1798, βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Λογοκρισία και επανάσταση: η φημολογούμενη έκδοση της *Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως* στη Λιψία», *Ο Ερανιστής* 29 (2016), σ. 173-198: 188, 189, 190, 192. Ο «Nicolaus G. Theochar», γεννημένος στη Βιέννη, γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο της Λιψίας στις 23.10.1818, βλ. στα φοιτητικά μητρώα του πανεπιστημίου: http://recherche.archiv.uni-leipzig.de/s/ si/Nicolaus %20Theochar/1/10/. Το πιθανότερο είναι λοιπόν στα χρόνια που ενδέχεται να έμενε ο Λασσάνης στη Λιψία (περίπου τέλος 1814 έως τις αρχές 1817) ο Ν. Θεοχάρης να έμενε με τους γονείς του στη Λιψία.

οικονομικών, και είχαν και οι δύο παραμεριστεί με την είσοδο του Λασσάνη, είναι φυσικό να είχαν διεξαγάγει συζητήσεις για τον κοζανίτη πολιτικό και να είχαν ανταλλάξει πληροφορίες για αυτόν.

Τέτοιου είδους συζητήσεις τους θα μπορούσαν να έχουν τροφοδοτήσει τις νύξεις για το παρελθόν του Λασσάνη τις οποίες άρχισε να δημοσιεύει η *Ελπίς* στα μέσα Φεβρουαρίου του 1837, απαιτώντας να απομακρυνθούν από την Αρχιγραμματεία εκείνος και ο Frey. Οι αόριστες αναφορές της εφημερίδας στο «ἀγροῖκον εἰς τὴν συμπεριφορὰν» του Λασσάνη και στην «προηγουμένην γνωστὴν διαγωγήν» του στη Βλαχία και στην Ελλάδα, συγκεκριμενοποιήθηκαν περισσότερο τον Μάιο του 1837 σε ένα εκτενέστατο άρθρο κατά του Frey.[574] Σύμφωνα με αυτό, ο Λεβίδης απομακρύνθηκε από το υπουργείο οικονομικών λόγω του ακέραιου χαρακτήρα του, για να δοθεί η θέση του σε ένα πρόσωπο της εμπιστοσύνης των Άρμανσπεργκ και Frey, ώστε οι δύο γερμανοί αξιωματούχοι να δρουν ελεύθερα. Ο αρθρογράφος, ίσως ο ίδιος ο Λεβίδης, περιγράφει το έμπιστο πρόσωπο, χωρίς όμως να το κατονομάζει, για να αποφύγει τις κυρώσεις που θα μπορούσαν να επισύρουν τα αρνητικά σχόλιά του.

Πρόκειται βέβαια για τον Λασσάνη, ο οποίος παρουσιάζεται ως πρόσωπο με κακή φήμη στην Οδησσό, στο Κισνόβι και στη Μολδοβλαχία, και «δακτυλοδεικτούμενο» στην Ελλάδα «ἀπὸ ὅλα τὰ κόμματα» εξαιτίας της «αἰσχροτάτης διαγωγῆς του». Ο αρθρογράφος καταγγέλλει ότι ο Λασσάνης «ανοσιούργησε» στην Πέστη, αλλά διέφυγε από «τὸ ξῖφος τῆς Δικαιοσύνης» και ότι στο Τιργοβίστι, στο σπίτι κάποιου προσώπου ονόματι Χιώτη, «ἐκγύμνωσε» τον βογιάρο Κωνσταντίνο Σλατινιάνο και την οικογένειά του, όπως και τον επίσκοπο Βουζαίου, ανοσιουργώντας απέναντι στα πρόσωπα και στις περιουσίες τους («die gegen ihre Person und ihr Vermoegen gewagten Frevel»). Τέλος, τον κατηγορεί ότι πρόδωσε και κατεδίωξε τους προστάτες του. Όλα τα παραπάνω παρουσιάζονται ως γεγονότα γνωστά στην Αρχιγραμματεία αλλά και ευρύτερα.[575]

Τα υπονοούμενα για το παρελθόν του Λασσάνη του προσάπτουν ηθικά επιλήψιμη συμπεριφορά («ανοσιούργησε», «αισχρότατη διαγωγή») προς τους ευεργέτες του και απέναντι σε πρόσωπα που ανήκαν σε παραδοσιακές ηγετικές ομάδες της κοινωνίας των Ηγεμονιών (βογιάρος και επίσκοπος). Σύμφωνα με την *Ελπίδα*, ο Λασσάνης επέδειξε μια τέτοιου είδους συμπεριφορά ήδη κατά τη διαμονή του στην Πέστη, αλλά και αργότερα στην Οδησσό και στο Κισνόβι, κυρίως όμως κατά την παραμονή του στρατού του Υψηλάντη στο Τιργοβίστι. Στο βαθμό που μπορώ να γνωρίζω, οι πηγές που έχουν μέχρι τώρα μελετηθεί δεν αφηγούνται γεγονότα τα οποία θα μπορούσαν να ταυτιστούν χωρίς αμφιβολίες με εκείνα που υπονοεί η *Ελπίς*. Έτσι, τουλάχιστον προς το παρόν, δεν είναι δυνατόν να αποτιμηθεί με ασφάλεια η αξιοπιστία των αντιπολιτευομένων εφημερίδων και να ερμηνευτούν με τρόπο οριστικό οι επιθέσεις εναντίον του Λασσάνη. Δεν θα ήταν όμως άσκοπο

574. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 32 (14/26.2.1837), σ. 141, σημ. (β).
575. *Ἡ Ἐλπίς/Die Hoffnung* αρ. 38 (14/26.3.1837), σ. 176-177.

να παρατεθούν κάποια στοιχεία που υποδεικνύουν μια γόνιμη κατεύθυνση για τη μελλοντική έρευνα.

Διαβάζοντας τα άρθρα της *Ελπίδος*, αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι οι κατηγορίες για τον πρότερο βίο του Λασσάνη δεν ήταν ανερμάτιστες. Δείχνουν να αναφέρονται σε πραγματικά συμβάντα, τα οποία όμως φαίνεται να παρουσιάζονται από μια πολύ υποκειμενική οπτική. Μολονότι ο αρθρογράφος επιχειρεί να υποβάλει την άποψη ότι ο Λασσάνης διέπραξε εγκληματικές πράξεις (γράφει πως διέφυγε «τὸ ξῖφος τῆς Δικαιοσύνης»), η πληθώρα ηθικών συνδηλώσεων στο λεξιλόγιό του παραπέμπει μάλλον σε συγκρούσεις με καθιερωμένους κώδικες συμπεριφοράς και, βαθύτερα, σε συγκρούσεις με τις επικρατούσες κοινωνικές ιεραρχίες στις οποίες αυτοί ερείδονταν. Αν δεχτούμε την εκδοχή αυτή, τότε τα γεγονότα που υπονοούνται ως προς την παραμονή του Λασσάνη στην Οδησσό, θα μπορούσαν να σχετίζονται με τις κοινωνικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις που, όπως είδαμε, εκδηλώθηκαν μεταξύ των εκεί Εταιριστών το 1820. Αναλόγως –και πάντα υπό την προϋπόθεση ότι ο συντάκτης της *Ελπίδος* υπερβάλλει λεκτικά, όταν μιλά για «τὸ ξῖφος τῆς Δικαιοσύνης», και δεν αναφέρεται, όπως πιστεύω, σε εγκληματικές πράξεις–, τα γεγονότα στο Τιργοβίστι, η «ἐκγύμνωσις» του επισκόπου Βουζαίου και του βογιάρου Κ. Σλατινιάνου, συνδέονται με κοινωνικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, όπως επίσης με τις συγκρούσεις με τις ρουμανικές ελίτ τις οποίες προκαλούσαν αφενός η αποκρυστάλλωση των εθνικών συνειδήσεων στα Βαλκάνια και αφετέρου οι επιτάξεις περιουσιακών στοιχείων του επιχώριου πληθυσμού, για να καλυφθούν οι ανάγκες τροφοδοσίας των ελληνικών δυνάμεων κατά την Επανάσταση στις Ηγεμονίες.

Το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο πρέπει να τοποθετηθούν τα συμβάντα στο Τιργοβίστι είναι, νομίζω, εκείνο των αντιδράσεων που συνάντησε η Ελληνική Επανάσταση στη Μολδοβλαχία εκ μέρους εκπροσώπων των επιχώριων ελίτ: ρουμάνων βογιάρων, ανώτατων κληρικών και μερικών φαναριωτών αξιωματούχων. Οι αντιδράσεις αυτές, μολονότι μια αναλυτική προσέγγισή τους, στηριγμένη σε διεξοδική συγκριτική έρευνα των ελληνικών, ρουμανικών και οθωμανικών πηγών θα παρουσίαζε εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ της Ελληνικής Επανάστασης και της Επανάστασης του Τούντορ Βλαδιμηρέσκου, δεν έχουν μελετηθεί ούτε διεξοδικά, ούτε και αμερόληπτα.

Περιγράφοντας το ζήτημα αδρομερώς και με έμφαση στη χρονική στιγμή που μας ενδιαφέρει, θα λέγαμε ότι οι αντιδράσεις των ρουμανικών ελίτ εκδηλώθηκαν ιδιαίτερα έντονα την άνοιξη του 1821, όταν στο Βουκουρέστι και στην ευρύτερη περιοχή του, που είχαν καταληφθεί από τους επαναστατημένους Πανδούρους του Βλαδιμηρέσκου, εμφανίστηκαν οι δυνάμεις του Υψηλάντη.[576] Οι ντόπιοι άρ-

576. Οι Πανδούροι ήταν στρατιώτες που προέρχονταν από τις τάξεις των ελεύθερων ρουμάνων χωρικών. Είχαν στρατολογηθεί σε σώματα ήδη στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιθέσεις οθωμανικών συμμοριών. Δίπλα στη στρατιωτική δράση τους οι Πανδούροι συνέχιζαν τις γεωργικές εργασίες τους. Από τα τέλη του 18ου αιώνα κάποιοι φαναριώτες ηγεμόνες της Βλαχίας επιχείρησαν να τους οργα-

χοντες βρέθηκαν τότε να απειλούνται από δύο πλευρές. Από τη μια, η εξέγερση του Βλαδιμηρέσκου προέβαλε αιτήματα που έθιγαν την προνομιακή θέση τους στην κοινωνία των Ηγεμονιών. Από την άλλη, οι επαναστατημένοι Έλληνες τους εξέθεταν στον κίνδυνο των οθωμανικών αντιποίνων, και μάλιστα σε μια χρονική στιγμή που ο πρώιμος ρουμανικός εθνικισμός είχε αρχίσει να οξύνει τις ελληνορουμανικές σχέσεις, εντείνοντας τις τάσεις αυτονόμησης των ρουμανικών ελίτ από τον εκκλησιαστικό και πολιτικό έλεγχο και από τις πολιτισμικές επιδράσεις των «επίλυδων» Ελλήνων.

Ανάλογες συγκρούσεις επηρέασαν και τη στάση μερικών ελλήνων αξιωματούχων, των οποίων ο ρόλος ως διοικητικών υπαλλήλων των Ηγεμονιών και, σε τελική ανάλυση ως τοποτηρητών των Οθωμανών, αντέφασκε με τις επιλογές που τους υπαγόρευε μια (έστω ρευστή ακόμη) ελληνική εθνική ταυτότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αμφίρροπη και αμφιλεγόμενη στάση του πάτμιου Φιλικού Σάββα Φωκιανού, καμινάρη στη Βλαχία, απέναντι στον Υψηλάντη και στον Βλαδιμηρέσκου και η τελική, μάταιη και τραγική, επίδειξη νομιμοφροσύνης του απέναντι στους Οθωμανούς.[577]

Το κλίμα αντιπαράθεσης και δυσαρέσκειας οξύνθηκε, όταν η καταδικαστική στάση του τσάρου διέψευσε την εντύπωση που καλλιεργούσε ο Υψηλάντης και άλλοι Φιλικοί, όπως ο Λασσάνης, ότι η Εταιρεία υποστηριζόταν από τη Ρωσία. Έτσι, από τη μια μεριά μέλη των ελίτ των Ηγεμονιών αθέτησαν τις υποσχέσεις τους για οικονομική στήριξη του Υψηλάντη, ενώ από την άλλη οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις προέβησαν σε επιτάξεις περιουσιακών στοιχείων του πληθυσμού της Μολδοβλαχίας, κυρίως των εχόντων, για να καλυφθούν οι ανάγκες τους. Παράλληλα, δεν έλειψαν έκτροπα εις βάρος των αμάχων, τόσο από τις δυνάμεις του Υψηλάντη, όσο και του Βλαδιμηρέσκου.[578]

Η συγκριτική έρευνα ελληνικών και ρουμανικών πηγών θα δώσει κάποτε μια σαφέστερη εικόνα των γεγονότων. Περιοριζόμαστε εδώ στη μαρτυρία του Ιωάννη Φιλήμονα για τις βιοπραγίες που σημειώθηκαν στο Βουκουρέστι μετά την είσοδο των δυνάμεων του Υψηλάντη, στις 17 Μαρτίου του 1821, και την ύψωση της «σημαίας τοῦ φοίνικος», δηλαδή της Επανάστασης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κάποιοι ντόπιοι άρχοντες, «ἀνθυψηλαντικοί», υποκίνησαν τότε τους Πανδούρους

νώσουν σε πιο σταθερή βάση – ιδιαίτερα ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης (Ιούνιος 1802 – Αύγουστος 1806). Βλ. Berindei, *L'Année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains*, σ. 45-46.

577. Βιογραφία του Σάββα Φωκιανού στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 261-266. Για τον ρόλο του, βλ. Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός», σ. 160-162.

578. Για το Βουκουρέστι, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 101 και Αμβρόσιος Φραντζής, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, 4 τόμ., Αθήνα: Κ. Καστόρχης, 1839-1841, τ. 1, σ. 167-68. Για το Ιάσιο, βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 141-142, 152-153. Βλ. επίσης Emanuel Turczynski, *Sozial- und Kulturgeschichte Griechenlands im 19. Jahrhundert*, Mannheim / Möhnesee: Bibliopolis, 2003, σ. 117-118.

του Βλαδιμηρέσκου σε βιαιοπραγίες, οι οποίες προκάλεσαν έκρυθμες καταστάσεις, στις οποίες συμμετείχαν και μέλη των «ἄτακτων ἑλληνικῶν σωμάτων»:

> Οἱ ἀνθυψηλαντικοὶ ὅμως ἐραδιούργησαν εὐθὺς τὴν ἀφηνίασιν τῶν ὑπὸ τὸν Βλαδιμηρέσκον, ἵνα ἀντίθετον οὕτω γεννήσωσιν ἀντιπερισπασμὸν καὶ τελείαν κατορθώσωσι τὴν σύγχυσιν καὶ τὴν ἀνωμαλίαν. Ἄνδρας, γυναῖκας, τοὺς τυχόντας, ὥρμησαν ἀχαλίνωτοι οἱ Πανδοῦροι ἀπογυμνόνοντες ἐν ταῖς ὁδοῖς τῆς πόλεως καὶ κατὰ μέσην ἡμέραν, καὶ μυρίας ἔτι διαπράττοντες ἀσυμπαθεῖς πράξεις. Ὁ Βλαδιμηρέσκος ὡς ἀρχηγὸς αὐτῶν, καὶ ὁ Σάββας, ὡς πολιτάρχης [υπεύθυνος για την ασφάλεια της πόλης], ἐθεῶντο ἁπλῶς. Ἐθεῶντο ὡσαύτως, καὶ ὅταν οἱ Πανδοῦροι συντρίβοντες τὰς θύρας τῶν οἰκιῶν καὶ διαρπάζοντες ταύτας, ἐπώλουν ἐπὶ δημοπρασίας, ὅσα ἠδύναντο φέρειν ἐπ᾽ ὤμων, καὶ κατέφθειρον τὰ βαρέα καὶ δυσμετακόμιστα ἔπιπλα καὶ σκεύη. Ἐθεῶντο ὡσαύτως, καὶ ὅταν εἰσερχόμενοι οὗτοι ἐν ταῖς ὑπογείοις οἰνοθήκαις, ἐκραιπάλουν, δι᾽ ὅσων ἠδύναντο πίνειν οἴνων, τοὺς δὲ λοιποὺς ἀπέχεον, πυροβολοῦντες ἢ θλῶντες διὰ πελέκεως τὰ ἀγγεῖα. Ἔξω δὲ τῆς τοσαύτης καὶ τοιαύτης ὑλικῆς κακοπραγμοσύνης, ἠνόχλουν οἱ ἴδιοι καὶ ἠθικῶς τοὺς πάντας, ἀφορήτως ὑβρίζοντες, ἀναιδῶς αἰσχρολογοῦντες, πικρῶς εἰρωνευόμενοι καὶ αὐτὸ δαπανῶντες δωρεὰν τὸ ὄνομα τοῦ Ὑψηλάντου. Τότε παραδειγματισθέντες τοὺς Πανδούρους καί τινες τῶν ἀτάκτων ἑλληνικῶν σωμάτων, ὥρμησαν εἰς τὰ ἱπποστάσια τῶν οἰκιῶν καὶ ἀφήρεσαν τοὺς ἵππους λόγῳ δημοσίας χρήσεως.[579]

Σύμφωνα με τον Φιλήμονα, ο Υψηλάντης προσπάθησε μάταια να αντιμετωπίσει την κατάσταση, επιτρέποντας στους κατοίκους του Βουκουρεστίου τη χρήση των όπλων «κατὰ παντὸς βιαστοῦ καὶ ἅρπαγος στρατιώτου».[580] Η αναρχία συνεχίστηκε, η πόλη ερήμωσε και πολλοί από εκείνους που την εγκατέλειπαν, για να σωθούν, κατέληγαν να γίνουν θύματα των βιοπραγούντων στα περίχωρα. Η υπονομευτική δράση των «ἀνθυψηλαντικών» –του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Dionisie Lupu και μερικών ρουμάνων βογιάρων– υποδαυλιζόμενη από τον αυστριακό πρόξενο Udriski,[581] απλώθηκε από την πρωτεύουσα σε όλη τη Βλαχία και προκάλεσε την υπονόμευση των ελληνικών δυνάμεων μέσω της απόκρυψης τροφών, της άρνησης πληρωμής φόρων και της συγκρότησης ένοπλων ομάδων οι οποίες συνελάμβαναν και εκτελούσαν στρατιώτες του Υψηλάντη.[582] Κατά τον Φιλήμονα:

---

579. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 134. Με τα γεγονότα αυτά δεν έχει ασχοληθεί η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία. Για τα έκτροπα στο Βουκουρέστι, από τη σκοπιά της ρουμανικής ιστοριογραφίας βλ. Berindei, *L'Année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains*, σ. 177, 195. Η ανασύσταση και ερμηνεία των γεγονότων από τον Berindei στηρίζεται αποκλειστικά σε ρουμανικές πηγές και διέπεται από διάθεση ηρωοποίησης του Βλαδιμηρέσκου.

580. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 134.

581. *Στο ίδιο*, τ. 2, σ. 135.

582. *Στο ίδιο*, τ. 2, σ. 136. Βλ. επίσης, Berindei, *L'Année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains*, σ. 202.

> Ἰδίως δὲ ὁ μητροπολίτης Λοῦπος, ὑπὸ τὸν θρησκευτικὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ἠθικὴν ἐπιῤῥοὴν αὐτοῦ, φοβερὰν τὴν ἀπέχθειαν τοῦ λαοῦ διήγειρε κατὰ τοῦ Ὑψηλάντου καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ, ὡς αφωρισμένων ὅλων [εν τω μεταξύ] παρὰ τοῦ πατριάρχου. Τὰ μέτρα ταῦτα συνεπλήρουν συγχρόνως συνεχεῖς πρὸς τοὺς [οθωμανούς] σατράπας τῆς Σιλιστρίας, Γιργέβου, Ἰβραΐλας καὶ Βιδινίου αἰτήσεις, ὅπως εἰσβάλωσι τάχιον.[583]

Αντιμέτωπος με αυτά τα προβλήματα ο Υψηλάντης εγκατέλειψε το Βουκουρέστι την 1η Απριλίου και μετακινήθηκε στο Τιργοβίστι, όπου –όπως έδειξε ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, βασιζόμενος μεταξύ άλλων στη μαρτυρία του Ηλία Φωτεινού– δημιούργησε «ένα είδος "ελεύθερης περιοχής", όπου θα διόριζε τοπικούς διοικητές και θα εισέπραττε αυτός τα φορολογικά δοσίματα, προφανώς για τις ανάγκες του στρατεύματος».[584] «Ταυτοχρόνως», γράφει ο Φιλήμων, «ἐκώλυσεν αὐστηρῶς τὴν ἀναχώρησιν τῶν ἀπολειπομένων ἀρχόντων, ἐξαιρέσας μόνας τὰς γυναίκας καὶ παιδία, καὶ ἀπαγόρευσε τὴν ἐξαγωγὴν τῶν τροφίμων εἰς τὴν Τρανσυλβανίαν».[585] Με τα μέτρα αυτά ο Υψηλάντης συγκέντρωσε στο Τιργοβίστι μεγάλες ποσότητες τροφίμων και πολεμοφοδίων. Η φροντίδα για τη συγκέντρωση και την επιστασία τους ανατέθηκε στο «Γενικό Βουλευτήριο», Αρχιγραμματέας του οποίου ήταν ο Λασσάνης.[586]

Κατά την περίοδο αυτή συνεχίστηκαν τα έκτροπα στην περιοχή του Βουκουρεστίου. «Τρομεραὶ καταχρήσεις ἐγίνοντο εἰς το Βουκουρέστιον καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ, ὄχι μόνον παρὰ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῶν αὐτοχθόνων Βλάχων, ἄλλων μὲν ἀπὸ ἀντιπάθειαν κινουμένων, ἄλλων δὲ, ἀπὸ παντοίων εἰδῶν αἴτια», γράφει ο Αμβρόσιος Φραντζής.[587] Ανάμεσα στους «κεκηρυγμένους κατὰ τοῦ Ὑψηλάντου» συγκαταλέγονταν έξι βογιάροι και δύο κληρικοί οι οποίοι είχαν μείνει στο Βουκουρέστι μαζί με τον Σάββα Φωκιανό, υπεύθυνο για την ασφάλεια της πρωτεύουσας, παρότι οι περισσότεροι άρχοντες, πλούσιοι έμποροι και πρόξενοι είχαν εγκαταλείψει την πόλη ήδη προ πολλού, όταν πλησίαζαν οι δυνάμεις του Βλαδιμηρέσκου. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Διονύσιο Λούπου (με του οποίου τη θητεία στον μητροπολιτικό θρόνο, στα 1819-1821, άρχισε η άρση του ελληνικού ελέγχου στην ορθόδοξη εκκλησία στις ρουμανικές χώρες),[588] για τον επίσκοπο Μπουζαίου, για τον μεγάλο σπαθάρη Grigore Băleanu (1770-1842) και τους δύο γαμπρούς του, τον Nicolae Văcărescu (1786-1825) και τον Constantin Herescu,

583. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 136.
584. Παναγιωτόπουλος, «Σχόλια στο Υπόμνημα του Γεωργ. Καντακουζηνού», σ. 351.
585. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 140.
586. *Στο ίδιο*, τ. 2, σ. 139-140. Αναλυτικά για το Γενικό Βουλευτήριο βλ. Παναγιωτόπουλος, «Σχόλια στο Υπόμνημα του Γεωργ. Καντακουζηνού», σ. 352.
587. Φραντζής, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τ. 1, σ. 185.
588. Lucian N. Leustean, «The Romanian Orthodox Church», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, New York: Fordham University Press, 2014, σ. 101-163: 105. Με δική του πρωτοβουλία διώχτηκαν οι έλληνες δάσκαλοι από την Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου, *ό.π.*

για τον μεγάλο βιστιάρη Alexandru Filipescu και τους μεγάλους βόρνικους Iordache Slătineanu και Alexandru Nenciulescu.[589] Μεταξύ αυτών των «ἀνθυψηλαντικών», οι οποίοι κατά τον Υψηλάντη έβλαπταν την Επανάσταση περισσότερο από τους Τούρκους, γιατί «παρέλυαν όλες τις ετοιμασίες» των Ελλήνων,[590] βρισκόταν λοιπόν και ο Επίσκοπος Μπουζαίου του οποίου το όνομα εμφανίζεται το 1837 στις κατηγορίες εναντίον του Λασσάνη. Ένας ακόμη από τους έξι «κεκηρυγμένους κατὰ τοῦ Ὑψηλάντου», ο μεγάλος βόρνικος Iordache Slătineanu, είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με το δεύτερο πρόσωπο για το οποίο κάνει λόγο η *Ελπίς*, με τον Κωνσταντίνο Σλατινιάνο.[591]

Τοποθετώντας τις κατηγορίες της *Ἐλπίδος* στο ιστορικό πλαίσιο των αντιδράσεων των ρουμανικών ελίτ απέναντι στους έλληνες επαναστάτες στη Μολδοβλαχία, μπορούμε να διατυπώσουμε την εικασία ότι η «αισχρότατη διαγωγή» και τα ανοσιουργήματα για τα οποία κατηγορούσε η εφημερίδα τον Λασσάνη συνίσταντο πιθανότατα στην επίταξη περιουσιακών στοιχείων του επισκόπου Μπουζαίου και του βογιάρου Σλατινιάνου για τις ανάγκες του στρατού, και στην παράβαση εδραιωμένων ως τότε κανόνων συμπεριφοράς προς κοινωνικά ανώτερα άτομα.

Κλείνοντας την αναφορά στις δημόσιες κατηγορίες που αντιμετώπισε ο Λασσάνης σε σχέση με τη θητεία του στο Υπουργείο Οικονομικών, αξίζει να παρουσιαστεί μια πηγή η οποία προβάλλει μια πολύ διαφορετική εικόνα για τον κοζανίτη πολιτικό. Πρόκειται για μια επιστολή του εκκεντρικού ουτοπιστή γιατρού και δημοσιογράφου Παναγιώτη Σοφιανόπουλου (1786-1856), εκδότη του περιοδικού *Πρόοδος* (1836-1854) και των εφημερίδων *Σωκράτης* (1838-1848) και *Νέος Κόσμος* (1849-1854). Ο Σοφιανόπουλος, που είχε υποστεί έως τότε πάνω από 30 δίκες για τη φιλελεύθερη αρθρογραφία του, έγραψε στις 28 Δεκεμβρίου του 1844 στον Λασσάνη, για να δηλώσει ότι το «μῖσος» του για την «ξενοκρατείαν» τον παρέσυρε στην επικριτική στάση που επέδειξε στο παρελθόν απέναντί του, και για να του εκφράσει την εκτίμηση που έτρεφε για το πρόσωπό του:[592]

> Τέκνον μου Κύριε Γεώργιε Λασσάνη!
> ΕΤΕΡΟΧΘΩΝ.
> Ὁ θεόθεν ἐμπνευσθείς μοι κοινωνικὸς δρόμος καὶ ἡ τελευταία μου ἐπικίνδυνος

589. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 154-155. Ο Iordache Slătineanu είχε μεταφράσει έργα του Metastasio στα ρουμανικά, χρησιμοποιώντας τις ελληνικές μεταφράσεις τους, ενώ ο ποιητής Nicolae Văcărescu ήταν θείος του ελληνορουμάνου ποιητή Αλέκου Βακαρέσκου, που έγραψε και ελληνικά.

590. *Στο ίδιο*, τ. 2, σ. 160.

591. Δεν αποκλείεται εξάλλου η χρονική απόσταση να άμβλυνε την ακρίβεια της μνήμης του και ο συντάκτης της *Ἐλπίδος* να αναφέρει λάθος βαπτιστικό.

592. Βλ. Κώστας Λάππας, «Η "Πρόοδος" του Σοφιανόπουλου», *Ο Ερανιστής* 16 (1980), σ. 199-288: 203-206, 219-220.

ἀσθένεια[593] μ᾽ ὑπαγόρευσαν τ᾽ ἀκόλουθα νὰ σᾶς ἀναφέρω: ὅθεν ἐπιθυμῶ, ἵνα μένωσιν εἰς χεῖράς σας πρὸς ἀνάμνησιν καλὴν ἢ κακήν.

α.΄ ὅταν ἀνέγνωσα τὸν ἀποχωρισμὸν τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντου ἀπὸ τοὺς προδότας τῆς Ἑλλην. Ἐπαναστάσεως περὶ τὴν Μολδοβλαχίαν καὶ ἐβεβαιώθην, ὅτι ἦτον γεγραμμένος παρ᾽ ὑμῶν, ἤκουσα εἰς τὴν καρδίαν μου, ὅτι ἐχαράχθη ἀνεξάλειπτον τεκμήριον εὐγνωμοσύνης, περὶ τοῦ ὁποίου σᾶς ἔδωσα νύξιν καὶ ~~περὶ~~ τὰ 1833 καὶ ἐν Λεβαδίᾳ ἐγγράφως.

β.΄ Τὸ πρὸς τὴν ξενοκρατείαν ἄσπονδον μῖσος μου, δικαιολογημένον μυριοτρόπως, μ᾽ Ὑποχρέωσε νὰ ζητῶ ἐξόντωσιν ἁπάντων, ὅσοι ἐν γνώσει ἢ κατ᾽ ἀνάγκην τοὺς ἐπλησίαζον. Μεταξὺ τούτων τυχόντας, σᾶς κατεδίωκα ὅπου ἐδυνήθην, τόσῳ μᾶλλον, ὅσῳ ἅπαντες μ᾽ ἐπληροφόρουν, ὅτι κατεχρᾶσθε, οὐχὶ τοῦ δημοσίου πλούτου, διότι οὔτ᾽ ὑπῆρξεν, οὔτ᾽ ὑπάρχει πρὸς τὸ παρὸν τοιοῦτος, ἀλλὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ΙΧΩΡΟΣ.

γ.΄ Σύννους ἐκ τῆς πείρας, ἐκ τῶν οἰκιακῶν παθημάτων καὶ ἐταστὴς τῶν ἀνθρωπίνων ἀδυναμιῶν ἐπληροφορήθην, ὅτι ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα, ὅσα ἀπέβλεπαν ὑμᾶς.

δ. ἐλησμόνησα νὰ εἴπω προηγουμένως, ὅτι ἐσπούδασα βιβλίον σου περὶ ἀπειρωστήν, τοὺς πρώτους χρόνους τῶν μαθημάτων μου, ὑπὸ Γεωργίου Λασσάνη πεποιημένον, ἂν δὲν λανθάνωμαι, καὶ σὲ πιστεύω ἀκόμη συγγραφέα του καὶ θαυμαστήν.

ε. Ἅμα ἴδον τὴν 3. 7βρίου ἐτρόμαξα τὴν καταστροφὴν της δι᾽ ἔλλειψιν χρημάτων, ἀλλ᾽ ἡ ἱκανότης Σοῦ ἀπέκρουσε τὸ τοιοῦτον δυστύχημα.

στ. Τοῦ παρόντος ὑπουργείου τὴν σύμπηξιν καὶ διαιωνισμόν ὑπώπτευα | διὰ τῆς οἰκονομίας τὴν ἀμηχανίαν, ἀλλὰ Σὺ καὶ εἰς τοῦτο ἐφάνης ὁ μόνος κατάλληλος.

Γεννηθεὶς εἰς ἀσκεπῆ οἰκίαν καὶ ἐν ὑπαίθρῳ, θ᾽ ἀποθάνω κηρύττων τὴν σκάφην, σκάφην. Ὅθεν εὐσυνειδότως ἐκ τῶν εἰρημένων εὔχομαι, ὅτι, «τοιοῦτοι ἰήσαν ἡμῖν Δέκα ἀχαιοί».Ἔχοντας τὴν ἄδειαν καὶ νὰ δημοσιεύσητε διὰ τοῦ τύπου, σᾶς εὐχόμεθα χρόνους πολλοὺς καὶ εὐτυχεστέρους, μὴ φθονούντες κατ᾽ οὐδέν, ὅτι Σεῖς λαμβάνετε κατὰ μῆνα 500 παρὰ τοῦ κ. Φωτοίου καὶ ἡμεῖς πληρώνομεν εἰς τοῦτο 600 πρόστιμα κατὰ μῆνα, γράφοντες τὴν Πρόοδον καὶ τὸν Σωκράτην![594] μὴ φθονοῦντες εἰλικρινῶς: διότι δὲν ἔχομεν σύστημα νὰ βλέπωμεν πεινῶντες καὶ

593. «Κοινωνικὸς δρόμος»: προφανώς ο ουτοπικός κοινωνισμός, σαινσιμονικής προέλευσης, που πρέσβευε ο Σοφιανόπουλος – «ἐπικίνδυνος ἀσθένεια»: ο Σοφιανόπουλος είχε μάλλον υποστεί εγκεφαλικό επεισόδιο. Από τις τελευταίες φράσεις της επιστολής του προς τον Λασσάνη φαίνεται ότι είχε παραλύσει το δεξί χέρι του.

594. Τον Μάιο του 1844 ο Σοφιανόπουλος είχε υποστεί δίωξη λόγω ενός άρθρου του το οποίο θεωρήθηκε ότι προσέβαλλε το δόγμα της Ανατολικής Εκκλησίας. Εξαιτίας της δίωξης, η κυκλοφορία της *Προόδου* σταμάτησε για επτά μήνες, δηλαδή έως τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, μήνα κατά τον οποίο γράφτηκε η επιστολή του Σοφιανόπουλου προς τον Λασσάνη, βλ. Λάππας, «Η “Πρόοδος” του Σοφιανόπουλου», σ. 220. Τον Μάιο του 1844 η Ιερά Σύνοδος είχε εκδώσει εγκύκλιο στην οποία τον στιγμάτιζε ως «ὄργανον τοῦ σατανᾶ», τοποθετώντας τον δίπλα στον Χριστόδουλο Ακαρνάνα (Παμπλέκη) και τον Θεόφιλο Καΐρη, *ό.π.*

> γυμνητεύσαντας εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας τοὺς ὁμογενεῖς μας.
> Ἐν Ἀθήναις τὴν 28 Δεκεμβρίου 1844.
> Τῆς ἐπαριστέρου | παραπλήκτου ὑπογράφο|μεν διὰ τῆς Δεξιᾶς
> Ὁ | Πατὴρ καὶ Βασιλεὺς | Τῆς ΠΡΟΟΔΟΥ![595]

Ίσως η επιστολή του Σοφιανόπουλου που, χωρίς να αρνείται το γεγονός των καταχρήσεων, μετριάζει το βαθμό ευθύνης του Λασσάνη, να βασίζεται σε μια νηφαλιότερη αποτίμηση των συμβάντων. Η αρχειακή έρευνα –αυτή τη φορά στα υπουργικά αρχεία της οθωνικής περιόδου– είναι απαραίτητη για να εμπλουτιστούν οι γνώσεις και η οπτική μας.

Αξιοπρόσεκτο στην επιστολή είναι πάντως ότι αντιμετωπίζει τον Λασσάνη σε μεγάλο βαθμό ως ομοϊδεάτη, ως πατριώτη και θιασώτη του Συντάγματος. Αναφέρει την επανειλημμένη ανάγνωση ενός έργου του (μάλλον του *Έλλάς*), επαινεί την τελευταία ημερήσια διαταγή του Υψηλάντη με την καταδίκη εκείνων που «πρόδωσαν» την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία, θεωρώντας ότι την έγραψε ο Λασσάνης, και εξαίρει τη συμβολή του στην Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 για τη διεκδίκηση συντάγματος.[596] Η συμβολή αυτή, που ήταν άγνωστη, επιβεβαιώνεται από μία μαρτυρία της βασίλισσας Αμαλίας. Γράφοντας προς τον πατέρα της στις 4 Αυγούστου του 1844, αφηγείται ότι:

> Προχτές έγινε στο κτήμα του [Σκαρλάτου] Σούτσου μια μεγάλη γιορτή, τα εγκαίνια μιας εκκλησίας του, της οποίας τον θεμέλιο λίθο έθεσαν, πριν από έναν χρόνο, αυτός ο ίδιος, ο Μιχαήλ Σούτσος, ο Σπυρομήλιος και ο Λασσάνης και συμβόλιζε τη συνεργασία τους γι' αυτό που ετοίμαζαν και το οποίο εκδηλώθηκε την 3η Σεπτεμβρίου. Πριν από λίγες μέρες μάλιστα, είπε ο Λασσάνης «αύριο κλείνει χρόνος από τότε που βάλαμε τον θεμέλιο λίθο στον ιερό βωμό του Συντάγματος».[597]

---

595. Επιστολή Παναγιώτη Σοφιανόπουλου προς τον Γεώργιο Λασσάνη, Αθήνα 28.12.1844, ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.17.

596. Καθώς τα μόνα εκδομένα έργα του Λασσάνη ήταν η *Στοιχειώδης Ἐγκυκλοπαίδεια* (1820) και το *Ἑλλὰς* (1820) και καθώς η ηλικία του Σοφιανόπουλου (γεν. 1786) το 1820 ήταν τέτοια που αποκλείεται να εννοεί το πρώτο, καταλήγω ότι ο Σοφιανόπουλος αναφέρει ότι διάβασε το *Ἑλλὰς*. Εκείνο που ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί είναι να θεωρεί λανθασμένα τον Λασσάνη συγγραφέα κάποιου ανώνυμου έργου. Η πρότασή του ότι το διάβαζε «περὶ ἀπειρωστήν, τοὺς πρώτους χρόνους τῶν μαθημάτων» του δεν θα πρέπει να συνδεθεί με τα μαθητικά χρόνια του Σοφιανόπουλου, αλλά με τα χρόνια της ιδεολογικής «μαθητείας» του. Το *Ἑλλὰς* θα μπορούσε να ανταποκριθεί και σε αυτό. — Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Σοφιανόπουλος θεωρεί την τελευταία «ἡμερησία διαταγὴ» του Υψηλάντη (Ρίμνικο, 8.6.1821), έργο του Λασσάνη (βλ. το κείμενό της στη σ. 107). Όπως μάλιστα συνάγεται από την επιστολή του, ο Σοφιανόπουλος είχε εκφράσει την πεποίθησή του αυτή στον Λασσάνη ήδη το 1833. Το ότι την επαναλαμβάνει εδώ, σημαίνει ίσως ότι εκείνος δεν είχε αρνηθεί τότε την πατρότητα του κειμένου.

597. Επιστολή γραμμένη την 1η, στις 4, 5 και 6 Αυγούστου 1844, στο: Αμαλία της Ελλάδος, *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, μετάφραση,

Οι μαρτυρίες αυτές αποκαλύπτουν την άγνωστη έως τώρα συμμετοχή του Λασσάνη στην Επανάσταση του 1843 και τις συνεννοήσεις του με τον πρώην ηγεμόνα της Μολδαβίας Μιχαήλ Σούτσο και με τον παλιό συναγωνιστή του και νυν διοικητή της Σχολής Ευελπίδων, συνταγματάρχη Σπυρομήλιο, οι οποίοι διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στο κίνημα για τη διεκδίκηση συντάγματος. Οι μαρτυρίες, παρότι δεν φανερώνουν λεπτομέρειες για τη συμμετοχή του Λασσάνη, δείχνουν ότι δεν είχε εγκαταλείψει εντελώς τον φιλελευθερισμό που ενέπνεε τη δράση του στα προεπαναστατικά χρόνια.

Τον Δεκέμβριο του 1843, φαίνεται ότι συζητήθηκε η υποψηφιότητά του για το υπό σχηματισμό υπουργικό συμβούλιο του Ανδρέα Μεταξά. «Λένε ότι ο Μεταξάς επιθυμεί το εξής υπουργικό συμβούλιο: Ζωγράφος, Λασσάνης, Σπυρομήλιος και Πετσάλης. Ο ένας, χειρότερος από τον άλλο. Αλλά η πρόταση δεν έχει φτάσει ακόμη μέχρι τον Όθωνα», έγραφε η βασίλισσα Αμαλία στον πατέρα της.[598] Το υπουργικό συμβούλιο που διόρισε ο βασιλιάς στις 30 Μαρτίου του 1844 με πρόεδρο και υπουργό οικονομικών τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο δεν περιελάμβανε τον Λασσάνη.[599]

Στα επόμενα χρόνια οι μαρτυρίες για τη ζωή του κοζανίτη πολιτικού αραιώνουν. Σύμφωνα με τον Βρετό, το 1847 εντάχθηκε στη Βασιλική Φάλαγγα ως συνταγματάρχης.[600] Έφτασε στον βαθμό του υποστράτηγου (1868).[601]

Το στρατιωτικό αυτό σώμα είχε ιδρυθεί το 1835, για να εξυπηρετήσει την αποκατάσταση των αγωνιστών της Επανάστασης, όσων δεν μπορούσαν να ενταχθούν στον τακτικό στρατό και δεν διέθεταν την κατάρτιση που απαιτούνταν για την άσκηση άλλου επαγγέλματος. Το 1838 αποφασίστηκε να παραχωρηθεί στους φαλαγγίτες η δυνατότητα να ανταλλάξουν τον μισθό τους με εθνικές γαίες. Η Βασιλική Φάλαγγα (λεγόμενη από το 1838 «προικοδοτημένη»), στην οποία εντάχθηκε και ο Λασσάνης, απέβλεπε στη μείωση των στρατιωτικών δαπανών, στην πρόληψη της ληστείας –βιοποριστικής δραστηριότητας στην οποία αναγκάζονταν να στραφούν πολλοί ενδεείς πρώην αγωνιστές–, στη διάδοση της μικροϊδιοκτησίας και στην «άμβλυνση της αντίστασης των στρατιωτικών στην εκάστοτε κυβερνητική πολιτική του συγκεντρωτισμού». Ο θεσμός όμως δεν τελεσφόρησε. «Πολύ γρήγορα οι γαίες που παραχωρήθηκαν πέρασαν από τα χέρια των άκληρων στρατιωτών της Επανάστασης στα χέρια των "τοκογλύφων ή κερδοσκόπων, οι πλείστοι των οποίων προήρχοντο εκ των υποδούλων μερών"».[602]

εισαγωγή και σχόλια Βάνα και Μίχαελ Μπούσε, 2 τόμ., Αθήνα: Εστία, 2011, τ. 1, σ. 613-617: 616.

598. Στο ίδιο, τ. 1., σ. 499. Σε επιστολή της στις 31.12.1843/12.01.1844.

599. Δεν ισχύει η πληροφορία του Βρετού, ότι το 1843 και 1844 ο Λασσάνης διετέλεσε διευθυντής του υπουργείου οικονομικών· βλ. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. 2, σ. 297.

600. *Στο ίδιο*, τ. 2, σ. 297. Φαίνεται πως ο Λασσάνης είχε επιχειρήσει και νωρίτερα να μπει στη Φάλαγγα με την υποστήριξη του Άρμανσπεργκ, αλλά εμποδίστηκε από τον Μακρυγιάννη, βλ. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, σ. 414.

601. [Τ. Φιλήμων], «Ὁ Γεώργιος Λασσάνης», σ. 3.

602. Δημήτρης Αρ. Μαλέσης, «Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-

Το 1848, είκοσι χρόνια μετά την άφιξή του στην Ελλάδα, ο Λασσάνης ήταν ένας ευκατάστατος πολίτης, που δήλωνε ως επάγγελμα «κτηματίας». Σε έναν κατάλογο που δημοσιεύτηκε τη χρονιά αυτή με τα ονόματα 277 ανδρών από τον νομό Αττικής και Βοιωτίας, οι οποίοι είχαν κριθεί κατάλληλοι για το λειτούργημα του ενόρκου, εμφανίζεται να κατέχει τη μεγαλύτερη ακίνητη περιουσία στην Αττική μετά τον Finley. Η αξία της ανερχόταν στις 210.000 δραχμές.[603] Η επιρροή του Λασσάνη αυτή την εποχή φαίνεται να ήταν αξιόλογη. Χαρακτηριστικό είναι ότι τον Μάρτιο του 1848 βοήθησε τον φίλο του Γεώργιο Βοϊνέσκο όχι μόνο να παραμείνει στη θέση του Γενικού Προξένου της Ελλάδος στη Μολδαβία, από την οποία τον είχε απομακρύνει ο υπουργός Γεώργιος Γλαράκης, αλλά και να επεκτείνει την προξενική του αρμοδιότητα και στη Βλαχία.[604]

Στις 18 Δεκεμβρίου του 1849 ο Λασσάνης, διορίζεται «γενικὸς γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου τῶν Στρατιωτικῶν καὶ διευθυντής τοῦ 1. τμήματός» του.[605] Περίπου έναν χρόνο αργότερα, διορίστηκε νομάρχης Ακαρνανίας και Αιτωλίας και το 1853 νομάρχης Αθηνών.[606] Από αυτή την εποχή χρονολογείται μία μαρτυρία του Νικόλαου Δραγούμη, σύμφωνα με την οποία ο Λασσάνης συμμετείχε στη νόθευση των αποτελεσμάτων κατά τις εκλογές του 1850 ή του 1853:

> Καὶ ἡ μὲν ἐπιρροῆς πάλη ἔπαυσεν, ἀποθανόντος τοῦ Κωλέττου καὶ ἀναχωρήσαντος τοῦ Πισκατόρη [το 1848]. Ἡ δὲ ἀντιπολίτευσις προέβαινε φλογερωτέρα, καθ᾽ ὅσον

1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1992, σ. 193-210, 210 και 206 (τα παραθέματα).

603. Βλ. «Κατάλογος τῶν ἐχόντων προσόντα ἐνόρκου τῆς ἐπαρχίας Ἀττικῆς διὰ τὸ ἔτος 1849», στο: *Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως* του αρ. 30, 1848, σ. γ΄, αρ. 160. Η αξία της περιουσίας του Finley ανερχόταν σε 300.000 δραχμές. Εάν εξαιρεθούν τέσσερα άτομα, με περιουσία αξίας 100.000 δρχ. (Ν. Ζαχαρίτσας, Δ. Κυργούσης, Γ. Αφθονίδης, Σκαρ. Σούτσος), η περιουσία των υπολοίπων ήταν κατά πολύ μικρότερη. Ενδεικτικά παραθέτω τα δεδομένα για κάποια γνωστά πρόσωπα: Ρίζος Ραγκαβής 50.000, Κων. Λεβίδης 40.000, Γ. Ψύλλας 25.000, Παύλος Καλλιγάς 20.000, Πέτρος Ηπίτης 20.000, Παν. Σοφιανόπουλος 20.000, Ι. Φιλήμων 15.000. – Στη διαθήκη του Λασσάνη το 1870, η ακίνητη περιουσία του περιγράφεται ως «συγκειμένη εἰς μίαν οἰκίαν κατὰ τὸν ναὸν τοῦ Αἰόλου, εἰς ἓν οἰκόπεδον κατὰ τὴν Χαμοστέρναν, καὶ εἰς αμπέλιον, καὶ χωράφια κατὰ τὸ Μπερχάμι τοῦ Ἀμαρουσίου, ὁμοῦ μὲ μίαν οἰκίαν, καὶ πατητῆρι», βλ. «Γ. Λασσάνη Διαθήκη της 30ής Αυγούστου 1865», σ. 161. Ακίνητη περιουσία διέθετε και η σύζυγός του· μεταξύ άλλων ένα χωράφι κοντά στη σημερινή Πλατεία Αμερικής, στο οποίο είναι χτισμένο το 21ο Δημοτικό Σχολείο «Λέλα Καραγιάννη», βλ. http://21dimath.weebly.com/iotasigmatauomicronrhoiotaalpha-tauomicronupsilon-kappatauetarhoiotaomicronupsilon.html.

604. Βλ. επιστολή Λασσάνη προς τον Γεώργιο Βοϊνέσκο, Αθήνα 7.3.1848, ΕΙΜ, κατάλοιπα Γ. Βοϊνέσκο, αρ. 18977, φ. 1r , όπου γίνεται λόγος για τον ρόλο του Γλαράκη. Επίσης Ράδος, «Έγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Κ. Βοϊνέσκου», σ. 310, 380-381.

605. *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 44 (27.12.1849), σ. 366. Υπουργός στρατιωτικών ήταν τότε ο Κ. Τζαβέλας.

606. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία,* τ. 2, σ. 297.

> καὶ αἱ νεώτεραι βουλευτικαὶ ἐκλογαὶ διεξήγοντο κατὰ τρόπον ἀληθῶς βδελυρὸν. Ἡ τιμὴ, ἡ ἱκανότης κατεδιώκοντο ἀδυσωπήτως, ἐνῷ ἐπεβάλλοντο καὶ πανθομολογούμενοι δολοφόνοι. Καὶ ἐπειδὴ αἱ ψῆφοι ὑπεξηροῦντο δολίως, πλεῖστοι τῶν ἐντίμων πολιτῶν ἐνόμιζον ἄσκοπον νὰ προσέρχωνται εἰς τὴν κάλπην. Τοσοῦτον δὲ ἀναισχύντως παρεβιάζοντο καὶ παραγεμίζοντο αἱ κάλπαι, ὥστε, προκειμένης ποτὲ ἐν συνεδριάσει τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου Ἀθηνῶν τῆς κληρώσεως τῶν ἐπὶ τῆς ψηφοφορίας ἐπιτροπῶν, διεκήρυξα ὅτι, ἂν πέσῃ ὁ κλῆρος ἐπ᾽ ἐμέ, δημοτικὸν ὄντα σύμβουλον, σκοπὸν εἶχον νὰ μὴ μακρυνθῶ μηδὲ ἡμέραν μηδὲ νύκτα ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς ἐκλογῆς, καθ᾽ ὅλην τὴν διάρκειαν αὐτῆς· ταῦτα δ᾽ ἐπανέλαβε καὶ ἕτερος σύμβουλος, ὁ καθηγητὴς κ. Ι. Σοῦτσος. Ἐπὶ δέ τινος προσκλητηρίου εἰς αὐλικὸν χορόν, σωζομένου μεταξὺ τῶν ἐγγράφων μου καὶ φέροντος ἡμερομηνίαν 19 Νοεμβρίου, ἀναγινώσκονται τῆς ἑξῆς, γραφέντα παρ᾽ ἐμοῦ τὴν ἐπιοῦσαν· "Εἰς τὸν χορὸν τοῦτον εἶπεν ὁ νομάρχης Γ. Λασάνης, πρὸς τὸν κ. Ι. Σοῦτσον καὶ ἐμέ, ἐνώπιον τοῦ δημάρχου Γ. Σκούφου καὶ ἄλλων, ταῦτα· «Ἔτρεμεν ἡ καρδία μου ἕως μάθω μήπως ἐκληρώθητε μέλη τῆς ἐπιτροπῆς· διότι ἀφοῦ ἐκοιμᾶσθε, ὡς ἐδηλώσατε, εἰς τὴν ἐκκλησίαν, πῶς θὰ παραγέμιζον τὴν κάλπην; Εἰς τὴν τοῦ Πειραιῶς εὑρέθησαν μόνον τεσσαράκοντα ψηφοδέλτια, ἐγὼ δὲ ἀνεβίβασα τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν εἰς ἑξακόσια».[607]

Η σταδιοδρομία του Λασσάνη ως κρατικού αξιωματούχου συνεχίστηκε ως τη δεκαετία του 1860, με θαυμαστή σταθερότητα για την ασταθή εκείνη εποχή: «Κατὰ τὸ 1854 ἀνεκλήθη εἰς τὴν Φάλαγγα, κατὰ δὲ τὸ 1856 διωρίσθη [...] Νομάρχης τῆς Πρωτευούσης», θέση στην οποία έμεινε –μάλλον χωρίς διακοπή– μέχρι τουλάχιστον τον Αύγουστο του 1859.[608] Καθώς στις περιοχές της αρμοδιότητάς του βρίσκονταν μερικά από τα σημαντικότερα ορμητήρια των ληστρικών συμμοριών της εποχής, ο Λασσάνης περιόδευσε το 1856, αμέσως μετά τον διορισμό του ως Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, στην περιοχή της Πάρνηθας στην Αττική, στη Μεγαρίδα και στις περιοχές της Θήβας και της Λιβαδειάς, για να δει «ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ ἰδίοις ὄμμασι» την κατάσταση και να συγκεντρώσει τις απαραίτητες πληροφορίες, για να σχεδιάσει, όπως γράφει ο ίδιος, τις ενέργειές του.[609]

Καρπός της περιοδείας του ήταν μια εκτενής υπηρεσιακή αναφορά, η *Ἔκθεσις περὶ ληστείας*. Το κείμενο, χρονολογημένο στις 10 Ιουλίου του 1856, δύο μέρες πριν από την εξολόθρευση της συμμορίας του Χρήστου Νταβέλη (Χρήστος Νάτσιος, περ. 1832-1856), δείχνει έναν άνθρωπο που αναζητά τις αιτιακές σχέσεις των φαινομένων, συστηματικό, με οργανωτικές ικανότητες. Ο Λασσάνης παρουσιάζει μια λεπτομερή εικόνα του κοινωνικού δικτύου που συνδεόταν με τους ληστές, εξετάζει το νομικό πλαίσιο και τις έως τότε προσπάθειες καταστολής της

607. Νικόλαος Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, 2 τόμ. Αθήνα: Ερμής, 1973, τ. 2, σ. 114.

608. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 23 (9.6.1859), σ. 169 και αρ. 37 (27.8.1859), σ. 261. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. 2, σ. 297 και Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», σ. 58, 61, 72.

609. Λασσάνης, *Ἔκθεσις περὶ ληστείας*, σ. 28.

ληστείας, επισημαίνει τις αδυναμίες τους και προτείνει μεταρρυθμίσεις που θα έκαναν αποτελεσματικότερα τα σώματα της Χωροφυλακής, των Οροφυλάκων και της Αστυνομίας.[610] Ίσως αυτήν την πλευρά του κοζανίτη αξιωματούχου να περιέγραφε ο Τιμολέων Φιλήμων, όταν παρατηρούσε πως «ὅπου ἂν διῴκησεν, ἄφησεν ἀναμνήσεις βαθείας ἀμερολήπτου καὶ σοβαρᾶς διοικήσεως, πατρικῆς μέριμνας καὶ ὑποδείγματα νοήμονος διαχειρίσεως τῆς ἐξουσίας».[611]

Μετά τη θητεία του στη θέση του Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας, ο Λασσάνης διορίστηκε Νομάρχης Φθιώτιδος και Φωκίδος. Παραιτήθηκε ωστόσο σχετικά γρήγορα, στις 31 Δεκεμβρίου του 1860.[612] Στις 7 Οκτωβρίου του 1861 διορίστηκε βασιλικός επίτροπος στην Εθνική Τράπεζα.[613] Δεν είναι γνωστό μέχρι πότε παρέμεινε στη θέση αυτή, ούτε και εάν ήταν το τελευταίο αξίωμα που ανέλαβε.

Η σταδιοδρομία του Λασσάνη φαίνεται να τερματίζεται μαζί με τη βασιλεία του Όθωνα. Η πορεία του ως δημοσίου αξιωματούχου είναι οπωσδήποτε δηλωτική των πολιτικών και κοινωνικών ερεισμάτων του, τα οποία ανάγονταν σε μεγάλο βαθμό στις σχέσεις που έκανε ως Φιλικός και ως αγωνιστής, αλλά και στις γνωριμίες που απέκτησε το 1828 κατά το ταξίδι του από τη Βιέννη στην Ελλάδα. Ένα πολυσυλλεκτικό δίκτυο, το οποίο βρισκόταν κοντά στην Αυλή και στο οποίο συμμετείχαν Φιλικοί, πρώην συναγωνιστές του, ανώτατοι βαυαροί αξιωματούχοι και μέλη παλαιών αθηναϊκών οικογενειών με τις οποίες απέκτησε δεσμούς μέσω του γάμου του, έγινε για τον ετερόχθονα Λασσάνη η κλίμακα που στήριξε τη μακρόχρονη θητεία του σε ανώτερα και ανώτατα κρατικά αξιώματα.

6. Αυλαία

Η δράση του ως κρατικού αξιωματούχου είναι η πλευρά της ζωής του που κυριαρχεί στη δημόσια εικόνα τού Λασσάνη στα μετεπαναστατικά χρόνια. Η συμμετοχή του στην πνευματική πορεία του νεαρού βασιλείου συρρικνώθηκε στις δραστηριότητες εκείνες που υπαγόρευε το πολιτισμικό πρότυπο του μορφωμένου αστού. Όπως πολλοί Αθηναίοι με ανάλογη κοινωνική θέση, έγινε μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που είχε ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1837, και υποστήριξε με τις συνδρομές του τα πρώτα τυπογραφεία της νεαρής πρωτεύουσας. Η παρουσία του σε καταλόγους συνδρομητών της εποχής, όπως και η μαρτυρία του Ευάγγελου Στ. Τζιάτζιου, ότι το 1937 εντόπισε 34 τόμους ελληνικών και γερμανικών έργων από τη βιβλιοθήκη του, δείχνουν ότι ο Λασσάνης εξακολούθησε να διαβάζει

610. Ο Στάθης Κουτρουβίδης, επιμελητής και μεταγραφέας της *Ἐκθέσεως* εντόπισε στα Γ.Α.Κ. ένα άλλο κείμενο του Λασσάνη, από την ίδια περίπου εποχή, με τον τίτλο «Περὶ Βλαχοποιμένων», βλ. Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», σ. 14.

611. [Τιμολέων Φιλήμων], *Αἰών* αρ. 2580, (9.7.1870), σ. 2-3: 3.

612. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 6 (14.2.1861), σ. 38.

613. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως* αρ. 75 (25.11.1861), σ. 522.

πολύ.[614] Η ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, η ελληνική γλώσσα, το θέατρο και το μυθιστόρημα, το έργο του Κοραή, η νομοθεσία του νεαρού κράτους είναι τα πεδία που τον ενδιέφεραν, σύμφωνα με τις συνδρομές του σε προς έκδοση βιβλία.[615]

Και η λογοτεχνία; Τα κατάλοιπα του Λασσάνη, εάν δεν υπήρξαν απώλειες λογοτεχνικών έργων του, δείχνουν ότι η συγγραφική παραγωγή του μετά το 1828 περιορίστηκε στη σύνθεση λίγων νέων ποιημάτων και στην επεξεργασία μερικών παλαιότερων. Η καριέρα του ως δραματουργού έληξε στην Οδησσό, ή, έστω, στο Μόναχο με την πρόσκαιρη συνεργασία του με τον Harro Harring. Περιστασιακή αναλαμπή της ήταν δύο παραστάσεις της θεατρικής διασκευής του *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων* που πραγματοποιήθηκαν το 1836.

Η τραγωδία ανέβηκε στις 6 Αυγούστου εκείνης της χρονιάς από τον ερασιτεχνικό θίασο του Αθανασίου Σκοντζόπουλου στη σκηνή του πρώτου υπαίθριου θεάτρου της Αθήνας, στην οδό Αιόλου.[616] Λίγες ημέρες αργότερα η εφημερίδα *Σωτήρ* δημοσίευσε ένα σύντομο εγκώμιο της παράστασης:

> Ἡ τραγῳδία τοῦ Ἁρμοδίου καὶ Ἀριστογείτωνος, παρασταθεῖσα εἰς τὸ θέατρον τοῦ κ. Σκοντζοπούλου τὴν παρελθοῦσαν πέμπτην, ἐνθουσίασε τὰς καρδίας ὅλων τῶν ἀκροατῶν. Ἀκόμη ἠχοῦσιν εἰς τὰς ἀκοὰς μας αἱ ἐπανειλημμέναι χειροκροτήσεις των. Πόσην ἰσχὺν δὲν ἔχουν εἰς τὰς Ἑλληνικὰς ψυχὰς αἱ γενναῖαι καὶ πατριωτικαὶ πράξεις![617]

614. Βλ. στην εισαγωγή σ. 19.

615. Το 1846 συγκαταλέγεται πλέον στα «ἐν Ἀθήναις παλαιά μέλη» της Αρχαιολογικής Εταιρείας· βλ. *Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀθηνῶν*, Αθήνα: Δημόσιος Τυπογραφία, 1846, σ. 37. — Τον συναντάμε στους καταλόγους συνδρομητών των ακόλουθων εκδόσεων: Διονύσιος Σουρμελῆς, *Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα*, Αίγινα: Ανδρέας Κορομηλάς, 1834, σ. 348. • Γεώργιος Ψύλλας, *Ἐπιτομὴ λεξικοῦ τῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὴν σημερινήν*, Αθήνα: Α. Αγγελίδης, 1836, σ. 288. • Montesquieu, *Σκέψεις περὶ τῶν αἰτιῶν τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς πτώσεως τῶν Ρωμαίων*, Αθήνα: Ι. Φιλήμων, 1836. • Γεώργιος Χρυσοβέργης, *Τῆς Γραμματικῆς τῆς καθ' ἡμᾶς γλώσσης τὸ πρακτικὸν μέρος, ἤτοι ἡ γραμματικὴ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα: Άγγελος Αγγελίδης, 1839, σ. 69. • Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ὁ Πολυπαθής*, Αθήνα: Αντωνιάδης, 1839. • *Ἀπάνθισμα Ἐπιστολῶν Ἀδαμαντίου Κοραῆ*, εκδίδοντος Ι. Ρώτα, 2 τόμ., Αθήνα: Κ. Ράλλης, 1839-1841. • Βίκτωρ Αλφιέρι, *Ἀγαμέμνων*, Αθήνα: Κ. Καστόρχης, 1840. Βλ. επίσης και τις συνδρομές που αναφέρονται στις σημ. 28, 36, 505.

616. Η έρευνα για τον θίασο του Σκοντζόπουλου και το θέατρό του βασίζεται στην επιμονή και στο μεράκι του Νικόλαου Λάσκαρη, βλ. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. 2, σ. 151-173. Οι μεταγενέστερες μελέτες αντλούν το υλικό τους κατά κύριο λόγο από τον Λάσκαρη, βλ. Σπάθης «Οι πρώτες θεατρικές προσπάθειες στην Αθήνα το 1836 και 1837», στο: ο ίδιος, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, σ. 213-250: 219-238, επίσης Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, *Η αρχιτεκτονική του νεοελληνικού θεάτρου: 1720-1940*, διδακτ. διατριβή, Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1989, σ. 453-468. Για την παράσταση του έργου του Λασσάνη, βλ. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. 2, σ. 189-190, επίσης Ζωΐδης, «Το θέατρο της Φιλικής Εταιρίας», σ. 277.

617. *Ὁ Σωτήρ* αρ. 17 (9.8.1836), σ. 68. Την είδηση του *Σωτήρος* εντόπισε ο Λάσκαρης,

Στο τέλος του επόμενου μήνα, στις 29 Σεπτεμβρίου του 1836, η τραγωδία παίχτηκε στο «Θέατρον των Εθελοντών» στην Ερμούπολη· επίσης με επιτυχία. Για την παράσταση αυτή δημοσιεύτηκε μια σύντομη είδηση στην τοπική εφημερίδα *Εμπορικός Άγγελος*, η οποία έκρινε ότι «τὸ πλῆθος τῶν θεατῶν ἀπέδειξε σαφέστατα τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μέγιστον ζῆλον τῶν Ἑλλήνων».[618] Με αφορμή τα άρθρα της συριανής εφημερίδας και του *Σωτήρος* για τις δύο παραστάσεις, υποστηρίχθηκε ότι το έργο έγινε κατανοητό ως αντιοθωνικό.[619] Οι ορίζοντες προσδοκιών των θεατών είχαν αλλάξει και μαζί τους είχε μεταβληθεί η πρόσληψη του έργου.

Το ενδιαφέρον του Λασσάνη για το θέατρο διατηρήθηκε έως το τέλος της ζωής του. Το 1865, με σκοπό να ενισχύσει το ελληνικό θέατρο που διένυε τότε μια εποχή ύφεσης,[620] θέσπισε με τη διαθήκη του τον μετέπειτα Λασσάνειο θεατρικό διαγωνισμό, φρόντισε για την οικονομική στήριξή του και καθόρισε με ακρίβεια τις λογοτεχνικές απαιτήσεις που όφειλαν να πληρούν τα δύο έργα που προέβλεπε να βραβεύονται, μια κωμωδία και μια τραγωδία:

> Τὸ πρῶτον διαγώνισμα νὰ εἶναι πρὸς ἀμοιβὴν τῆς καλλιτέρας κωμῳδίας. Ἡ ὑπόθεσις τῶν κωμωδιῶν τούτων νὰ λαμβάνεται ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκιακοῦ βίου τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων, τῆς ζωῆς τῆς γεννεᾶς τῆς Ἑλλάδος, καὶ οὐχὶ κατὰ πιθηκισμὸν ἐξ ἀπομιμήσεως φραγκικῶν κωμῳδιῶν· ὡς μόνην κωμῳδίαν ἐθνικὴν μέχρι τοῦδε θεωρῶ, τὴν "τοῦ Κουτρούλη ὁ Γάμμος". Τὸ ἀνώτερον διαγώνισμα νὰ εἶναι πρὸς ἀμοιβὴν τοῦ καλλιτέρου δράματος τοῦ Γερμανιστὶ καλουμένου "Schauspiel" οὐχὶ δὲ τραγῳδίας Κλασικῆς, ἡ δὲ ὑπόθεσις τῶν δραμάτων τούτων νὰ λαμβάνεται ἐκ τῆς χιλιοετοῦς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, καὶ ἐκ τῆς ἐποχῆς τῶν τεσσάρων αἰώνων Τουρκικῆς δουλείας μας ὅτε ἤκμαζον τὰ Κλέφτικα Πρωτάτα. Τὰ δράματα ταῦτα, βάσιν νὰ ἔχωσι ἱστορικὸν τι γεγονὸς, καὶ νὰ συμορφόνωνται μὲ τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς τὴν ὁποίαν θὰ παρασταίνουν. Ὡς τύπος ἂς χρησιμεύσουν ὁ Σχιακεσπὴρ καὶ ἡ λεγομένη Ρωμαντικὴ Σχολὴ τοῦ Βίκτωρος Ουγκὼ κλπ. Προσέτι προσδιορίζω, ἀνὰ χιλίας δραχμὰς κατ᾽ ἔτος ἐκ τῶν τόκων καὶ συμπληρωματικῶς ἐκ τοῦ κεφαλαίου διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς δίδακτρα εἷς

Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου, τ. 2, σ. 192. Σύμφωνα με αυτόν, ο Σκοντζόπουλος ανέβασε το έργο με την άδεια του Λασσάνη, βλ. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. 2, σ. 189-190. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο *Σωτήρ* δεν αναφέρει το όνομα του δραματουργού.

618. Ανδρέας Θ. Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του νεοελληνικού θεάτρου (Ερμούπολις – Σύρα 1826-1861)», *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 22 (1979), σ. 23-81: 59-60· επίσης Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 85, σημ. 156.

619. Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του νεοελληνικού θεάτρου», σ. 59 και Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 85.

620. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. 1, σ. 168-169, όπου και κατάλογος των βραβευμένων έργων. Επίσης, Κυριακή Πετράκου, *Οι θεατρικοί Διαγωνισμοί (1870-1925)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 172. Ο Λασσάνειος διαγωνισμός διεξήχθη για πρώτη φορά το 1889 και για τελευταία το 1910, *ό.π.*, σ. 175-233.

> τινα εἰδήμονα πρὸς διδασκαλίαν τῶν μελλόντων νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὸ στάδιον τοῦ Ἠθοποιοῦ νέων ἀμφοτέρων τῶν γενῶν. Ἡ δὲ διδασκαλία αὕτη νὰ περιστρέφηται εἰς τὸ νὰ γυμνασθῶσιν οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι νὰ μεταμορφόνωνται οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸ πρόσωπον τὸ ὁποῖον μέλλουν νὰ ὑποκριθῶσιν, τοὐτέστι νὰ μιμῶνται αὐτὸ κατὰ τὴν εὐστροφίαν τοῦ σώματος, τὴν κίνησιν τῶν μελῶν, τὸ βάδισμα καὶ τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος τοῦ προσώπου κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πάθους ὀργασμὸν, ἐν ἑνὶ λόγῳ νὰ ὑποκρίνωνται φυσικώτατα καὶ ἐντελέστατα τὸ ἐν τῇ Κοινωνίᾳ ὑπάρχον Πρώτυπον.[621]

Οι όροι που έθετε ο Λασσάνης διαβάθμιζαν τα είδη του δράματος, προκρίνοντας την τραγωδία, για την οποία προέβλεπαν ένα «ἀνώτερον διαγώνισμα». Και από τα δύο είδη απαιτούσαν μια εθνική εστίαση μέσω της επιλογής θεμάτων από τον ελληνικό κοινωνικό ή οικογενειακό βίο και την ελληνική ιστορία και μέσω της επιλογής των κατάλληλων προγενέστερων θεατρικών έργων ως προτύπων.

Ως πρότυπο για την κωμωδία ο Λασσάνης προέβαλλε κατηγορηματικά τη «μόνην κωμῳδίαν ἐθνικὴν μέχρι τοῦδε […], τὴν “τοῦ Κουτρούλη ὁ Γάμμος”» (1845) του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή. Ο αθλοθέτης ξεχώριζε το έργο του γνωστού Φαναριώτη προφανώς όχι μόνο για την επιλογή του θέματός του από τον αστικό βίο της Αθήνας, αλλά και γιατί ο Ραγκαβής μεταφέρει με αυτή τα αρχαία ποιητικά μέτρα στα τονικά μέτρα της νεοελληνικής ποίησης. *Του Κουτρούλη ο γάμος* είναι «το πιο περίτεχνο και πετυχημένο γύμνασμα μιας λεπτομερούς και εξονυχιστικής ανασύνθεσης της αριστοφανικής φόρμας»,[622] το «πιο τολμηρό βήμα να εγκατασταθεί στην καρδιά της λογοτεχνίας ένας ιδιοφυής κλασικισμός».[623] Το πρότυπο λοιπόν που κατονομάζουν οι όροι του διαγωνισμού υποδεικνύει στους επίδοξους νεοέλληνες κωμωδιογράφους ότι με τη βοήθεια του Αριστοφάνη μπορούν να παρακάμψουν τις δυτικές επιδράσεις, τις ριζωμένες στη ρωμαϊκή κωμωδία, και συνδυάζοντας νεοελληνικά θέματα με μορφικά και δομικά στοιχεία του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, να ανυψώσουν το είδος σε «κωμωδία εθνική», η οποία θα γεφυρώνει το παρόν με το αρχαίο παρελθόν, όπως απαιτούσε η εθνική ιδεολογία.

Ο κλασικισμός εξοβελίζεται, αντίθετα, από την τραγωδία. Ο Λασσάνης τον αποκλείει ρητά («οὐχὶ δὲ τραγῳδίας Κλασικῆς»). Προσανατολίζει την τραγωδία στο πρότυπο «τοῦ Γερμανιστὶ καλουμένου “Schauspiel”», εννοώντας με τον όρο αυτό το ιστορικό-μυθολογικό δράμα (historisch-mythologisches Schauspiel) σε αντίθεση με τον άλλο βασικό τύπο του γερμανικού θεάτρου της εποχής του Ρομαντισμού, την τραγωδία της μοίρας (Schicksalsdrama). Η τραγωδία οφείλει κατά τον αθλοθέτη να εμπνευστεί τα θέματά της από την εποχή του Βυζαντίου και από τα χρόνια της οθωμανοκρατίας –ειδικότερα από τη ζωή και δράση της Κλεφτου-

621. «Γ. Λασσάνη Διαθήκη της 30ής Αυγούστου 1865», σ. 161.

622. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Η Ελληνική Κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19ο αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 56.

623. Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830-1880*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017, σ. 112.

ριάς. Οι κατευθυντήριες αυτές γραμμές ανταποκρίνονται σε βασικά χαρακτηριστικά του ρομαντικού ιστορικού δράματος: στην στροφή του προς το ιστορικό παρελθόν (κατά προτίμηση στο μεσαιωνικό), στον πατριωτισμό που το διαπνέει, στη θρησκευτικότητα που το διαπερνά και στο είδος των χαρακτήρων που προτιμά: τους συγκρουσιακούς ήρωες που ορθώνουν το ανάστημά τους στην κοινωνία, έστω μέσα από τυπωμένες σελίδες. Ακολουθώντας τους κανόνες που είχε καθιερώσει το ιστορικό μυθιστόρημα του Walter Scott, ο Λασσάνης προσδιορίζει ότι τα δράματα οφείλουν να απεικονίζουν πιστά την αναπαριστώμενη εποχή. Ως λογοτεχνικά πρότυπα κατονομάζει τα έργα του Σαίξπηρ, μορφής εμβληματικής για τον Ρομαντισμό, και του Βίκτωρα Ουγκώ, κατεξοχήν εκπροσώπου του κινήματος. Συνδυασμένες επιδράσεις των δύο συγγραφέων εντοπίζονταν ήδη σε αρκετά έργα του ελληνικού θεάτρου από τη δεκαετία του 1840, όπως σε εκείνα του Σπυρίδωνα Βασιλειάδη.[624]

Με τους όρους του διαγωνισμού που αθλοθετεί, ο Λασσάνης δεν απομακρύνεται από το γενικό, γνωστό κλίμα της ελληνικής δεκαετίας του 1860. Εκείνο που αξίζει να προσέξουμε περισσότερο είναι η θέση που κατέχει τώρα το Βυζάντιο στη σκέψη του. Το «τερατόμορφο ἐθνόμιγμα» που τόσο κατέκρινε στο δοκίμιό του «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος» στέκει, ανατιμημένο ως αυτοκρατορία ελληνική, δίπλα στις ηρωϊκές στιγμές της αντίστασης κατά της τουρκοκρατίας. Λίγα χρόνια πριν, το 1853, στην επέτειο των τετρακοσίων χρόνων από την Άλωση, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος είχε εντάξει το Βυζάντιο στο τριμερές σχήμα του Ελληνισμού και ο ελληνικός μεσαίωνας καταλάμβανε πια τη θέση ενός αναπόσπαστου κρίκου μεταξύ του Νέου και του Αρχαίου Ελληνισμού στη συλλογική συνείδηση και ταυτότητα.

Ο Λασσάνειος Διαγωνισμός διήρκησε για είκοσι ένα χρόνια. Διεξήχθηκε για πρώτη φορά το 1889 και για τελευταία το 1910.[625]

Ο Λασσάνης πέθανε το βράδυ της Δευτέρας 6/18 προς την Τρίτη 7/19 Ιουλίου του 1870. Ο Τιμολέων Φιλήμων, που τον είχε δει λίγες ημέρες νωρίτερα, όταν ο γηραιός Κοζανίτης είχε επισκεφτεί τον φίλο του Ιωάννη, πατέρα του Τιμολέοντα, άφησε τη δεύτερη και τελευταία περιγραφή που διαθέτουμε για τον αγωνιστή:

624. John Fetzer, «Das Drama der Romantik», στο: Helmut Schanze (επιμ.), *Romantik-Handbuch*, Τυβίγγη: Alfred Kröner, 1994, σ. 287-310: 301-308· Erika Fischer-Lichte, *Ιστορία ευρωπαϊκού δράματος και θεάτρου*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, 2 τόμ., Αθήνα: Πλέθρον, 2012, τ. 2, σ. 45, 48· Γιάννης Σιδέρης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεατρου,* 1794-1944, 2 τόμ., Αθήνα: Καστανιώτης, ²1999, τ. 1, σ. 31-68· Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1982, σ. 141-156· Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα*, σ. 56-58, 95-96.

625. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. 1, σ. 168-169, όπου και κατάλογος των βραβευμένων έργων. Επίσης Κυριακή Πετράκου, *Οι θεατρικοί Διαγωνισμοί (1870-1925)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 172, 175-233.

> Πλήρης ὑγείας καὶ δυνάμεως, ὡς πάντες οἱ στρατιῶται τῆς μεγάλης γενεᾶς τοῦ ἀγῶνος, ὡσεὶ ἐπίτηδες τοιοῦτοι ἐπλάσθησαν ὑπὸ τῆς Θείας Προνοίας, πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ κληρωθέντος αὐτοῖς γιγαντιαίου ἔργου, ὁ Λασσάνης εἶχε μὲν στρατιωτικὸν τὸ ἦθος καὶ σοβαρὸν, ἀλλ᾽ ἦν προσηνὴς τοὺς τρόπους, εὔχαρις, ἐν τῷ καθαρῷ καὶ ἀνοικτῷ προσώπῳ αὐτοῦ φέρων τὴν εἰκόνα τῆς εὐγενείας τῶν αἰσθημάτων καὶ τοῦ ὑψηλοῦ φρονήματος τὴν θέλγουσαν καὶ ἐμπιστοσύνην ἐμπνέουσαν, μὴ ἀπωθοῦσαν δέ, ὑπερηφανείαν. Εἶχε τὸν λόγον πλούσιον, διότι ἐκοσμεῖτο ὑπὸ παιδείας ποικίλης καὶ οὐδ᾽ ἐπὶ στιγμὴν ἐπαύετο ἀναγινώσκων καὶ μελετῶν, τὴν ὁμιλίαν δ᾽ ἐρατεινὴν καὶ πλήρη παρηγορίας. Ὅτε πρὸ ἡμερῶν ὀλίγον ἔτι τὸν εἶδον, παρὰ τὴν κλίνην τοῦ πάσχοντος πατρὸς μου, μεθ᾽ οὗ τὸν συνέδεε ἡμίσεως αἰῶνος φιλία καὶ κοινοὶ ἀγῶνες, ἐθαύμασα τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συνομιλίας αὐτοῦ καὶ τὴν δύναμιν τῆς κρίσεώς του. Σύζυγος προσφιλής, κύριος οἴκου φιλόξενος καὶ τακτικός, φίλος πρόθυμος καὶ ἀμετάπτωτος, ὁ Λασσάνης ἐγκαταλείπει πολύτιμον μνήμην εἰς τοὺς γνωρίσαντας αὐτὸν ἰδιαιτέρως [...]».[626]

Οι εφημερίδες της εποχής ανακοίνωσαν την είδηση του θανάτου του Λασσάνη πολύ λακωνικά. Η *Παλλιγγενεσία*, ένα από τα λίγα έντυπα που δεν τον χαρακτήρισαν «λείψανον τῆς μεγάλης γεναιᾶς τοῦ Ἀγῶνος»,[627] θυμήθηκε ότι είχε υπάρξει και συγγραφέας, όχι όμως και τι είχε γράψει.[628] Τρεις ημέρες αργότερα, την Πέμπτη 9/21 Ιουλίου, ο Τιμολέων Φιλήμων δημοσίευσε στην εφημερίδα *Αἰών*, τον επικήδειο λόγο που είχε εκφωνήσει για τον Λασσάνη στο Α΄ νεκροταφείο Αθηνών. Καταλάμβανε δύο μεγάλες στήλες, που προλογίζονταν από μια σύντομη εισαγωγή. Με αυτόν έκλεινε η αυλαία της ζωής τού Γεωργίου του Ιωάννου Λάτζκου Σαπουντζή:

> Τὴν ἑσπέραν τῆς Δευτέρας πρὸς τὴν Τρίτην ἀπεβίωσεν, ἐν ταῖς Ἀθήναις, μετὰ βραχεῖαν νόσον, ὁ ὑποστράτηγος Γεώργιος Λασσάνης, ἐν ἡλικίᾳ ὑπὲρ τὰ ὀγδόντα μὲν ἔτη, ἀλλ᾽ ἀκμαίας ἔχων πρὸ ἡμερῶν ἔτι τὰς διανοητικὰς καὶ σωματικὰς δυνάμεις.

---

626. [Τ. Φιλήμων], «Γεώργιος Λασσάνης», σ. 2.

627. *Ἐθνοφύλαξ* αρ. 2041 (Τρίτη 7.7.1870), σ. [3]: «Καὶ ἄλλο λείψανον τῆς μεγάλης γενεᾶς τοῦ ἀγῶνος μᾶς ἀπεχαιρέτησεν, ὁ ὑποστράτηγος Γ. Λασάνης· ὁ νεκρὸς τοῦ ἀνδρὸς κηδεύεται σήμερον. Ἀπέρχονται, ἀπέρχονται ἐκεῖνοι καὶ ἡ Ἑλλὰς ἀπομένει εἰς ἡμᾶς .....» — *Φῶς* αρ. 916 (12.7.1870), σ. [4]: «Ἐν Ἀθήναις, ἀπεβίωσεν ὁ ὑποστράτηγος Γ. Λασσάνης, λείψανον τῆς μεγάλης γεναιᾶς τοῦ Ἀγῶνος.» — *Αὐγή* αρ. 2697 (Τρίτη 7.7.1870), σ. 2: «Ἀπεβίωσε χθὲς καὶ κηδευθήσετε σήμερον προσηκόντως ὁ ὑποστρατηγος Λασσάνης. Αἰωνία ἡ μνήμη αὐτοῦ.» — *Μέριμνα* αρ. 906 (7.7.1870), σ. [3]: «Χθὲς ἀπεβίωσεν καὶ σήμερον κηδεύεται μετὰ τῶν προσηκουσῶν τιμῶν ὁ ὑποστράτηγος τῆς φάλλαγος Γεώργιος Λασάνης ὅστις καὶ ὑπουργὸς καὶ νομάρχης καὶ ἐν ἄλλαις ὑπηρεσίαις ἐχρημάτισεν. Ὁ μακαρίτης ἦτον εἷς τῶν ὑπ᾽ ἀρχῆς τοῦ ἀγῶνος μέχρι τοῦ τέλους αὐτοῦ ὑπὲρ Πατρίδος ἀγωνισαμένων καὶ διεκρίθη ἐν ταῖς μετέπειτα ὑπηρεσίαις, εἰς ἃς διετέλεσεν, ἐπὶ ἀκεραιότητι χαρακτῆρος, τιμιότητι καὶ δραστηριότητι. Ὑπηρέτησεν εἰς τὸν ἱερὸν λόχον καὶ ὑπῆρξεν εἷς τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀνδρῶν.»

628. *Παλιγγενεσία* αρ. 1964, (7.7.1870), σ. [4]: «Σήμερον ἀπεβίωσεν εἷς τῶν ἀγωνιστῶν ὁ κ. Λασσάνης, διαπρέψας εἰς διαφόρους θέσεις καὶ συγγραφεὺς γενόμενος διαφόρων ἔργων».

Ὁ Λασσάνης ὑπῆρξεν ἕν τῶν δραστηριωτάτων προσώπων, τῶν παρασκευασάντων καὶ ἀποτελεσματικῶς ὑπηρετησάντων τὸ μέγα ἔργον τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας. Ἀκολουθήσας τὸν Ὑψηλάντην εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν, θανόντος τούτου, μετέβη εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ μετέσχε τοῦ ἀγῶνος. Διὰ τῶν φώτων δὲ καὶ τῆς τιμιότητός του συνετέλεσε πολύ, ἅμα τῆς εἰρήνης ἀποκαταστάσης, εἰς τὴν διάταξιν τῶν πραγμάτων τῆς Πατρίδος. Ἀπὸ νεότητος μέχρι τῶν ἐσχάτων ἡμερῶν αὐτοῦ τὸ ὑπὲρ τῆς Πατρίδος αἴσθημα ὑπῆρξεν ὁ γνώμων τοῦ βίου καὶ τὸ σύμβολον τῆς ὑπάρξεως τοῦ Λασσάνου, ὡς ὀλίγοι δ᾽ ἴσως προσήνεγκε θετικὰς ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ὑπηρεσίας. Ἡ κηδεία τοῦ μακαρίτου ἐγένετο μετὰ τῆς προσηκούσης εἰς τὸν βαθμὸν αὐτοῦ παρατάξεως. Εἶναι ἀληθὲς, ὅτι ἔλλειπεν ἀπὸ τῆς κηδείας ταύτης ὁ συφερτός, ὁ παρακολουθῶν ἐξ ἐπιδείξεως τοὺς ἀποθνήσκοντας ἐν τῇ ἐνεργῷ πολιτικῇ· διότι, σοβαρὸς ὑπάρχων ὁ Λασσάνης καὶ νοήμων, δὲν μετῆλθεν τὴν πολιτικὴν ὡς ἐπάγγελμα, οὐδ᾽ ἐπεδίωξε τὰς ἐπιδείξεις· ἀλλὰ τὸ φέρετρον αὐτοῦ παρηκολούθουν αἱ σιωπηραὶ μὲν, ἀλλ᾽ οὐχ ἧττον πραγματικαὶ συμπάθειαι τοῦ ὅλου Ἔθνους, εὐγνωμονοῦντος τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ ἀγωνισαμένοις, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἄλλοι, Κύριος γιγνώσκει, τὶ ἔπραττον, ἢ τίνος δεσπότου ἐθώπευον τὰ αἱματωμένα κράσπεδα. Οὐδεὶς ἐκ τῆς Αὐλῆς ἢ τῆς βασιλικῆς θεραπείας ἐφάνη παρακολουθῶν τὴν κηδείαν τοῦ μεγάλου πατριώτου, οὐδεὶς ἐκ τῶν αξιούντων τὰ πρωτεῖα ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος».[629]

Τρεισήμισι χρόνια αργότερα, τον Ιανουάριο του 1874, η κυβερνητική εξουσία θα δείξει μικρό ενδιαφέρον και για έναν άλλο αποχαιρετισμό, εκείνον του Αγωνιστή και δημοσιογράφου Ιωάννη Φιλήμονα.[630] Ο γαλλοπρωσικός πόλεμος που είχε κηρυχθεί στις 19 Ιουλίου 1870, την ημέρα του θανάτου του Λασσάνη, σηματοδοτούσε εμβληματικά τις βαθιές αλλαγές που χώριζαν πια το ιστορικό σύμπαν της Ελληνικής Επανάστασης από την Ευρώπη του προχωρημένου 19ου αιώνα.

629. [Τ. Φιλήμων], «Γεώργιος Λασσάνης», σ. 2.

630. Ε. Δρούλια, *Η εφημερίδα* Ο Χρόνος *του Ιωάννη Φιλήμονα*, σ. 36.

Γεώργιος Λασσάνης

Ἡ Φυλακή

Το χειρόγραφο

ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.9.
έτ. [1828], χαρτί, 200x130 χιλ., σελ. 24, στίχοι ανά σελίδα 30-33

Ποιήματα του Γεωργίου Λασσάνη γραμμένα κατά το έτος 1828, μετά την άφιξή του στη Βιέννη (Δεκέμβριος 1827).
Άτιτλο ως σύνολο· επιμέρους τίτλοι: (σ. 1-3) «Ἡ Φυλακή». – (σ. 3-5) «Ἡ Λύρα». – (σ. 5-12) «Ὁ Ὄλυμπος». – (σ. 12-19) «Πρῶτος ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων». – (σ. 19-21) «Διχόνιαι τῶν Ἑλλήνων». – (σ. 21-24) «Εἰς τὸ Μεσολόγγι».

ΥΛΗ: Χαρτί υποκίτρινο, λεπτότατο, ελαφρώς τραχύ. Μελάνη καστανόχρωμη, εμφανής στο πίσω μέρος του φύλλου και οξειδωμένη· από τη σελ. 21 και εξής μελάνη μαύρη χωρίς οξείδωση.

ΤΕΥΧΗ: 1x10 (σ. 1-20), 1x2 (σ. 21-24). Αρίθμηση σελίδων σύγχρονη, με μολύβι, στην άνω δεξιά γωνία (recto) και στην άνω αριστερή γωνία (verso), με αραβικά στοιχεία δυτικού τύπου.

ΓΡΑΦΗ: Αυτόγραφο του Γεωργίου Λασσάνη· γραφή ανειμένη, μικροσκοπική, όρθια με ελαφρώς δεξιοκλινή τάση. Γραμμένη επιφάνεια: σχεδόν ολόκληρη η επιφάνεια των φύλλων.

ΣΤΑΧΩΣΗ: Αστάχωτο· το πεντάδιο και το δυάδιο συρραμμένα πρόχειρα με λεπτό νήμα χρώματος κεραμιδί. Στη σ. 1 (άνω ώα) ταξινομικός αριθμός GRHP_LHP A.2.9. (με μολύβι). Σφραγίδα στρογγυλή της ΒΒ στις σ. 6-7, 8-9, 10-11, 12-13 και 18.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: μέτρια· αχνή μελάνη σ. 1-5.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Ευάγγελος Στ. Τζιάτζιος, «Ἡ Φυλακή», στο: *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1940, Θεσσαλονίκη: Ι. Μαρινέλης, 1940, σ. 72-75. Η μελέτη αφορά μόνο το πρώτο ποίημα του ποιητικού κύκλου.

Η έκδοση

Ο ποιητικός κύκλος «Ἡ Φυλακή» εκδίδεται εδώ διπλωματικά. Δεν έχει γίνει καμία παρέμβαση στην ορθογραφία του κειμένου. Οι υπογραμμίσεις που εμφανίζονται, υπάρχουν στο πρωτότυπο και δηλώνουν συνήθως συνιζήσεις οι οποίες υπαγορεύονται από μετρικούς λόγους. Η στιχαρίθμηση έχει προστεθεί από την επιμελήτρια.

Εκδοτικά σύμβολα

~~διαγραφή~~	λέξη διαγραμμένη στο πρωτότυπο
[ ]	συμπλήρωση της επιμελήτριας
xxx	αδυναμία ανάγνωσης (δυσανάγνωστο χωρίο)
[...]	αδυναμία ανάγνωσης εξαιτίας φθοράς χειρογράφου
[;]	αμφιβολία για την απόδοση της λέξης που προηγείται

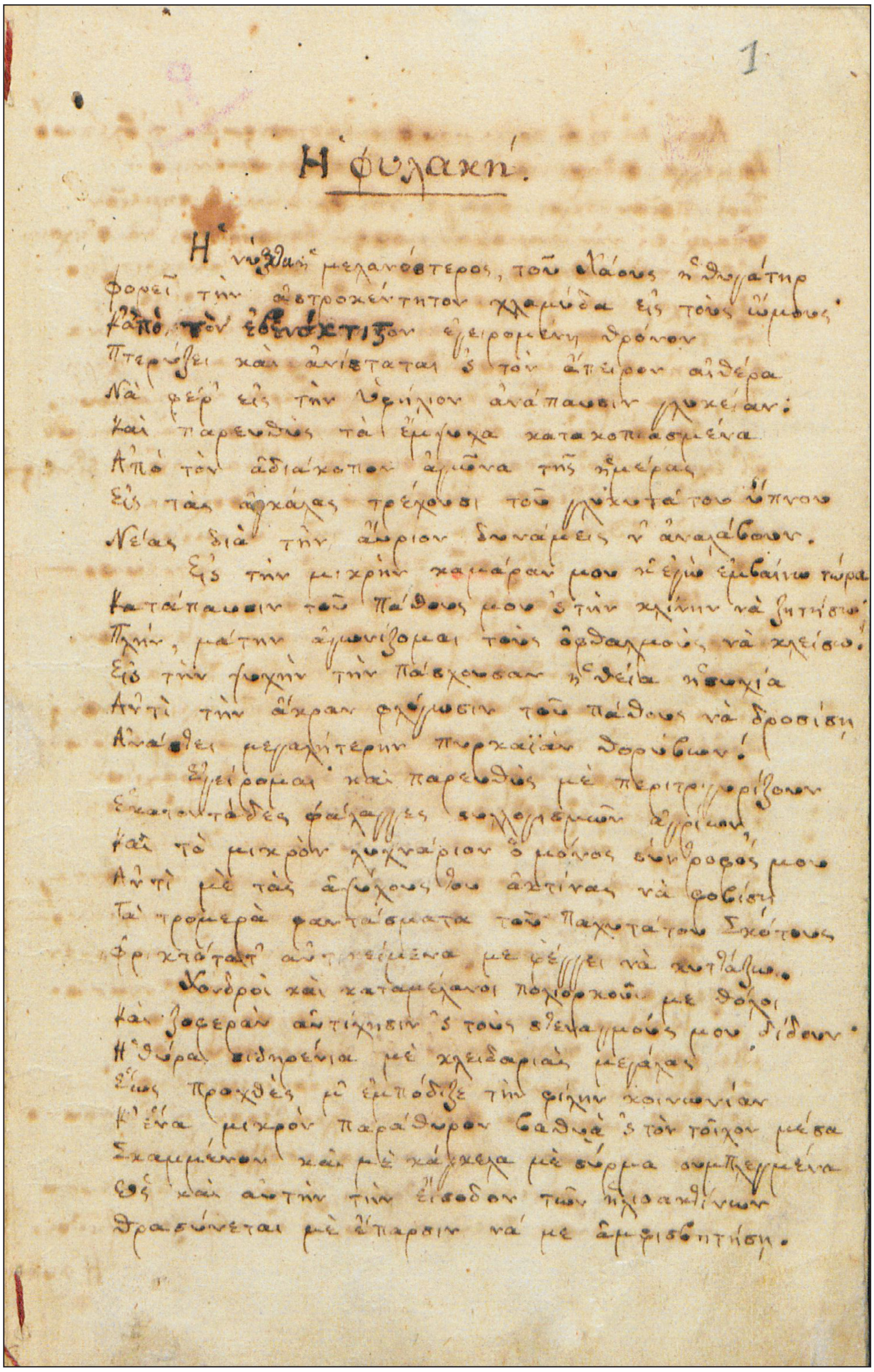

1

Η φυλακή.

Ἡ νὺξ θεὰ μελανόστερος, τοῦ Χάους ἡ θυγάτηρ
φορεῖ τὴν ἀστροκέντητον χλαμύδα εἰς τοὺς ὤμους·
κ' ἀπὸ τὸν ἐβενόκτιστον ἐγειρομένη θρόνον
Πτερύζει καὶ ἀνίσταται 's τὸν ἄπειρον αἰθέρα
Νὰ φέρ' εἰς τὴν ὑφήλιον ἀνάπαυσιν γλυκεῖαν·
Καὶ παρευθὺς τὰ ἔμψυχα κατακοπιασμένα
Ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπον ἀγῶνα τῆς ἡμέρας
Εἰς τὰς ἀγκάλας τρέχουσι τοῦ γλυκυτάτου ὕπνου
Νέας διὰ τὴν αὔριον δυνάμεις ν' ἀναλάβουν.
Εἰς τὴν μικρὴν καμάραν μου κ' ἐγὼ ἐμβαίνω τώρα
Κατάπαυσιν τοῦ πάθους μου 's τὴν κλίνην νὰ ζητήσω·
Πλὴν, μάτην ἀγωνίζομαι τοὺς ὀφθαλμοὺς νὰ κλείσω!
Εἰς τὴν ψυχὴν τὴν πάσχουσαν ἡ θεία ἡσυχία
Ἀντὶ τὴν ἄκραν φλόγωσιν τοῦ πάθους νὰ δροσίσῃ
Ἀνάπτει μεγαλητέραν πυρκαϊὰν θορύβων!
Ἐγείρομαι καὶ παρευθὺς μὲ περιτριγυρίζουν
Ἑκατοντάδες φάλαγγες συλλογισμῶν ἀγρίων,
Καὶ τὸ μικρὸν λυχνάριον ὁ μόνος σύντροφός μου
Ἀντὶ μὲ τὰς ἀμυδράς του ἀκτῖνας νὰ φοβίσῃ
Τὰ τρομερὰ φαντάσματα τοῦ παχυτάτου σκότους
Φρικτότατ' αὐτὰ [illegible] μὲ φέγγει νὰ κυττάζω.
Χονδροὶ καὶ κατάμελανοι πολιορκοῦν με θόλοι
Καὶ ζοφερὰν ἀντίληψιν 's τοὺς στεναγμούς μου δίδουν.
Ἡ θύρα σιδηρενία μὲ κλειδαριὰς μεγάλας
Ἕως προχθὲς μ' ἐμπόδιζε τὴν φίλην κοινωνίαν
Κ' ἕνα μικρὸν παράθυρον βαθιὰ 's τὸν τοῖχον μέσα
Σκαμμένον καὶ μὲ κάγκελα μὲ σύρμα συμπλεγμένα
Ἐδῶ καὶ αὐτὴν τὴν εἴσοδον τῶν ἡλιακτίνων
Θρασύνεται μὲ ἔπαρσιν νὰ μὲ ἀμφισβητήσῃ.

Η πρώτη σελίδα από το χειρόγραφο του ποιητικού κύκλου «Η Φυλακή»

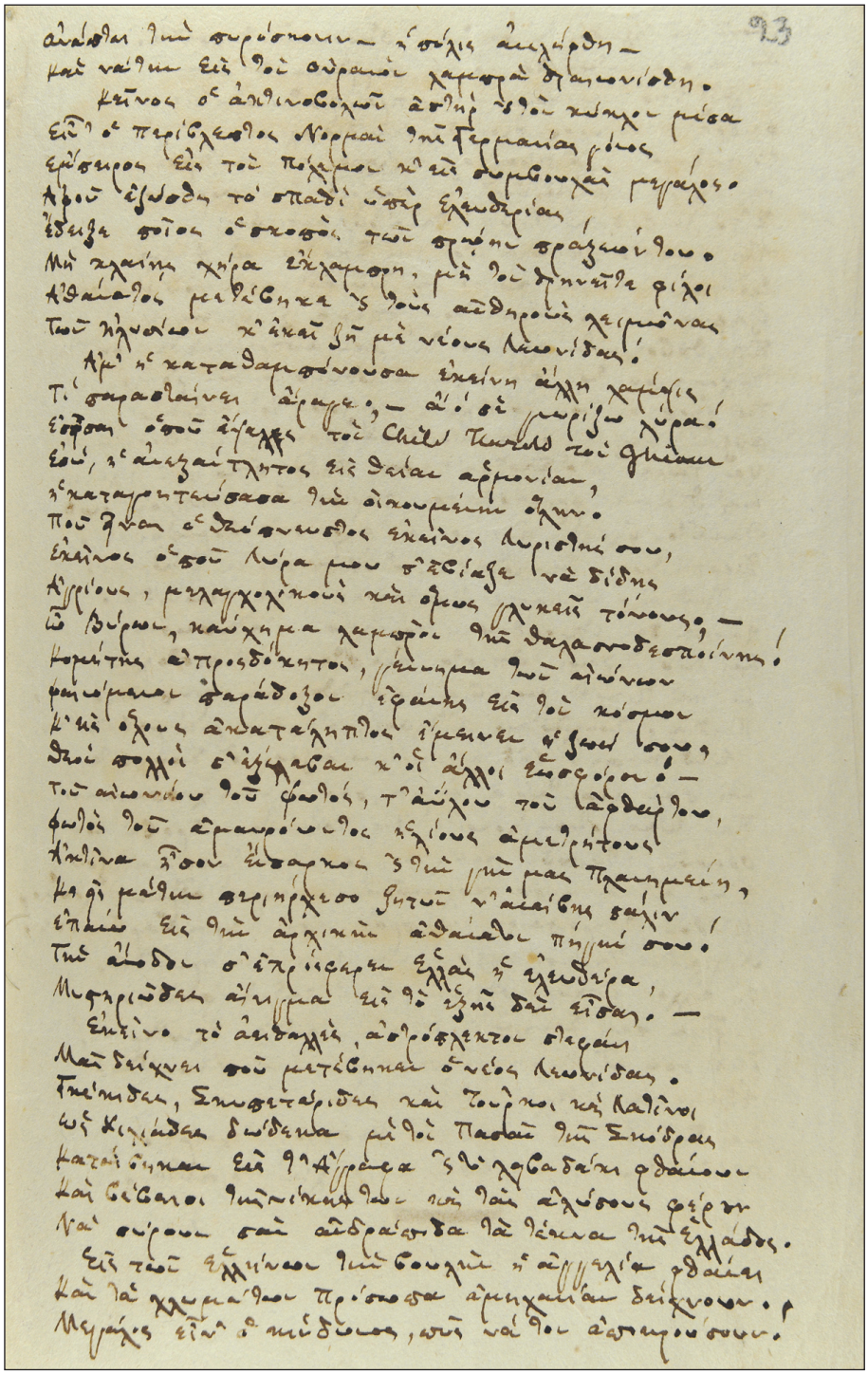

Η προτελευταία σελίδα (αρ. 23)
από το χειρόγραφο του ποιητικού κύκλου «Η Φυλακή»

Ἡ Φυλακή

Ἡ φυλακή. [1]

Ἡ νὺξ ἡ μελανόπτερος τοῦ Χάους ἡ θυγάτηρ
Φορεῖ τὴν ἀστροκέντητον χλαμύδα εἰς τοὺς ὤμους·
Κ᾽ ἀπὸ τὸν ἐβενόκτιστον ἐγειρομένη θρόνον
Πτερύζει καὶ ἀνίπταται ᾽ς τὸν ἄπειρον αἰθέρα
Νὰ φέρ᾽ εἰς τὴν ὑφήλιον ἀνάπαυσιν γλυκείαν.
Καὶ παρευθὺς τὰ ἔμψυχα κατακοπιασμένα
Ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπον ἀγῶνα τῆς ἡμέρας
Εἰς τὰς ἀγκάλας τρέχουσι τοῦ γλυκυτάτου ὕπνου
Νέας διὰ τὴν αὔριον δυνάμεις ν᾽ ἀναλάβουν.
Εἰς τὴν μικρὴν καμάραν μου κ᾽ ἐγὼ ἐμβαίνω τώρα
Κατάπαυσιν τοῦ πάθους μου ᾽ς τὴν κλίνην νὰ ζητήσω·
Πλὴν, μάτην ἀγωνίζομαι τοὺς ὀφθαλμοὺς νὰ κλείσω.
Εἰς τὴν ψυχὴν τὴν πάσχουσαν ἡ θεία ἡσυχία
Ἀντὶ τὴν ἄκραν φλόγωσιν τοῦ πάθους νὰ δροσίσῃ
Ἀνάπτει μεγαλήτερην πυρκαϊὰν θορύβων!
᾽Εγείρομαι καὶ παρευθὺς μὲ περιτριγυρίζουν
Ἑκατοντάδες φάλαγγες συλλογισμῶν ἀγρίων,
Καὶ τὸ μικρὸν λυχνάριον ὁ μόνος σύντροφός μου
Ἀντὶ μὲ τὰς ἀψύχους του ἀκτίνας νὰ φοβίσῃ
Τὰ τρομερὰ φαντάσματα τοῦ Παχυτάτου Σκότους
φρικτότατ᾽ ἀντικείμενα μὲ φέγγει νὰ κυττάζω.
Χονδροὶ καὶ καταμέλανοι πολιορκοῦν με θόλοι
Καὶ ζοφερὰν ἀντίχησιν ᾽ς τοὺς στεναγμοὺς μου δίδουν·
Ἡ θύρα σιδηρένια μὲ κλειδαριὰς μεγάλας
῎Εως προχθὲς μ᾽ ἐμπόδιζε τὴν φίλην κοινωνίαν.
Κ᾽ ἕνα μικρὸν παράθυρον βαθυὰ ᾽ς τὸν τοῖχον μέσα
Σκαμμένον καὶ μὲ κάγκελα μὲ σύρμα συμπλεγμένα
Ὡς καὶ αὐτὴν τὴν εἴσοδον τῶν ἡλιοακτίνων
θρασύνεται μὲ ἔπαρσιν νὰ μὲ ἀμφισβητήσῃ.
Ἀλλὰ, εἰς τί οἱ πόδες μου σκονδάπτουν; – ἄ! τί βλέπω!
Κρικέλλα σιδηρένια ᾽ς τὴν γῆν στερεωμένη! ... [2]
Πρὸς ποῖον τέλος ἄρα γε τῆς φρίκης τὸ σημεῖον
Ὑπάρχει εἰς τὴν καμάραν μου; – Κακούργους νὰ στηλόνῃ
Κ᾽ ἀπὸ τὰς κακουργίας των νὰ τοὺς ἀναχαιτίζῃ. –
᾽Ιδοὺ χαμένα δάκρυα ἀργῆς τῆς Μετανοίας
Εἰς τὴν σκωριάν της φαίνονται καλὰ ἐντυπωμένα

Καὶ τὴν σκληρὰν συνείδησιν ἀκούω νὰ τους λέγῃ
Τὰ, ὅσα πρὶν δὲν ἔπρεπε ἐλεύθεροι νὰ κάμουν.
Λοιπὸν, εἰς τὰ οἰκήματα κακούργων καὶ φονέων
Μ᾽ ἔχωσαν οἱ ἀπάνθρωποι; – Τὸ κρῖμα μου τί εἶναι;
Τὰ σίδηρα ἠθέλησα νὰ σπάσω τῆς δουλείας,
Καὶ τὴν Ἐθνευεργέτιδα Θεάν τῆς Εὐνομίας
Ὡρκίσθηκα ἐπὶ ζωῆς πιστὰ νὰ τὴν λατρεύω. –
Ὦ τέρας ὁλοκέφαλον! Τέρας χωρὶς καρδίαν
Χωρὶς κανένα αἴσθημα φιλάνθρωπον, γενναῖον!
Πολιτικὴ ἀπάνθρωπε, ἄσπλαγχνε καὶ δολία!
Τί τάχα ἐκατόρθωσες ἂν μὲ κρατῇς κλεισμένον;
Θαῤῥεῖς μὲ τοῦτο ἔσωσες τὸ εἶναι τῶν Βαρβάρων;
Ψεῦδὴς ὁ λογαριασμός! – Ἂν κ᾽ οὗτος ὁ βραχίων
Μ᾽ ἁλύσεις ἐμποδίζεται τὸ αἷμα των νὰ χύσῃ
Εἶν᾽ ἄλλοι ἀναρίθμητοι τῆς Εὐνομίας Λάτραι
Τὴν γῆν νὰ καθαρίσωσιν ἀπ᾽ τὰ σαπρὰ των ὄντα
Καὶ ἀρχηγὸν νὰ στήσωσι τὴν θείαν Νομαρχίαν! –
Τὸ αἷμα μου ἐξάπτεται, ἀφίνω τὴν καμάραν
Κ᾽ ἐξέρχομαι τὸν καθαρὸν ἀέρα ν᾽ ἀναπνεύσω.
Ἐπάνω εἰς τειχώματα, περιτριγυρισμένα
Μὲ ὄρυγμα πολλᾶ βαθύ, ἕν χωματοπυργίον
Εὑρίσκεται παμπάλαιον καὶ παρημελημένον·
Κ᾽ αὐτοῦ μόνον οἱ φύλακες ἐλεύθερον μ᾽ ἀφίνουν.
Αὐτοῦ καὶ τώρα ἔρχομαι κατασυλλογισμένος
Κ᾽ εἰς μιάν γωνίαν κάθομαι, ζητῶν νὰ εἰρηνεύσω
Τὸ ταραγμένον πνεῦμα μου, τὸ ἀναβράζον στῆθος.
Ἡ φύσις ὅλη εἰς βαθὺν καθησυχάζει ὕπνον [3]
Κ᾽ ἡ Σιωπὴ τὸ δάκτυλον κρατοῦσα εἰς τὸ στόμα
Γυρίζει, περιΐπταται σὰν φύλακας πιστὸς της,
Κ᾽ εἰς τὸν αὐθαδιάζοντα μικρὸν κἂν νὰ συγχύσῃ
Τὴν θείαν ταύτην Πάγκοινον Εἰρήνην κ᾽ ἡσυχίαν
Μὲ τὴν καταπαγόνουσαν ~~εἰσ~~πνοὴν της ἐμφυσσάει
ψυχρὸν ἀνατριχίασμα, ξηρὸν βρυγμὸν ὀδόντων.
Τὰ φύλλα μόνον τῶν φηγῶν ζητοῦντα νὰ κοιμίσουν
ἐπάνω ᾽ς τὰς ἀγκάλας των τοὺς παίζοντας Ζεφύρους
Σουσουριστὸν Νανούρισμα σιγὰ σιγὰ ψελλίζουν.
Ἡ θεία κ᾽ ἐναρμόνιος τῆς φύσεως γαλήνη
Κ᾽ εἰς τὴν ψυχὴν μου ἄρχισε τὴν χάριν της νὰ χύνῃ
Καὶ τώρα εἰς τὴν Λύραν μου προστρέχω μετὰ χρόνους.

Ἡ Λύρα

Ἐλθὲ ἐκ νέου, Λύρα μου, μετὰ τοσαύτην παῦσιν
Ἐλθὲ καὶ τόνους ἄρχισε μελῳδικοὺς νὰ δίδῃς!
Εἰς τὰς κραυγὰς τοῦ Ἄρεως εἰς τὴν κλαγγὴν τῶν ὅπλων
Ἀμελημένην, Λύραν μου, σὲ εἶχα παραιτήσει. –
Ἀνίερον ἐνόμιζα εἰς τοὺς ἀγρίους ἤχους
Νὰ σμίξω τὰ χαρμόσυνα κ᾽ ἁρμονικά σου μέλη! –
Πλὴν τώρα, ὅτε ἄσπλαγχνα τοὺς ὄνυχας ἐμπήγουν
Καὶ μοῦ κατασπαράττουσι τὰ σπλάγχνα τῆς καρδίας
Τῆς ἀνιλέου θλίψεως οἱ ὀπαδοὶ οἱ μαῦροι
Παρηγορίαν, Λύρα μου, ἀλλοῦ ποῦ νὰ ζητήσω;
Ἡ θεία μελῳδία σου, ὡς Νέκταρ τοῦ Ὀλύμπου,
Πολλὰς φορὰς ἐγλύκανε τὰς πίκρας τῆς ζωῆς μου.
Ἐσὺ τ᾽ ἀκαταδάμαστα τὰ ἐξαμμένα πάθη
Κατὰ τὴν σὴν ἀρέσκειαν κινεῖς ἢ χαλινόνεις·
Παρδάλεις, Τίγρεις, Λέοντας εἰς Πρόβατα μορφόνεις,
Καί εἰς αὐτὰ τὰ ἄψυχα ἐνέργειαν ἐμπνέεις.
Ναί! ὡς καὶ οἱ ἀθάνατοι εἰς τοὺς γλυκεῖς σου τόνους
ἐνδίδουν καὶ ἀλλάζουσι τὰ ἀποφασισμένα.
Ὁπόταν τὴν αὐθάδειαν τῶν τολμηρῶν ἐκείνων,
Οἵτινες κατεπάτησαν τὴν ἐπικράτειάν του – [4]
Νὰ τιμωρήσ᾽ ἠθέλησε μὲ ὅλεθρον φρικώδη
Ὁ φοβερὸς ὁ Ποσειδῶν, ὁ κύριος τοῦ Πόντου,
Εἰς ἕνα μέρος ἔμμασεν ἀπ᾽ ὅλα τὰ πελάγη
Κ᾽ ἐπάνω των ἐκίνησε τὰς τρομερὰς θυέλλας.
Μὲ τὴν βαρείαν τρίαιναν τοῦ Πόντου τὸν Πυθμένα
Ἐκτύπησε καὶ ἔκαμεν νὰ ταραχθῇ ὁ Κόσμος.
Ἡ γῆ σφοδρὰ ἐσείσθηκεν, ἡ θάλασσ᾽ ἀναβράζει
Καὶ ἀνυψόνει κύματα ὡσὰν ὄρ᾽ ὑπερμεγέθη·
Ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Ἥλιος τρομάξας τὴν ὀργήν του
Καλύπτει τὰς ἀκτίνας του ὀπίσω εἰς τὰ νέφη
Κ᾽ εἰς σκότος ζοφερότατον τὸν Κόσμον παραδίδει.
Τὸ πλοῖον ἤδη ἔχασεν ὅλα του τὰ ἱστία
Καὶ ὡσὰν πτερὸν τὰ κύματα ἐδῶ κ᾽ ἐκεῖ τὸ σπρώχνουν
Τὸν ἅδην τώρα ἕτοιμον νὰ τὸ ῥουφήξῃ βλέπει
Καὶ τώρα ἀνυψώνεται ἐπάνω εἰς τὰ νέφη·
Δεήσεις καὶ ταξίματα δὲν ὠφελοῦν καθόλου

Ὁ Ποσειδὼν ἐπέμενεν εἰς τὴν ἀπόφασίν του.
Τότε, ὦ φίλη Λύρα μου, αἱ ἥμεροι χορδαί σου
᾽ς τοῦ θεοπνεύστου Λυριστοῦ πειθόμεναι τὰς χεῖρας
Μέσα ᾽ς αὐτὴν τὴν γενικὴν τῆς τρικυμίας ζάλην
Τονίζουν ἐναρμόνιον γλυκεῖαν μελῳδίαν
Καὶ μὲ τὸν πρᾳον ἦχον των τὴν φύσιν γοητεύουν.
᾽Εξιλεοῦται ὁ Θεὸς, τοὺς Τρίτωνας προστάζει
᾽ς τὰ ἀγριωμένα κύματα τὰ χαλινὰ νὰ βάλουν.
Εἰς τοὺς ἀσκοὺς ὁ Αἴολος μαζόνει τοὺς Ἀνέμους
Ἡ θαλασσεπιφάνεια χωχλάζουσα ὡς τώρα
Ἀμέσως μεταβάλλεται εἰς κρυσταλοκαθρέπτην
Κ᾽ ἀπὸ τὴν πρώτην βράσιν της κίνησις μένει τόση
Ὅσην τὸ κογχυλόχημα τῆς Ἀμφιτρύτης κάμνει.
Σκορπίζει καὶ ὁ ἥλιος τὰ σκοτοφόρα νέφη
Κ᾽ ἰδοὺ εὐδίαν λαμπυρὰν, γαλήνην φαιδροτάτην
Εἰς τὴν γελῶσαν ὄψιν της ἡ φύσις πάλιν φέρει.
Εἰς Σέ, προστρέχω Λύρα μου κ᾽ ἐγὼ ἐλπίδος πλήρης· [5]
᾽Ελθέ! κ᾽ εἰς τῶν δακτύλων μου τὴν ψαῦσιν ἀποκρίσου!
Κ᾽ ἴσως καταπραΰνουσιν οἱ θελκτικοί σου τόνοι
τῆς τεθλιμένης μου ψυχῆς τοὺς ἀνιάτους πόνους.

Ὁ Ὄλυμπος

Θὼρεῖς τὸ πολυκόρυφον βουνὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα
Τὸ ἀναστηλονόμενον τὸν Οὐρανὸν νὰ φθάσῃ; –
Ποτὲ δὲν αὐθαδίασαν τὰ νέφη κ᾽ ἡ ὁμίχλη
Νὰ τὸ κατασκεπάσωσι μὲ τὸ παχύ των σκότος.
Γαληνιαῖος πάντοτε ὁρίζων τὸ λαμπρύνει
Καὶ μόνον πρὸς τὴν χαραγὴν αἱ ἀναθυμιάσεις
Ὑδάτων κρυσταλοειδῶν κ᾽ ἀνθῶν εὐωδεστάτων
Σὰν στέφανος διαφανὴς τὴν μέσην του στολίζουν.
Αὐτοῦ, εἰς τὸν κατάλευκον τῆς κορυφῆς του πέπλον
Ὁ Φοῖβος τὰς ἀκτίνας του νὰ κάμῃ λαμπροτέρας
Ἐγγίζει καὶ μετέπειτα τὰς στέλνει εἰς τὸν Κόσμον.
Τὸ πᾶν ἐκατατάραξεν ὁ Πανδαμάτωρ Χρόνος,
Τὰ σιδηρᾶ θεμέλια τοῦ ὄρους ὅμως τούτου
Ἀκόμη δὲν ἐμπόρησεν οὐδὲ κἂν νὰ κλονίσῃ.
Ὁ φθοροφόρος Χείμαρος τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων
Κατακλυσμὸν ἐπέφερεν εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα·
Πολλάκις τὴν ἀκράτητον διεύθυνεν ὁρμὴν του
Μὲ λύσσαν ἀγριότατην καὶ πρὸς τὸ ὄρος τοῦτο,
Ἀκλόνητον προπύργιον εὑρῆκεν ὅμως πάντα
Εἰς τὴν ἀκαταδάμαστον ἀνδρείαν τῶν Κατοίκων.
Θὼρεῖς πῶς ὑπερήφανα τὰ τρία του Κεφάλια,
Τὰ αἰωνιοσκέπαστα μὲ πολιὰν γερόντων,
Τ᾽ ἀπάτητα ἀπὸ θνητοὺς, θεοκατοικημένα –
Εἰς τὸ αἰθεροπέλαγος ἀναπυργόνει μέσα;
Πῶς σφενδονίζει τ᾽ ἄγρια ἀστραποβλέμματά του
᾽ς τὸν γείτονά του Κίσσαβον, ᾽ς τὸν Πῖνδον τὸν κρημνώδη
Κ᾽ εἰς ὅλα τ᾽ ἄλλα τὰ βουνὰ τὰ Τουρκοπατημένα; [6]
Οἱ δενδροξεριζόνοντες καὶ βίαιοι Βορέαι
Ἐξεμπεριδενόμενοι ἀπὸ τοὺς Λαβυρίνθους
Τῶν πολυκλόνων δένδρων του Ἐλάτων καὶ Πλατάνων
Καὶ τῶν ὀφειδοχούνων του, κρημνίζονται σεκάτω
Μὲ βόϊσμα καὶ σφύρισμα σὰν βόλι πυροβόλου
Κ᾽ εἰς ὅλα τὰ περίχωρα σὰν σάλπιγγες κηρύττουν,
Τοὺς λόγους τούτου τοῦ βουνοῦ. Ἀκούς! ἀκούς! τί λέγει;
«Ὡραῖ! ἐσὺ ἐγκάτοικε τῶν Τουρκοπατημένων
Χωρῶν, χωρίων, πόλεων, μὲ βλέπεις; κύτταξέ με!

Ἐγῶμ᾽ ὁ γερόΟλυμπος ᾽ς τὸν κόσμον ᾽ξακουσμένος!
Τοῦρκος ἀπὸ τὰς βρύσεις μου ποτὲ δὲν ἐποτίσθη:
Ποτὲ, ποτὲ δὲν ἴδρωσεν εἰς τὸν ἀνήφορόν μου
Ποτὲ δὲν τὸν ἐδρόσισεν ὁ ἴσκιος τῶν κλαδιῶν μου!
Κλεφτόπωλα ἀνίκητα, ἀνδρεῖα Παλληκάρια
Τὸν καθαρὸν κ᾽ ἐλεύθερον ἀέρα μ᾽ ἀναπνέουν
Κ᾽ ἐνόσω ζοῦν, δὲν προσκυνοῦν Πασᾶν ἢ καὶ Βεζύρην
Πασᾶν αὐτᾦχουν τὸ σπαθὶ, Βεζύρην τὸ τουφέκι!»
Αἰσθάνεσαι ᾽ς τὰς φλέβας σου Μαραθωνείων αἷμα,
Αἰσθάνεσαι ὡσὰν φωτιὰ νὰ φλέγῃ τὴν ψυχὴν σου
Ὁ στοχασμὸς: Ἀπόγονος ὅτ᾽ εἶσαι τῶν Ἑλλήνων
Ἐλευθερίας συστητῶν, ἀνθρώπων Ἰσοθέων:
Τὰ μυσαρὰ τὰ σίδηρα τῆς τυραννίας σπᾶσε
Κ᾽ ὡσὰν ξεφταῖρι πέτασε ᾽ς τὴν ῥάχην μου ἐπάνω.
Ἡρωϊσμοῦ τὸ στάδιον λαμπρὰ νὰ διατρέξῃς!»
Μὲ λύπας καὶ μὲ βάσανα, ταλαίπωρε πατέρα,
Τὸ μοναχὸν ἀγῶρι σου ἀνέθρεψες κ᾽ ἐλπίζεις
Νὰ τῶχῃς ὑποστήριγμα εἰς τὰ γηράματά σου,
Πλήν, νά τος ὁ Σκυλότουρκος! νά! θὰ σὲ τὸ ἁρπάξῃ
Ἀπόῤῥηγμα τῆς φύσεως Ὀγλάνι νὰ τὸν κάμῃ!
Τὸ ὑποφέρῃς; – Ἄθλιε! – Ὡς καὶ ἡ προβατίνα
Ἡ ἄκαρδη, ἡ ἄοπλη, τ᾽ ἀρνί της ὅταν πέρνῃς
Μὲ λυπηρὰ βελιάσματα τολμᾷ νὰ σ᾽ ἐμποδίσῃ! [7]
Τί καρτερεῖς; τὸν πόδα σου ᾽ς τὸν τάφον πλέον ἔχεις·
Μὴ στέργῃς· μή! ὁ θάνατος νὰ σ᾽ εὕρ᾽ ἀτιμασμένον.
Δανείσου τὸ φιλόστοργον τῆς Τίγρης, τῆς Λεαίνης,
Εἰς τὴν καρδιάν τοῦ ἅρπαγος τὴν μάχαιράν σου χῶσε
Κ᾽ ἀναῖβα μὲ τ᾽ ἀγῶρι σου εἰς τὸ πυκνὸν κλαδὶ μου.»
«Καὶ σὺ ὡραῖ παλήκαρε! τὸν βλέπεις τὸν Δουδούμην;
Τὸν νυμφικὸν σου θάλαμον νὰ σὲ πατήσῃ ἦλθεν,
Καὶ τὴν ἀξιολάτρευτον ἀῤῥαβωνιστικήν σου
Νὰ θάψῃ ὁλοζώντανην εἰς τὸ αἰσχρὸν χαρέμι· –
Ὁ ἔρως, ὅσον εὐτυχεῖ, αἱ φλόγες του θερμαίνουν,
Ἀλλὰ ἐὰν ἀδικηθῇ, ἀποτεφρόνουν πόλεις· –
Τί τὸν κυττάζεις; Πρόλαβε ᾽ς τὸν γάμον σου θυσίαι
Τὰ ἔντερά του χῦσε τον, τὰ πέδιλά σου σφῖξε
Καὶ τρέξε εἰς τοὺ κόλπους μου ἀπήρακτος νὰ ζήσῃς.»
«Μικροί, τρανοί, πραγματευταί, ζευγῖται καὶ τεχνῖται!
Ὡς πότε ὑποφέρετε νὰ ἦσθε δοῦλοι Τούρκων;
Τί τόσον σᾶς ἐμάγευσε καὶ μένετε δεμμένοι
Αὐτοῦ εἰς τὰ Κατώχωρα; –Τὰ κέρδη τῶν τεχνῶν σας;
Ἢ τῶν ἀγρῶν τὸ εὔκαρπον; –»
«– Ταλαίπωρε Ζευγῖτα!

Μ᾽ αἱματωμένους ἴδρωτας δουλεύεις τὸ χωράφι
Χαλάζι δὲν τὠβάρεσε, θερίζεις, ἁλωνίζεις,
Πλὴν εἰς τὰς σιτοθήκας σου προφθάνεις νὰ το βάλῃς;
Νά, ὁ Σπαχῆς σου ἔρχεται τὸ ἥμισυ σ᾽ ἁρπάζει·
Νά, κ᾽ ἄλλος Τοῦρκος ὀκνηρὸς ᾽ς τὸ χέρι τὸ πιστόλι
Μὲ τοὺς καρποὺς τῶν κόπων σου ζητεῖ νὰ τὸν ταγίσῃς
Κ᾽ ἐσένα μὲ τὰ τέκνα σου σ᾽ αφίνει νὰ λιμάξῃς.»
«Αὐτὸς, αὐτὸς ὁ Τύραννος, τεχνῖτα, σὲ βιάζει
Νὰ τὸν ἐνδύῃς πλούσια καὶ νὰ τον προμηθεύῃς
Μὲ ὅλα τ᾽ ἀναγκαῖα του χωρὶς λιανὸν νὰ πάρῃς!»
«Αὐτὸς καὶ Σὲ πραγματευτῆ! σε στέλνει τὸ μανδῆλι
Μὲ βόλι καὶ πιττάκιον γραμμένον πόσα θέλει· [8]
Κ᾽ ἢ δίδεις ὅσα σὲ ζητεῖ, ἢ πρόσμενε τὸ βόλι.»
«Νά, ἡ εὐδαιμονία σας! νά, ὅλα τὰ καλά σας!
Νὰ! ἡ ζωή σας, Ἄθλιοι, ᾽ς τὰς πεδιάδας κάτω!
Νά! τὸ μαχαῖρι ἔγγιξε τὸ κόκκαλόν σας πλέον!
Τί μένετε ἀναίσθητοι; – Τί τόσον ληθαργεῖτε; –
Ξυπνήσατε! Νοήσατε! Ὅτ᾽ ὅλ᾽ αἱ πεδιάδες
Δουλείας εἶν᾽ οἰκήματα καὶ θρόνοι τυραννίας!
Ἀφίσατέ τας! – Φύγετε! – Ἀλλ᾽ ἴσως σας πλανοῦσιν
Νὰ κλίνητε τὸν τράχηλον εἰς τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων
Ἀκόμη τῶν πατέρων σας αἱ πτωχικαὶ ἑστίαι:
Κ᾽ ἀπὸ αὐτὰς ὁ ἄσπλαγχνος σᾶς διώχνει ὅταν θέλῃ!
Ναί! – Φύγετε! – Ἡ μόνη σας αὖτ᾽ εἶναι σωτηρία.
Τὰς πόλεις ἀνασκάψετε, τὰς χώρας, τὰ χωρία
Μιὰν πέτραν μὴν ἀφίσητε ἐπάνω εἰς τὴν ἄλλην·
᾽ς τὰς φλόγας παραδώσατε καὶ κλῆμα καὶ ἀστάχυ·
Κλονὶ διὰ τὸν Βάρβαρον, κλονὶ ἂς μὴ φυτρώσῃ·
᾽ς τὴν μέσην ἐνθρονίσατε τὴν Πεῖναν κ᾽ Ἐρημίαν
Καὶ πανοικὶ πιάσατε τὰ μονοπάτιά μου.
Τὸ μαῦρον τὸ ψωμίον μου, τὸ γάλα τῶν αἰγῶν μου,
Ὁ καθαρὸς ἀέρας μου, τὰ κρυσταλονερά μου
Εἰς Λέοντας, εἰς Ἥρωας θὰ σας μεταμορφώσουν.
Κ᾽ ὑπὸ σημαίαν ἱερὰν τῆς Θείας Ὁμονοίας
Ὅλ᾽ ἑνωμένοι ἔπειτα μὲ τὸ σπαθὶ ᾽στὸ χέρι
Χαμαὶ ὀροβολήσατε, καθὼς οἱ χείμαῤῥοί μου
Κ᾽ οἱ ξεκομμένοι βράχοι μου καὶ μυριοπλασίως
Οἱ Τοῦρκοι τὰς ζημίας σας θὰ σας ἀντιπληρώσουν.»
Γειὰ καὶ Χαρά σου Ὄλυμπε ᾽στον Κόσμον ᾽ξακουσμένε
Ἐλευθερίας ἄσυλον, ἀνδρείας κατοικία!
Γειά σου! μὲ τὰ Πρωτάτα σου! μὲ τὰ Κλεφτόπωλά σου!
Τὸ γάλα σου μ᾽ ἀνέθρεψε, τὸ μαῦρον σου ψωμίον, [9]
Κ᾽ ὁ ~~καθαρὸς~~ κ᾽ ἐλεύθερος ἀέρας σου θα βράζῃ

Αἰώνια ἀμόλυντος βαθύ εἰς τὴν καρδιά́ν μου!
Ἄχ! ποῦν᾽ ἐκεῖνοι οἱ καιροὶ οἱ εὐτυχεῖς ὁπόταν
Ἀπὸ τὰ παραθύρια τοῦ πατρικοῦ μου οἴκου
Τὴν πασαυγὴν ἐκύτταζα ψυλὰ ᾽ς τῆς Γραῖας τὴν Ῥόκαν
Πῶς τὰς χρυσὰς ἀκτίνας του ἐτόξευεν ὁ Φοῖβος
᾽ς τὸν Κόσμον ὅλον ἀπ᾽ ἐκεῖ ὡσὰν ἀπὸ καρτέρι.
Ὁπόταν τὸ πωρνὸν πωρνὸν τὸν θεσσαλὸν ψαρὸν μου
Τὰ τρία του ζωνάρια καλώσφιγγα κ᾽ ἐπάνω
᾽ς τὸν Νιζηρὸν γευμάτιζα ἀρνὶ σουβλοψημένον
Μ᾽ ἐλεύθερα Κλεφτόπωλα τὰ μαῦρα τὰ Λαζούλια!
Μωρὸς! σ᾽ ἀποχαιρέτησα! ἄχ! εἴλπιζα ὁ μαῦρος
Τὸ ἱερόν σου ἔδαφος νὰ μὴ φιλήσω πλέον; –
Μακράν σου τώρα κείτομαι θαμμένος εἰς ζωντάνι!
Ἀπὸ τὰ ὑψικόρυφα τῶν Καρπαθείων ὄρη
Μ᾽ ἐλευθερίας φοίνικα, μὲ τὸ σπαθὶ ᾽ς τὸ χέρι
θελήσαμεν νὰ σχίσωμεν τὰ ῥεῖθρα τοῦ Δοναύου
Καὶ τὰ Κοδζᾶ Μπαλκάνια καὶ τὸ Κελί Δερβένι
Καὶ δίοδον ν᾽ ἀνοίξωμεν ᾽ς ἐσένα Ὄλυμπέ μου.
Ἀλλ᾽ ὅμως μᾶς ἐπρόδωσαν ὁμόθρησκοι ἀχρεῖοι,
ἐπίορκοι, Τουρκόφρονες, Ἑλλήνων νόθα τέκνα
Κ᾽ ἔπειτα εἰς ἀλλογενῶν εἰς μισελλήνων χεῖρας
Ὡς θῦμά της μᾶς ἔσειρεν ἡ δολερὰ ἀπάτη
Κ᾽ εἰς φυλακὴν μᾶς ἔχωσαν σιδηροφορτωμένους.
Πλὴν, μέσ᾽ ἀπὸ τοὺς σκοτεινοὺς τῆς φυλακῆς μου θόλους
Τ᾽ ἀσώματα ὀμμάτια τοῦ πτερωτοῦ Νοός μου
Ἀκόπως διασχίζουσι τοῦς ὀργυοχόνδρους τοίχους
Κ᾽ ἐπάνω σου καρφώνονται ᾽ς τῆς μνήμης μου τὰς κλίνας.
Μὲ τὴν αὐτὴν ταχύτητα καθὼς ὅταν τοξεύῃ
Ὁ Φοῖβος τὰς ἀκτίνας του ψυλᾶ ᾽ς τὴν κορυφήν σου.
Τί βλέπω; –Τ᾽ ἔχεις Ὄλυμπε καὶ στέκεις πικραμένος; [10]
Μήνα τὰ Χιόνια σὲ βαροῦν; μήν᾽ ἡ βροχὴ σε δέρνει; –
Κ᾽ οὐδὲ τὰ Χιόνια σε βαροῦν, οὐδ᾽ ἡ βροχὴ σε δέρνει:
Νά! Εἰς τὸ Σαραντάπορον κ᾽ εἰς τὴν Αἰκατερίνην
Βαρβάρων πλήθη ἄπειρα, Σπαχῆδες, Ἀσιάται,
Βοσνάκοι, Ἰκονιάριδες καὶ Παραδοναυῖται
Μὲ τόλμην ἀτιμώρητον πατοῦν τὰς ποδιάς σου.
Ὁπόταν τὰ Χριστούγεννα οἱ Χοῖροι οἱ θρεμμένοι
Σωροί, σωροὶ διώκονται εἰς τὰ κρεωπωλεῖα,
Ἀπόμακρα μυρίζονται τὸ αἷμα τῶν σφαγείων,
Κωλόνουν, κοντοστέκονται, σκορπίζονται καὶ γρύζουν,
Κ᾽ οἱ Χοιρηλάται δέρνοντες ἐμπρὸς τοὺς φέρουν μόλις·
Παρόμοια μυρίζονται ἀπόμακρα κ᾽ οἱ Τοῦρκοι
Τί μαύρην Μοῖραν μέλλουσι νὰ εὕρουν ᾽ς τὴν Ἑλλάδα,

Ἀργοκινοῦνται, θέλουσιν ἀπόκρυφα νὰ φύγουν,
Καὶ μὲ δαρμοὺς καὶ σκοτωμοὺς πολλοὺς οἱ Ἀρχηγοὶ των
Ἐμπρὸς νὰ τοὺς κινήσωσι τὸ κατορθόνουν μόλις.

Πλὴν μήν, ὦ Γερο-Ὄλυμπε! μή στέκῃς πικραμένος!
Δουδούμιδες τὸ χῶμα σου δέν! δὲν θὰ το μολύνουν!
Ξερρίζωσε τοὺς βράχους σου, τὰ δένδρα σου, τὰς πέτρας
Καὶ κύλισ᾽ ὀροβόλησε ἐπὶ τὰς κεφαλάς των.
Προσκάλεσε τὰ σύννεφα τὰ βροχοφορτωμένα
Καὶ τοὺς θαλασσοσίφωνας, κ᾽ οὐρανοκαταρράκτας
Ἀπ᾽ ὅλην τὴν Ὑφήλιον, ᾽ς τὰς ἄκρας σου νὰ σπάσουν
Καὶ χῦσε τὸν κατήφορον Χειμάρρους φουσκωμένους
Τῶν Τούρκων τὴν αὐθάδειαν πικρὰ νὰ τιμωρήσῃς!
Νά! βλέπω τὰ Πρωτάτα σου μὲ τὴν Σταυροσημαίαν
Τὰ Μονοπάτια σου κρατοῦν καλὰ προφυλαγμένα.
Νά! νά! Εἰς τὸ καθένα σου κλαδὶ καὶ ἕνας Κλέφτης!
Κ᾽ ἀπ᾽ ὅλα τὰ περίχωρα τὰ Τουρκοπατημένα
Γυναῖκες, ἄνδρες, γέροντες, ἀνήλικα παιδία [11]
Τοὺς λυσσασμένους φεύγουσι καὶ αἱμοβόρους Τούρκους
Καὶ τρέχουν καταφύγιον ἐπάνω σου νὰ εὕρουν.
Προφύλαξέ τους Ὄλυμπε εἰς τὸ πυκνὸν κλαδὶ σου!
Εἰς μάτην τὰ ὀμμάτια μου ἐδῶ κ᾽ ἐκεῖ γυρίζω·
Μητέρα μου παμφίλτατη! –μητέρα μου ποῦ εἶσαι;
Ἄχ! τί βραδύνεις; τάχυνε, ᾽ς τὸν Ὄλυμπον ἀναῖβα.
Ἐκεῖ εὑρίσκεις ἄσυλον. Ἐκεῖ ... ἄχ! δὲν μ᾽ ἀκούεις...
Ὦ σύντροφε ἀχώριστε ἐδῶ ᾽ς τὴν φυλακήν μου,
Βορέα! τὰ θεμέλια τοῦ βρυοφύτρου πύργου
Μὲ βίαιον, συρίζουσαν βοὴν ὁ διασείων,
Τὸ πέτασμά σου δίπλωσε, τὰς πτέρυγάς σου κτύπα.
Κ᾽ εἰς τὴν Κοζάνην πρόφθασε τὴν μάνναν μου νὰ εὕρῃς!
Ἄχ! εἶσαι ἀργοκίνητος, δὲν τὴν προφθάνεις ἴσως. –
Ἐσὺ ὦ Προμηνύτρια γαλήνης οὐρανίας,
Σύ, μὲ τὰ ποικιλόχροα πτερύγια ὦ Ἶρις!
Ἀπὸ τὸ παραθύρι μου τὸ σύρμα τὸ πλεγμένον
Σὲ βλέπω τὰ αἰθέρια λουτρά σου νὰ ἀφίνῃς
Κ᾽ ὡς τόξον θριαμβευτικὸν ᾽ς τὴν γῆν νὰ καταιβαίνῃς
Ἐσὺ μὲ νοῦ ταχύτητα φανοῦ εἰς τὴν Κοζάνην
Καὶ μὲ λαλιὰν ἀνθρώπινον τὴν μάνναν μου εἰπὲ την –
«Ὦ μάννα μου πολύδακρυς τὰ δάκρυά σου βλέπω,
Τὰ βάθη τῆς καρδίας μου οἱ θρῆνοι σου ξεσχίζουν –
Ποῦ εἶσαι ὦ Ἐλπίδα μου, μονογεννές μου τέκνον!
Ποῦ εἶσαι ᾽ς τὴν ἀνάγκην μου νὰ με παρηγορήσῃς;
Τὴν ἡλικίαν εἴκοσι καὶ πλέον χηρευμένη

Ὁπόταν μὲ ἐδέσμευαν φατρίας ἀλυσίδες
Εἰς τὰς ἀγκάλας μ᾽ ἔσφιγγα ἐσὲ τὸ τρίχρονόν μου
Καὶ ὅλα μου τὰ βάσανα εὐθὺς ἐλησμονοῦσα!
Καὶ τώρα πῶς δὲν φαίνεσαι νὰ με παρηγορήσῃς;»
Νά! ἡ Πατρὶς εὐδαιμονεῖ, καὶ μὴ θρηνῇς ὦ Μάννα!
φανοῦ ἀξία Ἑλληνὶς! ἀξία τοῦ πατρός μου!
Τὰ βήματά σου τάχυνε, ᾽στὸν Ὄλυμπον ἀναῖβα [12]
Καὶ φῦγε Τούρκων σίδηρα, αἰχρὰν αἰχμαλωσίαν.
Ναί! σεβασμία Κεφαλή! καὶ ἀπ᾽ ἐκεῖ τὰ βλέπεις
Τὰ δυὸ Κανλῆ Καβάκια, θρεμμένα, ποτισμένα
Μὲ τὰ ἀθῷα αἵματα τ᾽ ἀνδρός σου, τοῦ Πατρός μου!
Ναί! τρέξε εἰς τὸν Ὄλυμπον! – Κλεφτόπωλα, ἀδέλφια,
Ἀκούσατε τὸν φίλον σας! – νά, σᾶς ἀφιερόνω
Τὸ μόνον μου κειμήλιον! ἆ! – προστατεύσατέ την!
Προσέχετε μὴ ῥαγισθῇ τῆς κεφαλῆς της τρίχα!
Καὶ σὺ ὦ Γεροόλυμπε μὴ στέκῃς πικραμμένος!
Ἐὰν καὶ δὲν ἐσήμανεν ἡ ὥρα σου ἀκόμη,
Καιρὸς ὀλίγος – κ᾽ ἡ Ἑλλὰς ᾽ς τοὺς κόλπους της σε σφίγγει.
Ὁ Φοῖβος ὁ Παρνάσειος, αἱ Ἑλικωνιάδες
Δὲν ἐμποροῦν νὰ μείνωσι χωρὶς τὸν Ὄλυμπόν των!

Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων.

Ναί! ὦ πολύδακρυς Ἑλλὰς! ἡ ὥρα πλέον ἦλθε
Νὰ συνενώσῃς ὅλα σου τὰ σκορπισμένα μέλη
Κ' ὡς σῶμα ἕν κ' ἀχώριστον νὰ λάμψῃς εἰς τὸν κόσμον!
Εἰς τῆς Αὐτονομίας σου παλαίποτε τοὺς χρόνους
Εἰς κόμματ' ἀναρίθμητα διῃρημένη ἦσο,
Κ' ἡ ὀλεθρία, ἡ κακή διαίρεσις ἐκείνη
τῆς τόσης δυστυχίας σου πηγὴ ἐστάθη μόνη.
Ἐκείνη μόν' εἰς τὴν αἰσχρὰν σ' ἐκρήμνισε δουλείαν!
Ἀλλ' ὅμως ὑπὸ τὸν αὐτὸν ζυγὸν τῆς Τυραννίας
Συγκλαίοντες, συσμίγοντες τοὺς ἀναστεναγμούς των
Τὴν παλαιὰν διαίρεσιν εἰς γένη κ' ἐπαρχίας
Καὶ τὰς ἐκ ταύτης μυσαρᾶς κακὰς ἐχθροπαθείας
Οἱ Ἕλληνες ἐξέχασαν, κ' ἐννόησαν ὅτ' εἶναι
Ἀδέλφια γνήσια μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μητέρας.
Κ' ὡς ἔθνος ἕν συμπάσχοντες, ἔθρεφαν τὴν Ἐλπίδα,
ὡς ἔθνος ἕν κ' ἀχώριστον νὰ συνευδαιμονήσουν!
Ἀκοῦς! ἀκοῦς τὸν πάταγον ᾽ς τὰ βορεινὰ τὰ μέρη; [13]
Τὰ βλέμματά σου γύρισε πρὸς τὴν Μολδοβλαχίαν! –
Μελανοπορφυρόλευκος ὁ Φοῖνιξ τῆς Ἑλλάδος
Ἀνεζωογονήθηκε καὶ τοὺς ἀὲρας σχίζει. –
;Ποῦ ἦσο Φοῖνιξ ποθητέ κρυμένος τόσους χρόνους; –
;Ποῦ ἦσο καὶ δὲν ἔβγαινες νὰ μας παρηγορήσῃς;
Βαθυὰ εἰς τὰ φυλλόκαρδα τῶν τέκνων τῆς Ἑλλάδος,
Τῶν ἐναρέτων, τῶν πιστῶν, τῶν Ἐλευθεροφρόνων
Ὁ σπόρος μου εὑρίσκετο ἀποταμιευμένος.
Καὶ Νεανίας σήμερον λαμπρὸς Ἑλλήνων γόνος
Μὲ πλούτη, δόξαν καὶ τιμάς, μ' εὔνοιαν Ἡγεμόνος,
Ἀρνεῖται ὅσα εἰλπιζεν, ἀρνεῖται ὅσα εἶχεν,
Ὡς καὶ τιμὴν κ' ὑπόληψιν – ναί! – διακινδυνεύει,
Καὶ μόνον τὴν φιλτάτην του πατρίδα νὰ λυτρώσῃ
Ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ, ἀπ' ὄλεθρον φρικώδη –
Ἔργον ἀπρομελέτητον ἀκάκου ἀφροσύνης –
Προσέρχετ' ἀφιλοκερδῶς εἰς τῆς Ἐλευθερίας
Τὸν ἀκηλίδωτον βωμὸν ὁλόκαυτος θυσία!
Κ' αὐτή του ἡ ἀπόφασις τὴν ὕπαρξιν με δίδει.

Αὐτή του ἡ ἀπόφασις ἀμίμητος δὲν μένει.
Ἀστὴρ λαμπρὸς ἀνέτειλεν, ἀστὴρ ἐλευθερίας,
Σκορπίζει μὲ τὰ φῶτα του τὰ σκότη τῆς δουλείας
~~Καὶ ὁδηγεῖ τοὺς Ἕλληνες εἰς τὴν Ἐλευθερίαν~~.
Ἰδὲ ᾽ς τὴν Πελοπόνησον, ᾽ς τὰς ὄχθας τοῦ Εὐρώτα,
Εἰς τῆς σοφίας τὸν ναὸν, ᾽ς τὴν γῆν τοῦ Μαραθῶνος,
᾽ς τῶν περιφήμων Πλαταιῶν τὸ βαρβαροσφαγεῖον
Εἰς ὅλον τ᾽ Ἀρχιπέλαγος καὶ εἰς τὴν Αἰτωλίαν
Ἡμίθεοι καὶ Ἥρωες λαμπροὶ προπάτορές μας
Τὰ ἄϋλα Ἡλύσια ἀφίνουσι κ᾽ ἐβγαίνουν
Σὰν φλόγες ἀπ᾽ τοὺς τάφους των κ᾽ εὑρίσκουν κατοικίαν,
Εἰς τὰς ψυχὰς τῶν τέκνων των τῶν Ἐλευθεροφρόνων!
Ἐδῶ ὁ ἀργυρόμαλλος φιλόστοργος πατέρας
Μὲ φίλημ ἀξεκόλλητον – τὸ τελευταῖον ἴσως
Τὸ μοναχὸν ἀγῶρι του τὸ ἀποχαιρετάει [14]
Τὸ εὐλογεῖ καὶ μὲ χαρὰν ᾽ς τὸν πόλεμον τὸ στέλνει·
Κ᾽ εὐθὺς κ᾽ αὐτὸς ὁ ἴδιος ζηλεύει τὸν υἱόν του. –
;Τί καρτερῶ; – δυὸ βήματα μοῦ μένουν ὥς τον τάφον
Ἂς πέσω κἂν σὰν Ἥρωας! – λησμόνησε τὸ γῆρας,
Τὰ νεά<u>τα</u> ἐνθυμήθηκε καὶ δράχνει τὸ τουφέκι.
Ἐκεῖ ἐγλυκοφίλησε τὴν σύζυγον ὁ ἄνδρας
Κ᾽ ἐζώσθη τὸ σπαθίον του· –Μὴ κλαίῃς ἀκριβή μου!
᾽ς ἐσένα, εἰς τ᾽ ἀνήλικα καὶ τρυφερὰ παιδι<u>ά</u> μας
Ζωήν, Ζωήν εὐδαίμονα τὸ αἷμα μου θὰ φέρῃ. –
Σὰν ἄλλαι Σπαρτιάτισσαι φωνάζουν αἱ μητέρες
Παιδί, ἢ τάν, ἢ ἐπὶ τάν! –νά! πάρε τὸ τουφέκι. –
Κ᾽ ὡς ἀμαζόνες ἄφοβοι γυναῖκες καὶ παρθένοι
Μὲ τὸ σπαθὶ ἀλλάζουσι τὴν Ῥόκαν καὶ τ᾽ ἀδράκτι.
Τὰ ὄρη καὶ τὰ σπήλαια, οἱ λόγγοι, αἱ κοιλάδες
Ἀντήχησαν τὸν θούριον – «᾽ς τὰ ὅπλα παλληκάρι<u>α</u>!
Εἰς τοὺς τυράννους θάνατον! σπαθὶ εἰς τοὺς Βαρβάρους!
Τὸ αἷμά των ᾽ς τοὺς πόδας μας ἂς τρέξῃ σὰν ποτάμι!»
Σημαία ἀδελφότητος, σημαία ὁμονοίας,
Σημαία λαοπόθητος τῆς θείας Νομαρχίας
Καὶ τῆς ἐθνευεργέτιδος θεᾶς Ἐλευθερίας
Τροπαιοφόρος πέτεται καὶ τοὺς ἀέρας σχίζει.
Τρομάζουν, φρίττουν, φεύγουσι τὰ πλήθη τῶν Βαρβάρω
Καὶ ὕστερ᾽ ἀπὸ εἴκοσιν αἰῶνας τώρα πάλιν
Μὲ στέφανα ἀμάραντα τῆς νίκης ἐστεμμένοι
Οἱ Ἕλληνες πανήγυριν χαρμόσυνον κροτοῦσιν.
Αἱ ἰαχαί, αἱ σάλπιγγες εἰς τὰ οὐράνι<u>α</u> φθάνουν·
Νὰ ζῇ! νὰ ζῇ! Εὐοῖ! Εὐάν! Εὐοῖ! Ἐλευθερία!
Εὐοῖ! Εὐάν Ὁμόνοια, Ἰσότης κ᾽ Εὐνομία!

Καὶ Πυροβόλα μύρια ξερνῶντα μαύρην Μοῖραν
Μὲ βόμβον κυλινδρόβροντον ᾽ς τὸν Πόντον κ᾽ εἰς τὴν Χέρσο·
Εὐοῖ! ἀνταποκρίνονται! Εὐοῖ! ἰώ! βοΐζουν.
Νά! τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Ἡρακλῆ ὁ μάρτυς [15]
Τῆς Οἴτης τὰ κατάστενα, αἱ θεῖαι Θερμοπύλαι!
Ὁπόταν τῆς ἀνατολῆς τὰ σμήνη τῶν Βαρβάρων
Ὁ ὑψηλόφρων τύραννος, ὁ Ξέρξης, καθοπλίσας
Νὰ πλημυρίσ᾽ ἠθέλησε τὴν γῆν τὴν Ἑλληνίδα
Μ᾽ ἀπόφασιν ἀπὸ τὴν γῆν νὰ σβύσῃ τ᾽ ὄνομά της·
Αὐτοῦ μιὰ φοῦκτα Ἥρωες, αὐτοῦ ὁ Λεωνίδας
Φιλοπατρίας ἔκλαμπρον ἀνήγειραν μνημεῖον.
Αὐτοῦ καὶ τώρ᾽ ἀνοίγεται ὡσὰν τὸν Ἅδην χάσμα
Καὶ χάφτει, χάφτει φάλαγγας Σπαχήδων καὶ Δελίδων.
Νὰ, ὁ Χουρσίδ, ὁ Δράμ Αλῆς, Μεχμέτης, Βολοβούτης
Τῆς Πόρτας Σερασκέριδες ἐντροπιασμένοι φεύγουν.
Νά, νά! οἱ Καρακώμηδες μὲ πτερωτὰ ποδάρια
Πῶ! πῶ! πῶ! πῶ! χονέζουσι (;), τὰς παταριὰς βουβνίζουν
Σε κάτω ὅλ᾽ ὀροβολοῦν, προφθάνουν τὰ Κιωχλάνια
Καὶ χύνουν τῶν ἱππέων των τὸ μελανόχρουν αἷμα.
Κύτταξ᾽ ἐκεῖ ἀντίπερα ᾽ς τὴν ἐκκλησίαν μέσα
Ὁ κόσμος τί στριμμόνεται; – νά! ὁ ναὸς γεμίζει
Καὶ τόσ᾽ ὑπάρχει σιωπὴ ψυχὴ σὰν νὰ μὴν ἦτο.
Νά, τώρα ἀπὸ τὸ ἱερὸν ἐκ τῆς ὡραίας πύλης
Οἱ ἱερεῖς ἐξέρχονται μελανοφορεμένοι
Καὶ θλιβερὰν βαρύτονον ἀρχίζουν ψαλμῳδίαν·
Κ᾽ οἱ θόλοι οἱ κατάμαυροι ὑποζοφ᾽ ἀντηχοῦσι
Τὸ γοερὸν τροπάριον, τὸ «Δεῦτε τελευταῖον
φίλημα δῶμεν ἀδελφοί.» τί τάχ᾽ αὐτὸ σημαίνει;
Ποῦ ᾽ναι τὸ ξυλοκρέββατον, ποῦ ὁ νεκρὸς; δὲν βλέπω. –
Ἄ! – Ἕλληνος ἡρωϊσμός! – Τριάντα πατριῶται
Μὲ πρόσωπον χαρούμενον, μ᾽ οὐράνιαν γαλήνην
Εἰς τὰς νευρώδεις χεῖρας των τὸ σάβανον κρατοῦσι,
Καταφρονοῦν τὸν θάνατον καὶ αὐτοπροαιρέτως
Εἰς τῆς πατρίδος τὸν βωμὸν προσέρχονται θυσία.
Ὦ Πατριῶται χαίρετε! τί δόξα σας προσμένει.
Νά! μὲ τὴν Ἰφιγένειαν ὁ Ἥρως Ἀγαμέμνων
ὁ γέρων Ἀριστόδημος μὲ τὴν μονογενῆ του [16]
Ὁ Κόδρος ὁ ἀμίμητος, ὁ Ἥρως Λεωνίδας
Μὲ ἄλλα τριακόσια γεννήματα τῆς Σπάρτης,
Ἡ φάλαγξ ἡ ἀχώριστος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λόχου
Χαρούμενοι παραίτησαν τὰς νήσους τῶν Μακάρων
Κ᾽ ἐπέτασαν νὰ ἴδωσιν ἐσᾶς τοὺς μιμητάς των.»
«Ὦ πατριῶται χαίρετε! τί δόξα σας προσμένει!

Ὑπὲρ πατρίδος θάνατος, ἀθανασία εἶναι.
Ὁπόταν ὁ φιλόπατρις πατέρας τὸν υἱὸν του
Τὰ Χρέη τῆς πατρίδος του θελήσῃ νὰ διδάξῃ
Ἀρκεῖ νά τον διηγηθῇ τὴν μόνην ἀρετήν σας.
᾽ς αὐτὴν ἐμπεριέχονται τὰ χρέη τοῦ πολίτου!»
«Καὶ σὺ Πατρὶς φιλτάτη μου, Ἑλλὰς, ὦ χαῖρε, χαῖρε!
᾽ς τὸ ἱερὸν σου ἔδαφος, ᾽ς τοὺς κόλπους σου καὶ μόνον
Ἡ θεία αὕτη ἀρετὴ γεννᾶται τοῦ Πολίτου.
Τοιαῦτα τέκν᾽ ἀμίμητα ἐσύ θηλάζεις μόνη!
Ἄ! πλέξε, πλέξε στέφανα ἀμάραν... ὦ Θεέ μου!
Πῶς τόσον μὲ ἀδίκησες! – μ᾽ ἐπῆρες τὸ σπαθί μου
Καὶ μ᾽ ἔῤῥηξες ... Πλὴν σίδηρα καὶ φυλακή δέν, ὄχι,
Δὲν μὲ πικραίνουν, – ἄδικα διὰ τὴν πατρίδα πάσχω
Ἄχ! ἕνα, ἕνα μοναχὰ κατάκαρδα μὲ θλίβει –
Εἰς ταύτην τὴν περίστασιν ὁπόταν ὥς καὶ ξένοι
᾽Ελευθερίας θρέμματα, φιλέλληνες γενναῖοι
Τὰ κτήματα, τὰ πλούτη των, τὴν ἥσυχον ζωὴν των
Εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν σου, Πατρίς μου θυσιάζουν,
᾽Εγὼ μονον τὸ τέκνον σου νὰ ἦμ᾽ ἐμποδισμένος
Εἰς τὴν πιστὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἱεροῦ μου χρέους
Νὰ μὴ μ᾽ ἀφίνουν διὰ σὲ τὸ αἷμα μου νὰ χύσω,
Καὶ ζωντανὸς κ᾽ ἐγὼ, κ᾽ ἐγὼ νὰ σαβανοφορέσω!
Νά! πλέον ἐτελείωσεν ἡ ζωντανοκηδεία.
Τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν τοὺς δίδουσιν οἱ φίλοι
Κ᾽ εὐθὺς σὰν ἐξαπτέρυγα οἱ Ἀφιερωμένοι
Πετοῦν πρὸς τὸ παράλιον. – Ὁ ἥλιος βασιλεύει·
Κυκλόδρομα τὸν Ἥλιον ἡ νὺξ ἀκολουθοῦσα [17]
Εἰς τοῦ Ἡμισφαιρίου μας τὴν μέσην ἀναιβαίνει,
Κ᾽ ἀπὸ τὸν κυανόχροον τῆς οἰκουμένης θόλον
Ὁρίων ὁ χρυσένδωτος, αἱ Ἄρκτοι, αἱ Ὑάδες
Καὶ ὅλ᾽ οἱ ἄλλοι κάτοικοι τοῦ οὐρανίου θόλου
Τὸ σπινθοβόλον ὄμμα των ἀκίνητον κρατοῦντες
Ἐπάνω ᾽ς τ᾽ Ἀρχιπέλαγος τὸ νησοφυτευμένον
Γυαλίζουν τὴν χλωμόψιν των σὰν μέσα εἰς καθρέπτην.
Κ᾽ οἱ ἐλαφροὶ οἱ Ζέφυροι μὲ τὰς λεπτὰς πτερούγας
Παντοῦ διασκορπίζοντες τὴν ἀνθοευωδίαν
Ἐπάνω εἰς τὴν θάλασσαν τὴν διαυγῆ πετοῦσι
Καὶ μόλις ἀκροψαύουσι τὴν κρυσταλλοαλμύραν.
Νά! Ἕνα καραβάκιον τοὺς κόφτει τὸ παιγνίδι·
«᾽Εκδίκησιν! ᾽Εκδίκησιν!» Τὰ μάγουλα φουσκόνουν
Ὁρμοῦν εἰς τὰ νυχτόχροα ἱστία του σὰν βέλη
Καὶ πρὸς τὸ περιγιάλιον τὸ σπρόχνουν τῆς Ἀσίας.
«Γλυκύτατέ μου Ζέφυρε! ὦ δροσογεννημένε!

«Ἅ! φῦσα! φῦσα! φούσκωσε τὰ μαῦρα μας ἱστία.
«Ἅ! σπρῶξε τὸ καράβι μας! καὶ πρὸς ἀνταμοιβήν σου
«Αἱ ἐλαιομαυρόμματοι παρθένοι τῆς Ἑλλάδος
«Εἰς τὰς χιονοπλάτας των θ᾽ ἁπλώσουν ξεπλεγμένην
«Τὴν κόμην τὴν χρυσόξανθον νὰ παίξῃς Ζέφυρέ μου!
«Ἅ! φῦσα! φῦσα! φούσκωσε εἰς τὸν Τσεσμὲ νὰ πᾶμεν!»
Αὐτοῦ ποτὲ εἰς τὸν Τσεσμὲν ὁ στόλος τοῦ Βορέα
Σφοδρὰ ἐκατακλόνισε τὸ τάχτι τοῦ Σουλτάνου·
Πλὴν δύναμιν ἰσάριθμον κ᾽οἱ δύο τότε εἶχαν
Κ᾽ οἱ Ῥωσσοναῦται τακτικοὶ καὶ ἄτακτοι οἱ Τοῦρκοι.
Αὐτοῦ, ἀφοῦ ἀνίλεα μὲ πῦρ καὶ μὲ σπαθὶον
Τὴν Χῖον κατερήμωσεν (ὦ Μήτηρ τοῦ Ὁμήρου!
Ὦ Χῖος! μάρτυς ἔγεινες τῆς Τουρκοαμνηστίας!
Σφαγὴ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, Παρθένοι ὑβρισμέναι, [18]
Νά, τῶν ἀπίστων ὅρκια! Νά, Τουρκοαμνηστία!)
Αὐτοῦ ὁ Καπετὰν Πασᾶς τὴν ἄγκυράν του ῥήχνει
Κ᾽ ὡς λυσσασμένος μαίνεται, καυχᾶται, φοβερίζει
Τοὺς ἐλευθέρους Ἕλληνας νὰ κατεξολοθρεύσῃ.
Νά! νά! τὸ καραβάκιον ἀργόπλοα προβαίνει.
Νά! τώρα ἐπλησίασεν. – Εἰς τὸν βαρβαροστόλον
Τὸ βότανόν του ἔσπειρεν ὁ ἀδελφὸς τοῦ Χάρου.
Ἕν ἄστρον ξεκαρφόνεται εἰς τὴν Οὐρανοστέγην
Καὶ μ᾽ ἀστραπῆς ταχύτητα κρημνίζεται σὰν φλόγα.
Ἀλλάχ! – οἱ Τουρκοφύλακες ἐπάνω εἰς τὰς κόφας –
Ἀλλάχ! Ἀλλάχ – φωνάζουσιν – ὀλέθριον σημάδι! –
Καὶ εἰς τὰ γιαμουρλούκια τὸ πρόσωπον τηλύγουν.
Καὶ νὰ, τὸ καραβάκιον, Νά! Εἰς τὴν Ναυαρχίδα
Ἐπλησίασεν – ἐκόλλησε – Νά, φαίνονται οἱ Ναῦται.
Τί βλέπω! – Εἶν᾽ οἱ Ἥρωες· οἱ Ἀφιερωμένοι·
Εἰς τῶν ἐχθρῶν τὸν ὄλεθρον τὸν θάνατον ζητοῦσι!
Καθὼς ἐπάνω ᾽ς τὸ βουνὸν εἰς τῆς νυκτὸς τὰ σκότη
Τὸ πῦρ τοῦ Κλέφτου, ἢ βοσκοῦ ἀπόμακρα γυαλίζει
Ὡσὰν ἀστὴρ πολύγωνος, λαμπρὸς καὶ σπινθοβόλος –
Καὶ εἰς τὸ καραβάκιον τοιαύτη λάμπει φλόγα.
Αὐξάν᾽– αὐξάνει – ἔξαφνα τὸ καραβάκι χάνω
Καὶ Ἅδης ἐμπριστήριος παρίσταται ἐμπρός μου
Καὶ τὸν Πυριφλεγέθοντα τριγύρω του ξερνάει.
Αἱ φλόγες καταχάφτουσι τὴν Τουρκοναυαρχίδα –
Οἱ βάρβαροι ἐξύπνισαν – ἀλλάχ! ἀλλάχ! φωνάζουν.
Νά! – καίει τὸ κατάστρωμα, νά! τὸ κατάρτι πιάνει
Νὰ σβύσουν ματαιοπονοῦν οἱ Τοῦρκοι ζαλισμένοι.
Νά! νά! τὸ τρυζοπρῆζον πῦρ ὁρμᾷ ᾽ς τὴν Ἁγ-Βαρβάραν
Καὶ τώρ᾽ἐχάθη ἡ Ἐλπίς, σωροί, σωροὶ πηδοῦσιν

Οἱ Βάρβαρ᾽ εἰς τὴν θάλασσαν νὰ φύγωσι τὰς φλόγας, [19]
Κ᾽ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν σκάφην των οἱ Ἀφιερωμένοι
Βυθίζουν εἰς τὸν Τάρταρον πολλούς, κ᾽ ὡσὰν τὸ βέλος
Ἀπὸ τὸν στόλον ξέμακρα μὲ τὰ κωπεῖα διώχνουν.
Κ᾽ ἀμέσως – ὢ τί θέαμα φρικτὸν καὶ τερατῶδες!
Καθὼς εἰς τὴν χωχλάζουσαν πυράβυσσον τῆς Αἴτνης
Μέ πάταγον ὑπόγειον ὡσὰν ζοφώδη βρόντον
Σφοδρὰ συμβαίνει ἔκρηξις, κλονίζουσα τὴν Νῆσον
Καὶ ἀπὸ τὸν κρατῆρα της πυργόνετ᾽ ἕνας στύλος
Ἀπὸ περιδινόμενον καὶ ἀνακατωμένον
Μὲ φλόγας, βραχοτρίμματα, μ᾽ ὀγκώδεις πυροσβόλους
Καπνὸν πηκτὸν, κατάμαυρον κ᾽ εἰς μέρη μέρη μόνον
Λαμπρὰ διαφεγγόμενον ἀπὸ φλογονιφάδας·
Κ᾽ ἡ Ναυαρχίς παρόμοια ἐκρήγνυται μὲ κρότον.
Ἀντιβομβοῦν τὰ πάραλα, κλονίζονται τὰ πέριξ,
Τὰ κύματα ἀφρίζοντα ὀπίσ᾽ ἀνακωλόνουν,
ὁ Πόντος χάσμα ἄνοιξε βαθύ ὥς τὸν πυθμένα
Καὶ ὁ φλογοκαπνόστυλος τὰ τρίμματα τοῦ πλοίου
Κατάρτια, σανίδια, σχοινία, πυροβόλα,
Καὶ πλούτη καὶ χιλιάδας δυὸ βαρβάρους Καλοντσῆδες,
Κ᾽ αὐτὸν τὸν Καπετὰν Πασᾶν ὥς τ᾽ ἄστρα σφενδονίζει.
Καὶ νά! ἀπὸ τὸν Οὐρανὸν ὡσὰν βροχὴ τὸ αἷμα,
Καὶ χεῖρες, πόδες, κεφαλαὶ, κορμία ξεσχισμένα
Σὰν χάλαζα κρημνίζονται ᾽ς τὸν Πόντον κ᾽ εἰς τὴν Χέρσον.
Νά, ἔργον φιλοπάτριδος! Νά, Ἀρετὴ Ἡρώων!

Διχόνοιαι τῶν Ἑλλήνων.

Πλὴν τώρα, ἱερὰ Ἑλλὰς! πατρίς μου γλυκυτάτη!
Τί βλέπω; – Φεῦ! – Κατάμαυρα, γέμοντα δυστυχίαν,
ἐγγυμονοῦντα ὅλεθρον σύννεφα τὸν λαμπρόν σου
Κ᾽ ἐλεύθερόν σου οὐρανὸν σκεπάζουσι μὲ σκότος [20]
Κ᾽ ἕτοιμα εἶν᾽ ἀπὸ τὴν γῆν νὰ σβύσουν τ᾽ ὄνομά σου.
Ποῖος ποτὲ τὸ εἴλπιζε μετὰ τετραετίας
ἔνδοξα κατορθώματα καὶ ἀμιμήτους πράξεις
Νὰ ἦσαι πλησιέστερον εἰς τοῦ κρημνοῦ τὸ χεῖλος;
Νὰ κινδυνέυῃς ὥς κ᾽ αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν νὰ χάσῃς;
Ποῖοι ἐχθροὶ σ᾽ ἐπέφεραν αὐτὴν τὴν δυστυχίαν;
Αἱ ἄτακτοι καὶ ἄνανδροι Ἀγέλαι τῆς Ἀσίας,
Αἱ διασκορπιζόμεναι ἀκόμη πρὶν ἀκούσουν
Τὸ βόϊσμα τῶν παταριῶν τῶν παληκαριῶν σου;
Ἢ τῆς Αἰγύπτου οἱ γυμνοὶ καὶ ᾽ξετραχηλισμένοι
Οἱ μήτε κἄν ᾽ς τὸ κλῖμα σου ν᾽ ἀνθέξουν ἐμποροῦντες;
Ἐχθροὶ ἀκαταμάχητοι αὐτοὶ δὲν εἶναι· ὄχι! –
Δυὸ ἄλλοι, τέκνα μυαρὰ αἰσχρᾶς Δοξομανίας –
Διχόνοιαι τῶν Ἀρχηγῶν, Ἔλλειψις Πειθαρχίας:
Νά, οἱ σκληροί μας οἱ ἔχθροὶ οἱ ἐπικινδυνώδεις!
Ὅλα τ᾽ ἀνίατα κακά, ὅλας τὰς δυστυχίας
Αὐτοὶ μᾶς τὰς ἐπέφεραν, αὐτοὶ οἱ δύο μόνον.
Αὐτοὶ τὸν ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τῆς Εὐνομίας
Ἐκρύωσαν, κ᾽ ἐπαπειλοῦν διόλου ν᾽ ἀποπνίξουν.
Αὐτοὶ μᾶς ἐκατήντησαν εἰς τόσην ταλανίαν,
Μᾶς σπρώχνουν εἰς τὰς φυλακὰς τῆς μυσαρᾶς δουλείας
Καὶ θὰ μας ξανακάμωσιν ἀνδράποδα κτηνώδη.
Τί καρτερεῖτε Ἕλληνες! αἱ ἁλυσίδες νά ταις!
᾽ς τὸν τράχηλόν σας κρέμονται. Καιρὸς ὀλίγος μένει.
Παύσατε, λησμονήσατε, τὰς ἔχθρας σας, τὰ πάθη·
Δεθῆτε μὲ τὸν ἱερὸν δεσμὸν τῆς Ὁμονοίας
Κ᾽ εἰς τὴν ἐθνοσυνέλευσιν, εἰς τὴν Κυβέρνησίν μας
Προσκολληθῆτε ὅλοι σας μ᾽ εἰλικρινῆ καρδίαν.
Τίτλοι κ᾽ ἀξίαι ἄχρηστοι, ξηραῖ ὀνομασίαι
Μή σας ἀποπλανέσωσι μὲ τὴν ψευδῆ των λάμψιν. [21]
«Πατρίδος ἐλευθερωτής» νὰ τίτλος! νὰ ἀξία!
Κ᾽ αὐτὸν νὰ ἀποκτήσητε ἀγωνισθῆτε ὅλοι.

Μικροὶ, μεγάλοι δράξατε τὰ ὅπλα εἰς τὸ χέρι
Κ᾽ ὅρκον φρικτὸν ὁμώσατε, «κανένας νὰ μὴ ζήσῃ
Νὰ ἴδῃ τὴν πατρίδα του ἐκ νέου σκλαβωμένην.»
Κ᾽ ὁρμήσατε σὰν Λέοντες – καὶ τότε θὰ ἰδῆτε
ὅτ᾽ ἔθνος μὲ ἀπόφασιν τοιαύτην δὲν νικᾶται!

Εἰς τὸ Μεσολόγγι.

Τὸ Μεσολόγγι ἔπεσε! – μὴ βλασφημῇς – δὲν! – ὄχι.
Ἐπάνω εἰς τὸν οὐρανὸν τὰ βλέμματά σου στρέψε,
Θωρεῖς τὸν νέον, φαεινὸν ἀστερισμὸν ἐκεῖνον
Πλησίον εἰς τὸ Τρόπαιον τῆς Χριστιανοσύνης; –
Μὲ ὅλους του τοὺς Ἥρωας μ᾽ ὅλας τὰς Ἡρωΐνας
Μὲ ὅλα του τὰ ἱερὰ σεπτὰ κειμήλιά του
Ὁλόσωμον μετέβηκε ἐκεῖ τὸ Μεσολόγγι
Καὶ διαμένει ἄφθορον εἰς ὅλους τοὺς αἰῶνας.
Ἐκεῖνοι οἱ πολύφωτοι πολυπληθεῖς ἀστέρες
Ἀραδιασμένοι σύμπυκνα εἰς σχῆμα ἁλωνίου
Τοὺς περιβλέπτους μάρτυρας σημαίνουν τῆς πατρίδος·
᾽ς τὸ Μεσολόγγ᾽ ἐκλείσθηκαν αὐτοί, ἂν καὶ ὀλίγοι
Καὶ μὲ ὑπερανθρώπινον ἀμίμητον ἀνδρείαν
Τῶν Τούρκων ματαιόνουσιν τὰς συνεχεῖς ἐφόδους.
Αὐτοῦ ἀγέλας ἄτακτοι βαρβάρων τῆς Ἀσίας
Μὲ τὰ σαπρὰ των πτώματα γεμίζουσι τοὺς λάκκους,
Αὐτοῦ κ᾽ ἡ πολυθρήλλυτος ὁρμὴ τοῦ Ἀρβανίτου
Κρατεῖται, ἀποκρούεται, καλύπτεται μὲ αἶσχος.
Νὰ πλέον δεκατέσσαρας φορὰς εἰς τὸν αἰθέρα
Τὸν φωτοφόρον δίσκον της ἡ Ἄρτεμις κυλίει
Κ᾽ ἰδοὺ παῤῥησιάζεται ἄλλος ἐχθρὸς μεγάλος:
Αἱ γυμνασμέναι φάλαγγες Ἀράβων αἱμοβόρων.–
Χριστιανοὶ τοὺς ὁδηγοῦν Χριστιανοὺς νὰ σφάζουν,
Νὰ ἐρημώνουν τοὺς ναοὺς τῆς Χριστιανωσύνης. –
Εἰς μάτην ἐπωλήσατε ψυχὴν καὶ σῶμα Φράγγοι! [22]
Εἰς μάτην ἀγριεύεσθε σὰν λυσσασμένοι λύκοι!
Μιά φοῦκτα μόνον Ἕλληνες, παιδιά Ἐλευθερίας
Ὅλην σας τὴν πολεμικὴν καταχλευάζουν τέχνην! –
Πλὴν τώρα τρομερότερος ἐχθρὸς τοὺς φοβερίζει.
Ἄλλος ἐχθρὸς! κ᾽ ἀνθίστασιν καμμίαν δὲν γνωρίζει:
Ἡ πεῖνα τὴν καθέδραν της εἰς τὰς σειρὰς των στήνει!
Γέροντες, γραῖαι, ἀσθενεῖς ᾽ς τοὺς τρέμοντάς των πόδας
Νὰ βασταχθοῦν δὲν ἐμποροῦν πίπτουν ἀτονισμένοι.
Ἀπελπισμέναι αἱ πικραὶ, αἱ δύστηνοι μητέρες
Προσφέρουν τοὺς ξηροὺς μαστοὺς ᾽ς τὰ κλαίοντά των βρέφη,
Καὶ ἄχ! εἰς τὰς ἀγκάλας των τὰ βλέπουν ξεψυχοῦντα.

Αἱ χεῖρες τῶν παλληκαριῶν σχεδὸν ἐκνευρωθεῖσαι
Μόλις ἀκόμη δύνανται τὰ ὅπλα νὰ βαστάξουν.
᾽ς τὴν θάλασσαν καὶ ᾽ς τὰ βουνὰ τὰ ὄμματά των στρέφουν·
Ποῦ εἶστε φίλοι, ῞Ελληνες, ὁμογενεῖς ἀδέλφια!
Ποῦ εἶσθε ἐξαπτέρυγα, σταυραετοὶ βουνίσιοι
Καὶ σεῖς πτηνὰ θαλασσινὰ μὲ τὰς λευκὰς πτερούγας!
Ποῦ εἶσθε καὶ δὲν βλέπετε τὸν τόσον κίνδυνόν μας; –
Βοήθειαν δὲν θέλομεν! ψωμί! ψωμὶ ζητοῦμεν
Καὶ ἄχ! κωφοὶ οἱ ῞Ελληνες εἰς τὰς κραυγὰς των μένουν.
᾽Εμφύλιοι διχόνιαι ξεσχίζουν τὴν πατρίδα.
Τί ἄλλο μένει τὸ λοιπὸν εἰς τοὺς ἀπελπισμένους; –
Νὰ ἐνθρονίσουν τὴν σκληρὰν θεὰν τῆς ἐρημίας
Εἰς τὸ λαμπρὸν των ἄσυλον ἡ πεῖνα τοὺς βιάζει.
Καὶ ὅσ᾽ ἀκόμη δύνανται τοῦς πόδας νὰ κινήσουν
Σφικτὰ εἰς μίαν φάλαγγα συνενωμένοι ὅλοι
᾽Εξέρχονται μὲ τὰ γυμνὰ σπαθιά των εἰς τὸ χέρι
Κ᾽ ἐπάνω εἰς τὰ πτώματα ἐχθρῶν ἀναριθμήτων
ἀνοίγουν δρόμον – φθάνουσιν εἰς τὰ πλησίον ὄρη.
Οἱ Μουσουλμάνοι χύνονται σωροὶ σωροὶ ᾽ς τὴν πόλιν.
Καὶ νά! ἡ γῆ ἐσείσθηκεν – μαυρίζ᾽ ἡ ἀτμοσφαῖρα,
Καὶ πάταγος ὑπόζοφος ἀκούεται κατόπιν. –
῾Ηρώων ἀποθέωσις! – ῾Ο Ἅγιος δεσπότης
᾽Επάνω εἰς ῾Ηφαίστιον τὸ ποίμνιον μαζόνει.
Τοῦρκοι χιλιάδας ἔφθασαν – μεγαλοφώνως κράζει –
«Θανείτω ἡ ψυχὴ ἡμῶν μετὰ τῶν ἀλλοφύλων»
Ἀνάπτει τὴν πυρόσκονιν – ἡ πόλις ἀνελήφθη – [23]
Καὶ νά την εἰς τὸν οὐρανὸν λαμπρὰ διαιωνίσθη.
Κεῖνος ὁ ἀκτινοβολῶν ἀστὴρ ᾽ς τὸν κύκλον μέσα
Εἶν᾽ ὁ περίβλεπτος Νορμὰν τῆς Γερμανίας γόνος
ἔμπειρος εἰς τὸν πόλεμον κ᾽ εἰς συμβουλὰς μεγάλος.
Ἀφοῦ ἐζώσθη τὸ σπαθὶ ὑπὲρ ἐλευθερίας
ἔδειξε ποῖος ὁ σκοπὸς τῶν πρώην πράξεών του.
Μὴ κλαίῃς χήρα ἔκλαμπρη, μὴ τὸν θρηνεῖτε φίλοι
Ἀθάνατος μετέβηκε ᾽ς τοὺς ἀνθηροὺς λειμῶνας
Τῶν ἡλυσίων κ᾽ ἐκεῖ ζῇ μὲ νέους Λεωνίδας!
Ἀμ᾽ ἡ καταθαμπόνουσα ἐκείνη ἄλλη λάμψις
Τί παρασταίνει ἄραγε; – ἄ! σὲ γνωρίζω λύρα!
᾽Εσεῖσαι ὁποῦ ἔψαλλες τὸν Childe Harold τὸν Ghiaur
᾽Εσὺ, ἡ ἀνεξάντλητος εἰς θείαν ἁρμονίαν,
῾Η καταγοητεύσασα τὴν οἰκουμένην ὅλην.
Ποῦ εἶναι ὁ θεόπνευστος ἐκεῖνος Λυριστὴς σου,
ἐκεῖνος ὁποῦ Λύρα μου σ᾽ ἐβίαζε νὰ δίδῃς
Ἀγρίους, μελαγχολικοὺς καὶ ὅμως γλυκεῖς τόνους; –

῾Ω Βύρων, καύχημα λαμπρὸν τῆς θαλασσοδεσποίνης!
Κομήτης ἀπροσδόκητος, γέννημα τῶν αἰώνων
Φαινόμενον παράδοξον ἐφάνης εἰς τὸν κόσμον
Κ᾽ εἰς ὅλους ἀκατάληπτος ἔμεινεν ἡ ζωή σου,
θεὸν πολλοὶ σ᾽ ἐξέλαβαν κ᾽ οἱ ἄλλοι ἑωσφόρον! –
Τοῦ αἰωνίου τοῦ φωτός, τ᾽ ἀΰλου τοῦ ἀφθάρτου,
Φωτὸς τοῦ ἀμαυρόνοντος ἡλίους ἀμετρήτους
Ἀκτῖνα ἦσουν ἔνσαρκος ᾽ς τὴν γῆν μας πλανημένη,
Κ᾽ εἰς μάτην περιήρχεσο ζητῶν ν᾽ ἀναίβῃς πάλιν
Ἐπάνω εἰς τὴν ἀρχικὴν ἀθάνατον πηγήν σου!
Τὴν ἄνοδον σ᾽ ἐπρόσφερεν ῾Ελλὰς ἡ ἐλευθέρα,
Μυστηριῶδες αἴνιγμα εἰς τὸ ἑξῆς δὲν εἶσαι. –
Ἐκεῖνο τὸ ἀειθαλλὲς ἀστρόπλεκτον στεφάνι
Μᾶς δείχνει ποῦ μετέβηκεν ὁ νέος Λεωνίδας.
Γκέκιδες, Σκυπετάριδες καὶ Τοῦρκοι καὶ Λατῖνοι
῾Ως χιλιάδες δώδεκα μὲ τὸν Πασᾶν τῆς Σκόδρας
Καταίβηκαν εἰς τ᾽ Ἄγραφα ᾽ς τὸ λειβαδάκι φθάνουν
Καὶ βέβαιοι τῆς νίκης των καὶ τὰς ἁλύσους φέρουν
Νὰ σύρουν σὰν ἀνδράποδα τὰ τέκνα τῆς ῾Ελλάδος.
Εἰς τῶν ῾Ελλήνων τὴν βουλὴν ἡ ἀγγελία φθάνει
Καὶ τὰ χλωμὰ των πρόσωπα ἀμηχανίαν δείχνουν.
Μεγάλος εἶν᾽ ὁ κίνδυνος, πῶς νὰ τὸν ἀποκρούσουν!
Ζοῦν τῆς ῾Ελλάδος τὰ παιδιὰ! ὁμογενεῖς θαρσεῖτε! [24]
Χρεία ὁλοκαυτώματα, καὶ νά, παῤῥησιάσθη. –
Νὺξ ἦτο καλοκαιρινή, λαμπρά, φωτεινοτάτη·
φαιδρὰ ἡ ἀργυρόπεπλος Σελήνη διαπλέει
Τὸ καθαρὸν τ᾽ ἀπέραντον πέλαγος τοῦ αἰθέρος
Καὶ ἱλαρὰ προσμειδιᾷ τὴν πάτριόν της χώραν.
Σ᾽ τὸ Λειβαδάκι Σιωπὴ θανάτου κυριεύει,
Ἀνέγνοιαστοι, ἀφύλακτοι τῆς Σκόδρας αἱ Ἀγέλαι
Εἰς τὰς ἀγκάλας κοίτονται τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Χάρου.
῎Εξαφνα εἰς τὸ μέσον των σπαθιὰ ξεγυμνωμένα
Σπινθοβολοῦντα, λάμποντα σὰν ἀστραπαὶ κινοῦνται.
Ψυχομαχούντων στόναχος, ἀποθνησκούντων ῥόγχος
Τῶν ἐξυπνούντων τὸ Ἀλλὰχ γεμίζουν τὸν ἀέρα.
Αὐξάν᾽ αὐξάν᾽ ὁ θόρυβος· νὰ, τουφεκιαῖς βροντοῦσι·
Νὰ τώρα κ᾽ ὁ Σκοδράπασας πηδᾷ ἀπὸ τὴν κλίνην
Καὶ θέαμα φρικτότατον παρίσταται ἐμπρὸς του·
Θανάτου βλέπει ἄγγελον μὲ φλογερὰν ῥομφαίαν.
«Ξεσπάθωσε Σκυλόπιστε, ὁ Μπότσαρης ἐγῶμαι!»
Πλὴν ἄχ! ὦ Μάρκε Μπότσαρη! ὦ νέε Λεωνίδα!
Ἀκόμη δὲν ἐπρόφθασες τὸν λόγον ν᾽ ἀποσώσῃς
Καὶ δύο Τοῦρκοι ἄπιστοι ἀνάπτουν τὰ πιστόλια

Καὶ τὰ πικρὰ μολύβια τὸ στῆθος σου τρυποῦσι.
Παιδιά! Σουλιῶται! ἀδελφοὶ, κτυπᾶτε μὴ φοβᾶσθε!
Ἐκδίκησιν! ἐκδίκησιν! φωνάζουν οἱ Σουλιῶται,
Καὶ σὰν Λεοντάρια ἄγρια, σὰν Τίγρεις λυσσασμένοι
Σὰν Λύκοι ὅταν χόνονται εἰς ποίμνιον προβάτων
Ὁρμοῦν, κτυποῦν ἀνήλεα, φονεύουν τραυματίζουν
Στὸ αἷμα μέσα κολυμβοῦν κ᾽ ἀκόμα αἷμα θέλουν.
Κ᾽ ἰδοὺ τί τρόπαιον λαμπρὸν ἀπὸ νεκροὺς βαρβάρους!
Χιλιάδες Τοῦρκοι ἔπεσαν καὶ Μπέηδες τριάντα.
Οἱ ἄλλοι ἐσκορπίστηκαν, καὶ ἡ πατρὶς ἐσώθη.
Γειά σας Σουλιῶται Ἥρωες παιδιὰ ἐλευθερίας!
Γειά σου ὦ Μάρκε Μπότσαρη, ὦ νέε Λεωνίδα!
Ἀθανασίαν ἤθελες, κ᾽ ἀθανασίαν ηὗρες.
Καὶ Σὺ ὦ πόλις ἱερᾶ, ὦ Μεσολόγγι χαῖρε!
Ν᾽ ἀποθεώσῃς ἔπρεπε κειμήλια τοιαῦτα!

Σχόλια

Ἡ φυλακή

1 *Ἡ νὺξ ἡ μελανόπτερος τοῦ Χάους ἡ θυγάτηρ*: η αρχική γραφή «νύχτα» έχει διορθωθεί σε «νὺξ». Έμμεση αναφορά στη *Θεογονία* του Ησιόδου, όπου η Νύχτα και το Έρεβος θεματοποιούνται ως παιδιά του Χάους.

10 *Εἰς τὴν μικρὴν καμάραν μου*: το κελί της φυλακής.

31 *κρικέλλα*: μεγάλος κρίκος.

33 *Κακούργους νὰ στηλόνῃ*: Ο Λασσάνης αναφέρεται στο γεγονός ότι οι συνθήκες κράτησης στις αυστριακές φυλακές άρμοζαν σε ποινικούς και όχι σε πολιτικούς κρατούμενους και μάλιστα της κοινωνικής καταγωγής των τριών αδελφών Υψηλάντη. Αυτό επιβεβαιώνεται από τις περιγραφές που απαντούν στις αιτήσεις με τις οποίες ο Αλέξανδρος Υψηλάντης ζητούσε τη βελτίωση των συνθηκών κράτησης του ίδιου και της συνοδείας του.

40 *Καὶ τὴν Ἐθνευεργέτιδα Θεάν τῆς Εὐνομίας*: η ευνομία (συνώνυμο του «Νομαρχία») είναι το πολιτικό ιδανικό του Λασσάνη, βλ. και παρακάτω στ. 53.

53 *τὴν θείαν Νομαρχίαν*: Μία από τις πολλές αναφορές του Λασσάνη στο ιδανικό, ευνομούμενο πολίτευμα της «Νομαρχίας». Υιοθετεί τις σκέψεις που είχαν εκφραστεί στην *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (1806) του «Ανωνύμου Έλληνος», κείμενο που επέδρασε έντονα στη σκέψη του. Στο έργο αυτό περιγράφονται οι βασικές αρχές της «Νομαρχίας», η οποία προσδιορίζεται ως ένα από τέσσερα δυνατά πολιτικά συστήματα (μοναρχία, τυραννία, αναρχία, νομαρχία), βλ. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, επιμ. Ν. Β. Τωμαδάκη, β΄ έκδοση, Αθήνα: Βαγιονάκης, χ.χ., κυρίως σ. 5-11.

57 *Μὲ ὄρυγμα πολλᾶ βαθύ, ἕν χωματοπυργίον*: πάνω από τη λέξη όρυγμα σημειώνεται με μολύβι η λέξη «χάνδακα». Με μολύβι προστίθεται επίσης ένα τελικό -ν στο επίθετο «βαθύ».

70 *τῶν φηγῶν*: ο Λασσάνης επιλέγει τις δρυς, επειδή είναι δέντρα που συνδέονται με τα αρχαία μαντεία και τις χθόνιες θεότητες. Το θρόισμα των φύλλων της ιερής φηγού ήταν ένα από τα μέσα χρησμοδότησης στο μαντείο της Δωδώνης.

71 *Ζεφύρους*: ο δυτικός άνεμος Ζέφυρος συνδέεται με την ανθοφορία.

72 *Σουσουριστόν*: < σουσουρίζω = θροΐζω.

Ἡ Λύρα

6 *τὰ χαρμόσυνα*: επάνω από το επίθετο «χαρμόσυνα» σημειώνεται με μολύβι ως εναλλακτική εκδοχή το επίθετο «θεόπνευστα».

15 *Καί εἰς αὐτὰ τὰ ἄψυχα ἐνέργειαν ἐμπνέεις*: μνεία ίσως από το ποίημα του Αθανάσιου Χριστόπουλου «Έρωτας απολογούμενος».

22 *τοῦ Πόντου*: της θάλασσας.

43 *Τρίτωνας*: θαλάσσιες θεότητες.

49 *τὸ κογχυλόχημα:* λέξη πλασμένη μάλλον από τον Λασσάνη.

49 *Ἀμφιτρύτης*: η Αμφιτρίτη ήταν κατά τη *Θεογονία* του Ησιόδου θαλάσσια θεό-

τητα, μία από τις πενήντα Νηρηΐδες. Αποτελούσε προσωποποίηση της θάλασσας.

51 *εὐδίαν*: αίθριος καιρός.

Ὁ Ὄλυμπος

Ὁ Ὄλυμπος: Το ορεωνύμιο Όλυμπος περιλαμβάνει εδώ το συνεχόμενο ορεινό σύμπλεγμα που σχηματίζουν τα Πιέρια, ο Τίταρος και ο Όλυμπος.

1 *Θὼρεῖς τὸ πολυκόρυφον βουνὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα*: ο στίχος παραπέμπει προφανώς στον γνωστό στίχο «θωρείς εκείνο το βουνό που ’ναι ψηλό και μέγα;» των δημοτικών τραγουδιών, βλ. Tommaseo, *Canti popolari*, σ. 135.

10 *Φοῖβος*: ο Απόλλωνας.

15 *φθοροφόρος*: που φέρνει τη φθορά.

21 *Θὼρεῖς πῶς ὑπερήφανα τὰ τρία του Κεφάλια*: τρεις κορυφές του Ολύμπου. Οι ψηλότερες κορυφές του Ολύμπου είναι ο Μύτικας, το Σκολιό και το Στεφάνι. Ο Λασσάνης εννοεί ίσως εκείνες που ξεχωρίζουν στην κορυφογραμμή του Ολύμπου που είναι ορατή από την Κοζάνη.

22 *πολιὰν*: τα λευκά ή ψαρά μαλλιά.

24 *Εἰς τὸ αἰθεροπέλαγος ἀναπυργόνει*: υψώνεται σαν πύργος στο πέλαγος του αιθέρα.

26-27 *Κίσσαβον* […] *Τουρκοπατημένα*: ο Κίσ[σ]αβος ή Όσσα βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του Ολύμπου του οποίου αποτελεί γεωλογική συνέχεια. Οι στίχοι του Λασσάνη απηχούν το γνωστό δημοτικό τραγούδι «Ο Όλυμπος κι ο Κίσσαβος, τα δυο βουνά μαλώνουν», στο οποίο ο Κίσσαβος χαρακτηρίζεται ως τουρκοπατημένος, σε αντίθεση με τον κατά πολύ υψηλότερο Όλυμπο, ο οποίος θεματοποιείται ως καταφύγιο των κλεφτών.

29 *Ἐξεμπεριδενόμενοι*: που εξέρχονται περιδινόμενοι, στριφογυρίζοντας.

31 *ὀφειδοχούνων*: λέξη συνθεμένη μάλλον από τον Λασσάνη από τις λέξεις οφείδιον (φίδι) και χούνη (< χοάνη, χωνί = εδώ: φαράγγι).

35 *«Ὥραῖ! ἐσὺ ἐγκάτοικε*: ωρέ, εσύ κάτοικε.

37 *Ἐγῶμ’ ὁ γερὸ Ὄλυμπος ’ς τὸν κόσμον ’ξακουσμένος*: και αυτός ο στίχος απηχεί το δημοτικό τραγούδι «Ο Όλυμπος κι ο Κίσσαβος, τα δυο βουνά μαλώνουν».

49 *μυσαρὰ*: βδελυρά.

50 *ξεφταῖρι*: ξεφτέρι, γεράκι.

56 *Ὀγλάνι*: από την τουρκική λέξη oğlan= αγόρι, υπηρέτης, ερωτικός σύντροφος άντρα μεγαλύτερης ηλικίας. Η σχέση της ελευθερίας με την τιμή και την αξιοπρέπεια θεματοποιείται και στην *Ἑλληνική Νομαρχία*, βλ. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 22.

65 *τὸν Δουδούμην*: υποτιμητική ονομασία των Τούρκων. Στο «Θούριο» του Ρήγα υπάρχει ο στίχος «ντουντούμικα πλατυά φορούν» μέσα σε συμφραζόμενα τα οποία θεματοποιούν τη μαλθακότητα των Οθωμανών. Υποθέτω ότι η λέξη «δουδούμης», παράγεται από τη λέξη «δουδού» ή «ντουντού» (κοπέλα), η οποία εμφανίζεται σε πολλά ελληνικά κείμενα του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα.

74 *πραγματευταί, ζευγῖται*: έμποροι, γεωργοί.

77 *τὰ Κατώχωρα*: τα χωριά των πεδιάδων.

82 *Σπαχῆς*: από την τουρκική λέξη sipasi, πληθ. sipahi. Μέλος του τιμαριωτικού ιππικού.

88 *λιανὸν*: χρήματα.

89-90 *μανδῆλι | μὲ βόλι καὶ πιττάκιον*: μαντήλι με βόλι και γράμμα· απειλητικός τρόπος οικονομικού εκβιασμού.

108 *πανοικὶ*: με όλον τον οίκο, με όλη την οικογένεια.

121 *Κ᾽ ὁ καθαρὸς*: μετά το επίθετο «καθαρός» ακολουθεί σβησμένη λέξη η οποία δεν διαβάζεται πλέον.

125 *τὴν πασαυγὴν*: την πάσα αυγή, κάθε μέρα.

125 *τῆς Γραῖας τὴν Ῥόκαν*: κορυφή του Ολύμπου.

128 *τὸν θεσσαλὸν ψαρὸν μου*: γκρίζο θεσσαλικό άλογο. Τα άλογα της Θεσσαλίας ήταν ονομαστά ήδη κατά την αρχαιότητα. Ένα από αυτά ήταν ο Βουκεφάλας. Η ράτσα επιβιώνει στις μέρες μας.

130 *᾽ς τὸν Νιζηρὸν γευμάτιζα ἀρνὶ σουβλοψημένον*: ο Νιζηρὸς ή Νεζερός (< βουλγ. ezero = λίμνη) πήρε το όνομά του από την κοντινή, αποξηραμένη πλέον λίμνη. Πρόκειται για τη σημερινή Καλλιπεύκη Ελασσόνας. Η περιοχή του Νεζερού ήταν κέντρο κλεφτών.

131 *τὰ μαῦρα τὰ Λαζούλια*: οι Λαζαίοι, οικογένεια κλεφτών και αρματολών οι οποίοι κατάγονταν από τη Μηλιά, κοντά στην Κατερίνη. Ως Λαζόπουλα (προφανώς και Λαζούλια) ήταν γνωστοί οι αδελφοί Γιάννης, Λιόλιος, Δήμος και Κώστας. Αυτοί και οι οικογένειές τους διώχθηκαν πολύ σκληρά από τον Αλή Πασά και τους Οθωμανούς. Ο Λασσάνης τους χαρακτηρίζει «μαῦρα Λαζούλια», επειδή, την εποχή που γράφει, είχαν μαύρη τύχη, καθώς είχαν σκοτωθεί ή θανατωθεί αποτρόπαια και οι τέσσερεις.

134 *κείτομαι θαμμένος εἰς ζωντάνι*: αν και ζωντανός είναι θαμμένος, τόσο βαριά είναι η απώλεια της ελευθερίας του.

135 *τὰ ὑψικόρυφα τῶν Καρπαθείων ὄρη*: τα Καρπάθια εδώ ως μετωνυμία για τις ρουμανικές χώρες.

136 *Μ᾽ ἐλευθερίας φοίνικα*: ο αναγεννώμενος φοίνικας κοσμούσε τη μία πλευρά της σημαίας που ύψωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, κηρύσσοντας την Ελληνική Επανάσταση στη Μολδοβλαχία. Το σύμβολο είχε ίσως επιλεγεί από τον Νικόλαο Υψηλάντη, βλ. Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, «Προλεγόμενα», στο: *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, σ. 34-35.

137 *τὰ ῥεῖθρα τοῦ Δοναύου*: τα ρέοντα ύδατα / η κοίτη του Δούναβη.

138 *Κοδζᾶ Μπαλκάνια*: Κοτζά Μπαλκάν (τουρκ., Αρχαίο Βουνό), ο Αίμος.

138 *Κελί Δερβένι*: η κλεισούρα Κιρλί Δερβέν, σήμερα στενά Κλειδίου, κοντά στο Αμύνταιο. Αποτελούν πέρασμα από το λεκανοπέδιο της Φλώρινας στο λεκανοπέδιο της Εορδαίας. Βλ. Γεώργιος Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας: Το οικιστικό Δίκτυο 14ος-17ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2011, σ. 69.

140 *μᾶς ἐπρόδωσαν ὁμόθρησκοι ἀχρεῖοι*: πρβλ. την τελευταία ημερήσια διαταγή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, εδώ σ. 107.

143 *ἡ δολερὰ ἀπάτη*: αναφέρεται στην αθέτηση της υπόσχεσης των Αυστριακών να επιτρέψουν στον Υψηλάντη την ελεύθερη διέλευση των αυστριακών εδαφών, για να μεταβεί στο Αμβούργο.

147 *ὀργυοχόνδρους*: το πάχος τους ήταν οργυές.

153 *Σαραντάπορον […] Αἰκατερίνην*: παραπέμπουν αντιστοίχως στη θεσσαλική πεδιάδα και στην πεδιάδα της Κατερίνης.

155-156 *Σπαχῆδες* […] *Παραδοναυῖται*: αναφέρονται εδώ ως στρατιωτικές ομάδες ενταγμένες στα οθωμανικά στρατεύματα.

155 *Σπαχῆδες*: βλ. «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 82.

156 *Βοσνάκοι*: Βόσνιοι.

156 *Ἰκονιάριδες*: ή Κονιάροι (< Ικόνιο). Ονομασία που δόθηκε σε ομάδες Γιουρούκων Τούρκων οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί κατά τον 15ο και 16ο αιώνα στη Μακεδονία, όπως και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου ως έποικοι. Η Κοζάνη περιστοιχιζόταν από χωριά Γιουρούκων – έφταναν μέχρι τα Σέρβια. Βλ. Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας*, σ. 163-173, 251-255, 330-335, 346-351.

156 *Παραδοναυῖται*: καταγόμενοι από τις παραδουνάβιες περιοχές.

158 *τὰ Χριστούγεννα οἱ Χοῖροι οἱ θρεμμένοι*: αναφέρεται στα χοιροσφάγια, έθιμο των Χριστουγέννων.

169 *Δουδούμιδες*: βλ. «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 65.

171 *ὀροβόλησε*: ροβόλησε· κατηφόρισε το βουνό.

173 *θαλασσοσίφωνας*: νεολογισμός μάλλον του Λασσάνη.

177 *τὰ Πρωτάτα σου μὲ τὴν Σταυροσημαίαν*: τα κλέφτικα πρωτάτα με σημαίες που φέρουν το χριστιανικό σύμβολο του σταυρού.

179 *Νά! νά! Εἰς τὸ καθένα σου κλαδὶ καὶ ἕνας Κλέφτης*: προσαρμογή στίχου από γνωστό δημοτικό τραγούδι για τον Όλυμπο.

186 *Μητέρα μου*: η Αικατερίνη Χατζηκλήμου. Δεν είναι γνωστό αν ο Λασσάνης συνάντησε ξανά τη μητέρα του, αφότου εγκατέλειψε την Κοζάνη.

196-198 *ποικιλόχρωα*: πολύχρωμα.

204-206 *Τὴν ἡλικίαν εἴκοσι καὶ πλέον χηρευμένη / Ὁπόταν μὲ ἐδέσμευαν φατρίας ἀλυσίδες / Εἰς τὰς ἀγκάλας μ᾽ ἔσφιγγα ἐσὲ τὸ τρίχρονόν μου*: σύμφωνα με τους αυτοβιογραφικούς στίχους, ο πατέρας του Λασσάνη δολοφονήθηκε το αργότερο το 1796, όταν ο γιος του ήταν τριών ετών. Δεν είναι σαφές σε ποια γεγονότα αναφέρεται ο στίχος 205. Ενδέχεται να αναφέρεται γενικά στη δύσκολη και επισφαλή θέση της χηρευμένης γυναίκας στην ελληνική και οθωμανική κοινωνία της εποχής.

216 *Τὰ δυὸ Κανλῆ Καβάκια*: η τουρκική λέξη kanlıkavak σημαίνει «ματωμένες λεύκες». Είναι η ονομασία του είδους λεύκας, το οποίο ονομάζεται στα ελληνικά «λεύκη η μελαίνα». Ο Λασσάνης εκμεταλλεύεται λογοτεχνικά τη σημασία της τουρκικής λέξης, για να μνημονεύσει τη δολοφονία του πατέρα του από ληστές κατά τη διάρκεια ενός εμπορικού ταξιδιού του.

225 *Ὁ Φοῖβος ὁ Παρνάσειος, αἱ Ἑλικωνιάδες*: ο Απόλλωνας και οι Μούσες, που κατοικούσαν στον Παρνασσό.

Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων

19 *Μελανοπορφυρόλευκος ὁ Φοῖνιξ τῆς Ἑλλάδος*: η σημαία που ύψωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, κηρύσσοντας την Ελληνική Επανάσταση. Είχε τρεις λωρίδες (μαύρη, άσπρη και κόκκινη) και τη μία πλευρά της κοσμούσε στο κέντρο αναγεννώμενος φοίνικας.

24 *Τῶν ἐναρέτων, τῶν πιστῶν, τῶν Ἐλευθεροφρόνων*: η ελευθερία θεωρείται από την *Ἑλληνικὴ Νομαρχία* προϋπόθεση της αρετής, βλ. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 22-25, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία. Η λέξη «πιστοί» δεν έχει θρησκευτική σημασία. Αναφέρεται σε εκείνους που δεν είχαν χάσει την ελπίδα, αλλά εξακολουθούσαν να προσδοκούν την αναγέννηση της πατρίδας.

26 *Νεανίας*: ο Αλέξανδρος Υψηλάντης.

27 *μ᾽ εὔνοιαν Ἡγεμόνος*: ο τσάρος Αλεξάνδρος Α΄ (1801-1825) συγκατατέθηκε στον εγκλεισμό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και των συνοδών του στις αυστριακές φυλακές.

39 *Καὶ ὁδηγεῖ τοὺς Ἕλληνες εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*: ο στίχος έχει διαγραφεί από τον Λασσάνη.

44-47 *Ἡμίθεοι καὶ Ἥρωες λαμπροὶ προπάτορές μας [...] τῶν Ἐλευθεροφρόνων*: οι στίχοι παραπέμπουν στον βεργιλιανό στίχο «exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor», (*Αινειάς*, IV. 625) και ανακαλούν στη μνήμη τις απεικονίσεις της Ελλάδας ως σκλάβας.

59 *Ζωήν εὐδαίμονα*: Σύμφωνα με την *Ἑλληνική Νομαρχία*, η ευδαιμονία αποτελεί στόχο του ιδανικού, του ευνομούμενου πολιτεύματος, της «Νομαρχίας». Η «Νομαρχία», η κυριαρχία των νόμων, εγγυάται την ελευθερία, την αρετή και την ισότητα, οδηγώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην ευδαιμονία. Βλ. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 5-11, 17-18 και αλλού.

69 *Σημαία λαοπόθητος τῆς θείας Νομαρχίας*: βλ. «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 59.

77 *Εὐοῖ! Εὐάν! Εὐοῖ!*: βακχικό επιφώνημα.

80 *'ς τὸν Πόντον κ' εἰς τὴν Χέρσο*: στη θάλασσα και στην ξηρά. Πρβλ. «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 231.

82 *Νά! τῆς ἀποθεώσεως τοῦ Ἡρακλῆ*: μετά την αυτοπυρπόλησή του, ο Ηρακλής μεταφέρθηκε από τον Δία στον Όλυμπο, όπου απέκτησε την αθανασία.

83 *Τῆς Οἴτης τὰ κατάστενα, αἱ θεῖαι Θερμοπύλαι*: τα στενά των Θερμοπυλών, όπου δόθηκε η μάχη το 480 π.Χ., εκτείνονταν μεταξύ του Μαλιακού κόλπου και του όρους Καλλιδρόμου στα βόρεια του βουνού Οίτη.

85 *Ὁ ὑψηλόφρων τύραννος, ὁ Ξέρξης*: οι Πέρσες, ως ανατολίτες εχθροί των αρχαίων Ελλήνων ταυτίζονται συχνά στο συλλογικό φαντασιακό των Νεοελλήνων με τους Τούρκους.

91 *Σπαχήδων*: από την τουρκική λέξη sipasi, πληθ. sipahi = αρχικά έφιππος πολεμιστής, αργότερα τιμαριώτης.

91 *Δελίδων*: από την τουρκική λέξη deli· έφιππος πολεμιστής.

92 *Χουρσίδ*: ο εξισλαμισμένος γεωργιανός Χουρσίτ Αχμέτ πασάς (Hurşid Ahmed Paşa), βαλής της Αιγύπτου και από τον Νοέμβριο του 1820 πασάς της Πελοποννήσου. Κατά την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης βρισκόταν σε εκστρατεία στην Ηπείρο ως σερασκέρης (επικεφαλής) οθωμανικών δυνάμεων εναντίον του Αλή πασά Τεπελενλή. Κατόρθωσε να νικήσει τον Αλή, ο οποίος δολοφονήθηκε με προδοσία τον Ιανουάριο του 1822, απέτυχε όμως να καταπνίξει την Επανάσταση στην Πελοπόννησο. Η κατάκτηση της έδρας του, της Τρίπολης, από τις ελληνικές δυνάμεις τον Σεπτέμβριο του 1821 σηματοδοτεί την επικράτηση της Επανάστασης στην Πελοπόννησο. Ο Χουρσίτ έπεσε σε δυσμένεια και ο σουλτάνος διέταξε την εκτέλεσή του. Αυτοκτόνησε στη Λάρισα στις 30 Νοεμβρίου 1822.

92 *Δράμ Αλῆς*: Ο Μαχμούτ Αλή πασάς Δράμαλης (Dramalı Mahmud Paşa, 1770-1822), διοικητής της Λάρισας, διαδέχθηκε τον Χουρσίτ ως πασάς της Πελοποννήσου, όταν έπεσε σε δυσμένεια. Το καλοκαίρι του 1822 ξεκίνησε εκστρατεία στην Πελοπόννησο, η προέλασή του όμως εμποδίστηκε στο Άργος από ελληνικές δυνάμεις υπό την αρχηγία του Δημήτριου Υψηλάντη. Υποχωρώντας προς την Κόρινθο υπέστη πανωλεθρία στα Δερβανάκια (26.7.1822).

92 *Μεχμέτης, Βολοβούτης*: δεν ταυτίστηκαν. Ο πρώτος ενδέχεται να είναι είτε Mehmed Salih, καϊμακάμης (αντιπρόσωπος) του Χουρσίτ στην Τρίπολη, όταν βρισκόταν στην Ήπειρο, είτε ο Köşe Mehmed Pascha, ο οποίος στάλθηκε από τον Χουρσίτ μαζί με τον Ομέρ Βρυώνη να καταπνίξουν την Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο.

93 *Τῆς Πόρτας*: της Υψηλής Πύλης.

93 *Σερασκέριδες*: ο βαθμός του σερασκέρης ήταν ο ανώτατος στην οθωμανική στρατιωτική ιεραρχία.

94 *Καρακώμηδες*: δεν ταυτίστηκε. Ίσως δηλώνει την καταγωγή από συγκεκριμένο τόπο (Καρακώμη;).

95 *βουβνίζουν*: άγνωστης σημασίας.

96 *ὀροβολοῦν*: βλ. «Ὁ Ὄλυμπος», στ. 171.

96 *Κιωχλάνια*: ράτσα αραβικών αλόγων.

104 *ὑπόζοφ'*: σκοτεινά. Πρβλ. «Εἰς τὸ Μεσολόγγι», στ. 57.

105-106 *Τὸ γοερὸν τροπάριον, τὸ «Δεῦτε τελευταῖον*: από τη νεκρώσιμη ακολουθία της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

108-112 *Τριάντα πατριῶται [...] προσέρχονται θυσία*: δεν εντοπίστηκε κάποιο ιστορικό γεγονός που να ερμηνεύει την επιλογή του αριθμού τριάντα, ο οποίος δεν έχει κάποια συμβολική σημασία που να δικαιολογεί εδώ την εμφάνισή του. Χρησιμοποιείται ίσως κατ' αναλογία προς τον αριθμό σαράντα που απαντά συχνά στα δημοτικά τραγούδια. Βλ. και τα σχόλια στο «Εἰς τὸ Μεσολόγγι», στ. 131.

114 *μὲ τὴν Ἰφιγένειαν ὁ Ἥρως Ἀγαμέμνων*: αναφορά στη θυσία της Ιφιγένειας πριν από τον απόπλου των ελληνικών στρατευμάτων για την Τροία. Η Ιφιγένεια και ο πατέρας της Αγαμέμνονας αναφέρονται αντίστοιχα ως παραδείγματα αυτοθυσίας και θυσίας για την πατρίδα.

115 *ὁ γέρων Ἀριστόδημος μὲ τὴν μονογενῆ του*: το όνομα παραπέμπει στον Αριστόδημο τον Λακεδαιμόνιο, τον μοναδικό από τους 300 Σπαρτιάτες του Λεωνίδα που επέζησε της μάχης των Θερμοπυλών. Το γεγονός θεωρήθηκε όνειδος και με την επιστροφή του στη Σπάρτη ο Αριστόδημος περιθωριοποιήθηκε. Πολέμησε ηρωϊκά στις Πλαταιές, για να αποσείσει την ντροπή των Θερμοπυλών, και έπεσε στη μάχη. Αντίστοιχα ο Αριστόδημος του Λασσάνη σπεύδει να πολεμήσει, για να αποσείσει το όνειδος της δουλείας.

116 *Ὁ Κόδρος*: ο τελευταίος βασιλιάς των Αθηνών. Ισχύει ως παράδειγμα φιλοπατρίας και αυτοθυσίας, καθώς έδωσε τη ζωή του για να σώσει την πόλη από εισβολή των Δωριέων.

116 *Λεωνίδας*: ο Λεωνίδας και οι 300 Σπαρτιάτες αποτελούν στη λογοτεχνία του Αγώνα το προσφιλέστερο αρχαίο παράλληλο.

118 *Ἡ φάλαγξ ἡ ἀχώριστος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λόχου*: ο αρχαίος ιερός λόχος των Θηβαίων.

119 *τὰς νήσους τῶν Μακάρων*: μυθικός τόπος με χαρακτηριστικά παραδείσου, στον οποίο, σύμφωνα με τον Ησίοδο, μετέβαιναν οι ψυχές των ηρώων μετά τον θάνατό τους.

129 *Ἡ θεία αὕτη ἀρετὴ γεννᾶται τοῦ Πολίτου*: η φιλοπατρία. Η λέξη «Πολίτου» παραπέμπει στη γαλλική λέξη «citoyen» και αυτή με τη σειρά της στη Γαλλική Επανάσταση.

131 *ἀμάραν…*: αμάραντα.

132 *Πῶς τόσον μὲ ἀδίκησες! – μ' ἐπῆρες τὸ σπαθί μου*: επανέρχεται στο θέμα της φυλάκισής του.

136 *Κ' εὐθὺς σὰν ἐξαπτέρυγα*: τα εξαπτέρυγα σεραφείμ είναι τάγμα αγγέλων.

136 *οἱ Ἀφιερωμένοι*: «Αφιερωμένος» ήταν η ονομασία του δεύτερου ανώτατου βαθμού στη Φιλική Εταιρεία. Ωστόσο, όπως φαίνεται από τον στίχο 191, στον οποίο η λέξη χρησιμοποιείται, για να χαρακτηρίσει ανάμεσα σε άλλους και τον Κωνσταντίνο Κανάρη, ο οποίος δεν ήταν Φιλικός, ο Λασσάνης τη χρησιμοποιεί με μια ευρύτερη σημασία, εννοώντας όσους αφιερώθηκαν, έταξαν τον εαυτό τους, στην απελευθέρωση της πατρίδας.

143 *Καὶ ζωντανὸς κ᾽ ἐγὼ, κ᾽ ἐγὼ νὰ σαβανοφορέσω*: να ταχθώ στον θάνατο.

151 *Ὁρίων ὁ χρυσένδωτος, αἱ Ἄρκτοι, αἱ Ὑάδες*: αστερισμοί που αναφέρονται και στα ομηρικά έπη.

152 *Ἀρχιπέλαγος*: το Αιγαίο.

160 *καραβάκιον*: το πυρπολικό με το οποίο ο Κωνσταντίνος Κανάρης ανατίναξε τη ναυαρχίδα του οθωμανικού στόλου τη νύχτα της 6ης προς την 7η Ιουνίου του 1822 στον κόλπο του Τσεσμέ, όπου είχε αγκυροβολήσει μετά την καταστροφή της Χίου.

171 *Αὐτοῦ ποτὲ εἰς τὸν Τσεσμὲν ὁ στόλος τοῦ Βορέα*: αναφέρεται στο απώτερο παρελθόν, στη ναυμαχία του Τσεσμέ (26.6.1770) κατά την οποία οι οθωμανικές δυνάμεις νικήθηκαν από τις ρωσικές («ὁ στόλος τοῦ Βορέα»).

172 *τὸ τάχτι*: (< τουρκ. taht) ο θρόνος.

176 *Τὴν Χῖον κατερήμωσεν*: η καταστροφή της Χίου τον Απρίλιο του 1822

177 *Τουρκοαμνηστίας*: αναφέρεται στην αμνηστία την οποία υποσχέθηκε ψευδώς ο ναύαρχος Καρά Αλής στις αρχές Απριλίου του 1822 σε όσους από τους κατοίκους της πόλης της Χίου επέστρεφαν από το εσωτερικό του νησιού, όπου είχαν καταφύγει για να γλυτώσουν από τις σφαγές και παρέδιδαν τα όπλα τους.

178 *Παρθένοι ὑβρισμέναι*: κορίτσια των οποίων αμαυρώθηκε η τιμή, δηλαδή βιάστηκαν.

179 *ὅρκια*: όρκοι.

180 *Καπετὰν Πασᾶς*: ο πασάς Καρά Αλή, επικεφαλής του οθωμανικού στόλου. Πληγώθηκε θανάσιμα κατά την ανατίναξη της ναυαρχίδας του από τον Κανάρη

181 *τὸ καραβάκιον*: βλ. «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 160.

188 *τὰς κόφας*: ναυτικός όρος· η κόφα είναι το θωράκιο του πλοίου, δηλ. «ο μικρός εξώστης που στερεώνεται στον λαιμό της στήλης του ιστού», Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας,* Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 1998, σ. 769.

190 *γιαμουρλούκια*: τουρκικά αδιάβροχα πανωφόρια.

200 *ἐμπριστήριος*: εμπρηστήριος.

201 *Πυριφλεγέθοντα*: μαζί με τον Κωκυτό και τον Αχέροντα, οι τρεις ποταμοί του Άδη. Σημαντικά αρχαία κείμενα στα οποία αναφέρεται ο Πυριφλεγέθων είναι η *Οδύσσεια*, ο πλατωνικός *Φαίδων* και η *Αινειάδα* του Βεργιλίου.

218 *πυροσβόλους*: σβώλοι φωτιάς.

222 *ἀντιβομβοῦν τὰ πάραλα*: αντηχεί ο τόπος κοντά στη θάλασσα.

227 *χιλιάδας δυὸ βαρβάρους Καλοντσῆδες*: το πλήρωμα της οθωμανικής ναυαρχίδας ανερχόταν περίπου σε 2000 άνδρες.

228 *τὸν Καπετὰν Πασᾶν*: βλ. «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 180.

231 *᾽ς τὸν Πόντον κ᾽ εἰς τὴν Χέρσον*: στη θάλασσα και στην ξηρά, πρβλ. «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 80.

Διχόνοιαι τῶν Ἑλλήνων

6 *Ποῖος ποτὲ τὸ εἴλπιζε μετὰ τετραετίας*: αναφέρεται στις εμφύλιες συγκρούσεις που ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1824 και συνεχίστηκαν έως το 1825.

13 *τῶν παταριῶν*: δηλ. μπαταριών < μπαταριά, ομοβροντία, συνεχόμενοι πυροβολισμοί.

14 *τῆς Αἰγύπτου οἱ γυμνοὶ καὶ ᾽ξετραχηλισμένοι*: οι αιγύπτιοι στρατιώτες που ανήκαν στις δυνάμεις με τις οποίες ο Ιμπραήμ πασάς (1789-1848) αποβιβάστηκε τον Φεβρουάριο του 1825 στην Πελοπόννησο.

22 *ὑπὲρ τῆς Εὐνομίας*: βλ. «Πρῶτος Ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 59.

24 *ταλανίαν*: βάσανα.

31 *εἰς τὴν ἐθνοσυνέλευσιν, εἰς τὴν Κυβέρνησίν μας*: έως τη στιγμή που γράφει ο Λασσάνης είχαν πραγματοποιηθεί τρεις εθνοσυνελεύσεις. Ο ενικός αριθμός που χρησιμοποιεί δεν είναι συνεπώς αυτονόητος. Ενδέχεται η λέξη «ενθοσυνέλευσις» να αποτελεί μετωνυμία για το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» το οποίο είχε επικυρώσει η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (Μάρτιος-Μάιος 1827), η τελευταία από τις έως τότε εθνοσυνελεύσεις. Η δεύτερη σημαντική απόφαση της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης ήταν η εκλογή του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας. Ο στίχος θα μπορούσε συνεπώς να διαβαστεί ως έκκληση υπακοής στο σύνταγμα και στον Κυβερνήτη.

Εἰς τὸ Μεσολόγγι

1 *Τὸ Μεσολόγγι ἔπεσε*: η έξοδος του Μεσολλογγίου πραγματοποιήθηκε τη νύκτα της 10ης προς την 11η Απριλίου 1826.

4 *Πλησίον εἰς τὸ Τρόπαιον τῆς Χριστιανοσύνης*: εννοείται το σύμβολο του σταυρού με την επιγραφή «ἐν τούτῳ νίκα», το οποίο, σύμφωνα με την παράδοση, είχε παρουσιαστεί και αυτό στον ουρανό, εκεί δηλαδή που τοποθετεί ο Λασσάνης το Μεσολόγγι ως νέο σύμβολο.

14 *Τῶν Τούρκων ματαιόνουσιν τὰς συνεχεῖς ἐφόδους*: στις 15 Φεβρουαρίου 1826 πραγματοποιήθηκαν, χωρίς επιτυχία, δύο έφοδοι των οθωμανικών δυνάμεων.

19-20 *Νὰ πλέον δεκατέσσαρας φορὰς εἰς τὸν αἰθέρα / Τὸν φωτοφόρον δίσκον της ἡ Ἄρτεμις κυλίει*: η Άρτεμη ταυτίζεται ενίοτε στη μυθολογία με τη Σελήνη. Ο φωτοφόρος δίσκος είναι συνεπώς η σελήνη και οι δεκατέσσερεις φορές που κύλησε είναι δεκατέσσερεις νύκτες. Απηχεί τον στίχο του Μπάυρον «Hours roll'd along, and Dian's orb on high», βλ. Byron, *The Curse of Minerva. A Poem*, Παρίσι: Galignani, 1820, σ. 8. *Η Κατάρα της Αθηνάς* γράφτηκε κατά τη διαμονή του Μπάυρον στην Αθήνα το 1811 και εκφράζει την απαρέσκειά του για τη σύληση της Ακρόπολης από τον Έλγιν.

22 *φάλαγγες Ἀράβων*: οι χιλιάδες στρατιώτες συμμάχων των Οθωμανών οι οποίοι είχαν έρθει από την Αίγυπτο και βρίσκονταν υπό τις διαταγές του Ιμπραήμ πασά.

23 *Χριστιανοὶ τοὺς ὁδηγοῦν*: οι δυνάμεις που ενίσχυσαν τον Ιμπραήμ είχαν εκπαιδευτεί στην Αίγυπτο υπό την καθοδήγηση γάλλων αξιωματικών.

41-42 *ἑξαπτέρυγα, σταυραετοὶ βουνίσιοι / Καὶ σεῖς πτηνὰ θαλασσινὰ*: εννοεί τους έλληνες αγωνιστές στην ξηρά και στη θάλασσα.

46 *Ἐμφύλιοι διχόνιαι*: στα χρόνια 1823-1825.

58-63 *Ὁ Ἅγιος δεσπότης* […] *διαιωνίσθη*: στους στίχους ενώνονται δύο ανατινάξεις πυρίτιδας που πραγματοποιήθηκαν κατά την κατάληψη της πόλης από δύο διαφορετικά πρόσωπα, έναν κληρικό και έναν πρόκριτο. Ο Λασσάνης ενώνει τα γεγονότα μάλλον λόγω ελλειπούς πληροφόρησης παρά για ποιητικούς λόγους. Ο Μεσολογγίτης Σπυρίδων Τρικούπης αφηγείται τα περιστατικά στην *Ιστορία* του: Ο επίσκοπος Ρογών Ιωσήφ «ὁ καθ' ὅλην τὴν πολιορκίαν διακριθεὶς διὰ τὸν ἔνθερμον πατριωτισμόν του, δὲν ἐπρόφθασε νὰ ἐξέλθῃ, καὶ φθάσας ἐπὶ τοῦ τείχους καθ' ἣν ὥραν εἰσήρχοντο οἱ ἐχθροὶ ἔῤῥιψε δαυλὸν εἴς τινα παρακείμενον φυσεκοφόρον πίθον, ἐῤῥίφθη εἰς αὐτὸν καιόμενον, ἡμιεκάη, καὶ ἡμίκαυστος ἀπεκεφαλίσθη. […] Ἀξιοθαύμαστος εἶναι καὶ ἡ ἐπὶ τῆς ἐξόδου διαγωγὴ καὶ τελευτὴ τοῦ Χρήστου Καψάλη [1751-1826], ἑνός τῶν προκρίτων τῆς πόλεως. […]

Στηριζόμενος ἐπὶ τῆς βακτηρίας του, περιῆλθε τὰς ὁδοὺς καλῶν ἀσθενεῖς καὶ γέροντας νὰ τὸν συνακολουθήσωσι· πολλοὶ ὑπήκουσαν, καὶ συνελθόντες εἰς τὸ φυσεκοδετεῖον ἐκλείσθησαν, καὶ ψάλλοντες οἱ μὲν ἐξοδίους, οἱ δὲ πατριωτικοὺς ὕμνους, προσήνεγκαν ἑαυτοὺς ὁλοκαυτώματα ἐπὶ τῇ εἰσβολῇ τῶν ἐχθρῶν». Βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Γ΄, Αθήνα: τυπογραφείο «Ὥρα», [3]1888, σ. 263-264.

61 *Θανείτω ἡ ψυχὴ ἡμῶν μετὰ τῶν ἀλλοφύλων*: η βιβλική φράση «Ἀποθανέτω ἡ ψυχή μου μετὰ τῶν ἀλλοφύλων» (*Κριταί* Ιστ΄ 30) λέγεται από τον Σαμψών, πριν γκρεμίσει τον ναό του Δαγών και καταπλακώσει, πεθαίνοντας και ο ίδιος, τους Φιλισταίους εχθρούς του.

65-69 *Νορμὰν* […] *φίλοι*: ο γερμανός φιλέλληνας Karl Friedrich Lebrecht von Normann Ehrenfels (1784-1822). Ο Normann έφτασε στην Ελλάδα, στο Ναβαρίνο, στις 9.2.1822 με το πλοίο «Madonna del Rosario», το οποίο είχε αποπλεύσει από τη Μασσαλία στις 24.1.1822 υπό τις διαταγές του καπετάνιου Petroluzzi (βλ. Schott, «Erläuternder Nachtrag zu Pouqueville's Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands», σ. 23 – βλ. επίσης *ό.π.*, σ. 36-37, επιστολή του Normann). Έλαβε μέρος στη μάχη στο Κομπότι και με μεγάλη γενναιότητα στη μάχη του Πέτα (4.7.1822), κατά την οποία και τραυματίστηκε. Οι ταλαιπωρίες και τα τραύματά του προκάλεσαν τον θάνατό του στις 15 Νοεμβρίου 1822 στο Μεσολόγγι. Ο Λασσάνης αναφέρεται στη μεγάλη πολεμική εμπειρία του Νόρμαν Έρενφελς ο οποίος είχε λάβει μέρος στους ναπολεόντειους πολέμους, αρχικά στο πλευρό των Γάλλων (το 1806 στην εκστρατεία κατά της Πρωσίας και το 1812 κατά της Ρωσίας), για να περάσει στην πλευρά των αντιπάλων του το 1813 στη Μάχη των Λαών στη Λιψία. Παρότι είχε αποσυρθεί από την στρατιωτική υπηρεσία, ήρθε στην Ελλάδα μαζί με άλλους Φιλέλληνες. Η χήρα του, την οποία αναφέρει ο Λασσάνης, είναι η Ελβετίδα Frida von Orelli (1796-1863).

74 *Childe Harold τὸν Ghiaur*: τα έργα του λόρδου Μπάυρον *Childe Harold's Pilgrimage* (1812-1818) και *The Giaour* (1813). Και τα δύο έργα είναι έμμετρες αφηγήσεις στις οποίες ο Μπάυρον έχει ενοφθαλμίσει πολλά αυτοβιογραφικά στοιχεία από τα ταξίδια του, μεταξύ άλλων, στον ελληνικό χώρο. Επηρέασαν έντονα το φιλελληνικό κίνημα. Οι κεντρικές ανδρικές μορφές των δύο έργων αποτελούν τυπικά παραδείγματα του βυρωνικού ήρωα – ενός αντιήρωα που αποτελεί εκδοχή του ρομαντικού ήρωα. Πρόκειται για μελαγχολικούς, μοναχικούς και συνήθως περιπλανώμενους νεαρούς άνδρες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, οι οποίοι, αν και χαρισματικοί, καθορίζονται από έντονα πάθη και θέτουν τον εαυτό τους πάνω από την κοινωνία, πραγματοποιώντας μια προσωπική επανάσταση η οποία δεν αποβλέπει στην υπεράσπιση αξιών ή στο κοινό καλό.

80 *Βύρων, καύχημα λαμπρὸν τῆς θαλασσοδεσποίνης*: ο George Gordon Byron, ο γνωστός λόρδος Μπάυρον (1788-1824). Ως θαλασσοδέσποινα χαρακτηρίζεται η Βρετανία.

94 *Γκέκιδες, Σκυπετάριδες καὶ Τοῦρκοι καὶ Λατῖνοι*: οι Γκέγκηδες (< αλβ. gegët) είναι η μία εθνοτική υποομάδα των «Σκυπετάριδων» (< αλβ. Skipitar), των Αλβανών. Το δεύτερο ημιστίχιο, «*καὶ Τοῦρκοι καὶ Λατῖνοι*» αναφέρεται στη θρησκεία των Αλβανών που υπηρετούσαν στον οθωμανικό στρατό (μουσουλμάνοι και καθολικοί). Ο Λασσάνης εξαιρεί συνειδητά τους ορθόδοξους χριστιανούς Αλβανούς.

101 *Εἰς τῶν Ἑλλήνων τὴν βουλὴν ἡ ἀγγελία φθάνει*: η διατύπωση παραπέμπει στην ομηρική «βουλή των θεών». Εννοείται η Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (Απρίλιος 1826). Η εθνοσυνέλευση άρχισε στις 7 Απριλίου και διακόπηκε στις 10 Απριλίου, όταν έφτασε η είδηση για τον πλήρη αποκλεισμό του Μεσολογγίου και την

επιδείνωση της ήδη απελπιστικής κατάστασης των πολιορκουμένων.

102 *Ζοῶν* […]*!*: να ζήσουν!

113 *στόναχος*: στεναγμός, θρήνος.

116 *Σκοδράπασας*: ο Μουσταφά Ρεσίτ Πασάς Μπουσάτλι (1797-1860) κυβερνήτης της επαρχίας της Σκόδρας στα χρόνια 1810-1831. Το καλοκαίρι του 1823 εκστράτευσε μαζί με τον Ομέρ Βρυώνη εναντίον των επαναστατημένων Ελλήνων. Οι δυνάμεις τους νικήθηκαν στη μάχη του Κεφαλόβρυσου (8/9.8.1823), κοντά στο Καρπενήσι, από τον Μάρκο Μπότσαρη και άλλους Σουλιώτες, χωρίς ωστόσο να εμποδιστεί η προέλασή τους.

120-123 *ὦ Μάρκε Μπότσαρη! ὦ νέε Λεωνίδα!* [...] *τὸ στῆθος σου τρυποῦσι*: ο Μάρκος Μότσαρης σκοτώθηκε στη μάχη του Κεφαλόβρυσου.

131 *Χιλιάδες Τοῦρκοι ἔπεσαν καὶ Μπέηδες τριάντα*: πρβλ. τα σχόλια στο «Πρῶτος ἐνθουσιασμὸς τῶν Ἑλλήνων», στ. 108-112.

Γεώργιος Λασσάνης

Ταξιδιωτικές Σημειώσεις

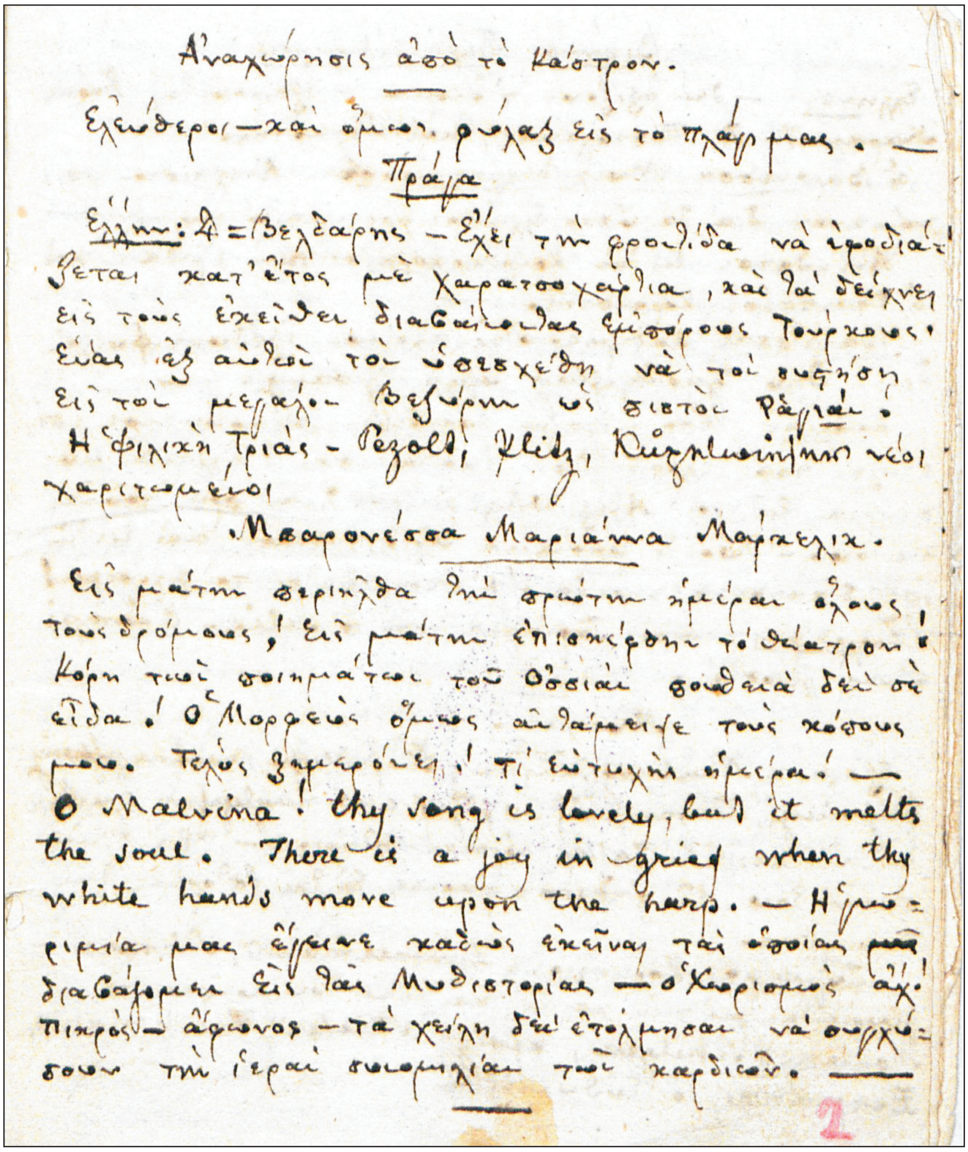

Ἀναχώρησις ἀπὸ τὸ Κάστρον.

Ἐλεύθεροι — καὶ ὅμως φύλαξ εἰς τὸ πλευρόν μας. —

Πράγα

Ἕλλην: Α = Βελζάρης — ἔχει τὴν φροντίδα νὰ ἐφοδιάζεται κατ' ἔτος μὲ χαρατσοχάρτια, καὶ θὰ δείχνει εἰς τοὺς ἐκεῖθεν διαβαίνοντας ἐμπόρους Τούρκους! Εἶναι ἐξ αἰτίας του ὑποσχέθη νὰ τοῦ αὐξήσῃ εἰς τοῦ μεγάλου Βεζύρη ὡς πιστοῦ Ῥαγιᾶ!

Ἡ φιλικὴ Τριὰς — Pezold, Klitz, Kühnelwein νέοι χαριτωμένοι

Μπαρονέσσα Μαριάννα Μάρχελιχ.

Εἰς μάτην περιῆλθα τὴν πρώτην ἡμέραν ὅλους τοὺς δρόμους! εἰς μάτην ἐπεσκέφθην τὸ θέατρον! Κόρη τοῦ ποιήματος τοῦ Ὀσσιὰν πουθενὰ δὲν σὲ εἶδα! Ὁ Μορφεὺς ὅμως ἀνθάρπαξε τοὺς κόπους μου. Τέλος ξημερόνει! τί εὐτυχὴς ἡμέρα! —

O Malvina! thy song is lovely, but it melts the soul. There is a joy in grief when thy white hands move upon the harp. — Ἡ μονομερία μας ἔφερνε καθὼς ἐκεῖναι ταῖς ἐποίαις διαβάζομεν εἰς ταῖς Μυθιστορίαις — ὁ Χωρισμὸς ἄχ! πικρὸς — ἄφωνος — τὰ χείλη δὲν ἐτόλμησαν νὰ συγχύσουν τὴν ἱερὰν συνομιλίαν τῆς καρδίας. —

Η πρώτη σελίδα των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων»

Χρονολόγηση και ειδολογικός χαρακτήρας

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του Λασσάνη παραδίδονται σε ένα άτιτλο αυτόγραφό του που απόκειται στο «Αρχείο Λασσάνη» στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ο συντάκτης του πίνακα περιεχομένων του «Αρχείου» τιτλοφόρησε το αυτόγραφο «Ἡμερολόγιον τοῦ Λασσάνη μετὰ τὴν φυλάκισίν του». Ο τίτλος αυτός υιοθετήθηκε από τους μεταγενέστερους ερευνητές, παρότι δεν ανταποκρίνεται ειδολογικά στο περιεχόμενο του κειμένου. Η παρούσα έκδοση, προτείνει και χρησιμοποιεί τον τίτλο «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», που, όπως θα φανεί, είναι ειδολογικά ορθότερος.

Το αυτόγραφο των «Σημειώσεων» είναι ένα τεχνητό εξάδιο χωρίς ραφές, με διαστάσεις 132x107 χιλιοστών. Από τα συνολικά 12 φύλλα, οι σελίδες 7v έως 12v είναι άγραφες. Παρότι το φύλλο 6 είναι παρατοποθετημένο, η σωστή ακολουθία αποκαθίσταται εύκολα χάρη στη βοήθεια που προσφέρουν η γεωγραφική σειρά των πόλεων στο δρομολόγιο του Λασσάνη και η ροή του λόγου στην εκτενή αφήγηση της συνάντησής του με τον Λουδοβίκο Α΄ στο Μόναχο.

Το πυκνογραμμένο κείμενο είναι γενικά καθαρογραμμένο με λίγες διαγραφές και διορθώσεις, πάντα από το χέρι του Λασσάνη. Στη μέση περίπου του κειμένου παρεμβάλλεται μία σύντομη σημείωση από το χέρι του Αναστάσιου Πολυζωίδη.[631] Από ξένο χέρι προέρχονται ίσως και οι πρόχειρες εγγραφές με μολύβι στο φ. 7r.[632]

Ο Λασσάνης κατέγραψε τις σημειώσεις του στα ελληνικά και στα γερμανικά, περνώντας συχνά από τη μία γλώσσα στην άλλη, κάποτε ακόμη και στην ίδια φράση. Η εναλλαγή των γλωσσών, οι μακροσκελείς παραθέσεις κυρίων ονομάτων, μερικές διορθώσεις που καταλήγουν να παραμορφώσουν κάποιες λέξεις, τέλος, η φθορά που επέφερε ο χρόνος στις αράδες του κειμένου που γράφτηκαν με μολύβι, δυσχεραίνουν την ανάγνωση του χειρογράφου και σε λίγα σημεία την καθιστούν αδύνατη.

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» δομούνται με βάση το δρομολόγιο του ταξιδιού σε δεκατρείς διακριτές ενότητες οι οποίες επιγράφονται: «Ἀναχώρησις ἀπὸ τὸ Κάστρον», «Πράγα», «Μπαρονέσσα Μαριάννα Μάρκελικ», «Βιέννα. Πικρὴ Ἐνθύμησις», «Μύνχεν», «Αοὔγσπούργ ἀπό Μύνχεν 17 ὥρας», «Οὔλμ – 22. ὥρας», «Στούττγάρδ – 24. ὥρας», «Ἰδέαι», «Κάρλσροῦε 20. ὥρας», «Μπάδεν – λουτρά – 10. ὥρας», «Στράσβουργ – 10. ὥρας», «Παρίσι».

---

631. «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 152-158.

632. *Στο ίδιο*, στ. 238-246. Ο γραφέας δεν μπορεί να διαπιστωθεί με βεβαιότητα, επειδή το σύντομο κείμενο δεν επαρκεί για ενδελεχή σύγκριση.

Η αναλυτικότητα του λόγου ποικίλλει. Ενώ στις δύο πρώτες ενότητες (για την Πράγα και τη Βιέννη) αναπτύσσεται μια ρέουσα αφήγηση, στις επόμενες –με εξαίρεση τη συνάντηση με τον Λουδοβίκο Α΄– ο λόγος γίνεται ακραία ελλειπτικός. Συρρικνώνεται σε μια ασύνδετη παράθεση τοπωνυμίων και ονομάτων προσώπων που πολύ σπάνια διακόπτεται από την αφήγηση γεγονότων ή την καταγραφή λίγων φράσεων από συνομιλίες. Η τελευταία σελίδα του κειμένου δεν περιέχει παρά μερικά ονόματα και μια διεύθυνση.

Η απουσία εγγραφών για το τελευταίο κομμάτι του ταξιδιού, από το Παρίσι έως την Ελλάδα, οδήγησε στην εικασία ότι το χειρόγραφο δεν σώζεται ολόκληρο.[633] Ωστόσο, η αλώβητη νοηματική συνέχεια των σημειώσεων και η ύπαρξη άγραφων, δηλαδή αχρησιμοποίητων, φύλλων συνηγορεί υπέρ της αντίθετης άποψης. Το ίδιο και η εικόνα της τελευταίας σελίδας των εγγραφών (7r) η οποία δίνει την εντύπωση της εγκατάλειψης. Οι τελευταίες αράδες είναι σημειωμένες με μολύβι, έχει δηλαδή χρησιμοποιηθεί ένα υλικό λιγότερο ανθεκτικό και άρα πιο «πρόχειρο» από τη μελάνη. Παράλληλα η γραφή στις σειρές αυτές, που ενδέχεται μάλιστα να έχουν γραφτεί από άλλο χέρι, μεγαλώνει απότομα και ξοδεύει, χωρίς να υπολογίζει πια, το χαρτί. Η αισθητική των οργανωμένων, πυκνογραμμένων παραγράφων που χαρακτηρίζει μέχρι τότε το χειρόγραφο εγκαταλείπεται, και η απουσία φροντίδας ανακαλεί στη μνήμη τις τελευταίες σελίδες άλλων χειρογράφων, όπου καταγράφονται άτακτα πρόχειρες σημειώσεις, ακόμη και λογαριασμοί ή δοκιμές της γραφίδας. Αν και το γεγονός ότι το χειρόγραφο είναι αστάχωτο, δεν επιτρέπει απόλυτη βεβαιότητα, το πιθανότερο είναι ότι δεν πρόκειται για σπάραγμα. Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του κοζανίτη λογοτέχνη παραδίδονται αλώβητες και οποιαδήποτε εντύπωση αποσπασματικότητας, οφείλεται στο είδος του κειμένου που περιέχει το χειρόγραφο και όχι στην απώλεια μέρους του.[634]

Ενώ θα πρέπει να απορρίψουμε την άποψη περί σπαράγματος, ένα άλλο χαρακτηριστικό του κειμένου, η σπανιότητα και η ασάφεια των χρονικών ενδείξεων, οδηγεί στην υπόθεση ότι ο Λασσάνης, παράλληλα με το σωζόμενο εξάδιο, χρησιμοποιούσε μάλλον και ένα δεύτερο σημειωματάριο, ίσως κάποιο από τα διαδεδομένα έντυπα ημερολόγια (καλενδάρια) της εποχής.

Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει σε είδη κειμένων που, όπως οι ταξιδιωτικές σημειώσεις, προορίζονται να διαφυλάξουν τη μνήμη από τη λήθη του χρόνου, οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» δεν περιέχουν καμία σαφή χρονολογική ένδειξη. Οι χρονολογίες απουσιάζουν πλήρως, μολονότι το κείμενο αναφέρεται σε δύο διαφορετικά έτη (1827 και 1828). Παράλληλα, δεν εμφανίζεται παρά μία μόνο ημερο-

633. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 22.

634. Στα επιχειρήματα αυτά προστίθενται βέβαια τα ενδοκειμενικά επιχειρήματα που προκύπτουν από την ανάλυση των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» στις σ. 155-157.

μηνία, εκείνη της συνάντησης του Λασσάνη με τον Λουδοβίκο Α΄ («τὴν 6ην Ἰουνίου»).[635] Και αυτή, όμως, δεν έχει την ακρίβεια που αναμένεται από το είδος των ταξιδιωτικών σημειώσεων, αφού από κανένα σημείο του κειμένου δεν συνάγεται το ημερολογιακό σύστημα που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας – ιουλιανό ή γρηγοριανό. Ασαφείς είναι επίσης οι χρονικές ενδείξεις για τις μετακινήσεις του ταξιδιώτη από τον ένα στον άλλο σταθμό. Για τον κάθε σταθμό του δρομολογίου από το Μόναχο έως το Στρασβούργο, σημειώνεται μετά από το τοπωνύμιο ένας αριθμός ωρών: π.χ. «Ἀούγσπούργ ἀπὸ Μύνχεν 17 ὥρας» ή «Στούττγαρδ 24 ὥρας». Έχει θεωρηθεί ότι πρόκειται για την ώρα αναχώρησης από τον εκάστοτε σταθμό.[636] Ωστόσο, δεν πρόκειται για την ώρα αναχώρησης, ούτε για τη διάρκεια του ταξιδιού από τη μία στην άλλη πόλη, όπως θα μπορούσε κανείς να υποθέσει. Δίπλα στα τοπωνύμια-σταθμούς ο Λασσάνης σημειώνει τη διάρκεια της εκεί παραμονής του.[637]

Η σπανιότητα και η ασάφεια των χρονικών ενδείξεων επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο ταξιδιώτης διέθετε, πιθανώς, και ένα καλενδάριο, όπου σημείωνε επιγραμματικά τις δραστηριότητές του στις αντίστοιχες ημερομηνίες, ενώ για εκτενέστερες εγγραφές κατέφευγε στο εξάδιο που σώζεται.

Παρά τις δυσκολίες που συνεπάγονται τα παραπάνω χαρακτηριστικά για τη χρονολόγηση του κειμένου, ορισμένα ενδοκειμενικά στοιχεία, συνδυασμένα με πληροφορίες από επιστολές της εποχής, εφημερίδες και θεατρικά προγράμματα,

635. «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 76.

636. Βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 28, όπου η ένδειξη «ἀπὸ Μύνχεν 17 ὥρας» ερμηνεύεται ως «φεύγοντας στις πέντε το απόγευμα από το Μόναχο». Η ώρα δεν δηλωνόταν στη βάση του εικοσιτετραώρου, αλλά στη βάση του δωδεκαώρου, προσδιορίζοντας εάν πρόκειται για το δωδεκάωρο της ημέρας ή της νύκτας, οπότε αυτή η ανάγνωση δεν εξηγεί τις χρονικές ενδείξεις που περιέχουν οι σημειώσεις του Λασσάνη.

637. Η υπόθεση ότι ο αριθμός των ωρών δηλώνει τη διάρκεια του ταξιδιού, απορρίπτεται με τη βοήθεια εντύπων της εποχής, στα οποία αναγράφονται τα δρομολόγια που εκτελούσαν οι ταχυδρομικές άμαξες (το συνηθέστερο μέσο για ταξιδιώτες με χαμηλό εισόδημα), οι αποστάσεις και η διάρκεια των ταξιδιών. Ο αριθμός ωρών που δίνει ο Λασσάνης είναι συνήθως κατά πολύ μεγαλύτερος από τη διάρκεια του εκάστοτε ταξιδιού. Π.χ. σύμφωνα με έναν αξιόπιστο ταξιδιωτικό οδηγό του 1827, ταχυδρομικές άμαξες εκτελούσαν το δρομολόγιο Μόναχο-Augsburg κάθε Κυριακή και Τετάρτη. Αναχωρούσαν στις 6 π.μ. και έφταναν στον προορισμό τους την ίδια μέρα στη 1 μ.μ. Το ταξίδι διαρκούσε δηλαδή επτά ώρες. Βλ. Engelmann / Reichard, *Manuel pour les voyageurs en Allemagne*, σ. 187. Για το ίδιο ταξίδι ο Λασσάνης σημειώνει 17 ώρες. Η μεγάλη απόκλιση μεταξύ του αριθμού ωρών που καταγράφεται στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» και εκείνου που δίνει ο τουριστικός οδηγός, παρατηρείται και στις υπόλοιπες χρονικές ενδείξεις που γράφει ο Λασσάνης δίπλα στα τοπωνύμια-σταθμούς του ταξιδιού του. Εξηγείται όμως, εάν δεχτούμε ότι οι αριθμοί δηλώνουν τις ώρες της παραμονής του σε κάθε τόπο. Σε αυτήν την ερμηνεία συνηγορεί και το είδος των πληροφοριών που καταγράφει σε κάθε σταθμό. Όταν η διαμονή είναι μεγάλη, αναφέρονται θεατρικές παραστάσεις ή/και ονόματα προσώπων που συνάντησε. Όταν είναι σύντομη, αναφέρονται συνήθως μόνο πασίγνωστα αξιοθέατα.

καθιστούν δυνατή μια αρκετά ακριβή χρονολόγηση του ταξιδιού του Λασσάνη και, συνεπώς, των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων».

Η έναρξη του ταξιδιού του, η αναχώρησή του από τη Βιέννη, οριοθετείται χρονικά χάρη στην είδηση της άφιξης του ίδιου και του Νικόλαου Υψηλάντη στη βαυαρική πρωτεύουσα, η οποία δημοσιεύτηκε στην *Πολιτική Εφημερίδα του Μονάχου* στις 17 Απριλίου 1828. Σύμφωνα με αυτήν οι δύο έλληνες ταξιδιώτες έφτασαν στο Μόναχο την προηγουμένη, δηλαδή στις 16.[638] Καθώς το ταξίδι από τη Βιέννη στο Μόναχο απαιτούσε τότε τρεις ημέρες, ως terminus ante quem για την αναχώρησή τους ισχύει η 13η Απριλίου.[639] Terminus post quem αποτελεί η 9η Απριλίου 1828, ημερομηνία μιας συλλυπητήριας επιστολής που έγραψε ο Λασσάνης από τη Βιέννη προς την Ελισάβετ Βακαρέσκου, τη μητέρα του Υψηλάντη, για τον θάνατο του γιου της.[640] Η αναχώρηση, λοιπόν, του Λασσάνη και του Νικόλαου Υψηλάντη από την αυστριακή πρωτεύουσα πραγματοποιήθηκε στο διάστημα μεταξύ 9-13 Απριλίου 1828.

Η πλέον όψιμη ημερομηνία που διαθέτουμε για την παραμονή του Λασσάνη στο Μόναχο είναι η 6η Ιουνίου 1828. Παραδίδεται στις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», και αφορά τη συνάντησή του με τον Λουδοβίκο Α΄. Η ημερομηνία ακολουθεί το γρηγοριανό ημερολόγιο: Η μνεία μιας παράστασης του δράματος *Kabale und Liebe* του Friedrich von Schiller, την οποία παρακολούθησε ο Λασσάνης λίγο αργότερα στο Hoftheater (Αυλικό Θέατρο) της Καρλσρούης, δείχνει ότι βρισκόταν εκεί στις 19 Ιουνίου, ημέρα της παράστασης.[641] Εάν η ημερομηνία της συνάντησης με τον Λουδοβίκο ακολουθούσε το ιουλιανό ημερολόγιο, τότε θα αντιστοιχούσε στις 18 Ιουνίου του γρηγοριανού. Σε αυτήν την περίπτωση, για να δει την παράσταση στην Καρλσρούη, ο Λασσάνης θα έπρεπε να είχε φτάσει από το Μόναχο μέσα σε μία ημέρα – πράγμα αδύνατο για την εποχή.

Ο Λασσάνης παρέμεινε στη βαυαρική πρωτεύουσα δύο μήνες.[642] Συνέχισε το ταξίδι του το αργότερο στις 16 Ιουνίου 1828. Η επόμενη βεβαιωμένη ημερομηνία του ταξιδιού είναι εκείνη της άφιξής του στην Καρλσρούη. Η μνεία της θεατρικής

638. Βλ. τη στήλη «Fremden-Anzeige», *Münchner Politische Zeitung* 92 (17.4.1828), σ. 576.

639. J. B. Engelmann / Heinrich August Ottokar Reichard, *Manuel pour les voyageurs en Allemagne et dans les pays limitrophes* [...]. Troisième édition revue, augmentée et corrigée, Φράγκφούρτη: Fr. Wilmans, 1827, σ. 169. Επίσης Ρίζος-Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, σ. 191.

640. Η επιστολή δημοσιεύεται στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 345-346. Η ημερομηνία της επιστολής ακολουθεί το γρηγοριανό ημερολόγιο (εάν ακολουθούσε το ιουλιανό, τότε θα είχε γραφτεί στις 21 Απριλίου του γρηγοριανού ημερολογίου, πράγμα αδύνατο, επειδή, όπως είδαμε, ο Λασσάνης βρισκόταν από τις 16 Απριλίου του γρηγοριανού ημερολογίου στο Μόναχο).

641. Η πληροφορία για την ημερομηνία της παράστασης αντλείται από τα προγράμματα του Hoftheater της Καρλσρούης, τα οποία φυλάσσονται στο Αρχείο της Πόλης (Stadtarchiv). Για τον εντοπισμό της ημερομηνίας, ευχαριστώ την αρχειονόμο του Stadtarchiv κα Angelika Herkert.

642. Το διάστημα υπολογίζεται με βάση τη συνολική διάρκεια του ταξιδιού του ως ακολού-

παράστασης που μόλις αναφέρθηκε, σε συνδυασμό με τη διάρκεια της παραμονής του στο Άουγκσμπουργκ, στην Ουλμ και στη Στουτγάρδη δείχνει ότι έφτασε στην Καρλσρούη μόλις στις 19 Ιουνίου, την ημέρα δηλαδή της παράστασης. Από τη γερμανική εφημερίδα *Der Bayer'sche Landbote*, μαθαίνουμε ότι στις 22 Ιουνίου αφίχθηκε στο Στρασβούργο.[643] Από την πρωτεύουσα της Αλσατίας θα συνέχισε με τις άμαξες του γαλλικού ταχυδρομείου, οι οποίες χρειάζονταν 65 ώρες μέχρι το Παρίσι.[644] Θα έφτασε εκεί το νωρίτερο στις 25 Ιουνίου 1828.[645]

Όπως είδαμε, οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» σταματούν ουσιαστικά με την άφιξη του Λασσάνη στο Παρίσι. Στο τέλος τους καταγράφονται με μολύβι και ίσως από άλλο χέρι μερικά ονόματα. Κάποια από αυτά δηλώνουν ότι ο Λασσάνης πέρασε από το Παρίσι, ενώ τα δύο τελευταία, εκείνο του Αριστείδη Ησαΐα και αυτό του Παύλου Κάρρου (Paul Carrus) υποδεικνύουν ότι στη συνέχεια κατευθύνθηκε προς τη Μασσαλία. Τα ονόματα του Ησαΐα και του Μάη δείχνουν ότι ο Λασσάνης έλαβε στο Στρασβούργο ή στο Παρίσι οδηγίες για την περαιτέρω πορεία τού ταξιδιού του και τη διεύθυνση του Μάη στη Μασσαλία, ώστε, φτάνοντας στην πόλη, να αποταθεί σε αυτούς, για να τον βοηθήσουν να επιβιβαστεί σε κάποιο από τα πλοία που απέπλεαν από τη Μασσαλία ή την Τουλών με προορισμό την Ελλάδα, συνήθως το Ναβαρίνο, την Καλαμάτα, τη Μονεμβασιά ή την Ύδρα.

Δεν είναι γνωστό πότε και με ποιο πλοίο ο Λασσάνης αναχώρησε από τη Γαλλία, ούτε πότε αφίχθηκε στον προορισμό του και ποιος ήταν αυτός. Δύο πληροφορίες ωστόσο, μας επιτρέπουν να διαμορφώσουμε μια πειστική υπόθεση. Από τη μια μεριά, ο ίδιος ο Λασσάνης γράφει ότι έφτασε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1828.[646] Η πληροφορία αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ταξίδι από την Τουλών στην Πελοπόννησο διαρκούσε τότε, ανάλογα με τις καιρικές συνθή-

---

θως: Η απόσταση από το Μόναχο στο Στρασβούργο ήταν 49 μίλια. Οι ταχυδρομικές άμαξες κάλυπταν στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα περίπου 1 μίλι ανά ώρα. Συνεπώς για το ταξίδι από το Μόναχο στο Στρασβούργο χρειάστηκαν συνολικά περίπου 49 ώρες. Εάν στον χρόνο αυτό προσθέσουμε τον αριθμό των ωρών που δηλώνει ο Λασσάνης ως ώρες παραμονής σε κάθε πόλη, φτάνουμε σε ένα σύνολο 132 ωρών, δηλαδή πεντέμιση ημερών. Εάν μείνουμε μόνο σε αυτόν τον χρόνο, χωρίς δηλαδή να συνυπολογίσουμε άλλες δραστηριότητες, όπως ο ύπνος, τότε, για να βρίσκεται στο Στρασβούργο στις 22 Ιουνίου (πληροφορία τεκμηριωμένη όπως θα φανεί), αναχώρησε από το Μόναχο το αργότερο στις 16 Ιουνίου.

643. *Der Bayer'sche Landbote* 80 (3.7.1828), σ. 655. Η εφημερίδα εκδιδόταν στο Μόναχο από τον Karl Friedrich August Müller (1777-1837).

644. Βλ. Christian Gottfried Daniel Stein, *Reisen nach den vorzüglichsten Hauptstädten von Mittel-Europa*, τ. 4, Λιψία: J. C. Hinrichs, 1828, σ. 232-233.

645. Στις 65 ώρες που διαρκούσε το ταξίδι με την άμαξα, πρέπει να προσθέσουμε τουλάχιστον τη δεκάωρη παραμονή του Λασσάνη στο Στρασβούργο. Το σύνολο είναι τρεις ημέρες. Εφόσον η άφιξη στο Στρασβούργο πραγματοποιήθηκε στις 22 Ιουνίου, η άφιξη στο Παρίσι θα έγινε το νωρίτερο στις 25.

646. Βλ. Γεώργιος Λασσάνης, «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν», ΕΒΕ, Αρχείον Αγωνιστών, κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2v: 1v.

κες, δώδεκα έως δεκαεννέα ημέρες, τοποθετεί την αναχώρησή του από την Τουλών στο διάστημα από τις 12 Αυγούστου έως τις 11 Σεπτεμβρίου του 1828.

Από την άλλη μεριά, ο Παπαδόπουλος-Βρετός γράφει ότι ο κοζανίτης αγωνιστής ταξίδεψε με μια γαλλική φρεγάτα, δηλαδή με ένα πολεμικό πλοίο, στην οποία έγινε δεκτός χάρη στη βοήθεια του φιλέλληνα υπουργού ναυτιλίας Jean-Guillaume Hyde de Neuville (1776-1857).[647] Το είδος του πλοίου και η παρέμβαση του υπουργού μάς επιτρέπουν να συνδυάσουμε την αναχώρηση του Λασσάνη από την Τουλών με την αναχώρηση από το ίδιο λιμάνι των τριών ταξιαρχιών του γαλλικού στρατού που έλαβαν μέρος στην εκστρατεία στην Πελοπόννησο (1828-1833). Οι δύο πρώτες ταξιαρχίες μεταφέρθηκαν από μια νηοπομπή η οποία απέπλευσε στις 17 και 19 Αυγούστου και κατάπλευσε στην Πελοπόννησο στις 30 και 31 του ίδιου μήνα.[648] Η τρίτη ταξιαρχία όμως μεταφέρθηκε από μια δεύτερη νηοπομπή η οποία αναχώρησε από την Τουλών στις 2 Σεπτεμβρίου και αφίχθηκε στον κόλπο της Καλαμάτας στις 21. Η διάρκεια του πλου της συμφωνεί με την πληροφορία που δίνει ο Λασσάνης, ότι έφθασε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1828. Η τρίτη νηοπομπή απαρτιζόταν από περίπου εξήντα μεταφορικά και εννέα ή δέκα πολεμικά πλοία, στα οποία συγκαταλέγονταν οι φρεγάτες «Iphigénie» και «Armide».[649] Στη μία από αυτές θα πρέπει να επέβαινε και ο κοζανίτης αγωνιστής.

Προηγούμενοι μελετητές χαρακτήρισαν το κείμενο του Λασσάνη ημερολόγιο.[650] Η κατάταξη στο είδος αυτό στηρίχτηκε προφανώς στις ενότητες που αναφέρονται στην Πράγα, στη Βιέννη και στη συνάντηση του κοζανίτη αγωνιστή με τον Λουδοβίκο Α΄. Εκεί, αντίθετα από το υπόλοιπο κείμενο, αναπτύσσεται αφηγηματικός λόγος και διακρίνεται ένας αναστοχασμός του συγγραφικού υποκειμένου. Τα στοιχεία αυτά δεν αρκούν όμως για να καταταχθεί το κείμενο του Λασσάνη στο είδος του ημερολογίου. Απουσιάζουν βασικά χαρακτηριστικά της ημερολογιακής γραφής: η χρονολόγηση των εγγραφών, ο καθημερινός ή σχεδόν καθημερινός ρυθμός τους και η διαρκής ή σχεδόν διαρκής παρουσία ενός, έστω και στοιχειώδους, αφηγηματικού λόγου. Η απουσία των παραπάνω χαρακτηριστικών κατατάσσει το κείμενο του Λασσάνη στο είδος των ταξιδιωτικών σημειώσεων και υπαγορεύει την προσαρμογή του δηλωτικού τίτλου του.

---

647. Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. 2, σ. 296-297.

648. Βλ. Gaspare Roux, *Histoire médicale de l'armée française en Morée, pendant la campagne de 1828*, Παρίσι: Méquignon l'ainé père, 1829, σ. 3, και Alexandre-André Duheaume, *Souvenirs de la Morée, pour servir à l'histoire de l'expédition française en 1828-1829*, Παρίσι: Anselin, 1833, σ. 10-16.

649. Βλ. Mangeart, *Souvenirs de la Morée*, σ. 4-12· Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 229, 326. Σύμφωνα με τον Mangeart το μπρίκι «Félicité», στο οποίο επέβαινε και ο ίδιος, απέπλευσε στις 2 Σεπτεμβρίου. Κατά τον Échinard, στις 26 Αυγούστου.

650. Βλ. ενδεικτικά Κ. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 22, και Πούχνερ, «Εισαγωγή. Ο Γεώργιος Λασσάνης και το έργο του», σ. 18.

Οι αφηγηματικές ενότητες του κειμένου, και ειδικά η ενότητα «Βιέννα. Πικρὴ ἐνθύμησις», δημιουργούν ερωτήματα σχετικά με τον χρόνο σύνταξής τους.[651] Η επεξήγηση «Πικρὴ ἐνθύμησις» δείχνει ότι ανάμεσα στη συγγραφή της ενότητας και στα γεγονότα στα οποία αναφέρεται είχε μεσολαβήσει αρκετός χρόνος, αφού είχαν ολοκληρωθεί και περάσει πλέον στον χώρο της μνήμης («ἐνθύμησις), έχοντας αξιολογηθεί («πικρή»). Η ενότητα για τη Βιέννη γράφτηκε, συνεπώς, ως αναδρομικός απολογισμός είτε στο τέλος της διαμονής του Λασσάνη στην πόλη, είτε λίγο μετά την αναχώρησή του. Η σύντομη έκταση και το περιεχόμενο της ενότητας συνηγορούν στο συμπεράσμα. Μολονότι η ενότητα συνοψίζει και αποτιμά τις εμπειρίες σχεδόν πέντε μηνών, η αφήγηση καταλαμβάνει μόνο δεκαπέντε σειρές και περιέχει ελάχιστα πραγματολογικά στοιχεία, κάτι που δείχνει ότι οι συγκεκριμένες λεπτομέρειες υποχωρούσαν στη λήθη, αφήνοντας τη θέση τους στις γενικές εντυπώσεις που είχαν προκληθεί από τα παρελθόντα βιώματα.

Η διαπίστωση ότι η ενότητα για τη Βιέννη γράφτηκε αναδρομικά, προκαλεί το ερώτημα πότε γράφτηκε η ενότητα που προηγείται, δηλαδή αυτή για την Πράγα, με την οποία ξεκινούν οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις». Η υφολογική ομοιογένεια που διαπιστώνεται στις δύο πρώτες ενότητες του κειμένου (για την Πράγα και τη Βιέννη) υποδεικνύει ότι γράφτηκαν η μία αμέσως μετά από την άλλη, χωρίς να μεσολαβήσει κάποια αξιοσημείωτη διακοπή. Μία επιπλέον ένδειξη ότι οι δύο ενότητες γράφτηκαν την ίδια εποχή, συνιστά η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στην πορεία από την Τερέζιενσταντ στην Πράγα και από εκεί στη Βιέννη, η οποία βρίσκεται σε αντίθεση με τη λεπτομερή αναφορά των σταθμών από το Μόναχο στο Στρασβούργο. Η απουσία αυτή εξηγείται μόνο, εάν δεχτούμε ότι, όταν γράφονταν οι δύο πρώτες ενότητες των σημειώσεων, είχε πια παρέλθει αρκετός χρόνος από το ταξίδι από την Τερέζιενστάντ στη Βιέννη και ο Λασσάνης είχε λησμονήσει τα ονόματα των σταθμών.

Το πιθανότερο είναι λοιπόν η συγγραφή των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» να ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1828, λίγο πριν ή λίγο μετά από την αναχώρηση του Λασσάνη από τη Βιέννη, ίσως μάλιστα στο Μόναχο. Η αναδρομική αφήγηση στις δύο πρώτες ενότητες του κειμένου, γράφτηκε με κάποια άνεση χρόνου, στη συνέχεια όμως, η καταγραφή των σημειώσεων έγινε υπό χρονική πίεση. Η διαμονή τού Λασσάνη στο Μόναχο ήταν ιδιαίτερα πολυάσχολη, μην αφήνοντάς του πλέον χρόνο για την αναλυτική καταγραφή των εντυπώσεών του. Το ίδιο φτωχές σε ώρες ανάπαυλας ήταν και οι σύντομες παραμονές του στους μετέπειτα σταθμούς του ταξιδιού του μέχρι το Παρίσι. Με εξαίρεση την περιγραφή της συνάντησής του με τον Λουδοβίκο –η οποία λόγω της ιδιαίτερης σημασίας της απαιτούσε έναν αναλυτικότερο λόγο– ο ταξιδιώτης προσπάθησε, εσπευσμένα, να συγκρατήσει τις αναμνήσεις του, σημειώνοντας λέξεις-κλειδιά, ενδεχομένως καθημερινά, σε καμία περίπτωση πάντως μετά την πάροδο πολλών ημερών. Οι καταγραφές του Λασσάνη από το Μόναχο και μετά μπορούν να θεωρηθούν σχεδόν σύγχρονες με τις

651. Λασσάνης, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», στ. 24-39.

εμπειρίες στις οποίες αναφέρονται και, συνεπώς, να χρονολογηθούν βάσει αυτών. Αν γίνουν δεκτά τα παραπάνω οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» γράφτηκαν στο διάστημα από τις αρχές Απριλίου έως τα τέλη Ιουνίου ή αρχές Ιουλίου του 1828.

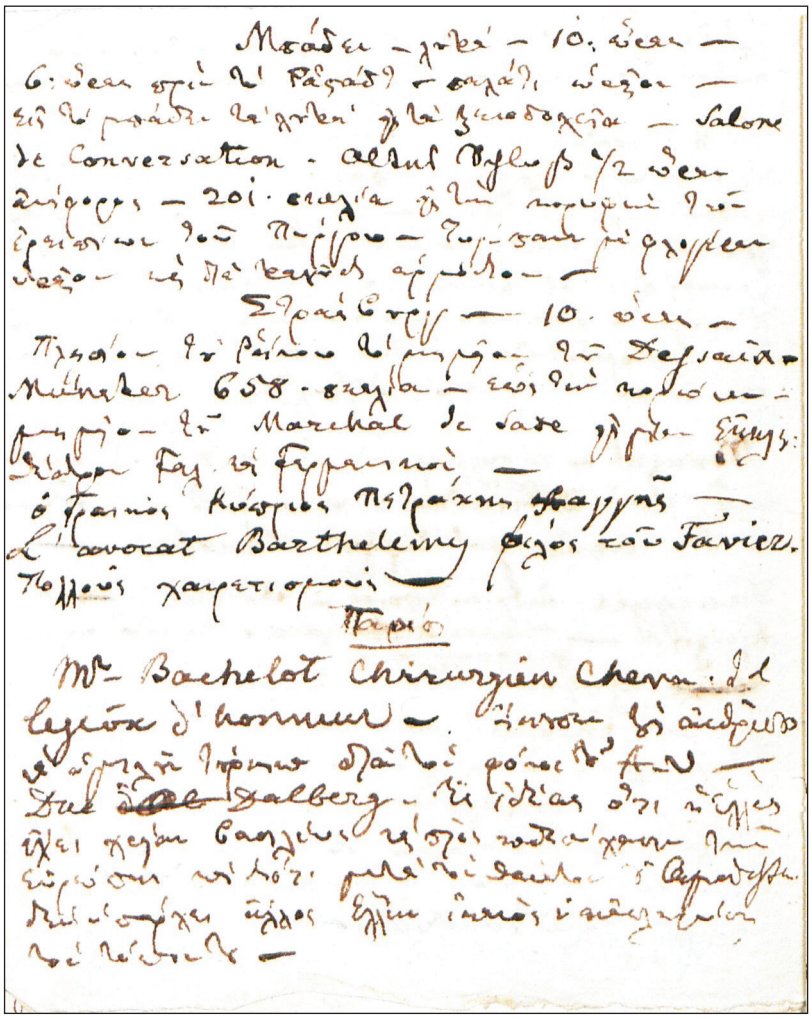

«Ταξιδιωτικὲς Σημειώσεις», σελίδα 5ν: Μπάδεν - Παρίσι

Το χειρόγραφο

ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.7.
έτ. [1828], χαρτί, 132x107 χιλ., φφ. 12

Ημερολόγιο Γεωργίου Λασσάνη μετά την αποφυλάκισή του (έτ. 1828) με ταξιδιωτικές εντυπώσεις.

Οι σημειώσεις του Λασσάνη περιλαμβάνονται χωρίς τίτλο σε ολιγοσέλιδο τεύχος, που φυλάσσεται εντός σύγχρονου διφύλλου, στο οποίο (στην πρώτη σελίδα) αναγράφεται ο τίτλος : *Ἡμερολόγιον τοῦ Λασσάνη μετὰ τὴν φυλάκισίν του*. Στη συνέχεια, στην ίδια σελίδα, τα στοιχεία: φφ. 7 (4 λευκ.) 128΄10 εκ.

Ορθή ακολουθία κειμένου στο τεύχος: 1r-4r, 6r-v, 5r-v, 7r, [άγραφα: 7v-12v].

ΥΛΗ: Χαρτί υποκίτρινο, σχετικά λεπτό, μαλακό, μάλλον τραχύ. 1 Folio αναδιπλωμένο σε 16ο. Μελάνη μαύρη, εμφανής στο πίσω μέρος του φύλλου. Υδατόσημο: Γράμματα MANN (φ. [12], σε διπλή γραμμή), IN S[T…] (φ. [9]). Πυκνότατες, σχεδόν μη διακριτές υδατογραμμές.

ΤΕΥΧΗ: Ένα τεχνητό εξάδιο χωρίς ραφές (φφ. 1-12). Αρίθμηση φύλλων: Τα πρώτα επτά φύλλα αριθμούνται ως 1-7 στην κάτω δεξιά ώα εκάστου recto με ροδόχρωμο μτγν. μολύβι. Τα φφ. [8-12] χωρίς αρίθμηση. Αρχική ακολουθία φύλλων: 1-4, 6, 5, 8, ψαλιδισμένο το παραπληρωματικό φύλλο του φ. 6, 9-12. Το φ. 7 εμβόλιμο, χωρίς παραπληρωματικό φύλλο. Διαστ. φ. 7: 128x106 χιλ. Το φ. 6 παρατοποθετημένο. Η φυλλαρίθμηση σημειώθηκε μετά την παρατοποθέτηση του φ. 6. Το παραπληρωματικό φύλλο του φ. 6 είναι ψαλιδισμένο· ως παραπληρωματικό τέθηκε εμβόλιμο φύλλο [φ. 7].

ΓΡΑΦΗ: Αυτόγραφο του Γεωργίου Λασσάνη. Γραμμένη επιφάνεια: σχεδόν ολόκληρη η επιφάνεια των φύλλων. Άγραφα φύλλα: 1r (πλην σημειώματος και ταξ. αρ. 7), 1v, 7v-12v. Στο φ. 6r αυτόγραφο σημείωμα του Αναστάσιου Πολυζωίδη.

ΣΗΜΕΙΩΜΑ: Στο φ. 1 δυσανάγνωστο σημείωμα με μολύβι (κάθετα).

ΣΤΑΧΩΣΗ: Αστάχωτο· 1 τχ χωρίς ραφές. Στο φ. 1r (άνω) ο ταξ. αρ. 7 (σε μωβ). Από κάτω ο ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.7. Σφραγίδα στρογγυλή της ΒΒ στα φφ.: 1v, 7v, 8r, 12v.

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ: μέτρια

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973, σ. 22-28. — Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Εκδοτικά και ειδολογικά ζητήματα στις ταξιδιωτικές σημειώσεις (1828) του Γεωργίου Λασσάνη. Πρόδρομη ανακοί-

νωση», στο: Χαρίτων Καρανάσιος – Κώστας Ντίνας – Δημήτρης Μυλωνάς (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους*. Πρακτικά Α΄ συνεδρίου Ιστορίας της Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, Γρεβενά: Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2019, σ. 763-773.

Η έκδοση

Οι «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» εκδίδονται διπλωματικά, χωρίς παρεμβάσεις στην ορθογραφία του κειμένου. Οι υπογραμμίσεις, όπου υπάρχουν, προέρχονται από το πρωτότυπο. Λόγω της ιδιαιτερότητας του κειμενικού είδους καταβλήθηκε προσπάθεια η οπτική εικόνα της έκδοσης να αντικατροπτρίζει την εικόνα του πρωτοτύπου. Η στιχαρίθμηση ακολουθεί την αλλαγή των αράδων στο πρωτότυπο, ενώ διαγραμμένες λέξεις εμφανίζονται διαγραμμένες και στην έκδοση.

Η έκδοση έχει αποκαταστήσει τη σωστή ακολουθία των φύλλων του χειρογράφου. Στα δεξιά του κειμένου έχει ωστόσο σημειωθεί και η αρίθμηση των φύλλων, έτσι όπως αυτή αναγράφεται σήμερα στο χειρόγραφο. Για τα εκδοτικά σύμβολα που έχουν χρησιμοποιηθεί, βλ. σ. 234.

[Ταξιδιωτικές Σημειώσεις]

Ἀναχώρησις ἀπὸ τὸ Κάστρον. [2r]

–

Ἐλεύθεροι – καὶ ὅμως φύλαξ εἰς τὸ πλάγι μας. –

Πράγα

Ἕλλην: Δ. = Βελδάρης – Ἔχει τὴν φροντίδα νὰ ἐφοδιάζεται κατ' ἔτος μὲ χαρατσοχάρτια, καὶ τὰ δείχνει εἰς τοὺς ἐκεῖθεν διαβαίνοντας ἐμπόρους Τούρκους. Ἕνας ἐξ αὐτῶν τὸν ὑπεσχέθη νὰ τὸν συστήσῃ εἰς τὸν μεγάλον Βεζύρην ὡς πιστὸν Ῥαγιάν! Ἡ φιλικὴ Τριὰς – Pezold, Plitz, Kupelwieser νέοι χαριτωμένοι.

Μπαρονέσσα Μαριάννα Μάρκελικ.

Εἰς μάτην περιῆλθα τὴν πρώτην ἡμέραν ὅλους τοὺς δρόμους! Εἰς μάτην ἐπισκέφθην τὸ θέατρον! Κόρη τῶν ποιημάτων τοῦ Ὀσσιὰν πουθενὰ δὲν σὲ εἶδα! Ὁ Μορφεὺς ὅμως ἀντάμειψε τοὺς κόπους μου. Τέλος ξημερόνει! Τί εὐτυχὴς ἡμέρα! – O Malvina! thy song is lovely, but it melts the soul. There is a joy in grief when thy white hands move upon the harp. – Ἡ γνωριμία μας ἔγεινε καθὼς ἐκεῖναι τὰς ὁποίας διαβάζομεν εἰς τὰς Μυθιστορίας – ὁ Χωρισμὸς ἄχ! πικρός – ἄφωνος – τὰ χείλη δὲν ἐτόλμησαν νὰ συγχύσουν τὴν ἱερὰν συνομιλίαν τῶν καρδιῶν. –

–

Βιέννα. Πικρὴ ἐνθύμησις [2v]

Ἕλληνες· – δὲν ἀξίζουν τ' ὄνομα – ἐξαιροῦνται Ζώης Χαραμῆς, Δ. Ποστολάκας, καὶ Ρογκότης.

ἡ Βαρονέσσα Μύνχ Βελιγκχάουσεν. Ἀνέλπιστον φαινόμενον διὰ τὰ ὑπὲρ Ἑλλήνων φρονήματά της – Ἀνέκδοτον εἰς τὴν Κοδρικοκοραϊστικὴν ἔριδα – καὶ ὁ Σουλτάνος Κοραϊστῆς. –

Βαλάσσας καθημερωτὴς ἀλόγων ἐξέδωκε φυλλά-

διον Der Hufbeschlag ohne Zwang. –
Κούμας. Ἀπὸ μεγάλην εὐσέβειαν κινούμενος ἐπέ-
πληξε τοὺς ἱερεῖς διότι ἐκοινώνησαν τ' ἄχραντα μυ-
στήρια εἰς τὸν Ἀλεξ: Ὑψηλ: ἡμέρας τινὰς πρὶν τοῦ θα-
νάτου. – τῳόντι φρόνημα Χριστιανικὸν καὶ εἰς τὴν
19ην ἑκατονταετηρίδα! Κ' ἐπαγγέλλεται τὸν φιλόσοφον!
Ζωγράφοι καλοὶ Tafinger, καὶ von Salis. Ὁ Lampi
εἶναι γνωστός.

–

Μύνχεν.

–

Ἐξοχαί – Neuberghausen, Hesellohe, Lockerxxx
Föhring, Bogenhausen, Hof und englischer Garten
εἰς τὴν πόλιν – Παζὰρ ὡραῖον κτήριον – Εἰς τὴν
στοάν του 12 fresco = εἰκόνες ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς
Παυαρίας.
Ζωγράφοι Κορνήλιος, Zimmermann, Schnorr, –
γνωριμίαν μὲ τὴν καλὴν καὶ νέαν του γυναῖκα –
Monden, Schilgen, Pfolz, Stieler, Reichmann.
Hermann, ὁ Εὐθύμιος –
Διδάσκαλοι περίφημοι. Schelling – Oken – Görris – [3r]
Thiersch – ἀκοινώνητοι.
Ποιηταί – Michael Beer Ἑβραῖος le Banquier
Poet – von Schenk – καὶ ὁ Heyne νοστιμότατος
διὰ τὸ σατυρικὸν του πνεῦμα ἄνθρωποι κοινωνι-
κοί – κατὰ τοῦ Goethenthum – εἶναι ὑπὲρ τῆς
ποιήσεως zu sehen und nicht zu fühlen –
ὑποκριταὶ τοῦ θεάτρου – Eßlär – Vespermann
Urbann – Madame Fries – Mle Hagn – ἐζωγραφήθη
διὰ προσταγῆς βασιλικῆς – Mme Sigl-Vespermann –
– ἀνέκδοτον τῆς Κούκλας – Mlle Schechner – τραγῳ-
δεῖ ὡραιότατα – Gastrole = Lindner aus Fran. am M.
Müller aus Wien
Militär. Obristlieutenant Baron von Zandt. Major
Perceval, Obristl. von Hofstetten – Rittmeister Hail-
bronner, von der Mark Lt Deder, Schädel –
K v. Kratzeisen ὑπανδρεύεται μὲ von Lindau –
Ἡ οἰκογένεια Rogister! – Baron Kaeser – xxx
Gräfin Seinsheim –Taufkirch, xxxterlein –
Kerstorf. von Stetten – Gräfin Schönborn –
General Pappenheim – Zweybrücken –
Fürst Turn=Taxis –
Bolgiano – Popp. – Obrist Bauer –

Baron Cotta – ἡ σύζυγός του! –!
M. Perceval τον Haideg von Schitzlein πρὸ δύο χρόνους
εἰς Landau ἐδιασκέδασαν –
Τὴν 6ην Ἰουνίου ἐπαῤῥησιάσθην εἰς τὸν Βασιλέαν. [3v]
Μ' ἐδέχθη εἰς τὸν κοιτῶνα του – τί λιτότης! –
ἀπὸ τὰς 12 ½ ἕως εἰς τὴν 1 ½ ὥραν μ' ἐκράτησεν –
ἔρευνα περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως – περὶ
τῆς φυλακώσεώς μας εἰς τὴν Αὐστρίαν – περὶ
τοῦ Μακαρίτου –. Περὶ τῆς ἐκστρατείας εἰς τὴν
Ἀττικήν. – Als ich noch in meinem 14ten Jahre
die alte Geographie studierte, schlug mein
Herz höher bei einem jeden Nahmen der klas-
sischen Gegenden ihres Vaterlandes – Ich
glühe für Griechenland – ich hab'es bewiesen
während dem Congresse wo ich meinen Nahmen
unter dem des Kaisers Alexander mit einer
größeren Summe unterzeichnete. –Vor
zehn Jahren noch sprach ich mit dem Grafen
Capodistrias über die Befreiung Griechenland[s].
Er ist der einzige Mann der für den jetzigen
Zeitpunkt Griech[enland] am meisten nutzen kann.
er genießt die Achtung aller Souverains –
er kennt die Richtung der Diplomatie aller
Kabinette – Ich hoffe er wird nicht in
der Mitte stille stehen, Er wird eine-
vollkommene Unabhängigkeit für Gr[iechenland] zu errin-
gen wissen –Ja! Unabhängig muß Griech[enland]
werden – die Municipal Freyheit, die Suze- [4r]
rainität der Türken heißt nichts. –
Ich versichere sie daß ich bei der Befreiung
Griechenlands dieselbe Freude empfand wel-
che mein Herz bei der Befreyung meines
Vaterlandes –Deutschlands –von den Franzosen
fühlte. Ich sage ihnen ich glühe ich glühe für
Griechenland – Ich wünsche nur daß recht viele
Griechen nach München kommen. Sie können
bei mir alles studieren, Philosophie, Philo-
logie, Staatswissenschaften, Kriegskunst, Medi-
cin – alles – alles. – Bei uns werden die
Wissenschaften grundlich betrieben, wir
halten uns an die Klassische – Französische
Bildung taugt nichts für die Griechen, sie ist
zu oberflächig – Ich habe ihnen hier die

Kirche Salvator eingeräumt –Salvator heißt
griech. Soter – nicht wahr der Nahmen ist sehr
anpassend –Er wird Griechenland erlösen –
er wird es. Aber Athen – Athen müssen
sie haben – Ganz Griechenland muß einen
Körper bilden – Kennen sie den Poppen?
Ich lese jeden Sonntag das Evangelium und [4v]
die Epistel Griechisch – hier ist es. καὶ μ' ἔδειξεν
μίαν ἔκδοσιν Λατινοελληνικὴν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ
τῶν ἀποστόλων εἰς δέσιμον μαῦρον ἁπλούστατον.
Ich hoffe von ihnen zu hören wenn sie nach
Griech. kommen, ich habe mir ihren Nahmen
gemerkt, hier sehen sie –μ' ἔδειξεν ἕνα μεγά-
λον σημειω[μα]τάριον εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε γράψει τ' ὄνο-
μά μου. – Wie sie aber sehr gut Deutsch
sprechen, das freuet mich unendlich – Befehle –
ich wünschte – ich könnte in Griech. befehlen –
Sagen sie dem Grafen Capodistrias sehr
viel gutes – er begann sein Werk mit
sehr viel Einsicht und Mässigung –en-
twickelte große Kraft – Schließen sie sich
an ihn – Alle wohlgesinnte Griechen müs-
sen ihn unterstützen – sie haben von ihm
nichts zu fürchten, ich kenne ihn sehr genau.
er liebt sein Vaterland, er athmet nur
für die Wohlfahrt Griechenlands – Sagen
sie meinem Heidegger viel gutes, er ist
ein Mann von großen Talenten – τὸν εἶ-
πα νὰ μᾶς ἀφίσῃ ἀκόμη τὸν Η –wir werden sehen –
Es hat mich äußerst gefreut sie kennen [6r]
gelernt zu haben – Χαῖρε – Sie können ver-
sichert seyn daß es mich gefreut hat sie ge-
sehen zu haben – Viel Gutes ihrem Küber-
netes, und meinem Heidegger – Sie sind
sehr glücklich einem Volke zu gehören, welches
in seiner ganzen Jugendkraft dasteht – Χαῖρε –

»Ὁ υποφαινόμενος παρακαλεῖ τὸν κύριον
Λασσάνην, ἀφοῦ μὲ τὸ καλὸν φθάσῃ εἰς Ἑλ-
λάδα, νὰ προσφέρῃ τοὺς ἐγκαρδίους ἀσπα-
σμούς του Εἰς τοὺς κυρίους Ἀ. Μαυροκορ-
δάτον, Σπ. Τρικούπην, Γ. Σπανιολάκην, Γ.
Πραΐδην, Λιβέριον, Θεόκλ. Φαρμακίδην, καὶ

Γεννάδιον. Ἀ. Πολυζωΐδης

Σημ –Κοιτὼν μὲ πυκνὰ κάγκελλα – διασκέδασις
τῶν ἐπισήμων γυναικῶν μὲ τοὺς ξένους. –
ἡ Κοντέσσα ... Mme Κόρη μας –Rosi
Γνωριμία εἰς τὸ θέατρον μὲ τὴν ...

Ἄουγσπούργ ἀπὸ Μύνχεν 17 ὥρας. [6v]

–

Οἶκος βουλῆς – εἰκόνα Ῥαφαήλ – Rath Smidt –
Krahe aus Braunschweig – Dr Le Bret-Schnell –
Treppe –Dr. v. Kierer – Χημικὰ Dr Stephan –
Ὁ Γάλλος Γραικός – ὁ Σκοτέζος Menziers –

–

Οὔλμ – 22. ὥρας
Γοτθικὴ Ἐκκλησία Münster – πολλαὶ καλαί –

Στούττγάρδ 24. ὥρας.
Τοποθεσία ὡραιοτάτη –Rosenstein, Kannstadt ..
das schweitzer Mädchen und St-Galen – θέατρον –
ὁ Στρατηγὸς Theobald – αἱ δύο θυγατέρες του 15
καὶ 16. ἐτῶν ἡ ἀνατροφὴ ἀξιολογωτάτη – καλλονὴ καὶ πνεῦμα.
Ἐντελεῖς εἰς τὴν Γερμ. Γαλλ. Αγγλ. καὶ Ἰταλικὴν φιλολογίαν.
Goethe Dichter des Verstandes, Schiller Dichter der
Begeisterung – Μακάριος ὅστις εὐτυχήσῃ
νὰ ἑνωθῇ διὰ τῶν δεσμῶν τῆς ὑπανδρείας μὲ μίαν
ἀπὸ αὐτάς. Ἡλύσιον πεδίον θὰ τὸν φανῇ ἡ γῆ μας.
Νομικὸς Dr Reyscher. – Procurator Schott.
Hofrat André. Ὁ πρῶην Καπιτανος von Lancey.

Ἰδέαι.
Ἐφημερὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία νὰ περιγράφῃ
τὰ διάφορα καταστήματα ἤθη καὶ ἔθη τῶν πολιτισμένων
ἐθνῶν. καὶ νὰ ἐξετάζῃ ἂν εἶναι ὠφέλιμα διὰ νὰ εἰσα-
χθῶσι καὶ εἰς τὸ γένος μας.

–

Σχέδιον διὰ τοὺς σπουδάζοντας μὲ χρήματα τῶν
φιλελλήνων νέους – τέχναι – πολυτεχνικὸν σχολεῖον εἰς τὴν
Ἑλλάδα – Συνδρομή διὰ τοὺς μέλλοντας διδασκάλους [5r]
αὐτοῦ τοῦ σχολείου. Προτροπὴ τοῦ Βασιλέως τῆς Παυαρίας.

–

Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Ἀττικὴν καὶ εἰς τὴν δυτικὴν

Ἑλλάδα – ἀπραξία – φόβος μὴν ἀποτύχῃ καὶ
χαθοῦν ὅλα τὰ ἔξοδα – ἀνάγκη ἑνὸς συστήματος
Guerillas, διὰ μέσου ἁλύσσου τοιούτων Guerillas
ἐμποροῦσαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἑνωθῶσι μὲ τὴν δεξιάν
πτέρυγα τοῦ ῥωσσικοῦ στρατοῦ καὶ νὰ ἔβγωσιν ἀπὸ
τὴν μηδαμηνότητα εἰς τὴν ὁποίαν τοὺς ἐκαταδίκα-
σεν ἡ συνθήκη τῶν 6. Ἰουλίου –

–

Menzel –το σύγγραμμά του die deutsche Litera-
tur In 2 Bänden – recensiert von Heine
in den neue[n] politischen Annalen –
Danegger ἀνδριαντοποιός –Χριστός. –
Ἀγγλία. – Ἀναστάσιος Βαλάνου Καπιτάνος –
χρηματωλογῶν.
Ἐξάφνισις ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν τοῦ
Génèral Theobald μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Schiller.
Παράκλησις νὰ τοὺς γράψω. –

Κάρλσροῦ 20. ὥρας
Παλάτι ὡραῖον – ἄλογα τοῦ Δουκός ἀξιόλογα –
θέατρον μέτριον. Kabale und Liebe ἡ
Louise παρὰ σωματώδης

Μπάδεν – λουτρά –10. ὥρας – [5v]
6. ὥρες πρὶν τὸ Ῥαστάδ? – παλάτι ὡραῖον –
εἰς τὸ μπάδεν τὰ λουτρὰ εἰς τὰ ξενοδοχεῖα –Salon
de Conversation. Altes Schloß ½ ὥραν
ἀνήφορος – 201 σκαλία εἰς τὴν κορυφὴν τῶν
ἐρειπίων τοῦ Πύργου – xxx μὲ φλογέραν
ὡραῖον καὶ διὰ τραγοῦδι ἁρμόδιον. –

Στράσβουργ –10. ὥρας –
Πλησίον τοῦ Ρήνου τὸ μνημεῖον τοῦ Dessaix –
Münster 658 σκαλία – ἕως τὴν κορώνα –
μνημεῖο –τοῦ Mar[é]chal de Saxe εἰς μίαν Ἐκκλη[σίαν]
θέατρον Γαλ[λικὸν] καὶ Γερμανικόν –
Ὁ Γραικὸς Κύπριος Πετράκης Χαγγῆς –
L'avocat Barthelemy φίλος του Favier.
Πολλούς χαιρετισμούς.

<u>Παρίσι</u>
Mr Bachelot Chirurgien Cheva[lier] d[e] la;

legion d'honneur – ἤκουσεν τοὺς ἀνθρώπους
νὰ ὁμιλοῦν τούρκικα διὰ τὸν φόνον τοῦ A. v. –
Duc Dalberg – τῆς ἰδέας ὅτι ἡ Ἑλλὰς
ἔχει χρείαν βασιλέως καὶ πρὸς καθησύχασιν τῆς
Εὐρώπης καὶ διότι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Capodistria
δὲν ὑπάρχει ἄλλος Ἕλλην ἱκανὸς ν' ἀναπληρώσῃ
τὸν τόπον του –
Madame Montgolfier [7r]
Madame Bellok
Gordegiani m[ia] fiorenza
Aristide D' Isay
Chez M. Paul Carrus.
Jean Maye Grec
Rue des Recolléttes
N. 3 près du Cours
St. Louis À Marseille
et son Fils
Thémistocle.

Σχόλια

1 *Ἀναχώρησις ἀπὸ τὸ Κάστρον*: η αναχώρηση από το φρούριο της Τερέζιενσταντ στις 25 Νοεμβρίου 1827.

2 *φύλαξ εἰς τὸ πλάγι μας*: ο Lorenczy, υπάλληλος, έμπιστος των αυστριακών αρχών.

3 *Πράγα*: άφιξη στις 25 Νοεμβρίου 1828 (γρηγοριανό ημερολόγιο).

4 *Δ. = Βελδάρης*: πρόκειται ίσως για το ίδιο πρόσωπο με τον Έλληνα Βελδάρη, ο οποίος εμφανίζεται σε αναφορά της στρατιωτικής φρουράς της Πράγας στις 24.04.1821, ως ξεναγός μιας ομάδας ελλήνων φοιτητών στα αξιοθέατα της πόλης· βλ. σημ. 307 στο «Γεώργιος Λασσάνης: Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα».

5 *χαρατσοχάρτια*: βεβαιωτικά έγγραφα καταβολής κεφαλικού φόρου οθωμανών υπηκόων. Καθιερώθηκαν από τα τέλη του 17ου αιώνα.

9 *Pezold*, *Plitz*, *Kupelwieser*: δεν ταυτίστηκαν.

11 *Μπαρονέσσα Μαριάννα Μάρκελικ*: μάλλον η Marianne von Margelik (17.10.1810). Το 1831 παντρεύτηκε τον Eduard Baselli von Süßenberg με τον οποίο απέκτησαν έξι παιδιά. Βλ. *Schematismus des Königreiches Böhmen für das Jahr 1827*, σ. 43, 88, 480 και *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1871*, σ. 21.

13 *ἐπισκέφθην τὸ θέατρον*: το Kaiserliches Ständisches Nazionaltheater, το Αυτοκρατορικό Εθνικό Θέατρο, ήταν τότε το σημαντικότερο θέατρο της Πράγας, βλ. Stelzig, *Versuch einer medizinischen Topographie von Prag*, τ. 1, σ. 231.

14 *τῶν ποιημάτων τοῦ Ὀσσιὰν*: ο Όσσιαν, το όνομα του οποίου προέρχεται από το όνομα του βάρδου Oisín, μορφής της ιρλανδέζικης μυθολογίας, είναι ο αφηγητής και υποτιθέμενος δημιουργός ενός κύκλου επικών ποιημάτων τα οποία δημοσιεύτηκαν με τους τίτλους *Fingal* και *Temora*, αντιστοίχως το 1761 και 1763. Το 1765 τα ποιήματα κυκλοφόρησαν σε μια συγκεντρωτική έκδοση υπό τον τίτλο *The Poems of Ossian*. Επικράτησε να αναφέρονται απλώς ως *Όσσιαν*. Πραγματικός δημιουργός τους ήταν ωστόσο, ο James Macpherson (1736-1796), ο οποίος παρουσιαζόταν έως την αποκάλυψή του ως εκείνος που συνέλεξε τα ποιήματα, τα μετέφρασε από τα γαελικά στα αγγλικά και τα εξέδωσε. Η αποκάλυψη της αληθινής πατρότητας δεν επηρέασε την τύχη του έργου, το οποίο ανταποκρινόταν στη νέα ευαισθησία που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στην Ευρώπη από τα τέλη του 17ου αιώνα, οδηγώντας αρχικά στη διαμόρφωση του Αισθαντισμού (Προρομαντισμού) και εν συνεχεία του Ρομαντισμού. Ο «Όσσιαν» ανταποκρινόταν στους ορίζοντες προσδοκιών που δημιούργησαν σταδιακά ο Αισθαντισμός και, από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, ο Ρομαντισμός και ο αρχόμενος εθνικισμός: στην εμφαντική έκφραση των συναισθημάτων στις αναπαραστάσεις των ανθρωπίνων σχέσεων και στις αναπαραστάσεις της φύσης, στο ενδιαφέρον για τη φαντασία και το υποσυνείδητο που οδηγούσε σε μια στροφή προς το μεταφυσικό, στην πεποίθηση ότι η «φυσική ιδιοφυΐα» ήταν το κατεξοχήν πρότυπο λογοτέχνη (κατεξοχήν παραδείγματα: Όμηρος, Όσσιαν, Σαίξπηρ), τέλος, στο ενδιαφέρον για το ιστορικό παρελθόν, κυρίως το μεσαιωνικό, και τον λαϊκό πολιτισμό. Ο *Όσσιαν* άσκησε μεγάλη επίδραση σε λογοτέχνες, διανοητές και καλλιτέχνες. Ενδεικτικά αναφέρονται ο Χέρντερ, ο Γκαίτε, οι λογοτέχνες του κινήματος *Θύελλα και Ορμή* (*Sturm und Drang*) και οι ρομαντικοί Madame de

Stäel και Ugo Foscolo, όπως επίσης οι ζωγράφοι James Barry, Jean-Auguste-Dominique Ingres και Angelica Kauffmann, και οι μουσικοί Franz Schubert, Jean-François Le Sueur, Felix Mendelssohn και Niels Gade.

17-19 Οι στίχοι προέρχονται από το ακόλουθο χωρίο του *Όσσιαν*, στο οποίο ο τυφλός βάρδος Όσσιαν, παρηγορεί τη Μαλβίνα, αγαπημένη του γιού του Όσκαρ, για τον πρόωρο θάνατο του τελευταίου: «*O Malvina!* [...] *upon the harp*: "When thou didst return from the chace, in the day of the sun, thou hast heard the music of the bards, and thy song is lovely. It is lovely, O Malvina, but it melts the soul. There is a joy in grief when peace dwells in the breast of the sad. But sorrow wastes the mournful, O daughter of Toscar, and their days are few. They fall away, like the flower on which the sun looks in his strength after the mildew has passed over it, and its head is heavy with the drops of night. Attend to the tale of Ossian, O maid; he remembers the days of his youth".» Βλ. Macpherson: *Fingal, an Ancient Epic Poem*, 1762, σ. 250.

24 *Βιέννα. Πικρὴ ἐνθύμησις*: το επίθετο «πικρή» αναφέρεται αφενός στην απογοήτευση που, όπως γράφει στη συνέχεια ο Λασσάνης, του προκάλεσε η συμπεριφορά των Ελλήνων της Βιέννης, αφετέρου στη θλίψη του για τον θάνατο του Αλέξανδου Υψηλάντη, που απεβίωσε εκεί στις 31 Ιανουαρίου 1828.

25-26 *Ζώης Χαραμῆς*: έλληνας έμπορος, ένας από τους δώδεκα επικεφαλής της ελληνικής κοινότητας της Βιέννης στα χρόνια της εκεί παραμονής της Λασσάνη, βλ. Ευστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννῃ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, σ. 75-76. Ο Χαραμής συγκαταλεγόταν στα ιδρυτικά μέλη της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης και ήταν καλά ενημερωμένος για τις δραστηριότητές της· βλ. Κούκκου: *Ο Καποδίστρας και η παιδεία, 1803-1822*, σ. 103, σημ. 70. Υπενθυμίζω ότι επιφανή μέλη της Φιλομούσου ήταν οι: Ιγνάτιος μητρ. Ουγγροβλαχίας, Ιωάννης Καποδίστριας, Αλέξανδρος Στούρτζας, Δημήτριος Μόστρας, Άνθιμος Γαζής, Ζηνόβιος Πωπ, Αλέξανδρος Βασιλείου, Γεώργιος Σταύρου, Χριστόφορος Ανδρέου και Ζώης Χαραμής· βλ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, 2 τόμ., Αθήνα 1959-1961, εδώ τ. 1, σ. 135.

26 *Δ[ημήτριος] Ποστολάκας*: έμπορος βλαχικής καταγωγής και αξιόλογος βιβλιοσυλλέκτης. Διετέλεσε μέλος του δωδεκαμελούς συμβουλίου που ήταν επικεφαλής της κοινότητας της Βιέννης. Μαζί με τον Γεώργιο Σίνα, διοργάνωσε το 1827 έναν έρανο μεταξύ των Ελλήνων της Βιέννης για να εξαγοραστούν Έλληνες που είχαν αιχμαλωτιστεί ή εξανδραποδιστεί κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, και να προσφερθεί βοήθεια σε άλλα θύματα του πολέμου, βλ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, σ. 284-285. Η βιβλιοθήκη του αγοράστηκε από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

26 *Ρογκότης*: το πρόσωπο δεν ταυτίστηκε. Ενδέχεται να είναι ένα από τα πρόσωπα που ακολουθούν. Ένας Ζ. Ρογγότης και ένας Πολύζος Ρογγότης (ίσως το ίδιο πρόσωπο, αν το αρχικώνυμο Ζ. σημαίνει [Πολυ]Ζώης) εντοπίζονται μεταξύ των μελών του δωδεκαμελούς συμβουλίου της ελληνικής κοινότητας της Βιέννης αντιστοίχως το 1824 και το 1826· βλ. Ευστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννῃ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, σ. 75, 93, 196. Ο παραπάνω Πολύζος Ρογγότης πρέπει να ταυτίζεται με τον «τιμιώτατο κύριο Πολυζώη Ῥογώτη», συνδρομητή του έργου του Δημ. Δάρβαρη, *Ἐγκυκλοπαιδεία ἁπλοελληνική*, σ. ιδ΄. Το 1803 ανάμεσα στους δωρητές της ελληνικής κοινότητας της Βιέννης συγκαταλέγεται κάποιος Ρίζος Ρογκότης, ό.π., σ. 86. Υπάρχει επίσης ένας Πάικος Ρογκότης, συνδρομητής της έκδοσης *Τὰ εἰς διαφόρους συγγραφεῖς ἐκδοθέντας ἀπὸ τὸν Κοραῆν Προλεγόμενα, δεύτερον ἐκδιδόμενα διὰ συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν* (1815).

27 *Βαρονέσσα Μύνχ Βελιγκχάουσεν*: ίσως η Sophie Theresia von Schloissnigg

(*1805), σύζυγος του Eligius Franz Joseph von Münch-Bellinghausen (1806-1871), λογοτέχνη γνωστού με το όνομα Friedrich Halm. Έφερε τον τίτλο της βαρόνης (Freiin).

29 *Κοδρικοκοραϊστικὴν ἔριδα*: Η έριδα μεταξύ του Παναγιώτη Κοδρικά, εκπροσώπου των Φαναριωτών, και του Αδαμάντιου Κοραή, εκπροσώπου της αστικής τάξης, εστιαζόταν σε γλωσσικά ζητήματα, αλλά εδραζόταν στον ανταγωνισμό παλαιών και νέων κοινωνικών ομάδων για την ηγεσία στην ελληνική κοινωνία. Αφορμή για την εκδήλωσή της έδωσε τον Φεβρουάριο του 1816 μία «Εγκύκλιος» του Θεόκλητου Φαρμακίδη και του Κωνσταντίνου Κοκκινάκη, εκδοτών του φιλοκοραϊκού περιοδικού *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, στην οποία απάντησε λίγο αργότερα ο Κοδρικάς. Η διαμάχη συνεχίστηκε το 1817, χρονιά κατά την οποία αναμίχθηκε προσωπικά ο Κοραής, και αναζωπυρώθηκε το 1818 με την έκδοση της *Μελέτης τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου* του Κοδρικά. Όπως σημειώνει ο Ηλιού, η *Μελέτη* «προκάλεσε έντονη και βίαιη δημόσια αντιπαράθεση και περίτεχνους παρασκηνιακούς χειρισμούς, προκειμένου να εξασφαλιστούν στηρίγματα ή να εξουδετερωθούν εκείνα που διέθετε η κάθε αντιμαχόμενη παράταξη», βλ. Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, σ. 552. Η διαμάχη συνεχίστηκε το 1819 κυρίως μέσα από άρθρα περιοδικών. Ο Λασσάνης βίωσε την ιδεολογική και κοινωνική αντιπαράθεση των δύο πλευρών κατά τη διαμονή του στην Οδησσό. Η αναφορά του στη διαμάχη μεταξύ του Κοραή και του Κοδρικά, δείχνει ότι απόηχοί της επιβίωναν στη Βιέννη την εποχή που ο κοζανίτης λόγιος βρισκόταν εκεί. Η αυστριακή πρωτεύουσα είχε υπάρξει άλλωστε στα χρόνια 1811-1821 τόπος έκδοσης του *Λόγιου Ερμή* και της *Καλλιόπης*, των βασικών περιοδικών μέσω των οποίων εξέφραζαν τις απόψεις τους αντιστοίχως οι κοραϊστές και οι οπαδοί του Κοδρικά.

29-30 *Ἀνέκδοτον εἰς τὴν Κοδρικοκοραϊστικὴν ἔριδα – καὶ ὁ Σουλτάνος Κοραϊστῆς*: «ἀνέκδοτον», αυτό που δεν έχει εκδοθεί, δηλαδή δημοσιευτεί, κοινολογηθεί. Δεν είναι σαφές εάν το «ἀνέκδοτον» ότι και ο σουλτάνος συγκαταλεγόταν δήθεν στους οπαδούς του Κοραή, κυκλοφορούσε ευρύτερα ή αν δημιουργός του είναι ο Λασσάνης.

31-32 *Βαλάσσας* [...] *Zwang*: πρόκειται για τον Constantin Balassas και το έργο του *Der Hufenbeschlag ohne Zwang*, που εκδόθηκε το 1828 στη Βιέννη από τον Gerold.

33-35 *Κούμας* [...] *ἐκοινώνησαν τ' ἄχραντα μυστήρια*: ο Κωνσταντίνος Κούμας (1777-1836) ζούσε στη Βιέννη από το 1821. Η μετάληψη του βαριά άρρωστου Αλέξανδρου Υψηλάντη για την οποία κάνει εδώ λόγο ο Λασσάνης σχετίζεται ίσως με την προσπάθεια της πριγκίπισσας Constanze Razumovskij να προσηλυτίσει τον ετοιμοθάνατο Υψηλάντη στον καθολικισμό, βλ. Ενεπεκίδης, *Ρήγας – Υψηλάντης – Καποδίστριας*, σ. 120-122. Πηγή των πληροφοριών είναι τα απομνημονεύματα της Lulu von Thürheim, αδελφής της Constanze.

37 *τὸν φιλόσοφον*: η λέξη δήλωνε κατά την εποχή του Διαφωτισμού τον οπαδό της νεωτερικής φιλοσοφίας και κατ' επέκτασιν των ιδεών του Διαφωτισμού. Η λέξη απέκτησε την ειδική αυτή σημασία στην ελληνική γλώσσα υπό την επίδραση της γαλλικής, στην οποία ως philosophes χαρακτηρίζονταν εν γένει οι Διαφωτιστές. Ο Λασσάνης θεωρεί τον Διαφωτισμό ασύμβατο με την προσκόλληση στους εξωτερικούς τύπους της θρησκείας.

38 *Tafinger*: ο Moritz Michael Daffinger (1790-1849), ακουαρελίστας και μινιατουρίστας, γιος του ζωγράφου πορσελλάνης Johann Leopold Daffinger (ή Däffinger / Taf[f]inger). Κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου της Βιέννης 1814/15 ο M. M. Daffinger έγινε ευρύτερα γνωστός ως ζωγράφος πορτρέτων, βλ. *AKL*, τ. 23, σ. 380-382.

38 *von Salis*: ο γερμανός ζωγράφος πορτρέτων Carl von Sales (1791-1870) σπούδασε

και δημιούργησε τα πρώτα σημαντικά έργα του στη Βιέννη, βλ. AKL, τ. 100, σ. 449-450.

38 *Lampi*: ο Johann Baptist von Lampi (1751-1830), ζωγράφος θρησκευτικών θεμάτων και πορτρέτων αριστοκρατών. Στα τέλη του 18ου αιώνα η φήμη του ως ζωγράφου προσωπογραφιών είχε τόσο απλωθεί που προσκλήθηκε στη Ρωσία. Μετά από εξαετή διαμονή στην αυλή της Αγίας Πετρούπολης επέστρεψε το 1796 στη Βιέννη, όπου διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην καλλιτεχνική ζωή, βλ. *AKL*, τ. 83, σ. 50-51. Ο Λασσάνης είχε πληροφορηθεί για το έργο του Lampi πιθανώς από την Constanze von Thürheim. Ο ζωγράφος είχε φιλοτεχνήσει την προσωπογραφία του συζύγου της, του πρίγκιπα Andrej Kirillovič Razumovskij (1752-1836).

40 *Μύνχεν*: München, Μόναχο.

41 *Neuberghausen, Hes[s]ellohe, Lockerxxx*: περίχωρα του Μονάχου, τόποι περιπάτου. Ακολουθεί δυσανάγνωστη λέξη από την οποία διαβάζονται μόνο οι δύο πρώτες συλλαβές («Locker»).

42 *Föhring, Bogenhausen:* τουριστικοί οδηγοί της εποχής συστήνουν τις περιοχές αυτές ως τόπους περιπάτου, βλ. Engelmann / Reichard, *Manuel du voyageur en Allemagne*, σ. 231.

42-43 *Hof* [...] *Garten*: ο Hofgarten, ο κήπος του παλατιού, στη βορεινή πλευρά. Άνοιξε στο κοινό το 1776 και αποτέλεσε στο εξής τον δημοφιλέστερο τόπο περιπάτου στο Μόναχο. Στα χρόνια 1816-1818 κτίστηκε στη δυτική πλευρά του μια επιβλητική πύλη, σχεδιασμένη από τον Leo von Klenze (1784-1864), όπως επίσης και μια νέα στοά με καμάρες, η οποία εκτεινόταν δεξιά και αριστερά της πύλης. Το κομμάτι της στοάς που βρισκόταν βόρεια της πύλης ήταν ενσωματωμένο σε ένα κτίριο, που ονομαζόταν «Bazar» (βλ. παρακάτω στ. 43). Βλ. Büttner, *Peter Cornelius*, σ. 32-33.

42-43 *englischer Garten*: ο «Αγγλικός Κήπος» στα βορειοανατολικά του κήπου του παλατιού (Hofgarten, βλ. στ. 42-43). Η δημιουργία του οφείλεται στον Benjamin Thompson, μετέπειτα Reichsgraf von Rumford (1753-1814) και η αισθητική διάπλασή του στον Clarus Friedrich Ludwig von Sckell (1750-1823). Άνοιξε στο κοινό το 1792. Ακολουθεί το αγγλικό πρότυπο που καθιερώθηκε τον 18ο αιώνα στην κηποτεχνία και τοπιοτεχνία, το οποίο, αντίθετα από το γαλλικό πρότυπο που προηγήθηκε, δεν επιχειρούσε να υποτάξει τη φύση σε γεωμετρικές φόρμες αλλά επιδίωκε την εντύπωση της «φυσικότητας». Ο «Αγγλικός Κήπος» αποτελούσε προσφιλή τόπο καθημερινού περιπάτου. Τον κοσμούσαν αγάλματα και οικοδομήματα, όπως ένας κινέζικος πύργος απ' όπου μπορούσε κανείς να δει από ψηλά το Μόναχο, ένας ναός του Απόλλωνα και δημόσια λουτρά. Το καλοκαίρι, από τις 6 έως τις 7 το απόγευμα, έπαιζαν μουσική οι ορχήστρες των στρατιωτικών ταγμάτων που στρατοπέδευαν στην πόλη. Βλ. Baumann, *Die Haupt- und Residenzstadt München*, σ. 127-133.

43 *Παζὰρ ὡραῖον κτήριον*: το «Bazar»/«Bazargebäude» βρισκόταν στη δυτική πλευρά του Hofgarten (βλ. στ. 42-43). Σχεδιάστηκε από τον Klenze και κτίστηκε στο διάστημα 1824-1826. Σε αυτό στεγάζονταν διάφορα καταστήματα και το καφέ «Tambosi», που λειτουργεί ως σήμερα. Βλ. Büttner, *Peter Cornelius*, σ. 33.

44-45 *12 fresco* [...] *ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Παυαρίας*: οι εν λόγω νωπογραφίες βρίσκονται στη νέα στοά στον Hofgarten η οποία κατασκευάστηκε με σχέδια του Klenze (βλ. εδώ στ. 42-43). Αντλούν θέματα από την ιστορία των οκτώ αιώνων της διακυβέρνησης της Βαυαρίας από τον οίκο των Wittelsbach, μέχρι την εποχή της βασιλείας του Μαξιμιλιανού Α΄ Ιωσήφ, 1806-1825. Φιλοτεχνήθηκαν από τον Peter Cornelius και τους μαθητές του Ernst Förster, Clemens Zimmermann, Wilhelm

Röckel, Karl Stürmer, Karl Hermann, Hermann Stilke, Georg Hiltensperger, Wilhelm Lindenschmidt, Philipp Schilgen, Gottlieb Gassen, Adam Eberle, Dietrich Monten και Philipp Foltz. Ο Λασσάνης αναφέρει αμέσως παρακάτω αρκετούς από αυτούς. Το έργο ξεκίνησε το καλοκαίρι του 1826 και ολοκληρώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1829. Περιελάμβανε συνολικά 18 νωπογραφίες, από τις οποίες, όταν ο Λασσάνης βρισκόταν στο Μόναχο, είχαν ολοκληρωθεί ένδεκα. Βλ. Büttner, *Peter Cornelius*, σ. 32-34.

46 *Κορνήλιος*: ο Peter Cornelius (1783-1867), ένας από τους σημαντικότερους Ναζαρηνούς ζωγράφους, συνδεόταν με τους ιδρυτές του κινήματος Franz Pforr και Friedrich Overbeck (βλ. τα σχόλια στον στ. 48 «Pfolz»). Το 1819 ο Λουδοβίκος Α΄ του ανέθεσε να φιλοτεχνήσει τις τοιχογραφίες τριών χώρων στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου. Την εποχή της επίσκεψης του Λασσάνη, ο Cornelius ζούσε στη βαυαρική πρωτεύουσα και φιλοτεχνούσε τις νωπογραφίες του Hofgarten (βλ. στ. 44-45). Βλ. Müller-Tamm, *Nazarenische Zeichenkunst*, σ. 30-31.

46 *Zimmermann*: ο ζωγράφος Clemens von Zimmermann (1788-1869) εγκαταστάθηκε στο Μόναχο το 1820. Φιλοτέχνησε νωπογραφίες στην Παλαιά Πινακοθήκη (Alte Pinakothek), στον Hofgarten (βλ. στ. 44-45) και στη Γλυπτοθήκη, σχεδιασμένες από τον Cornelius. Βλ. Ebnet, *Sie haben in München gelebt*, σ. 554.

46-47 *Schnorr, – γνωριμίαν μὲ τὴν καλὴν καὶ νέαν του γυναῖκα*: ο ναζαρηνός ζωγράφος Julius Schnorr von Carolsfeld (1794-1872) συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους γερμανούς ζωγράφους του 19ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Βιέννη ήρθε σε επαφή με τον θρησκευτικό Ρομαντισμό, ενώ αργότερα, στη Ρώμη, συνδέθηκε με τον Cornelius (βλ. στ. 46) και τον Johann Friedrich Overbeck – κεντρικές μορφές του κινήματος των Ναζαρηνών. Στις 30 Οκτωβρίου 1827 παντρεύτηκε στη Βιέννη τη νεανική του αγάπη Marie Heller, της οποίας ο πατριός, ο ζωγράφος Ferdinand Olivier, υπήρξε φίλος και μέντοράς του. Τον Νοέμβριο του 1828 διορίστηκε από τον Λουδοβίκο Α΄ καθηγητής στην Ακαδημία Καλών Τεχνών (Kunstakademie) στο Μόναχο. Βλ. Seeliger κ.ά., *Julius Schnorr von Carolsfeld, Zeichnungen*, σ. 29-32, 72-75.

48 *Monden*: Ο ζωγράφος Heinrich Maria Dietrich Monten (1799-1843), μαθήτευσε κοντά στον Peter von Hess (1792-1871), γνωστό από τους πίνακές του με θέματα από την Ελληνική Επανάσταση. Ειδικεύτηκε σε ιστορικά θέματα. Ο Monden φιλοτέχνησε τρεις από τις νωπογραφίες του Hofgarten (βλ. στ. 44-45). Βλ. *AKL*, τ. 90, σ. 335-336.

48 *Schilgen*: ο Philipp Anton Schilgen (1792-περ.1857), ζωγράφος ιστορικών θεμάτων, μαθήτευσε κοντά στον Cornelius και υπήρξε, όπως και άλλοι μαθητές του, βοηθός του στα έργα που ανέλαβε να φιλοτεχνήσει στη Γλυπτοθήκη και στον Hofgarten (βλ. στ. 44-45) του Μονάχου.

48 *Pfolz*: Δεν εντοπίζεται ζωγράφος με αυτό το όνομα. Καθώς το όνομα εμφανίζεται μαζί με τα ονόματα ζωγράφων από τον κύκλο του Cornelius πρόκειται μάλλον για τον Philipp Foltz (1805-1877), μαθητή του Cornelius από το 1825 και μέλος της ομάδας που φιλοτέχνησε τις νωπογραφίες στον Hofgarten (βλ. στ. 44-45). Το όνομα «Pfolz» που αναφέρει ο Λασσάνης οφείλεται μάλλον σε σύγχυση του Foltz με τον ζωγράφο Franz Pforr (1788-1812), ιδρυτή μαζί με τον Friedrich Overbeck (1789-1869), της πρώτης μοντέρνας καλλιτεχνικής ένωσης, της Ένωσης του Αγίου Λουκά (Lukasbund). Οι ζωγράφοι της κίνησης αυτής, έγιναν αργότερα γνωστοί ως Ναζαρηνοί. Ο Foltz, διακρίθηκε ως ζωγράφος ιστορικών θεμάτων στο κλίμα του Ρομαντισμού. Είναι ο δημιουργός του γνωστού πίνακα «Der Abschied

König Ottos vom Münchner Hof» («Ο βασιλιάς Όθωνας αποχαιρετά την αυλή του Μονάχου»), που απεικονίζει την αναχώρηση του Όθωνα για την Ελλάδα στις 6 Δεκεμβρίου 1832.

48 *Stieler*: ο ζωγράφος Joseph Karl Stieler (1781-1858) εγκαταστάθηκε στο Μόναχο το 1812. Οι πίνακές του, κυρίως προσωπογραφίες, είναι επηρεασμένοι από τον γαλλικό κλασικισμό και τείνουν προς τον ιδεαλισμό. Βλ. Ebnet, *Sie haben in München gelebt*, σ. 389. Ο βασιλιάς Λουδοβίκος Α΄ του ανέθεσε να φιλοτεχνήσει τις προσωπογραφίες που προορίζονταν για την «Γαλαρία/Πινακοθήκη των Καλλονών» (Schönheitsgalerie). Ανάμεσα στις «Καλλονές» ήταν και η ηθοποιός Charlotte von Hagn, για της οποίας το πορτραίτο κάνει λόγο ο Λασσάνης παρακάτω (βλ. στ. 58-59).

48 *Reichmann*: δεν ταυτίστηκε.

49 *Hermann*: ο Christian Karl Heinrich Hermann (1802-1880), ναζαρηνός ζωγράφος, γνωρίστηκε το 1820 με τον Cornelius και το 1823 εγκαταστάθηκε στο Μόναχο, όπου συνεργάστηκε μαζί του στις νωπογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν στη Γλυπτοθήκη και στον Hofgarten (βλ. στ. 44-45), βλ. *AKL*, τ. 72, σ. 197-198

49 *Εὐθύμιος*: ο μοναχός αγιογράφος Ευθύμιος Δημητρίου φιλοτέχνησε τις έξι εικόνες που κοσμούν το τέμπλο στον ορθόδοξο ναό του Σωτήρος (Salvatorkirche) στο Μόναχο (βλ. στ. 116). Αποτελούν σήμερα τα μόνα γνωστά έργα του. Φέρουν τη χρονολογία 1829. Βλ. «Die griechische Kirche in München» στην *Beilage zur Allgemeinen Zeitung* No 354, σ. 1414-1415 και Παπανικολάου, «Η εικονογράφηση της ελληνορθόδοξης εκκλησίας του Μονάχου», σ. 371.

50 *Schelling*: ο γνωστός φιλόσοφος του Ρομαντισμού Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854) άρχισε να διδάσκει ως καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου την άνοιξη του 1827. Μαζί με τους Oken, Görres και Thiersch, που αναφέρονται αμέσως μετά από αυτόν, ήταν από τους πρώτους καθηγητές του παραπάνω Πανεπιστημίου, το οποίο άρχισε να λειτουργεί τον Νοέμβριο του 1826, μετά από απόφαση του Λουδοβίκου Α΄ να μεταφέρει το Πανεπιστήμιο του Landshut στο Μόναχο. Από το 1827 ο Schelling ήταν επίσης πρόεδρος της Ακαδημίας Επιστημών της Βαυαρίας.

50 *Oken*: ο Lorenz Oken (1779-1851) δίδασκε από την άνοιξη του 1827 Φυσική Φιλοσοφία (Naturphilosophie) στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου.

50 *Görris*: ο Johann Joseph Görres (1776-1848), ασχολήθηκε με την έρευνα της φύσης, την ιατρική και την ιστορία. Εμπνεόταν από τα πολιτικά ιδανικά της Γαλλικής Επανάστασης και από τη φιλοσοφία του Ρομαντισμού (κυρίως του Schelling). Το 1799, απογοητευμένος από την πολιτική του Ναπολέοντα, απομακρύνθηκε από τα κοινά, για να επιστρέψει το 1814 ως εκδότης της εφημερίδας *Rheinischer Merkur*, η οποία γρήγορα απέκτησε μεγάλη επιρροή στην κοινή γνώμη. Ο Görres προέβαλλε ως πολιτικό αίτημα τη γερμανική ενότητα και επισήμανε τη σημασία που θα έπρεπε να έχουν κοινωνικά ζητήματα για τον γερμανικό Ρωμαιοκαθολικισμό. Η κριτική που άσκησε στον συντηρητισμό των Μεγάλων Δυνάμεων προκάλεσε διώξεις του. Στη δεκαετία του 1820 στράφηκε προς τον μυστικιστικό Ρωμαιοκαθολικισμό. Το 1827 διορίστηκε καθηγητής της ιστορίας και της ιστορίας της λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Το έργο του την εποχή εκείνη τοποθετείται στο πλαίσιο του χριστιανικού Ρομαντισμού. Το 1847/48 στο τελευταίο βιβλίο του, *Aspecten an der Zeitwende*, «προειδοποιούσε για την τυραννία του μέλλοντος, «τον ριζοσπαστισμό, τον κομμουνισμό και το προλεταριάτο». Βλ. Mayer, «Görres», σ. 59-60.

51 *Thiersch*: ο Friedrich Wilhelm Thiersch (1784-1860) εγκαταστάθηκε στο Μόναχο

το 1809 ως καθηγητής γυμνασίου. Το 1826, ενώ ήταν ήδη μέλος της Ακαδημίας Επιστημών της Βαυαρίας, διορίστηκε καθηγητής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου του οποίου αργότερα πρυτάνευσε (1829-1830). Στα 1831-1832 ταξίδεψε στην Ελλάδα, όπου προπαγάνδισε την επιλογή του Όθωνα ως βασιλιά του νέου κράτους. Υπήρξε φίλος του Cotta και αρθρογράφος των εφημερίδων του *Allgemeine Zeitung* και *Morgenblatt*. Ανήκε στη δεκαμελή ηγετική ομάδα του Κομιτάτου της Βαυαρικής Φιλελληνικής Εταιρείας, στην οποία ανήκαν επίσης οι Eduard von Schenk (βλ. στ. 53) και Heinrich von Kerstof (βλ. στ. 69), που αναφέρονται παρακάτω.

51 *ἀκοινώνητοι*: οι τέσσερεις καθηγητές, Schelling, Oken, Görres, Thiersch χαρακτηρίζονται «ἀκοινώνητοι», ενώ παρακάτω (στ. 54-55) οι ποιητές Beer, Schenk και Heine χαρακτηρίζονται «κοινωνικοί». Τα συμφραζόμενα δεν επαρκούν για να ερμηνευτούν οι δύο όροι με ασφάλεια.

52-53 *Michael Beer Ἑβραῖος le Banquier Poet*: ο γερμανοεβραίος δραματουργός Michael Beer (1800-1833) ήταν γιος του τραπεζίτη Jacob Herz Beer (1769-1825), γι' αυτό χαρακτηρίζεται από τον Λασσάνη ως «le Banquier Poet», «ο τραπεζίτης ποιητής». Το 1828 έκανε πρεμιέρα στο Μόναχο το έργο του «Struensee».

53 *von Schenk*: ο νομικός Eduard von Schenk (1788-1841) ανέπτυξε μετά την προσχώρησή του στον Ρωμαιοκαθολικισμό (1817) μια πλούσια ποιητική και θεατρική παραγωγή που χαρακτηρίζεται από τις υπερβολές του θρησκευτικού Ρομαντισμού. Παρά το περιορισμένο ταλέντο του υπήρξε δημοφιλής, θεωρήθηκε διάδοχος του Schiller και του Kleist και έτυχε τιμών και αναγνώρισης εκ μέρους του Λουδοβίκου Α΄. Ανέλαβε σημαντικά δημόσια αξιώματα, όπως αυτό του υπεύθυνου για θέματα θρησκείας και παιδείας στο υπουργείο εσωτερικών (1825-1828) και εκείνο του υπουργού εσωτερικών (1828-1831), τα οποία άσκησε με τρόπο συντηρητικό και ευνοϊκό προς τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Συνδεόταν φιλικά με τον ποιητή Michael Beer (βλ. στ. 52-53). Βλ. Elias, λημ. «Schenk, Eduard von», σ. 37-44. Το μονόπρακτό του *Albrecht Dürer in Venedig* (που ανέβηκε με αφορμή τα 300 χρόνια από το θάνατο του ζωγράφου) και η –αδικαιολόγητα επιτυχημένη, όπως έχει χαρακτηριστεί– τραγωδία του *Belisar* (1826) παίχτηκε στο Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου αντιστοίχως στις 28 Μαΐου και στις 16 Ιουνίου 1828. Συγκαταλέγονται έτσι στα θεατρικά έργα που πιθανώς παρακολούθησε ο Λασσάνης κατά την παραμονή του στη βαυαρική πρωτεύουσα. Ο Schenk ανήκε στη δεκαμελή ηγετική ομάδα του Κομιτάτου της Βαυαρικής Φιλελληνικής Εταιρείας (βλ. στ. 51).

53 *ὁ Heyne νοστιμότατος*: ο γνωστός λογοτέχνης Christian Johann Heinrich Heine (1797-1856). Χαρακτηρίζεται «νοστιμότατος» προφανώς λόγω της ειρωνείας και του χιούμορ που διέπουν τα κείμενά του. Από τα τέλη Νοεμβρίου του 1827 ο Χάινε ήταν εγκατεστημένος στο Μόναχο, όπου εργαζόταν ως συντάκτης των *Neue allgemeine politische Annalen* που εξέδιδε ο Cotta, βλ. Neugebauer-Wölk, *Revolution und Constitution*, σ. 575. Εγκατέλειψε ωστόσο τη θέση μετά από μερικούς μήνες.

54-55 *κοινωνικοί*: βλ. στ. 51.

55 *Goethenthum*: η δυναστική κυριαρχία του έργου του Γκαίτε ως λογοτεχνικού προτύπου. Σχηματικά: η κυριαρχία του Κλασικισμού κατά της οποίας στρεφόταν ο Ρομαντισμός. Το 1828 ο Γκαίτε δημοσίευσε την αλληλογραφία του με τον Σίλλερ. Η έκδοση τυπώθηκε από τον Cotta. Η παρατήρηση του Λασσάνη συνδέεται ίσως με τις συζητήσεις που γίνονταν με αφορμή την έκδοση.

56 *zu sehen und nicht zu fühlen*: «για να βλέπεις, όχι για να αισθάνεσαι». Ποίηση

που δρα μέσω εικόνων, δηλαδή υπόρρητα, όχι μέσω της πληθώρας ρητά εκφρασμένων αισθημάτων.

57 *Eßlär*: ο Ferdinand Johann Baptist Eßlair (1772-1840), ένας από τους σημαντικότερους ηθοποιούς του γερμανικού θεάτρου και σκηνοθέτης. Συμμετείχε στον θίασο του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου από το 1820.

57 *Vespermann*: ο Wilhelm Vespermann (1784-1837), ιδιαίτερα επιτυχημένος ηθοποιός και σκηνοθέτης, επιφανές μέλος του θιάσου του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου από το 1817.

58 *Urbann*: ο δημοφιλής ηθοποιός και θεατρικός συγγραφέας Wilhelm Urbann (1795-1833) και μέλος του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου από το 1813. Βλ. Ebnet, *Sie haben in München gelebt*, σ. 510 και Kosch/Bigler-Marschall (επιμ.), *Deutsches Theater-Lexikon*, τ. 5, σ. 2730.

58 *Madame Fries*: ηθοποιός του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου.

58-59 *Ml[l]e Hagn – ἐζωγραφήθη διὰ προσταγῆς βασιλικῆς*: Charlotte von Hagn (1809-1891), ιδιαίτερα δημοφιλής ηθοποιός του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου στα χρόνια 1826-1833. Για το πορτρέτο που αναφέρει ο Λασσάνης ότι έγινε με βασιλική διαταγή, βλ. στ. 48.

59 *Mme Sigl-Vespermann*: Katharina Sigl-Vespermann (1802/3-1877). Σοπράνο, μέλος του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου από το 1821 έως περ. το 1831. Υπήρξε παιδί-θαύμα. Δεύτερη σύζυγος του ηθοποιού Wilhelm Vespermann.

60 *ἀνέκδοτον τῆς Κούκλας*: δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες.

60 *Mlle Schechner*: η σοπράνο Nanette Schechner-Waagen (1806-1860). Το 1828, μετά από μια εξαιρετικά επιτυχημένη σταδιοδρομία στη Βιέννη και στο Βερολίνο, βρισκόταν για μερικούς μήνες στην ιδιαίτερη πατρίδα της, στο Μόναχο. Σύμφωνα με τα προγράμματα του Königliches Hof- und Nationaltheater εμφανίστηκε εκεί στις 30 Μαΐου 1828 και στις 8 Ιουνίου 1828 στην όπερα *Der Kreuzritter in Egypten/Il crociato in Egitto* του Giacomo Meyerbeer (1791-1864) ως «Elmireno», και στις 20 Ιουνίου στον *Macbeth* του Hippolyte-André-Jean-Baptiste Chélard (1789-1861) ως Λαίδη Μάκβεθ.

61 *Gastrol[l]e*: «guest star».

61 *Lindner aus Fran[kfurt] am Main*: η ηθοποιός Karoline Lindner από τη Φραγκφούρτη η οποία συμμετείχε από τις 29 Απριλίου έως τις 25 Μαΐου του 1828 ως προσκεκλημένη ηθοποιός σε παραστάσεις του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου.

62 *Müller aus Wien*: η ηθοποιός Sophie Müller (†1832) από το Hoftheater της Βιέννης. Ο Franz Grillparzer έγραψε για αυτήν τον ρόλο της Ηρώς στο δράμα του *Des Meeres und der Liebe Welle* (*Της θάλασσας και της αγάπης κύμα*). Τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1828 η Müller συμμετείχε ως προσκεκλημένη ηθοποιός σε παραστάσεις του Königliches Hof- und Nationaltheater του Μονάχου. Στις 16 Ιουνίου 1828 έπαιξε την Irene στην τραγωδία *Belisar* του Eduard von Schenk, ρόλο στον οποίο είχε διακριθεί. Βλ. Martersteig, *Das deutsche Theater*, σ. 315 και 317.

63 *Obristlieutenant Baron von Zandt*: ο Maximilian Friedrich Freiherr von Zandt (1778-1867) ή ο αδελφός του Leopold Balduin (1784-1851). Και οι δύο υπηρέτησαν στο βαυαρικό ιππικό. Βλ. Lang, *Supplement zum Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 81. Ο Maximilian είχε παντρευτεί το 1817 την Emilie von Reinach-Steinbrunn. Ο Leopold παντρεύτηκε την Antonie von Conninx. Οι Zandt ήταν συγγενής της φίλης του Αλ. Υψηλάντη Lulu von Thürheim, βλ. Thürheim, *Mein*

Leben. Erinnerungen aus Österreichs grosser Welt, τ. 1, σ. 321 κ.ε. Για τον βαρόνο και τη βαρόνη Zandt ο Λασσάνης κάνει λόγο στο προσχέδιο επιστολής που έγραψε από το Μόναχο προς την Lulu von Thürheim (BB, «Αρχείο Λασσάνη», ταξ. αρ. GR HP _LHP A.2.20, 1r). Ούτε στην επιστολή είναι σαφές για ποιον από τους δύο αδελφούς πρόκειται. Το πιθανότερο είναι η Lulu να μεσολάβησε στη γνωριμία του Λασσάνη με το ζεύγος Zandt.

63-64 *Major Perceval*: ο Alexander Ludwig Ferdinand von Parseval (1791-1854), τότε ταγματάρχης στο βαυαρικό ιππικό, βλ. Lang, *Supplement zum Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 129.

64 *Obristl[ieutenant] von Hofstetten*: ίσως ο Jacob Andreas Maria Hofstetter von und zu Platzel (*1782), αξιωματικός του βαυαρικού ιππικού, βλ. Lang, *Supplement zum Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 112.

64-65 *Rittmeister Hailbronner*: ίσως ο Carl von Heilbronner.

65 *von der Mark*: ίσως ο Heinrich von der Mark, αξιωματικός του βαυαρικού ιππικού, βλ. Lang, *Supplement zum Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 122.

65 *L[ieutenan]t Deder*: δεν ταυτίστηκε.

65 *Schädel*: δεν ταυτίστηκε.

66 *K v. Kratzeisen ὑπανδρεύεται μὲ von Lindau*: πρόκειται για τον Karl August Kra[t]zeisen (1794-1878), αξιωματικό του βαυαρικού ιππικού, και την Franziska Romana Lindauer (†1849). Παντρεύτηκαν τον Αύγουστο του 1828.

67 *Ἡ οἰκογένεια Rogister:* μάλλον η οικογένεια του αξιωματικού Carl Johann Baptist von Rogister (1790-1848). Ο Rogister είχε παντρευτεί τον Φεβρουάριο του 1824 την Anna Regina Freytag, με την οποία απέκτησαν δύο κόρες, την Henriette και την Anna Regina. Βλ. Lang, *Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 508· *Spreyerer Wöchentliches Anzeige-Blatt* αρ. 10, 4.3.1824, σ. 39 και *Allgemeine Zeitung* [München] αρ. 9, 9.1.1849, (Beilage) σ. 134.

67 *Baron Kaeser:* ίσως ο Carl Kaeser ή ο αδελφός του Victorin, αξιωματικοί του βαυαρικού ιππικού.

67 *xxx*: δυσανάγνωστη ελληνική λέξη.

68 *Gräfin Seinsheim –Taufkirch, xxxterlein*: τα πρόσωπα δεν ταυτίστηκαν.

69 *Kerstorf*: ο πλούσιος έμπορος και τραπεζίτης Heinrich Sigmund Edler Kersdorf, (1769-1832). Ανήκε στη δεκαμελή ηγετική ομάδα του Κομιτάτου της Βαυαρικής Φιλελληνικής Εταιρείας. Βλ. Lang, *Supplement zum Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 129 και Κωτσοβίλης, *Ελληνοφιλία των Βαυαρών*, σ. 9.

69 *von Stetten*: πρόκειται ίσως για τον Christoph David von Stetten (1774-1845), ο οποίος, όπως και ο αδελφός του Markus (1776-1826), είχε σπουδάσει στο πανεπιστήμιο της Λιψίας (εγγραφή τον Οκτώβριο του 1793).

69 *Gräfin Schönborn:* δεν ταυτίστηκε.

70 *General Pappenheim*: πιθανότατα ο κόμης Friderich Albert zu Pappenheim (1777-1860), αξιωματικός του βαυαρικού ιππικού, όπως και οι αδελφοί του Carl Theodor Friderich (1771-1853) και Friderich Ferdinand (*1772). Ο Carl Theodor Friderich είχε λάβει μέρος το 1790 στον αυστρο-τουρκικό πόλεμο του 1787-1792. Βλ. Lang, *Adelsbuch des Königreichs Baiern*, σ. 55-56. Ο Friderich Albert ήταν υπασπιστής του Λουδοβίκου Α΄ από το 1810· το 1828 είχε τον βαθμό του Generalmajor. Έδρασε ως λογοτέχνης και πολιτικός. Το 1827 δημοσίευσε στο Dillingen της Βαυαρίας το δίπρακτο φιλελληνικό δράμα *Rosa Velasko oder die beiden Canardis*, βλ. Goedeke, *Grundriss*, τ. 3, σ. 687.

70 *Zweybrücken*: τοπωνύμιο· εδώ πρόκειται για το όνομα κάποιου ευγενή ή κλάδου ευγενών. Εννοείται ίσως ο κλάδος Pfalz-Zweibrücken του οίκου των Wittelsbach

από τον οποίον (κλάδο) προερχόταν ο ο Λουδοβίκος Α΄ της Βαυαρίας.

71 *Fürst Turn=Taxis*: επικεφαλής της αριστοκρατικής οικογένειας Thurn und Taxis ήταν τότε ο πρίγκιπας Maximilian Karl von Thurn und Taxis (1802-1871).

72 *Bolgiano*: μάλλον ο Γραμματέας του Υπουργείου Στρατιωτικών Franz Bogliano (1778-1857), σημαντικός συλλέκτης έργων τέχνης, βλ. Ebnet, *Sie haben in München gelebt*, σ. 92.

72 *Popp*: το πρόσωπο δεν ταυτίστηκε.

72 *Obrist Bauer*: το πρόσωπο δεν ταυτίστηκε.

73 *Baron Cotta*: ο φιλέλληνας εκδότης, πολιτικός και επιχειρηματίας Johann Friedrich Cotta (1764-1832).

73 *ἡ σύζυγός του*: η δεύτερη σύζυγος του Cotta, Elisabeth Sophie von Gemmingen-Guttenberg (1789-1859), την οποία παντρεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1824. Η «Lisette» φαίνεται πως άξιζε τα διπλά θαυμαστικά του Λασσάνη με τη μόρφωση και τη φιλανθρωπία της.

74-75 *M. Perceval τον Haideg von Schitzlein πρὸ δύο χρόνους εἰς Landau ἐδιασκέδασαν*: ο Alexander von Parseval, τον οποίο φαίνεται ότι συνάντησε ο Λασσάνης στο Μόναχο (στ. 63-64), ο Χάιντεκ (γερμ. Heideck, βλ. στ. 140) και ο λοχαγός Friedrich Schnitzlein. Η πόλη Landau βρίσκεται στη Βαυαρία. Η σημείωση του Λασσάνη αφορά στη γνωριμία των τριών ανδρών. Ο Schnitzlein είχε συνοδεύσει τον Χάιντεκ στην Ελλάδα και την εποχή εκείνη ήταν, μαζί με τον κατώτερό τους αξιωματικό Ruepprecht, οι τελευταίοι στρατιωτικοί του Λουδοβίκου που παρέμεναν εκεί. Βλ. Heideck, «Τὰ τῶν βαυαρῶν φιλελλήνων», 1/1 (1900), σ. 56 σημ. 1, και Chroust (επιμ.), *Die Berichte der preußischen Gesandten*, σ. 109. Όταν έγινε δεκτός από τον Λουδοβίκο Α΄, ο Λασσάνης του ζήτησε να παρατείνει τη διαμονή του Χάιντεκ στην Ελλάδα (βλ. στ. 143-144).

76 *Τὴν 6ην Ἰουνίου*: σύμφωνα με το γρηγοριανό ημερολόγιο.

76 *ἐπαῤῥησιάσθην εἰς τὸν Βασιλέαν*: ο Λουδοβίκος Α΄ (1786-1868), βασιλιάς της Βαυαρίας από το 1825 έως την παραίτησή του το 1848. Πατέρας του μετέπειτα βασιλιά της Ελλάδας Όθωνα.

77 *Μ' ἐδέχθη εἰς τὸν κοιτῶνα του –τί λιτότης!-*: ο Λασσάνης έγινε δεκτός στο παλιό παλάτι. Το νέο παλάτι (γνωστό ως «Königsbau») άρχισε να χτίζεται σε σχέδια του Leo von Klenze το 1826. Ο βασιλιάς εγκαταστάθηκε εκεί τον Οκτώβριο του 1835. Βλ. Quaeitzsch, *Der Königsbau der Residenz*, σ. 13-14, 47. Το γεγονός ότι η ακρόαση έγινε στον κοιτώνα και όχι σε κάποιο άλλο από τα βασιλικά δωμάτια –την αίθουσα ακροάσεων, όπου βρισκόταν ο θρόνος, την αίθουσα ακροάσεων των πρέσβεων, ή την αίθουσα συνεδριάσεων– δεν ήταν ασυνήθιστο, δηλώνει πάντως τη διάθεση κάποιας οικειότητας. Η αντίδραση του Λασσάνη («τί λιτότης!») δεν δικαιολογείται από το περιβάλλον: Στον βασιλικό κοιτώνα βρισκόταν ένα μεγάλο κρεβάτι με ουρανό, του τύπου ουρανός-θρόνου, ενώ οι τοίχοι και το ταβάνι καλύπτονταν από βελούδινη ταπετσαρία σε χρώμα κιρμιζί. Η αξία των χρυσών κεντημάτων που διακοσμούσαν την ταπετσαρία και άλλα υφάσματα στον χώρο αυτό ανερχόταν σε 800.000 φιορινία. Οι παραπάνω πληροφορίες για τους χώρους προέρχονται από την περιγραφή του Μονάχου που εξέδωσε το 1832 ο Baumann, *Die Haupt- und Residenzstadt München*, σ. 42-43 και 47.

79 *ἔρευνα περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως – περὶ τῆς φυλακώσεώς μας εἰς τὴν Αὐστρίαν*: ο Λουδοβίκος επιδίωξε προφανώς να πληροφορηθεί για την Επανάσταση στη Μολδοβλαχία και για τα χρόνια που πέρασε ο Υψηλάντης και η συνοδεία του στη φυλακή του Munkács (1821-1823) και της Terezín/ Theresienstadt (1823-1828).

81 *τοῦ Μακαρίτου*: ο Αλέξανδρος Υψηλάντης.

81-82 *Περὶ τῆς ἐκστρατείας εἰς τὴν Ἀττικήν*: το 1828 συνεχίζονταν οι μάχες στη Στερεά Ελλάδα. Έληξαν με την ελληνική νίκη στη μάχη της Πέτρας, μεταξύ της Λειβαδιάς και της Θήβας, τον Σεπτέμβριο του 1829.

82-150 *Als ich noch in meinem 14ten Jahre* [...] *Jugendkraft dasteht – Χαῖρε*: Μία πολύ καλή μετάφραση των όσων είπε ο Λουδοβίκος Α΄ έχει δημοσιεύσει ήδη ο Κ. Βακαλόπουλος. Τη δανείζομαι από τη μελέτη που συνοδεύει την έκδοσή του *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, σ. 25-26. Προσθέτω μόνο κάποιες επεξηγήσεις σε αγκύλες: «Όταν στα δεκατέσσερά μου χρόνια μελετούσα την αρχαία γεωγραφία, χτυπούσε η καρδιά μου πιο δυνατά σε κάθε όνομα των αρχαίων τόπων της πατρίδας σας. Φλέγομαι για την Ελλάδα. Το απέδειξα κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου [της Βιέννης], όπου υπέγραψα κάτω από το όνομα του αυτοκράτορα Αλέξανδρου [της Ρωσίας] με ένα μεγαλύτερο ποσό. Ήδη πριν από δέκα χρόνια μίλησα με τον κόμη Καποδίστρια για την ελευθερία της Ελλάδας. Είναι ο μοναδικός άνδρας, ο οποίος την στιγμή αυτή μπορεί να ωφελήση την Ελλάδα, περισσότερο από όλους. Απολαμβάνει την εκτίμηση όλων των μοναρχών, γνωρίζει την πορεία της διπλωματίας όλων των υπουργείων. Ελπίζω ότι δεν θα σταματήσει στη μέση, [και] θα μπορέση να κερδίση μια τέλεια ανεξαρτησία για την Ελλάδα. Ναι! Η Ελλάδα πρέπει να γίνει ανεξάρτητη. Η κοινοτική ελευθερία, η επικυριαρχία των Τούρκων δεν σημαίνει τίποτα. Σας βεβαιώνω ότι όταν ελευθερώθηκε η Ελλάδα, ένιωσα την ίδια χαρά, που αισθάνθηκε η καρδιά μου όταν η πατρίδα μου, η Γερμανία, ελευθερώθηκε από τους Γάλλους. Σας λέγω, φλέγομαι, φλέγομαι για την Ελλάδα. Εύχομαι μόνο να έρθουν αρκετοί Έλληνες στο Μόναχο. Μπορείτε κοντά μας να σπουδάσετε τα πάντα, φιλοσοφία, φιλολογία, πολιτικές επιστήμες, πολεμική τέχνη, ιατρική, όλα, όλα. Σ' εμάς καλλιεργούνται οι επιστήμες συστηματικά, δίνουμε σημασία στις κλασσικές σπουδές. Η γαλλική μόρφωση δεν αξίζει καθόλου για τους Έλληνες, είναι επιπόλαιη. Σας έθεσα στη διάθεσή σας την εκκλησία του Σωτήρος – Salvator σημαίνει στα ελληνικά Σωτήρ, δεν είναι έτσι; Το όνομα ταιριάζει πολύ. Θα λυτρώση την Ελλάδα· θα την λυτρώση. Αλλά πρέπει να έχετε την Αθήνα, την Αθήνα. Πρέπει όλη η Ελλάδα να σχηματίση ένα σώμα. Γνωρίζετε τον ιερέα; Διαβάζω κάθε Κυριακή το Ευαγγέλιο και τις Επιστολές στα ελληνικά. Να το! (καὶ μ' ἔδειξεν μίαν ἔκδοσιν Λατινοελληνικὴν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἀποστόλων μὲ δέσιμον μαῦρον ἁπλούστατον). Ελπίζω, ν' ακούσω ξανά για σας, όταν φτάσετε στην Ελλάδα. Σημείωσα το όνομά σας εδώ, βλέπετε; (Μ' ἔδειξεν ἕνα μεγάλον σημειω[μα]τάριον εἰς τὸ ὁποῖον εἶχε γράψει τ' ὄνομά μου). Χαίρομαι απέραντα που μιλάτε πολύ καλά γερμανικά. Οι διαταγές μου θα επιθυμούσα, θα ήθελα να τις εξέφραζα στα ελληνικά. Πήτε στον κόμη Καποδίστρια πολλές ευχές και χαιρετίσματα: άρχισε το έργο του με μεγάλη σύνεση και μετριοπάθεια, ανέπτυξε μεγάλη δύναμη. Συσπειρωθήτε γύρω του. Όλοι οι φρόνιμοι Έλληνες πρέπει να τον υποστηρίξουν. Δεν έχουν να φοβηθούν τίποτε απ' αυτόν, τον γνωρίζω πολύ καλά, αγαπά την πατρίδα του, αναπνέει μόνο για την ευημερία της Ελλάδας. Πήτε στον Heidegger μου πολλά χαιρετίσματα, είναι ένας άνθρωπος με μεγάλα προτερήματα (τὸν εἶπα νὰ μᾶς ἀφίσῃ ἀκόμη τὸν Η). Θα δούμε. Χάρηκα πολύ, πολύ που σας γνώρισα. Χαῖρε. Μπορείτε να είστε βέβαιος, ότι χάρηκα, που σας είδα. Πολλούς χαιρετισμούς στον Κυβερνήτη σας και στον Heidegger μου. Είστε ευτυχισμένος, που ανήκετε σε έναν λαό, ο οποίος βρίσκεται σε όλη του τη νεανική δύναμή του. Χαῖρε.»

82-83 *die alte Geographie studierte*: τη γεωγραφία της Αρχαίας Ελλάδας.

87-89 *dem Congresse* [...] *unterzeichnete*: όπως επεξηγεί ο Κ. Βακαλόπουλος (*Τρία*

ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη, σ. 25, σημ. 1), «εννοεί την εγγραφή σε κατάλογο των επίσημων προσώπων (ηγεμόνων, υπουργών κλπ.) με διάφορα ετήσια ποσά για την ενίσχυση του εκπολιτιστικού έργου της Φιλομούσου Εταιρείας της Βιέννης, που ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου της Βιέννης [1814-1815] από τον Ιωάννη Καποδίστρια, υπουργό των εξωτερικών του τσάρου».

104-105 *Befreyung meines Vaterlandes* [...] *von den Franzosen*: με παρόμοιο τρόπο εκφράζει τα συναισθήματά του ο Λουδοβίκος και αλλού. Σε επιστολή του της 27ης Απριλίου 1827 γράφει: «Nach Teutschlands Befreyung, als es unter Napoleonischer Zwangsherrschaft gebeugt, glühte ich für nichts so, als daß Hellas siegen möchte», βλ. Heigel, *Ludwig I. König von Bayern*, σ. 152.

108-109 *Griechen nach München* [...] *studieren*: ο Λουδοβίκος είχε θεσπίσει υποτροφίες για έλληνες μαθητές στο Στρατιωτικό Σχολείο/Σχολή Ευελπίδων (Kadettencorp) του Μονάχου. Οι πρώτοι υπότροφοι ήταν ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και ο Σκαρλάτος Σούτσος.

116 *Kirche Salvator*: Ο ναός του Σωτήρος (αργότερα Μεταμορφώσεως του Σωτήρος) ο οποίος παραχωρήθηκε από τον Λουδοβίκο Α΄ στις 30 Σεπτεμβρίου 1828 στην ορθόδοξη Εκκλησία, βλ. Kielisch, *Die Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirchengemeinde zum Erlöser*, σ. 48. Ο Λασσάνης αναφέρει παραπάνω τον αγιογράφο Ευθύμιο Δημητρίου (βλ. στ. 49), ο οποίος είχε φιλοτεχνήσει εικόνες που κοσμούσαν το τέμπλο της εκκλησίας, και πιο κάτω τον πρώτο της εφημέριο Γρ. Καλαγάνη (βλ. στ. 120). Η πρώτη λειτουργία στον ναό του Σωτήρος κατά το ορθόδοξο δόγμα έγινε στις 6/18 Δεκεμβρίου 1829.

120 *den Poppen*: εννοείται ο (πρώτος) ορθόδοξος ιερέας του ναού του Σωτήρος (βλ. στ. 116), Γρηγόριος Καλαγάνης (περ. 1790-1865), λόγιος κληρικός, μεταφραστής θρησκευτικών διδακτικών εγχειριδίων, ελάσσων εκπρόσωπος του Διαφωτισμού. Η εφημερίδα *Der Bayer'sche Landbote* της 13ης Μαΐου 1828 πληροφορεί ότι ο εφημέριος βρισκόταν ήδη στο Μόναχο (βλ. *ό.π.*, σ. 479). Είναι λοιπόν πιθανό, ο Λασσάνης να τον είχε συναντήσει. Από τον Ιούλιο του 1828 ο Καλαγάνης δίδασκε το μάθημα των θρησκευτικών στους έλληνες ορθοδόξους μαθητές του Στρατιωτικού Γυμνασίου (Kadettenkorps) του Μονάχου, βλ. Kielisch, *Die Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirchengemeinde zum Erlöser*, σ. 42-43. Άρχισε να ιερουργεί στο ναό του Σωτήρος από τις 6/18 Δεκ. 1828. Ο Καλαγάνης, που ζούσε από το 1815 ως ιερέας στη Βιέννη, είχε εκδηλώσει ο ίδιος ενδιαφέρον για τη θέση του εφημέριου, αποτεινόμενος με επιστολή τον Οκτώβριο του 1826 στον Thiersch, όταν πληροφορήθηκε την επικείμενη παραχώρηση του ναού του Σωτήρος στην ορθόδοξη εκκλησία. Παρέμεινε στο Μόναχο έως το 1830. Αναλυτικά για τον Καλαγάνη, βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Η μετάβαση στη σοφή Ευρώπη και οι συνέπειές της. Ο Αρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης», *Ο Ερανιστής* 21 (1997), σ. 301-325.

126 *Ich hoffe von ihnen zu hören*: ο Λουδοβίκος Α΄ και ο Λασσάνης συναντήθηκαν ξανά, όταν ο βασιλιάς της Βαυαρίας επισκέφθηκε την Ελλάδα (Νοέμβριος 1835 - Μάρτιος 1836).

128-129 *ένα μεγάλον σημειωτάριον*: πρόκειται πιθανότατα για το προσωπικό ημερολόγιο του Λουδοβίκου Α΄.

140 *Heidegger*: ο αξιωματικός και ζωγράφος Karl Wilhelm Heidegger (1788-1861), από το 1844 βαρόνος von Heydeck (Heideck). Απεσταλμένος στα χρόνια 1826-1829 του Λουδοβίκου Α΄ στην Ελλάδα, διορίστηκε το 1827 από τον Ιωάννη Καποδίστρια φρούραρχος του Ναυπλίου και στη συνέχεια διοικητής του ελληνικού

τακτικού στρατού (βλ. και στ. 143-144). Ως φρούραρχος του Ναυπλίου μερίμνησε για την πραγματοποίηση έργων υποδομής στην τότε πρωτεύουσα (αποχέτευση και ίδρυση, νοσοκομείο και ορφανοτροφείο). Το 1829 επέστρεψε στο Μόναχο, όπου συνεργάστηκε με τον ζωγράφο Cornelius (βλ. στ. 46) στις νωπογραφίες της Γλυπτοθήκης. Το 1833 επέστρεψε στην Ελλάδα ως μέλος της Αντιβασιλείας του Όθωνα, υπεύθυνος για τα στρατιωτικά και ναυτικά.

143-144 *τὸν εἶπα νὰ μᾶς ἀφίσῃ ἀκόμη τὸν H*: δηλαδή τον Heideck. Ο Καποδίστριας είχε ήδη ζητήσει από τον Λουδοβίκο Α΄ να παρατείνει τη διαμονή του Χάιντεκ (βλ. στ. 140) στην Ελλάδα.

148-149 *ihren Kübernetes, und meinem Heidegger*: τον Καποδίστρια και τον Χάϊντεκ.

152-158 *»Ὁ υποφαινόμενος* [...] *Ἀ. Πολυζωΐδης*: σημείωση γραμμένη από χέρι του Αναστάσιου Πολυζωΐδη.

159 *Σημ –Κοιτὼν μὲ πυκνὰ κάγκελλα* : οι πληροφορίες δεν επαρκούν, για να ταυτιστεί ο χώρος. Ίσως σε κάποιο στρατιωτικό κτίριο.

160 *διασκέδασις τῶν ἐπισήμων γυναικῶν μὲ τοὺς ξένους*: αναφέρεται ίσως σε κάποια κοινωνική εκδήλωση.

161 *ἡ Κοντέσσα ... Mme Κόρη μας –Rosi*: η σύνταξη επιχειρεί να δώσει την εντύπωση διαλόγου. Τα πρόσωπα δεν ταυτίστηκαν.

162 *Γνωριμία εἰς τὸ θέατρον μὲ τὴν ...*: ο Λασσάνης αποσιωπεί το όνομα. Το θέατρο για το οποίο γίνεται λόγος είναι μάλλον το Hof- und Nationaltheater, που κτίστηκε στα χρόνια 1811-1818 με σχέδια του Karl von Fischer, βλ. Kosch/Bigler-Marschall, *Deutsches Theater-Lexikon*, τ. 2, σ. 1576-1581.

163 *Ἄουγσπούργ*: Το Augsburg, πόλη της Βαυαρίας.

164 *Οἶκος βουλῆς*: ο Λασσάνης εννοεί ίσως το δημαρχείο της πόλης, ένα μεγαλοπρεπές οικοδόμημα του 17ου αιώνα, βλ. *Der Fremde in Augsburg*, σ. 53.

164 *εἰκόνα Ῥαφαήλ*: Στο δημαρχείο του Augsburg στεγαζόταν στη λεγόμενη «Χρυσή Αίθουσα» («Goldener Saal») μια αξιόλογη συλλογή πινάκων, η οποία μεταφέρθηκε το 1835 στη Βασιλική Πινακοθήκη. Ανάμεσα στους πίνακες της συλλογής δεν εντοπίζεται κάποιος που να μπορεί να συνδεθεί με την «εἰκόνα Ῥαφαήλ» την οποία αναφέρει ο Λασσάνης. Για τη συλλογή βλ. *Augsburg wie es ist! Beschreibung aller Merkwürdigkeiten der Stadt für Einheimische und Fremde,* Augsburg: J. C. Wirth, 1837. σ. 112-123 (κατάλογος πινάκων) και *Der Fremde in Augsburg*, σ. 54 και 107-117 (κατάλογος).

164 *Rath Smidt*: «σύμβουλος Σμιντ». Το πρόσωπο δεν ταυτίστηκε.

165 *Krahe aus Braunschweig*: «ο Krahe από το Braunschweig». Η σημείωση είναι δυσνόητη. Ο γνωστός εκείνη την εποχή αρχιτέκτονας και ζωγράφος Peter Joseph Krahe (1758-1840), που βρισκόταν από το 1803 στην υπηρεσία του δούκα του Braunschweig, και ο οποίος είχε σχεδιάσει μεταξύ άλλων το θέατρο της Koblenz (1787) και την Monumentalplatz στο Braunschweig (1819-1823), ζούσε μεν στο Braunschweig, αλλά δεν φαίνεται να είχε κάνει κάποιο ταξίδι στη νοτιοδυτική Γερμανία γύρω στο 1828. Ένας άλλος Krahe, ο Gustav Joseph Krahe, καθηγητής μαθηματικών, γαλλικών και ζωγραφικής στο Μόναχο, θα μπορούσε να αναφέρεται από τον Λασσάνη, επειδή είχε γράψει ένα φιλελληνικό (όχι ιδιαίτερα αξιόλογο) δράμα με τίτλο *Der Fall von Missolunghi* (*Η πτώση του Μεσολογγίου*) που εκδόθηκε το 1828 στο Μόναχο. Η έκδοση πρέπει να είχε ήδη κυκλοφορήσει, όταν ο Λασσάνης βρισκόταν στη Βαυαρία, αφού μία προαγγελία της είχε δημοσιευτεί το καλοκαίρι του 1827, βλ. *Der Bayerische Volksfreund* 104 (30.8.1827), σ. 513. Ο Gustav Joseph Krahe ωστόσο, δεν φαίνεται να είχε κάποια σχέση με την πόλη του Braunschweig.

165 *Dr Le Bret*: ο Albrecht Benjamin Le Bret (1778-1846, επίσης ως Albert Le Bret και

ως Albert ή Albrecht Lebret), γιος του ιστορικού και καθηγητή θεολογίας στο πανεπιστήμιο της Τυβίγγης Johann Friedrich Le Bret (1732-1807), είχε σπουδάσει ιατρική και από το 1805 έως το 1822 ήταν καθηγητής φυσικής ιστορίας στο Γυμνάσιο της Στουτγάρδης. Παράλληλα ασχολήθηκε με μεταφράσεις από τα γαλλικά. Από το 1824 εργάστηκε στη σύνταξη της *Allgemeine Zeitung* που εξέδιδε ο Cotta στο Augsburg. Ενθουσιώδης βοναπαρτιστής, ο Le Bret επιμελήθηκε τα *Άπαντα* (*Oeuvres complètes*) του Ναπολέοντα τα οποία εξέδωσε 1822/3 ο Cotta. Το 1828 άρχισε να εργάζεται ως συντάκτης και στην εφημερίδα *Ausland*. Ο Λασσάνης συνάντησε αργότερα στη Στουτγάρδη τον ανηψιό του Le Bret, August Ludwig Reyscher (βλ. στ. 180).

165-167 *Schnell* [...] *Menziers*: τα πρόσωπα δεν ταυτίστηκαν.

168 *Οὔλμ – 22. ὥρας*: Η πόλη Ulm της Βαυαρίας.

169 *Γοτθικὴ Ἐκκλησία Münster*: «Münster Unserer Lieben Frau», ο καθεδρικός ναός (Münster) της Ουλμ είναι μέχρι σήμερα, με 161 μ., η ψηλότερη εκκλησία παγκοσμίως. Την εποχή που βρέθηκε στην πόλη ο Λασσάνης ίσχυε ως το σημαντικότερο αξιοθέατό της, βλ. *Ausführliche Beschreibung des Münsters in Ulm*, σ. iii, 5 και Dieterich, *Beschreibung der Stadt Ulm*, σ. 34-49. Στα σημαντικά καλλιτεχνήματα που την κοσμούν συγκαταλέγονται τα βιτρώ του Jacob Acker (14ος αι.) και του Peter Hemmel von Andlau (15ος αι.).

169 *πολλαὶ καλαί*: η πιθανή συνέχεια της κομμένης φράσης δεν συνάγεται από τα συμφραζόμενα.

170 *Στούττγάρδ 24. ὥρας*: Η Stuttgart, πόλη της Βάδης.

171 *Τοποθεσία ὡραιοτάτη*: η Στουτγάρδη βρίσκεται στην κοιλάδα του ποταμού Neckar – κοντά στον Μέλανα Δρυμό.

171 *Rosenstein*: το πάρκο Rosenstein και ο ομώνυμος πύργος στα περίχωρα τότε της Στουτγάρδης. Η διαμόρφωση του πάρκου (στο πρότυπο των Αγγλικών Κήπων) και η οικοδόμηση του πύργου ξεκίνησαν αντιστοίχως το 1824 και 1822.

171 *Kannstadt*: Bad Cannstatt, τότε πόλη, σήμερα κομμάτι της Στουτγάρδης.

172 *das schweitzer Mädchen und St-Galen – θέατρον*: ίσως η όπερα *Rosette, das Schweitzermädchen* σε μουσική του Gottlob B. Bierey και σε λιμπρέττο του Christoph Friedrich Bretzner (1748-1807).

173 *ὁ Στρατηγὸς Theobald – αἱ δύο θυγατέρες του*: ο Apollinar Joseph Honoratus von Theobald (1772-1837) υπήρξε στρατιωτικός και μαθηματικός με λόγια ενδιαφέροντα, λάτρης της λατινικής γραμματείας και θαυμαστής του Σπινόζα. Ανάμεσα σε πολλά άλλα έργα, κυρίως στρατιωτικού και ιστορικού περιεχομένου, δημοσίευσε τη μετάφραση μιας βιογραφίας του Ναπολέοντα την οποία είχε γράψει ο Walter Scott (*Leben von Napoleon* [...] *mit einer Übersicht der französischen Revolution*, von Walter Scott. Aus dem Englischen übersetzt von General J. von Theobald, Στουτγάρδη: Gebrüder Frankh, 1827). Ως βουλευτής από το 1820 έως το 1832 προσπάθησε να προωθήσει την κοινωνική πρόνοια και την κατοχύρωση της ισονομίας για τους Εβραίους. Τάχθηκε κατά της θανατικής ποινής. Το 1804 παντρεύτηκε τη βαρόννη Jeanette von Hügel με την οποία απέκτησαν τις δύο κόρες που αναφέρει ο Λασσάνης και έναν γιο. Η πρωτότοκη κόρη του (της οποίας το όνομα, δυστυχώς, δεν εντοπίστηκε) χαρακτηρίζεται από συγχρόνους ως ιδιαίτερα προικισμένη. Πέθανε γύρω στο 1834. Η δεύτερη, η Charlotte († 1850), παντρεύτηκε τον συγγραφέα και πολιτικό Friedrich Notter. Βλ. το λήμμα «Joseph Apollinar Honorat v. Theobald», στο: *Neuer Nekrolog*, σ. 363-371.

176-177 *Goethe Dichter des Verstandes, Schiller Dichter der Begeisterung*: «Γκαίτε, ποιητής του λογικού, Σίλλερ, ποιητής του ενθουσιασμού».

180 *Dr Reyscher*: ο φιλέλληνας August Ludwig Reyscher (1802-1880), νομικός, πολιτικός και καθηγητής στην Τυβίγγη από το 1829. Η νομική συλλογή του *Vollständige, historisch und kritisch bearbeitete Sammlung württembergischer Gesetze* (1828/30) εκδόθηκε από τον Cotta. Η μητέρα του Reyscher, Maria Charlotta, ήταν κόρη του ιστορικού Johann Friedrich Le Bret και αδελφή του του Albrecht Benjamin Le Bret που είχε συναντήσει ο Λασσάνης στο Augsburg (βλ. στ. 165).

180 *Procurator*: πληρεξούσιος.

180 *Schott*: Ο νομικός Christian Friedrich Albert Schott (1782-1861), υπήρξε προοδευτικός πολιτικός που προέβαλλε συνταγματικές διεκδικήσεις, μεταξύ άλλων και την κατοχύρωση της ελευθερίας του τύπου. Ιδρυτής και επικεφαλής του φιλελληνικού κομιτάτου της Στουτγάρδης, έμαθε νέα ελληνικά, για να μπορέσει να δράσει αποτελεσματικότερα. Συνδεόταν με στενή φιλία με τον λογοτέχνη Ludwig Uhland και υπήρξε θαυμαστής του Σίλλερ, βλ. *Didaskalia. Blätter für Geist, Gemüth und Publicität* αρ. 162 (13.6.1861).

181 *Hofrat André*: ο παιδαγωγός, δημοσιογράφος και βιβλιοπώλης Christian Carl André (1763-1831) είχε ιδρύσει το 1782 στο Arolsen της Ρηνανίας ένα σχολείο κατά το πρότυπο του εκπαιδευτικού ιδρύματος που είχε ιδρύσει στο Schnepfenthal της Θουριγγίας ο μεταρρυθμιστής παιδαγωγός Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811). Το 1791 ίδρυσε μαζί με τον διαφωτιστή Rudolf Zacharias Becker την εφημερίδα *Anzeiger der Deutschen* (μετέπειτα *Reichsanzeiger*), ένα από τα πρώτα φύλλα με κυκλοφορία σε ολόκληρο τον γερμανικό χώρο. Από το 1821 ο André ζούσε στη Στουτγάρδη, ως αυλικός σύμβουλος και ως συντάκτης διαφόρων περιοδικών που εξέδιδε ο Cotta. Ήταν εξέχον μέλος του φιλελληνικού κομιτάτου της πόλης.

181 *Ὁ πρῴην Καπιτανος von Lancey*: δεν ταυτίστηκε.

182-198 *Ἰδέαι* […] *ἡ συνθήκη τῶν 6. Ἰουλίου*: πρόκειται για ιδέες από τις οποίες άλλες προτάθηκαν άμεσα από τον Λουδοβίκο Α΄ στον Λασσάνη κατά τη συνάντησή τους, και άλλες διαμορφώθηκαν στη σκέψη του Λασσάνη μετά από ερεθίσματα που πήρε από τη συνάντηση.

184 *καταστήματα*: ιδρύματα.

187-188 *Σχέδιον διὰ τοὺς σπουδάζοντας μὲ χρήματα*: δηλαδή υποτροφίες από δωρεές Φιλελλήνων για να σπουδάζουν έλληνες φοιτητές. Η ιδέα εφαρμοζόταν ήδη στο Μόναχο, με χορηγίες του ίδιου του Λουδοβίκου Α΄.

188 *πολυτεχνικὸν σχολεῖον*: το Πολυτεχνείο Αθηνών (αρχικά Βασιλικό Σχολείο των Τεχνών) ήταν το πρώτο τεχνολογικό ίδρυμα της Ελλάδας. Ιδρύθηκε το 1836 και άρχισε να λειτουργεί έναν χρόνο αργότερα.

191-196 *Ἡ ἐκστρατεία εἰς τὴν Ἀττικὴν* […] *τὴν δεξιὰν πτέρυγα τοῦ ῥωσσικοῦ στρατοῦ*: στις 26 Απριλίου του 1828 η Ρωσία κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αντιδρώντας στο κλείσιμο των Δαρδανελίων στο οποίο είχε προβεί η τελευταία στο πλαίσιο αντιποίνων για τη συμμετοχή της Ρωσίας στη Ναυμαχία του Ναυαρίνου (βλ. στ. 198). Τον Ιούνιο του 1828 ρωσικά στρατεύματα διέσχισαν τον Δούναβη και έφτασαν έως τη Βουλγαρία, ενώ άλλες ρωσικές δυνάμεις πέρασαν τον Καύκασο και κατέλαβαν το φρούριο Καρς. Ως «δεξιά πτέρυγα» του ρωσικού στρατού, νοούνται εδώ προφανώς οι δυνάμεις που είχαν εισέλθει στα Βαλκάνια.

198 *ἡ συνθήκη τῶν 6. Ἰουλίου*: η Συνθήκη του Λονδίνου της 6ης Ιουλίου 1827, σύμφωνα με την οποία η Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία «πρόσφεραν τη μεσολάβησή τους στους εμπόλεμους τον Αύγουστο του 1827. Επειδή η στρατιωτική κατάσταση είχε μεταβληθεί προς όφελος των Τούρκων μετά την πτώση του Μεσολογγίου τον Απρίλιο του 1826 και της Αθήνας τον Ιούνιο του 1827, οι Έλληνες

δέχτηκαν πρόθυμα την προσφερόμενη μεσολάβηση, όχι όμως και οι Τούρκοι. Στο μεταξύ οι τρεις δυνάμεις έδωσαν οδηγίες στους ναυάρχους των στόλων τους στη Μεσόγειο να επιβάλουν ανακωχή. Επειδή όμως οι οδηγίες δεν ήταν απολύτως σαφείς, ο βρετανός ναύαρχος Sir Edward Cordington πήρε μια πρωτοβουλία που ανταποκρινόταν και στα φιλελληνικά του αισθήματα. Ως αρχαιότερος από τους άλλους ναυάρχους και διοικητής του μεγαλύτερου από τους τρεις στόλους, αποφάσισε να δράσει, και οι άλλοι δύο συνάδελφοί του ακολούθησαν. Αφού απέκλεισε την επαναστατημένη Ελλάδα, καταδίωξε τον τουρκοαιγυπτιακό στόλο στον κόλπο του Ναβαρίνου. Φαινομενικά τουλάχιστον η μεγάλη ναυμαχία του Ναβαρίνου της 20ής Οκτωβρίου 1827 άρχισε τυχαία· εντούτοις, το βράδυ ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος βρισκόταν στο βυθό της θάλασσας. Η Συνθήκη του Λονδίνου σε συνδυασμό με τη ναυμαχία του Ναβαρίνου αποτέλεσαν καμπή στην ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Η Συνθήκη αποτέλεσε προειδοποίηση ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν θα επέτρεπαν την επαναφορά των Ελλήνων στο προηγούμενο καθεστώς υποτελείας, ενώ η ναυμαχία του Ναβαρίνου υποχρέωνε ανυποχώρητα τις ίδιες δυνάμεις να υποστηρίξουν την αυτονομία των Ελλήνων, ως τον ελάχιστο όρο που μπορούσε να τους προσφερθεί.» (Πετρόπουλος, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, σ. 57). Η ανεξαρτησία της Ελλάδας αναγνωρίστηκε τον Φεβρουάριο του 1830 με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου.

199-201 *Menzel* [...] *Annalen*: εννοείται το δίτομο έργο του Wolfgang Menzel (1798-1873) *Die deutsche Literatur* (Στουτγάρδη: Gebr. Franckh, 1828) και η βιβλιοκρισία που δημοσίευσε για αυτό στα μέσα Ιουνίου 1828 ο φίλος του Menzel, ο γνωστός λογοτέχνης Heinrich Heine στο περιοδικό *Neue allgemeine politische Annalen* 27/3 (1828), σ. 284-298. Ο Menzel ήταν από το 1825 συντάκτης του *Literatur-Blatt*, ενός παραρτήματος με βιβλιοκριτικές που συνόδευε το δημοφιλές περιοδικό *Morgenblatt für gebildete Stände* που εξέδιδε ο Cotta στη Στουτγάρδη. Συγκαταλεγόταν στους αντιπάλους του Goethe.

202 *Danegger ἀνδριαντοποιός –Χριστός*: ο γλύπτης Johann Heinrich Dannecker (1758-1841). Ανάμεσα σε άλλα γλυπτά είχε φιλοτεχνήσει, το 1794, αρκετές προτομές του Schiller, λογοτέχνη που θαύμαζε ο Λασσάνης. Ο Dannecker αναφερόταν ακόμη και από τους τουριστικούς οδηγούς της εποχής στις περιγραφές της Στουτγάρδης: «D'habiles artistes, surtout Dannecker (v. sa salle des antiques)», βλ. Engelmann / Reichard, *Manuel du voyageur en Allemagne*, σ. 309. Το 1821 είχε φιλοτεχνήσει ένα άγαλμα του Χριστού ως οδηγού της Ανθρωπότητας, σε φυσικό μέγεθος. Το 1827 ο δούκας Thurn und Taxis παρήγγειλε στον Dannecker ένα αντίγραφο για την κρύπτη της οικογένειας στο Neresheim.

203 *Ἀγγλία. – Ἀναστάσιος Βαλάνου Καπιτάνος*: το πρόσωπο δεν ταυτίστηκε.

204 *χρηματωλογῶν*: συγκεντρώνοντας χρήματα.

205-207 *Ἐξάφνισις ἀπὸ* [...] *Theobald μὲ τὰ ποιήματα τοῦ Schiller*: έκπληξη εκ μέρους της οικογένειας von Theobald (βλ. στ. 173), η οποία του έστειλε ως δώρο κάποια έκδοση των ποιημάτων του Σίλλερ.

208 *Κάρλσροῦ 20. ὥρας*: Η Karlsruhe, πόλη της Βάδης.

210 *θέατρον μέτριον*: ο Λασσάνης αναφέρεται στο Großherzogliches Hoftheater. Κτίστηκε το 1807/8 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Friedrich Weinbrenner (1766-1826), βλ. στ. 214-215 και 220. Εγκαινιάστηκε τον Οκτώβριο του 1808 και καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1847, βλ. Erhard Giavina, *Der Hoftheaterbrand in Karlsruhe am 28. Februar 1847, dessen Entstehung, Verlauf und Folgen*, Karlsruhe: Macklot, 1847, σ. 128.

210-211 *Kabale und Liebe*: *Ραδιουργία και Έρως*. Ένα από τα δημοφιλέστερα δράματα του Friedrich Schiller, δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1784. Θέμα του είναι ο έρωτας τού νεαρού αριστοκράτη Ferdinand και της αστής Louise, που οδηγούνται από το περιβάλλον τους στην αυτοκτονία. Αντιπροσωπευτικό δείγμα του αστικού δράματος.

210-211 *Louise παρὰ σωματώδης*: ο Λασσάνης παρακολούθησε την παράσταση του έργου *Kabale und Liebe* στο Großherzogliches Hoftheater της Καρλσρούη στις 19 Ιουνίου 1828. Σύμφωνα με το πρόγραμμά της, η παράσταση άρχιζε στις 6 και τελείωσε στις 9. Τον ρόλο της Λουίζας έπαιζε η ηθοποιός Lina (;) Kuhn – την οποία ο Λασσάνης θεωρεί υπερβολικά σωματώδη για τον ρόλο αυτό.

212 *Μπάδεν – λουτρά –10. ὥρας*: η πόλη Baden-Baden στον Μέλανα Δρυμό, γνωστή από τότε για τα ιαματικά λουτρά της στα οποία οφείλει το όνομά της.

213 *6. ὥρες πρὶν τὸ Ῥαστάδ*: ο Λασσάνης δίνει την απόσταση του Baden-Baden από το Rastatt, προφανώς γιατί αυτό ήταν η επόμενη μεγάλη πόλη μετά το Baden-Baden.

213 *παλάτι ὡραῖον*: το λεγόμενο «Νέο» («Neues Schloß») σε αντίθεση με το «Παλαιό» («Altes Schloß») για το οποίο κάνει λόγο ο Λασσάνης παρακάτω. Βρίσκεται σε ένα λόφο στις παρυφές του οποίου αρχίζει η πόλη και ήταν μαζί με τα λουτρά το σημαντικότερο αξιοθέατο στο Baden. Το αρχικό κομμάτι του χτίστηκε τον 15ο αιώνα. Καταστροφές οδήγησαν σε ανοικοδομήσεις του κτηρίου τρεις φορές. Εκτενή περιγραφή του παλατιού και του λαβυρίνθου των υπογείων του, τα οποία αποτελούσαν στις αρχές του 19ου αιώνα μια «μακάβρια» τουριστική ατραξιόν, δίνει ο Klüger, *Beschreibung von Baden*, σ. 129 κ.ε.

214 *εἰς τὸ μπάδεν τὰ λουτρὰ εἰς τὰ ξενοδοχεῖα*: λίγα χρόνια πριν από την επίσκεψη του Λασσάνη, το 1807 ο εκδότης Cotta, δεινός επιχειρηματίας, είχε μετατρέψει ένα παλαιό μοναστήρι Ιησουιτών, που μόλις είχε δημευθεί, στο πρώτο πολυτελές ξενοδοχείο της Ευρώπης. Το «Hotel Badischer Hof» διέθετε μεταξύ άλλων ανέσεων και δικά του ιαματικά λουτρά, βλ. Klüber, *Beschreibung von Baden*, σ. 126-127· επίσης Engelmann / Reichard, *Manuel du voyageur en Allemagne*, σ. 21. Ο Λασσάνης αναφέρεται προφανώς σε αυτό.

214-215 *Salon de Conversation*: πρόκειται για το κτήριο που είναι μέχρι σήμερα γνωστό ως «Conversationshaus». Στις παλαιότερες πηγές αναφέρεται και ως «Conversationssaal» από την κύρια αίθουσά του (σήμερα «Weinbrennersaal»). Οικοδομήθηκε από τον αρχιτέκτονα Friedrich Weinbrenner (βλ. στ. 210) στα χρόνια 1821-1824 ως ψυχαγωγικός χώρος για τους επισκέπτες των λουτρών. Όταν ο καιρός δεν επέτρεπε περιπάτους, μπορούσε κανείς, περιδιαβαίνοντας στο Conversationshaus, να συναντήσει γνωστούς, να συζητήσει μαζί τους, να παίξει τυχερά παιγνίδια ή να διαβάσει κ.λπ. Βλ. Engelmann / Reichard, *Manuel du voyageur en Allemagne*, σ. 20.

215-217 *Altes Schloß*: ο πύργος Schloß Hohenbaden (11ος αι.) καταστράφηκε από πυρκαϊά κατά τον 16ο αιώνα.

219 *Στράσβουργ –10. ὥρας*: αλσατικά Strossburi, γαλλ. Stasbourg, γερμ. Straßburg.

220 *μνημεῖον τοῦ Dessaix*: το Monument Desaix που βρισκόταν τότε στο Ile aux Epis κοντά στη γέφυρα του Ρήνου. Φιλοτεχνήθηκε το 1804 από τον γλύπτη Landolin Ohmacht (1760-1834) και από τον αρχιτέκτονα Friedrich Weinbrenner προς τιμή του Louis-Charles-Antoine des Aix, του λεγομένου Desaix de Veygoux (1768-1800). Αναφέρεται στους τουριστικούς οδηγούς της εποχής, βλ. Engelmann / Reichard, *Manuel du voyageur en Allemagne*, σ. 306.

221 *Münster 658 σκαλία – ἕως τὴν κορώνα*: πρόκειται για τον καθεδρικό ναό

(Münster) της πόλης, γνωστό ως Straßburger Münster (ή Liebfrauenmünster, ή Cathédrale Nôtre Dame). Η εκκλησία, αρχικά ρομανικού και στη συνέχεια γοτθικού ρυθμού, άρχισε να κτίζεται το 1015. Στο νότιο καμπαναριό, το οποίο δεν ολοκληρώθηκε, 330 σκαλιά οδηγούν στη λεγόμενη «πλατφόρμα» από την οποία μπορεί κανείς να θαυμάσει την πόλη και τα περίχωρά της. Για μια περιγραφή της «πλατφόρμας» και της θέας την εποχή που βρισκόταν ο Λασσάνης στο Στρασβούργο, βλ. Stein, *Reisen nach den vorzüglichsten Hauptstädten*, σ. 245· μια μεταγενέστερη (1844) από τον Strobel, *Das Münster in Straßburg*, σ. 21.

222 *μνημεῖο – τοῦ Mar[é]chal de Saxe εἰς μίαν Ἐκκλη[σίαν]*: μνημείο στον τάφο του Maurice de Saxe στην προτεσταντική εκκλησία του Saint Thomas. Φιλοτεχνήθηκε το 1777 από τον γλύπτη Jean-Baptiste Pigalle (1714-1785). Αναφέρεται στους τουριστικούς οδηγούς της εποχής, βλ. Engelmann / Reichard, *ό.π.*, σ. 306. Περιγραφή και απεικόνιση του μνημείου την εποχή που ο Λασσάνης βρέθηκε στο Στρασβούργο στο: Fargès-Méricourt, *Description de la ville de Strasburg*, σ. 70-72.

223 *θέατρον Γαλ[λικὸν] καὶ Γερμανικὸν*: Πρόκειται για το σημαντικότερο θέατρο της πόλης, τη λεγόμενη Salle de spectacle, η οποία είχε κτιστεί λίγο μετά το 1800. Το ιδιαίτερα λειτουργικό κτήριο περιγράφεται λεπτομερώς, την εποχή που ο Λασσάνης βρισκόταν στο Στρασβούργο, στο: Fargès-Méricourt, *ό.π.*, σ. 50-52.

224 *Ὁ Γραικὸς Κύπριος Πετράκης Χαγγῆς*: το αρχικό γράμμα του επιθέτου είναι διορθωμένο από τον ίδιο τον Λασσάνη, με τρόπο όμως που το καθιστά μη αναγνώσιμο. Αντίθετα απ' ό,τι έχει προταθεί παλαιότερα («Φαγγῆς»), νομίζω ότι θα πρέπει να το διαβάσουμε ως «Χαγγῆς». Υποθέτω ότι η γραφή αυτή αποδίδει ό,τι άκουσε ο Λασσάνης από τον δικηγόρο Barthélemy, τον οποίον αναφέρει στη συνέχεια, και ότι το σωστό είναι «Χατζῆς». Είναι ο προύχοντας Χατζή-Πετράκης από την Κυθρέα της Κύπρου, ο οποίος μετά τα γεγονότα της 9ης Ιουλίου 1821, όντας ένας από τους προγραφέντες έλληνες άρχοντες, εγκατέλειψε το νησί και κατέφυγε στη Γαλλία και από εκεί στην Αλσατία.

225 *L'avocat Barthelemy φίλος του Favier*: ο δικηγόρος Barthélemy, ένας από τους συντάκτες του φιλολογικού περιοδικού *Bibliothèque Allemande*. Ο Barthélemy ήταν προφανώς φίλος του Fabvier, του γνωστού φιλέλληνα Κάρολου Φαβιέρου (Charles-Nicolas Fabvier, 1783-1855), ο οποίος ήταν διοικητής των ελληνικών τακτικών στρατευμάτων από το 1825 έως τον Μάιο του 1828.

228-229 *Mr Bachelot Chirurgien Cheva[lier] d[e] la legion d'honneur*: πρόκειται ίσως για τον Charles-Joseph Bachelot, χειρουργό του γαλλικού στρατού και Chevalier de la Légion-d'Honneur. Η Λεγεώνα της Τιμής είναι το ανώτατο γαλλικό τάγμα αριστείας. Καθιερώθηκε από τον Ναπολέοντα το 1804.

229-231 *ἤκουσεν τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὁμιλοῦν τούρκικα διὰ τὸν φόνον τοῦ A. v.*: δεν εντοπίστηκε κάποιο ιστορικό γεγονός του έτους 1828 το οποίο να φωτίζει τη σημείωση αυτή.

231 *Duc Dalberg*: Emerich Joseph Herzog von Dalberg (1773-1883), διπλωμάτης και πολιτικός στην υπηρεσία του γερμανικού κρατιδίου της Βάδης (1803-1810) και αργότερα της Γαλλίας (1810 κ.ε.). Συνδεόταν στενά με τον Ταλλεϋράνδο. Το 1815 συμμετείχε στο Συνέδριο της Βιέννης. Το 1826 ήταν μέλος της «Comité de publications en faveur des Grecs» στο Παρίσι η οποία υπαγόταν στην «Société de la Morale Chrétienne». Τα πλούσια κατάλοιπά του φυλάσσονται στο Αρχείο της πόλης Βορμς (Stadtarchiv Worms) στη Γερμανία. Δεν έχουν αξιοποιηθεί από την έρευνα.

236 *Madame Montgolfier*: η γαλλίδα λογία Adélaïde de Montgolfier (1789-1880), κόρη

του Jacques-Étienne de Montgolfier, ενός από τους δύο εφευρέτες του γνωστού αερόστατου. Η Adélaïde εξέδωσε αρκετά έργα με μουσικό περιεχόμενο. Συνδεόταν με στενή φιλία με την Anne-Louise Swanton-Belloc (βλ. αμέσως παρακάτω, στ. 237).

237 *Madame Bellok*: η γαλλίδα συγγραφέας και μεταφράστρια Anne-Louise Swanton-Belloc (1796-1881), ιρλανδικής καταγωγής. Το 1826 δημοσίευσε στο Παρίσι τη φιλελληνική πραγματεία *Bonaparte et les Grecs*, η οποία είναι αφιερωμένη στη φίλη της Adélaïde de Montgolfier (βλ. στ. 236).

238 *Gordegiani*: πρόκειται ίσως για τον Luigi Cordigiani (1806-1860) σημαντικό ιταλό τραγουδιστή και συνθέτη της όπερας. Ήταν τότε ευρέως γνωστός χάρη σε μια συλλογή τραγουδιών της Τοσκάνης που είχε εκδώσει. Λιγότερο πιθανό είναι να πρόκειται για τον αδελφό του Giovanni Battista Gordigiani (1795-1871), επίσης τραγουδιστή και συνθέτη όπερας, ο οποίος από το 1822 έως τον θάνατό του ζούσε και δίδασκε στην Πράγα.

238 *m fiorenza*: ίσως *m[ia] fiorenza*, «λουλουδάκι μου». Ίσως τίτλος μουσικής σύνθεσης ή τραγουδιού.

239 *Aristide D'Isay*: πρόκειται για κάποιο μέλος της οικογένειας Ησαΐα, Ελλήνων από τη Σμύρνη, που εμπορεύονταν στην Τεργέστη, στο Λιβόρνο, στη Γένοβα, στο Άμστερνταμ και στη Μασσαλία. Στα χρόνια 1796-1799 και από το 1803 έως περ. 1805 δρούσε στη Μασσαλία ο Γεώργιος Εμμ. Ησαΐα, ο οποίος είχε ιδρύσει την εταιρεία «Georges d'Isay et Cie». Το 1804 ο καθολικός Γεώργιος παντρεύτηκε την Jean H. Gaitte, κόρη ενός προτεστάντη υφασματέμπορου (βλ. και στ. 240). Όπως και άλλοι Έλληνες έμποροι της Μασσαλίας, ήταν μέλος της τεκτονικής στοάς «Aimable Sagesse». Βλ. Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 48-49, Mandylara, «Les origines du phénomène migratoire grec à Marseille (1793-1815)», σ. 34, 36 και Grenet, *La fabrique communautaire*, σ. 37, 255-260.

240 *Chez M. Paul Carrus*: θα μπορούσε να είναι γιος του καθολικού έλληνα εμπόρου από τη Σμύρνη Adamis Paul Carus, που εγκαταστάθηκε στη Μασσαλία λίγο πριν το τέλος του 18ου αιώνα, έδρασε εκεί αρχικά ως διερμηνέας και έμπορος, και το 1798 παντρεύτηκε την Anne-Françoise Gaitte, αδελφή της Jean H. Gaitte, συζύγου του Γεωργίου Ησαΐα (βλ. στ. 239). Βλ. Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 49-50, Mandylara, «Les origines du phénomène migratoire grec à Marseille (1793-1815)», σ. 34 και Grenet, *La fabrique communautaire*, σ. 37, 260.

241 *Jean Maye*: ο Ιωάννης Μάης (*1771) από τη Ζάκυνθο, ίσως τέκτονας και Φιλικός, εντάχθηκε τον Οκτώβριο του 1797 στον γαλλικό στρατό, στην Garde Nationale της Ζακύνθου. Στις τάξεις του γαλλικού στρατού πολέμησε κατά των Ρώσων στα Επτάνησα. Αιχμαλωτίστηκε και έχασε την περιουσία του. Το 1799 πήγε στη Μασσαλία και συνέχισε να υπηρετεί στον γαλλικό στρατό έως το 1800. Επέστρεψε στη Ζάκυνθο, όπου το 1802 παντρεύτηκε τη Μαρία Ραφτοπούλου, με την οποία απέκτησαν έναν γιο, τον Θεμιστοκλή (βλ. στ. 245-246) και δύο κόρες, την Πηνελόπη και την Αγγελική. Εγκαταστάθηκαν στη Μασσαλία το 1802 ή 1803, όπου ο Μάης ασχολήθηκε, χωρίς επιτυχία, με το εμπόριο. Το 1808, ενώ πήγαινε στα Επτάνησα, το πλοίο του αιχμαλωτίστηκε από τους Άγγλους και φυλακίστηκε στη Μάλτα. Δραπέτευσε και, πριν να επιστρέψει στη Γαλλία τον Ιούνιο του 1811, ταξίδεψε έως τη Σμύρνη. Στα χρόνια 1815-1823 ο Μάης εργάστηκε ως υποπρόξενος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Μασσαλία. Στα χρόνια αυτά, αλλά και αργότερα, συμμετείχε στην αποστολή ανδρών και πολεμικού υλικού στην Ελλάδα. Υπήρξε φανατικός οπαδός του Καποδίστρια, τον οποίο ενημέρωνε για δημοσιεύματα του γαλλικού τύπου και για τη στάση των Ελλήνων της Γαλλίας απέναντι στην πο-

λιτική του. Το 1837 δημοσίευσε στη Μασσαλία ένα ποίημα αφιερωμένο στον Γεώργιο Τερτσέτη. Σύμφωνα με τον Échinard, σε απογραφή των κατοίκων της Μασσαλίας το 1841 εμφανίζεται η οικογένεια Μάη, αλλά όχι ο Ιωάννης· ενδέχεται δηλαδή να είχε πλέον πεθάνει. Για όλες τις παραπάνω πληροφορίες, βλ. Savant, *Napoléon et les Grecs*, σ. 247-249, Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 28-30 και Λούκος, «Ένας φανατικός καποδιστριακός», σ. 62-63, 67. Ο Μάης, όπως δείχνει μια επιστολή του με την οποία στέλνει στον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο μια ριμάδα που είχε φέρει από τη Σμύρνη, το 1811 βρισκόταν σε επικοινωνία μαζί του αλλά και με τον επίσης εγκατεστημένο στο Παρίσι Γεώργιο Φίλανδρο (ονομαζόμενο Γάδο από τον Κοραή), έναν από τους ιδρυτές του «Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου»· βλ. Καρατζάς, *Σμύρνης τραγωδίες*, σ. 63-64. Το όνομα του Μάη εμφανίζεται στον πίνακα συνδρομητών του φιλελληνικού μυθιστορήματος *Αλέξης* (1823) της Johanna Wyttenbach και του έργου του Αθανάσιου Χριστόπουλου *Πολιτικά Παράλληλα* (1833).

242 *Rue des Recolléttes N. 3 près du Cours St. Louis À Marseille*: η διεύθυνση της κατοικίας του Ιωάννη Μάη (βλ. στ. 241). Ο δρόμος βρίσκεται κοντά στον δρόμο Cours St. Louis στη σημερινή πρώτη συνοικία της Μασσαλίας.

245-246 *son Fils Thémistocle*: ο Θεμιστοκλής Μάης (*1803), γιος του Ιωάννη Μάη (βλ. στ. 241) και της Μαρίας Ραφτοπούλου, βλ. Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, σ. 28.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

Το ταξίδι του Γεώργιου Λασσάνη από την Τσεχία στην Ελλάδα (1827-1828)

1827

25 Νοεμβρίου
Αναχώρηση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, των αδελφών του Νικόλαου και Γεώργιου, του Γεώργιου Λασσάνη και του Κωνσταντίνου Καβαλερόπουλου από την Τερέζιενσταντ. Άφιξη στην Πράγα

27 Νοεμβρίου
Αναχώρηση από την Πράγα. Ταξίδι μέσω των πόλεων Böhmisch-Brod (Český Brod), Csaslau (Čáslav), Iglau (Jihlava), Schelletau (Želetava), Mährisch-Brod (Moravské Budějovice), Znaim (Znojmo), Guntersdorf, Hollabrunn και Stockerau με προορισμό τη Βιέννη και εν συνεχεία τη Βερόνα

9 Δεκεμβρίου
Άφιξη στη Βιέννη

1828

9-13 Απριλίου
Αναχώρηση από τη Βιέννη με αρχικό προορισμό το Μόναχο και τελικό τη Μασσαλία ή την Τουλών

16 Απριλίου
Άφιξη του Λασσάνη μαζί με τον Νικόλαο Υψηλάντη στο Μόναχο. Ο τελευταίος αναχωρεί στις 21 του ίδιου μήνα για το Παρίσι

19 Απριλίου
Συνάντηση του Λασσάνη και του Ν. Υψηλάντη με τον Ν. Α. Ρενιέρη και τον Δημήτριο Γοβδελά στο Μόναχο

6 Ιουνίου
Ο Λασσάνης γίνεται δεκτός σε ακρόαση από τον Λουδοβίκο Α΄

περ. μέσα Ιουνίου
Αναχώρηση από το Μόναχο για το Άουγκσμπουργκ και από εκεί για την Ουλμ

19 Ιουνίου
Άφιξη στη Στουτγάρδη. Παρακολούθηση μιας παράστασης του *Kabale und Liebe* του Σίλλερ

22 Ιουνίου
Άφιξη στο Στρασβούργο, μέσω Καρλσρούης και Μπάντεν-Μπάντεν

περ. 25 Ιουνίου
Άφιξη στο Παρίσι

;
Μετάβαση στη Μασσαλία και από εκεί στην Τουλόν

2 Σεπτεμβρίου
Πιθανή ημερομηνία αναχώρησης από την Τουλόν με προορισμό την Ελλάδα

21 Σεπτεμβρίου
Πιθανή ημερομηνία άφιξης στην Ελλάδα, ενδεχομένως στην Καλαμάτα

ΔΑΝΙΑ
ΑΝΝΟΒΕΡΟ
ΠΡΩΣΙΑ
ΡΩΣΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΩΝ ΚΑΤΩ ΧΩΡΩΝ
ΒΕΣΤΦΑΛΙΑ (ΠΡΩΣΙΑ)
ΕΣΣΗ
Τερέζιενσταντ
Πράγα
ΒΑΥΑΡΙΑ
Παρίσι
Καρλσρούη
Στουτγάρδη
Μπάντεν Μπάντεν
Άουγκσμπουργκ
Στρασβούργο
Ουλμ
Βιέννη
Μόναχο
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ
ΕΛΒΕΤΙΑ
ΓΑΛΛΙΑ
ΠΕΔΕΜΟΝΤΙΟ (ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΣΑΡΔΗΝΙΑΣ)
ΒΛΑΧΙΑ
ΣΕΡΒΙΑ
Μασσαλία
ΤΟΣΚΑΝΗ
ΠΑΠΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
Τουλόν
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΣΑΡΔΗΝΙΑΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΙΚΕΛΙΩΝ
ΙΟΝΙΟΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
Καλαμάτα

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οι ατέλειες του ανά χείρας έργου βαραίνουν αποκλειστικά την επιμελήτρια και συγγραφέα, όμως τα όποια θετικά αποτελέσματα δεν οφείλονται μόνο σε αυτή. Η έρευνά μου ωφελήθηκε από την αποτελεσματική βοήθεια που μου έδωσε πρόθυμα το επιστημονικό προσωπικό βιβλιοθηκών και αρχείων και οι συνάδελφοι στους οποίους αποτάθηκα με ερωτήματα και αναζητήσεις.

Η ιστορικός και βιβλιογράφος Έλλη Δρούλια, Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, όταν εκπονούσα την έρευνα για την παρούσα έκδοση, έθεσε στη διάθεση μου το «Αρχείο Λασσάνη», ενθάρρυνε την εμβάθυνση των αναζητήσεών μου, συμπεριέλαβε την έκδοση στις σειρές της ΒΒ και ανέλαβε η ίδια την επιμέλεια και την εποπτεία του βιβλίου. Η Μαρία Καμηλάκη, Δρ Γλωσσολογίας και νυν Διευθύντρια της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, υποστήριξε τη διαδικασία έκδοσης και προβολής του. Οι συνεργάτες της ΒΒ προσέφεραν τις γνώσεις τους για το «Αρχείο Λασσάνη» και με εφοδίασαν με ψηφιακά αντίγραφα· ιδιαίτερη ήταν η συνδρομή του ιστορικού Στάθη Κουτρουβίδη και του ιστορικού Γιώργου Σταθακόπουλου, ο οποίος σχεδίασε το χρονολόγιο και τον ιστορικό χάρτη που έδωσαν οπτική υπόσταση στις μετακινήσεις του Λασσάνη. Η ιστορικός και βιβλιογράφος Πόπη Πολέμη (Βιβλιολογικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Μουσείο Μπενάκη) μου παραχώρησε πληροφορίες σχετικά με τις συνδρομές του Λασσάνη σε εκδόσεις του 19ου αιώνα· οι ιστορικοί Αγγελική Κοκκίνη, Μιχάλης Κοκολάκης και Παρασκευή Καπώλη (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος) και η αρχειονόμος Άννα Καλώτα (Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) με συνέδραμαν κατά την έρευνά μου αντιστοίχως σε αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και σε αρχεία της Κοζάνης. Οι ιστορικοί Δημήτρης Μπαχάρας (Ιστορικά Αρχεία Ελληνικού και Λογοτεχνικού Ιστορικού Αρχείου), Μαρία Δημητριάδου (Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη) και Ρεγγίνα Κατσιμάρδου (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα), όπως επίσης η Ασημίνα Λιάζου (Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών) ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στα αιτήματά μου για ψηφιοποίηση αρχειακού υλικού, ενώ η ιστορικός τέχνης Έφη Αγαθονίκου, Διευθύντρια Συλλογών της Εθνικής Πινακοθήκης Ελλάδος, απάντησε σε ερωτήματά μου σχετικά με τα κατάλοιπα του Karl von Krazeisen και ο Βασίλης Νάνης (Υποθηκοφυλακείο Αθηνών, Υπηρεσία Παλαιών Τίτλων) συνέβαλε στην έρευνα για την οικία Λασσάνη. Στην έρευνά μου για την παραμονή του Λασσάνη στην Πράγα με συνέδραμε η νεοελληνίστρια Pavlína Šípová (Πανεπιστήμιο Καρόλου), ενώ ερωτήματά μου σχετικά με τα κατάλοιπα του Λουδοβίκου Α΄ της Βαυαρίας και για το ανάκτορο του Μονάχου απαντήθηκαν πρόθυμα από τον Gerhard Immler, Διευθυντή του Geheimes Haus-

archiv του Bayerisches Hauptstaatsarchiv, και από τον Christian Quaeitsch, Επικεφαλής Συντηρητή (Bayerische Schlösserverwaltung, Residenz München).

Αρωγοί μου στην επεξεργασία του συγκεντρωμένου υλικού στάθηκαν ο ιστορικός της γερμανικής γραμματείας Dirk Sangmeister (Forschungszentrum Gotha) και ο Διευθυντής του Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, φιλόλογος και παλαιογράφος Χαρίτωνας Καρανάσιος (Ακαδημία Αθηνών), οι οποίοι άκουσαν πρόθυμα πάντα τους προβληματισμούς μου, συμβάλλοντας στη λύση ερευνητικών διλημμάτων. Αποφασιστική βοήθεια σε ερωτήματα που αφορούσαν την ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας μού προσέφερε ο τοπογράφος μηχανικός, διδάκτωρ πολεοδομίας, Γεώργιος Τσότσος. Ο Γιώργος Σταθακόπουλος, Προϊστάμενος του Τμήματος Εκθέσεων του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, σχεδίασε για την έκδοση τον χάρτη που συνοδεύει τις «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις» του Λασσάνη. Ο ιστορικός της τυπογραφίας και του τύπου Δημήτρης Ζαζάς, Προϊστάμενος του Τμήματος Σχεδιασμού της Διεύθυνσης Εκδόσεων και Εκτυπώσεων της Βουλής των Ελλήνων, σελιδοποίησε με γνώση και τυπογραφική ευαισθησία τη μελέτη.

Από τη θέση αυτή, ευχαριστώ όλες και όλους θερμά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στη βιβλιογραφία που ακολουθεί δεν συμπεριλήφθηκαν άρθρα εφημερίδων και περιοδικών του 19ου αιώνα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές και στα οποία γίνεται παραπομπή μόνο μία φορά και σε σχέση με κάποιο πολύ ειδικό θέμα. Οι σχετικές παραπομπές βρίσκονται μόνο στις υποσημειώσεις ή στα «Σχόλια».

Συντομογραφίες ονομάτων βιβλιοθηκών και αρχείων

ΒΒ	Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα
ΕΒΕ	Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα
ΕΙΜ	Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα
ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
ΙΑΜΜ	Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα
DLAM	Deutsches Literaturarchiv, Marbach

Συντομογραφίες βιογραφικών λεξικών

ADB	*Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 τόμ., Λιψία: Duncker & Humblot, 1875-1912.
AKL	*Allgemeines Künstler-Lexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 101 τόμ. Μόναχο/Βερολίνο: Saur/De Gruyter, 1992-2018.
DBE	*Deutsche Biographische Enzyclopädie*, 13 τόμ., Μόναχο: Saur, 1995-2003.
ΔΙΕΕΕ	*Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*

ΠΗΓΕΣ

Α. ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ, ΕΡΓΑ και ΕΓΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΛΑΣΣΑΝΗ

Α.1. Επιστολές από και προς τον Λασσάνη (χειρόγραφα)

Γεώργιος Λασσάνης, επιστολή (προσχέδιο) προς τη Lulu von Thürheim, Μόναχο [Μάιος 1828], ΒΒ, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.20.

–, σημείωμα προς τον Δ. Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, εντός επιστολής του Ν. Υψηλάντη προς τον Δ. Ποστολάκα, Μόναχο 19.4.1828, ΙΑΜΜ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή (1691-1939), αρ. εισ. 146/592, φ. 2r

–, επιστολή προς τον Δημήτριο Ποστολάκα, Μόναχο 1.5.1828, ΙΑΜΜ, Συλλογή Δαμιανού Κυριαζή (1691-1939), αρ. εισ. 146/593.

–, επιστολή προς τον Παπακώστα Τζαμάλα, Αττική 14.1.1832, ΙΑΜΜ, Αρχείο Παπακώστα Τζαμάλα (1821-1954), αρ. εισ. 149.

–, επιστολή προς τον Γεώργιο Βοϊνέσκο, Αθήνα 7.3.1848, ΕΙΜ, κατάλοιπα Γ. Βοϊνέσκο, ταξ. αρ. 18977.

Ανώνυμη, χειρόγραφο σημείωμα προς «Colonel Lassanés», χ.χ., ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.19.

Παναγιώτης Σοφιανόπουλος προς τον Γεώργιο Λασσάνη, Αθήνα 28.12.1844, ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GR HP_LHP A.2.17.

A.2. Επιστολές (δημοσιευμένες)

Γεώργιος Λασσάνης, επιστολή προς τον Γεώργιο Τακιατζή, Οδησσός 13/25. 9.1818, *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 8 (1818), σ. 575-582.

–, επιστολή προς τον Γεώργιο Παπαλαζάρου, Μόσχα 20.6.1818, *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 708-714.

–, επιστολή προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Οδησσός 12.5.1820, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 207-208.

–, επιστολή προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Κισνόβιο 29.12.1820, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 251.

–, επιστολή προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Ιάσιο 2.1.1821, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 330.

–, επιστολή προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Ιάσιο 12.1.1821, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 273-280.

–, επιστολή προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Ιάσιο 16.1.1821, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 105 (απόσπασμα).

–, επιστολή προς τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, Ιάσιο 29.1.1821, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 1, σ. 105 (απόσπασμα).

–, επιστολή προς την Ελισάβετ Υψηλάντη, Βιέννη 9.4.1828, στο: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 2, σ. 345-346.

–, επιστολή προς τον Γεώργιο Βοϊνέσκο, Αθήνα 17.6.1857, στο: Κωνσταντίνος Ν. Ράδος, «Έγγραφα και επιστολαί Γεωργίου Κ. Βοϊνέσκου, Υπασπιστού του "κατά την Ανατολικήν Ελλάδα στρατάρχου" Δ. Υψηλάντου», *ΔΙΕΕΕ* 7 (1910), σ. 243-426, εδώ σ. 397-398. Το πρωτότυπο φυλάσσεται στο ΕΙΜ, στα κατάλοιπα του Γ. Βοϊνέσκο με τον ταξ. αρ. 18966.

A.3. Έργα (χειρόγραφα) με χρονολογική σειρά

Γεώργιος Λασσάνης, «Η Φυλακή», ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.9.

–, «Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος», Αρχείο Λασσάνη, ΒΒ, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.5.

–, «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις», ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.7.

–, «Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων | Τραγῳδία εἰς τρεῖς πράξεις | ὑπὸ Γ. Λασσάνη | Παρεστάθη κατὰ πρῶτον ἐν Ὀδησσῷ κατὰ τὸ 1819», ΒΒ, Αρχείο Λασσάνη, ταξ. αρ. GRHP_LHP A.2.8.

A.4. Έργα (δημοσιευμένα) με χρονολογική σειρά

Γεώργιος Λασσάνης, *Ἑλλάς*, Πρόλογος Εἰς τὴν Τραγῳδίαν Α... καὶ Α..., συντεθεὶς παρὰ τοῦ Γοργίδα Λυσανίου, Κ' ἐκδοθεὶς δι' ἐπιστασίας Νικολάου Β. Γκούστη. Ἐν Μόσκβᾳ, Ἐν τῷ Τυπογραφείῳ Αὐγούστου Σεμένου, 1820.

Ἅπαντα Γεωργίου Λασσάνη (1821-1832), επιμ. Γρηγόριος Γ. Γερούκης, Θεσσαλονίκη: χ.ε., [2]1973.

«Ποιήματα», σ. 43-104, «Στρατιωτική Ιστορία (1821-1832)» [= «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος», σ. 107-152].

Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973, σ. 47-73.

«Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (Τρίτη ἐποχή, 1757-1814)», σ. 47-73, «Aufschlüsse über die Vorbereitungen zur griechischen Insurrection», σ. 113-128, «Τὸ στρατιωτικὸν τῆς Ἑλλάδος. Δοκίμιον Ἱστορικόν», σ. 139-177.

Γεώργιος Λασσάνης, *Τα Θεατρικά. Έλλάς (Μόσχα 1820)* και *Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων (Οδησσός 1819, ανέκδοτο)*, επιμ. Βάλτερ Πούχνερ, Αθήνα: Ιδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2002.

–, *Έκθεσις περί Ληστείας*, γενική επιμέλεια Έλλη Δρούλια, εισαγωγή-μεταγραφή Στάθης Κουτρουβίδης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2018 (σειρά: Μικρή Βιβλιοθήκη, αρ. 6).

Harro Harring / Γεώργιος Λασσάνης, *Der Renegat aus Morea*. Trauerspiel in drei Aufzügen. Nach dem Neugriechischen des Olympiers Georg Lassanis, ehemals Offizier der heiligen Schaar und Adjutant des verstorbenen Fürsten Alexander Ypsilanti, Braunschweig: Im Verlags-Comtoir, 1831.

Α.5. Έγγραφα (χειρόγραφα και έντυπα)

Γεώργιος Λασσάνης, [Αίτηση] «Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος Ἐπιτροπήν» [1865], ΕΒΕ, Αρχείον Αγωνιστών, κυτίον 108, φάκ. αρ. 88, «Γεώργιος Λασσάνης», αρ. 261, φ. 1r-2v.

–, «Διαθήκη της 30ής Αυγούστου 1865», στο: *Διαθήκαι καί δωρεαί υπέρ του Εθνικού Πανεπιστημίου μετά διαφόρων σχετικών εγγράφων από της ιδρύσεως αυτού μέχρι του τέλους του 1899*, Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1900, σ. 161-162, αρ. 62.

Β. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Β.1. Χειρόγραφα

[Γενεαλογικό δέντρο οικογένειας Λιανοσταφίδα], ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο οικογένειας Αντωνοπούλου.

Harro Harring: επιστολή προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 20.11.1827, DLAM, Cotta-Archiv, ταξ. αρ. HS01155104.

–, επιστολή προς την Elisabeth Sophie Cotta von Cottendorf, Μόναχο 12.5.1828, DLAM, Cotta-Archiv, ταξ. αρ. HS01155104.

–, επιστολή προς τον Johann Friedrich Cotta, Μόναχο 16.5.1828, DLAM, Cotta-Archiv, ταξ. αρ. HS01155104.

Β.2. Έντυπα

Αμαλία Βασίλισσα της Ελλάδος, *Ανέκδοτες επιστολές της Βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Βάνα και Μίχαελ Μπούσε, 2 τόμ., Αθήνα: Εστία, 2011.

Αναδρομάρης [= Δημήτριος Καμπούρογλου], «Ο Λασσάνης», *Εστία* φ. 13.099 (5.3.1931), σ. 1.

[Ανωνύμου του Έλληνος], *Ελληνική Νομαρχία*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα: Αποσπερίτης, [4]1982.

Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη, μετάφραση, προλεγόμενα και σχόλια Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, Αθήνα: Κέδρος, 1986.

Βασίλειος Βατάτζης, *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie. Βασιλείου Βατάτζη περιηγητικόν*. Publié par Émile Legrand, (ανάτυπον εκ των «Nouveaux Melanges Orientaux» Paris 1886), Αθήνα: Καραβίας, 1972 (φωτομηχανική ανατύπωση).

Γεώργιος Βεντότης, *Λεξικὸν Τρίγλωσσον*, 3 τόμ., Βιέννη: Baumeister, 1790.

Δημήτριος Δάρβαρης, *Ἐγκυκλοπαιδεία ἁπλοελληνική*, Βιέννη: Zweck, 1829.

Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων, 1821-1833*, επιμ. Γ. Βλαχογιάννη, 3 τόμ., Αθήνα: τυπ. Ιωάννη Βάρτσου, 1939-1942.

Θεοχάρης Κληματιώτης, [Επιστολή προς τον Χρονία Ιω. Δροσινό, 22.2.1819 Οδησσός], *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1819), σ. 358-360.

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Άπαντα*, επιμ. Έλλη Αλεξίου, Αθήνα: Μέρμηγκας, χ.χ.

Αδαμάντιος Κοραής, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ: Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας Ἀτρομήτου τοῦ Μαραθωνίου, 1801.

–, (επιμ.), *Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι*, 6 τ., Παρίσι: Εβεράρτος, 1808-1814.

–, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., 6 τόμ. Αθήνα: Ο.Μ.Ε.Δ., 1964-1984.

–, *Προλεγόμενα στους αρχαίους έλληνες συγγραφείς*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Λ. Δρούλια, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1986-1995.

Νικόλαος Κυριακίδης, *Ποιημάτιον Χίος Τραγωδός*, Ναύπλιο: Εμμανουήλ Αντωνιάδης, 1831.

Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Γιάννης Βλαχογιάννης, Έλλη Αλεξίου, Αθήνα: Μέρμηγκας, χ.χ.

Ιωάννης Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα: χ.ε., 1967.

Βαλέριος Μέξας, *Οι Φιλικοί. Κατάλογος των μελών της Φιλικής Εταιρείας εκ του αρχείου Σέκερη*, Αθήνα: χ.ε., 1937.

Δοσίθεος Νοταράς, «Παραλειπόμενα ἐκ τῆς ἱστορίας περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων», στο: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (επιμ.), *Ανάλεκτα ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας*, τόμ. Α΄, Πετρούπολη: χ.ε., 1891, σ. 231-307.

Νίκανδρος Νούκιος (Nicandre de Corcyre), *Voyages*, texte édité par J.-A. de Foucault, Paris: Société d'édition «Les Belles Lettres», 1962.

Εμμανουήλ Ξάνθος, *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Αθήνα: Α. Γκαρπολάς, 1845.

Αθανάσιος Ξόδιλος, *Η Εταιρεία των Φιλικών και τα συμβάντα του 1821*, επιμ. Λ. Ι. Βρανούσης, Ν. Καμαριανός, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1964.

Γεώργιος Π. Παρασκευόπουλος, *Οι δήμαρχοι των Αθηνών (1835-1907) μετά προεισαγωγής περί δημογεροντίας*, Αθήνα: Ραφτάνης, 1907.

Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ἀπομνημονεύματα*, 4 τόμ. Αθήνα: Γεώργιος Κασδόνης/Πυρσός, 1894-1930.

Σπύρος Μίλιος, «Ο Ιωάννης Κωλέτης», στο: Βασίλης Κρεμμυδάς (επιμ.), *Ο Ιωάννης Κωλέτης του Σπυρομίλιου. Ένας ανέκδοτος λίβελος*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005, σ. 65-151.

Σπυρίδων Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. Γ΄, Αθήνα: τυπογραφείο «Ὥρα», [3]1888.

Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Ναύπλιο: Θ. Κονταξής και Ν. Λουλάκης, 1834.

–, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, 4 τόμ. Αθήνα: Π. Σούτσας, 1859-1861.

[Τιμολέων Φιλήμων], «Γεώργιος Λασσάνης», *Αἰών* αρ. 2580 (9.7.1870), σ. 2-3.

Αμβρόσιος Φραντζής, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, 4 τόμ., Αθήνα: Κ. Καστόρχης, 1839-1841.

Αθανάσιος Χριστόπουλος, *Πολιτικά Παράλληλα*, Παρίσι: Κ. Εβεράρτος, 1833.

Φώτιος Χρυσανθόπουλος [Φωτάκος], *Βίοι πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν εις την Πελοπόννησον ελθόντων κληρικών, στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της Επαναστάσεως*, επιμ. Σταύρος Ανδρόπουλος, Αθήνα: Σακελλαρίου, 1888.

Année 1826. 1re Liste des Membres composant la Société Philantropique et des dons volontaires en faveur des Grecs, χ.τ., χ.ε., χ.χ.

Augsburg wie es ist! Beschreibung aller Merkwürdigkeiten der Stadt für Einheimische und Fremde, Άουγκσμπουργκ: J. C. Wirth, 1837.

C. A. Baumann, *Die Haupt- und Residenzstadt München und ihre Umgebungen. Ein Taschenbuch für Fremde und Einheimische*, Μόναχο: Friedrich Wilhelm Michaelis, 1832.

Benjamin Constant, *Appel aux nations chrétiennes en faveur des Grecs*, rédigé par M. Benjamin Constant; et adopté par le Comité des Grecs de la Société de la Morale Chrétienne, Se vend au profit des Grecs, Παρίσι: Treuttel et Würtz, 1825.

Ausführliche Beschreibung des Münsters in Ulm, Ουλμ: J. Ebner, 1825.

Hugh Blair, *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian, the Son of Fingal*, Λονδίνο: T. Becket, 1763.

Anton Chroust (επιμ.), *Die Berichte der preußischen Gesandten*, τόμ. 2, Μόναχο: Biederstein, 1950 (= Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte, 40).

Adamance Coray, Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796), suivies d'un recueil de ses lettres françaises à divers savants, Παρίσι: Firmin Didot, 1877.

M. Dieterich, *Beschreibung der Stadt Ulm*, Ουλμ: J. Ebner, 1825.

Documents relatifs à l'état présent de la Grèce, publiés d'après les communications du Comité Philhellénique de Paris, Παρίσι: Firmin Didot, 1831.

Alexandre-André Duheaume, *Souvenirs de la Morée, pour servir à l'histoire de l'expédition française en 1828-1829*, Παρίσι: Anselin, 1833.

Julius Bernhard Engelmann / Heinrich August Ottokar Reichard, *Manuel du voyageur en Allemagne et dans les pays limitrophes*. [...] Seconde édition corrigée et enrichie [...], Φραγκφούρτη: Fr. Wilmans, 1821.

—, *Manuel pour les voyageurs en Allemagne et dans les pays limitrophes*. [...] Troisième édition revue, augmentée et corrigée, Φραγκφούρτη: Fr. Wilmans, 1827.

Alexander H. Everett, «Harro Harring: A Biographical Sketch», *The United States Magazine, and Democratic Review* 15 (1844), σ. 462-475.

Philippe-Jacques Fargès-Méricourt, *Description de la ville de Strasbourg*, Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1828.

–, *Supplément à la Description de Strasbourg*, Στρασβούργο: F. G. Levrault, 1828.

Ignaz Aurelius Feßler, *Aristides und Themistocles*. Vom Verfasser des Marc-Aurels, 2 τόμ. Βερολίνο: Friedrich Maurer, 1792.

–, *Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft*, Ein Nachlass an seine Freunde und an seine Feinde. Μπρεσλάου: W. G. Korn, 1824.

Bernhard Fischer, *Der Verleger Johann Friedrich Cotta. Chronologische Verlagsbibliographie, 1787-1832*, 3 τόμ. Μόναχο: K. G. Saur, 2003.

Der Fremde in Augsburg. Eine Beschreibung aller Merkwürdigkeiten sammt einer kurzen Geschichte der Stadt Augsburg, Άουγκσμπουργκ: Christ. Kranzfelder, 1838.

Erhard Giavina, *Der Hoftheaterbrand in Karlsruhe am 28. Februar 1847, dessen Entstehung, Verlauf und Folgen*, Καρλσρούη: Macklot, 1847.

Harro Harring, «Ein Kreuz an Grabe Alexander Ypsilantis», *Hesperus* 47 (23.2.1828), σ. 185-186.

—, *Rhonghar Jarr. Fahrten eines Friesen in Dänemark, Deutschland, Ungarn, Holland, Frankreich, Griechenland, Italien und der Schweiz*, 4 τόμ., Μόναχο: Joseph Lindauer (C. T. Fr. Sauer), 1828.

—, *Die Deutschen Mädchen. Ein Bild der Zeit*. Dramatische Szenen, Βρύγη: Bogaert-Dumortier, 1835.

Karl Wilhelm von Heideck, «Τὰ τῶν βαυαρῶν φιλελλήνων ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὰ ἔτη 1826-1829. Ἐκ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ βαυαροῦ ἀντιστρατήγου Καρόλου βαρώνου Ἄϊδεκ», *Ἁρμονία* 1/1 (1900), σ. 55-60, 1/2 (1900), σ. 122-131, 1/3 (1900), σ. 196-200, 1/5 (1900), σ. 330-336, 1/7 (1900), σ. 443-458, 1/8 (1900), σ. 519-528, 1/9 (1900), σ. 587-592, 1/12 (1900), σ. 788-792, 2/4 (1901), σ. 184-192, 2/5 (1901), σ. 234-240, 2/6-7 (1901), σ. 328-336, 2/8 (1901), σ. 383-400, 2/9 (1901), σ. 444-448, 2/10 (1901), σ. 495-496, 2/12 (1901), σ. 788-792.

Johann Ludwig Klüber, *Beschreibung von Baden bei Rastatt und seiner Umgebung*, Erster Teil, Τυβίγγη: J. G. Cotta, 1810.

Karl Heinrich Ritter von Lang, *Adelsbuch des Königreichs Baiern*, Μόναχο: χ.ε., 1815.

—, *Supplement zum Adelsbuch des Königreichs Baiern*, Άνσμπαχ: Wilhelm Gottfried Gassart, 1820.

[James Macpherson:] *Fingal, an Ancient Epic Poem, In Six Books*: Together with several other Poems, composed by Ossian the Son of Fingal. Translated from the Galic Language, By James Macpherson. The Second Edition. Λονδίνο: T. Becket and P.A. de Hondt, 1762.

Jacques Mangeart, *Souvenirs de la Morée recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse*, Παρίσι: Igonette, 1830.

Helmuth Mojem (επιμ.), *Die Ehre des Redaktors. Wilhelm Hauffs Briefe an Johann Friedrich Cotta*, Μάρμπαχ: Deutsche Schillergesellschaft, 2017 (= Aus dem Archiv, 10).

Gaspare Roux, *Histoire médicale de l'armée française en Morée, pendant la campagne de 1828*, Παρίσι: Méquignon l'ainé père, 1829.

Schematismus des Königreiches Böhmen für das Jahr 1827, Πράγα: Gottlieb Haase Söhne, 1827.

Johann Adolph Erdmann Schmidt, *Λεξικὸν Ἁπλο-ἑλληνικὸν καὶ Γερμανικόν / Neugriechisch-deutsches und deutsch-neugriechisches Wörterbuch*, 2 τόμ., Λιψία: E. B. Schwickert, 1825.

Christian Friedrich Albert Schott, «Erläuternder Nachtrag zu Pouqueville's Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands», στο: F. C. H. L. Pouqueville, *Geschichte der Wiedergeburt Griechenlands,* 4 τόμ., Χαϊδελβέργη: Winter, 1824-1825, τ. 4 (1825), με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση [1]-88.

Alexandre Soutzo, *Histoire de la Révolution Grecque*, Παρίσι: Firmin Didot, 1829.

Panago Soutzo, *Odes d'un jeune grec* suivies de six chants de guerre écrits en vers grecs et traduits en prose française, Paris: Emler frères, 1828.

Christian Gottfried Daniel Stein, *Reisen nach den vorzüglichsten Hauptstädten von Mittel-Europa*, τόμ. 4, Λιψία: J. C. Hinrichs, 1828.

Franz Alois Stelzig, *Versuch einer medizinischen Topographie von Prag*, 2 τόμ., Πράγα: J. G. Calve, 1824.

Adam Walter Strobel, *Das Münster in Strassburg geschichtlich und nach seinen Theilen geschildert*, Zehnte Auflage, Στρασβούργο: Bull / Grucker, 1871.

Anne-Louise Swanton-Belloc, *Bonaparte et les Grecs* [...]. Suivi d'un tableau de la Grèce, en 1825, par le comte [Guiseppe] Pecchio, Παρίσι: Urbain Canel, 1826.

Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser auf das Jahr 1871, Γκότα: Justus Perthes, [1871].

Ludovica von Thürheim, *Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs grosser* Welt, (επιμ. René van Rhyn [= Philipp von Blittersdorf]), 4 τόμ., Μόναχο: Georg Müller, 1913-1914.

Alexandre Ypsilanti, *Correspondance inédite, 1816-1828*, επιμ. Gregori Arš / Constantin Svolopoulos, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1999.

ΛΕΞΙΚΑ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΕΣ, ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ, ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, 3 τόμ., Αθήνα: Καραβίας 1992.

Φίλιππος Ηλιού / Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, 3 τόμ. Αθήνα: Ε.Λ.Ι.Α. / Μουσείο Μπενάκη, 1997-2016.

Ντίνος Κονόμος, *Ηρωϊκά κείμενα της εθνεγερσίας, αρχεία Γ. Λασσάνη και Ιω. Παπαδιαμαντοπούλου (λυτά φύλλα της Βιβλιοθήκης της Βουλής)*, Αθήνα: χ.ε., 1971, σ. 1-2.

Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, 2 τόμ., Αθήνα: Βιλαράς, Λιούμης - Καραμπίνης, Βάφας, 1854-1857.

Julia Chatzipanagioti-Sangmeister, *Griechenland, Zypern und Levante: Eine kommentierte Bibliographie der Reiseliteratur des 18. Jahrhunderts*, 2 τόμ., Οϊτίν: Lumpeter & Lasel, 2006.

Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833, Répertoire Bibliographique*, Αθήνα: Centre de Recherches Néo-Helléniques, 1974.

Julius Elias, «Schenk, Eduard von», στο: *ADB*, τ. 31 (1890), σ. 37-44.

Werner Ebnet, *Sie haben in München gelebt – eine Sammlung von Biographien über Persönlichkeiten aus acht Jahrhunderten*, Αμβούργο: tredition, 2012.

Elisabeth Frenzel, *Motive der Weltliteratur*, Στουτγάρδη: Alfred Kröner, [4]1992.

Hyacinth Holland / Gerold Meyer von Knonau, «Heideck, Karl Wilhelm von», στο: *ADB*, τ. 11 (1880), σ. 295.

Wilhelm Kosch / Ingrid Bigler-Marschall (επιμ.), *Deutsches Theater-Lexikon*, 6 τόμ., Μόναχο: Saur, 1953-2008.

Joseph Kürschner, «Eßlair, Ferdinand», στο: *ADB*, τ. 6 (1877), σ. 384-386.

Hermann Arthur Lier, «Hagn, Charlotte von», στο: *ADB*, τ. 49 (1904), σ. 776-777.

Hans Mayer, «Görres, (Johann) Joseph von», *DBE*, τ. 4 (1996), σ. 59-60.

Hans Michael Schletterer, «Schechner-Waagen, Nanette», στο: *ADB*, τ. 30 (1890), σ. 654-661.

Philipp Stein, *Deutsche Schauspieler. 2. Das neunzehnte Jahrhundert*, Βερολίνο: Gesellschaft für Theatergeschichte, 1908.

Thomas Thode, *Harro Harring. Eine kommentierte Bibliographie seiner Werke*, Οϊτίν: Eutiner Landesbibliothek, 2005.

Hans Wagner, *200 Jahre Münchner Theaterchronik, 1750-1950*, Μόναχο: Robert Lerche, 1958.

Heinrich Welti: «Vespermann, Wilhelm», στο: *ADB*, τ. 39 (1895), σ. 649-651.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Αθανασία Κ. Αβδάλη, «Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή της Προπαιδείας», *Δωδώνη* 23 (1994), σ. 5-80.

Ξενοφών Αναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος, έργα, επιστολαί*, 2 τόμ., Παρίσι: Les belles lettres, 1926.

Σοφία Α. Αντωνιάδη, *Εμμανουήλ Αντωνιάδης, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, 1791-1863*, Αθήνα: χ.ε., 1971.

Γκριγκόρι Αρς, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας στη Ρωσία*, Αθήνα: Ασίνη, 2015.

Κώστας Γ. Αυγητίδης, *Τα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα της Οδησσού (1816-1936)*, Αθήνα: Δωδώνη, 2000.

Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, [2]1991.

Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γεωργίου Λασσάνη*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973.

–, «Τα πολιτικά γεγονότα από τις 27 Σεπτεμβρίου ως το τέλος Δεκεμβρίου [1831]», στο: *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 563-567.

Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες αγωνισταί εις τα 1821*, Θεσσαλονίκη: χ.ε. 1937.

–, «Κατάλογος των Μακεδόνων Φιλικών», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 519-525.

–, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνας, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, [2]1950.

Νίκος Α. Βέης, «Γεωργίου Λασσάνη αφιέρωμα εις τον Ρήγαν Βελεστινλήν-Φεραίον και τους μετ' αυτού θανόντας», *Νέα Εστία* 25 (1939), σ. 86-96.

Γρηγόριος Γ. Γερούκης, «Γεώργιος Λασσάνης», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Άπαντα Γεωργίου Λασσάνη (1821-1832)*, Δευτέρα έκδοσις, Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1973, σ. 11-42.

Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Παράγοντες, φάσεις και ιδιομορφία της Ελληνικής Επανάστάσεως», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ΄, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 8-70.

Ιωάννης Δ. Δημάκης, «Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης πριν από την επανάσταση του 1821», στο: *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη – 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1995, σ. 35-46.

Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, «Αθανάσιος Πάριος. Ανέκδοτα κείμενα», *Ο Ερανιστής* 5 (1967), σ. 57-63.

–, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1982.

–, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, [2]2002.

Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τι διάβαζε ο Κολοκοτρώνης;», *Τα Ιστορικά* 29 (2012), σ. 226-232.

Ανδρέας Θ. Δρακάκης, «Το ξεκίνημα του νεοελληνικού θεάτρου (Ερμούπολις – Σύρα 1826-1861)», *ΔΙΕΕΕ* 22 (1979), σ. 23-81.

Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα – 1833. Περιλήψεις – Ευρετήρια*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα: Μνήμων, 2010.

–, (επιμ.), *Στο γραφείο ενός κοσμοπολίτη λόγιου του 19ου αι. Τα χειρόγραφα τετράδια του Χριστόφορου Φιλητά*, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2019.

Λουκία Δρούλια, «Η εθιμική παράδοση στην ονοματοθεσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την Αχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 187-201.

–, «Η θεά Αθηνά, θεότητα έμβλημα του Νέου Ελληνισμού», στο: *Οι χρήσεις της Αρχαιότητας από τον Νέο Ελληνισμό*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σ. 221-241.

Πολυχρόνης Κ. Ενεπεκίδης, *Συμβολαί εις την μυστικήν πνευματικήν και πολιτικήν κίνησιν των Ελλήνων της Βιέννης προ της Επαναστάσεως*, Βερολίνο: Akademie Verlag, 1960.

–, *Ρήγας-Υψηλάντης-Καποδίστριας*, Αθήνα: Εστία, 1965.

–, *Αλέξανδρος Υψηλάντης: η αιχμαλωσία του εις την Αυστρίαν, 1821-1828*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1969.

Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ὁ ἐν Βιέννῃ ναός τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ἡ κοινότης τῶν ὀθωμανῶν ὑπηκόων*, επιμ. Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου, Αθήνα: Σπανός, 1997.

Γιώργης Ι. Ζωΐδης, «Το θέατρο της Φιλικής Εταιρίας. Ο ρόλος του στην ιδεολογική προετοιμασία του 1821. Η επίδρασή του στην εξέλιξη του ελληνικού και του ρουμανικού θεάτρου», *Επιθεώρηση Τέχνης* 17 (1963), σ. 260-281.

Φίλιππος Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: η μαρτυρία ενός παραγιού», στο: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα: Ερμής, 1976, ε΄-οβ΄.

Αριάδνη Καμαριανού-Τσιοράν, «Ο επιφανής φιλικός Γεώργιος Λασσάνης», *Επιθεώρηση Τέχνης* 21 (1965), σ. 132-151.

–, «Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις εἰς τὴν Ρουμανίαν», *Νέα Εστία* 25 (1939), σ. 354-355.

Χαρίτων Καρανάσιος, «Η Σχολή της Κοζάνης κατά τον 18ο αιώνα βάσει χειρογράφων, εγγράφων και εντύπων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Κοζάνης», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός (απόπειρα μιας νέας ερευνητικής συγκομιδής)*, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996, Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1999.

–, «Η τυπολογία του έλληνα δασκάλου κατά τους 16ο-19ο αιώνες. Μια προσέγγιση», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 23 (2019), σ. 203-220.

Σταμάτης Κ. Καρατζάς, *Σμύρνης τραγωδίες. Δύο ανέκδοτα ποιήματα σχετικά με ταραχές στη Σμύρνη (1788, 1810)*, Αθήνα: Institut Français d'Athènes, 1958.

–, «Από την αλληλογραφία δύο ξενιτεμένων στη Γαλλία Ελλήνων στις αρχές του 19ου αιώνα. Τρία ανέκδοτα γράμματα του Ζακύνθιου Ιω. Μάη προς τον Κ. Νικολόπουλο», στο: *Φίλτρα. Τιμητικός τόμος Σ. Γ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη: χ.ε., 1975, σ. 243-254.

Μαριλένα Κασιμάτη, «Κρατσάϊζεν Κάρλ: Βαυαρός λοχαγός ζωγραφίζει τους Έλληνες και Φιλέλληνες αγωνιστές του '21», https://argolikivivliothiki.gr/ tag/karl-krazeisen.

Δέσποινα Κατηφόρη, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδίασμα βιογραφίας*, Αθήνα: Μνήμων, 1990.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του John Locke ως ερμηνευτικό πρόβλημα», στο: John Locke, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως, Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, την έκταση και τον σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018, σ. 25-79.

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ: Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2018.

Ντίνος Κονόμος, «Αντώνιος Τσούνης Φιλικός και Ιερολοχίτης (ανέκδοτα κείμενα)», *Ο Ερανιστής* 4 (1996), σ. 6-24.

Άννα Κοντόνη, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Αθήνα: Κριτική, 1997.

Ελένη Κούκκου, *Ο Καποδίστρας και η παιδεία, 1803-1822, Α΄: Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα: χ.ε., 1958.

Στάθης Κουτρουβίδης, «Μας πήρε το μεσημέρι, γεια σου αρχιληστή Νταβέλη», στο: Γεώργιος Λασσάνης, *Έκθεσις περί Ληστείας*, γενική επιμέλεια Έλλη Δρούλια, εισαγωγή-μεταγραφή Στάθης Κουτρουβίδης, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2018, σ. 7-26.

Βασίλης Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα και οι επιπτώσεις της στην Επανάσταση του 1821», *Μνήμων* 6 (1976-1977), σ. 16-33.

Κωνσταντίνος Σωτ. Κωτσοβίλης, *Ελληνοφιλία των Βαυαρών: Όθων Α΄ Βασιλεύς της Ελλάδος,* Μόναχο: χ.ε., 2007.

Γεώργιος Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1972.

Κώστας Λάππας, «Ιωάννης Φιλήμων, ο ιστορικός της Φιλικής Εταιρείας και της Ελληνικής Επανάστασης», στο: *Ιωάννης Φιλήμων, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας*, Εισαγωγή – επιστημονική επιμέλεια – σχόλια: Κ. Λάππας, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2021.

Νικόλαος Ι. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, 2 τόμ. Αθήνα: Βασιλείου, 1938-1939.

Λάμπρος Λιάβας, «Το Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων, στην Αθήνα. Συλλογή Φοίβου Ανωγειανάκη – Κέντρο Εθνομουσικολογίας», *Λαογραφία* 36 (1993), σ. 161-171.

Παναγιώτης Ν. Λιούφης , *Ιστορία της Κοζάνης*, Αθήνα: Ι. Βάρτσος, 1924.

Χρήστος Λούκος, «Ένας φανατικός καποδιστριακός στη Μασσαλία της Ιουλιανής Επανάστασης: ο Ζακύνθιος Ιωάννης Μάης», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007, σ. 61-75.

Δημήτρης Αρ. Μαλέσης, «Ο ελληνικός στρατός στην πρώτη οθωνική δεκαετία (1833-1843). Πολιτική οργάνωση και πελατειακές σχέσεις». Ανέκδ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1992.

Εμμανουήλ Ι. Μοσχονάς, «Αγώνας για μια χαμένη υπόθεση», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Η δημοτικιστική αντίθεση στην κοραϊκή «μέση οδό»*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1981, σ. ζ΄-πζ΄.

Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εἰς τὸν 20όν αιώνα*, Αθήνα: Μέλισσα, [2]1995.

Ελευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχέας, *Νικόλαος Γαλάτης, ο Φιλικός*, Αθήνα: Κέδρος, 2002.

Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, «Ο Δημήτριος Μάρκου Μπότσαρης (1814-1871) και η ανέκδοτη αλληλογραφία του με τον Κυβερνήτη Καποδίστρια», *Δωδώνη* 2 (1973), σ. 371-474.

Κωνσταντίνος Δημ. Ντίνας, *Κοζανίτικα επώνυμα, 1759-1916*, Κοζάνη: Δήμος Κοζάνης – Εθνικό Πολιτιστικό Δίκτυο Πόλεων, Ινστιτούτο Βιβλίου και Ανάγνωσης, 1995.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Οι ελληνομολδαβοί αδελφοί Αλέξ. και Γεώργ. Καντακουζηνός στην Ελληνική Επανάσταση», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Δύο πρίγκιπες στην Ελληνική Επανάσταση. Επιστολές αυτόπτη μάρτυρα και ένα υπόμνημα του πρίγκιπα Γεωργίου Καντακουζηνού*, Αθήνα: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., 2015, σ. 15-171.

Μιλτιάδης Παπανικολάου, «Η εικονογράφηση της ελληνοορθόδοξης εκκλησίας του Μονάχου», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης* 21 (1983), σ. 365-377.

Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης, «Η Φιλική Εταιρεία και η Οδησσός», στο: Άννα Μανδυλαρά, Γιώργος Νικολάου (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία. Επαναστατική δράση και μυστικές εταιρείες στη νεότερη Ευρώπη*, Αθήνα: Ασίνη, 2017, σ. 151-178.

Κυριακή Πετράκου, *Οι θεατρικοί Διαγωνισμοί (1870-1925)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Ιωάννης Α. Πετρόπουλος [John A. Petropoulos], *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, 2 τόμ., Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1985-1986.

Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος, 1830-1880*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

–, *1821-1831. Μαζί με την ελευθερία γεννιέται και η καινούρια λογοτεχνία. Ποίηση, πεζογραφία, λογιοσύνη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.

Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Ο γαλλικός Φιλελληνισμός κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν.

Η πόλις του Στρασβούργου και αι επαρχίαι του Ρήνου», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 5 (1974-1975), σ. 299-332.

Ζαχαρίας Σιαφλέκης, «Όψεις του μύθου της τυραννοκτονίας στο νεοελληνικό θέατρο του 19ου αιώνα», στο: ο ίδιος, *Συγκριτισμός και Ιστορία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1988, σ. 100-124.

Γιάννης Σιδέρης, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεατρου, 1794-1944*, 2 τόμ., Αθήνα: Καστανιώτης, [2]1999.

Δημήτρης Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1986.

–, «Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή διασκευασμένος από τον Ν. Πίκκολο. Η πρώτη παρουσίαση αρχαίας τραγωδίας στο νεοελληνικό θέατρο», στο: ο ίδιος, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο*, σ. 145-198.

Άννα Ταμπάκη, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.). Μια συγκριτική προσέγγιση*, Αθήνα: Ergo, [2]2002.

–, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα: Ergo, 2004.

–, *Το νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.). Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Δίαυλος, 2005.

Ευάγγελος Στ. Τζιάτζιος, «Ένα ποίημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη», *Νέα Εστία* 22 (1937), σ. 1583-1586.

–, «Ο Λασσάνης περί Ρήγα Βελεστινλή», *Νέα Εστία* 22 (1937), σ. 1749-1750

–, «Η Φιλική Εταιρεία και ο Γεώργιος Λασσάνης», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 195-226.

–, «Έτος γεννήσεως του Φιλικού Γεωργίου Λασσάνη», *Μακεδονικά* 1 (1940), σ. 528.

–, «Ἡ Φυλακή», στο: *Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1940*, Θεσσαλονίκη: Ι. Μαρινέλης, 1940, σ. 72-75.

Γεώργιος Τσότσος, *Ιστορική Γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας: Το οικιστικό Δίκτυο 14ος-17ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2011.

–, «Η γεωγραφική διασπορά των επαναστατικών κινήσεων στη Δυτική Μακεδονία (15ος-αρχές 20ού αιώνα)», στο: *Ο Διαρκής Αγώνας για την Απελευθέρωση στη Δυτική Μακεδονία 1821-1912*, Β΄ Συνέδριο Εταιρείας Δυτικομακεδονικών Μελετών (Κοζάνη 24-25/9/2012), Πρακτικά υπό έκδοση.

Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, *Η αρχιτεκτονική του νεοελληνικού θεάτρου: 1720-1940*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Ε.Μ.Π., Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1989.

Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1997.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄ μισό του 19ου αι. Το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής», στο: η ίδια κ.ά. (επιμ.), *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1995, σ. 17-41.

Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Χρυσά σιρίτια και μπαλωμένα παπούτσια: ο λόγος περί μόδας στον νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Τα Ιστορικά* 32/62 (2015), σ. 55-80.

–, «Εκδοτικά και ειδολογικά ζητήματα στις ταξιδιωτικές σημειώσεις (1828) του Γεωργίου Λασσάνη. Πρόδρομη ανακοίνωση», στο: Χαρίτων Καρανάσιος, Κώστας Ντίνας, Δημήτρης Μυλωνάς (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους.* Πρακτικά Α΄ συνεδρίου Ιστορίας της Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014, Γρεβενά: Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2016, σ. 763-773.

–, «"Non admittitur impressio": Η ελληνική βιβλιοπαραγωγή και η βιεννέζικη λογοκρισία (1780-1832)», στο: η ίδια, Κ. Δέδε, Δ. Δημητρόπουλος, Ειρ. Παπαδάκη (επιμ.), *Έλεγχος ιδεών και λογοκρισία από τις απαρχές της ελληνικής τυπογραφίας μέχρι*

το Σύνταγμα του 1844, Πρακτικά συνεδρίου, Λευκωσία, 18-20 Νοεμβρίου 2015, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2018, σ. 249-285.

–, «"Ἁρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων": Μια διασκευασμένη τυραννοκτονία στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο», *Ο Ερανιστής* 30 (2020), σ. 251-284.

–, *Η «άδηλος» ιστορία του ιατροφιλοσόφου Ευστάθιου. Επιστήμη και νεωτερικές ιδέες στη νοτιοανατολική Ευρώπη του Διαφωτισμού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.

Θόδωρος Χατζηπανταζής, *Το Ελληνικό Ιστορικό Δράμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2006.

–, *Η Ελληνική Κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19ο αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

–, *Διάγραμμα ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.

Γρηγόριος Ψαλλίδας, «Οι πολιτικές δομές στην Βαυαρία του πρώτου τρίτου του 19ου αιώνα», στο: Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετάς (επιμ.), *Η οθωνική Ελλάδα και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2002, σ. 39-48.

G. L. Arš, «Αλέξανδρος Υψηλάντης, εθνικός ήρωας της Ελλάδας. Άγνωστα στοιχεία για τη ζωή και την πατριωτική του δράση», στο: *Μνήμη Αλέξανδρου Υψηλάντη – 200 χρόνια από τη γέννησή του (1792-1992)*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1995, σ. 11-18.

Brian James Baer, *Translation and the Making of Modern Russian Literature*, Νέα Υόρκη: Bloomsbury, 2016.

Wilhelm Barth, Max Kehrig-Korn, *Die Philhellenenzeit. Von der Mitte des 18. Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistrias am 9. Oktober 1831*, Μόναχο: Max Hueber, 1960.

Peter F. Barton, *Erzieher, Erzähler, Evergeten. Ein Beitrag zur politischen Geschichte, Geistes- und Kirchengeschichte Schlesiens und Preußens 1786/88-1796. Feßler in Schlesien*, Βιέννη: Institut für Kirchengeschichte, 1980.

Dan Berindei, *L'Année révolutionnaire 1821 dans les Pays roumains*, Βουκουρέστι: Éditions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, 1973.

Michaela Breil, *Die Augsburger "Allgemeine Zeitung" und die Pressepolitik Bayerns,* Τυβίγγη: Niemeyer, 1996.

Frank Büttner, *Peter Cornelius – Fresken und Freskenprojekte*, τόμ. 2, Στουτγάρδη: Steiner, 1999.

Ariadna Camariano-Cioran, «Ο Ραψανιώτης Δημήτριος Παν. Γοβδελάς, δάσκαλος στην Ακαδημία του Ιασίου (1808-1811 και 1816-1821)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 29 (1996), σ. 115-128.

Nicolae Corivan, «La captivité d'Alexandre Ypsilanti», *Balkan Studies* 8 (1967), σ. 87-102.

Christoph Cumb, «Leibeigenentheater als Ordnungsmodell: Die Bell-Lancaster-Methode und das russische Militär (1815-1825)», *Comparativ* 15/1 (2017), σ. 112-142.

Jean Dimakis, «La "Société de la morale chrétienne de Paris" et son action en faveur des Grecs lors de l'insurrection de 1821», *Balkan Studies* 7/1 (1966), σ. 27-48.

Pierre Échinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*. [Μασσαλία: Institut Historique de Provence, 1973].

Burkhard Fehr, *Die Tyrannentöter, oder: Kann man der Demokratie ein Denkmal setzen?,* Φραγκφούρτη: Fischer, 1984.

John Fetzer, «Das Drama der Romantik», Helmut Schanze (επιμ.), *Romantik-Handbuch*, Τυβίγγη: Alfred Kröner, 1994, σ. 287-310.

Bernhard Fischer, *Johann Friedrich Cotta. Verleger – Entrepreneur – Politiker*, Γκαίτινγκεν: Wallstein, 2014.

Erika Fischer-Lichte, *Ιστορία ευρωπαϊκού δράματος και θεάτρου*, μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης, 2 τόμ., Αθήνα: Πλέθρον, 2012.

Matthieu Grenet, *La fabrique communautaire. Les Grecs à Venise, Livourne et Marseille, 1770-1840*, Ρώμη/Αθήνα: École Française de Rome / École française de Athènes, 2016.

Carl Theodor Heigel, *Ludwig I. König von Bayern*, Λιψία: Duncker & Humblot, 1872.

Georg Himmelheber, «Ο βασιλιάς Όθων (1833-1862)», στο: *Αθήνα-Μόναχο*, Μόναχο: Βαυαρικό Εθνικό Μουσείο / Μουσείο της πόλεως των Αθηνών, 1980, σ. 25-32.

Gerhard Hojer, *Die Schönheitengalerie König Ludwigs I.*, Μόναχο: Schnell & Steiner, [8]2015.

Birgit Jooss, «"Isar-Athen. Griechische Künstler in München – Deutsche Künstler in Griechenland" – eine kurze Einführung», στο: Christian Fuhrmeister / Birgit Jooss (επιμ.), *Isar/Athen: Griechische Künstler in München – Deutsche Künstler in Griechenland*, Μόναχο: Zentralinstitut für Kunstgeschichte, 2008, σ. 11-21.

Jürgen Kielisch, *Die Geschichte der griechisch-orthodoxen Kirchengemeinde zum Erlöser in München 1828-1944*, Αμβούργο: LIT, 1999 (= Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte, 8).

Konstantin Kotsovilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern.* Μόναχο: χ.ε., 1995.

Lucian N. Leustean, «The Romanian Orthodox Church», στο: ο ίδιος (επιμ.), *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe*, Νέα Υόρκη: Fordham University Press, 2014, σ. 101-163.

Julia Mahnke-Devlin, *Britische Migration nach Rußland im 19. Jahrhundert: Integration – Kultur – Alltagsleben*, Βίσμπαντεν: Harrassowitz, 2005.

Anna Mandylara, «Les origines du phénomène migratoire grec à Marseille (1793-1815)», στο: Gilles Grivaud (επιμ.), *La diaspora hellénique en France*, Αθήνα: École Française d'Athènes, 2000, σ. 29-38.

Max Martersteig, *Das deutsche Theater im neunzehnten Jahrhundert. Eine kulturgeschichtliche Darstellung*, Λιψία: Breitkopf & Härtel, [2]1924.

Pia Müller-Tamm, *Nazarenische Zeichenkunst*, Βερολίνο: Akademie Verlag, 1993.

Monika Neugebauer-Wölk, *Revolution und Constitution. Die Brüder Cotta*, Βερολίνο: Colloquium Verlag, 1989.

John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, 2 τόμ., Αθήνα: M.I.E.T., 1985-1986.

Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes, 1821-1827*, Μόναχο: Oldenbourg, 1984.

Christian Quaeitzsch, *Der Königsbau der Residenz, Schauplatz bayerischer Geschichte*, Μόναχο: Bayerisches Staatsministerium der Finanzen / Bayerische Schlösserverwaltung, 2018.

Franz Rummelt, *August Heinrich Julius Lafontaine, von den Anfängen bis zur Höhe seines Schaffens, 1785-1800.* Ein Beitrag zur Geschichte und Technik des Romans, Χάλλη: Ehrhardt Karras, 1914.

Dirk Sangmeister, *Bibliographie August Lafontaine*, Μπήλεφεντ: Aisthesis Verlag, 1996.

–, *August Lafontaine oder Die Vergänglichkeit des Erfolges. Leben und Werk eines Bestsellerautors der Spätaufklärung*, Τυβίγγη: Max Niemeyer, 1998.

Jean Savant, *Napoléon et les Grecs. Sous les aigles impériales*, Παρίσι: Nouvelles Editions Latines, 1946.

Ulrich Schulte-Wülwer, «Die literarische Verarbeitung des griechischen Freiheitskampfes – Harro Harring als Theaterdichter 1822-1828», *Mitteilungen der Harro-Harring Gesellschaft* 4/5 (1985/86), σ. 5-40.

–, «Harro Harring als Philhellene, 1821-1822», *Mitteilungen der Harro-Harring-Gesellschaft* 13/14 (1994/95), σ. 4-45.

Stephan Seeliger / Hinrich Sieveking / Norbert Suhr, *Julius Schnorr von Carolsfeld, Zeichnungen*, Μόναχο: Prestel, 1994.

Emanuel Turczynski, *Sozial- und Kulturgeschichte Griechenlands im 19. Jahrhundert*, Μανχάιμ: Bibliopolis, 2003.

Constantinos A. Vacalopoulos, «Probleme in Bezug auf das Leben und den Tod von Alexander Ypsilantis», *Balkan Studies* 15/1 (1974), σ. 61-79.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΣΕΛ.

Εξώφυλλο Λυτό επιχρωματισμένο χαρακτικό άγνωστου δημιουργού, το οποίο φιλοτεχνήθηκε μετά τον Ιούνιο του 1821. Φέρει τη λεζάντα «Kampf der heiligen Schaar für Griechenlands Befreyung» («Αγώνας του Ιερού Λόχου για την απελευθέρωση της Ελλάδας») και την επεξήγηση «Fünf Hundert griechische Jünglinge der edelsten Art, gebildet auf Deutschlands Hochschulen, folgten freiwillig dem ersten Rufe Hypsilantis zur Rettung des unterjochten Vaterlandes, eilten fröhlich zur Schlacht und fielen, würdig ihrer grossen Ahnen, im heiligen Kampfe für das Edelste der Menschen, für Freiheit und Vaterland, gleich Leonidas und seiner unsterblichen Schaar. Wenn, im heiligen deutschen Kriege gegen die Zwingherrschaft, die Preussen in der ersten Schlacht, bei Lützen, nicht siegten: so auch die tapferen Griechen hier nicht gegen die Überzahl; allein sie bewährten ihre Würdigkeit zur Freiheit, und aus dem Heldenblute hier, wie aus jenen dort, erwuchs das Vertrauen — und später der Sieg!» (Πεντακόσιοι νεαροί Έλληνες του ευγενέστερου είδους, μορφωμένοι στα πανεπιστήμια της Γερμανίας, ακολούθησαν εθελοντικά την πρώτη έκκληση του Υψηλάντη για τη σωτηρία της υποδουλωμένης πατρίδας, έσπευσαν χαρούμενα στη μάχη και έπεσαν, άξιοι των αρχαίων προγόνων τους, στον ιερό αγώνα για το ευγενέστερο αγαθό των ανθρώπων, την ελευθερία και την πατρίδα, όπως ο Λεωνίδας και ο αθάνατος λόχος του. Όπως οι Πρώσοι δεν νίκησαν στην πρώτη μάχη, στο Λύτσεν, που δόθηκε κατά τη διάρκεια του ιερού γερμανικού πολέμου ενάντια στη [γαλλική] κυριαρχία, έτσι και οι γενναίοι Έλληνες δεν νίκησαν εδώ ενάντια στους υπεράριθμους εχθρούς· απέδειξαν όμως ότι είναι άξιοι να είναι ελεύθεροι, και από το αίμα των ηρώων εδώ, τράνεψε η εμπιστοσύνη και αργότερα η νίκη!). Η ψηφιακή αναπαραγωγή του χαρακτικού πραγματοποιήθηκε από λεύκωμα (ταξ. αρ. 034) των συλλογών της Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και δημοσιεύεται με την άδεια της Βιβλιοθήκης.

[4] Φωτογραφία πορτρέτου του Γεώργιου Λασσάνη, άγνωστης προέλευσης. Φυλάσσεται στο Φωτογραφικό Αρχείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ταξ. αρ. ΙΒ 1118). Δημοσιεύεται με την άδεια της Εταιρείας.

35 Λιθογραφημένη προσωπογραφία του Κωνσταντίνου Πεντεδέκα, από τη Συλλογή Χαρακτικών του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (Αθήνα). Δημοσιεύεται με την άδεια του Μουσείου.

46 Επιχρωματισμένη χαλκογραφία, η «Marktplatz» της Λιψίας κατά τη διάρκεια μιας εμποροπανήγυρης (περ. 1800). — Λιθογραφημένη υδατογραφία, άποψη της Οδησσού από το λιμάνι, του L. Bokkachini (περ. 1837).

95 Χαλυβδογραφία, προσωπογραφία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, χαραγμένη

από την Adèle Le Breton (μετέπειτα Jarry de Mancy, 1794-1854). Πρότυπό της αποτέλεσε η προσωπογραφία που είχε σχεδιάσει ο A. Leclerc ως προμετωπίδα της *Histoire de la révolution grecque* (1829) του Αλέξανδρου Σούτσου.

139 Λιθογραφημένη προσωπογραφία (1848) του φιλέλληνα Christian Friedrich Albert Schott, βασισμένο σε φωτογραφία του Hermann Biow (περ. 1800/04-1850). Ιδιωτική συλλογή. — Λιθογραφημένη προσωπογραφία (1819) του Christian Carl André. Ζωγράφος: Anton Richter. Χαράκτες: B. Höfel (απεικονιζόμενο πρόσωπο) και Erhard (φόντο). Ιδιωτική συλλογή.

151 Το πρόγραμμα της παράστασης του έργου *Kabale und Liebe* του Σίλλερ την οποία παρακολούθησε ο Λασσάνης στις 26 Νοεμβρίου 1827 στο Ständisches Theater της Πράγας.

153 Λιθογραφία. Το Hof- und Nationaltheater στο Μόναχο, περίπου στα μέσα του 19ου αιώνα. Ιδιωτική συλλογή.

154 Λιθογραφημένη προσωπογραφία του ηθοποιού Ferdinand Eßlair. Ζωγράφος: Matthäus Christoph Hartmann (περ. 1791-1837). Από την διαδικτυακά ελεύθερα προσβάσιμη Συλλογή Πορτρέτων του Μουσείου της πόλης του Μονάχου (Münchner Stadtmuseum).

169 Φωτογραφικό πορτρέτο (1848) του Harro Harring από τον Carl Ferdinand Stelzner. https://no.wikipedia.org/wiki/Harro_Harring#/media/Fil:Portrait_of_Harro_Harring_by_Stelzner.jpg

202 Φωτογραφία του Ωρολογίου του Κυρρήστου (Αέρηδες), γύρω στο 1857. Πολύ κοντά του βρίσκεται η οικία Λασσάνη. Φωτογράφοι: James Robertson (1813-1888), Felice Beato (1832-1909), Antonio Beato (περ. 1832-1906).

235 Η πρώτη σελίδα από το χειρόγραφο του ποιητικού κύκλου «Ἡ Φυλακή» του Λασσάνη. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

236 Η προτελευταία σελίδα (23) από το χειρόγραφο του ποιητικού κύκλου «Ἡ Φυλακή» του Λασσάνη. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

270 Η πρώτη σελίδα των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» του Λασσάνη. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

278 Η σελίδα 5ν των «Ταξιδιωτικών Σημειώσεων» του Λασσάνη. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

308 Χρονολόγιο του ταξιδιού του Λασσάνη από την Τερέζιενσταντ στη Βιέννη και από εκεί στον ελληνικό χώρο (1827-1828). Σχεδιασμός: Δημήτρης Ζαζάς.

309 Χάρτης του ταξιδιού του Λασσάνη από την Τερέζιενσταντ στη Βιέννη και από εκεί στον ελληνικό χώρο (1827-1828). Σχεδιασμός: Γιώργος Σταθακόπουλος.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Το ευρετήριο περιλαμβάνει μόνο ιστορικά πρόσωπα. Ερωτηματικό μετά από όνομα, δηλώνει ότι οι πηγές παραδίδουν μόνο το επίθετο και ότι η ταύτιση δεν μπόρεσε να γίνει με απόλυτη ασφάλεια. Στη μοναδική περίπτωση του Ιωάννη Φιλήμονα, το όνομά του ευρετηριάστηκε μόνο στις περιπτώσεις που γίνεται λόγος για τη δράση του – όχι, όταν αναφέρεται με αφορμή πληροφορίες που περιέχουν τα έργα του για την Ελληνική Επανάσταση. Οι επικλινείς αριθμοί παραπέμπουν σε σελίδες στις οποίες το εκάστοτε πρόσωπο δεν κατονομάζεται αλλά αναφέρεται έμμεσα.

Συντομογραφίες:

αρχιεπ.	αρχιεπίσκοπος	ηγεμ.	ηγεμόνας
αρχιμ.	αρχιμανδρίτης	Ιερ.	Ιερολοχίτης
αυτ.	αυτοκράτορας	ιερομ.	ιερομόναχος
βασ.	βασιλιάς / βασίλισσα	μητρ.	μητροπολίτης
επισκ.	Επίσκοπος	οικ.	οικογένεια
επ.	επονομαζόμενος/η	v.	von

Α

Αβραμίου, Γρηγόριος: 72
Αβραμιώτης, Γεώργιος: 76
Αγγελόπουλος, Ιωάννης: 78
Αθανασίου, Δημήτριος: 194
Αθανασίου, Ευστάθιος: 81
Αϊναρδάρη, αδελφοί: 212
Αλέξανδρος Α΄ (τσάρος της Ρωσίας): 83, 177, *215*, 262, *299*
Αλή πασάς: 31, 261, 263
Αμαλία (βασ. της Ελλάδος): 148, 205, 220, 221
Αμβρόσιος (ή Αμβροσίου, ή Αμβροσιάδης), Ιωάννης: 91
Αναγνωστόπουλος, Παναγιώτης: 38, 43, 44
Ανδρέου, Χριστόφορος: 289
Ανδρόνικος, Παναγιώτης: 52, 53
Ανδρούτσος, Λεωνίδας: 145
Ανδρούτσος, Οδυσσέας: 195
Αντωνιάδης, Εμμανουήλ: 205, 206
Αντωνοπούλου (οικ.): 201
Άρμανσπεργκ, βλ. Armansperg
Αφθονίδης, Γ.: 222

Β

Βαϊρακτάρης: 192
Βακαρέσκου, Αλέκος, βλ. Văcărescu, Alecu
Βακαρέσκου, Ελισάβετ, βλ. Υψηλάντη, Ε.
Βαλάσσας, βλ. Balassas
Βαλέττας: 203
Βαρατάσος, Απόστολος: 83
Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος: 83
Βασιλείου, Αλέξανδρος: 34, 289
Βεϊτσινός, Δημήτρης (Ιερ.): 106
Βερνάρδος, Εμμανουήλ: 42
Βλαδιμηρέσκου, βλ. Vladimirescu
Βλαστός, Πέτρος: 115
Βλαστός, Στέφανος: 115
Βλαχούτσης: 203
Βελδάρης, Δημήτριος: 115, 281, 288
Βοϊνέσκο, Γεώργιος Κ.: 17, 106, 107, 192, 222
Βοναπάρτης, βλ. Bonaparte, Napoléon
Βονδιτσιάνος, Αντώνιος: 183
Βούρος: 145
Βύρων, βλ. Byron, George Gordon

Γ

Γαζής, Άνθιμος: 42, 53, 78, 136, 289

Γαϊτάνος, Νικόλαος: 208
Γαλάτης, Νικόλαος: 34, 36-39, 42-44, 65, 103, 177, 178
Γαρνόφσκυ, βλ. Hornovsky
Γάσπαρης, Κ.: 153
Γάτσος (και Γάτζος), Γεώργιος Κ.: 43, 44, 104
Γεννάδιος (Ιερ.): 106
Γεννάδιος (ιερομ.): 104
Γεννάδιος, Γεώργιος: 55, 78-81, 83, 84, 131, 285
Γέροντα (οικ.): 201
Γέροντα, Καρυά Ιω.: 201
Γέροντα, Μαριάννα: 200
Γέροντας, Άγγελος: 201
Γέροντας, Σωτηριανός: 201
Γεωργαντάς, Αντώνης: 194
Γεωργιάδης, Θεοδόσιος: 81
Γκίκας: 142
Γκίκας, Γκουάνης: 104
Γκίκας, Ιωάννης Αναγνώστου: 78
Γκίκας, Σκαρλάτος: 145
Γκούρας, Γιάννης: 79, 195
Γκούρας, Γιάννης (Μαμούρης): 195
Γκούστης, Νικόλαος Βασιλείου: 69, 76
Γλαράκης, Αλέξανδρος: 116, 170, 171, 177
Γλαράκης, Γεώργιος: 222
Γοβδελάς, Δημήτριος: 122, 127, 130, 308
Γονατάς (Ιερ.): 106
Γραλλιάρ, βλ. Graillard, François
Γρίβα (οικ.) ή Γριβαίοι: 209, 210
Γρίβας, Γαρδικιώτης (;): 194
Γρίβας, Μιχαήλ: 194

Δ
Δάβαρης, Γεώργιος: 81
Δανιέλ: 192
Δαούτης, Ζήσης: 83, 116
Δάρβαρης, Δημήτριος: 116, 125
Δελιγιάννης: 145
Δημητρίου, Αντώνιος: 203
Δημητρίου, Ευθύμιος: 148, 149, 293
Δικαίος, Γρηγόριος: 97
Δόσιος: 145
Δούκας, Κωνσταντίνος: 107
Δούκας, Νεόφυτος: 53
Δούμας, Δημήτριος: 83
Δραγούμης, Νικόλαος: 222
Δρακούλης, Σπυρίδων (Ιερ.): 106, 107
Δράμαλης, Μαχμούτ Αλή πασάς: 263
Δροσινός, Χρονίας Ι: 38, 39, 49, 54, 75
Δυοβουνιώτης: 193

Ε
Ευμορφόπουλος: 192
Εϋνάρδος, βλ. Eynard

Ζ
Ζαλίκης, Γεώργιος: 187
Ζαμπέλιος, Ιωάννης: 58, 59, 66
Ζαχαρίτσας, Νικόλαος: 222

Η
Ηπίτης, Πέτρος: 49, 69, 70, 222
Ησαΐα (οικ.): 187
Ησαΐας, Αριστείδης: 187, 275, 287, 306
Ησαΐας, Γεώργιος Εμμ.: 306

Θ
Θανάσου, (Χατζη-)Δημήτρης: 104
Θείρσιος, βλ. Thiersch
Θέμελης, Δημήτριος: 98
Θεοχάρης, Γεώργιος: 33, 34, 212
Θεοχάρης, Νικόλαος: 212

Ι
Ιγνάτιος (μητρ. Ουγγροβλαχίας): 108, 131, 289
Ιωάννης: 116
Ιωαννίδης, Γεώργιος: 115
Ιωαννίδης, Ευστάθιος: 80
Ιωαννίτου, Άγγελος: 70

Κ
Καβαλερόπουλος, Κωνσταντίνος: 105, 109, 114, 125
Καλαγάνης, Γρηγόριος: 144, 299
Καλλέργης, Δημήτριος: 145, 203
Καλλιγάς, Παύλος: 222
Καλλιμάχης, Σκαρλάτος: 43
Καμαρηνός βλ. Κυριακός, Καμαρηνός
Καμπούρογλου, Γρηγόριος: *18*, 59, 60, 200, 201
Καμπούρογλου, Δημήτριος: 18, 59, 121, 203
Κανάρης: 145
Κανάρης, Κωνσταντίνος: 264, 265
Κανούσης: 192
Καντακουζηνός, Γεώργιος: 90, 97, 102, 103, 208
Κα[ν]τακουζηνός, Ματθαίος: 193

Καποδίστριας, Αυγουστίνος: 194
Καποδίστριας, Βιάρος: 194
Καποδίστριας, Ιωάννης: 33, 37, 79-81, 83, 104, 122, 133, 143, 144-146, 158, 183, 187, 191, 193, 194, 196, 198, 201, 211, 266, 289, 298-300, 306
Καρά Αλής: 265
Καραβιάς, Βασίλειος: 105, 107
Καραϊσκάκης, Γεώργιος: 196
Καρβούνης: 145
Κάρρος, βλ. Carrus
Κασομούλης, Νικόλαος Κ.: 192-194, 211
Κατζαδούρης, Γ. Κ.: 194
Κατσαΐτης, Πέτρος: 53
Κλεματιώτης, Θεοχάρης (ψευδώνυμο Λασσάνη;): 38, 49, 54, 75, 76
Κλεόβουλος, Γεώργιος: 79-81
Κλίμακας, Ιωάννης: 194
Κλονάρης, Χριστόδουλος: 29
Κοδρικάς, Παναγιώτης: 92, 108, 290
Κοκκινάκης, Κωνσταντίνος: 79, 84, 290
Κολιόπουλος: 209
Κολοκοτρώνης, Γενναίος: 145
Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος: 77
Κομιτ(ζ)όπουλος, Αντώνιος: 44, 94, 95
Κοντόσταυλος, Αλέξανδρος: 66
Κοραής, Αδαμάντιος: 34, *50*, 53, 54, 64, 66, 69-71, 80, 89, 90, 92-94, 101, 135, 160, 161, 186-188, 225, 290, 307
Κοτζιάς, Ανδρέας: 145
Κότζος, Π.: 104
Κούμας, Κωνσταντίνος: 48, 53, 78, 116, 122, 282, 290
Κουμπάρης, Αλέξανδρος: 83
Κούρτογλους, Γεώργιος: 104
Κριεζής: 145
Κριεζώτης: 193
Κριτζώτης: 209
Κρίτιος: 56
Κρόκιας, Ι. (Ιερ.): 106, 107
Κυβερνήτης, βλ. Καποδίστριας, Ιωάννης
Κυπριανός (μητρ. Κύπρου): 98
Κυργούσης, Δ.: 222
Κυριακίδης, Νικόλαος: 72
Κυριακός, Καμαρηνός: 95, 102
Κύριλλος (αρχιεπ. Σάμου): 81

Λ

Λαγός: 116
Λαμπαδάριος ή Ιωαννάκης, Γεώργιος: 29
Λανζερών, βλ. Langeron
Λάτσκος Σαπου[ν]τζή, Ιωάννης: 29
Λεβίδης, Δημήτριος: 212
Λεβίδης, Κωνσταντίνος Ν.: 108, 208, 211, 212, 213, 222
Λεβίδης, Νικόλαος: 212
Λεβίδης, Σταμάτης Αγγ.: 212
Λεοναρδίδης, Ιωάννης: 194
Λιανοσταφίδα (οικ.): 201
Λιανοσταφίδα, Αικατερίνη: 201
Λιανοσταφίδα, Ευφημία: 17, 18, 201
Λιανοσταφίδας, Μάνθος: 201
Λιανοσταφίδας, Στάμος: 201
Λιβέριος, Κύριλλος: 115, 131, 284
Λουδοβίκος Α΄, βλ. Ludwig I.
Λούιος, Γ.: 29

Μ

Μάγνης, Δημήτριος: 53
Μάη, Αγγελική: 306
Μάη, Πηνελόπη: 306
Μάης, Θεμιστοκλής: 181, 187, 306, 307
Μάης Ιωάννης: 181, 182, 187, 188, 275, 306, 307
Μάκου, Κούστιας: 193
Μακρυγιάννης, Ιωάννης: 209, 221
Μαμούνης, Ιωάννης: 76
Μαμούρης, βλ. Γκούρας (Μαμούρης)
Μαναράκης: 145
Μάνεσης, Ηλίας: 83
Μάνος, Γεώργιος: 107, 108
Μάνος, Νικόλαος: 81
Μανουήλ, Ιωάννης: 53
Μανούσης, Θεόδωρος (;): 203
Μαντζέτης, Αναστάσιος: 104
Μαξιμιλιανός Α΄, βλ. Maximilian I.
Μαρτελάος, Αντώνιος: 53
Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος: 131, 133, 195, 221, 284
Μαυρομιχάλης: 145
Μαυρομιχάλης, Γεώργιος: 66
Μαυρομιχάλης, Κωνσταντίνος: 66
Μαύρος, Αλέξανδρος: 83
Μαύρος, Φραγκίσκος: 115
Μεγδάνης, Δημήτριος Κ.: 31, 87
Μεταξάς: 145
Μεταξάς, Ανδρέας: 194, 221
Μέττερνιχ, βλ. Metternich

Μήλιος (ή Μίλιος), Ζάχος: 194, 210
Μήλιος (ή Μίλιος), Σπύρος: 192, 193, 210
Μίλιος, βλ. Μήλιος
Μίλκοβιτς, Σφέτκο: 104
Μουσταφά Ρεσίτ πασάς: 268
Μουρούζης, Δημήτριος Κ.: 184, 185
Μπαρδάκας: 116
Μπαρλάς, Βασίλειος: 104, 107
Μπάυρον, βλ. Byron
Μπότασης, Νικόλαος: 209, 210
Μπότσαρη, Αικατερίνη (Ρόζα): 148
Μπότσαρης, Δημήτριος: 145
Μπότσαρης, Μάρκος: 145, 257, 258, 268
Μπουζαίου, επισκ.: 217, 218
Μώρτζινος, Ιωάννης: 166

Ν
Ναούμ, Παναγιώτης: 72, 99-101
Ναπολέων, βλ. Napoléon Bonaparte
Νέγρης, Θεόδωρος: 36, 38, 43, 44, 103, 203
Νησιώτης: 56
Νικολάου, Τόλιας: 194
Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος: 181, 187, 188

Ξ
Ξάνθος, Εμμανουήλ: 70, 94, 95, 97, 98, 102, 110, 177, 207
Ξόδιλος, Αθανάσιος: 207

Ο
Όθων (βασ. της Ελλάδος): 17, 133, 135, 136, 137, 143, 144, 146, 148, 183, 195, 200, 203, 204, 208, 209, 221, 224, 293, 294, 297, 300
Οικονόμος (Ιερ.): 106
Οικονόμος, Δημήτριος: 177
Οικονόμος εξ Οικονόμων, Κωνσταντίνος: 48, 201
Οικονόμος, Σταμάτης: 72
Οικονόμου, Ανθία: 201
Ολύμπιος, Γεωργάκης: 102, 106
Ομέρ Βρυώνης: 263, 268
Ορφανός: 75-76
Ορφανός, Γεράσιμος: 75, 103-105, 109, 114, 173

Π
Παπαλαζάρου, Γεώργιος: 39, 45, 64, 88, 89, 93
Παπατσούλωφ, Αναστάσιος: 45
Παπούδωφ, Κωνσταντίνος: 83
Παρασκευά, Αμφιλόχιος: 29
Πάργα, Νικόλαος: 105
Πεντεδέκας, Κωνσταντίνος: 34-36, 39, 41, 45, 65, 184, 192, 327
Περδικάρης, Μιχαήλος: 30, 41, 42, 45, 69
Περραιβός (αρχιμ., Ιερ.): 106
Περραιβός, Χριστόφορος: 53, 81, 97
Πεταλάς, Ιωάννης: 83
Πίκκολος, Νικόλαος: 48, 49, 54, 58, 69, 75, 76, 188
Πινιατέλλης, Πέτρος: 115
Πολίτης, Αθανάσιος: 81
Πολυαίνης (Ιερ.): 106
Πολυζωίδης, Αναστάσιος: 115, 131, 132, 271, 279, 285, 300
Πολυχρονιάδης, Κωνσταντίνος: 81
Ποστολάκας, Δημήτριος: 88, 116, 120, 122, 127, 128, 130, 136, 137, 142, 149, 157, 175, 281, 289, 313
Πραΐδης, Γεώργιος: 131, 284
Πρασινο-Νικόλας: 30
Προβελέγγιος: 145
Πωπ, Ζηνόβιος: 289

Ρ
Ράλλης, Αμβρόσιος: 202
Ραφτοπούλου, Μαρία: 306
Ρενιέρης, Ν. Α.: 127, 130, 308
Ρέντης, Αριστείδης: 145
Ρέντης Σωτήριος: 145
Ριζάρης, Γεώργιος: 203
Ρίζος, Κωστάκης: 207
Ρίζος Νερουλός, Ιακωβάκης: 55, 102-104, 207
Ρίζος Ραγκαβής, Αλέξανδρος: 126, 144, 148, 153, 222, 227, 274, 299
Ρογγότης, Ζ.: 289
Ρογγότης, Πάικος: 289
Ρογγότης, Πολύζος: 289
Ρογγότης, Ρίζος: 289
Ρογκότης: 116, 281, 289
Ρούκης, Ιωάννης (;): 192, 209
Ρουσιάδης, Γεώργιος: 53
Ρουσσέτης, Ιωάννης: 33
Ρουσσώ, βλ. Rousseau, J.-J.:

Σ
Σακελλάριος, Γεώργιος: 33, 122, 123
Σαραφιανός, Θανάσης: 194

Σέκερης, Γεώργιος: 38
Σέκερης, Παναγιώτης: 38
Σιλήβεργος, Νικόλαος: 208
Σίλλερ, βλ. Schiller
Σίνας, Γεώργιος: 289
Σκοντζόπουλος, Αθανάσιος: 60, 225, 226
Σκουζέ (οικ.): 201
Σκουζές, Παναγής: 201
Σκουρτανιώτης: 192
Σκούφος, Γεώργιος: 206
Σκούφος, Νικόλαος: 107, 108, 206
Σλατινιανός, Κωνσταντίνος, βλ. Slătineanu, Constantin
Σούτσος, Αλέξανδρος: 43, 44, 107, 109, 113, 328
Σούτσος, Γρηγόριος: 107, 108
Σούτσος (του Κεμπάμπη), Δημήτριος (Ιερ.): 106, 107, 186
Σούτσος, Ι.: 223
Σούτσος, Μιχαήλ (ηγεμ. Μολδαβίας): 102, 103, 104, 220, 221
Σούτσος, Παναγιώτης: 107, 184, 186, 208
Σούτσος, Σκαρλάτος: 148, 220, 222, 299
Σοφιανόπουλος, Παναγιώτης: 18, 72, 108, 218-220, 222
Σοφιανός, Ανδρέας: 44
Σπανιολάκης, Γ.: 131, 284
Σπυρομήλιος (και Σπυρομίλιος), βλ. Μήλιος, Σπ.
Σταμάτης, Κωνσταντίνος: 53
Σταμκίδης, Στέφανος: 29
Σταύρου, Γεώργιος: 289
Στορνάρης, Ευθύμιος Ν.: 194
Στούρτζας, Αλέξανδρος: 289
Στράτος: 192, 193

Τ
Τακιατζή, Αναστασία: 30, 31, 85-87
Τακιατζής, Γεώργιος: 46-48, 86, 87
Τακιατζής (ντε Μπέρζα), Γεώργιος Κ.: 31, 87
Τακιατζής, Γεώργιος Ν.: 87
Τακιατζής, Δημήτριος Ι.: 31, 86
Τακιατζής, Νικόλαος Εμμ.: 31, 32, 85-*87*
Τερτσέτης, Γεώργιος: 307
Τζαβέλας, Δημήτριος Κ.: 145
Τζαβέλας, Κίτσος: 210, 222
Τζαμάλας, Παπα-Κώστας: 194, 195
Τζιγαράς, Κωνσταντίνος: 53
Τζόκρης (ή Τσώκρης), Δημήτριος: 209
Τομπάζης: 145
Τριανταφυλλίνας, Μήτρος: 195
Τριανταφύλλου, Μήτρος: 193
Τρικούπης, Σπυρίδων: 123, 131, 191, 266, 284
Τσακάλωφ, Αθανάσιος: 38, 106
Τσούνης, Αντώνιος: 91, 97
Τυπάλδος, Γεώργιος: 81

Υ
Υψηλάντη (οικ.): 70, 103, 111, 112, 128, 141, 142, 200
Υψηλάντη, Ελισάβετ: 112, 126, 127, 274
Υψηλάντη, Μαρία: 112
Υψηλάντης, Αλέξανδρος: 14, 16, 26, 33, 41, 69, 75, 82-85, 87, 90, 91, 94, 95, 97-99, 102-105, 107-119, 123, 125, 126, 128, 129, 132, 138, 140-142, 144, 149, 150, 168, 171-173, 177, 178, 186, 194, 199, 206, 211, 213-218, 220, 230, 259, 261, 262, 274, 280, 290, 295, 297, 308
Υψηλάντης, Γεώργιος: 109, *112*, *114*, 125, 126, *140*, *297*, 308
Υψηλάντης, Γρηγόριος: 112
Υψηλάντης, Δημήτριος: 14, 70, 110, 131, 191-193, 199, 263
Υψηλάντης, Κωνσταντίνος (ηγεμ. Μολδαβίας): 215
Υψηλάντης, Νικόλαος: 14, 43, 91, 94, 102, 109, *112*, *114*, 125-130, *140*, 142, 149, 164, 167, 175, 178, 186, 198, 274, *297*, 308

Φ
Φαβιέρος, βλ. Fabvier
Φανέλλης, Κωνσταντίνος: 147
Φαρμάκης, Ιωάννης: 102
Φαρμακίδης, Θεόκλητος: 131, 284, 290
Φεράλδης, βλ. Feraldi
Φίλανδρος, Γεώργιος: 188, 307
Φιλήμων, Ιωάννης: 17, 41, 192, 193, 199, 222, 230
Φιλήμων, Τιμολέων: 17, 18, 25, 224, 228
Φινίτης, Θεοδόσιος Χρ. (Ιερ.): 106
Φραγκίσκος Α΄ (αυτ. Αυστριακής Μοναρχίας), βλ. Franz I.
Φράι, βλ. Frey
Φόκιας (Σκαμνελίτης, Ιερ.): 106
Φωκιανός, Μιχαήλ: 97
Φωκιανός, Σάββας: 102, 215, 217

Χ

Χάιντεκ, βλ. Heideck
Χάρακας: 115
Χαραμής, Ζώης: 116, 281, 289
Χατζηκλήμου, Αικατερίνη Ι.: 29, *30*, *31*, *39*, *163*, *245*, 262
Χατζηκυριάκου: 203
Χατζή-Λαζάρου, Κωνσταντίνος: 104
Χατζή-Νικόλα, (Χατζή-)Γιώργης: 104
Χατζή-Πετράκης: 182, 183, 286, 305
Χατζή-Πέτρος: 193
Χέρντερ, βλ. Herder
Χουρσίτ Αχμέτ πασάς: 249, 263
Χρησταράς (Πογδογιαννίτης, Ιερ.): 106
Χρίστος, Χ.: 192

Ψ

Ψύλλας, Γεώργιος: 115, 222

* * *

A

Anagnostopoulos, βλ. Αναγνωστόπουλος
Acker, Jacob: 301
Andlau, Peter Hemmel v.: 301
André, Christian Carl: 138-141, 182, 285, 302
Andronicos, βλ. Ανδρόνικος
Armansperg, Joseph L. F. X. v.: 200, 203-209, 211-213, 219
Arnim, Achim v.: 204
Arnim, Otto Ludwig v.: 204

B

Bachelot, Charles-Joseph: 286, 305
Balassas, Constantin: 281, 290
Băleanu, Grigore: 217
Barry, James: 289
Barthélemy (δικηγόρος): 182, 286, 305
Baselli Süßenberg, Eduard v.: 150, 288
Bauer (Obrist): 282, 297
Beauharnais, Eugéne Rose de: 127
Becker, Rudolf Zacharias: 302
Beer, Jacob: 294
Beer, Michael: 282, 294
Bell, Andrew: 79
Bellok, βλ. Swanton-Belloc
Bierey, Gottlob B.: 301
Bogliano, Franz: 297
Boldemann, Wilhelm: 170
Bollmann, Justus Erich: 173
Bonaparte, Napoléon: 66, 97, 127, 177, 185, 198, 293, 301, 305
Bossuet, Jacques-Bénigne: 185
Bretzner, Christoph Friedrich: 301
Byron, George Gordon: 123, 184, 266, 267

C

Callimachis, Charles, βλ. Καλλιμάχης, Σκαρλάτος
Carrus, Paul: 187, 275, 306
Carus, Adamis Paul: 306
Cassas, Louis-François: 53
Chélard, Hippolyte-André-Jean-Baptiste: 295
Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Florent-Auguste de: 52, 53, 185
Church, Robert: 208
Cordigiani, Giovanni Battista: 306
Cordigiani, Luigi: 306
Cordington, Edward: 303
Cornelius, Peter: 146, 147, 176, 177, 291, 292, 293, 300, 324
Cotta Elisabeth Sophie: 175, 176, *283*, 297
Cotta, Johann Friedrich: 135-138, 140, 172-175, 182, 283, 294, 297, 301, 303, 304

D

Daffinger, Moritz Michael: 147, 290
Dalberg, Emerich Joseph v.: 143, 144, 183-185, 197, 287, 305
Dannecker, Johann Heinrich: 303
Dapper, Olaf: 42
David, Charles-Louis-Jules: 184
David, Jacques-Louis: 184
Deder: 282, 296
Desaix de Veygoux, Louis-Charles-Antoine: 286, 304
Desjardins, Claude Constant: 145
Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude: 90

E

Eberle, Adam: 292
Eichenthal, Simon v.: 135
Eßlair, Ferdinand Johann Baptist: 153, 154, 282, 295
Eynard, Jean-Gabriel: 131, 135

F
Fabvier, Charles-Nicolas: 133, 137, 182, 305
Fellenberg, Philipp Emanuel v.: 81
Feraldi, François-Théophile-Laurent: 203
Ferron de Le Ferronnays, Pierre-Louis-Auguste: 127, 128
Feßler, Ignaz Aurelius: 60-68, 73, 168
Filipescu, Alexandru: 218
Finley, George: 207, 222
Foltz, Philipp: 147, 292
Förster, Ernst: 291
Foscolo, Ugo: 289
Franz I.: 109
Frey, Maximilian: 208, 209, 211, 212
Freytag, Anna Regina (μητέρα): 296
Freytag, Anna Regina (κόρη): 296
Fries, madame (ηθοποιός): 282, 295

G
Gade, Niels: 289
Gaitte, Anne-Françoise: 306
Gaitte, Jean H.: 306
Galatis, βλ. Γαλάτης
Gassen, Gottlieb: 292
Gatsos, βλ. Γάτσος
Goethe, Johann Wolfgang v.: 124, 134, 149, 154, 285, 288, 294, 301, 303
Gordon, Thomas: 105
Görres, Johann Joseph: 293, 294, 319
Graillard, François: 192, 198
Grillparzer, Franz: 295
Gumppenberg, Anton v.: 135

H
Hagn, Charlotte v.: 153, 282, 293, 295
Hailbronner, βλ. Heilbronner
Halm, Friedrich (ψευδώνυμο), βλ. Münch-Bellinghausen
Harring, Harro: 140-143, 167-179, 225
Hauber, Johann Michael: 135
Heideck, Karl Wilhelm v.: 132, 133, 137, 144, 145, 157, 171, 178, 179, 284, 297-300
Heidegger, Karl Wilhelm, βλ. Heideck
Heilbronner, Carl (;) v.: 282, 296
Heine, Christian Johann Heinrich: 124, 176, 177, 282, 286, 294, 303
Heinz, Philipp: 135
Heller, Marie: 147, *282*, 292
Herder, Johann Gottfried: 288
Herescu, Constantin: 217
Hermann, Christian Karl Heinrich: 147, 282, 292, 293
Hess, Peter v.: 292
Hiltensperger, Georg: 292
Hofstetter von und zu Platzel, Jacob Andreas Maria: 282, 296
Hornovsky, Wazlov: 105, 109, 173
Heydeck, βλ. Heideck
Heyne, βλ. Heine

I
Ingres, Jean-Auguste-Dominique: 289
Isay, βλ. Ησαΐας

K
Kaeser, baron: 282
Kaeser, Carl: 296
Kaeser, Victorin: 296
Kant, Immanuel: 15
Kauffmann, Angelica: 289
Kersdorf, Heinrich Sigmund v.: 282, 296
Klar, Jakob: 135
Kleist, Heinrich v.: 294
Klenze, Leo v.: 135, 146, 291, 297
Kobel, Ägid v.: 208
Krahe: 285
Krahe, Gustav Joseph: 300
Krahe, Peter Joseph: 300
Kra[t]zeisen, Karl August: 132-134, 282, 296, 311
Kreutzer, Johann Heinrich v.: 135
Kuhn, Lina (;): *152*, *286*, 304
Kupelwieser: 281, 288
Küster, Johann Emmanuel v.: 133

L
Lafayette, Marie-Joseph Motier de: 173
Lafontaine, August: 19, 76, *77*
Lampi, Johann Baptist v.: 147, 282, 291
Lancaster, Joseph: 79
Langeron, Louis-Alexandre Andrault de: 75
Le Bret, Albrecht Benjamin: 138, 182, 285, 300, 302
Le Bret, Johann Friedrich: 301, 302
Legret, Germain: 80
Le Sueur, Jean-François: 289

Lindauer, Franziska Romana: 132, 296
Lindenschmidt, Wilhelm: 292
Liotard, Jean-Étienne: 53
Lorenczy: 135, *281*, 288
Ludwig I. (βασ. Βαυαρίας): 17, 19, 129, 131-136, 138, 141-145, 147, 155, 157, 167, 171, 172, 174, 175, 179, 204, 271, 272, 274, 276, 277, 292-294, 296-300, 302, 308
Lupu, Dionisie (μητρ. Ουγγροβλαχίας): 216
Lyons, Edmund: 207

M
Macpherson, James: 15, *114*, 123, *150*, 156, *281*, 288, 289
Malthus, Thomas Robert: 90
Mangeart, Jacques: 189, 276
Margelik, Karl Freiherr v.: 150
Margelik, Marianne v.: 150, 155, 156, 271, 281, 288
Mark, Heinrich v. den: 282, 296
Matter, Jean: 182
Maximilian I. Joseph (βασ. Βαυαρίας): 171, 291
Meinel, Karl: 135
Mendelssohn, Felix: 289
Menzel, Wolfgang: 286, 303
Menziers: 285, 301
Metternich, Klemens v.: 109, 112, 136, 173, 175
Meyerbeer, Giacomo: 295
Monten, Heinrich Maria Dietrich: 282, 292
Montgolfier, Adélaïde de: 184, 186, 287, 305, 306
Montgolfier, Jacques-Étienne de: 306
Moßdorf, Bernhard: 170, 171
Müller, Sophie: 282, 295
Münch-Bellinghausen, Eligius Franz Joseph v.: 290

N
Napoléon, βλ. Bonaparte, Napoléon
Négris, Théodore, βλ. Νέγρης
Nenciulescu, Alexandru: 218
Normann-Ehrenfels, Karl Fr. L. v.: 256, 267
Notter, Friedrich: 301

O
Ohmacht, Landolin: 304
Oken, Lorenz: 282, 293, 294
Olivier, Ferdinand: 292
Overbeck, Johann Friedrich: 292

P
Pappenheim, Carl Theodor Friderich v.:
Pappenheim, Friderich Albert v.:
Pappenheim, Friderich Ferdinand v.:
Parseval, Alexander Ludwig Ferdinand v.: 282, 283, 296
Perceval, βλ. Parseval
Pestalozzi, Johann Heinrich: 81
Pezold: 281, 288
Pforr, Franz: 292
Pigalle, Jean-Baptiste: 305
Plitz: 281, 288
Popp: 282
Pozzo di Borgo, Charles-André: 127

R
Raybaud, Jean-François-Maxime: 185, 188, 189
Razumovskij, Andrej Kirillovič: 116, 291
Razumovskij, Constanze: 18, 111, 114, 116, 118, 132, 141, 173, 290, 291
Reyscher, August Ludwig: 138, 285, 301, 302
Reyscher, Maria Charlotta: 302
Ricardo, David: 90
Röckel, Wilhelm: 292
Rogister, Carl Johann Baptist v.: 176, 282, 296
Rosetti-Rosnovanu, Nicolae: 81
Rousseau, Jean-Jacques: 57, 187, 188
Rudhart, Ignaz v.: 209
Ruepprecht: 133, 297

S
Sales, Carl v.: 147, 290
Salzmann, Christian Gotthilf: 302
Saxe, Maurice de: 286, 305
Say, Jean-Baptiste: 90
Schädel: 282, 296
Schechner-Waagen, Nanette: 153, 282, 295
Schelling, Wilhelm Joseph: 282, 293, 294
Schenk, Eduard v.: 135, 154, 282, 294, 295
Schilgen, Philipp Anton: 147, 282, 292
Schiller, Friedrich v.: 58, 74, 138, 149, 150-154, 156, 274, 285, 286, 294, 301-304, 308, 328
Schlegel, August Wilhelm: 77
Schloissnigg, Sophie Thesesia v.: 289, 290

Schnell: 285, 301
Schnitzlein, Friedrich: 132, 133, 297
Schnorr v. Carolsfeld, Julius: 147, 282, 292
Schönborn (Gräfin): 282, 296
Schott, Christian Friedrich Albert: 138, 139, 140, 170, 182, 228, 285, 302, 328
Schubert, Franz: 289
Sckell, Clarus Friedrich Ludwig v.: 291
Sedlnitzky: 173
Seinsheim (Gräfin): 282, 296
Semen, August: 69, 72, *76*
Sigl-Vespermann, Katharina: 153, 282, 295
Silbermann, Henri-Rodolphe-Gustave: 182, 183
Simonde de Sismondi, Jean-Charles-Léonard: 90
Slătineanu, Constantin: 213, 215, 218
Slătineanu, Iordache: 218
Smidt (Rath): 285, 300
Stäel, Germaine Madame de: 113, 185, 289
Stetten v.: 282, 296
Stetten, Christoph David v.: 296
Stetten, Markus v.: 296
Stieler, Joseph Karl: 147, 282, 293
Stöber, Daniel Ehrenfried: 182
Stürmer, Karl: 292
Swanton-Belloc, Anne-Louise: 184-186, 306

Τ

Theobald, Apollinar Joseph Honoratus v.: 149, 285, 286, 301, 303
Theobald, Charlotte v.: *285*, 301
Thiersch, Friedrich Wilhelm: 135, 136, 282, 293, 294, 299
Thompson, Benjamin: 291
Thürheim, Constanze v., βλ. Razumovskij, Constanze
Thürheim, Ludovica (Lulu) von: 18, 111, 113, 114, 118, 123, 125, 128, 132, 141, 296
Thurn und Taxis, Maximilian Karl v.: 282, 297, 303

Υ

Uhland, Ludwig: 302
Urbann, Wilhelm: 282, 295

Υ

Văcărescu, Alecu: 218
Văcărescu, Nicolae: 217, 218
Vespermann, Wilhelm: 153, 282, 295
Vettand: 187
Vladimirescu, Tudor: 105, 214-217

Ω

Weinbrenner, Friedrich: 303, 304
Wyttenbach, Johanna: 307

Ζ

Zandt, v. (Baron): 132, 282, 295, 296
Zandt, Leopold Balduin v.: 295
Zandt, Maximilian Friedrich v.: 295
Zimmermann, Clemens v.: 147, 282, 291, 292

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΣΣΑΝΗ

Η ΦΥΛΑΚΗ
ΤΑΞΙΔΩΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΑΥΤΟΓΡΑΦΑ,
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ
ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER

ΜΕ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ Ε. ΔΡΟΥΛΙΑ
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΦΡΟ
ΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΙ
ΕΚΤΥΠΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗ
ΝΩΝ ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΓΡΑΦΗΣ 100 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟΤΟΥ 2022 ΣΕ 300 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Α΄ ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Ο Κοζανίτης Γεώργιος Λασσάνης (1793-1870), δραματικός συγγραφέας, Φιλικός και Ιερολοχίτης, έλαβε μέρος στην Ελληνική Επανάσταση στη Μολδοβλαχία στο πλευρό του Αλέξανδρου Υψηλάντη και μοιράστηκε μαζί του τα χρόνια του εγκλεισμού στις αυστριακές φυλακές (1821-1827). Φτάνοντας στην Ελλάδα το φθινόπωρο του 1828, συμμετείχε στις τελευταίες μάχες της Επανάστασης. Από το 1835 και εξής κατέλαβε ανώτατα αξιώματα στο νεοπαγές ελληνικό κράτος – με επιφανέστερο εκείνο του υπουργού οικονομικών. Με τη διαθήκη του θεσμοθέτησε τον Λασσάνειο θεατρικό διαγωνισμό (1889-1910).

Η πολυσχιδής δράση του Λασσάνη, το θεατρικό, λογοτεχνικό και ιστοριογραφικό έργο του παραμένουν ανοικτά πεδία βαθύτερης έρευνας. Η παρούσα έκδοση καθιστά για πρώτη φορά προσιτά στο σύνολό τους τα έργα του «Η Φυλακή» και «Ταξιδιωτικές Σημειώσεις». Πρόκειται αντιστοίχως για έναν ποιητικό κύκλο και για σημειώσεις που γράφτηκαν από τον Δεκέμβριο του 1827 έως τον Ιούλιο του 1828, κατά τη διάρκεια της παραμονής του Λασσάνη στη Βιέννη και κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, μέσω της νοτιοδυτικής Γερμανίας και της Γαλλίας στην Ελλάδα.

Τα κείμενα εκδίδονται από τα αυτόγραφά του Λασσάνη, που φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, και συνοδεύονται από ένα εκτενές «Βιογραφικό και φιλολογικό σχεδίασμα».

ISBN 978-960-560-230-7
9 789605 602307